

GYÖRFFY ISTVÁN

**MAGYAR NÉP
MAGYAR FÖLD**

SAJTÓ ALÁ RENDEZTE ÉS A BEVEZETŐT ÍRTA
GYÖRFFY GYÖRGY

T U R U L   K I A D Á S
B U D A P E S T ,   1 9 4 2

GYÖRFFY ISTVÁN
MAGYAR NÉP - MAGYAR FÖLD

Turul Szövetség Könyv- és Lapterjesztő Kft. kiadása. A borítólap képe Györffy István eredeti felvétele. A könyv a „Jövő” Nyomdaszövetkezet műhelyében készült. 16 számozott példány famentes papíron nyomatott.

Felelős kiadó: HARTYÁNYI ISTVÁN
„Jövő” Nyomdaszövetkezet, Budapest, IX. ker., Erkel-utca 17..Felelős vezető: Bárányi József

B E V E Z E T Ő

MAGYAR NÉP — MAGYAR FÖLD — e címnek nemcsak tárgyi, hanem egyben szimbolikus jelentése is van.

Szimbóluma ez a cím mindenekelőtt Györffy István egyéniségének. Egy dolgozó ember egyéniségét rendszerint két oldalról ítélik meg, emberi vonásaiból és munkájáról. Ha Györffy István emberi vonásait idézzük fel, alapvető benyomásunk, hogy kevés magyar ember élt, aki lelkileg olyan közösséget érzett a magyar néppel s akit olyan erős érzelmi szálak fűztek a magyar földhöz, mint őt. Ha életművét vizsgálja bárki, előbb-utóbb rá kell jönnie, hogy kevés magyar tudós élt, akinek munkássága annyira összefonódott a magyar nép és a magyar föld kérdéseivel, mint az övé.

Munkásságának azonban van egy része, amely tárgyilag is szorosan a fenti cím alá fogható. Kötetünkben ezeket a tanulmányokat gyűjtöttük össze. Ezek közelebbről a magyar népnek s a magyar népcsoportoknak a kialakulásával, továbbá a népnek a földhöz való legközvetlenebb viszonyával, a településsel foglalkoznak. Az a tudományszak, amely ezt az eltérő jellegű anyagot egységbe foglalja, a településtan.

Településtan új szó a tudományban. Tartalmát Györffy István fogalmazta meg először egyetemi előadásában. Amint itt kifejtette: »Az emberi lakótelepet a tudomány sokféle szempontból vizsgálja. Vizsgálatának eredményeit a településtan foglalja össze. Amennyiben a földrajzi szempontok a vizsgálatok irányítói, településföldrajzról beszélhetünk, ha pedig a település keletkezését és időbeli kifejlődését kutatjuk, a településtörténet módszerét használjuk.«

A településtan tehát térben és időben egyaránt vizsgálja a település kérdéseit. Vizsgálja emellett az egész emberiség településviszonyait ép úgy, mint egy népet, egy kisebb közösséget s végül az egyes emberét. A népiségtörténettől az építkezéssel foglalkozó tudományokig terjed a határa.

Úgy kell elképzelnünk, mintha a Földet emberi telepeivel együtt különböző távolságból figyelnénk.

Ha olyan nagy magasságból szemléljük, hogy egy nép vagy népcsoport lakóhelye kerül látóterünkbe, csak a nagy népmozgalmak jutnak el szemünkhöz; vándorlás, megtelepedés, faluk keletkezése és gyarapodása. Ilyen távlatból szemlél a népességtörténész.

Közelebb ereszkedve, mind jobban és jobban kiemelkednek a részletek; a faluk formái, az utcák és utak. Ilyen magasságból szemlél a településföldrajz művelője.

Még közelebb jutva, kiemelkedik a telek, a ház formáját, s ezzel elértünk az építkezéssel foglalkozó etnográfus világába.

Lényegében tehát ugyanazt a tárgyat vizsgáljuk, csak különböző távlatból.

Ezt a szemléletmódot Györffy István először a feketekörösvölgyi magyarság településéről írt tanulmányában mutatta be, amelyben a nagy népmozgalmak mellett a falunak és a háznak fejlődését is szemünk elé tárja.

Hogy Györffy István előtt a településsel foglalkozó tudományok alapkérdésen nem fogalmazták meg ilyen szintetikusán, és a »telep üléstant« ilyen értelemben nem művelték, annak oka az, hogy e tudomány művelése egyforma jártasságot kíván a történelem, földrajz és néprajz terén. Györffy István azon kevesek közé tartozott, akik mindezekkel a tudományokkal, sőt segédtudományaikkal alkotó módon tudtak bánni.

Településtani munkássága nyomán kezd megvilágosodni előttünk a magyarságnak és a magyar népcsoportoknak a földhöz való viszonya; megtelepülésük, gyarapodásuk, pusztulásuk, s ebben a történeti fejlődésben a tömeg melleit megmutatja az embert, aki házat épít, jószágainak ólat, tanyát emel s határát műveli. A nagy népmozgalmak élő sejtje, az ember, nem mint tudományos vizsgálatok élettelen tárgya jelenik meg, hanem élő valóság a mindennapi életből kiragadva. Az egyes tudományos fejezetcímek, mint pl. »A Nagykunság és környékének népies építkezése«, nem is sejtetik, hogy a tudományos rendszer keretei mögött maga az élet rejtőzik s az íróval nemcsak a »házbae, lépünk be, hanem egy egész világba.

Györffy István azonban nemcsak a település szintetikus vizsgálatával és közvetlen életszerű szemléletmódjával hozott újat tudományunkba. Részlettanulmányai új módszert is teremtettek, pl. a magyarság és a nemzetiségek múltjának vizsgálatában. Kolozs- és Torda-megyéről, valamint Dél-Bihar népe” sedési és nemzetiségi viszonyairól írt műveiben az oláhoknak a magyarság rovására történt előnyomulását az egykorú adatokban felbukkanó történeti, néprajzi, nyelvi és egyházi adatok

alapján világítja meg, és kulcsot állít fel történeti néprajzi térkép szerkesztéséhez. A mai kutatás módszerét több tekintetben javította, tökéletesítette; alapjaiban azonban ma is elgondolását követik településtörténészeink.

Tanulmányait általában olyan biztos alapra, olyan erős kritikával építette fel, hogy jórészt forrásmunkáknak tekinthetők. Használhatóságukat annál nehezebbé tette, hogy kevésbé hozzáférhető folyóiratokban jelentek meg. Ezen a hiányon is akarunk segíteni összegyűjtött munkáinak jelen kiadásával.

A nyomtatásban már megjelent cikkek, tanulmányok mellett néhányat most adunk ki először. Ezek: *Kik a palócok...*, *Torda vármegye néprajzi viszonyai...*, *A romániai magyarság sorsa. Ide számíthatjuk »A Hajdúság« című dolgozatot is, amely eddig csak gépelt sokszorosításban jelent meg.*

Az összegyűjtött anyagot igyekeztünk egységesen elrendezni. Az anyag azonban nem mindenütt igazodott a kerethez. Az elkerülhetetlen tartalmi ismétlődéseket meghagytuk a szövegben, de a hosszabb azonos fejezeteket vagy táblázatokat az egyik helyen töröltük és jegyzetben utaltuk rá. Egy-két esetben a kézirat, vagy egy másik szövegvariáns alapján kisebb javításokat is eszközöltünk, a változtatást az egyes fejezetek végén feltüntettük.

A bevezető cikk egyaránt tárgyalja az egész magyarságot. A további tanulmányok ezzel szemben nem adnak egységes képet minden népcsoportról. Györffy Istvánnak terve volt egy »Magyarság Néprajzáét írni etnikumok szerint, de korai halála miatt nem valósíthatta meg. Az összegyűjtött tanulmányok így inkább a szerző érdeklődési területét mutatják be jellemzően: a Kunságot, ahonnan származott, — ci Hajdúságot, Matyóföldet, Fekete-Körös völgyét, Erdélyt, Csángóföldet, ahol helyszíni tanulmányokat folytatott; — általában a Duna vonalától keletre eső magyarságot és földjét.

Nem egységes az anyag műfaj tekintetében sem. A szigorúan tudományos tanulmányok mellett népszerű, ismeretterjesztő cikk is akad. De a szerző Arany Jánosra emlékeztető szép magyar nyelvezete, amivel a bonyolult tárgyakat is élvezetesen, világosan adja elő, egységes veretet ad az egész kötetnek.

A kép- és térképanyagot, — melyek a szerző helyszíni gyűjtésének és fáradhatatlan levéltári kutatómunkájának ékes tanúbizonyságai, — a lehetőséghez képest változatlanul vettük ői. Néhány kevésbé jelentős ábrát és a hajdú városok határtérképeit azonban nagy méretük miatt kénytelenek voltunk kihagyni. A műmellékleteket ugyanakkor három Braun-Hogenberg féle metszet képével, továbbá a szerző hagyatékában talált hajdúsági és cigányokat ábrázoló fényképekkel gazdagítottuk.

Győrffy István településtani munkásságának kiadását ezzel nem zártuk le. Ha a körülmények megengedik, egy másik kötetben irodalmi munkásságának és egyetemi előadásainak azt a részét fogjuk összegyűjteni, ahol a magyar települést általánosságban tárgyalja és feleletet ad a magyar falu, az alföldi tanya és népi építkezésünk fő kérdéseire.

Hisszük, hogy mindezeknek a kiadásával szolgálatot teszünk mind a tudománynak, mind a magyarság problémái iránt érdeklődőknek.

Győrffy György

TARTALOM - MUTATÓ

BEVEZETŐ	9
TARTALOM-MUTATÓ.....	13
MILYEN ELEMEBŐL ÁLL A MAGYAR NÉP?.....	17

A KUNOK

Kik voltak a kunok?	25
A kunok megtérése.....	31
Kunhalmok és telephelyek a karcagi határban.....	46
Régi halárjelzések és nevek	50
A Nagykunság és környékének népies építkezése.....	53
A nagykun tanya	112

A HAJDÚK

A hajdúk eredete	133
Az alföldi kertes városok. Hajdúszoboszló települése.....	153
Hajdúböszörmény települése.....	187
A Hajdúság	216
Nyíregyháza és Debrecen településformája.....	221
Ismertetés: Simkó Gyula: Nyíregyháza és tanyáinak települése; Panyiczky Zoltán: Szarvas város tele- pülése és építkezése	235

A PALÓCOK

Kik a palócok és mikor említik hazánkban először?.....	239
Adatok a régi palóc építkezéshez.....	241

A MATYÓK

A matyókról.....	243
------------------	-----

A DÉLBIHARI MAGYARSÁG

A feketekörös-völgyi magyarság települése. Az erdélyi magyarság eredete.....	265
---	-----

Dél-Bihar népesedési és nemzetiségi viszonyai negyed- félszáz év óta	358
Dél-Bihar falvai és építkezése	393

AZ ERDÉLYI MAGYARSÁG

Kolozs vármegye néprajzi térképe a Hunyadiak korában	427
Torda vármegye néprajzi viszonyai a XIV—XV. szá- zadban	433

A CSÁNGÓK

A moldvai csángók.....	441
A romániai magyarság sorsa.....	450
A moldvai magyarság száma 1900-ban	466
Néphagyomány a Székelyföld délmoldvai határáról.....	469

IDEGEN NÉPELEMEK

A cigányok.....	473
A zsidók letelepítési kísérlete 1787-ben	476

MAGYAR NÉP-MAGYAR FÖLD

MILYEN ELEMÉKBŐL ÁLL A MAGYAR NÉP?

(1925)

A magyar az ural-altáji nagy néptörzshöz tartozik, ennél fogva származását illetőleg a keleti népekhez sorozható. Az immár több mint ezer év óta Európa közepén lakó magyarság a részint itt talált, részint középük bevándorolt indo-európai elemekkel történt keveredése folytán ősi faji jellegeiből, nagyon sokat veszített s néprajzi tekintetben is csaknem teljesen a környező népekhez simult, úgy hogy a mai magyarságot teljesen az európai népek közé számíthatjuk.

A magyarság embertani vizsgálata még kezdetleges állapotban van. Az egyes magyar típusokat még nem tudjuk kimutatni, így meg kell egyelőre elégednünk azzal, ha a magyar nép nagyobb típusaira rámutathatunk. Ezek a néprajzi típusok is egyre színtelenednek; a közlekedés, civilizáció az ország népeit lassanként elszínteleníti, hova-tovább csak a különböző tájnyelv, a különböző történeti eredet, esetleg valamely elütő embertani jelleg különbözteti meg a magyar nép egyes csoportjait.

A honfoglaló magyarság nem volt egyöntetű nép. Az uralkodó elem minden valószínűség szerint török-, a köznép ugorfajú lehetett. A köznép nyelvét átvette az uralkodó étem, „vî~szöiiΓ ä köznép az uralkodó elem harcias erényeit vette át. A mai magyarság vérmérséklete, életmódja merőben elüt a nyelvileg rokon finn-ugor népekétől, erényei és bűnei után inkább a török-fajú népek közé sorolható.

A fajilag eltörökösödésnek más oka is van. Már a honfoglalókkal is jöttek török-fajú rokonelemek. Így a honfoglalók nyolcadik, *kabar* törzse török-fajú volt. Bizonyos, hogy a honfoglalók az ország területén *avar*, sőt talán *hun* töredékeket is tálaltak, akik szintén a török-fajú népek közé számít-

hatók. A letelepedés után pedig az egész középkoron át szakadatlanul vándoroltak, be kelet felől török törzsek, melyek rendre beolvadtak, megmagyarosodtak. Így az Árpádkor elején nagy tömegben költözködtek országunkba *besenyők* az ország keleti és délkeleti szomszédságából, kiket bölcs királyaink határőrökül többnyire az ország gyepűi mellé telepítettek, vagy az ország közepére, a királyi trónus védelmére. A besenyők után keletről legnagyobb számmal *kunok* érkeztek. Ezek is több rajjal jöttek be. Legnagyobb kun „betelepülés 1239 táján történt, amikor Küten kun király 40.000 családból álló népével a mongolok elől menekülve; bekéredzett Magyarországra s IV. Béla királyunk remélve, hogy a mongolok ellen bennük jó segítséget talál, letelepítette őket a Duna—Tisza—Körös—Maros—Temes folyók közein és mellékein. A kunokkal együtt jöttek a *jászok* is, egy nem-török nép töredék, kik külön telephelyet kaptak, de a kunokkal egyenlő elbánásban részesültek.

Maga a IV. Béla által betelepített kun nép a tatárjárás által elnéptelenedett országnak csaknem egyharmadát szállotta meg, s olyan nagy számmal volt s akkora katonai és politikai erőt képviselt, hogy IV. László király idejében kockán forgott, hogy Magyarország magyar marad-e, vagy kunná lesz; mégis egypár évszázad elegendő volt arra, hogy ezt a nagy néptörzset is megeméssze és áthasonítsa a magyar. Ebben nagy szerepe volt a magyar királyok külföldi hadjáratainak, ahol a kunok lassanként felőrlődtek. A megmaradt kun népet a mohácsi vész után az Alföldre beözönlő törökök szerte az országban szétszórták.

Adataink vannak arra is, hogy még a mohácsi vész előtt *tatája* néptöredékek is költöztek hazánkba, a törökvilág alatt pedig a *törökkel* is keveredett a magyarság.

Árpádházi királyaink kihalása után a rokonfajú népek beköltözése lassanként megszűnt s kezdetét vette az idegen népelemek beszivárgása, mely napjainkig tart. Már a XIII. században *rutének* és *oláhok* kezdenek beszivárogni. Árpádházi királyaink pedig *németeket* s egyéb nyugati népeket is telepítettek. Ez a betelepítés századok folytán nagyobb-nagyobb lett. A törökök előnyomulása alkalmából a Balkánról menekülő oláh és *délszláv* elemek beözönlése óriási méreteket öltött. Erdélyben; ahol a XII. században még oláh nem volt, számuk a XVII. században a magyarságét szinte túlhaladta. A törökök kiverése után habsburgvázi királyaink nyugatról főleg *németeket* (*svábokat*), *szerbeket*, *oláhokat* telepítettek a pusztán maradt magyar vidékekre s a háborútól megkímélt Tótföld is rajokat bocsátott a lakatlan magyar Alföldre.

Legújabb telepeseink, a *zsidók*, a múlt század folyamán költöztek nagyobb rajokban az országba, főleg Galiciából és Bukovinából.

Az országba beköltözött idegen népelemek lassanként magyarosodni kezdtek s a kisebb szörványok már nagyobb-részt megmagyarosodtak. Az összefüggő, nagyobb nemzetiségi szigetek azonban még évszázadokig megőrzik nyelvi és faji sajátosságait. Úgy a rokon-, mint az idegenfajú népelemek, ha nagyobb tömegben magyarosodtak meg,^w a megmagyarosodás után is sok ősi faji sajátosságot őriznek meg, melyek évszázadok után is megmaradnak.

Ezek előrebocsátása után vessünk egy pillantást Nagy-Magyarország mai magyarságára!

A történelem tanulságai szerint a honfoglaló magyarok legnagyobb tömegben a Dunántúl telepedtek le. Az ősi magyar típust itt lehetne legtöbb joggal keresnünk. A török világ azonban ezt a részt is feldúlta. Leginkább Somogy, Veszprém és Zala megyék rengetegeiben maradtak meg a törökvilág zivataraiiban a magyarok, de a törökvilág alatt horvátokkal, utána pedig svábokkal sok helyen erősen keveredtek.

A Dunántúl nyugati és déli végein különböző tájszólást beszélő magyar népelemeket találunk, kiknek különböző eredetéről a történelem vagy legalább a hagyomány megőrzött egyet-mást. Vas megye északnyugati részén, a Pinka folyó felső mellékén terül el az *Őrség-nek* nevezett vidék. Ezek lakói az Árpádkorban határőrök voltak. Nemesi szabadságaikat egészen 1848-ig megőrizték. Tájszólásuk némileg különbözik a velük szomszédos magyarságtól, aminek az is lehet egyik oka, hogy németek és horvátok közé vannak beékelve. Sajnos, néprajzi szempontból még nincsenek kellőképen megvizsgálva.

A dunántúli magyarság egyik érdekes szigete a Rábaközén a *kapuvári* és környéki magyarság. Mint az *őrségi magyarok*,[”] valószínűleg ezek is besenyő-leszármazók, német és horvát elemekkel keverve. Viseletük még ma is festői. Hímzéseik, csipkékik országszerte ismeretesek.

Zala megye déli részén laknak az ú. n. *göcseji* magyarok, főhelyük Nova község. Néprajzi sajátosságai* ma már nem nagyon különböztetik meg a környező magyarságtól, de nyelvjárásuk a többi magyarokétól igen elütő és sok ősi sajátosságot őrzött meg. Eredetüket a tudomány még nem tisztázta.

Baranya megye délnyugati sarkán van az ú. n. *Ormánság*, mely 23 községből áll. Ez is önálló magyar népsziget. Kun-kabar eredetű néptörödékek tartják őket, amit valószerűvé tesz az, hogy az *Ormánság* maga is török eredetű szó, erdőséget jelent. Úgy látszik, ezen ősi erdőség oltalma alatt maradtak meg az évszázadok viharaiiban, mind a mai napig. Elég

jómódú kálvinista nép, nők híresek szépségükről. Viseletük ma is szép.

Nemkevesébbé festői megjelenésű a *püspökbogádi* és környékbeli magyar nép, főleg a menyecskék. Püspökbogád Pécs közelében, attól keletre fekszik, lakói római katolikusok.

A Dunántúl kétségtelenül legérdekesebb népszigete a *sárközi* magyarság. Ezeket is hol török, hol kun eredettel gyanúsítják, történeti bizonyítékaink azonban erre nincsenek. Az kétségtelen, hogy hosszú évszázadok óta laknak ezen a helyen, az ellenség dúlásai, a szomszédsággal való keveredés ellen megvédte őket a Duna mocsara, mely miatt a Sárköz három! faluja: Öcsény, Decs és Alsónyék az újabb időkig, szinte megközelíthetetlen volt. A sárközi magyarság szép faj. Vallásuk református. Sajnos, az egyke nagyon pusztítja őket.

A nők festői viselete országszerte híres. Nemkevesébbé híresek a sárközi hímzések, különösen a fekete alapon fehérrel hímzett fokotok, melyek külföldön is kapós népművészeti termékek.

A törökvilág előtt a Dráva és Száva köze még magyar lakosságú volt, századok folyamán azonban a magyarság részint a török dúlásai, részint az elhorvátosodás miatt annyira lefogyott, hogy mindössze három ősi magyar falu maradt *Szlavóniában*. Ezek: Haraszti, Kórogy és Szent-László. Ezek is csak annak köszönhették a fennmaradásukat, hogy kálvinisták voltak s egyházi közigazgatás dolgában a Dunántúlhoz tartoztak. Nemcsak nyelvjárásuk, hanem sok ősi néprajzi sajátosságuk miatt is egyik legérdekesebb magyar néptörödeknek tekinthetjük őket. Férfiaik-nők egyformán ősi viseletben járnak. A nők szorgalmasan kézimunkáznak, különösen a szövésbe» nagy mesterek. A férfiak ügyes faragók.

A Dunántúl és a Felvidék magyarságát a Duna szigetén a Csallóközön lakó magyarság köti össze. A *csallóközi* ősi magyar nép települése, építkezése is ezt bizonyítja. Viselete azonban ma már eltűnt, épügy, mint az egész kislalföldi magyarságé.

A Felvidék tipikus magyar lakói a *palócok*. Az igazi palócok Borsod, Heves és Gömör vármegyék összeszölelésében laknak, de nyelvjárásuk alapján hozzájuk számítják Abauj és Zemplén megyéktől kezdve egészen Bars megyéig a hegy- és dombvidéki magyarságot. A palócság déli határa a Bükk- és Mátra-hegység déli lejtője, a Duna-Tisza között pedig egészen a Jászsáig lehúzódnak.

A palócokban is kabar-kun utódokat sejtene, noha az alföldi kunokhoz éppen nem hasonlítanak. Sajátos nyelvjárásuk és néprajzi megjelenésük erősen megkülönbözteti őket az alföldi magyarságtól. Csaknem mindnyájan római katolikusok.

Talán senki sem ismerte olyan jól s nem írta le senki jobban, őket, mint Mikszáth Kálmán.

A palócoknak igen szép viseletük van. A nők rövid, bokorugrós szoknyában járnak, a menyecskék aranyos főkötőt, rókatorkos mentét, selyemmel hímzett ködmönt, piros csizmát hordanak. A férfiak egyetlen fényűzése a cifraszűr, esetleg a suba.

A palócokhoz számítják a tőlük északra, főleg Gömör megyében lakó *barkókat*. Nem is tekinthetők másnak, mint a palócok egyik töredékének.

Sokan a *matyókat* is a palócok közé sorozzák. Újabban előszeretettel számítják a kunok közé. Köztük már joggal lehet türk elemet keresni, mert nők között gyakori a mongoloid típus

A mezőkövesdi matyók római katolikusok, mint a palócok. Igen szorgalmas, életrevaló és szapora nép. Elég szép faj, a palócoknál szálásabbak és barnábbak. A matyó viselet Csonka-Magyarország legszebb, legtarkább viselete. A matyó nők hímzése immár világkereskedelmi cikk. Sajnos, a kereskedésekben és a házaló matyó nőknél kapható hímzések már erősen rom-*lőtt tömegcikkek.

A férfiak a faragásban sem egészen járatlanok. A matyók már csaknem teljesen síkon laknak, époly joggal az alföldi magyarsághoz számíthatjuk őket, akár a jászokat.

Heves, Borsod, Abauj, Zemplén, Ung, Bereg vármegyék alsó részén is ősi magyarság él, melyet a török nem bolygatott annyira fel, mint az alföldi magyarságot.

Az Alföldön Kiskunhalas — Hódmezővásárhely — Mezőtúr — Karcag — Berettyóújfalu — Nagyvárad vonala volt az a háttérvonala, melytől délre alig találunk olyan helységet melynek lakói a török világ előtt ott lakott magyarság leszármazol volnának. Ezen a területen a lakosság a török világ után kicserélődött. Sőt, az említett vonaltól északra levő helységek egy része is ugyanebben a sorsban osztozott.

A törökök dúlásai miatt elpusztult falvak menekült férfilakosságát az erdélyi fejedelmek zsoldjaikba fogadták s ezekből lettek a félelmeshírű *hajdúk*. Majd a fejedelmek letelepítették őket egy-egy pusztára helyre, ahol megerősített városokat építettek. Ezek voltak a hajdúvárosok. Ma hajdúvárosok alatt csak Bőszörményt, Nánást, Dorogot, Hatházat, Vámospércset és Szőboszlót értjük, valójában azonban sokkal több hajdú város van, csak hogy ezek kiváltságaikat már régen elvesztették. Ilyenek voltak Bihar, Szabolcs, sőt Zemplén megyékben is.

A hajdú-kiváltságok a sokfelől összeverődött magyarságot 300 év óta összetartották és egységes néppé kovácsolták. Sokan a hajdúkban délszláv eredetű népet keresnek. Ez azonban tévedés. Igaz ugyan, hogy az első hajdúk délszláv menekültek voltak,

de ezek kivesztek az első két emberöltő harcaiban, a XVII. század elején a hajdúság már a földönfutóvá vált magyarságból' rekrutálódott.

Az Alföldön a jászok és kunok utódai megfogyva bár és magyarokkal erősen keveredve, ma is élnek. A *kunok* anyanyelvüket, mely a tatárhoz hasonlított, már a XVI. században elvesztették és teljesen megmagyarosodtak.

A kunok két felekezetre oszlanak. A nagykunok a Tiszántúl laknak Karcag, Kisújszállás, Kunmadaras, Kunhegyes, Túrkeve és Kunszentmárton városokban. Ez utóbbi kivételével mind református vallású.

A kiskunok, a Duna-Tisza közén Kunszentmiklóstól délre egészen Dorozsmaig élnek. A nagykunoktól némileg különböznek, azok ugyanis magasabb termetűek, ezek alacsonyabbak. Mindkét nép barna. Még a közelmúltban is jószágtenyésztésből éltek s a nagykunoknál a szűrszabó-, a kiskunoknál és a jászoknál a szücsmesterség remekei készültek.

A *jászok* a tudomány újabb megállapítása szerint a Kaukázusban élő osztékokkal azonos nép, kiket Déloroszországban a mongol veszedelem sodort a kunokhoz s azokkal együtt a magyarokhoz.

Hogy a kunokkal nem azonos nép, mutatja az is, hogy túlnyomórésztben szókék és kékszeműek. Míg a kunok reformátusok, a jászok katolikusok. Főhelyük Jászberény. Igen szapora, dolgos, élelmes nép. A törökök kiűzése után az Alföld sok helységét jászok népesítették be újra, így a kiskun városok katolikus eleme mind jász eredetű. A jász pompakedvelő nép, viselete azonban ma már teljesen városi.

A Jász-Kunság és Hajdúság területén van leginkább elterjedve az Alföldre jellegzetes tanyarendszer, mely a múlt század közepe táján kezdődött.

Az Alföld keleti oldalán Szabolcs, Szatmár, Ugocsa vármegyékben a magyarság meglehetősen bolygatatlan állapotban él. Szabolcsban, különösen annak északi felén a magyarságba beolvadva besenyő elemek élnek.

A magyarság legtarkább, legszínesebb elemeit Erdélyben találjuk. Az erdélyi magyarságot, eredetét tekintve, 3 főcsoportra osztjuk. Erdély délkeleti csücskében, Maros-Torda, Csík, Háromszék és Udvarhely vármegyékben s Erdély közepén Torda-Aranyós megyékben a székelyek élnek, Erdély többi részeiben pedig az erdélyi magyarok. A székelyek szomszédságában, részint Erdély határán, részint azon kívül élnek a csángók.

A *székelyek* eredete egyike a magyar történelem megfejtetlen „problémáinak, noha a tudósok egész légiója foglalkozott

már ezzel a kérdéssel. Jelenleg a hun eredet elmélete megint előtérbe tolt.

A székely arca is különbözik a magyarság dunántúli és alföldi típusaitól. Viseletük is más. A magyarság általános viselete a bő gatyá, suba, cifraszűr, náluk nem használatos, sőt csizmát is csak az újabb időkben hordanak. Viseletük nem valami színes, inkább egyszerűnek mondható. A székelyek a magyar népműveszetnek letéteményesei. A férfiak nagy mesterek a fafaragásban, a nők a hímzésben és szövésben. Egyébként a székely élelmes és szapora nép s vitézsége közismert.

Az erdélyi magyarság legszínesebb területe a *Kalotaszeg* Kolozs megyében. Néprajzi szempontból a magyarság legérdekesebb területe. A viselet a legfestőibb az összes magyar viseletek közt. Nem olyan tarka, mint a matyóké, de annál izlészesebb. A kalotaszegi nők is nagy mesterei a hímzésnek. Sajátos hímzésfajtájuk az írásos vagy zsinórhímzés, nemcsak a magyarság egész területén, de Európában is egyedül áll. A férfiak nagy mesterei a faragásnak. Szorgalmas, ügyes nép, s a magyarság legszebb ága. Van valami hagyományuk tatár eredetről, de valószínű, hogy besenyő határörök ivadécai.

Az oláh tengerben elmerülőfélben több kisebb magyar sziget él, ezek között legérdekesebb a *feketekörösvölgyi* magyarság Belényes körül. Sokban hasonlít a kalotaszegi magyarsághoz, de viseletük megegyezik a rég letúnt alföldi magyar viselettel. Főhelyük Tárkány, a magyarság legélelmesebb faluja.

Brassó megyében, Brassótól délkeletre találjuk a *hét falusi csángókat*. Mindnyájan evangélikus vallásúak. Viseletük részint a szászokéhoz, részint az oláhokéhoz hasonlít. Eredetük ismeretlen. Igen szorgalmas népek, Bukarest magyarságának a zömét ez a csángóság adja.

Csik vármegyében a gyimesi szoros környékén laknak a *gyimesi csángók*. Külsőjükre nézve nagyon hasonlítanak az oláhokhoz, nyelvük egészen székely. Mivel magas hegyvidéken élnek, főfoglalkozásuk az állattenyésztés és erdőművelés.

Ha Csik megyéből valamelyik szoroson kimegyünk Moldvába, mindjárt találunk magyar falvakat. Magyar falvak között elmehetünk egészen a Szeret folyóig, — mely Moldva közepén van, — sőt azon túl is. Csángó-magyar falvak *Moldvában* Román és Bakó vármegyékben találhatók. A romániai csángóknak már csak egy töredéke, főleg Szabotálva és környéke beszél magyarul. Bakó környékén még gyakori a magyar szó. Legnagyobb csángó falvak itt Bogdánfalva, Forrófalva, Klézse, Kalugyerpalaka stb. Sajnos, évtizedek óta nincs magyar papjuk (mind katolikusok), magyar iskolát, óvodát a román állam nem tűr, így aztán egyre ciánosodnak. Külsőjük, házuk tája, szokásaik nagyon oláhosak. Míg az egész magyarság nyelvében

számottevő dialektusbeli különbség nincsen s a székely a csallóközi magyart minden nehézség nélkül megérti, a moldvai csángók nyelve már meglehetősen különbözik a közmagyar nyelvtől. *Bukovinában* is vannak csángók. Ezek voltaképen a Székelyföldről a XVIII. század végén kivándorolt székelyek. Falvaik: Hadikfalva, Istensegítség, Fogadj isten, Józseffalva, Andrásfalva. Az osztrák uralom alatt jól éltek, nyelvüket, szokásaikat, iskoláikat, egyházaikat az osztrákok nem bántották. Annál nehezebb most a sorsuk az oláh uralom alatt. Egy részük a múlt század végén Déva körül, valamint az Alduna mentén hazánkba visszatelepült, Torontál vármegye déli részébe.

Első kiadása: Az Est Hármaskönyve. 1926. (Budapest, 1925. Athenaeum. 302. I. 8°.) 161—168. lap fán.

Átalakítva megjelent »A magyarság néprajza«, címen a Magyarok a kultúráért. Szerk. Lukács György. Budapest, 1929. (Globus.) 678. I. 8°. c. munka 108—113. lapján és »L'ethnographie de la Hongrie« címen a La Hongrie et la civilisation. Red. par G. Lukács, Paris. 1929. La renaissance du livre. Vol. I. 430. I. 8°. c. munka 180—189. lapján.

Az átalakított szövegből átvettük az első bekezdést, továbbá a huszonötödik és utolsóelőtti bekezdés egy-egy mondatát.

Sárközy menyecske, Tolna m.

Kapuvári menyecske, Sopron m.

Matyó menyecske, Mezőkövesd.

Kalotaszegi menyecske, Kolozs m.

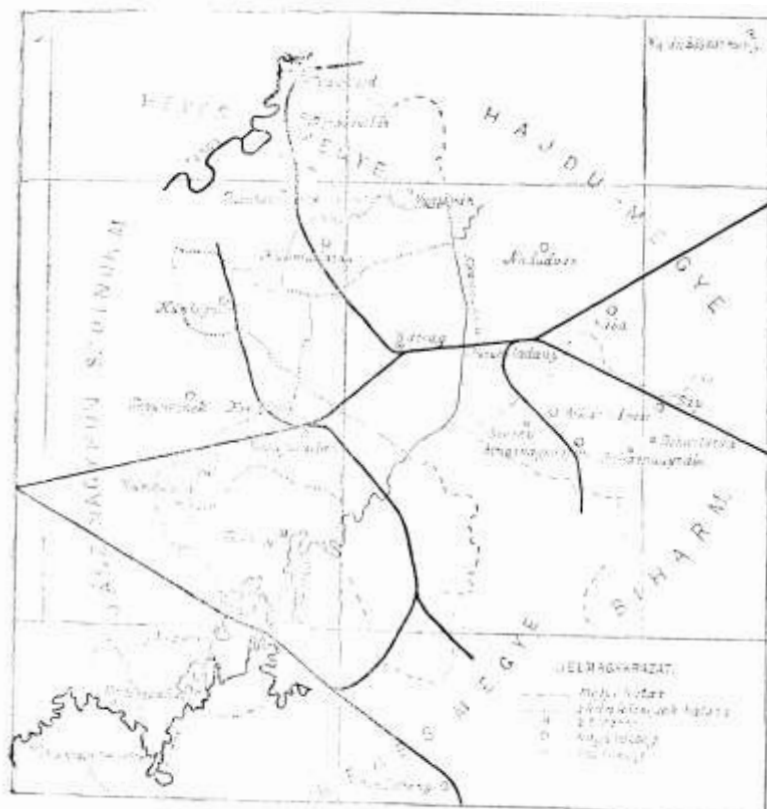
II. *A Nagykunság és környékének népies építkezése.*

*Régimódi karcagi gazdabáz. Györffy István szőlőháza.
(Schneider Lajos eredeti festményén)*

Gáboros magyar püti (jődház), Karcag.

A Magyarországi térképészeti rajz
 (szilveszter rajz)

A K U N O K

KIK VOLTAK A KUNOK?

(1939)

A kunok Belső-Ázsia nomád török népei között Kr. u. a IX. században tűnnek fel, s arab, perzsa, mongol és kínai források említik először őket kipcsak néven. Majd lassanként a nyugatra tartó lovas nomád népáramlat magával sodorja őket s maguk előtt hajtják a velük közeli rokon úzokat A XI. században megjelennek az orosz fejedelemségekben és Bizáncban, hol nagy rémületet keltenek. Az oroszok és Bizánc a korábban ide sodródott besenyő és úz népek töredékeit állították csatasorba ellenük, a kunok azonban ezeket legyőzték és erős nomád államot építettek ki a Délorosz pusztaságon.

Élénk harci tevékenységük mellett békés kereskedelemmel is foglalkoztak. Egyes források állítása szerint már ekkor velük sorsközösségben élt a jász nép s velük jött hazánkba is.

A kunok történetében a mongolok előnyomulása döntő fordulatot jelent. Kelet-Európát 1223-ban elöntötték Dzsingiz khán hadai és becsaptak a kun és orosz területekre is. Kötöny kun fejedelem erre egyesítette a kun törzsek haderejét és az orosz fejedelmek segítségére küldte. A mongolok haderejével azonban az egyesült kun-orosz hadsereg sem tudott megbirkózni s 1223 nyarán a Kalka folyó mellett döntő vereséget szenvedett.

Az Alduna mellett lakó kunok vezére, Barsz bejelentette H. Îndre királynak, hogy védelme alá óhajtja adni magát és 3 keresztény hitre tér népével együtt. II. Endre és a római j>ápa Róbert esztergomi érseket küldte térítő útra, ami olyan nagy sikerrel járt, hogy a megtért kunok számára Milkó városában. a Havasalföldön püspökséget állítottak fel.

A további békés fejlődésnek a mongolok újabb támadása vetett véget. 1237 tavaszán mintegy '60 ezer főnyi sereggel támadtak Európára. Miután a volgai Bolgárországot, Baskir-Magyarországot feldúlták, 1239-ben a kunok ellen fordultak.

Kötöny fejedelemnek a Volga mellett táborozó seregét kemény ellenállás után megverték. A menekülő fejedelem népének egy-részével Magyarországra kért bebocsátást. A visszamaradó nép pedig a csendesebb idők eljöttével lassanként beolvadt a kö-zéjük szivárgó oroszokba és oláhokba.

Kötönyt 40 ezer családból álló népével IV. Béla királyunk befogadta, s az Alföld azon részein telepítette le, amelyet terméketlensége miatt a magyarság nem szállott meg. A főurak azonban nem szívesen látták a jövevényeket, mert bennük a királyi hatalom erős támaszait látták, nem pedig a mongol támadás elleni segítséget. A mongol veszedelmet ugyanis nem vették komolyan. Pedig az nem sokat váratott magára.

1241 elején a mongolok feldúlták Kievet és elfoglalták! Halicsot s hazánk ellen fordultak. Ezután mindjárt követeket küldtek a királyhoz s a hódolatát s a kunok kiadatását köve-telték. Az urak a tatár követeket lemészárolták, de Kötönyt és környezetét is őrizetbe vették. A mongolok erre betörték a ve-reckeit és uzsoki szoroson s március hó 22-én a magyar sereget lemészárolták, melyből csak maga a vezér, Dénes nádor tudott élve megmenekülni.

Március végén a mongolok, K aj dán vezetése alatt a radnai, Bogultáj alatt pedig az ojtózi szoroson törtek be, miután Kun-országot, a mai Románia és Dél-Ukrajna területét végig pusztí-tották. A le nem gyilkolt férfinépet szokásuk szerint seregükbe sorozták s az első harc vonalba vetették.

Ugyanekkor előhadaik már Pest felé közeledtek. Mivel a portyázók között kunokat is láttak, az osztrák herceg biztatá-sára az urak felbőszültek s a németekkel együtt Kötönynek és háza népének Pesten fejét vették. A hitszegésen felháborodott kunok pedig királyuk halála hírére, az országszerte ellenük támadó parasztsággal hadakozva, a Tisza két partján pusztítva, délfelé vonultak s Bulgária területére távoztak.

A széthúzó magyarság pedig kénytelen volt a kunok segít-sége nélkül megütközni a Sajó mellett Mohinál, hol szörnyű, vereséget szenvedett, a király is alig tudott megmenekülni. Rá-adásul a csatavesztés után még szövetségese, Frigyes osztrák herceg is megzsarolta.

A mongolok egyévi uralma pusztává és néptelenné tette az országot. Amint azonban kivonultak, IV. Béla az újjáteremtés'-liez fogott. »A mohi csata előtt oly hangos főurak szégyenkezve hajoltak meg királyuk bölcsessége és tekintélye előtt.« IV. Béla király pedig mindenkinek megbocsátott s az ország újjáépíté-séhez fogott. Most már nem ellenezte senki, amikor a kunokat Bulgáriából visszahívta, sőt elsőszülött fiát kun leánnyal, Erzsé-bettel házасította össze, akit Kötöny leányaként emlegetnek.

A számbelileg szerfölött meggyengült magyarság a kunok újra bejövételével ismét megerősödött.

A kunok törzsi szervezetben éltek és telepedtek le. Hét nemzetségük volt. Ezek: Borcsoi, Cserfán, Kondám, Kór, Honosuk, Jupogó, Olás.

IV. Béla király halála után fia, V. István követte a trónon, kinek felesége Kun Erzsébet volt. Ez a házasság szorosan a trón mellé kötötte a kunokat, akiknek segítségével V. István, majd utána fia, III., vagy Kun László király sok fényes győzelmet aratott a csehekén és németeken. Egyebek közt 1277-ben Ottokár cseh királyt is a kunok segítségével győzte le Kun László s így jutott hatalomra Habsburgi Rudolf, a Habsburg uralkodói ház megalapítója.

A királynak a kunok fényes győzelmein alapuló és egyret növekvő hatalmát azonban itthon nem jó szemmel nézték, annál is inkább, mert a király szívesen időzött körükben és az ország dolgait elhanyagolta. A panasz III. Miklós pápához is eljutott, aki a bajok megvizsgálására Filep pápai követet küldte, hogy rendet teremtsen. 1279 nyarán az egyházi és világi országnagyok, valamint a hét kun törzs meghatalmazott követei: Uzur és Tolón Tétényben megjelentek és egyebek között a kunok belső életére vonatkozólag is nagyjelentőségű határozatokat hoztak. Ez az első és írásba foglalt reánk maradt intézkedés, melyből a kunok XIII. századi életére nézve bővebb felvilágosítást kapunk.

A kun főemberek, népünk nevében kötelezték magukat, hogy akik még nem keresztelkedtek, meg fognak keresztelkedni s elhagyják a bálványok tiszteletét s a római katolikus egyház tanai szerint fognak élni. Megválnak sátraiktól és földhöz erősített házakban fognak lakni. Minden kihágástól, gyilkolástól tartózkodni fognak. Az elfoglalt birtokokat visszabocsátják. A király pedig arra kötelezte magát, hogy ezeket a határozatokat a kunokkal betartatja.

Az értekezleten Filep pápai követ még azt is kívánta, hogy a pogány szokásokkal a kunok s az őket utánzó magyarok hagyjanak fel. A kunok beleegyeztek, csak azt kötötték ki, hogy továbbra is nyírassák fejüket, s viseletüket megtarthassák.

Telep üléshely ükről III. László király így intézkedik: »Mivel a kunok nagy sokasága nagy terjedésű földet foglal el: rendeljük, hogy azok, kik nemzetségeikkel a Duna—Tisza közöli, vagy a Körös folyók mellett, vagy a Maros és Körös között, vagy e folyó mindkét felén, vagy a Temes és Maros folyók között, vagy ezek között telepednének le, nagyapánk, Béla király rendeletéből, ott szálljanak és lakjanak, mint nemesei országunknak.«

»Aadtunk ezenfelül — úgymond — és adományoztunk ugyanazoknak a nemesek és várjobbágyok üres földjeit, melyek a tatárok ideje óta üresen állottak, úgy azonban, hogy ezen neme-

seknek és várjobbágyoknak üres földjeikért vagy az igazi árat megfizetjük, vagy egyenlő értékű cserebirtokot adunk érte. Ha pedig a kunok között ezeken az üres birtokokon magyarok is laknak, azokra is kiterjesztem a kiváltságokat, hogy kölcsönös komaság és rokoni sógorság keletkezzék, s közöttük nagyobb szeretet és barátság terjedjen el.«

Felemlíti az oklevél, hogy a hét kun nemzetség a kalocsai érsek, váradi, egri, csanádi és váci püspökség hatáskörébe tartozik. A hét kun nemzetség névszerint a következő: Iloncsuk, Borcsol, Csertán, Kondám, Jupogó, Kór, Olás.

A hét kun szék közül négy: Halas, Mizse, Kecskemét, Berény a Duna—Tisza közén: Kolbász és Szentelt a Tizántúl, Hontos pedig a Dunántúl, Fej érmegyében terült el.

A honfoglaló magyarság számát 2—400.000-re teszik. A beköltöző kunok száma 40.000 család volt. Hat családtagot számítva egy családra, a kunok száma is 240 ezerre tehető.

Nagyjából Nagyvárad, Temesvár, Szeged, Halas, Lacháza, Árokszállás, Karcag vonala jelöli, a kunok XIII. századi életterének határait, mely a XVII. században egészen Debrecenig eltolódott.

A kunok az erdélyi szászokkal körülbelül egy időben települtek hazánkba. A szász még ma sem tud magyarul. A kunok fölött pedig a nyelvészek sokáig vitakoztak, hogy egyáltalán volt-e külön nyelvük, vagy már beköltözésükkor magyarul beszéltek? A vita már eldőlt.

A kunok a tatárhoz igen közelálló nyelven beszéltek, melynek elég sok emléke maradt reánk. Legnagyobb emléke az 1303-ban készült Kun Kódex, melyet a velencei Szt. Márk templomban őriznek. Ez a nyelvtan és szótár olasz kereskedők és német hittérítők számára készült, hogy könnyebben érintkezhessenek a Fekete-tenger melléki kunokkal. De magyarországi kun nyelvemlékeink is vannak. Ezeknek nagyobb része miatyánk-szöveg, melyet a térítő papok fordítottak és írtak le. Az egykori kun nyelv tudata még él a nép között. Túrkevéen a város főjegyzője néhány év előtt még kun miatyánk-szöveget írt le a nép ajkáról. Egyébként sok kun eredetű helynevet találunk ma is a Jász-Kunságon és környékén.

Az Árpádházi királyaink halála után a kunul beszélők lassanként fogyni kezdenek. Úgy látszik, hogy a Kun László király által előrelátott összeházasodás megindult s a kunok felolvadnak a magyarságban. A XV. században a döghalál is ritkítja a kun föld népét, de a legnagyobb csapás a török volt, mely a mohácsi veszedelem idején először a kiskunokat, azután a Marostól délre lakó nagykunokat szórja szét. A XVI. század közepén a török nyomásra a kiskunok már kezdenek a Jászságba és a tizántúli Nagy-kunságba átköltözködni. 1595-ben a Nagy-

kunság is elpusztul s most már az átköltözött szabad hajdúvá ált kiskunok, a nagykunokkal együtt menekülnek tovább s a még hódolatlan területen, a bihari Sárréten levő bajomi vár ad egyrésztüknek oltalmat. Itt találja őket Bocskay István felkelése és a Kis- és nagykunok seregestül zászlója alá állottak.

Bocskay István lovasságának főhadnagya, halasi Fekete Péter, vice-hadnagya pedig halasi Bódy Mátyás volt, mindkettő kétségtelenül kiskun, akiket kun eredetű vitézeikkel Szoboszlón telepít le a fejedelem. A gyalogos hajdúk jórésze is kun eredetű. A kiskunok jórésze pedig a Dunántúl mocsaras tájaira menekül. A komárommegyei Kocs község pl. 1626-ban a „Kiskunságból népesedik be.

A békésebb idők eljöttével az elmenekültek harmadik, negyedik nemzedéke nagyrészt hazatér, visszatéríti az ősi föld és az ősi kiváltság.

Az ősi földeket és kiváltságokat azonban nem egykönnyen kapták vissza.

Mikor a törököt kiszorították Magyarországról, a bécsi udvar úgy tekintette a visszafoglalt területeket, mint új szerzeményt s a korona birtokát. Az udvar megbízásából Pényv János Keresztely egri kamarai prefektus 1699-ben bejárta az elpusztult Jász-Kunságot és német alaposítással kiszámította, hogy a gyér népesség elbírna 2012 forint adót. A puszták árendájából, még a később betelepülők szolgáltatásaiból ezt a bevételt még szerrinte fokozni lehetne, ha nem volnának a jászkunoknak kiváltságaik. Az Újszerzeményi bizottság ezen is segített. Jogüggyigazgatója a jászkunok okleveleit átvizsgálva, kisütötte hogy a jászkunok tulajdonképpen jobbágyok s földjükkel azt lehet tenni, amit akarnak.

1701. nyarán, I. Lipót, Öfelsége a király nevében már tudtul is adják Sötér Ferenc jászkun alkapitánynak, hogy a jászkunok kiváltságai eltöröltettek s ezután a dézsmát meg kell adni s a közszolgálmányokat mindenkinek teljesíteni kell.

Kollonics esztergomi érsek közvetítésére vevőnek jelentkezett a német lovagrend s a 700.000 forintra értékelt Jász-kunságot Kollonics hathatós közbenjárására 500.000 forintért megkapta. 1702-ben be is iktatták őket a Jász-kunság birtokába.

Az új tulajdonosok azonban nem sokáig örülhettek az olcsón szerzett kisebbfajta országnak is beillő birtoknak, mert 1703-ban II. Rákóczi Ferenc kibontotta a felkelés zászlaját. Rákóczi megígérte a kunoknak, hogy visszaadja a szabadságukat, Etire a német lovagrend új jobbágyai Rákóczi zászlaja alá siettek.

A német lovagrend ezután rájött, hogy nem jó üzletet csinált, mert nem akadt a roppant birtokon munkás kéz, mely a 'Remélt hasznot behozta volna, így azután továbbadta a Pesti invalidus Katonák Házának, melynek birtokában maradtak a

jászkunok egészen 1745-ig, amikor is roppant erőfeszítéssel özszerakták saját maguk a vételárat s kiváltották magukat a jobbágyságból. Hogy pedig a nagy váltságösszeg jobban megőszüljön, maguk közé fogadtak olyan idegen betelepülőket is, akik vállalták a megváltás terheit. Ekkor azután Mária Terézia királynő visszaadta régi kiváltságaikat, melynek ellenében ismét tetemes anyagi és katonai terheket vállaltak magukra.

Ez a jobbágyságból való kiváltakozás, a redemptió, melyet a jászkunok ma is gyakran emlegetnek. Az országgyűlés ugyanis többször megígérte, hogy a váltságösszeget visszafizeti a jászkunoknak, de ebből mindmáig nem lett semmi.

A legújabb kor történetére már nem térhetek ki, csak művelődés és gazdaságtörténetükről szólok egy pár szót.

A kunok habár teljesen nomádok voltak, mégis a kor színvonalán álló műveltséggel bírtak. Ősi írásuk a felülről lefelé haladó ujjgur írás volt. Kereskedelemmel is foglalkoztak. Falvaik, betelepedésük kezdetén nem voltak, csak téli és nyári szállásaik. Téli szállásaikból keletkezett falvaik, melyekből alakultak az alföldi paraszt városok. A városokat övező ől as kertekből lettek később, a XVIII. században a mezőgazdasági tanyák. A parasztvárost és az ezzel szorosan összefüggő tanyarendszert tehát a jászkunoknak köszönhetjük. Az állattenyésztéshez kiválóan értettek. A magyar szarvasmarha egyik változatát, továbbá a hortobágyi pödröttszarvú juhot, a komondorkutyát ők hozták hazánkba. A nyugati művelődést is hamar átvették. Habár a magyarság után negyedfélszázad évnyi késéssel érkeztek hazánkba, iskolázás terén ma felülmúlják az ország más vidékeit.

Ma már a jászkunoknak csak kis része él ősei földjén; nagyrésztét szétszórta az egész országban a csaknem 2000 esztendeig tartó török, labanc, kuruc világ. Kötöny kun király népe azonban nem tűnt el nyomtalanul, itt él bennünk és közöttünk és teljes odaadásával erősíti a magyar fajt, hogy megfizesse a 700 év előtti befogadtatást, példát nyújtva a magyarság iránti becsületes magatartásra, más befogadott népeknek is.

Felolvasás: 1. A Pest-Pilis-Solt-Kiskun vármegye székházában, Budapesten, 1939. augusztus hó 16-án megtartott Jász-Kun Kongresszuson; 2. A budapesti rádióban 1939. szeptember hó 27-én.

Első kiadása: A kunok 700 éves betelepülésének emlékére rendezett Jász-Kun Kongresszus. (Budapest, 1939. Stádium. 84. I.) c. munka 18—27. lapján.

A nyomtatásban megjelent szövegen változtattunk a 22. és 25. bekezdésen, követve az egyik helyesebb kéziratvariánst.

Hasonló tartalmú cikke a szerzőnek: »A kunok.« A Falu. 111. 1922. 5. füz. 113—114. I.

A KUNOK MEGTÉRÉSE

(1925)

Hazánk keletről jövő telepeseinek sorát hosszú időre a XIII. század első felében a mongolok elől menekülő kun nép zárja be. A mongol pusztítás után mind nagyobb mérvet ölt a nyugati népek bevándorlása. A magukkal hozott nyugati kultúra gyors tempóban átalakítja a magyart is, akit a kunok bevándorlása idején a harmadfél évszázados keresztyénség erre már amúgyis fogékonyá tett.

A hagyomány szerint a mongol pusztítást jóval megelőzőleg is jöttek be kisebb kun rajok, sőt Anonymus szerint már a honfoglalók között is voltak kunok. A tudomány bizonyosságai szerint a kunoknak saját, — a magyarokétól teljesen elütő — nyelvük volt, így nem valószínű, hogy megtérítésük minden nehézség nélkül ment volna végbe. Ez annál is inkább feltehető, mert keletről mindig újabb és újabb pogány rajok szivárogtak be, akik a hitben való megerősödést gátolták. A kunok pogányok voltak. Hitük olyanféle lehetett, mint a honfoglaló magyaroké volt. Papjuk olyan sámánféle lehetett, amilyen Kelet-Ázsia pogány népeinél ma is megtalálható. A XVIII. századig még szájhagyományként élő s ekkor feljegyzett kun köszöntések azt gyanítják, hogy a kunok a mohamedán hittel is megismerkedhettek, ha nem egyébkor, legalább is a hódoltság korában.

IX. Gergely római pápa 1234-ben arról panaszkodik, hogy a keresztyén hitre tért kunokat a *szaracénok* szolgálóikul megvették, csak azért, hogy a keresztyén vallástól visszatartóztassák.¹ Ez az adat arra enged következtetni, hogy még a Kuthen bejövetele előtti kunok között is lehettek mohamedánok, kiket a szaracénok igyekeztek a maguk hitén megtartani.

¹ Fejér: Cod. dipt. 111/2. 298.

² *Kuthen* egykorú írásmód, amit régen *Käten-nek* ejtettek. Mai kiejtés szerint *Kötöny*. Gy. Gy.

A Besenyőország romjain feltámadt Kunország a XIII. században nagy területet ölelt fel. Az a része, mely a mai Beszszarábiának, Moldvának, Havas-Alföldnek és Kis-Oláhországnak felelt meg, Árpád-házi királyainknak nagy részben hűbérese volt. A XIII. század elején e területen megjelentek a Balkánról feltóduló oláhok, akik a mongol pusztítás után lassanként előzönlöttek Kunországot és a kunok egy részének Magyarországra költözése miatt megfogyatkozott bennlakó népet az új jövevények gyors tempóban oláhositani kezdték. A birtokos és vezető kun réteg nyelvében két-három évszázad alatt oláhhá lett ugyan, de sok tekintetben maga is rányomta a bélyegét az oláhságra. Bizonyos törökvilág előtti szokások, mint például az, hogy a vajdai méltóság nem firól-fira szállt, hanem testvérágon öröklődött, a vajdák és a papok többnejűek voltak, stb. arra engednek következtetni, hogy a kun nép az oláh ethnikumban is tovább élte és éli ma is a maga életét és ha ezt nem, vesszük figyelembe, az oláh ethnologia számtalan kérdését nem tudjuk megmagyarázni.

A Kunországban élő kunok keresztyén hitre térítésére a magyar király már a XII. században is tett intézkedéseket, melyeknek eredménye már a XIII. század legelején megmutatkozott. Ezen intézkedések ugyan első sorban a Kunországba kivándorolt vagy ősidők óta ott élő magyarságra vonatkoztak de másrészt a közöttük élő kunok és oláhok megtérítését is célozták.

Habár II. Endre a kivándorlás megtiltása által lehetetlenné tette a magyaroknak Kunországban való tömeges letelepedését, mégsem akadályozhatta meg, hogy úgy a német lovagok korában, mint a későbbi idők folyamán, a magyarok közül egyesek át ne keljenek a hegyeken.²

Alig két évvel később, hogy a lovagok ezt az országrészt birtokba vették, 1213-ban az erdélyi püspök iparkodott a maga joghatóságát ide is kiterjeszteni. A rendnek egyben a tizedet elengedte, azonban fenntartotta azt magának, »a magyarok és székelyek részéről, ha az említett országba átmentek«. Tíz évvel később a lovagok területén már »nem csekély számmal voltak, klerikusok«, akik fölé főpapot helyezni az egri püspök, tehát megint magyar püspök volt illetékes.³

Figyelemre méltó körülmény, hogy Eger központja a Mátra és Bükk hegység körül lakó palócoknak, kiket a tudomány kun—kabar népnek tart. Midőn Kiüt egri püspök 1232-ben Borsod és Heves megyék határán, Egertől nem messze, a kunok

² Auner Károly: A romániai magyar telepek tört. vázlata. Temesvár, 1908. 5. 1.

³ Ugyanott.

bélháromkúti vagy apátfalvi monostorát és apátságát a zirci szerzet részére alapította (Abbatia de Beel Trium fontium B, Mariae Virginis Assumptae, alias trium fontium de Beel Cumanorum⁴), az ennek adományozóit birtokokat a kun eredetű Beel nemzetségbeli nemesektől szerezte meg.⁵

IX. Gergely pápa egy levele szerint még 1236-ban is laktak! az egri egyházmegyében pogányok. Ezek hihetőleg palóc-kunok lehettek.⁶

Az egri püspök tehát ezidőtájt a saját területén lakó kunok megtérítésével is foglalkozván, kellő számú és a kunok nyelvét ismerő térítő papokkal rendelkezhetett. Valószínűleg ő küldte Kunországba a klerikusokat s ezért lehetett joga főpapot is helyezni a klerikusok fölé.

Különb a később betelepülő jászok és nagykunok is századokon át az ő egyházkormányzata alá tartoztak.

A kunországi magyar egyház akkor kezdett nagy mértékben megerősödni, midőn a kunországi kunok a keresztyén vallást felvették. Róbert esztergomi érsek maga is átjött a Kárpátokon Béla trónörökös kíséretében »a kunokhoz és a brodnikiak országába« és megkeresztelte Bortz kun fejedelmet 15.000 alattvalójával együtt.

A kun püspökség székhelye Milkó város volt a hasonló nevű folyócska partján, Moldva és Havas-Alföld határán. Ez a város idők folyamán, talán a mongoljárásakor, elpusztult.

iBortz kunjai megtérésekor, Róbert esztergomi érsek Theodorik dominikánust hagyta nekik püspökül. Theodorik rendtársaival hozzá is fogott a katolikus egyház megalapozásához, de hamarosan meggyült a baja az oláhok szakadár püspökeivel, akik, úgy látszik, szintén a maguk részére óhajtották téríteni a kunokat, magyarokat és szászokat. 1234-ben Theodorik értesíti a pápát, hogy »úgy a 1 magyarok, mint a szászok és más igazhívők, akik hozzájuk, (a szakadárokhöz) átmennek és ott letepednek, ezekkel egy néppé olvadnak s azért a szentségeket a görög szertartású szakadár püspököktől veszik fel.« IX. Gergely pápa 1234 november 14-én sürgősen arról tudósította a trónörököst, hogy a katolikusok Theodorik egyházmegyében a hit-hagyás veszélyének vannak kitéve és kérte őt, hogy a szóbanlevő szakadár püspökökkel szemben megfelelő intézkedéseket tegyen.⁷ Sőt arra is felhívja Bélát, hogy a kun püspökségben élő oláhokat e püspök feis öségé elismerésére kényszerítse.

⁴ Péterffy: Concilia II. 268. 275. 1.

⁵ Gyárfás J.: Jászkunok tört. II. 299.

⁶ Ugyanott. 300.

⁷ Fejér: C. D. III. (2) 399.

1237-től kezdve látjuk, hogy a pápa térítési gondja a Szerénységre is kiterjedt. Ez évben ugyanis a pápa a Szörény és vidékén levő új keresztyéneket inti, hogy a prédikátor szerzeteseket szívesen fogadják.

A mongol pusztítás ezt a szépen induló térítési munkálato-
kat nagyon megbénította. A Magyarországból Kunországba kíván-
dorolt magyar és szász lakosság visszahúzódott az anyaor-
szágba. A kunok nagy része szintén bemenekült. A visszamaradt
és a keresztyén hitben ingatag kun népet nem volt nehéz a tar-
tar járás után a Balkánról beözönlő oláhságnak az orthodox
hitre téríteni. Még két évtized múlva is intézkedik a római pápa
a kunországi kunok megtérítését illetőleg, de az oláhság asszi-
miláló hatalmán megtörik minden jó akarata, a kun nép las-
sanként felveszi az orthodox vallást és elmerül az oláhság teii'-
gerében.

A későbbi' századok folyamán Moldvában és Havas-Alföl-
dön a katolikus egyház újból megerősödik, de ennek hívei ma-
gyarok (csángók) és szászok. Többen a csángók egy részét meg-
magyarosodott kunnak tartják, ami egyáltalán nem valószí-
nűtlen.

Bandin Márk, olasz származású moldvai katolikus püspök
1646-ban bejárta egyházmegyéjét s főpásztori látogatásáról szóló
latin nyelvű jelentését 1648-ban megküldötte X. Ince pápának.
E jelentés, melyet közönségesen. *Bandinus Codex-nek*⁸ nevez-
nek, főleg a moldvai magyarságról, azok falvairól szól, röviden
ismerteti egész Moldvát s a moldvai oláhságot is. Amikor a
babonaszóban elmerült oláh népről ír, azonnal ráismerünk ben-
nük a sámánizmusnak hódoló kunra, akit, úgy látszik, még ak-
kor is csak nyelvileg és felekezetiileg asszimilált az oláhság, de
ősi hitében még alig ingatott meg.

Azt mondja Bandinus »A bűbájlás«-ról szóló fejezetben a
moldvaiakról: »Amilyen becsben vannak Itáliában a kiváló dok-
torok és szent életű emberek, majdnem olyan becsben álla-
nak ezek (t. i. a moldvaiak) előtt a bűbájos férfiak és nők. A
bűbájoskodás és rontás mesterségét gyakorolni és tanulni min-
denkinek szabad és mindenkire nézve tisztességhozó.«

»Amit a régiség meseként beszél a régi vatesekről, ezen a
vidéken mindennapi gyakorlat. Mert amiközben a bűbájosok
a jövődőt elő akarják varázsolni, a helyszínen egy bizonyos te-
rületet elfoglalva, mormolással, fejük rángatásával, szemük for-
gatásával, szájuk félregörbítésével, homlokuknak és arcuknak
összeránoolásával, képüknek eltorzításával, kezeik hadonászá-
szával és lábaik rúgdalozásával, egész testüknek rángatózásával,
légy kis ideig lábukon állnak, azután földre vetik magukat, ki-

⁸ Urechia: Codex Bandinus. Bucuresti. 1900. 40

terjesztett kezekkel és lábakkal inkább halotthoz liasonlítya» egy óráig, de nem ritkán három vagy négy óráig, mint valami, holtak feküsznek. Azután magukhoz térve, a nézők elé rettetes látványt tárnak, mert kezdetben remegő tagjaikkal lassanként fölegyenesednek, azután mintegy az alvilági fűriáktól is gyötörtetve, minden testrészük és a testrészek izma a helyéből ki van fordulva annyira, hogy azt hinné az ember, hogy egyetlen csontocskájuk és csuklójuk sincs a maga helyén. Végre, mint az álomból ébredők, álmaikat, mint jóslatot közlik. Ha, valaki betegségbe esik vagy valami dolgát elveszíti, a bűbájoshoz fordul. Ha valaki azt tapasztalja, hogy barátjának vagy jóakarójának a szíve elfordul tőle, az elfordult szívet bűbájjal igyekszik kiengesztelni. Ha pedig valaki őt bántotta meg, ez ellen a legjobb szernek gondolja rontással megtorolni. A bűbájosoknak, rontóknak, jvasoknak és varázslóknak ezekben és hasonlóknban megnyilatkozó különböző ténykedései alig férnének bele egy kötetbe.«

Bandinusnak ez a közvetlen tapasztalatok útján szerzett leírása egyúttal tömör egybefoglalása a török—tatár népek sámánkodásának. Az oláh bűbájos a XVII. században még egészen úgy érintkezett révületében a túlvilági szellemekkel, mint az altáji hegység pogány sámánjai.⁹

A moldvai bűbájos funkciójának egy részét napjainkig is sok helyen gyakorolja az oláh papság. Ugy látszik, hogy; a beolvadt kunok pogány hite és szertartása visszahatott a beolvasztó orthodox oláh egyház szertartásaira is.

*

Most pedig térjünk át a magyarországi kunok keresztyén hitre térésének rövid vázolására!

Mikor a mongolok pusztító áradata Ázsiából Európára zúdult, valóságos népvándorlást teremtett. A kunok zöme is ekkor költözött be Magyarországra.

A Dnyeszter—Alduna és Kárpátok között a kunoknak csak egy része lakott. Nagyobb tömegei a Dnyeszter tői keletre tanyáztak. Mint előbb említettük, amazok többé-kevésbé már megismerkedtek a keresztyén egyház tanaival, sőt egy részük ez, Időben már meg is keresztelkedett, a Dnyesztertől keletre lakók azonban teljesen pogányok voltak és semmiben sem különböztek ázsiai nomád türk rokonaiktól.

A mongol támadás először ezeket érte. A mongolok elől nyugati kun testvéreikhez húzódtak, majd mikor itt is reménytelenné vált az ellenállás, bekéredzettek Magyarországra.

⁹ V. ö. Bán. A.: A sámánizmus fogalma és jelenségei. Ethnogr. 1908. 81, 148, 214 l.

A gyéren megmaradt történelmi adatok arra engednek következtetni, hogy a kunokkal egyéb menekülő nép töredékek¹ is jöttek be. Talán velük költöztek be a jászok is, akik a tudomány újabb vizsgálódásai szerint a Kaukázusban élő osszétokkal azonos népek. Az bizonyos, hogy a jász egészen a legújabb időkig a magyar közjogban a kunokkal mindig ikertestvérként szerepel, noha fajilag tőlük meglehetősen különbözik.

A menekülők Kuthen kun király vezérlete alatt jöttek be. Ruthen már bekéredzése idején megígérte, hogy népével együtt a keresztyén vallást felveszi. Amint megérkeztek, a keresztyén hit elveire némi felületes oktatás után Kuthen király, több törzsfőnök és a nép egy része megkeresztelkedett. A kun király kenesztapja IV. Béla magyar király volt, a törzsfőnököket pedig az országnagyok vállalták el. A keresztelést az esztergomi érsek vezérlete alatt a magyar főpapság s térítődik, a Domonkos-rendi szerzetesek végezték.

A beköltöző kún nép mintegy 40.000 családból állott. IV. Béla a Duna, Tisza, Körös, Maros, Temes folyók közén és mellékein telepítette le őket azzal a célzattal, hogy a mongolok támadása ellen segítségére lesznek. Az addig függetlenül élő nép nehezen tudott beletörődni a magyarországi rendbe. A keresztyén vallás felvétele nomád és pogány szokásaikban, életmódjukban és erkölcsükben egyáltalán nem változtatta meg őket s nemsokára már panasz volt rájuk. A magyarság rossz szemmel kezdte nézni a jövevényeket s hova-tovább súrlódás támadt közöttük. Az egyenetlenkedés vége az lett, hogy a mongol betöréskor a magyarok a kunokat árulás ürügyével megtámadták, majd Kuthen királyt családjával együtt legyilkolták, mire az engesztelhetetlen haragra lobbant kún nép a mongollal versenyt pusztítva kivonult az országból a Balkánra.

Tudjuk a történelemből a mongol betörés gyászos következményeit. Az ország lakatlan pusztasággá változott. A mongolok kitakarodása után IV. Béla király az ország újjáépítéséhez fogott s a kunokat ismét visszahívta.

Hogy a letelepülésnek állandó sikere legyen, legfőbb gondját arra fordította, hogy a keresztyén vallást mindnyájan felvegyék. Jól tudta, hogy csak úgy lehet a hunból az ország Boldogulásán munkálkodó polgár, ha pogány és nomád szokásaival felhagy és minél inkább igyekszik a magyarhoz hasonulni. Ezt azonban csak lassan, szívós munkával lehet elérni, mert a kun nép ez időben az ország legszámottevőbb és legvitézebb katona eleme volt, akivel csak nagyon csínján lehetett és kellett bánni.

A keresztyén vallás felvétele a kunok részéről csak merő formalitás volt, az egyház tanításait eszük ágában sem volt követni. Kiténik ez abból is, hogy számtalan esetben, a be-

költözéstől számítva még 160 év múlva is, pápai fenyegetéssel kellett őket a megkeresztelkedésre kényszeríteni, a lélekbeni megtérés még több évszázadot vehetett igénybe.

A keresztyén vallás felvétele a kunokat abban egyáltalán nem akadályozta meg, hogy a magyar király külföldi hadjárataiban egyházakat fel ne dúljanak, kincseiktől meg ne foszsanak. Zárdákat prédáltak fel, papokat öltek meg. 1253 nyarán például Béla király Morvaország ellen küldötte kun hadait akik egész Olmützig nyomultak. Útjuk közben fegyvereiknek senki sem állhatott ellent. Mindent tűzzel-vassal pusztítottak. A raykradi egyházat és tisznovi zárdát felpredálták, férfiakat, nőket kímélet nélkül gyilkollak, egyházak harangjait, szentek ereklyéit, oltári ékességeket zsákmányoltak. Egyházakat porrá égettek és igen sokakat fogságra hurcoltak.¹⁰

IY. Béla király 1254-ben Sándor pápának panaszkodván,, egyebek között ezt írja:

»A kunokat is befogadtuk országunkba és fájdalom! Jelenleg országunkat pogányok által oltalmazzuk. Pogányok által tiporjuk le az egyház ellenségeit is, sőt a keresztyén hit oltalma végett elsősülött fiúunkat egy kun hölgygel házassítottuk össze, hogy ezáltal a rosszabbat eltávoztassuk és alkalmat találhasunk, melynél fogva azokat, mint már többekkel cselekedtük» a keresztség felvételére térítsük.«¹¹

1261-be.n a király a patavi és passauai püspököket (arról értesíti, miszerint a kunok *kivétel nélkül* a római katolikus vallást felvén, a térítőket magok közé örömmel fogadják.

Nemsokára azonban jó királyunknak keservesen kellett tapasztalnia, hogy a kunok megtérése csak színleges volt. Úgy látszik a római pápánál panaszkozhatott, mert a pápa 1264. július 14-én az esztergomi és kalocsai érsekekhez intézett levelében idézi a király panaszait, mely szerint »a pogány kúnorkat oly feltétellel fogadta be, hogy országának újraalkotását eszközük, a keresztyén vallást felveszik s abban állandóian megmaradnak, de, mint a király előadásából a pápa érti IV. Béla e reményében megcsalatozott, mert a kunok nagy sokasága új lakhelyét elfoglalván, közülök kevesen tértek ia keresztyén hitre s ezek is azt megtagadják. A végtelen nagyszámú sokaság pedig befogadási feltételük ellenére annyim megveti a vallást, hogy nemcsak fel nem veszi, sőt a Krisztus szent testét kineveti, a papokat kigúnyolja, egyházakat istállónak használ és megszentégtelenít. Ezenkívül borzasztó és istentelen rútságokat követ el: a keresztyének nejeit, szüzeit erőszakkal megbecsteleníti, a keresztyéneket széltire s különb-

¹⁰ Gyárfás i. m. II. 285.

¹¹ Ugyanott 287.

ség nélkül öldöklő és más oly borzasztó és hallatlan dolgokat követ el, hogy az országnak általa ragályosan bemocskolt részében a *hit ingadozik*, az egyház szabadsága tapodtatik, úgy-hogy attól lehet tartani, hogy idővel *maga a katolikus imlás is elenyészik* s mindezek ellen a király gyors és hatályos orvoslást kérvén, a pápa egyházi átok terhe alatt meghagyja, nevezett főpapoknak, hogy ha a fentebbiek igazak, az összes kunokat intsétek meg, miszerint akik megkeresztelkedtek, a vallást állhatatosan megtartsák, a többiek pedig bizonyos kitűzendő határidő alatt a fentebbi feltételeknek eleget téve viegyék fel a keresztyén vallást, vétkeikkel hagyjanak fel. Ha pedig megátalkodottak maradnak, úgy mind a megkeresztelkedett, mind a többi kunok ellen Magyar-, Lengyel-, Cseh és Osztrákországban s más ezekhez közeli tartományokban az országból kiűzetésük végett keresztes hadat hirdessenek.«¹²

Nem tudjuk, hogy a kalocsai és esztergomi érsekek tettek-e valami erélyes intézkedést, de inkább azt hisszük, hogy nem. A király bármennyire is neheztelt a kunokra, nem mert velük szemben erélyesen föllépni, hisz így is az ifjú király, István mellé pártoltak, akinek a felesége Kuthen kun király leánya volt. A királyt is valószínűleg jobban bántotta a kunok hálátlansága, mint a pogánysága. Persze a pápa keresztes háborúval való fenyegetése is csak írott malaszt maradt. A nevezett népeknek aligha lett volna bátorságuk egy ilyen akcióhoz.

IV. Orbán pápa 1264-ben már arról panaszkodik, hogy a kunok annyira vetemedtek, hogy a hadjárataikban foglyul ejtett ifjakat saját életmódjukra s vallási szertartásaikra áttérni kényszerítik.

Ottokár cseh királynak a magyarokért is fáj a feje, amikor 1270-ben panaszolja a római pápának a »nagy bünt, kimondhatatlan vétket, kárhozatos hitszegést, melyet István a magyar nép ellen elkövetett«, aki hadüzenet nélkül »Ausztriába csalárdul beütött, hol, fájdalom, a kunok és más hitetlenek által ontotta a keresztyén vér áradatát s mely buzgó katolikus ne fájlalná méltán, hogy a barbár, a kutya kéz különböző helyeken lábbal taposta a szent jegyeket, a papokat vértanuk kínzával illette, a szent helyeket megszenteltelenítette, egyházakat elpusztított, szüzeket és ifjakat örökös szolgaságba juttatás végett elhurcolt, vétkesen ontotta az ártatlan vért, nemnek, kornak nem kedvezvén«. Avval azonban valószínűleg nem dicsekedett Ottokár a pápának, amikor 1271-ben betört a Kis-Alföldre, cseh katonái — akik pedig keresztyének voltak — Nyitrán a székesegyházba menekült lakosságot kardra hányták, sőt vak dü-

¹² Gyárfás i. m. II. 297.

hükben még a bölcsőbeli gyermekeket is láboknál fogva az egyház kőoszlopaihoz verdesték.¹³

A kunok hatalma István király alatt megnövekedett, László alatt meg tetőpontra hágott. László, akit Kun Lászlónak szoktunk nevezni, anyai ágon Kuthennek volt az unokája. Szüleinek udvarában szorosabb barátságot kötött a kunokkal, kiknek főembereivel rokonságban is volt. A féktelen és a királyi hatalom csorbítására törekvő főurakkal szemben oltalomra csak a kunokban talált. Ezekkel vívja meg rövid uralkodásának eredményes hadjáratait, egyedül ezek társaságában érzi jól magát. A szép kun nők kedvéért törvényes feleségétől is elfordul.

A hatalomra törekvő főurak a római pápához fordulnak, hogy a kunok befolyását csökkentse. Ezt természetesen megfelelő formában kellett beállítani, tehát a kunokat úgy panaszolták be, mint akik pogányságukkal, erkölcstelenségükkel az egész országot megromtják, s a pápán keresztül törekedtek a királyra hatni olyan irányban, hogy az kénytelen legyen velük szemben szigorúan eljárni s ezáltal maga és a kun nép között szakadékot támasztani.

A római pápa Fülöp fermói olasz püspököt küldi Magyarországra, hogy egyéb feladatok mellett a kunok pogányságának és féktelenségének is véget vessen.

1279. június havában Budán a király, Fülöp pápai követ és a hét kun törzs meghatalmazott főemberei, Uzur és Tolón összeültek és a kunok beléletének szabályozására fontos határozatokat hoztak, melyeket június 24-én a király oklevélben kiadott.

Az ugyanezen év nyarán tartott országgyűlés is részletesen tárgyalta a kunok ügyét, különösen a megtérésüket, s az itt hozott határozatokat László király egy augusztus 10-én kelt oklevelében adta ki.

Eszerint a kunok főemberei, Alpár és Uzur s a többi főemberek, nemesek és közemberek ráállottak, »hogy ők elhagyván a bálványok tiszteletét s a pogányok minden egyes szertartásairól végkép lemondván, a katolikus vagy igaz hitre térnek és a szentkeresztységnek mindnyájan és egyenként, bármi korúak és neműek, akik még meg nem kereszteltettek, szentségét elfogadják...«

Ennek nagyobb erősségére, mindegyik törzs, a kunok hét nemzetségből egy-egy túszt ad, akiknek előállításáról időről-időre a király gondoskodik.

Kötelezik magukat a kunok, hogy ettől a naptól kezdve letelepednek, felhagynak a vándorlással, lemondanak sátraik-

¹³ Gyárfás II. 309.

ról és nemezből készült házaikról, s ezentúl helységekben és földhöz erősített házakban fognak lakni.

Vállalják, hogy mindenkben a keresztyének szokásaihoz alkalmazkodnak, kikötik azonban, hogy szakállukat és hajukat továbbra is borotválhassák. Ezt a pogány külsőséget a pápai követ kegyesen megengedi.

Arra is kötelezik magukat, hogy az országban minden kihágástól tartózkodnak s keresztyén vert többé nem ontanak.

A következő cikkely telephelyüket határozza meg s birtokviszonyaikat szabályozza.

A keresztyén foglyok elbocsátására nézve a pápai követ a kunokkal nehezen tudott megállapodni, végre is úgy határozta, hogy a magyar foglyokat elbocsájtják, de a külföldieket továbbra is megtartják.

A még pogány kunok megkeresztelésére nézve a hozzájuk legközelebb lakó püspökségek utasítást kaptak.

Végül az országgyűlés a kunok fölé főbírául a nádort rendeli s kimondja, hogy a kun urak és nemesek az ország nemesseivel egyenlők.

A kunok azonban nagyon nehezen törődtek bele az új rendbe. Maga a király sem tudta, hogy a pápának vagy a kunoknak kedvezzen. Mikor az elégedetlen s a pogány vallásukhoz ragaszkodó kunok 1282-ben Oldamur moldvai kun fejedelemhez pártoltak, a király magyar hadakkal a Hód tavánál leverte őket s a lázadókat szolgálásra kárhóztatta. Már-már úgy látszott, hogy a király szakít a kunokkal s megrendszabályozza őket, de mégis csak visszatért közibük s kegyeibe fogadta őket. Erre aztán megint megkezdődött ellene a magyar urak vádaskodása a római pápánál, IV. Honoriusnál, aki 1287-ben azt írja, hogy fájdalmasan értesült arról, hogy »László király a keresztyén vallást mellőzve vagy inkább elhagyva, tatárok, saracénok, neugarok és pogányok kárhóztatos társaságával szövetekezett, különösen pedig a neugarok (kunok) életmódját felvette s e mellett saját nejét börtönbe záratta, mely által eddig jeles sarjadékokkal megáldott királyi házat végelenyészéshez vezeti s ekként — ha a fentiek igazak — isteni és emberi törvények által tiltott vétkekkel magát botrányosan bemocskolta. Kéri tehát és inti, hogy elhagyva a tatárok, saracénok, neugarok, pogányok és más hitetlenek tévelygéseit, a keresztyén valláshoz ragaszkodjék, a királynét férji szeretettel fogadja vissza s mindezek eszközlésére megbízta az esztergomi érseket oly módon, hogy ha a tatárok, saracénok, neugarok és pogányok a keresztyének elleni kárhóztatos törekvéseikkel fel nem hagynak, ellenök keresztes hadjáratot hirdessen.«¹⁴

¹⁴ Gyárfás i. m. II. 366.

László király 1288-ban Esztergomban, hibáit beismervén, nyilvános okiratban, ünnepélyesen javulást ígért, sőt feleségét is magához vette. De szíve megint a kunok felé húzta és nem-sokára megint közöttük termett s a pápának tett fogadalmairól elfelejtkezett.

IV. Miklós pápa belátta, hogy itt már erélyesebb intézkedésekre van szükség, ezért a kunok és a többi pogányok ellen keresztes háborút hirdetett. Gyülekeztek is a kereszt jelvényt viselő fegyveres tömegek, akik azonban inkább a koronajavakat pusztították. Majd a főnemesség is hadba vonult a kereszt jelvénye alatt, de voltaképen a király ellen. Áldatlan harcok következtek ezután, magyar a magyart pusztította. László és hívei a kunok segítségével végre is győztek. A király azonban nem-sokára gyilkosság áldozatául esett. Ugylátszik, hogy Amadé nádor gyilkoltatta meg.

Kun László idején a kun nép olyan hatalmas volt, hogy valóban kockán forgott az ország magyar jellege. A kun nép területileg az ország egyharmad részét lakta, de az ország számbavehető katonai erejének nagyobbik felét adta. Ha Kun László király nem ingadozik, hanem teljesen a kunok mellé áll, e lépésnek beláthatatlan következményei lettek volna.

László király halálával azonban a kunok hatalma megtört. Későbbi királyaink hadjárataiban nagy szerepet játszottak, de politikai szerephez többé nem jutottak. Az örökös háborúskodás soraikat lassanként meggyérítette, s a számbelileg megfogyatkozott nép politikai súlya egyre kisebb lett. A keresztyén vallás tanainak felvételére azonban még IV. László halála után sem szánták el végleg magukat.

1301-ben a pápa intézkedik a kunok, tatárok, pogányok és szakadárok ellen, akik eddig az országot rontották, s kik által a hívek száma megfogyott.¹⁵ A római szentszék az 1321., 1328., 1329., 1332., 1348., 1354., 1369., 1371., 1375. s az 1399. években a magyar királyok és egyháznagyok sürgetésére a kunok megtérítése céljából erélyes buzgóságot kénytelen kifejteni.

1348-ban Ferenc-rendi szerzetesek kapnak megbízást Kelemen pápától a kunok megtérítésére s lelki gondozásukra. Úgy látszik azonban, nem lett kellő sikere ennek az intézkedésnek mert Lajos király még 1354. körül is sürgetve kérte VI. Ince pápát, hogy a kunok megtérítéséről gondoskodják. A pápa erre a munkára a minoritákat küldte ki.

Ugyanezen évben Buchur fia, Péter kun a szolnokmegyei Szentkirály és Mindszent nevű földeket azon fogadalmá mellett kéri a királytól, hogy ő és rokonai azon az igaz hitben megmaradás mellett, a keresztyének szokása szerint akarnak lakni.

¹⁵Gyárfás i. m. III. 36.

A király aztán ezen birtokokat *a keresztyén szokás szerinti lakás feltétele* alatt nekik is adományozza.¹⁶

A keresztyén szokás szerint való lakás azt jelentette, hogy nem sátrak alatt, hanem földhöz ragasztott házakban fognak lakni. Ebben az időben ugyanis még mindig voltak kunok, akik nemez sátrakban laktak és helyről-helyre vándoroltak. Így egy 1347-ből való okmány 12 nemez sátor alatt lakó kunról beszél, kiknek nevei is nagyjából pogányok.¹⁷

A megtérést nagyban gátolta a főpapság azon rövidlátó eljárása, hogy mihelyt a kun a keresztyén hitre tért, a tized megadására kényszerítette. Ezt persze a kun arra magyarázta, hogy csak azért kötelezik a keresztyén vallásra, hogy vagyonát megdézsmálják. Róbert Károly a térítés sikeressége érdekében szükségesnek látta a pápa figyelmét erre a dologra felhívni, mire János pápa 1328-ban a magyar főpapokat az ilyen megadóztatástól eltiltotta. Ezért nem találunk az 1332—35. évi pápai tized-lajstromokban kun vagy jász egyházakat, pedig már ekkor kellett lenniök, mert például a nagykunsági Hegyes-egyház (ma Kunhegyes) 1311-ben már fennáll.

A század vége felé a Kunságon az egyházas falvak száma szaporodik, az oklevelekben szereplő kunok nevei is részben pogány, részben keresztyén nevek.

Mint említettük, a pápa a minoritákat bízta meg a kunok megtérítésével, akiknek sok bajuk volt a már fennállott egyházak lelkészeivel, akik jövedelmüket féltették a térítő szerzetesektől. Az áldatlan versengésnek természetesen a térítés adta meg az árát, mert a nép elfordult a rajta civakodó egyháziaktól.

A Jászság keresztyén hitre térése véglegesen a XV. század második felében történhetett. A herényi philisteusok ugyanis a térítő minorita szerzeteseknek templomot és rendházat építettek, melynek elfoglalását 1472-ben a pápa azon érdemeik elismerése mellett engedi meg, »hogy a magyarországi philisteusokat a keresztyén hitre térítették«.

A XV. század második felében a Kunságon is egyre-másra találkozunk az egyházas falvakkal. A személynevek is nagyjából már keresztyének. Valószínű, hogy ezidőtájt már nyelvükben is kezdtek megmagyarosodni.

Gyárfás szerint¹⁸ Mátyás király idejében még egy kun betelepülés történt Magyarországra.

»Az e században gyakorta uralkodott ragályok pusztítása, valamint a véres hadjáratok az ország lakosságát észrevehetőleg megfogyasztották. Mátyás e hiányt tervezte pótolni oly

¹⁶ Gyárfás i. m. III. 79.

¹⁷ Ugyanott 72.

¹⁸ I. m. III. 297.

módon, hogy egyszersmind hadseregét is új, nemzeti, vitéz erővel nevelje, evégett figyelmét az ázsiai magyarokra s Dniester melléki kun maradványokra fordította. Midőn 1473-ban a perzsa fejedelemhez két követet küldött, ezeknek azon titkos utasítást is adta, hogy az ázsiai magyarokat s kun maradványokat Magyarországra beköltözésre rábírní igyekezzenek.«

»A követek eljárása a kun és magyar testvéreknél kedvező fogadtatásra talált, azonban az ázsiai magyarok beköltözése Oroszország ellenzése miatt nem sikerült, ellenben a Bog és Dniester között az Axiac vagy mai Teligol folyó mellékén lakott kun csoportok beköltöztek hazánkba s itt Mátyás király által a Dunának egyik, hihetően a Csepel szigetén telepítettek le s nem sok idő múlva önként a keresztyén vallásra tértek át.«

Egy pár okleveles adat arra enged következtetni, hogy még 1470. táján sem ment teljesen végbe a kunok és jászok keresztyén hitre térése, így 1470-ben a jászok közönségének egy levele ezt írja: »Elöttünk világosan tudva van, miszerint borsóhalmi kapitány, Barthalyos Jakabnak anyja, Kenedressy Bálint deákkal a *római egyházi szertartás mellett* egybekelt«. Úgy látszik, hogy divatban lehetett a nem törvényes, kun módon való egybekelés is s ettől való megkülönböztetésül kellett így kiemelni a római egyház szertartásai szerint való egybekelést.

Az 1473. után betelepített kunoknak legalább is kellett két emberöltő, míg megmagyarosodtak s ha beköltözésük után mindjárt megkeresztelkedtek is, ez csak külső formáság lehetett. Valószínű, hogy pogányok maradtak belsőleg hosszú ideig, mint a Kuthen alatt beköltözött testvéreik. Egyáltalán nem tartjuk lehetetlennek, hogy a reformáció idején a kunok között voltak még pogányok vagy legalább is névleges keresztyének.

1539-ben a Tisza vidékén már terjed az új hit.¹⁹ 1540. előtt Thuri Lukács Mezőtúron ós vidékén, tehát a Kunságon, reformál. Pár esztendő alatt az egész Jász-Kunság híve lesz a reformációnak. 1545-ben maga György barát panaszolja, hogy csodamódon terjed a Tiszántúl a reformáció

Pedig ebben nem kis szerepe volt magának György barát-nak is.

1534-ben nagy éhség volt az országban, miről Farkas Bálint így panaszkodik:²⁰ »Mi éhen veszünk el, mert a jó barát (Fráter György) nem engedi a gabonát átvinni Dunántúlra. Ó a legnagyobb kereskedő borral, búzával, ökörrrel, birkával, gyapjúval, bőrrel. Az ő kincs tárnoksága alatt szerencsétlenné válik a haza«.

A következő évben a jászok kérnek oltalmat Fráter György ellen, kinek János király meghagyja, hogy sem ő, sem tisztjei,

¹⁹ Zoványi Jenő: A reformáció Magyarországon 1565-ig.

²⁰ Gyárfás i. m. III. 392.

ha a philisteusok között megjelennek, azoktól semmi érlelmi szereket vagy bármí más szokatlan követelést vagy költséget kicikarni ne merészljenek, hanem azoknál a bírságokkal és más szokott jövedelmekkel megelégedjenek.

1538-ban Bornemissza Pál veszprémi püspök maga írja, hogy a kunok és philisteusok Fráter György által mód nélkül sanyargattatnak.

A sanyargatás akkor érte tetőfokát, mikor Fráter György át-pártolt Ferdinánd király oldalára s az a tiszántúli kun földet 1541-ben jövedelműi neki adja.

1548-ban az egrí vár Dobó István parancsnoksága alá került s a várhoz csatolt megyékből a püspökségi jövedelmet is behaj-totta, így a Jászkunságból is.

Mint előbb említettük, a kunok megtérését nagyban gátolta az, hogy a megtérteket a főpapság mindjárt egyházi tized fize-tése alá vonta, ezért Róbert Károly király a pápánál közbenjárt, ki aztán őket 1328-ban az ilyen adóztatástól eltiltotta. Nem is fizettek a kunok sokáig semmit az egyház részére.

A térítés évszázadokon tartó erőszakolása, az egyház részére való megadóztatása, a kunok között élő és kenyéririgységéből egymással civódó alsó papság s a Fráter György-féle zsaroló egyházi emberek voltak azok a döntő tényezők, melyek a hitben még egyáltalán nem szilárd kunokat a reformáció zászlója alá vitték.

A katolikus egyháznak a megtérítés érdekében kifejtett több évszázados nyomása akkora ellenhatást váltott ki, hogy a refor-máció után kezdődő ellenreformáció alatt a kunok, a katolikus papságtól való félelmükben attól sem riadtak vissza, hogy az el-lenséges törökökhöz forduljanak oltalomért, amit azoktól meg is kaptak. Egy külföldi utazó 1595-ben azt írja, hogy a magyarok házaikra félholdat és csillagot tesznek, mellyel hódoltságukat akarják jelképezni. Ezen okból került a török dzsámik és mi-nárék félholdja és csillagja is a kálvinista templomok tornyaira.

A kun nép a török világ alatt nyelvében is teljesen megma-gyarosodik s majdnem 200 évig tartó török—kuruc világ alatt az alföldi magyarsággal összekeveredik. Ez a XIII. században még teljesen nomád nép a magyarság ezeréves fejlődési skáláját ne-gyedfélszáz évvel rövidebb idő alatt futja meg, ebből magya-rázható konzervatív volta és ellenzékisége. Léleekben való meg-térése pedig még ma sem fejeződött be teljesen.

A reformáció idején az egész Kunság protestáns lett, sőt a Jászság zöme is. A jászok nagy része azonban az ellenreformáció hatása alatt másodszer is a római katolikus vallásra tért.

Voltaképen a kunok ma is teljesen reformátusok, a kun köz-ségek és városok vegyes vallásúakká a XVIII. században váltak, amikor a török-kuruc világ zivatarában meggyengült soraik

közé a bécsi udvar katolizálás céljából római katolikusokat, főleg jászokat telepített. Ennek azonban nem lett semmi más eredménye, minthogy az addig tisztán református községek és városok kevertékké lettek. Az egybeolvadástól azonban annyira tartózkodnak, hogy ma is, két évszázad múltán, ugyanabban a helységben mindegyik megőrizte a maga táj nyelvét, nemcsak a vallását.

Első kiadása: Protestáns Szemle, XXXIV. 1925. évf. 10. fűz. 669—681. lapján.

Ugyanez különnyomatban. Budapest, 1925. Bethlen Gábor ny. 15.1.8°.

KUNHALMOK ÉS TELEPHELYEK A KARCAGI HATÁRBAN

(1921)

Az alföldi kunhalmok eredetéről a geográfusok és archeológusok már régóta vitatkoznak. A kunhalmok természeti alakulását először dr. Szabó József hirdette. Szerinte ezeket a víz építette. A régészek az ásásokból szerzett újabb tapasztalatok után azonban nemsokára megint ostromolni kezdték a természeti alakulás elméletét, és ma már annyira hitelét veszítette a Szabó-féle elmélet, hogy alig van híve. Az eddigi kutatások többnyire a halmok tartalma és anyaga kifürkészésére irányultak.

A karcagi kunhalmokkal először Cholnoky foglalkozik behatóbban.¹ Ő földrajzi szempontból, — mint a régi Tisza-medrek irányjelölőit — vizsgálta ezeket a halmokat.

Az Üllő-laposban kétségtelenül felismerte a Tisza egyik morotváját, a Karcag és Kisújszállás között levő lakosokban és fenekekben, valamint a Karcag és Nádudvar közötti tóságban pedig csak sejti a Tisza leg távolibb kanyarulatát. Sejtelmét a halmok íves elhelyezkedésére alapítja.

A Tisza csakugyan járt itt, még pedig nem is a történelem előtti időkben, hanem most élő emberek emlékezete szerint is. Ez a két nagy hajlás Karcag és Kisújszállás, továbbá Karcag és Nádudvar közt a Tisza árvizének rendes útja volt. A keleti hajlásban a medréről rendszeren Tiszadobnál kilépő Tisza hömpölygött a Hortobágyon át a Sárrétre, az Aranyoshalomnál most is megvan egy ér, melyet Kis-Tiszának hívnak, mert csak a Tisza áradásakor telt meg. A nyugati hajlás árvize Mirhónál fakadt ki a Tiszából s Gyolcs taván, Kakaton, Czinaderékon át ömlött a Nagy-Sárrétre. A Nagy-Sárrét azonban nemcsak a Tiszából, hanem a Berettyóból, a Sebes-, sőt a Hármaskörös-

¹ A Tiszameder helyváltozásai. Földr. Közl. XXXV. 438. 1.

bói is táplálkozott, úgy hogy bizonyos időszakokban a Nagy-Sárrét árvize a szóbanforgó hajtásokon a Tisza felé hömpölygött. A Kakát folyón levő vízimalom például Kunhegyesnél mindkét irányból jövő víz hajtására volt berendezve.

A Nagy-Sárrét területe tehát tulajdonképpen nem végződött Békés és Bihar megye határán, ahogy a mai térképek feltüntetik, hanem messze felnyúlt az említett két hajláson a Tisza felé, Karcag város déli szélétől Füzesgyarmatig a régi térképek még utat sem jelölnek, csak hajócsapást. A nép is úgy emlékszik, hogy csak hajóval lehetett közlekedni. Ugyanezt írja a Penz-féle 1699. évi részletes helyszíni leírás e környékről. A Karcag—Kisújszállás közti átkelésről pedig még a 80 év előtti leírások is legendákat beszélnek.

Ha most berajzoljuk a 75.000 méretű katonai térképbe az ármentcs területek határvonalát, akkor azt látjuk, hogy a kunhalmok mindenütt a szárazföld szélén, vagy az ármentes szigeteken feküsznek. Kisebbszerű halmok az ú. n. laponyagok, azonban található az árterületen is.

Tudjuk, hogy az Alföld hajdan nem volt községekkel ilyen gyéren betelepítve, mint most. Karcag határában, az oklevelek tanúsága szerint egész sereg község volt. Ha most ezeket térképünkre berajzoljuk, úgy látjuk, hogy épúgy a szárazulat szélén helyezkedtek el, mint a kunhalmok, s ezek az apró falvacskák olyan sűrűn feküdtek itt is, mint pl. az alsó szamosmenti falvak, melyeket a török világ nem bolygatott meg. Az elpusztult falvak lakossága épúgy élt, mint a kunhalmokat építő őslakosság¹, vagyis a rétség volt az éltető eleme. A rét télen-nyáron jó legelő volt, vize pedig itatásra szolgált. Az ember halászott, pákászkodott a rétségeken.

Az ármentes terület szinte lakatlan volt, a térképünk északi részén feltüntetett Ködszállás és Orgonaszentmiklós falvak megint víz mellett, az Üllőparton feküdtek, mely víz, amint láttuk, a Tisza egyik kanyarulata volt, s egy 1349. évbéli oklevél még mint halastavat jelöli.

A kunhalmokat, ezen ősi sírhalmokat, az őseink tehát mindig vízparti telep mellett, de lehetőleg a legszárazabb helyen dombot la. Az a törekvés, hogy a halott a vízbe ne kerüljön, újabb időkben is irányadó a népnél temetőhely kiválasztásakor.

Településföldrajzi vizsgálatoknál tehát sohasem induljunk ki pusztán a katonai térkép nyújtotta adatokból, mert az az állapot, amit ezek feltüntetnek, homlokegyenest ellenkező azzal az állapottal, melyben egyes telepek létrejöttek. Az Alföldön főleg a vízrajzi viszonyok tanulmányozása adja kezünkbe egyes emberi telepek keletkezésének és fejlődésének nyitját. E tekintetben azonban katonai térképeink nagyon fogyatékosak. Úgyhogy pl. a legszembeötlőbb térszíni formák, a kunhalmok is

nagyon hiányosan vannak feltüntetve, a nevek helyesírásáról nem is beszélve; e tekintetben a karcagi határ átvizsgálása igen tanulságos.

Térképünk célja az volt, hogy a karcagi határban levő összes kunhalmokat lehetőleg pontosan feltüntesse és az árvízvonal berajzolásával a halmok elhelyezkedésére némi világosságot derítsen. Hogy az összes halmokat lehetőleg feltüntethessem, átvizsgáltam Karcag városának az 1784—1861. éveket felölelő összes régi térképeit, ezenkívül bejártam a helyszín nagyobb részét, öreg emberek, főleg pásztorok segítségével a halmokat azonosítottam.

Az alföldi népnek a térszíni formákra csodálatosan gazdag szótára van. A mi szemeinkkel alig észrevehető emelkedéseknek vagy hajlásúknak külön-külön műszavuk van, és az ezekkel jelzett helyeket könnyűszerrel feltalálják. Az utóbbi 30—40 év alatt ugyan az eke mindent nivelláló munkája nagy pusztítást vitt véghez a helyneveken is, ma már a dűloutak és a tanyák lettek fix pontok bizonyos helyek meghatározásánál. Szerencsére az öreg emberek, akik a régi állapotokat ismerték, még élnek, és tőlük a szükséges felvilágosításokat megszerezhettük.

A nép a magaslatokat, ha azok hosszan nyúlnak, — hát, girinc, oldal, part névvel különbözteti meg. Ha többé-kevésbbé kerek, akkor domb, halom, laponyag, porong, telek a nevük. Dombnak az olyan emelkedést nevezik, amit valamely célra az újabb időben hánytak, amelynek formája nem szabályos. Mikor a Kápolna-halmot katonai lövölde céljaira átalakították, »Céldomb« nevet nyert. Egyébként a domb elnevezés ritkán használatos.

Halomnak nevezik azokat a magaslatokat, melyeket az irodalom kunhalom néven ismer. Ezek többnyire ármentes helyen, nem nagy területen fekvő, viszonylag elég magas (5—10 méter), messziről lapos, kúp- vagy félgömb-alakúnak látszó emelkedések. Csaknem minden esetben régi sírhalmok. Egyúttal a régi időben határhalmokul is elfogadták az egyes községek.

Laponyagnak nevezik azokat a magaslatokat, melyek a halomnál terebélyesebbek, de alacsonyabbak (2—6 m). Ezek jobbadán árvizes területeken található, inkább a víz építette, de az ember temetkezés céljaira néha ezeket is felhasználta. A víz vagy az ember által elhordott halmokból is laponyagok lesznek.

A porong a laponyagnál terebélyesebb, de még alacsonyabb, 1—3 m-nyi emelkedés; ez már sohasem emberi alkotás, mindig árvízjárta területeken található. Nem azonos az Erdélyben ismeretes porond-dal. A porong talaja agyagos vagy vályogos föld; a régi árvizes időkben a tőzeges, lápos szigetekkel szemben a kemény szigetet képviselték, s a Nagy-Sárréten tényleg kemény szigetnek vagy ormágnak is nevezik. Szélei a környező vizek

sodorta hullámaintól padkásak voltak, de ma már az eke a padkákat elsimította.

A telek elnevezés egykori emberi lakóhelyet jelöl, mely természet szerűt árvízmentes helyen, vagy részben árvizes helyen de minden esetre víz közelében van. A telek többnyire elpusztult falvak, szállások, ritkábban csárdák, újabban tanyák helyei. Mivel ezeken a helyeken nagyobb tömegben élt az ember és az állat, a talaj trágyázottabb, kövérebb és a nép az úgynevezett — telkes földeket — jobban szereti. A nép a kunhalom elnevezést nem ismeri, egyszerűen csak » halom «-nak nevezi. Valószínű, hogy egyebütt azért hívják kunhalomnak, mert a Nagykunságon látható legsűrűbben. Lehet, hogy az irodalomból került a szó a köztudatba. A nép tudja, hogy ezek sírhalmok; a szomszédos Kunhegyesen két halom is van, melyet Purgány (Kis- és Nagy-) nak neveznek. (V. ö. Kurgán, Korhány.) A halmokat természeti tulajdonságaikról (Ürmös-, Fekete-, Disznó-, Sárga-, Kanvágta-, Vermes- stb.), vagy földrajzi fekvésről (Hármas-, Magjarkai-, Bócsai-, Hegyesbori stb. halmok) nevezi el. Gyakran egykori tulajdonosának nevét viseli a halom (pl. Dráva, Tajta, Gábor, Orgonda stb.). Bizonyos halmoknál ez az elnevezésben is következetesen visszatükröződik (Gergely-halma, Ecse-halma, Péntek-halma). Vagy más környező térszíni formák neveit veszi át a halom (pl. Tiszta, 1. »Két-Tiszta-köze« mellett).

A porongot legalább Karcagon majdnem mindig valamely pásztor nevééről nevezik, aki hajdan jószágaival ott tanyázott.

A karcagi határban a kunhalmok száma meghaladja a százat, e tekintetben alig van az országban hely, melyen sűrűbben feltűnnének ezek az ősi sírhalmok. Az ősi vízmenti élet egészen a múlt század végéig tartott, amikor az árvízszabályozó társulatok megkezdték a munkájukat és megvetették egy új kultúrának az alapját, mely a földet és az embert egyformán átalakította. A kunhalmok közül sok áldozatul esett az újabb időkben. Az útbaesőket elhordották, másutt pedig ereket, hajlásokat töltöttek be a földjével. A megbolygatott halmok anyaga — mint kitűnt — a környező talajnak megfelelő fekete agyag. Amelyiket már előbb ki nem raboltak, mindegyik tartalmazott bronzkori régiségeket, melyből egyes darabok a karcagi Nágý-Kun-Múzeumba is bekerültek.

Első kiadása: Föld és Ember. I. 1921. évf. 1. fűz. 59—62. I.

Második fele, [Adatok az alföldi népről] megjelent: Magyar Nyelv. XV/II. 1922. évf. 1—3. fűz. 66—68. I.

RÉGI HATÁRJELZÉSEK ÉS NEVEK

(1921.)

A Kiskunságon a Duna-Tisza közén hajdan a határjelzésnek egy érdekes módja divatozott, nevezetesen a határdombba valamely szilárd tárgyat ástak el főleg azért, hogy ha a szél a futóhomokból hányt határdombot elfújja, a szilárd tárgy ottmarad s a határjel ismét feldombolható. Másrészt a dombokba temetett tárgy a dombok későbbi azonosításánál is szerepet játszott. Ez a szokás különben még ma is él, alföldi mérnökeink téglákat, nagyobb mennyiségű cserép- vagy üvegdarabot szoktak elásni a főbb mérési pontokon arra az esetre, ha félő, hogy a földfeletti határjelet: karót, oszlopot valaki eltünteti.

Több oklevél maradt ránk kiskun területről, mely a tárgyaknak a határdombba való betemetését felemlíti.*

1359. augusztus 15-én a kalocsai káptalan jelenti, hogy a király ez évi július 26-án kelt parancsára Karla János kun kapitány Ágasegyház nevű birtoka határait bejárta. E jelentésben Ágasegyház (ma Kecskeméthez tartozó puszta) falu első határául egy újonnan hányt földhatárdomb említettik egy homokbegyen Aranyegyház felől, melybe egy ivópoharat (pocarium vulgo feneseueg) ástak be; e homokhegyet elhagyva több határdombot hánytak, melybe jelet nem tettek, de a Fekete-halom nevű kis hegy tetején ismét határdombot hánytak, melybe egy kis késpengét temettek el. Innen az Ugule-homokához mentek s az itt hányt határhalomba egy fazekat tettek; ettől kissé nyugatra Kolpakorhánja nevű halom tetején szinte emeltek egy határdombot, melybe két vas nyílhegyet ástak el. Innen nyugatra tartva Agasegyház és Szentmária között a homokon ismét hánytak egy határdombot, melybe három kis követ tettek. A többi határdombba nem raktak semmi tárgyat.

* Gyárfás: A jász kunok története. III. 499.

1458-ban Horogszegi Szilágyi Mihály Gyál, Esső és Szentkirály birtokok fölött ítélik az okmány a határjelzésről azt mondja: »dehinc pertransiret supra possessionen Pez-er ad quendam monliculum, quem pro meta possessionis Esseg et déserte ecclesie Zadogeghaz relinquissent, in quo magnam anforam comanicalem subterrassent« — vagyis a határhalmba egy kun korsót ástak el.

Ilyen »nagy kun korsók« ma is láthatók a Nemzeti Múzeum Néprajzi Osztályában, hova a Nagykunságból, Karcagról kerültek.

Ezen adatok azért fontosak ránk nézve, mert megmagyarázzák, hogy a »Nyilas halom«, »Csontos halom«, »Köves halom« stb. elnevezések hogyan származnak. Sőt megmagyarázzák azt is, hogy ilyen határhalmféleségek hogyan jutottak a belénk ásott tárgyak szerint a legkülönlegesebben hangzó nevekhez.

Első kiadása: Föld és Ember. I. 1921. évf. 2. füz. 142. I.

(1922)

Egy 1799. évi határjárás tanúvallomás (0. Lt. Nádori lt. Metales. Conv. 22. Nr. 40.) említi, hogy a bucsai (Békés m.) határ egyik halmába jelül négy téglát tettek. 1733-ban pedig a karcagi határban Püspökladány felől a »kuntiszta« nevű helyen egy malomkő volt a határjel, mint a tanúvallomások említik, (0. Lt. N. R. A. F. 1335. Nr. 16.)

*

A részletes katonai térképen Csudabala pusztán a gyomlai határban láthatjuk, feltüntetve a Fenékörkő halmot. Ez a halom is bizonyos a beléje temetett fenékörkőről vehette elnevezését. A fenékörkő halászati műszó, azt a nagyobb követ jelentig mely a horog inát vagy hálót a víz fenékre húzza.

Első kiadása »Néhány adalék a régi határ jelzésekhez« címen: Föld-és Ember. II. 1922. évf. 1. füz. 73. I.

(1926)

Pesty Frigyes: Helynévtára 33. kötet. Pest m. 175. 1. 1864. CKézirat a N. Múzeum Orsz. Széchenyi-könyvtárában), Izsák Pestmegyei község határnevei között említi a Kun-kép-et, mint határjelet, ezt írván róla: »Kun Kép: Domb a páhi pusztáról

¹ Károlyi Okmt. I. 313, 316. 1.

és Izsákról Orgoványra vivő kotsi utón, — nevét vette egy fa szoborról, melyen 60—70 évvel ezelőtt egy meg lehetős csinnal faragott süveges és huszár ruhába öltözött kun félközépig volt vésve arccal Orgovány felé mint jog birtok felé fordulva.«

Horváth Péter pedig az ő Commentatio-jában Fénsszarú jász község leírásánál ezt mondja: (Horváth Petrus: Coramentatio de initiis, ac maioribus Jazygum et Cumanorum 1801. Pestini 8. 211. 1.) »Memorabilis est etiam statua versus possessionem Csán Comitatus Hevesiensis in extremo angulo posita, quae Jászkép nominantur«.

A Nagykunság és Békés megye határán Karcag és Füzesgyarmat között a múlt század elején egy mocsár terület el, melyet Nagy Kép-nek hívtak. Ebben az ingoványok miatt határhalmot hányni nem lehetvén, cölöpöket vertek le határjelül. Lehet, hogy ez a mocsár is valami határjelül szolgáló faképről kapta a nevét.

Vájjon a Jász-Kunságon egykor használatos, határhalmokra állított, illetőleg derékig beásott hazai viseletű emberi faszobrok nem a népvándorláskori kamennaja baba-k későkori utódaidé, miket az ugyanazon területről beköltöző kunok és jászok ősi hagyományaként alkalmaztak?

Első kiadása »Kun kép, jász kép« címen: Néprajzi Értesítő, XVIII. 1926, évf. 2. füz. 94. L

A NAGYKUNSAÉG ÉS KÖRNYÉKÉNEK NÉPIES ÉPÍTKEZÉSE

(1908)

A Nagykunsaég ma már csak történelmi fogalom. A legutóbbi megerendezés alkalmával a jászkun kerületeket is felosztatták és a Jászsaégot, valamint a Nagykunsaégot Jász-Nagykun-Szolnok néven az egykori Kül-Szolnok megyével egyesítették. Bár egy emberöltő telt el azóta, a három terület most is annyifelé húz. A büszke jász és kun most sem szívesen vegyül szomszédaiival.

A Nagykunsaég népét IV. Béla idején, Kuthen vezérlete alatt bejött kunok teszik, kik a törökdulás alatt több ízben elmenekülvén, jó részük sohasem jött vissza; békésebb idők beálltával pedig sok idegen szállott közójük. A mai népesség kialakulása a kuruc-világ lezajlása után ment végbe. Az 1683-iki tatárdulásakor elmenekült lakosok még alig szállingóztak vissza, amikor az 1696-iki tatárjárás ismét földönfutókká tette őket. Majd Rákóczi-világban a rácok pusztították őket olyannyira, hogy II. Rákóczi Ferenc a nagykunokat a szabolcsmegyei Rakamaz községbe telepítette le saját birtokára. Itt éltek csaknem egy évtizedig. Házat építettek, földet műveltek, sőt a rakamazi kun széket is felállították, míglen a német lovagrend, mely időközben megvette a Jászkunsaégot, visszatelepítette őket teljesen lakatlan hazájukba. Ezután rohamosan gyarapodott a népesség. Mivel kiváltságos terület volt, seregestül özönlött a szökött jobbágy, különösen Szabolcs megyéből, de Borsod megyéből is. Kunszentinárton és környéke még a XVII. század derekán elpusztult, egykori lakossága sohasem jött többé haza; így a Jászsaégból, Jászapáti községből telepítették meg. Lakói mai napig is megtartották eredeti jász voltukat. Mind római katolikus, szemben a nagykunokkal, akik reformátusok. Nyelvük, viseletük, építkezésük más, mint a nagykunoké. Áthasonulás már csak azért sem létesülhetett, mert Kunszentmárton

a többi nagykun várostól távoleső sziget a Körös és Tisza összefolyásánál s vajmi keveset érintkezett később is a kerületébe eső, de másvallású és másfajta néppel, éppen ezért e községet jelen dolgozatunkban igen röviden érintjük.

A török-tatár, kuruc-labanc népségtől elpusztított 28 nagykun község közül a visszatérő és jövevény lakosok csak hat községet ültek meg, ezek a következők: Karcag, Kunmadaras, Kunhegyes, Kisújszállás, Túrkeve és a fönt említett Kunszentmárton, Ez az utolsó megülés 1713—1720-ig tartott, de végleg csak 1745 táján fejeződött be. A későbbi betelepülések csak helyi jellegűek, így 1780 táján a Jászságból és Heves megye tiszavidéki részéből telepített Mária Terézia róm. kat. vallású lakosokat Karcagira, akik nyelvüket, szokásaikat, sőt részben viseletüket és építkezésüket is megtartották. Számuk ma 4000—5000-re tehető. A többi nagykun községbe is szivárogtak be a Jászságból, de különösen Heves megyéből római katolikus lakosok, úgyhogy ezek száma is körülbelül annyira rúg.

Meg kell emlékeznünk még két nagykun községről, Mesterszállásról és Kuncsorbáról. Ezek Kunszentmártonnak a pusztái voltak, de 1896-ban teljesen önálló községekké alakultak. Mind a kettő tanyaközség, lakói szerte-széjjel a tanyákon laknak, Leginkább Kunszentmárton, Túrkeve, Mezőtúr, Kisújszállás, Kenderes, Fegyvernek községekből verődött össze a lakosság. A határ közepetáján van pusztaháza, temető, iskola, szélmalom, csárda és bolt. Ennyiből áll például Kuncsorba, habár hivatalosan nagyközség. A jegyző, bíró és a többi községi elöljáró a saját tanyáján lakik. Az isteni tiszteletet az ottani ref. lelkész az iskolában tartja, ahova kocsin mennek a hívek, mikor annak az ideje van. Az iskolás gyermekeket is kocsin hordják fel az iskolába, rendszeren felváltva hordja egyik vagy másik apa a dülőlútján lakó tanköteles gyermekeket. Ha a gazdának valami dolga akad a pusztaházán, lóra ül és úgy megy fel, egymással is sokszor így érintkeznek. Télen, mikor nincs már dolog, a pusztaházán nagy bált csapnak, leginkább ilyenkor érintkezik egymással a fiatalság.

A fentebbiekből láthattuk, hogy a Nagykunság népessége különböző vidékek népességéből egészül ki; tehát az építkezése sem lehet teljesen egyöntetű. Csakugyan, ha valamelyik városban sétára indulunk, rögtön szemünkbe ötlük a változatos építkezés. Ha tehát helyi típusokat akarunk megállapítani, ezeket a körülötte levő községek építkezésével is egybe kell vetnünk. Ilyképen a környéken téve néhány utat, azt látjuk, hogy a Nagykunság határvonal az Alföld építkezésében, mert tőle keletre és nyugatra lényegesen elütő típusra akadunk, s az itteni változatosság is épp ennek az érintkezésnek a következménye. Ilyen helyi típus Hajdú megyében kezdődik, mely Bihar megyében

általánossá lesz s találkozunk vele Szatmár és Szabolcs megyében is. Másik helyi típus, melyet tán tiszavidékinek mondhatnánk, Jász-Nagykun-Szolnok megyében, Heves és Borsod megye alsó részén észlelhető. Ez dominál a Nagykunságon is, ami érthető, ha az előbb említett népesedési mozgalmakat figyelembe vesszük.

A Nagykunság nyolc helységén kívül még a következő községek építkezését figyeltük meg, melyek mind körülötte fekszenek: Jász-Nagykun-Szolnok megyében: Mezőtúr, Fegyvernek, Kenderes, Tiszaszentimre. Heves megyében: Tiszafüred, Tiszaszöllős, Nagyiván. Hajdú megyében: Nádudvar, Hajdúböszörmény, Kába, Püspökladány. Bihar megyében: Szerep, Biharudvari, Bihar-nagybajom, Nagyrábé, Bihartorda, Sáp. Békés megyében: Mezőberény. Így tehát az eredeti tervtől, vagyis attól, hogy kizárólag a Nagykunság építkezését ismertessük, elállottunk, de mivel Kunszentmárton és Mesterszállás a még így kitölt határon is kívül esett, a megfigyelést ezekre sem terjesztettük ki. A bejárt községek száma tehát összesen 24, melyek a tulajdonképeni nagykun városok egyharmadát teszik. Mezőtúr és Hajdúböszörmény a legnépesebb és legnagyobb köztük, ezután a kun városok s végül a többi községek jönnek utánuk nagyság tekintetében. Legtüzetesebben átkutattuk természetesen a Nagykunságot: Karcag, Kisújszállás, Túrkeve, Kunhegyes és Kunmadaras városokat.

Megtelepülési viszonyok

Az imént említett községek mindegyike sokat szenvedett hajdan a Tisza vizétől. Rendesen Tiszadob tájékán öntött ki, ahol a tükre 87 m. magasságban van a tenger színe felett. A Kunság és vidéke 84—90 m. közt ingadozik, ezért gyakran elöntötte az árvíz. A községek tehát a határ emelkedettebb helyére, de rendszeren valamely víz mellé építkeztek, mert a víz közelsége építkezési, gazdálkodási, tűzrendészeti és sok más szempontból fontos volt. Mivel megülés alkalmával a templomot is felépítették, az is többnyire a vízparton szokott lenni a község szélén, mert a későbbi terjeszkedés folyamán a víz felé nem lehetett építeni, így láthatjuk, hogy Karcag az egykori Bodonos-tó, Madaras az Oktalan-tó, Kunhegyes a Kakat-ér, Túrkeve, Mezőtúr a Berettyó, Fegyvernek, Tiszaszentimre, Tiszaszöllős, Tiszafüred a Tisza partjára települtek; Püspökladány, Udvari, Nagybajom, Nagyrábé a Sárrét szélére telepedtek, sőt Szerep benn a Sárrétben egy szigeten van. Nádudvar pedig a Rendek és Kösüly folyó szigetein épült fel és nevére ma is méltán rászolgál, mert a község három .zugából (Szik, Nóborda, Rendek) alig lehet

közlekedni a víz miatt, mert a legtöbb udvar lábán jókora nádas és víz van. A felsorolt községek legtöbbször a szélén, a vízparton van a templom. Miután azonban e tavakat, ereket, folyókat részben lecsapolták, részben elvezették, az egykori vízmedreket is kezdik lassanként megülni, s így a templom idők forgásával a község közepére kerül.

A községek körül körgátak vannak, melyek azokat az egykor gyakori árvizek ellen védték. Ha a község egyik oldala partosabb helyen fekszik, akkor természetesen csak a veszedelemnek kitett oldalon emeltek gátat. Ha a község a gáton kívül is terjeszkedett, akkor ismét húztak egy új töltést kívülről, a belső töltést pedig vagy az új töltésbe hordták, vagy az utcákon eltérítették. Ilyenformán keletkeztek a görbe utcák a község szélén. Ma már, mikor nem félnek az árviztől, a gátakat is rendszeresen behordják közmunkával az utcákat feltölteni.¹

A gáton kívül, ahol agyagos a talaj, vályogvető gödrök vannak, itt ássák a sárgaföldet és itt vetik ki a cigányok vályognak. A gödrök közt vannak a tégláégető kemencék, itt is a cigányok dolgoznak. Lakásuk a gödrök közt, részint lyukakban, részint putrikban van. Ahol a sárga föld mélyen van s nehezen lehet kiásni, azt a helyet temetőnek használják. Temető több helyen van, rendszeren a város bizonyos meghatározott részeiből temetnek mindegyikbe. A temetők is holmi árokkal fel vannak kerítve, mely arra való, hogy a csorda vagy a csürhe be ne tévedjen, mert a temetőcsősznek egyéb fizetése sincs a gondozásért, mint a sírokról lekaszált széna. Amilyen ez a fizetés, olyan a gondozás is. Ezenkívül újabban a temető erdő gyanánt is szolgál, fája természetesen az egyházé vagy a községé, aszerint, hogy kié a föld. Ugyancsak a város szélén van a vásártér, közepén a cédulaházzal. Itt folyik a jószágvásár, sőt legtöbbször a kirakodó is, országos vásár alkalmával. Ezeken kívül vannak még a malmok. A szélmalomok magas patkákon, hatalmas vitorlákkal, gőzmalomok, szárazmalomok, olajlülők. E két utóbbi bent a községben is előfordul. A közből maradt helyet részint útnak, részint *libapáskomnak* használják.

Ezeken kívül vannak a szőlőskertek, trágyából rakott *gerádjáual* és mély árokkal körülvéve, melyek faluhelyen még ma is dögtemető gyanánt szolgálnak. Mindegyik kert 3—5 *dűlőre*, ezek mindegyike 3—4 *járásra* van osztva. A dűlőútfélen állanak a kunyhók.

A szőlőskertek közt esnek a *lágerek*. Ide rakják le a télire való tüzelőanyagot és takarmányt, ha a jószág benn telet. A

¹ A körgátakat illető nézetét később Györfly István megváltoztatta a kertes rendszer felismerésekor. L. Az alföldi kertes városok c. cikket-Gy. Gy.

szegény ember idehordja ami kevés élem terem és itt nyomtatja el is. Télen innen hordja be a városba a szalmát és takarmányt, mert az udvarok igen kicsinyek és tűzbiztonsági szempontból csak kevés rakományt engednek meg az udvaron. Nyár végén vagy télen szoktak a lógerbe lerakodni, mégpedig annyit, hogy Szentgyörgynapig elég legyen, mert *fődfakadáskor*, mikor a téli fagy kienged, nem szabad, sőt nem is lehet a feneketlen sárban még üres szekérral sem járni, nehogy a díűőutat egész évre járhatatlanná tegyék.

A kertek és lógerek gyűrűjén kívül vannak a szántóföldek, rajta elszórva tanyák, melyeket hatalmas kazal- és boglyarakomány vesz körül. Imitt-amott a dűlőútfélen egy-egy csenevész akácfa- vagy fűzfa-bokor.

A szántóföldek között tágas, gyepes térség van, a *nyomás* mely a község alá benyúlik, ezen legel a csorda és a csürhe. A csordás és a csürhés reggel kihajtja, este hazahajtja a nyáját. Ahol a fejtő juhnyáj is a nyomáson jár, este behajtják a községbe és ott fejt meg, reggel pedig kihajtják.

A szántóföldeken és a nyomáson túl, ahol a község határa messze kinyúlik: van a legelő- vagy *nyáj-járás*. A hazulról eső részen van a birkajárás *búcsúkkal* és nádkarámokkal, a határ szélső részén a *nagy jószág járás* 2—3 gémű hatalmas kutakkal, imitt-amott egy-egy nádkunyhóval. A legelő *fertős* helyein van a disznónyáj-járás egy-egy *bányával* vagy *hodállal*. Ma már, amikor a legelőket legtöbb helyen elosztották, ezek helyén is szántóföldek vannak.

Az utakról kell még megemlékeznünk. Legszélesebbek a csordahajtó utak, továbbá a szőlőskertek közt levő utak. Keskenyebbek az országutak és a dűlőutak. A dűlők lábain vannak a *vakuiak*, melyek csak gyalogjárásra valók. Mivel a talaj legtöbb helyen fekete agyag vagy *kotú*, esős időben rendkívül rossz utak szoktak lenni, úgyannyira, hogy némely helyen még az üres szekér is elakad. Országszerte hírhedt volt a Karajános nevű út, mely Karcag és Kisújszállás közt a hasonló nevű mocsáron ment keresztül. Ha nagy ügyel-bajjal feltöltötték is, nemsokára elázott és elült. A bajomi országút is nevezetes arról, hogy egy szép napon megégett, mert az útszéli kotúból volt feltöltve. Ma már több helyen kövezett út is van, de e tekintetben még most is igen hátra vagyunk.

A hidakról szólva, megemlíthetjük, hogy hajdan, míg a számtalan erek barázdolták a határt, *bűrhidat* építettek. A bűrhidak úgy készültek, hogy a víz tükrére nádkévéket fektettek, fűzfagúzzsal, gyékénnyel összekötötték, felül giz-gazzal meghordták. Mikor a rakott szekér keresztülment rajta, kicsit elült, de azért olyan erős volt, mint mondják, hogy a gulya is átment

rajta. Ma már néhány tölgyfa-híd és zsilipes kőhid van az utakon.

Miután a község külsőségét szemügyre vettük, lássuk a belsőséget!

Ahol nagyobb tűzvész részben vagy egészen elhamvasztja a községet, ott az utcákat jobban kiegyenesítik, de általánosságban az utcák girbe-görbék. A templom körül van egy nagyobb térség, ez a piac. Esős időben az utcákon is épp úgy, mint az utakon, feneketlen a sár, úgyhogy csak csizmában ajánlatos járni. Egyik oldalról a másikra átmenni nem könnyű dolog. Vagy nyomról-nyomra megy az ember, vagy téglát szórnak szét a sárban és és egyikről a másikra lépegetve, olykor ugrálva, lehet átmenni. Szoktak szalmából, *izikből* bűrhíd-féle járdát is csinálni, vagy pedig pernyét öntenek folyton az átjáróra. Az már egészen rangos átjáró, ahol téгла- és cserép-törmelékekből csinálják az utat; végre a városokban ma már legtöbb helyen élére rakott téglával kikövezik, persze csak a fontosabb átjárókon.

A kocsit két oldalán terjedelmes gödrök vannak, melyből az utat szokták feltölteni, némelyik egész nyáron át sem szárad ki. Sokszor az egész utca víz alá kerül, alig tud az ember átmenni a házak tövéen. A járda néhány évtizeddel ezelőtt ismeretlen volt, sőt faluhelyen most sem igen van. Ahol igen nagy volt a sár, úgy segítettek a dolgon, mint az átjáróknál. A legegyszerűbb járda egy szál palló, mely mikor már elkorhad vagy elkopik, jobb volna, ha egyáltalán nem volna. A pallót keskenyebb, majd szélesebb téglajárda váltja fel, nagyobb városban már az aszfalt- és betonjárda sem ismeretlen. Az utak közül is a legforgalmasabbakat apróra tört, vagy kocka-gránittal kikövezik a városban, az utak két oldalán keskeny, mély árkot húznak az esővíz elvezetésére, az árkon keresztül pedig téгла-alappal deszkából hidat építenek, de régen az utcákon híd sehol sem volt. Az utcákon most is vígan tenyészik a mályva és a paréj, ide hajtják ki legelészni a libákat, sőt a malacokat is.

Ma már a magyar ember sem idegenkedik annyira a fától, mint azelőtt, ezért az utcára, ameddig a portája tart, fákat ültet, fűz-, nyár-, legtöbbször akácát. A község is szokott *egy-egy* sor fát ültetni az út két oldalán.

A község rendszeren külön ad helyet a cigányságnak közbiztonsági szempontból. Így Karcagtól a déli cigányváros csaknem egy kilométernyire van. Össze-vissza építkeznek, egy-két girbe-görbe utcát hagynak, sokszor még arra is ráépítenek, míg a város ki nem egyenesíti az utcát karhatalommal, mert a telek a város tulajdona, a cigány első foglalás jogán bírja. De a cigány nem is telepedik a magyarok közé, még ha jómódú sem. Akárhány jómódú cigányprímás van, kinek módjában állna a

város közepén lakni, de azért nem hagyja ott viskóját, atyafiságát. Érdekes egy ilyen cigány város! Bogárhátú viskók, putrijaik, lyukjaik a legnagyobb összevisszaságban hevernek szerte-szét, csak amelyik már egy kicsit módosabb, az épít cserepes házat és keríti fel az udvarát. A cigányváros szélén, a gyepen van a sátoros cigányok szállása. A cigányok jelentékeny része nem a cigány városon, hanem a vályog- és téglavető gödrök közt lakik. Míg amazok leginkább zenészek, ezek sármunkások. A cigányság igen fontos szerepet visz az építkezésben, ők vetik a vályogot, a téglát, a cserepet. A téglavető kemencék munkásai belőlük telnek ki. Az építkezésnél is, mint napszámosok dolgoznak. Ha kész a ház, ők tapasztják be. ők a sármunkák mesterei. De nemcsak a férfiak, hanem a nők is értik a sármunkát, bár a legtöbb mégis tippanszedéssel, meszelőkötéssel, kártyavetéssel, kéregetéssel foglalkozik. Kisebb községben a cigányok a falu végén olykor kétfelől is egy-egy sorban laknak.

A Kunság környékén idegenajkú lakosság mindössze Fegyverneken, Gyomán és Mezőberényben van, t. i. itt svábok is laknak, de a túlnyomó lakosság magyar anyanyelvű. A svábok külön városrészben laknak, híven megtartván nyelvüket, szokásaikat, építkezésüket, részben viseletüket is. A magyar fiatal-ság és a sváb fiatal-ság olykor-olykor össze is verekedik, már ezt így hozza magával a virtus. Magyar nyelvű községekben meg a magyar verekedik a pápistával. Ahol pápista sincs, ott meg az alsó-vég verekedik a felső-véggel, csakhogy verekedni kell. Ma már ugyan szelídültek az erkölcsök, de régen roppant verekedések voltak, néha nem egy halott fedte a csatateret. Ha valamelyik csárdában vagy lakodalomban egyetlen szó vagy lány miatt összekocant két legény, aki nem egy oldalon lakott, zugbeli szomszédjai is rögtön elővették a hosszúnyelű rézbuzogányt és avval egyenlítették el a dolgot. Ma már csak a legalsóbb népelem verekedik.

Mint említettük, a kurucvilág lezajlása után telepedett le utoljára a lakosság. A mai telekbirtoklás az akkori elosztásnak érdekes emlékét őrzi, a nemzetségi ingatlan birtoklást, melynek ugyan mostanáig már kevés emléke maradt fenn, de ami fennmaradt, azt bizonyítja, hogy hajdan a Kunságon is megvolt, olyanformán, mint a székelyeknél.

Tudjuk, hogy midőn IV. Béla a kunokat letelepítette, a nekik adományozott birtokot szállásbirtok gyanánt adta. Szállásbirtok az olyan föld, mely a honfoglaláskori első foglalással volt egyenlő értékű; donáció tárgyát nem képezhette kihalás vagy hűtlenség esetén sem. A birtok tehát fiúról-fiúra vagy oldalágra, esetleg nemzetségre vagy községre szállt. A legrégebbi kun-község mind az alapító családfő, vagy nemzetség nevét viselte. Természetes dolog, hogy a török uralom alatt e nemzetségi birtoklás egészen

felbomlott, de békésebb idők jöttével a kunok sajátos jogi állásuknál fogva ismét be kellett következnie. 1848-ig az ingatlanok eladása olyformán ment végbe, hogy az eladó előbb felszólította, legközelebbi rokonait a megvételre, azután a távolabbi atyafiakat, majd a szomszédokat kínálta meg, ha ezek sem voltak hajlandók megvenni, úgy akármelyik falujabelinek eladhatta. Nem kun ember ingatlan birtokot így sem vehetett. Ennek az lett a következménye, hogy egy-egy nemzetség birtoka nem esett olyan hamar széjjel, mint ma.

Az utolsó megülés alkalmával a lakosság első foglalás útján ülte meg a határt. Ezt világosan bizonyítja, az 1720-iki országos összeírás, mely Karcagújszállásról azt mondja: »Ubi quis primam cespitis araturam facerét, eandem terram quasi pro sua reputaret.«¹ Ez az első foglalás divatozott a városok megülésénél is. Ez divatozik mai napig is a cigányvároson.

A rokonság egy helyre telepedett, hogy birtokeladás vagy öröklés esetén is az ingatlan idegen kézre ne kerüljön, sőt a rokonság kezén is egy tagban megmaradjon. Ez onnan is kitűnik, hogy a legrégebb összeírásokban, hol házsorjában vannak összeírva a gazdák, az egynevűek igen gyakran egymás mellett, vagy egymáshoz közei vannak.

Ha a mai várost nézzük, azt látjuk, hogy mindegyik feloszlik több *oldalra*, mely nevét rendszeren fekvéséről vagy valami tulajdonságáról nyerte. De vannak egészen különös hangzású nevek, melyek olykor ismétlődnek is, pl. Nóboroda nevű rész van Nádudvaron, Karcagon, Túrkevében és Tiszaszöllősen, Jászberényben, továbbá Szatmárban egy folyó.¹ Az oldalakat utcák kötik össze, az utcákat pedig *közök* kapcsolják egymáshoz. A közökből és utcákból *zugok* nyílnak. A zugok tulajdonképpen zsákutcák, a nép tréfásan *kutyaszoritónak* is hívja. A zugok egyágúak, a nadrágzugok kétágúak, de van többágú zug is. Idegen ember, ha zugba téved, rendszeren elakad, pedig legtöbbször keresztül lehet jutni a zugokon, udvarról-udvarra menve, egész a másik utcáig, ha az ember tudja jól a járást, mert az ilyen *zugos* udvarokat kis kapuk kötik össze, ha egyáltalán kerítés van köztük, mert sokszor még az sincs.

A zug 4—20 házból is állhat. A karcagi Fanzug és Pernyészug 400—500 házból áll, de ezeknek már csak a neve van meg. tulajdonképpen nem zugok már, hanem utcákkal ellátott oldalak, legfeljebb egy pár kisebb zug van bennük. Arról már senki sem tud, hogy mikor nyitották ki.

¹ Országos levéltár 1720-i országos összeírás. Conscriptio Jazygorum et Cumanorum.

² A két utóbbi a szerző újabb pótlása. Gy. Gy.

De a zugoknak az a legérdekesebb sajátossága, hogy eredetileg egy-egy *had* vagy *nemzetség* lakja, rendesen ennek a nevét viseli a zug is. Míg az utcás megtelepüléseknél az utca végére települhet egy új lakos, ha építkezni akar, addig a zugoknál ez nem lehetséges, mert vége egy vagy több telekkel van elzárva, de a had népesedésével e kérdést is megoldották. Úgy segítettek a dolgon, hogy előbb hosszában osztották kétfelé az udvarokat, majd szeltében. Így jöttek létre az apró udvarok a zugokban. A zsákutcára nyíló telkeken még elég kényelmes lakni, de az udvara lábujján levő telken nem valami kívánatos, mert az előbbi portán kell átjárni, ebből pedig sok perpatvar szokott támadni. A zug fenekén még sokkal több porta is van egymáshoz ragasztva, úgy hogy néha öt udvaron is keresztül kell menni, míg kijut az ember az utcára. Régen sokkal kényelmesebb volt az átjárás, mert kerítések sehol sem voltak, de ma már csaknem mindenütt vannak.

Legzugosabb hely Mezőtúr, mely város különben is a régi építkezés legtöbb emlékét őrizte meg.

1848 előtt, míg az ingatlan átruházás elsősorban rokonsági alapon történt, a zugok lakossága nem nagyon keveredett, ma már azonban kevés zug van, amelyeken egy had lakik. Ha nagyobb tűzvész elhamvasztott egy-egy városrészt, a telkeket újra osztották, természetesen nyílegyenes utcákat hagytak. De ma már mindegyik város azon fáradozik, hogy a zugokat több telek kisajátításával utcának áttörje. De ma a zugosi ember is új telket vesz a város szélén, mert nem fél az árvíztől, ha kívül van is a körgáton. Az egykori megtelepülésnek végre csak annyi nyoma marad, hogy egy-egy had vagy nemzetség egy utcában, vagy csak a város egy bizonyos pontján lakik. Néhány évtized múlva pedig teljesen összevegyülnek. Sőt ma már a rokonsági kapocs is igen meglazult, csak az öregek tartják még az atyafiságot, a had elnevezést is inkább gúnyos értelemben kezdik használni.²

A hadak egyes ágait vagy családjait úgy különböztetik meg egymástól, hogy a vezetőknév elé teszik az anya nevét, melyet sokszor még a dédunoka is visel, vagy pedig valami ragadvány néven nevezik, mely szintén örökölhető.

Alább közöljük a nagykun városok felosztását; a mai napig is meglevő, vagy most kinyitott zugok közül az ismeretesebbeket; a bennük lakó vagy lakott hadat, továbbá azokat a nagyobb, családokat, melyek a város bizonyos pontján laknak.

Karcag három városrészből áll: I. a déli cigányváros, II. az újváros, mely ismét két részre oszlik: 1. a pápistavárosra, 2. az

² Ha valaki tartós erős művet alkotott, azt mondják rá »*fiúágra készült*« vagy »*hadi*«, de utóbbi kissé gúnyos kifejezés.

északi cigányvárosra. III. városrész a régi város, mely a következő oldalakból áll:

1. Pernyészug, ebben van egy kisebb zug, a Feketezug a Fekete-haddal. 2. Fanzug, ebben van két kisebb zug, a Serezug és Birizlózug. A Fanzugon a következő családok laknak tömegesen: Tókécs, Sándor, Csóreg; e két utóbbi a Gazdag-utcát lakja. 3. Kistrétoldal, ebben van a Győrffyzug a Győrffy-haddal. 4. Sirályülés, a Szilágyi-haddal. 5. Nagyrétoldal, ebben van a Bundizug és Nadrágzug. A róm. kat. templomtól délre lakik a Tóth-had a következő ágakkal és családokkal: Rác Tóth, Búcsi Tóth, Szentesi Tóth, Boris Tóth, Kis Tóth, Gál Tóth, Szücs Tóth, jórészt ma is egy bokorban laknak.

Kisújszállás a következő oldalakra oszlik:

1. Daraksa. 2. Vermeshát a következő zugokkal: Sárkánzug, Szakmárizug, Deákzug a Gál-haddal, Nadrágzug a Török-haddal. 3. Sásastó a következő zugokkal: Pócsizug, Kereszteszug, Balogzug a Balog-haddal. 4. Zsodoma a következő zugokkal: Bátorizug, Pógárizug, Kórészug az egykori Kórész-haddal.

Túrkevében a következő nagyobb zugok vannak vagy voltak:

1. Csalánzug, ez az »első ülés«, a nagy gazdák lakják. 2. Nadrágzug, egyik szárában a Finta-had, másikban a Kalmár-had lakik. 3. Zilizzug, a Ziliziek lakták. 4. Siratózug. 5. Nóborda. 6. Futrizug, a Kati-had lakja.

A város egyes pontjain lakó hadak:

I. kerületben: Győrffy-had; Debreczeni-had (Bakkancsos—Csala — Nagy — Nagycsizmás — Lityi— Dani — Nagy varga — Pap — Vas Debreczeni).

II. kerületben: Tóth (Kakó—Csikós—Boti—Lacka—Mózsik—Abel Tóth).

III. kerületben: Hagymási-had (Nagy—Márton—Rántás-Kuckó—Musta—Hagymási); Duca-had (Kós—Jakuos—Csikós—Majlál—Mózes—Dúca); Erdélyi-had (Puka—Egér stb. Erdélyi).

Kunhegyes a következő részekből áll:

1. Felsővég, itt egy bokorban lakik a következő had: Nánai Szabó, Mészáros, Komáromi. Itt van a Baronya-zug a Baronya-haddal. 2. Alsó vég, itt egy bokorban lakik a következő had: Borsodi, Sásas Szentpéteri, Csorna. Itt van a Józszug a Józsa-haddal, és a Kisvölgy, mely szintén egy zug. 3. Új sor. 4. Kujkó a Kujkózuggal.

Ennyit a városbeli megtelepülésről! Meg kell említenünk hogy ez a birtoklási rendszer a külsőségeknél is észlelhető. A régi helynevek: Szabolcsok (több halom), Sándorok (határ-rész, sziget, ér), Bengjecsek (halom, határrész), Kormánscok (halárrész), Bőrök halma, Darancsok halma, mind azt bizonyítják, hogy a külsőségeket is hadak szerint osztották el. —

Az újabb időben a földeket házsorjában osztották fel, ezért a városbeli megtelepülés képét mutatja a külső határ is, vagyis a házsomszéd egyúttal tanyaszomszéd is.

Meg kell azonban jegyeznünk, hogy evvel még nincs ki-merítve a megtelepülés kérdése, mert még sok fontos dolgot el-mellőztünk, de nem akarván a tárgytól messze eltérni, ennek bővebb tárgyalását más alkalomra halasztjuk.

A telek

Telek alatt a Kunságon olyan helyet értenek, ahol valamely épület vagy község feküdt. Amit általánosan telek név alatt ér-tünk, azt portának vagy udvarnak hívják.

Hajdan az udvart nem igen kerítették fel; az öreg emberek szava szerint portáról-portára ment a gyalogember, míg haza nem érkezett. Nádudvaron, Kisújszálláson, Kunmadarason ma is találunk szegényes házakat, melyeknek semmi kerítése nincs. A kerítésnek legprimitívebb formája az árok. A tatárjáráskor elpusztult Asszonyszállás és Kunkápolnás községek telkein, melyek csak most, újabban kerültek eke alá, még eléggé ki lehet venni az árkolt udvarokat. Elvértve ma is előfordul az árok, mint kerítés; földjéből az udvar felől gátat hánynak, majd az árkot fűzfa-, nyárfa-dugványokkal befásítják, ez azonban nem akadályozza meg, hogy a baromfiak ne járjanak ki az utcára, ezért a gátba *liciomot* ültetnek és korcok közé fogják. Árkolást lát-hatunk még Madarason; a licijom-kerítés még gyakori, így pl. Karcagon, Kisújszálláson, Kunhegyesen stb. Régen szokás-ban volt a trágyából, *ízikből* készült kerítés, a *gerádja* is, ma azonban teljesen kiment a használatból, mert felsőbb rende-letre kihordták, mint veszedelmes hernyó- és rovar tanyát. Leg-tovább Nádudvaron maradt meg. A szőlőskerteknek azonban még mai napig is ilyen kerítése van. Régimódi még a sárkerítés is. Vert földből vagy vályugból vállig érő magas falat raknak, aztán felülről élesre faragják, hogy a víz lefolyjon és sárral betapasztják, vagy ha nem faragják élesre, akkor két arasznyi hosszúra vágott nádat raknak tenyéryi vastagon a falra, hogy egy kis csepegője legyen, és a nádon felül betapasztják háztető-alakúra, sőt még víz vezetődeszkát is csinálnak rá. Ilyen sár-kerítés még ma is elég gyakori; Karcagon, Nagyivánon, Kun-madarason, Kunhegyesen sokat lehet látni.

Ezelőtt, míg Karcag, Kisújszállás, Túrkeve, Mezőtúr határán sok nád termett, a kerítés is legtöbb helyen nádból készült. Arasznyi mély árokba leültették tenyéryi vastagon, aztán jó maroknyi vastag nádkorcok közé fogták, egyszóval olyan volt a kerítés, mint a nádkarám szárnyéka. Ma már igen elvértve lehet látni; Nádudvaron, ahol nád bőven terem, gyakori még

most is. Rendesen embermagasságúra hagyják s itt a nádat megtörik és visszahajtják. Két nádkorc tartja össze; a visszahajtott nádat a felső korc fogja le, a korcok fűzfagúzzsal vagy gyékénnyel vannak összeszorítva. Vannak Nádudvaron olyan nádkerítések is, melyek a vész lészái módjára készülnek, csak-hogy a nádszálak szorosabban vannak gyékénnyel egymáshoz fonva. Nádkerítéseket az utcára nem igen csinálnak, hanem az udvaron csaknem mindenütt ilyen van. A nádkerítés 2—3 évnél tovább nem tart, ezért gyakran megdugdossák, vagy megújítják.

A Tiszavidéken igen közönséges a sövény kerítés. A fűzfa vesszőit és hajlós ágait nyalábokba fogva összefonják, vagy pedig vékonyabb kerítést fonnak a cserény fala módjára.

A földhözragadt szegény ember természetesen olyan anyagból csinál kerítést, mely nem igen kerül pénzbe; így lehet látni, hogy szükségből tengeri szárból, napraforgó-, kender-kóróból, cirokból, akác-fagalyból stb. is csinálnak kerítést.

A Kunságon jelenleg a deszkakerítés a legelterjedtebb. 2—4 méternyire egymástól *culápok*at ásnak le, ezekre 5—6 gyalulatlan deszkát szegeznek és felül, egy ferdén álló deszkát szegeznek a culápok végére, hogy a víz bele ne hatoljon. A díszescsib fajta kerítést lécből készítik, különösen a kiskerteknek. Utcára is gyakran szokták, de udvarok közt sohasem. Szokták a culápokra vízszintesen felszegezett, vékonyabb négyszögletes gerendákra a deszkákat függőlegesen is egymás mellé szegezni. Ezeknek a deszkáknak a felső végeit fűrészszel szépen kihegyezik, kicifrázzák. Legszebbek vannak ilyenek Madarason. A további fejlődés folyamán a culápokat téglaoszlop váltja fel, amelyek közt térdigérő magas téglalapon léckerítés van. Majd az egész ölnyi magas kerítés téglából készül, mely téglafal négyszögletes vagy keresztalakú lyukakkal van bőven ellátva. Ilyeneket leginkább Túrkevében látunk. Mindkét kerítésforma csak jómódú vagy úri házaknál fordul elő.

Most térjünk át a kapukra!

Régen kapu nem volt, Nagyivánon ma is legtöbb háznál hiányzik, ha van, akkor kis- és nagykapuból áll. A nagykapu legrégebb formája az úgynevezett levélkapu. Ez 3—4 szál hosszú deszkából állott, melyet a felső deszka közepétől az alsó deszka két végéig két átlós irányban haladó deszka-heveder, fogott össze. A kapunak egy sarka volt, a másik végén pedig talpa volt, hogy el ne dőljön. Mivel ezt a levélkaput igen nehéz volt nyitogatni, azért a kiskapun járt be az apróbb jószág. Később aztán a nagykaput kétsarkúra csinálták, hogy könnyebben lehessen nyitogatni, ma már majdnem mindenütt ilyen van. A kétszárnyú nagykapuk közt is legrégebb a levélkapu. Szegény ember még ma is ilyet csinál, mert kevés deszkából kitelik.

Egyik culápjja a kiskapuéval közös fasarkakon a culápbba erősített vaskarikában forog. A két szárny összenyílásánál akácfa *rönkőből* *bolló* van csinálva, ezen nyugszik a kapu, hogy a hevedereit el ne húzza. Ma már a nagykapukat is, mint a kerítéseket, álló deszkából vagy lécből csinálják, ezeknek a vékony gerendából való váza azonban most is olyanforma, mint a levélkapué. Sok fából lévén, súlyosak, ezért hatalmas akác kapufélfát ásnak le jó mélyen, erősen körülömik, hogy el ne mozdulhasson, ezekbe nagy sarokvasakat csavarnak. A kapuk erős *hevederekkel* vannak ellátva, ezeket akasztják a sarokvasra. A kapukat egy vékony gerenda vagy husáng zárja él olymódon, hogy az egyik szárnyon van a sarka, a másik szárnyon meg az *ütközője*.

A nagykapun jár be a szekér, meg a jószág is, ha egyszerre több jön. A nagykapun olykor kiskaput vágnak az ember számára, ez gazdag vagy úri házaknál gyakori.

A legrégebb módú kiskapu olyan alacsony volt, hogy csak átlépte, aki be akart menni; csak kisgyerekeknek, lúdnak, csúrhés disznónak nyitották ki. Ilyet Karcagon is lehet elvétve látni.

A mai kiskapu más vidék kiskapujával megegyezik. A *kapufélfákat* vagy *kapufejfákat* ki is szokták vésővel cifrázni, felső végét pedig különféle kép kifaragják. Az utcára nyíló kiskapuk felé koporsófedél-alakú tetőzetet tesznek, ennek gerincét deszkából cifrán kifaragott oromdísszel látják el. Legszebbek vannak Nádudvaron, melyek rendszeren kígyót vagy kutyát ábrázolnak; ilyenek Karcagon is vannak.

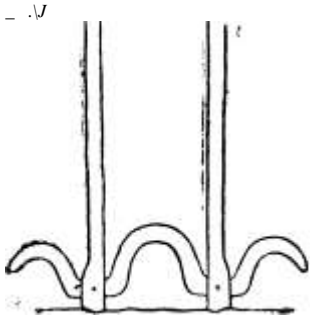
Ha a ház előtt kert van, akkor két kiskapu is van. Egy\k az utcáról a kerten keresztül a házba visz, a másik, mely a nagykapu mellett van, az udvarra szolgál, ezen jár a cselédség, csúrhés disznó, a csordára járó tehén stb. A nagykapun jár be a szekér.

A lábnélküli udvaroknak hátul is van kijáró kapujok. A zugbeli udvarok is kiskapuk által közlekednek.

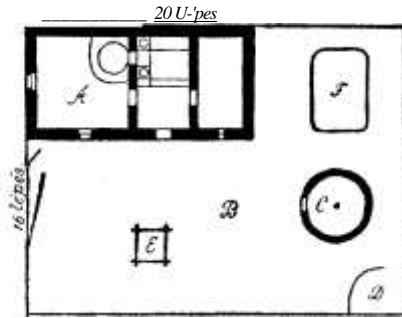
A kapun kívül, de rendszeren belül, hatalmas sárhányók vannak leverve a sáros lábbeli megtakarítására (1. ábra). A kapu alja vagy ki van kövezve, vagy gyakran egy malomkő van a küszöb alatt. Lóca is szokott kívül, a kerítés tövében, a kapu mellett lenni, ezen tanyáznak estenden vagy vasárnap délután; belől is szokott kőből vagy deszkából ágaskodó lenni, amelyre felállva, az utcára ki lehet tekinteni.

A Kunságon első tekintetre is szemünkbe tűnik a telkek aprósága, aminek több oka van. Tudjuk, hogy a Kunságon és vidékén régen leginkább nádból építkeztek, tüzelőanyaguk is könnyen gyulladó anyag: szalma volt, így egy tűzvész alkalmával a gyúlékony ház vagy tüzelőanyag hamar lángba borult s az egész község könnyen leégett. A tűzvész terjedését elősegítette

az, hogy élőfa sehol sem volt, a kutak pedig, különösen nyáron, igen szűken adták a vizet. Ezért már megtelepüléskor úgy rendezkedtek be, hogy külön rakóhelyeket: *löffereket* hagytak a város szélén, ahol a temérdek gyúlékony anyagot: a téli tűzrevaló szalmát, a takarmányt, a nádtermést lerakták és szükséghez képest, innen hordták be mindig. Itt nyomtatta el nyáron a gazda, ami kevés életje termett, de bent a városban boglyát, kazlat, asztagot vagy cséplést sohasem tūrtek. A konyhakertről is gondoskodtak, a város körül szőllőkerteket osztottak ki, ahol szőllő ugyan kevés, de a gazdasszony keze alá mindenféle zöldség és gyümölcs elegendő termett. Így a telek sem gazdasági munkákra, sem raktározóhelyül, sem konyhakert gyanánt nem szolgált, csak az épületek, az aprójószág befogadására szorítkozott, ezért

1. á. Sárhányó.

2. á. Nagyunsági háztelek alaprajza.

pedig nem kellett nagy telket felfogni. Más szempontból meg sokkal könnyebb volt a várost gátakkal védeni az árvíz ellen, ha nem nagy területen feküdt.

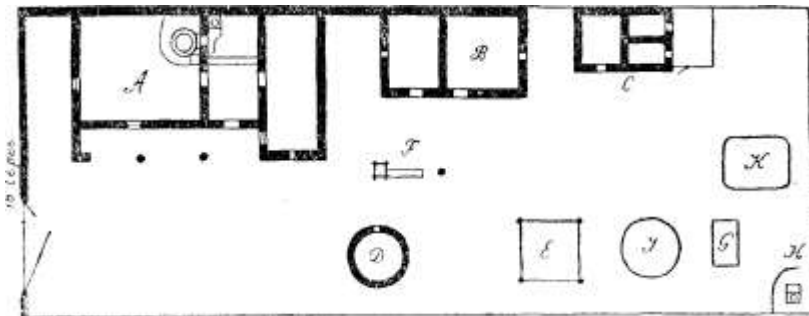
A Nagyunságon és környékén előforduló telekformákat három típusba sorozhatjuk: 1. Olyan telek, melyeknek lábján másik lelek van. 2. Olyan telek, melyek lábján utca van. 3. Olyan telek, melyek lábján szántó föld van. Mind a három típus különböző gazdálkodási mód folyománya.

Legközönségesebb az olyan telek, melynek lábján másik telek van, ez olyan városokban általános, ahol lóger és szőllőkert is van, így pl. a Nagyunságon. Itt az udvar kicsiny, mert sem gazdasági munkákra, sem gyümölcsstermelésre nem használják. Ezek területe azonban korántsem egyforma. Legapróbbak a zugbeli telek: 15x20, 16x24 rendes lépés, sőt olykor kisebbek is, aminőt Mezőtúron lehet látni. A rendes telek is községenkint változó. Egy karcagi szegényesebb ház telke 18x36, 20, 10, 25 x 45 lépés nagyságú, természetesen

ezen telkeken kert nincs. Jobbmódú gazda telke 25x60, 30x60, 35x80 lépés is lehet (2—5. ábra).

A második típus faluhelyen gyakori, mégpedig olyan községekben, ahol lóger és szőlőskert nincs. Itt a cséplést a háznál, s csak az újabb időben végzik a tanyán. Ilyen községekben szőlőskert helyett az udvaron van gyümölcsöskert, mely a rakományokat is befogadja. Ezen telkek már meglehetősen egyformák, valószínűleg mint jobbágy telkek, jobban szabályozva voltak, mint a kunokéi. Itt minden utcán csak egy sor ház van, vagy minden telek két utcára nyílik. Újabban már e hosszú telkeket az utcával párhuzamosan ketté osztják, így rendes városi telkek lesznek. Ilyet láthatunk a Tiszavidéken, pl. Tiszaszentimrén.

Harmadik típus a sváb Fegyverneken található. Itt igen hosszú telkek vannak, emiatt az utcák messze esnek egymástól. Az utca felől van a ház, melynek fedele alatt vannak az összes melléképületek, a ház előtt egy kisebb virágos, és gyakran egy

3. Nagykunsági háztelek alaprajza.

nagyobb veteményes kert is van. Ahol a ház végződik, ott kezdődik a hosszú alsó telek. Ez rendszeren lucernás vagy szántóföld, ha azonban a felső telken nincs veteményes kert, akkor ezt használják veteményesnek. Ezen alsó telken vannak a rakományok is. Szapárfaluban (Fegyvernekhez tartozik) a telkek féldülőnyi hosszúak, vagyis az utca tulajdonképpen dülőút. Mivel e roppant telket felkeríteni nem lehet, tisztán csak szántóföldnek használják. Többnyire azonban itt is fel van kerítve a felső telek, vagy legalább az utca felől kerítés van.

Most lássuk a telekberendezést!

Mint említettük, a nagykunsági telkeken eredetileg nem volt kert, mivel fel sem voltak kerítve; ma azonban már gyakori. A legegyszerűbb esetben néhány gyümölcsfa van az udvar hátulján, imitt-amott egy-egy tormabokor. Majd az udvar

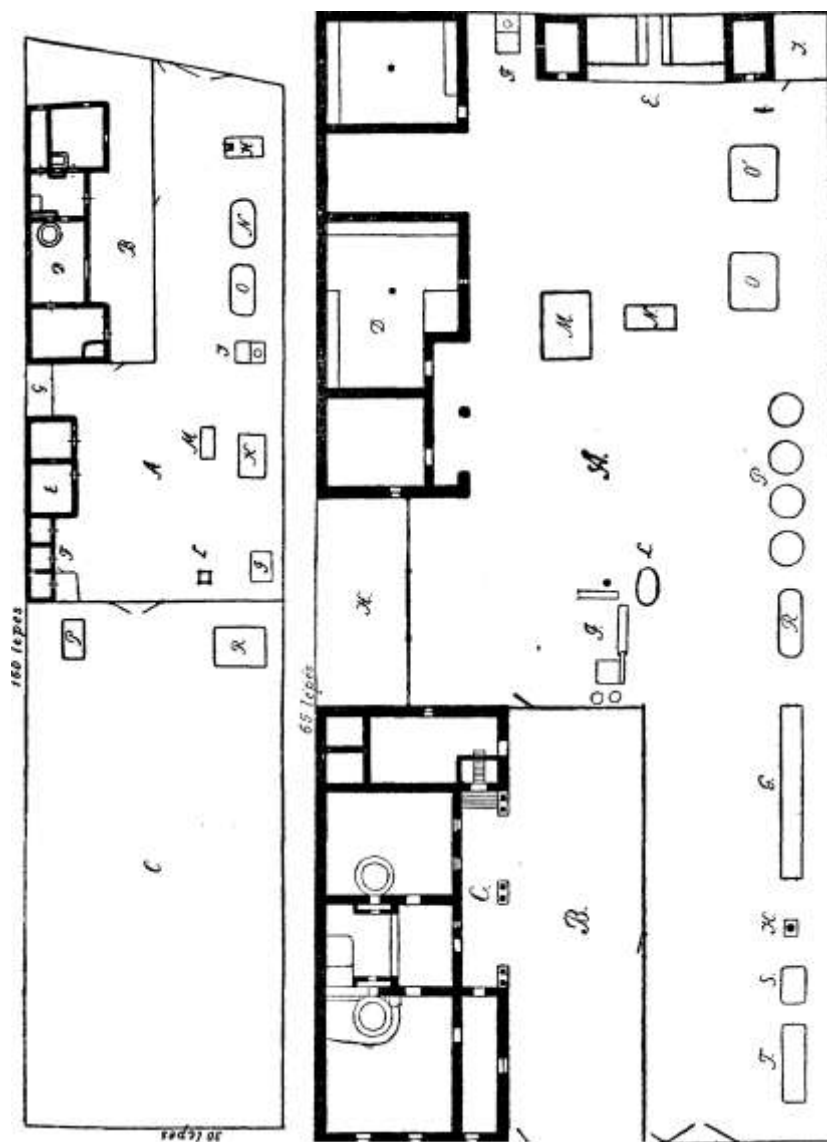
hátulját elkerítik s eper-, dió-, meggy-, szilva-, alma-, barackfákat ültetnek, véleményül meg tököt, napraforgót, hagymát, sáfrányt, sárgarépát, petrezselymet vetnek. A jómódú házaknál a ház előtt is van kert, ez a virágoskert vagy *kiskert*, de ez újabb eredetű. A hátsó kert virágai: fodorminta, hazsalyikom, levendula, rozmaring, tulipánt, rezeda, télizöld, liliom, feljönnek a virágoskertbe és szerényen meghúzódnak az újabb rózsza, viola, ibolya, büdöske, szalmavirág stb. között.

Az egész udvar berendezését a ház fekvése szabja meg. A ház homlokával leginkább délre vagy keletre, ritkán nyugatra néz, de északfelé sohasem, mert nagyon ki volna téve a hideg szeleknek. Régen ezt az elvet annyira keresztülvitték, hogy ha már a hely szűk volta miatt a házat északdéli vonalban kellett is építeni, a déli végét foglalták el lakószobának, az észak felől eső végét, habár az utca felől esett is, kamrának használták. A régi házak között még gyakran lehet ilyet találni. A házat nem építik ki az utcáig, hanem 2—3, Nádudvaron 4—6 lépéssel beljebb. Ez tisztasági szempontból van, mert sáros időben mindenki a kerítés és a fal tövében jár, s ilyenkor alaposan besározzák a hófehér falat, a kun asszony szemefényét. Ezt a pár lépésnyi helyet többnyire virágoskertnek használják.

A ház végénél van az ól, mellyel egy fedél alatt szokott lenni a külső kamra is. Az ól végénél van az apróbb jóságok: disznó, baromfiak óla szintén egy fedél alatt. Ez a három épület többnyire elfoglalja a telek egyik oldalát, a másik oldalra, vagyis a szomszéd háza mögé nemigen építenek, legfeljebb! a góré és vermet építik ide.

Régen kút nem minden udvaron volt, hanem az utcákon, vagy a község szélén voltak közös kutak, ide jártak ivóvízért és itatni. Ma már minden udvaron van kút. A kút legr primitívebb formája a *gödörkút* vagy *sírkút*, mint a neve is mutatja, csak egy gödör volt, melybe le lehetett menni is, de ez ma már nem található. Igen primitív a *nádkút* is, mely még Madarason és Nádudvaron elvétve található. Ennek gödre nem kerek, hanem négy-szögletű. Belül náddal van kibélelve, hogy a föld be ne omoljon. — A nádat kore formán lécek szorítják a gödör falához. Ma már mindenütt téglával rakják ki a kutat s deszkából építenek föléje kávvát. A közös jószágítató kutak kávjában hídlás is van, s aki vizet húz a káván belül, erre a deszkára lép. A kút rendszeren 1—2 méter átmérőjű, a gulya-kutak 2—3 gémeek. A gém tuskós végét sárral szokták betapasztani, hogy nehezebb legyen. A gulya-kulak gémejére kötelet kötnek s mikor a bojtár a kútostort emeli, a kisbojtár a gémet a kötélnél fogva lefele rántja. Az ágas tövére szoktak 1—2 szekér sárgaföldet is hordani, hogy kéznél legyen, ha netán tapasztani kell. A kút mellett nagy

4—5. á. Nagykunsági háztelek alaprajza.

fűzfavályú van a nagyjóság itatására, a földön pedig van » disznó vályúja. Van a kutak körül 2—3 hordó is tűzbiztonsági szempontból vízzel teli, ez az ú. n. *kapitányvíz*. — A kút mellett pocsolyásgödör van a disznók számára.

Az udvar hátsó részében, az ól előtt van a trágyadomb vagy *szarvas*. Nevét onnan nyerte, hogy négyszögletűre rakják, olyanformán, hogy az oldalát, de különösen a négy szögletét növelik, hogy az esővíz és hólé befolyjon, ilymódon hamar megéri és a téli trágya tavaszra kelve, már kivethető tűzrevalónak. Rendesen mellette van nyáron a nyári jászol is. Leghátul, az udvar sarkában van az árnyékszék vagy *pervata*. Legegyszerűbb esetben csak egy náddal kerített hely. Ma vár *favázzal*, nádfallal, vagy többnyire deszkából építik.

A rakományok közül természetesen a széna- és szalmaboglyák az udvar hátulján vannak, közel az ólhoz. Itt rakják le a csutka-íziket is de általában igen kevés rakományt tűrnek meg a városban. Feljebb vannak a ganéjkúpok, ezeket télire kazalba rakják, hogy át ne ázzon, mert akkor nem ad jó tüzet. Itt van a többi tüzelőanyag is elhelyezve; a morzsolt csutka és csutkatő kazlakban, a venyige, rözse, rakásban. Itt van a kiszáradt gyümölcsfákból vagy ócska épületekből maradt fa is összerakva.

Ha egyéb élőfa nincs is, de eperfa minden ház udvarán van, ezenkívül a diófa is gyakori. Újabban szoktak az udvarra is ültetni akácfa³t szerszámfának, mert a szilfánál — mit ezelőtt jobban kedveltek — hamarabb megnő. Általában, Fegy vernéket kivéve, az udvarokon kevés fa van.

Az udvarokon szokták a búzát rostálni, oltani, mosni, szárítani az asszonyok, itt fosztják össze a tengerit is, de az udvar más fontosabb munka színhelyeül nem szolgál, hanem csak az apró jószág birodalma.

A ház

Az Alföld építkezési szempontból ezideig igen kevésbé van tanulmányozva. Népies régi építkezéséről Herman Ottó írt s kiváló érdekű munkája közelebbről a Nagykunsgóra is vonatkozik.³ Speciálisan a nagykunsgói házról Jankó János írt, ki a millenniumi kiállítás előtt ezen vidék több pontján járt, hogy a Jász-Nagykun-Szolnok megye által kiállítandó ház típusát megállapítsa.⁴ Miután a Jászságot és Szolnok vidékét megnézte,

³ Herman Ottó: A magyar ösfoglalkozások köréből. Term. Tud. Közlöny XXXI. kötet 225—262. lap.

⁴ Dr. Jankó János: Az ezredéves orsz. kiállítás néprajzi faluja. Budapest, 1897. 42—44. lap.

Tiszasülynél átkelt a Tiszán az általunk kutatott területre. Így jellemzi e vidéket.

»Tisza Roffal kezdődik a Kunság; mert a heves-szolnoki háznak Roffon sem volt nyoma, s az á ház, melyet már Roffon típusosnak találtunk, ismétlődött Kunhegyesen is, Kenderesen is, Kisújszálláson is, ahol magunk jártunk s ismétlődik Karcagon és Török-Szcnt-Miklóson is, ahonnan fényképeink vannak. A kun építkezés elüt a jásztól, ez az első és főeredmény, melyet konstatáltunk; rendkívüli egyszerűség, feltűnő tisztaság és szabályos, csak igen kevés változtatást tűrő fellépése jellemzi azt. A ház alaprajza állandóan ugyanaz, első szoba, konyha, hátsó szoba egyforma szélességben következnek egymásután. Van .kamra is, de ez a hátsó szoba mellé van építve, be a tornácba, s így a tornácot hátulról zárja be. De a tornác — s ez adja meg a kunsági háznak a jellegét — elől is el van zárva, mégpedig egyszerű, fehérre meszelt, ajtótlan fallal s ebben teljesen elüt a jász építkezéstől. Általában az oromfal egyszerű, kopasz fehér fal, végig minden deszkázás és cifrázás nélkül, melyen mindössze a szintén teljesen dísztelen ablak (csak az újabb házaknál van kettő, a régieknél mindenütt egy) szakítja meg az egyhangúságot. A tornác oszlopai majd fából, majd újabban téglából készültek. A lécz- vagy deszkakerítés ugyan szintén csinosan faragott, de a kunok kerítésének faragása közel sem oly szép, mint a jászoké.«

Jankó párnapos ittléte alatt csak felületes vizsgálódásokat végezhetett, éppen ezért teljesen alapos munkát nem várhatunk tőle. Az idézett jellemzése ugyan igaz, de a megfigyelt dolgok a háztípus megállapításánál csak másodsorban vehetők tekintetbe, a legfontosabb jellegeket figyelmen kívül hagyta. Nem vizsgálta meg a régi egyszerű építkezést, a melléképületeket, sem a pásztorhajlékokat, melyek egyrészt a múlt, másrészt a jelen építkezés eredetére vagy fejlődésére esetleg fényt derítettek volna. Az alakokban való gazdagságot sem vette figyelembe, mert egy bizonyos típust keresett, mely a kiállításon az egész Jász-Nagykun-Szolnok megyét képviselje. Az olyan jó módú, újabb eredetű kétszobás házakat tanulmányozta, amelyek a vasutak mentén hovatovább egy alföldi típusá fognak kifejlődni.

Primitív hajlékok

Mielőtt a kun ház ismertetéséhez fognánk, lássuk az ősi hajlékról miféle emlékek maradtak ránk!

Mivel a kun nép eredetileg nomád nép volt, nyom nélkül nem tűnhetett el a régi építkezése. Hisz tudjuk, hogy a kun

legkésőbb vált meg a sátrától, mert az ilyen pásztornép csökönyösen ragaszkodik hagyományaihoz. Az immár letűnőfélben levő pásztorkunyhók eredete is ősrégi időbe nyúlik vissza. Ilyen kunyhókban laktak a közelebbi múltban télen is a *rideg pásztorok*, tanyát is lehet találni még ma is, de ezek nem állandó hajlékok.

Az állandó primitív hajlékok közt elsősorban megemlíthetjük a putrit. Hogy a Nagykunságon és vidékén is jórészt putriban laktak, számos adattal tudjuk igazolni.

Mint már a múltkor említettük, a tatárok több ízben elpusztították a Nagykunságot. Az 1683. évi tatárpusztítást csak Karcag élte túl. Hogy ebben az időben putriban laktak, kitűnik az elpusztult Kunkápolnás község telkén megejtett ásatásokból. Kápolnás ma Kunmadarasnak a birtoka. Legújabb időkig legelő volt s csak most került eke alá. A telken eddig is sok érdekes régiséget találtak és egy értelmes gazdálkodó, Sáska Imre, ki nek földje történetesen a telken jutott, két házat kiásott. A házak, amint kiderült, földbe ásott putrik voltak, egyik egy, a másik másfél méter mély volt. Egyik putriba téglából készült lejáró vezetett. A putri fala valami vertfalszerű anyagból állt, ami onnan látható, hogy rétegenként különböző színű földből van. A fal 30—40 cm vastag. Hanem a putrit tulajdonképpen az teszi nevezetessé, hogy mindegyikben egy-egy kemence volt, és pedig egyik putriban sarkon, a másikban a hosszanti fal közepén. A kemence gömbölyded cserépből készült, bögreforma szemekből volt összerakva oly formán, hogy az egyes szemek közeit sárral töltötték ki. Természetesen megtaláláskor a kemence össze volt dűlve s a cserépszemek helyzetét biztosan eldönteni nem lehet, de nagyrészt fenékkal kifelé találtattak. E cserépszemek feltűnően hasonlítanak a Bátky Zsigmond által ismertetett csempékhez.⁵ A kápolnási cserépszemek jórészt sértetlenül megmaradtak és Sáska Imre szívességéből most a karcagi Nagykun Múzeum gyűjteményét gazdagítják. Hogy a putri tűzvész áldozata volt, mutatják a benne talált elszenesedett geredadarabok. Az egyes udvarokat ma is jól kivehető árkolások vették körül. Ezen árkolások főcélja az lehetett, hogy a vizet feltartóztassa, nehogy a putri telefolyjon.

De a putriéptkezés nemcsak a Kunságon, hanem az egész Alföldön általános volt. Szűcs István⁶ Debrecen, város történetében felhossa, hogy »Az 1698-dik évi összeíráskor fennálló nagyobbszerű téглаépület 17, kisebbszerű 66 találatott, részint

⁵ Dr. Bátky Zs.: Különös formájú kályhaszemek. A M. N. Múz. Néprajzi Osztályának Értesítője. V. évf. 1904. 41—49. lap.

⁶ Szűcs István: Szabad királyi Debreczen város történelme. Debrecen, 1871. II. kötet 636. l.

fából, részint téglából 27, *nagyobb földalatti* 104, *kisebb földalatti* 324, romladozó félben levő 242. Némely telken három-négy gunyhó is volt e korszakban épülve, hol a befutott vidéki szegénység húzódott meg, ilyen 248 számmal volt.« Hasonlót mond Debrecen város 1715⁷ és Szabolcs 1720. évi⁸ összeírása is.

Ezelőtt 40—60 évvel, az idősebb emberek vallomása szerint még sok putriház volt úgy a Nagykunságon, mint a környékén, ma már alig található bent a városokban egy-kettő, hanem majorokban, nagy gazdaságokban még ma is gyakran lehet találni, mint a cselédség, de különösen a dohánykertészek. az ú. n. *kukások* lakását. Ezek közt a kukásputri közt lehet olyat is találni, ahol egy fedél alatt van az istálló a lakással, sőt az ilyen putrik össze is ragadnak, úgyhogy egy fedél alatt több lakás és több istálló is van. (Pl. Fegyvernek vidékén.)

A putri legegyszerűbb formája az, amit a csongrádi kubikusok ma is széleire használnak. Két lépés széles, három-négy lépés hosszú s két lépés mély gödröt ásnak, amelyhez az egyik *végén* lépcsőt vájnak. A gödrre néhány husángot fektetnek, ezt befedik rőzsével vagy *nádcsőrmővel* és fölül földdel ragghordják. Aki már takarosabbat akar: szelemenagásokból állít le és nyerges tetőt épít. Gyermekkoromban, mikor a Hortobágyot szabályozták, sokszor jártam a kubikusok közt télen is, akik a hullámtéren ilyen putrikban laktak. Nyáron kívül, a kubigödrök partjába vájtak primitív katlant, melyen bogrács-

⁷ »Domus proprio conscriptae apparent, quidem multae inter quas tamen in uno fundo duae, tres et plures sunt aedificatae, ad instar vero aliarum liberarum regiarumque civitatum (quae foelicioribus temporibus fundare sunt) nullae dantur domus integrales sicut dictae ad formam palatiorum erectae, sed praeter aliquas lateritias in foro et platearum frontispiciis existentes (quarum nonnullae civitatis essent) omnes ligneae, arundinibus aut straminibus tectae, dantur etiam *nonnullae domunculae aut tuguriola subterranea* dispersim circa fossatum civitatis, prout superius plateis subjuncta sunt. Cum vero propter solis domunculae locum nullam fundi existensionem, nec appertinentias haberent, quin inhabitatores earum veluti advenae ex diversis partibus confluentes essent, parum aut nihil solverent, vel publica servitia praestarent, nisi manuum laboribus de die in diem victarent, allegebatur per magistratum civilem in conscriptionem apponere esse incongruum.«

Országos Levéltár. 1715. évi országos összeírások. Conscriptio Civitatis Debrecen. (Bihar megye 1715. évi összeírásához csatolva.)

⁸ »... in locis ac possessionibus incolae in serie domorum talia generalia *tuguriola et subterraneas* in quibus misere resident, habentes nullos agros excolentes« ... etc.

Országos Levéltár: 1720. évi országos összeírások. Conscr. comit. Szabolcs. Hozzácsatolva: Difficultates ... etc

csal főztek, télen pedig benn tüzeltek a putriban. Ha egy nagyobb területen elvégezték a dolgukat, a putri használható farrészeit kiszedték és továbbmentek, ahol új putrikat ástak.

Efféle putrikat a cigányok ma is csinálnak. Ők rendszeren a vályogvető-gödrök közt, a gödör falába ásnak egy lyukat, erre nyergestetőt csinálnak, ezt vagy földdel meghordják, vagy betapasztják sárral. Ha szűk a putri, beljebb ássák. Ablaka az ajtó mellett van, az ajtó körül van a tűzhely is, mely rendszeren katlan, de *sparhelt* is van némelyikben. A füst vagy az ajtón megy ki, vagy kéményszerű lyukon.

Mivel pedig a putri a földben csak bizonyos határokig fejlődhetik, mert világosságra, levegőre ezért van szüksége, lassankint kibúvik a földből. A cigány putri konyhahelyiséggel bővül, mely már vályogból épül eléje a gödörben; a földbeásott putri meg felemelkedik a földből, ablakot kap, így már aztán tovább tagolódhatik a földben.

A régi kunsági putriknak egy tipikus szép példánya maradt meg Karcagon, az északi temetőnél. Ez már fejlett putrialak. Bejárata nem a végén, hanem az elején van, és pedig egy hosszú gádorból áll, mely befelé menve lejtős, nem garádicos. Alapbeosztása olyan, mint egy régimódi kun házé. Van egy szobája, egy kamrája, mind a kettő lepadlásolatlan, a tető be van belülről tapasztva és szépen kimeszelve. A kettő között van a konyha a pitvarral, mely a gádorban folytatódik. A pitar le van padlásolva és a gádor tövében egy lyuk van, melyen a kis padlásra lehet mászni, ha a tetőt kell igazítani. Kéménye rendszer *pendelykémény*, tűzhelye a rendszer katlan-patka kemence-, tűzhely. Ablakai az eresz alatt vannak, a földdel majd egy vonalban. A szoba magassága a földtől a szelemenig annyi, hogy egy ember kézzel elérje. A putri hossza és szélessége egy kis háznak felel meg; hogy mikor készült, nem tudják, de magyar ember csinálta, most is magyar ember lakik benne, aki 80 forintért vette. (III. Tábla.)

A régi putrik is ilyen hármabeosztású gádoros, pad nélküli építmények voltak, mindössze annyiban tértek el, hogy bogárhátúak voltak, azaz tetejük kívül-belül meg volt tapasztva. Ilyenek igen szép példányok láthatók a hajduböszörményi vályogvető-gödrök közt, ezek mind gádorosak és bogárhátúak, még be sincsenek meszelve. Valamennyi mind cigányputri, de már nem sokáig láthatók, mert a város össze akarja telepíteni a szétszórva lakó cigányságot.

A továbbiak során a putri még jobban kiemelkedik a földből s legelőször elveszti a gádorát. Ha a fala csak vállig érő magas, akkor a nádtetőt emelik meg az ajtó helyén és úgy illesztik be az ajtófelet. Vége a putri földje egy szintbe kerül

az udvarral és előttünk áll a ház. (Lásd Herman O. id. m.) A XVII. század végén talált általános putriépítkezés azonban nem természetes folyamánya az ősi putriépítkezésnek, mert ez időben falas építkezésre is van adat. Azt kell hinnünk, hogy a putrit részben már előbb felcserélték a házzal, de a török-tatár dúlások miatt beállott hanyatló fejlődés folytán a putri regenerálódott. Erre különben ebben a korban számos példát találunk egyéb néprajzi jelenségek megfigyelésénél is. A mohácsi veszedelemtől a kurucvilág lezajlásáig egymást érte az Alföldön a rabló, gyűjtogató népség, a lakosság örökösen futni volt kénytelen. Ha hazavergődött, leégett háza helyett a szegényebb lakosság módjára putrit épített, mihez sem sok költség, sem sok idő nem kellett, s ha ismét futni volt kénytelen, nem sokat veszített, ha otthagya is. A putri tetejét kívül-belül sárral betapasztotta, mert a gyűjtogató népség így nehezebben bánhatott el vele. A bogárhátú házak tűzbiztonsági szempontból készültek, nem mintha nád nem lett volna elég.

De térjünk át a falas építkezésre!

Nádépítkezés

A Nagykunság jórésze a Sárréten feküdt. Az 1699-iki összeírás⁹ szerint több mint fele víz alatt állott, egyik községből a másikba csolnakon jártak. Szerepnek 1751 előtt nem volt kijáró-útja a lápról s ezért 1751-ben a mostani helyére telepítették s mint Ozsváth¹⁰ mondja: »A sárréti falvak közt még az ötvenes években is e határ volt a legvizesebb, 1851-ben a toronyból nézve a határt, abban a száraz, szemmérték szerint 5—600 holdnál többre nem számíttathatott, mert a község is, mint tengeren egy kis sziget, úgy libegett a roppant víz között. Ekkor csupán Udvari felől egy $1\frac{1}{2}$ öl keskeny, mindkét oldalról buja náddal szegélyezett földiöltésen lehetett Szerepre bejutni«. Hasonlót mond K. Nagy Sándor is¹¹ Komádiról: »Mintegy 15.000 hold nádas borította az egész határt úgyhogy a faluból is csak két helyen lehetett szárazföldön kijutni, még halottaikat is csónakon hordták a temetőbe s valóban nagyszerű volt látni 40—50 csónakot egy temetésen, a mely csónakraj előbb a templom mellett kötött ki, hova szintén többnyire csónakon jártak«. A Hortobágy-, Berettyó- és Körös-folyók szabályozása előtt a Sárrét minden kultúrára teljesen alkalmatlan volt, a merre a szem

⁹ Orsz. Levéltár: Urb. et conser. Fasc. 71. No. 4.

¹⁰ Ozsváth Pál: Bihar vármegye sárréti járása leírása. 1875. Szerep község leírása.

¹¹ K. Nagy Sándor: Biharország. 1888. III. kötet 75. lap.

ellátott, mindenütt sarat, vizet és nádat látott, csak imitt-amott, a rét szigetein volt egy-egy kis égerfás. A hallatlan rossz utak miatt idegen helyről fát vagy más építőanyagot idehozni lehetetlen volt. hanem abból építettek ami idehaza termett: sárból és nádból.

Vizsgálódásaink és az öreg emberek egybehangzó vallomása szerint a legrégebb ház a *nádház* volt, sőt hajdan nemcsak a ház, hanem a tyúkóltól a templomig csaknem minden nádból épült. Karcagon a mai templom építése előtt kerek nádkaramban, szabad ég alatt tartották az istentiszteletet. Mint Osváth írja Komádiról¹² «Az egyházi jegyzetek szerint: az első templom a XVII. század végén *egészen nádból* épült, a második templom 1700-ban *fából sövényfalra* építetett, a harmadik számára 1774-ben állítottak fel erős faágásokat s közeit égetett téglával akarták kirakni«, de csak második kérésre engedte meg a felsőbbség, akkor is csak oly feltétel alatt, hogy a gerendák köze fele részben égetett téglából, fele részben máglyából rakassék.»

A nádház a következőképen készült: kijelölték a ház helyét, négy sarkára négy ágast állítottak le, azután, ha helyiségekre is tagolódtott, a konyha, esetleg a kamra fala végére is állítottak kisebb ágasokat. A ház két végének megfelelőleg közepén leásták a két *szelemenágast*, erre feltették a *szelement*. Ha erős falat csináltak, a *fedél falc* — melyek a szelemen felett kapcsolódtak össze — legegyszerűbb esetben csak a falon nyugodtak de legtöbbször nem a falon, hanem a *szemöldökfán* nyugodott a fedélfa, a szemöldökfát pedig a négy sarokágas tartotta a két hosszanti fál felett. Az ágasok tölgy- vagy égerfából voltak. A fedélfák 2—4 darabra hasított égerfa gerendákból: *hasítvány*«*fából* készültek és a legegyszerűbb esetben a hasítványfedélfa horgát — ha volt ilyen — a szelemenbe akasztották, ha nem volt, lyukat fúrtak bele és egy horog gyanánt szolgáló cöveket vertek a lyukba. Ez esetben a horgok nem a szelemenbe, hanem egymásba kapaszkodtak. A gerendakötés másik gyakoribb módja az volt, hogy a fedélfák végeit behasították és egymásba csíptették vagy pedig csak az egyiket hasították be s a másikat meglapították és becsíptették. Az így összekapcsolódott fedélfákat aztán fűzfagúzzsal összekötötték, nehogy egyik a másikat eleressze és a tető megcsússzon. Ezután a fedélfákra égerfa-*suharcokból* nádtartófákat kötöztek, amikre a nádat kötözték fel, ha a fal készen volt.

Mikor így elkészült a ház faváza s az ajtófeleket is felállították, hozzáfogtak a nádmunkához. A fal helyén lábnyi mély és széles árkot ástak s ebbe a nádat arasznyi vastagon szárnyék-

¹² Osváth Pál: Bihar vármegye sárréti járása leírása. 1875. 445. 1.

fal módjára felállították és egy jó felmarok nádból készült *korcpár* közé fűzfa gúzzsal erősen összeszorították. Rendesen nem csak egy, hanem két helyen is meg volt korcolva a fal. Mikor ilyképen a fal elkészült, a felnyúló nádat mindkét szemöldökfa felett elnyírták és a falat jó vastagon betapasztották. Ha az épület tagolva volt, a közfalakat is nádból készítették, a kemence üstökét kivéve, mert ez sárból épült.

Karcag vidékén a nádfalazásnak egy más módja is divatozott. A sarok ágasokhoz léceket szegeztek, a lécekhez nádszálatat fűztek hármásával-hatosával gyékénnyel, úgyhogy az így készült vékony nádfal olyan volt, mint a vész lészája. Ezután pévás sárral mindkét oldalon bevették úgy, hogy a nádpamatocskák közt a kötés következtében támadt résen át a külső és belső sárréteg összeragadt. Mikor a sárréteg megszáradt, ismét bevették sárral és ezt az eljárást mindaddig ismételték, míg a fal kellő vastagságúra nem nőtt s az utolsó sárréteget szépen megsimították. Ez az építkezés a tanyákon maradt meg legtovább. A ház oromfala a *veremény* is ilyenformán készült. A két végső fedélfára lécet szegeztek és erre gyékénnyel nádat kötöttek és sárral bevették, de csak egy sorral. Mivel padlás nem volt, belől a tetőt is megtapasztották. A falakon a *nádhurkák* tapasztás után is meglátszottak, habár ezeket vékonyabban kenték be sárral, erről ismerhetjük meg most is első látásra a nádfalú házat. A kemence szintén nádvázra készült olyan formán, mint a veremény, de erre még bővebben visszatérünk a tűzhely tárgyalásánál. A kemence alapja és patkája, a tüzelőpatka, katlan és a kemence üstöke azonban tűzveszélyes volta miatt sárból épült.

A további fejlődés folyamán a nádházat a mai sárház módjára nádfallal *lepadolták*, majd egyik vagy másik falát sárból építették, utoljára a nádfal csak mint közfal maradt meg s így még ma is alkalmazzák. Vereménynek, padlásközfalnak, pen-dejkeménynek, padlásnak azonban ma is nádfalat használnak.

A nád drágasága miatt nádfalú házakat ma már nem építenek, de tanyákat, ólakat, kunyhókat, színt, sőt górért is építenek különösen Nádudvaron még ma is. A pásztorépitmények túlnyomó része ma is nádból készül. A nádat a melléképületek építésénél újabb időben gyakran alkalmazzák, de ez olyan jelenség, mint mikor a haldokló halálára jobban lesz. Most ugyanis, ha valaki egyszer lebontja a 'nádtetőt, többé náddal nem fedheti a házat, mert tűzveszélyesnek tartják a nádas házat, így aztán a tanyán használja fel, vagy pedig reparálásra.

A nádházat a Sárrét és környéke specialitásának tarthatjuk, mert más vidéken még nem észleltük. Itt a sövényépítkezést helyettesítette. Előnye is az, ami a sövényházé.

A nádház 100—120 esztendeig is eltart, de ma már igen ke-

vés van. Legtöbbet lehet találni Mezőtúron. Találtunk ezenkívül még Nagybjajomban és Bihar tordán. A bejárt községek mindegyikében emlékeznek az öregek az egykori nádházakra. Kérdőköndésünkre a következő helyekről említették a nádépítkezést: Ökéske, Mezőtúr, Túrkeve, Kisújszállás, Karcag, Nádudvar. Püspökladány, Nagybjajom, Bihartorda, Nagyrábé, Dancsháza, Kornádi stb., ahol részben még ma is lehet nádházakat látni.

A sövényépítkezés

A primitív építkezésnek másik módja a sövény építkezés. A Nagyikunságon és közvetlen környékén azonban ezidáig még sehol sem bukkantunk rá, itt ugyanis a nád helyettesítette a sövényt. Ennek az okát talán abban találhatjuk meg, hogy sövénynek való fűzfa igen mindenütt termett, ellenben nád csak a vadvizes, mocsaras helyeken termett bőven.

A sövény építkezés, bár az Alföldön divatját múlta, még sem tűnt le annyira, mint a nádépítkezés. Már előbb idéztük, hogy 1700-ban Komádiban a nádtemplom helyébe sövénytemplomot építettek. Nagyrábéről is azt mondja Osváth:¹³ »A régi *patics*-ból épült templom, mely elibe a hívek 1783-ban fatornyot készítettek, a lelkeszlak kertjében volt«, helyette újat 1809-ben építettek. Ha templomépítésre sövényfalat használtak, bizonyosnak vehető, hogy házépítésre is alkalmazták. Az idő rövidsége miatt nem tudtunk utána járni, hogy hol maradt meg a Sárreten a sövényház, de Püspökladányról említették a *patics*-házat.

E primitív sövényházakra érdekes adatokat nyújt a hajdúvárosok 1715-iki összeírása.¹⁴ Vámspércsről azt mondja, hogy

¹³ Osváth Pál: Bihar vármegye sárréti járása leírása 1875. 536. 1.

¹⁴ *Vámspércs*: »Domos habent ex sepibus factas et terra laminea circumductas, ac Stramine tectas vix alicujus valoris.«

Dorog: »Domos non meliores adeo aeque ex sepibus aedificatas hinc loci quoque incolae haberent.«

Nánás: »Domicilia valde exigui valoris etiam ex sepibus et arundin prout alibi constructa haberent.«

Böszörmény: »Domicilia valde exigui valoris etiam ex sepibus et arundine constructas similiter habent, sed eadem tantum valent, quo a pluvia et imbribus homo defendatur aliquantum.«

Szoboszló: »Domos non absimiliter prout in caeteris oppidis ex sepibus et arundine constructas haberent, nullius quasi valoris.«

Polgár: »Domos non meliores, prout alia oppida haberent.«

Országos Levéltár: 1715. évi országos összeírások. A hajdú kerületek összeírása. (Szabolcs megye 1715. évi összeírásához csatolva).

a házak sövényből készülnek, iszappal vannak betapasztva és szalmatetővel ellátva s csekély értékűek. Bősörményről pedig azt mondja, hogy ott is hasonlóképen sövényből és nádból vannak építve a házak, de ezek csak annyit érnek, hogy az eső és zápor elől az ember némileg védekezhetik benne. Szücs István¹⁵ a XVII. század legvégén Debrecen jellemzésében ezeket mondja: »Az építkezések e korszakban nagyobbára a szegényebb sorsúak részére földbe ástott kunyhó-lakok formájára készültek. A tehetősb polgárok az épületi falak oldalai gyanánt *facölöpöket* vagy *sövénnnyel* font karókat alkalmaztak s azokat agyagsárral vagy czementtel besimíttatták.«

Ma már lassankint a Hajdúságról is eltűnnek a sövényépítkezés emlékei. Osváth¹⁶ 1875-ben még ezt írja: Hajdúbagason »a vidéki szokástól eltérőleg némely régi házak fala karókra font s vastagon tapasztott sövényből áll.« Hajdúböszörményben még a régibb házak túlnyomó része paticsfalú ma is. Itt és Mezőtúron láttunk még sövénygórét is.

Szabolcs megyében is a sövényépítkezés divatozott, erre pedig az itt termő nyír vessző kitűnő anyag volt. Az 1715-iki összeírás¹⁷ Nagykállóról azt mondja, hogy kőház nincs egy sem, hanem mind sövényből és nádból van építve és jóformán semmi értékük nincs. Mivel ma már a Nyírségen sem igen terem nyírfa, a sövényépítkezés letűnt, a sövényház itt is ritkaság.

Legjobban megmaradt a sövényépítkezés a Tisza vidékén, mert fűzfa itt még most is elég bőven terem. A kerítés általánosán sövényből van, valamint a melléképületek egy része is, a sövényház pedig éppen nem ritka. Tiszafüreden lehet olyan istállót látni, melynek fala olyan szép fonással készült, mint a kas fonása, még be sincs tapasztva. Van aztán olyan durva vesszőfoiás is, amikor maroknyi nyalábonként fonják össze a falat.

A sövényfal legközönségesebb formája a *paticsfal*, ezt szintén vesszőből fonják olyanformán, hogy függőleges karók közé vízszintesen vastagabb vesszőket fonnak s ha a fal készen van, mind a két oldalát vastagon beverik sárral. A paticsház Nógrád-Gömör megyétől keletre egész Szatmár-Szilágy megyéig feltűnedezik, emlékei az Alföld nagyrészen megvannak, Erdélyben pedig legtöbb helyen ma is közönséges. Ha megnézzük az 1900. évi népszámlálás¹⁸ alkalmával összeírt lakóházak rovatait, azt látjuk, hogy »fából vagy más anyagból épült ház a Tisza

¹⁵ Szücs István: Szabad királyi Debreczen város történelme, 1871. II. k. 636. lap.

¹⁶ Osváth P. fentebb idézett műve 389. 1.

¹⁷ Országos Levéltár. Szabolcs megye 1715-i összeírás.

¹⁸ A magyar korona országainak 1900. évi Népszámlálása. I. rész.

vidéken sokkal több van, mint az Alföld más részén (pl. Tisza-vezseny), itt valószínűleg sövényházak vannak.

A sövényházak építését nem volt alkalmunk sem közvetlenül, sem közvetve megfigyelni, valószínűleg az építés főbb mozzanatai olyanok, mint a nádházaké.

Hogy miért volt annyira általánosan elterjedt a sövényház, K. Nagy Sándor leírásából megtudjuk.¹⁹ Komádiról ezeket írja: »a házakat magas cölöpökre font vesszőből építették, melyhez sártapaszt használtak, s midőn jött az árvíz, a házban volt holmikát felrakták a padlásra s nyugodt szívvel nézték, hogy a víz miként mossa ki a ház falát, mert tudták, hogy a cölöpök és a vesszőfonás ottmarad, csak a fal úszik el, iszap pedig elég marad ott, hogy újra el lehessen készíteni a tapasz-tási munkálatot.« Tehát ugyanaz az előnye volt a sövényháznak, mint a nádháznak.

Pár szóval megemlékszünk itt a faépítkezésről is. Jankó említi,²⁰ hogy Szabolcs megyében Anarcson megtalálta az ősi faházat. Valószínű, hogy nemcsak a Nyírségen, hanem az Alföld egyéb erdőben gazdag vidékén is megvolt, de Debrecenen innen sehol sem volt meg. A Nagykunságon és környékén azonban még újabban is tölgyfából építették a disznóólakat, s ilyen még ma is elég gyakori. A tölgyfát Szalonta és Tamásda vidékéről vagy Borsod megyéből Mezőcsát vidékéről hozták. Innen látták el a malmokat is gerendákkal.

A sárépítkezés

Míg a nád- és sövényépítkezés a nád-, fűzfa- és nyirfa-termő víz járta helyeken általános volt, addig a vizeknek ki nem tett vidéken a sárépítkezés fejlődött ki. A sárépítkezés nemcsak az említett építőanyagok hiánya miatt kapott lábra, hanem az az ok is szerepet játszott a létrehozásában, hogy ezen vidékeken nem kellett tartani az árviztől. Tudjuk jól, hogy a sárháznak legfélelmesebb ellensége az árvíz, míg az új sövényház árvízkor, mint mondják, még ki is hajtott, nem-hogy összedőlt volna.

Nem tudjuk, hogy a sárépítkezés mikor kezdődött. Régiségre vonatkozólag levéltári adatot sem találtunk. Előbb olvastuk, hogy Komádiról 1774-ben a templomot felerészben téglából, felerészben máglyából ágasokra építették, de már ez időből ma is sok házat találunk, mely sárból vagy téglából épült. A hagyomány szerint az utolsó tatárjáráskor Karcagon csak

¹⁹ K. Nagy S.: Biharország. III. k. 75. 1.

²⁰ Dr. Jankó J.: Az ezredéves kiállítás néprajzi faluja. 49. 1.

két ház maradt meg, egyike a most is meglevő Szerepház volna. Ennek tetejét a vihar a 15 esztendei” futás alatt teljesen elhordta, de falai megmaradtak. A hagyomány mellett szól az a körülmény, hogy a ház nem illeszkedik jól be az utcába és fala amint egy újabb megbontáskor kiderült, sással gyúrt sárból van.

A sárépítésnek az Alföldön három módját találtuk, ez a *fecskerakás*, *vert-* vagy *döngölfalú* és vályogfal.

Mindenesetre a fecskerakás a legrégebb. Legelőször Herman Ottó figyelte meg és írta le a Hajdúságból.²¹ A fecskerakás a Hajdúságon és környékén most is él, legfőképpen a homokos vidéken, ahol nemigen (lehet jó vályugot vetni. Mi Hajdúböszörményből figyeltük meg. A ház fundamentumát úgy tömik, mint a vályugháznál. Ezután a fal felépítéséhez a sarat meggyúrnák, és pedig vagy lóval vagy gyalog; mikor már eléggé össze van gyúrva a szalma a sárral, egy ember talicskával odatolja az építés színhelyére, a másik pedig háromágú kis vasvillával felrakja. Egyszer-egyszer csak mintegy félméternyi magasságot rak, mert ha egyszerre rakná, a sárfal összerogyna. Hogy pedig a fal sima legyen, rakásközben gereblyével simítgatják, vagy pedig ha már készen van, ásóval nyelik simára.

Valószínű, hogy a fecskerakás hajdan általánosabb volt, de ma már a Kunságon nem használatos. Azt sem tudjuk eldönteni, hogy hol volt szokásban, mert ma már a nép is összezavarja, a vertfallal. Sőt gyakran a ház gazdája sem tudja megmondani, hogy vájjon házának a fala fecskerakású-e, vagy pedig vertfalú. A kutató sem ismeri fel olyan hamar, mint a nád- vagy sövényházat, mert ha be van tapasztva a fal, semiben sem különbözik a vályugháztól.

A falnak egy másik neve a vertfal. Ez úgy készül, hogy a ház fundamentuma fölé szalmával, törekkkel kevert vizes földet raknak, ezt a földet egymástól falvastagságnyira levő két deszka tartja össze, a deszkákat pedig két leásott gerendapár; fogja össze, hogy töméskor szét ne csússzanak. Mikor a falat megtömték, a deszkákat feljebb húzzák, ismét földet raknak közé s letömik. Ez így megy mindaddig, míg a fal készen nincs. A vertfal a Kunságon nem használatos. Említették ugyan Kunhegyesről és Kisújszállásról, s lehet, hogy a fecskerakással tévesztik össze. A vertfal hazája Fegyvernek. Itt csaknem kizárólag így építkeznek. Gyakori a Tiszavidéken is, pl. Tiszaszentimrén és Tiszafüreden is.

Bihar megyéből Nagyvárad vidékéről említették, hogy a sárfalnak olyan fajtája divatozik, hogy a vert föld közé rőzsét

¹Herman Ottó i. m.

vagy suharcokat tesznek, s így tömik le a falat. Amint mondják, az ilyen fal rendkívül erős.

A fentebb említett falaknál sokkal gyakoribb és általánosabb a vályugfal. A Nagykunságon igen kevés kivétellel a legtöbb épület vályugból van. A vályugnak való sárgaföldet (lősz) a város körül fekvő vályugvető gödrökből ássák és itt is vetik ki. A gazda töreket hoz ki, a felásott sárgafölddel összekeveri, meglocsolja, azután a sarat lóval meggyúratja. Mikor a sár már mindenütt egyforma s nincsenek benne *görcsök*, az erre a célra felsepert helyen kivetik és sorjába kirakják. Mikor megszárad, megforgatják, sorokba, majd pedig kazalba rakják és betapasztják, hogy meg ne ázzon, míg az építkezésre nem kerül a sor. A vályugvetés rendszeren a cigányok dolga. Régen fekete sárból vetették a vályugot, és a sárhoz nem töreket, hanem szalmát, sőt sást használtak, a régi vályug csaknem kétszer akkora volt, mint a mostani. Az építkezést rendszeren tavasszal kezdik. Hajdan nem ástak fundamentumot, hanem csak megkapálták a ház helyét és lóval lenyomatták, ma azonban ölnyi mély fundamentumot is ásnak. A fundamentum tömése olyanformán megy, mint a vertfal építése. A kiásott gödörbe a földet apránként visszahányják, természetesen akkor, ha egy-egy réteg le van tömve, mikor már csaknem a felszínig jutottak, a falrakást megkezdik. A régimódi ember a fundamentumra vályugot rak, de újabban már vagy félméternyire téglából rakják a falat s csak azután folytatják vályuggal. A vályughoz ragaszték gyanánt fekete sárt használnak. Régen minden sor vályug közé egy sor nádat is raktak, az ilyen *nádolt* fal olyan erős volt, hogy alig lehetett elbontani. Hajdúböszörményben újabban a vályugfalat úgy szilárdítják, hogy minden sor vályug közé egy sor téglát is raktak. Városokban újabban a gazdagabb osztályból némelyek *küházat* is építenek, persze téglából.

Amint a falat rakják, az ajtó- és ablakfeleket is beillesztik. A szoba falában vakablakot hagynak a *tékának*, a konyha falában is van 1—3 vakablak aprócseprő konyhaeszközök tartására. Régen mivel a fal igen alacsony volt, a házak nem voltak lepadlásolva, mert nem lehetett volna a szobában egyenesen megállani, így aztán a tetőt belülről be tapasztották és kimeszelték. Elvéve házat is lehet ilyet találni; a putrik, de különösen a tanyák és ólak javarésze ma is ilyen.

Mikor már a szoba elég magas, a házat lepadlásolják, e célból a falakra a ház közepén végig egy hatalmas gerendát fektetnek, ez a *mestergerenda*, erre jönnek keresztbe körülbelül félőlnyi távolságra egymástól a *folyógerendák*. Ha a szoba igen nagy volt, régebben a mestergerenda alá, a szoba közepén ágast állítottak. A folyógerendákra jön a *nádolás* jó vastagon,

ezután a nádat alul fölül jól megtapasztják. Olykor a nádolásra egy sor vályugot is raknak, hogy tűzvész esetén a padlás meggyulladás ellen védve legyen. Újabban már a padlást úgy, csinálják, hogy a mestergerenda van felül, a folyógerendák pedig alul vannak s *múteresszeggyel* vannak a mestergerendához fogatva. A folyó gerendákat alul, sőt felül is belécezik és betapasztják. Ha a padlás készen van, néhány sor vályugot raknak még, hogy a *pad* alacsony ne legyen, ezen az alacsony falon aztán ölnyi távolságra vagy sűrűbben az eresz alatt lyukakat hagynak a pad szellőztetésére, vagy galambháznak. A régi házaknál azonban ez a falrakás el is marad, a *fedél fák* mindjárt a padlásoláson nyugosznak.

A régimódi vályugház fedele úgy készült, mint ahogy a nádháznál leírtuk, a szelement az ágasfa tartotta, de a vályugháznál gyakori eset volt az, hogy a szelementartó ágas is vályugból készült. Ilyen sáragasos ház Kisújszálláson még nem ritka. Olykor az oromfalat vályugból vastagra rakták s így nem volt szükség szelementartó ágasra, vagy csak éppen a szelemen alatt rakták vastagra az oromfalat, mint valami vályugágast, egyebütt nádból készült, de tarthatta a szelement *németacfas*, sőt *ollóágas* is. Sátoros tetejű házaknál, ahol oromfal nincs, a szelemenágas belül volt s vagy a két végső helyiségből nyúlt fel, vagypedig a mestergerendára állított ágasok tartották. Ilyenformán készültek a kontyos tetők is. Ha nem volt szelemenágas, akkor a négy falon lefektettek négy gerendát, ez volt a *koszorófa*, (*majorpank*, *mórpank*) s ebbe belevésték a három gerendából álló ollóágasokat, melyek mint valami szelemenágasok a szelement tartották. A szelemenre jöttek félölnyi távolságban a *fedélfák* vagy *szarufák* s ha a háznak tornáca nem volt, a fedélfa egyszerűen a falon nyugodott, ha tornác volt, akkor a tornác ágasai felett levő *sárgerendán* (*szemöldökfa*) feküdt. A szarufákra keresztben felszegezték a *nádtarfoléceket* Legfelül van a *gerincléc*, legalul a fal felett az *ereszléc*, e két lécz közé jön még négy lécz, és pedig úgy besosztva, hogy a három alsó mintegy félölnyire legyen egymástól, de a legfelső csak egy negyedölnyire legyen a girincléctől.

A nádolás úgy történt, hogy legelőször náddal megszegették, azután a nádtetőnek *tarlaléckeszékát* állítottak, hogy a felrakott nád le ne csússzék addig, míg meg nem kötik. A tartaléckeszékát vagy vendégoldal tartotta alulról, vagypedig karóléccel ideiglenesen a fedélfához szegezték, ezután az ereszt kévéként felrakták. Mikor ez megvolt, *megcsaptatták* vagyis léccel vagy vendégoddallal leszorították mindaddig, míg meg nem lett *korcolva*. A korcolás úgy történt, hogy egy félmaréknyi *nádpamacot* kívülről az alsó és második lécz felett rátettek a *tetejnédra* s fűzfavesszővel *összekercolták*. Miután így az alsó és második

léchez lett kötözve a tető, a tartalékeszkát s a *csaptától* ki lehetett venni, mert a tető így is megállott. Ezután jött az *alsó sor veris*. Ennek tartására vendégoldalt kötöttek s a kötél másik vége a túlsó oldalhoz volt kötve. Az alsó sor verést kévéneként rakták fel, ezután megcsaptatták, a nádtartó vendégoldalt lebocsátották, a nádkévéket megoldották, a nádat lehúzgálták, hogy *gerádicsos* ne legyen, ezután a *taksiverővel felverték* s mint az első rakást, ezt is megkorcolták s a csaptató vendégoldalt is le lehetett bocsátani. Éppen így ment a harmadik felrakás (*második sor veris*), sőt a negyedik is. Mikor a nádat mind felrakták, *fogasverővel* az ügyes építő vagy barkács olyan simára felverte, mintha meg lett volna a tető gyalulva.

Ha náddal szegték a tetőt, a gerincre karvastagságú nád-pamacs kellett, hogy egyenesen tartsa a gerincet, ekkor a pamacs felett náddal megszegették úgy, hogy félmarkonként felrakták és a nádat középen megtörve lehajlottak, majd *koporsó-deszkát* raktak végig a gerincen, erre jöttek a *kalodafák*, ezeket alsó végükön a kalodaléc tartotta össze. Ha cseréppel szegték a házat, akkor dróttal fűzték le a nádat, majd koporsó-deszkát tettek a gerincre, hogy a cserépszegést egyenesen tartsa, erre jöttek a kis kalodafák, majd a cseréptartólécek s ezekre a cserép. Ugyancsak így készült a zsindelevagy deszkaszegés is.

Régen a ház végén a nádat a nádtartóléc végébe vert faszög tartotta, vagypedig úgy rakták a tetőt, hogy a nád itt is torsával legyen kifelé, mint az eresznél és *ereszverővel* szépen felverték. Az újabb házaknál már deszka tartja a ház végén a nádat, tűzfalaz háznál pedig a tűzfal.

A cseréptető készítése sokkal egyszerűbb, itt a fedélfákra cserép tartó léceket szegeznek és felrakják a cserepet. Régebben gyékénnyel, kárával is fedtek házat, de a nádtető mégis leggyakoribb volt. Ma már a nád igen drága, még termőhelyén, Nádudvaron, Egyeken is 10—12 frtba kerül 100 kéve, inkább cserépre fordítja mindenki a házat, mert az olcsóbb. Madarason újabban lehet látni *zsúptetejű* házat is. Egy tető reparálással 60—80 esztendeig is eltart, csak 8—10 esztendőnként meg kell dugdosni. A javítás úgy megy, hogy a ház tetejét megtisztítják a *libától* (moha), megkaparják a korhadt nádtetőt, azután leseprik. Most a mester néhány kéve nádat félőnyi vagy kisebb hosszúságúra felvág, ahol a tető javításra szorul, *lapická\2i* felemeli s a lapicka alá dug egy marék nádat. Ha a tető mindenütt meg van dugdosva, a fogasverővel felveri, az ereszt is megdugdossa s az ereszverővel egyenesre veri.

Ha a tető készen van, a kéményt, a *vereminyt* és a közfalakat is megcsinálják. Hajdan veremény nem igen volt, a

szél szabadon fújhatott át a padláson. Ma legfeljebb az ólaknak nincs. A veremény úgy készül, hogy három lécet szegeznek a végső ollóághoz, ezután félmarkonként nádat kötnek hozzá, úgyhogy egy kis hézag maradjon köztük. Ezután mindkét oldalon beverik sárral s a hézagokon át szépen összeragad, majd *simítóval* megsimítják. Újabban a veremény deszkából készül s ezt *vértelkeknek* is nevezik. Díszes vértelklecek láthatók Nádudvaron, Püspökladányon meg szépen faragott vértelklyukak.

A padlásokfalak is úgy készülnek, mint a veremény. A kémény, kemence, patkák készítésére majd a tűzhely tárgyalásánál még visszatérünk. Ha a ház készen van, a cigány tapasztja s a gazdasszony fehérre szépen bemeszeli.

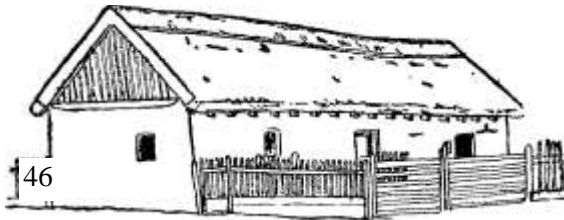
Egy rendes újabb kunsági lakóház negyedfélől széles, hossza 8—9 öl. Van benne két szoba, egy konyha, egy kamra. A nagyobbik szoba két és fél öl, a kisebbik két öl, a konyha és kamrai két és egynegyed öl hosszú. Vályug minden ölbe 5—600 kell, s az ilyen ház tetejére ölenként rámegegy 100 rendes kéve, de mivel ma ezt is kisebbre szabják, 150 sőt 200 is kell. Ezelőtt ölenként 24—26 korona, ma 50 koronába is bele kerül az építés, ha anyagot a gazda ad s ha a tapasztást és asztalosmunkát sem az építőnek kell vállalni. Mindenféle munkával, anyaggal együtt ölenként egy ilyen nagyobb szabású ház ezelőtt 200, ma 100 koronába is belekerül. Egy jó vályugház 150, sőt még több esztendeig is eltart.

A ház rendszeren egy család lakóhelye. Ha a fiú megházasodik, akkor az öregek lakóhelyül a szoba, konyha és kamra helyiségből álló ház kamráját foglalják el, ebbe kemencét raknak s így rendes szobává alakítják át. Ha több fiú van, akkor rendszeren a legkisebbé lesz a szülői ház, a többi pedig máshol vesz vagy épít hajlékot. A megtelepülés idején azonban a tágas ősi telekre építkezett a fiatalabb nemzedék is, így jöttek létre az elszaporodott családból a hadak, a többízben elosztott s így megsokasodott telkekből a zúgok. A módosabb kun városokban *sütőházakat* építenek. A sütőház egy konyhából, szobából, esetleg kamrából álló ház. A fiatal pár többnyire ebben húzódik meg. Itt folyik minden házi munka, a vén ház, különösen ha az öregek kihalnak, lakatlan lesz. A Kunság körüli kisebb helységeken azonban a sütőház építése nem divatos.

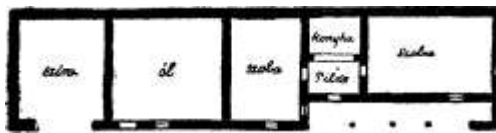
Látjuk tehát, hogy a ház eredetileg egy család számára épül, de fontos az is, hogy a lakóházzal egy fedél alatt istállót a Nagykunságon nem lehet találni soha. De nemcsak hogy a jószággal nem lakik a kun ember egy fedél alatt, hanem még a gabona és egyéb holmi elraktározására is külön helyiségeket épít. Külön építmény az *ól*, külön a disznóól, külön a tyúkól,

a szín, verem, szuszik, góré. A tanyák építésénél azonban éppen ellenkező elvet látunk. Itt csaknem minden esetben egy fedél alatt és szoros összefüggésben van az istálló a tűzhellyel és lakással. De majd a későbbiek folyamán erre még visszatérünk.

Fegyverneken, Mezőberényben s szórványosan Gyomán, Törökszentmiklóson olyan házakat is találtunk, melyekben egy fedél alatt van a ház, istálló, kamra s a kisebb ólak. Ezeket úgy vehetnők, mintha az előbb leírt típus épületei egymáshoz volnának ragasztva. A szobák a konyhába nyílnak s a konyha a tornácra. A tornácra nyílik a kamra és pince ajtaja; ide nyílna az istálló is, de a tornác rendszeren idáig nem nyúlik ki, tehát egyenesen az udvarra néz az ajtaja. A disznóólak ajtai a ház belső végére nyílnak. Rendszeren kis kert is van az

6. ábra. Istállós ház Kenderesről.

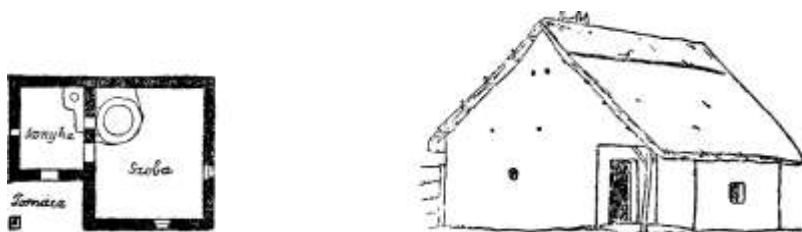
7. ábra. Istállós ház alaprajza Bihartordáról.

ilyen házak előtt, de csak olyan hosszúságban, mint maga a tornác. Építői és lakói svábok, kik ezt az építési módot volt lakóhelyükről hozták. Némelyik tiszta magyar községben is láttunk egy-két ilyen házat, pl. Hajdúböszörményben, Kenderesen (6. ábra), Bihartordán (7. ábra).

Házaink beosztását a kemence szabja meg szorosán. Amilyen változatos a különféle tüzelőpadkák elhelyezkedése, éppolyan állandó a kemence helyzete. Kivétel nélkül mindig a szoba hátsó fala és a konyha fala közt levő sarokban van, és szája mindig konyhába nyílik. Így fűthető lakószoba kettő lehet egy házban, éspedig szigorúan megszabott helyen, a konyha két oldalán. Ha már több szoba van, akkor a többi semmi esetre sem fűthető, s lehet a ház bármelyik részében. Mivel tehát a kemencét a tüzelőanyag említett hátrányai miatt min-

dig külön helyiségből kell fűteni, a legprimitívebb ház bizonyosan az lesz, mely egy szoba és egy konyhahelyiségre tagolódik. Ilyen házat még elég gyakran találhatunk a Nagykunságon és környékén, mint a szegényebb néposztály lakóhelyét pl. Fegyverneken, Mezőtúron, Nádudvaron (8—9. ábra), Biharudvariban.

A kétszobás ház legkezdetlegesebb típusainál még padlás sincs, a tető belől van megtapasztva. Nem lévén padlás, sem kamrahelyiség, tehát a kamrában tartani szokott holmik részben a konyhában, részben a szobában rendszeren az ágy alatt van-

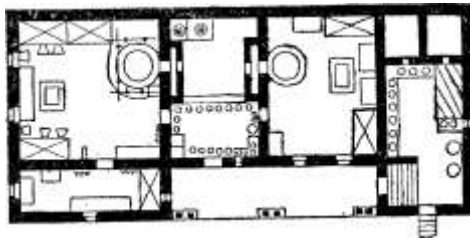
8—9. ábra. Szegényes ház és alaprajza Nádudvarról.

nak elhelyezve. A cigányok bogárhátú házai is a bejárt területen nagyrészt ilyenek. Ilyennek képzeljük az ősi kunsági házakat. A lakosság csaknem kizárólag barom tenyésztésből, pásztorkodásból élt, kamrahelyiségre nem volt szüksége, mert ami kevés életje termett, földalatti vermekben tartotta, egyéb lomja pedig megfért a padláson.

Ha a ház kamrahelyiséggel bővül, előttünk áll a háromszobás hajlék. Ilyen a bejárt területen a házak legnagyobb része. Ha a ház másik családtagot is kénytelen befogadni, akkor a kamrát átalakítják szobává, vagyis kemencét raknak bele, esetleg nagyobb ablakot vágnak rajta. Mivel pedig a kamra nélkülözhetetlen helyiség lett, újat építenek, és pedig vagy a tornácba toldják, vagy, ami gyakoribb eset, a ház végéhez ragasztják az előbbi kamra mellé. Legtöbbször azonban külön építenek az újabb igényeknek megfelelőt. Ilyen egy szoba, konyha és kamrahelyiségekből álló házat azonban ma már csak a szegényebb néposztály épít, a jobb módú egyenesen két szobával s kamrával építi, úgy, hogy tehetősebb gazdaember mai háztípusául ez tekinthető.

De a ház még tovább is fejlődik. A gazda a ház alá, és pedig csaknem mindig a kamra alá, pincét épít. Majd megújítja a létrán való padlásra járást és padlásfeljárót készítet. A gazdasszony sem szeret minduntalan a nagy kamrába vagy a padlásra futkosni ha valamire szüksége van, ezért éléskamrát

csináltat, mely vagy a szobából van ellopva olyanformán, hogy a már tágas vert fallal külön helyiséggé rekesztik, melynek az ajtaja a konyhára nyílik, vagypedig a tornácbeli kamrát kiépítik olyan hosszúságúra, mint a ház. Egy további lépésnél ez a tornácból ellopott kamra is szobává fejlődik (10. ábra). Ilyenkor a tornácre nyíló ajtaját rendszeren befalazzák és a szoba felől vágnak ajtót. De ezt az új szobát már a kemence csak közvetve a régi szobán át látja el, úgy ahogy meleggel. Most aztán némi tanakodás után a gazda rá lesz, hogy tűzifát vegyen és kályhát állítsanak be a szobába. Eddig még a jó-módú gazdaház nem vetkőzte le az ősi házból fejlődött beosztását, de mihelyt az új tűzhely, a kályha bevonul, megszűnik a ház középpontjának, az öreg búbos kemencének a hatalma, új szobák épülhetnek a ház bármely pontján, meg van oldva a fűthetés kérdése. Épít is a gazda többet, mint amennyire

10. Jómódú karcagi gazdaház alaprajza.

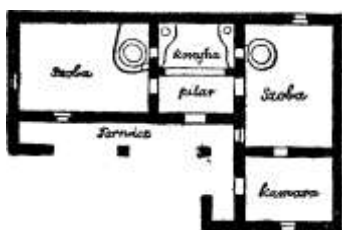
szüksége van, mindegyikbe kályhát állít. Az öreg kemencének is megvannak számlálva a napjai. Egyszer csak kidobják, mert nem illik a modernül berendezett szobákba, de mivel szükség van rá sütés, mosás, főzés alkalmával, építenek neki egy szobát és konyhát és újra berakják. Majd a család is köré telepedik, mert a gazda sajnálja a pénzt fára, mikor van szalma bőven, a gazdasszony pedig nem szereti, ha bepiszkítják a ragyogó, tisztaságú szobákat s a fényes új bútorokat. Ezután a sütőházat kiegészítik kamrával, miáltal ismét új lakóház fejlődik. Néha a régi házat meghagyják sütőháznak s új *nagy házat* építenek, de ez csak abban az esetben történik, ha az öreg ház nincs útjában az újnak, különben a régit lebontják. A *nagy-házat* városban tanult mesteremberek építik építészek tervrajzai szerint rendszeren L alakban, széles tornáccal vagy gerendával, de mivel ezek már nem népies jellegűek, tovább nem foglalkozunk velük.

A görbe házak azonban nem mind modern épületek, régen is építettek ilyeneket a Nagy-kunságon. Tulajdonképpen azért volt görbe, mert a kamrát nem a ház végéhez toldták, hanem

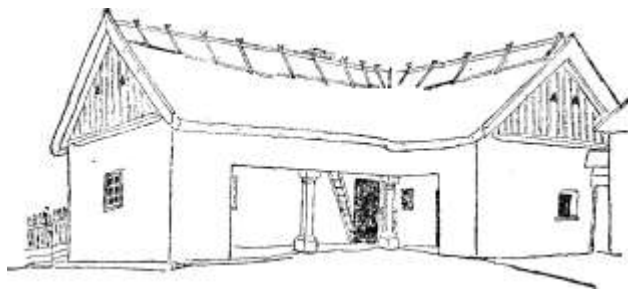
a belső szoba elébe. Természetesen ezek még nádtetővel épültek. Szórványosan láthatók ilyenek Karcagon, Püspökladányon, Tiszafüreden s ritkán a többi kun városokban is. (11-12. ábra.) Ezekről eltekintve a Nagykunságon és környékén a ház egyenes vonalban épült.

Ha a kutató ezen a vidéken keresztülutazik, legelsősorban is a tornácok gazdag változatossága ötlük szemébe. Egy-egy helységben 5—6 típusú tornácot találunk és sokszor bajos eldönteni, hogy melyik az uralkodó.

A legegyszerűbb esetben nincs tornác. Ilyen házak láthatók pl. Püspökladányon, szórványosan az egész Nagykunságon. Könnyebb áttekinthetés végett a ház elejének védelmét

célzó építményeket három típusba sorozzuk. Tornác alatt értjük a háznak azon részét, mit a nép *gádor*, *házeleje* névvel illet. Ezek még a házzal egy időben épültek s annak elejét védelmézik az időjárás viszontagságai ellen. Toldott eresznek nevezzük azt a típust, amikor a nádfedelű ház eresze nád,

11—12. ábra. Régimódi kunmadarasi gazdaház és alaprajza.

deszka, zsindey vagy cserép toldással a ház elejének védelmére oly módon van meghosszabbítva, hogy e toldást nem oszlopok, hanem a fedélfák tartják. Végül a néppel *gang* néven nevezzük az olyan tornácot, mely mintegy a ház elejéhez van ragasztva, oszlopok tartják, de a teteje nem a háztető folytatása és sohasem nádas. Úgy a toldott eresz, mint a gang, többnyire utólag épült a tornáctalan, ritkán tornácos ház elébe s ezek is a ház elejét védelmézik.

A tornácnak legkezdetlegesebb alakja az, midőn az egész tetőzetet mintegy előretolják. Az ilyen tornácnak nincs oszlopa, de azért a két végét rendszeren fal zárja be. Gyakori Nagy-

bajomban, Bihartordán, Fegyverneken; ritkábban Mezőtúron, Püspökladányban, Biharudvariban is előfordul.

Ha az ilyen tornác alá oszlopokat s erre szemöldökkfát raknak, akkor előttük áll a nyílt tornác, melynek természetesen a két vége is nyitott. Ez a Sárrét tipikus tornáca. Nagybajom, Nagyrábé túlnyomóan így építkeznek, de igen gyakori Bihar-tordán és Darvason is (13. ábra). Elhúzódik a Sárrét nyugati szélére, hol Mezőtúron, de különösen Türke vében gyakori. A Nagykunságon s általában a Sárréttől északra eső vidékeken ritkaság.

A nyílt tornác egyik faja a fél tornác, ez nem megy végig a ház előtt, hanem csak félig, rendszeren csak a lakoszoba és konyha előtt, nem ritkán csak a konyha előtt. Gyakori Mezőtúron.

A nyílt tornác sokszor úgy módosul, hogy két végét fal zárja be. Gyakran a tornácot bezáró falon kapu van, mely az utcára vezet. Ez Tiszafüreden, Fegyverneken, Kisújszálláson

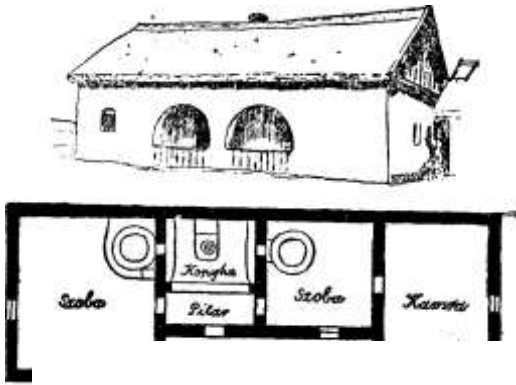

13. ábra. Gazdaház Darvasról. Sárréti típus.

gyakori, szórványosan előfordul Karcagon is a Pápistavároson, továbbá Kunhegyesen. Általában a bejárt terület északnyugati részét jellemzi. A Sárréten ritka, hanem itt a kapu helyett ablak van a tornác utcafelőli végén. Míg ez a Kunságon s tőle északra és nyugatra sehol nem látható, a Sárrétre tipikus. Biharnagybajomban tűnik fel, Nagyrábén, Tordán közönséges, de látható még Gyulán is. Az ablak rendszeren 1—2 m magasságban van, mely olykor egy félköralakú nyílás, máskor négyzetes. Gyakran be van üvegezve, de legtöbbször csak egy ablaknyi lyuk. Néha átmenetet alkot a zárt végű tornác a nyílt tornácéhoz, amennyiben csak a földtől számított egy ölnyi magasságban van fenn a tornác vége befalazva. Nagyon szórványosan fordul elő, leginkább a Nagykunságon. A teljesen bezárt végű tornác a Nagykunságra jellemző

A tornácnak egyik szembetűnően elütő típusa a *lopott* tornác. Tulajdonképpen úgy épül, hogy a ház egyik vagy másik helyiségét beljebb építik s ezáltal három oldalról zárt tornác

jön létre. Ez a nagykunság tipikus tornáca. Legegyszerűbb esetben a pitarból lopják el, tehát a tornác hossza annyi, mint a pitar szélessége. Ilyen tornác gyakori Karcagon, Kisújszálláson, Kunhegyesen, Nagyivánon, Nádudvaron; szórványosan előfordul Mezőtúron, Túrkevében, Madarason, Püspökladányon, a Tiszavidéken azonban ritka. Gyakran az ilyen tornácnak kerítése van, hogy az apró jószág a ház elejét össze

14—15. ábra. Régimódi karcagi gazdaház és alaprajza.

ne piszkolja. A kerítés sárból vagy deszkából van. Gyakori Karcagon, Szerepen, Nagybajomban, de még gyakoribb Kunhegyesen. Ha a ház kétoszlatú, a pitarból lopják el a tornácot, s ekkor olyan sarok tornácféle jön létre. Ez előfordul szórványosan Nádudvaron (8-9. ábra) és Udvariban, ritkábban Mezőtúron. Gyakori eset, hogy két helyiségből

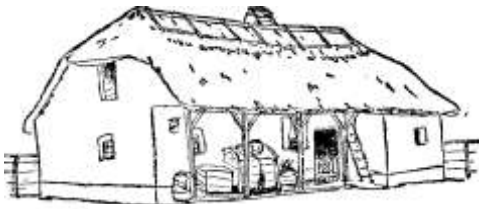
lopják el a tornácot. Ilyenkor jómódú házaknál az egyik szoba és kamara zárja be a tornác két végét, s maga a tornác a konyha és a belső szoba rovására jön létre (14—15. ábra). Háromosztatú, háznál természetesen a ház végső fala zárja be egyik felől a tornácot. Ez az építkezés különösen a Sárrétől északra eső vidéket, tehát a Nagykunságot jellemzi, bár a Sárréten is gyakorta előfordul, pl. Bihartordán, Püspökladányon; Nádudvaron, Madarason, Kunhegyesen, Karcagon, Tiszaszentimrén, Tiszaszőlősen, Tiszafüreden túlnyomó, csak Túrkevéen nem gyakori, mert ez már a sárréti típushoz tartozik. Jankó²² a nagykun háznak különösen ezt a jellegét emeli ki a jászéval szemben.

A sárréti típusú nyílt tornác a kunsági típusú lopott tornáccal gyakran kombinálódik, s így jön létre az olyan lopott tornác, melynek egyik végét kamra, illetve szoba zárja be, másik vége azonban nyílt. Ez a típus különösen az érintkezésnél gyakori, de szórványosan úgy a Nagykunságon, mint a Sárréten előfordul (15. ábra).

Szembetűnő a kettős tornác is. Ez úgy a nyílt, mint a lopott, esetleg a kettő által kombinált tornácból azáltal jön létre, hogy a tornácba — csaknem mindig utólag — egy kis kamrát építe-

²² Az ezredéves orsz. kiállítás néprajzi faluja. 43. 1.

nek, de nem építik be végig vele a tornácot, mert akkor az ablakot is beépítenék. Így aztán a ház elején két tornác van, egyik a pitar előtt, másik az udvarra nyíló ablak alatt. Néha nyílt tornácban két oldalkamrát is építenek, ilymódon a háznak hármastornáca lesz. A kettős tornác különösen jellemzi Kisújszállást (17. ábra), de gyakori Kunhegyesen, Hajdúböszörményben és a Sárréten is, nevezetesen Bihartordán, Dévaványán, Túrkevéen. Szórványosan előfordul még Mezőtúron, Püspökladányon. Karcagon alig lehet egyet-kettőt találni, s rajta túl, fel egészen a Tiszáig nyoma sincs sehol. Hármastornácú házak

16. ábra.
Sárréti ház Bihartordáról

Kisújszálláson és Túrkevéen vannak, de csak elvétve.

A tornác túlnyomó részben mindenütt faszlopos. Olykor faragással díszítik, újabban már be is festik. Némely helyen be tapasztják. *Külábas* házak is

elég gyakoriak, különösen Kunhegyesen, s általában a Nagykunságon, míg a Tiszavidéken és a Sárréten ritkábban láthatók. Különösen jellemző a Kunság keleti részére, Tiszafüredtől Karcagig, egy keskeny szalagban az ikeroszlopos tornác. Ennél a kőláb párosával tartja a szemöldökfát, s egy-egy ilyen oszloppár egy bázison nyugszik, mely $\frac{1}{2}$ —1 m. magas. Igen gyakori Karcagon, Kunmadarason, Tiszafüreden, de Tiszaszentimrén, Tiszaszőlősen, Püspökladányban is előfordul, sőt igen elvétve Túrkevéen, Kisújszálláson, Nádudvaron is. A Tiszavidék tipikus tornáca. A Nagykunság nyugati részén, Sárréten sehol sem látható.

A kőlábás ház olykor boltíves elejű, gyakori Karcagon és Kunhegyesen, de szórványosan Kisújszálláson, Tiszafüreden és Biharudvariban is lehet találni. A madarasi házat jellemzi az, hogy a tornác boltívei nem félkörhöz, hanem lekerekített szögletű trapézhez hasonlítanak.

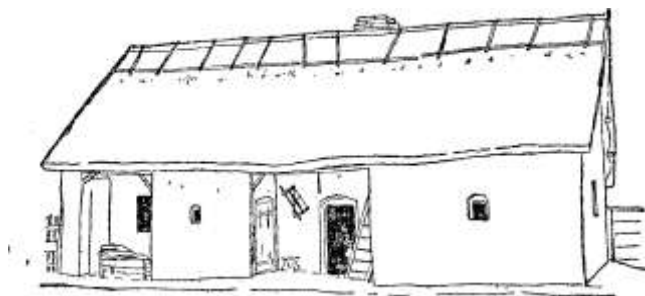
A Nagykunságon és környékén elvétve, különösen az istállóknál sajátságos függelék láthatunk, mely a tornáccal azonos rendeltetésű. Az istálló ajtajának védelmére egy előre kiugró, gádorszerű építmény van, melynek tetejét a nádtető alkotja olyanformán, hogy vagy egy ölnyi szélességben, t. i. amilyen széles a gádor, az épület teteje le van eresztve. A régi ólakon látható ez igen elvétve Madarason, valamint Nádudvar és Szerep házain is, de nagyon ritkán. Ilyesféle, de kisebb gádor gyakori a bars megyei tót házakon.

A tornác a házzal együtt épül, a gang rendszeren későbbi toldalék, újabban már a házzal együtt építik. Ez is a ház elejének védelmére való. Különösen jellemzi Mezőtúrt. Gyakori a Kunságon is, de csak az újabb házaknál. Szinte nyomon lehet kísérni, amint hódító útjában nyugatról keletre tart, s yalószínű, ahogy felkapták, 3—4 évtized alatt teljesen kiszorítja a tornácot. Sárreten azonban még igen ritka.

Mezőtúron már meg „lehet találni azt a szolnoki tornác-típust is, melyet Jankó²³ mint tipikus jázságít ír le. Itt ugyanis gyakran a ház végénél az utcáig pár lépésnyi széles kert van, s a ház gangja ezen a kerten át kinyúlik az utcáig, vagyis a gang pár lépéssel hosszabb, mint a ház.

A gang sohasem náddal fedett, hanem legtöbbször cserepes, ritkábban zsindeyes vagy deszkás. Két végét gyakran bedesz-kázzák, elől is, legtöbbször felkerítik és *verécével* látják el.

17. ábra. Kisújszállási kettőtornácú ház.

. A toldott ereszt is a ház elejét védelmezi. Legegyszerűbb esetben a tetőt a konyha ajtaja felett kissé lehúzzák, vagy pedig deszkával toldják ki. Újabban már zsindeyyel és csereppel fedett toldást alkalmaznak az ereszhez, melyet a szarufákhoz erősített gerendázat tart. Toldott ereszt leginkább Mezőtúron és Kisújszálláson lehet látni.

A padlás ajtaja, vagy a tornác mennyezetén, vagy a ház végén a vértelken van, s régen a falba vert szögeken, most pedig már létrán járnak fel. Sőt némely vidéken külön padlás-téljárót rekesztenek el valamelyik helyiségből, melybe falépcsőzetet raknak (5. ábra). Olyan lépcsőházféle ez. Ennek a *padra-járó*-nak a helyzete nagyon változatos. Ha a konyhából rekesztik el, akkor az ajtaja legnagyobbbrészt a tornácba nyílik, ha pedig a kamra rovására épül, akkor az ajtaja az udvarra szol-

²³ I. m. 41. 1.

gál. Néha az oldalkamrának látszó helyiség is tulaj donképen padrajáró. Mezőtúron és többnyire Kisújszálláson is a konyhából rekesztik el, Kenderesen, Túrkevéen pedig a kamarából. A padrajáró Fegyvernek, Kenderes, Kisújszállás, Nagyrábé, Bihar-torda községekben, és ezeken alul délre és nyugatra található, ezek vonalán felül nem építenek külön padlásfeljárót (kivéve Tiszafüredet), hanem kívülről, létrán járnak fel.

A tető túlnyomórészben mindenütt nádas. Régen kizárólag náddal fedték a házat, esetleg gyékénnyel, a bogárhátú házak tetejét is nád alapra tapasztották. A nád mellett aztán legelőbb a zsendely jött divatba, de nagy elterjedésre sohasem jutott drágasága miatt. Ma Túrkevéen, Kunmadarason és Tiszafüreden gyakori. Legújabb fedőanyag a cserép. Míg a zsendely 40—50 év óta divatos, addig a cserép alig 20—30 év óta, és mégis már túlsúlyban van a nádtető felett. Most már ugyanis nád nem terem, egy cserepet pedig itthon is elő lehet állítani. Húsz év múlva teljesen ki fogja szorítani a nádtetőt. Régen némely gazda házat bádoggal fedette be, ilyen pirosra festett bádogos tetejű házat Karcagon és Hajdúböszörményben lehet elvéve látni. Újabban már a gömöri vékony cserép és a pala is kezd hódítani. Meg kell említenünk, hogy a nád hiánya néha a szegény embert arra kényszeríti, hogy zsúppal fedje a házat. *Zsúptetejű* házat ritkán Madarason lehet látni. A szalma mint fedőanyag a tanyai kisebb ólaknál közönséges.

A Nagykunszágon és környékén levő házakat tető szerint 3 típusba sorozhatjuk, ú. m.: nyerges, kontyos és sátoros tetejű házak.

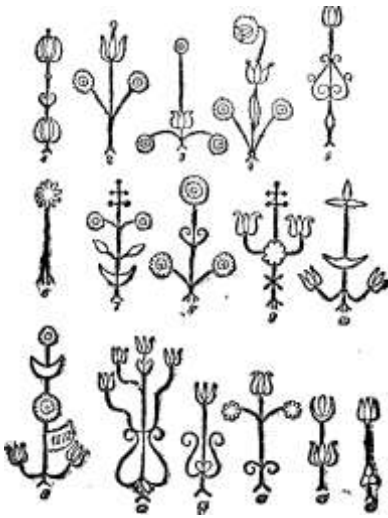
A nyerges és kontyos nádasházak közt a határ a következő vonalon megy: Tiszafüred—Nádudvar—Püspökladány—Biharúdvári—Biharnagybajom — Füzesgyarmat —Mezőberény—Békés — Békéscsaba. Ezen városok vonalától nyugatra nyerges, keletre kontyos nádtetőt építenek. Meg kell azonban még arról emlékeznünk hogy a Tiszán túl hajdan a kontyos építkezés mindenütt megvolt. Kunmadarason, Tiszaszentimrén, Karcagon még emlékeznek az öregek kontyos-nádas házakra, s némely helyen újra feltámad a kontyos tető, de már cseréppel és zsendellyel fedik. Ilyen igen gyakori Tiszafüreden, Tiszaszöllösön, Tiszaszentimrén, Kunmadarason és szórványosan Karcagon is. Tehát a kontyos és nyerges tetők közti határt ezen városok által alkotott határvonallal módosíthatjuk. A kontyos ház ha nádas, sárvereménnyel, ha cserepes vagy zsendelyes, deszkavereménnyel készül. A kontyba a Hajdúságon szépen faragott kopjaformájú oromfát dugnak. Meg kell említenünk, hogy a nép a kontyos tetőt *kan-faros* és *piszkekanfaros-nak* hívja.

A bejárt területen sokkal inkább dominál a nyergestetejű ház. Ez újabb eredetű a kontyosnál és azt mindjobban keletfelé

szorítja. Ma már a kontyosház igazi hazájában, Hajdú, Szabolcs és Bihar megyékben, továbbá Békés megye keleti részén is több nyerges tetőt, láthatunk, mint kontyosat. Régen a nyergestető sárvereménnyel készült, de ma már kiszorítja a deszkaveremény. A nyerges tetőnek a vasból kovácsolt tulipántok és rózsák az oromdiszei. Ilyenek igen szépen láthatók Kisújszálláson, továbbá Kenderesen, Túrkevén és Tiszaszentimrén. (18. ábra). A sárveremény legjobban megmaradt a Sárreten és a Tiszavidéken. Tiszafüreden sövényveremény is látható. A deszkaveremény Mezőtúr házain van túlsúlyban.

A harmadik típus, a sátoros nádastető, vagy ahogy a nép

hívja: *kanfaros*. Ennek már letűnt az ideje. Karcagon és Püspökladányon ritkaság gyanánt még lehet egy-egy házat látni, de másutt sehol. A régi istállók is ilyen tetővel épültek, de már ezek is nagyon fogyatékán vannak. Kisújszálláson, Karcagon, Nádudvaron, Püspökladányon lehet igen elvétve találni. Olyan épületeket, melyeknek egyik vége sátoros, másik nyerges, még inkább láthatunk. Az ilyen tető a kamrák és magtárak sajátja. Tiszafüredtől Bihar-tordáig mindenütt feltűnedezik szórványosan, a Sárreten azonban elég közönséges.

18. ábra. Oromvirágok.

1—6. kisújszállási, 7—11 kenderesi, 12—13 tiszaszentimrei, 14—16 túrkevi.

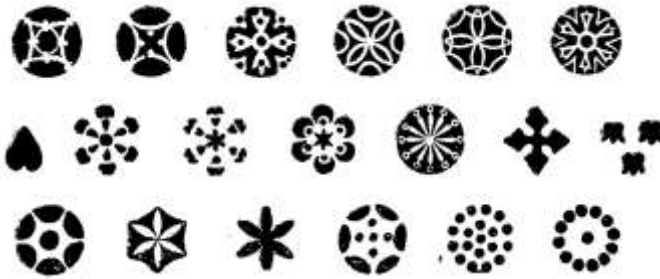
A cserepes és zsindeyes tetőknél a sátoros alak elég gyakori. Ezek azonban újeredűek, legfeljebb a zsindeyes-sátoros tetőt tarthatjuk régebbinek. Ez utóbbi Mezőtúron, Túrkevén és Karcagon gyakori, a cserepes pedig Kisújszálláson, de Karcagon is.

A régimódi nádasház tetejét többféleképpen biztosítják, hogy a szél meg ne bontsa. Mezőtúr és Kisújszállás kivételével mindenütt kalodafával látják el. A Hajdúságon és Bihar megye nyugati részén venyigével szegik be, Mezőtúron deszkával, Túrkevén zsindegyel. A Nagykunságon újabban gyakori a cserépszegés is. Kisújszálláson és Kunhegyesen láthatni még kalodafa nélküli szeptelen házakat is.

Végül megemlíthetjük, hogy tűzfalas nádasházak a Nagy-

kunságon is voltak, de már nagyon megfogytak a benne lakó nemzetes urakkal együtt. Még leghamarabb lehet látni Kisújszálláson, Hajdúböszörményben, Túrkevéen és Kunhegyesen.

A régibb nagykunsági házak végén az utcára csak egy ablak nyílik, ugyancsak egy ablak szolgál az utcára is. Az ablaktábla a nagyon szegényes házon egy darabból álló ajtócska, de a rendes ablaktábla kétszárnyú. Az ablaktáblák régebben kékre voltak festve, piros és zöld virágokkal szépen kitarakázva. Ilyenek már csak Karcagon láthatók, ott is igen elvétve. Ma már az ablaktáblát barnára festik. Régen az ablakfákat és az ^vablakközöket is szép virágokkal kifestették, ilyet is már nagyon ritkán lehet látni. Nádudvaron elvétve szépen faragott ablakrámák láthatók, melyek kívül az egész ablakot körülveszik. Nyáron nából készült redőnyt is szoktak az ablaktábla helyébe rakni. Szellőztetni régimódi ember sohasem szokott, mert nyáron bejön a légy, télen meg a hideg. De meg az ablakokat nem is nagyon

19. ábra. Püspökladányi vérteléklyukak.

lehet nyitogatni, mert tele vannak virággal. A jobbmódú házon már két ablak nyílik az utcára, melyen *sarukáter* helyettesíti az ablaktáblát, ezt télen leveszik és téli ablakot tesznek a helyébe. A jó módú újabb háznak 3 ablaka szolgál az utcára, kettő a lakószobáé, egy pedig a szoba előtt levő kamráé, mely esetleg szintén szobává alakul át. A szegényes háznak csak a lakószobáján van ablak, a pitarba az ajtó feletti lyukon jön be kevés világosság; a kamrán is csak ilyen lyuk van, az újabb házak kamrái azonban kis ablakokkal vannak ellátva. A jó módú házon természetesen elegendő számú és nagyságú ablak van. A hátsó szobának is két ablaka van az udvarra, a pítarnak téli ablaka van az ajtó mellett, esetleg a konyhának is van ablaka a ház hátulsó falán.

Kivétel nélkül minden háznak van szelelőlyuka az eresze alatt, éspedig rendszeren annyi, ahány öl hosszú, a ház. Ezeket sok-

szor galambházzá alakítják át, de legtöbbször a padlás belső végét rendezik be erre a célra, s a vereményen vágnak ajtócskákat a galamboknak. Az utca felől való vereményen is vannak lyukak (igen szépen faragottak a püspökladányiak, 19. ábra), ezek a padlás világítására valók, néha be vannak üvegezve. Rendesen a kaszát dugják ki télen, hogy a padláson ögyelgő emberben kárt ne tegyen, vagy pedig piros tengericsöveket vagy paprika-füzért.

A tűzhely

A háznak legfontosabb része a tűzhely. A primitív hajlékoknál még nincs külön helye elrekesztve, de a mai lakóházaknál már külön van a lakószobától, a pitar hátsó részében, a konyhában. Csak a kemence, a kunsági tűzhely egyik legfontosabb tartozéka az, mely a szobában van, de ez is szervesen összefügg a konyhával.

A szőlőbeli *kunyhó*, mely csak a szőlőbeli munkáknál szolgál huzamosabb ideig lakóhelyül, egyetlen helyiségből áll, mely egyúttal szoba, konyha, kamra gyanánt szerepel. A tűzhely már itt is megvan a lehető legprimitívebb formában. Az egyik sarokban a falba főzőfa van verve, ezen főznek venyigetűz mellett bográcsban; olykor p atka is van körül, ezen fekszenek nyitáskor vagy fedéskor a kapások, ha hideg az éjszaka, mert kemence nincs, hogy befűtsenek. Némelyik kunyhóban középen hatalmas patka van, ezen főz a gazdasszony süretkor. A füst az ajtón vagy a vereményen levő lyukon megy ki, mert kémény még nincsen. A kunyhó azonban nincs állandó lakásra berendezve, az állandó lakásnak elengedhetetlen feltétele a kemence, mely nemcsak fűtésre, hanem kenyérsütésre is szolgál, ez pedig a házban van meg.

A legprimitívebb lakóház is — a putrikról nem szólva — két helyiségből áll, egyik mindig a szoba, a másik a pitar a tűzhellyel, de ez a helyiség egyszersmind istálló vagy kamra gyanánt is szolgálhat.

Fegyverneken láthatunk néhány putriféle házat, mely pitarból és szobából áll. A pitar sokkal nagyobb, mint a lakószoba. Ez a nagy pitar most legnagyobb részt kamrául szolgál, mert a tűzhely csak csekély részét foglalja el. Alkalmasint istálló gyanánt szolgálhatott hajdan e nagy pitar, mert a fegyverneki sváb ma is egy fedél alá építi az istállót a lakóházzal, de az a magyar ember, aki a bemutatott házban lakik most, erről nem tud felvilágosítást adni. E putriszerű ház különben azért is érdekes, hogy nincs lepadlásolva, hanem a nádtető van belülről betapasztva. Tűzhelye zárt, ebből nyílik a kemence szája is. Van egy kat-

lanja is, ennek a füstje azonban nem a kéményen megy ki, hanem részint az ajtón, részint a vereményen levő lyukon. A kamrapitart a szelemenig felnyúló fal választja el a szobától. Efféle berendezésű putriféle ház ma már igen kevés van Fegyverneken, de mint mondják, a nagyobb majorokban a kukások most is ilyenekben laknak. Hasonló lepadlásolatlan, kéménynélküli épületek voltak a régi ólak és a mai napig is a tanyák, melyek egyik végében a tűzhely, másik végében a jószág van, de majd ezekre még visszatérünk a tanyák tárgyalásánál.

A fentebbi esetektől eltekintve, minden kunsági háznak van egy pitarkonyhája tüzelőpatkával, mely a szobabeli kemencével függ össze, s van minden esetben kéménye.

A kunsági házak beosztását teljesen a kemence szabja meg. Mivel a kemence kívülről fűlik, a konyhának a kéménnyel mellette kell lennie, hogy a füstöt elvezesse. A szobából is fűthető kemencék azért nem tudtak soha gyökeret verni az Alföldön, mert kizárólagos fűtőanyag a szalma, ez pedig nem alkalmas arra, hogy zárt kemencében tüzeljenek vele.

Ha belépünk a kunsági ház tornácáról, legelőször a pitarba jutunk. A pitar olyan kis előszobaféle, ebből nyílik jobbra vagy balra a szoba vagy a kamra ajtajia, előre menve pedig a konyhába jutunk. A konyha és a pitar közt a határt a mestergerenda képezi a legegyszerűbb esetben, máskor azonban kétfelől egy-egy lépésnyi falat is raknak, a szoba és kamra felől a mestergerenda alatt ez a fal némely fegyverneki háznál annyira széles leginkább a szoba felől, hogy a pitarból a konyhába mindössze egy ajtó-nagyságú nyílás vezet be, mely azonban csak függönnyel van elzárva. Mivel pedig a konyha a pitarból ily módon világosságot nem kaphat, a konyha hátsó falán vágnak ablakot. A pitar nagysága attól függ, hogy van-e tornác, mert ha nincs tornác, akkor csak olyan hosszú, mint a konyha. A pitar szélességéé azonban mindig akkora, amekkora a konyháé. A Kunságon általában igen apró pitarkonyhát építenek, rendes beosztás szerint félakkorát, mint a szoba. A tornácból a pitarba legelőször egy *verécén* jutunk, ez egy cifrán kifaragott rácsos félajtó, néha azonban egész ajtónagyságú, ezen belül van a pitarajtó, mely napközben mindig nyitva van. A pitar mindig le van padlásolva Berendezése a következő: Amint belépünk az ajtón, szemben, a konyha választófalán 2—4 sor tányér van, ugyancsak jobb- és balkéz felől a szoba- és kamraajtók felett is. A pitarajtó felett lyuk vagy ablakocska van, ezen jön be a világosság vagy levegő, ha betett ajtó mellett tüzelnek. Ha csak lyuk, akkor télen beszokták ronggyal tömni, hogy a hideg be ne jöjjön. Ez ablakocska fölött polc van, melyen üvegek, zacskók, szappan, kapor stb. áll. Ezen a falon vannak felakasztva a nagyobb *vászón*- és *vasedények* is. Az ajtó mögött van a vizespad, rajta tót és

és túri kanták, korsók és a veder kötéllel ellátva. Az edényekben részint ivóvíz, részint esővíz áll mosásra. Az ajtó nyílásánál van a háromszögletű *téka*, vagy a négyszögletű *tejes* a sarokba állítva. Az alsó része szekrény, mely ajtóval záródik, benne polcok vannak, ezeken ételnemű, apróbb konyhaeszközök, fűszerek állanak, felső része pedig 3—4 polcos állvány, ezen tányérok vannak. Az állvány teteje ismét meg van rakva mindenféle lim-lommal. A pitar két oldalsó falában néha *vakablak* is van a gyakrabban használni szokott eszközök számára. A pilar berendezésében semmi lényeges eltérést nem találunk sehol e vidéken, de annál változatosabb a konyha.

A konyha, mint mondtuk, a pitar folytatása, eredetileg nincs lepadlásolva, hanem felette van a sátorszerű nagy *pendely-aljú* kémény. Konyha alatt sokhelyen nemcsak a *kémény alfát*, hanem a pitart is értik, mások pedig csak a tüzelőpatkát. Mi, ha konyháról szólnak, mindig a kéményalját értjük.

A *szahad-kímény—pendajajjú kémény* vagy *pendely-kímény* nevét a pendely alakjáról vette, mert alól bő, felül pedig összehúzó. Alja a mestergerendán, a konyha két oldalsó és a hátsó falán nyugszik. Újabb időkben egyszobás házaknál a mestergerenda közepéről a konyha hátsó fala közepéig egy gerendát fektetnek s így a két gerendán a szoba felől való falon és a konyha fél hátsó falán nyugszik a pendelykémény, a konyha másik felét pedig lepadlásolják, s így ez a pitar folytatásának tekinthető. Ilyen kéményt Túr-Fegyvernek-Kenderes vidékén lehet látni. A tipikus kémény azonban az előbb leírt kémény, ez a legrégebb és legáltalánosabban elterjedt. Legegyszerűbb formájában csonka piramishoz hasonlít, melynek azonban a mestergerendán nyugvó fala leginkább megközelíti a függőlegest, a ház hátsó falán nyugvó oldala pedig csaknem párhuzamosan halad a tetővel, így a kémény a tetőn a szelemen közelében jön ki. A pendelykémény favázú, falazata pedig nádból készül vagy nádkorcok közé kötik fűzfagúzzsal, azután betapasztják kívül belül. A régimódi házakon a tetőn kijövő kémény is nádból van, de sárral jól be van tapasztva, de már az ilyen kémény fogyatékán 'van. A külső kémény leggyakrabban deszkából van, de ez is napról-napra fogy, mert újabban pendelykéményt már nem készítenek.

Az új házaknál már mindinkább keskenyebb lesz a pendelykémény s a konyha legnagyobb része padlás alá kerül. A tüzelőkatlanokat és patkát persze nehezen lehet beszorítani a kis pendelykémény alá s a tüzelés kényelmetlenebb lesz, így aztán lassanként takaréktűzhelyek épülnek, melyek már vascsövön szállítják a kéménybe a füstöt. A pendelykéménynek csak annyi csöke vénye marad, hogy a kemence üstöke előtt a mestergerendától a konyha hátsó faláig egy fal megy, e két

fal közt megy fel a füst a kéménybe. Sőt ez a zárt kemencekémény sokszor nem is megy a konyha hátsó faláig, hanem az ott üresen maradó zugba beépítik a takaréktűzhelyet. A külső falon egy deszkaajtó van, a *kaminajtó*, ezen belül és a kemence előtétjén szoktak tüzelni is. A tüzelőhely egy előtével van fedve, mely alatt nagy üreg van, ez hamutartásra szolgál; a hamut a külső fal ajtaja alatt levő kis ajtón kaparják ki, de ez az üreg katlan gyanánt is szolgál; amikor a kis ajtón tüzelnek, a kemence szájánál levő tüzelőhely előtétjét felveszik és az üstöt ide teszik. A füst a katlanüregből egy lyukon a két fal közt jön ki. Ezen két fal közt levő kéménybe vezetik a takaréktűzhelyek füstjét is. Ha két kemence van, vagy lebótolják a konyhát, de azért megmarad a padláson a pendyalakú nagy kémény, melybe a konyha padlása közepén levő ajtón lehet felmenni, vagy ú. n. nadrágekéményeket csinálnak. Ez a fentebbi módon két fal közt vezeti a kemence füstjét, a padláson azonban a két kémény egymáshoz hajlik és összeragad, aztán egy kéménnyel megy ki a tetőn, egyszóval a nadrághoz hasonlít. A továbbiak folyamán mindegyik kemence teljesen különálló kéménnyel vezeti ki a füstöt.

Ma már ezen modern kéményeket téglából csinálják, mert a nád- vagy deszkekémény tűzveszélyes. Hajdúböszörményben már nincs is más, mint téglakémény, mert hatósági rendeletre a deszkekéményt eltiltották.

Most pedig térjünk át a tulajdonképeni tűzhelyre, a házfelfontosabb és legrégibb részére.

A legritívebb emberi lakásban egyetlen tűzhely van. Nálunk a Kunságon ezt az ősi típust nem lehet megtalálni, legfeljebb putrikban. A tipikus kunsági háznak legkevesebb két tűzhelye van, egyik a szobában levő: a kemence, másik a konyhában levő: a patka, a kettő azonban összefügg egymással. E kettő feltétlenül megtalálható minden régi háznál, de ritkán hiányzik a harmadik tűzhely, a katlan is. A kemence és a katlan zárt tűzhely, a patka pedig ú. n. szabad tűzhely. A patka állandóan használatban van, a kemence és a katlan időszakonként, ezenkívül vannak még patkák, melyek rendkívüli alkalommal szolgálnak tűzhely gyanánt.

A tűzhely soha sincs a földön, rendszeren 3—4 arasznyi magas, ugyanannyi a kemence feneke is.

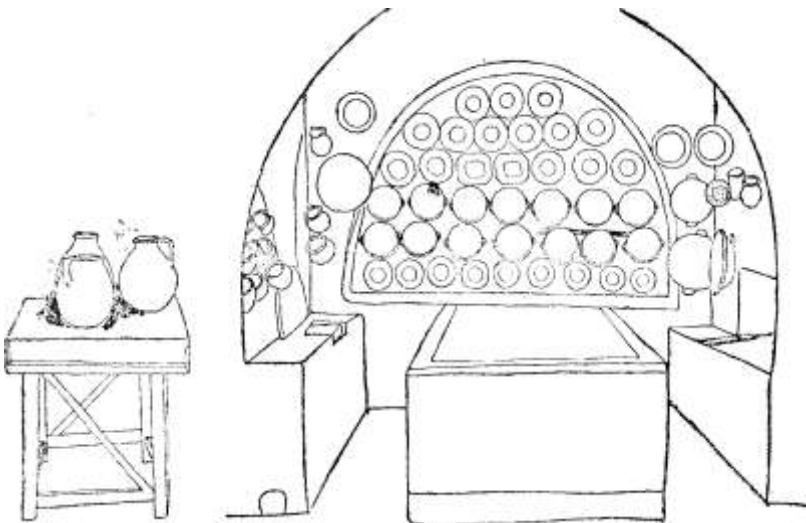
A tüzelő patkának a legritívebb formáját a 20. ábra mutatja. Nem egyéb, mint egy erős asztal-féle állvány, melyen jó tenyérszerű vastag sárréteg van, ezen tüzelnek. Ilyeneket már csak lacikonyhákban lehet látni, vagy pedig lakodalomkor, disznótorok alkalmával, mint kiegészítő tűzhelyt. Karcagon, bár igen elvétve, még rendszeren is használják, mert az az előnye, hogy idebb-odább tehető a pitarban, sőt asztal gyanánt is szolgál.

Tulajdonképpen csak azért használják, hogy a kemence szájánál levő tűzhelyet nem akarják elpiszkítani.

A rendes patka vályugból készül, szegletei kerekre vannak tapasztva, hogy a meszet könnyen le ne verje az ember. Fehérre be van meszelve, ahol pedig a tűz ég, *sárga földdel* van bemázolva.

A patkás tűzhelyeknek két típusa van, mind a két típus egy-egy vidékre, a kettőnek kombinációja egy harmadikra jellemző. Egyik esetben a patka a konyha közepén áll, olyanform(a), mint a mozgó tüzelőasztal, csak hogy vályugból készült. Nagysága is rendszeren akkora, mint egy asztalé, 5 arasz széles, $7\frac{1}{2}$ arasz hosszú, 4 arasz magas. Alól többnyire nagy ürege van,

20. ábra Mozgó tűzhely
Karcagról.

21. ábra. Középpatkás tűzhely
Hajdúbozsörményből.

melyben tűzrealót tartanak. A legősibb alak teljesen körüljárható, ez a hajdúsági típus, mely a Kunság keleti szélén és a Tiszavidéken is megvolt hajdan. Kunmadarason és a Sárréten még igen ritkán lehet látni ma is a kémény alatt ilyen nagy, körüljárható patkákat, melyek kerek formájúak. Ma már a Hajdúságon is a konyha hátsó falához tolták (21. ábra), a körüljárható alak itt is ritka. A hajdúsági konyhában ezen a nagy patkán kívül más tűzhely nem volt.

Karcagon és tőle nyugatra más típus van. Itt hiányzik a konyha közepén levő patka, hanem a kemence szájánál van egy patka, ez rendszeren 2—3 arasz széles, 4—5 arasz hosszú és egy szintben van a kemence fenekével. Ritkán fordul elő katlan

nélkül. Ha nincs katlan, akkor a patka belül üres, hogy a kemence- és a saját *pernyéjét* befogadhassa. A tüzelőhelyen van egy előte, ez alatt lyuk van, ebbe a lyukba kaparják a pernyét, mikor pedig megtelik, alól egy kis előtés lyukon kikaparják belőle. Mivel azonban katlan igen mindenütt van, pernyeraktáruul rendszeren ez szolgál (22. ábra).

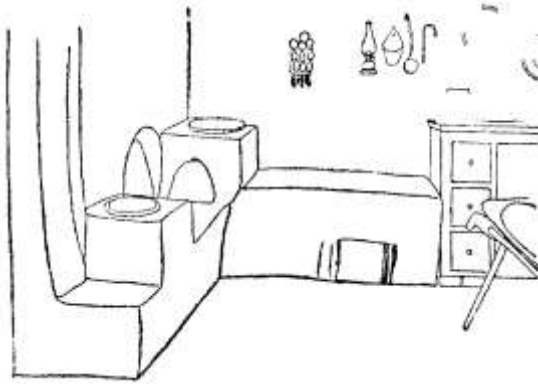
22. ábra.

A katlan már zárt tűzhely. Felül nagy nyílása van, melybe a bogrács vagy az üst éppen beleillik, előtével ellátott ajtaja a tüzelőpatkára nyílik. Ezen az ajtón tüzelnek, a füst is itt jön ki, néha azonban felül van egy lyuk a füst kivezetésére. Ahol a katlan főzésre szolgál, ott már a tüzelőpatkán nem tüzelnek. Mezőtúron és Túrkevében két katlan van a tüzelőpatka két végén (23. ábra). A pitar felől való oldalon van a kisebbik: a főzőkatlan, melyen bográcsban főznek, a belső végén pedig az üstkatlan. Mezőtúron különben még van a tűzhelynek egy érdekes kiegészítő része: egy patka, mely a pitar

Katlanos tűzhely tanyai házból hátuljában, a katlantól a kamra faláig húzódik, ez rendkívüli alkalomkor szintén tűzhely gyanánt szolgál, belül azonban üres, 2—3 részre van rekesztve, mindegyik rekeszléknek ajtónyílása és előtétje van, s tyúk-, kacsáolnak, tojatonak használják. Sőt, ha sok a baromfi, akkor a pitarajtó háta megélt csinálnak neki egy csaknem embermagasságnyi ólszerű építményt azon a helyen, ahol rendes körülmények közt a vizesedények állanak. Persze, csak a szegény házaknál található ilyen pitar, ahol még a baromfi is lakást kap.

A katlan főző-tűzhelyül Mezőtúr—Túrkeve vidékén használatos, itt a patka nem játszik lényeges szerepet. Karcag vidékén ellenkezőleg áll a dolog: főzni mindig a kemence vagy katlan szájánál levő patkán szoktak, a katlant pedig rendkívüli alkalmakkor használják, mint a túrvidéki nagyobb katlant. A kemence és a tűzhely pernyéjét rakják bele, felül pedig kerek előtét tesznek a nyílásra s még egy lépés: az előtét rátapasztják és a katlan megszűnt tűzhely lenni, pernyeraktárrá alakul át. Mint ilyennek fontos hivatása van, mert a kemencéből kikerülő szalmapernyében levő tűz itt hamvad el teljesen, míg ha kihordanák az udvarra, könnyen felgyújthatna valamit. Ha megtelt, a hamut vagy a *száján* szedik ki vaslapáttal, vagy az alján

levő elől és lyukon kaparják ki kis *szívanóval* aztán elviszik a *kút tövire*, vagy leöntik az utcán a sárba, hogy az utat javítsa. Karcag vidékén a kalian szája elött is van patka, mely a kemence szája előtt levő patkával $\sqcup$ alakot képez, vagy egybe is olvad s ekkor Δ vagy Q alakú lesz.

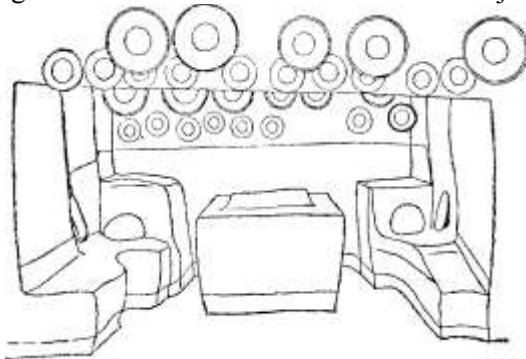

23. ábra. Kétkatlanos tűzhely Mezőtúrról

A harmadik típus nem egyéb, mint a fentebb ismereteit két tűzhelytípus egyesítése. Megvan a kemence előtti patka az üstkattalannal, megvan a pilar közepén levő nagy patka is, mely a konyha hátsó falához van ragasztva s a katlan evvel a nagy patkával összeköttetésben áll a konyha hátsó falánál végig húzódó kis patkával. Ez a típus Hajdú-

megye déli részén és Biharmegyében általánosan elterjedt.

Ilyen az egyszobás háznak a tüzelőhelye. Ha két szoba van, akkor a másik szoba felől is hasonló tűzhelyet építenek, a középső tüzelőpatka pedig közös lesz a másik szoba lakójával (24. ábra). Mivel már így két katlan is van egy pitarban, a gazdaasszonyok úgy egyeznek meg, hogy egyiké nem lesz betapasztva, hogy üsttel is használható legyen.

24. ábra.

Katlanos, középpatkás tűzhely Bihartordáról

Amint a kéményt féle patkák mind eltűnnek s helyükbe *lebótolják*, a különlép a *sparhelt*, mely katlanszerű tüzelő-

részből áll, s fűti a sütőt is, mely részben a kemence sütő és főző szerepét veszi át. Alatta még megvan a tűzrevaló tartályuk. A takaréktűzhely bevonul a szobába is és elfoglalja a kuckó helyét, lassanként teljesen kiszorítja a szabad tűzhelyet.

Mezőtúrt kivéve, ahol, mint mondtuk, katlanon bográcsban főznek, mindenütt a patkán főznek. Főzőedényül vagy bográcsot használnak és ezt háromlábú *vaslábra* teszik, vagy pedig serpenyőben főznek, s ez sokkal gyakoribb. A serpenyő háromlábú, hosszúnyelű, bográcsformájú vasedény. Használat után sohasem mossák meg, hanem egy, évekig erre a célra használt ronggyal kitörülük, de a rongyot nem szokták kimosni. Mikor a serpenyőt nem használják, a katlanra állítják, úgy, hogy a nyelén áll. Szoktak cseréplábast is használni, de leginkább hús-nemű vagy téasztésre. Ilyenkor, hogy egyenletesen süljön, a fedőre is parazsai raknak. Főznek cserépfazékban is, de ilyen esetben ganéj jal tüzelnek. Leggyakoribb tüzelőanyag a szalma, továbbá a kukorica termékei: a *csutkatű*, *csutka*, *izik*, ezenkívül a *gané*. Ritkábban venyigével s náddal is tüzelnek. A tűz mellett, az ajtó felől való oldalon egy fél kenyérhez hasonló és akkora vagy nagyobb tüzelőkö van rendesen agyagból, ez védi a tüzet a pitarajtón betóduló levegőtől. Régen ezt a fazekasok is csinálták Nádudvaron cserépből. Belől üresek voltak, kívül pedig cifrára kifestvék. Olykor két, élére állított téglafogja körül a tüzet az ajtó felől.

A katlan és kemence száját s minden egyéb ajtó féle nyílást sárból csinált előtte fed, melybe még rongyot is gyúrnak, hogy tartósabb legyen.

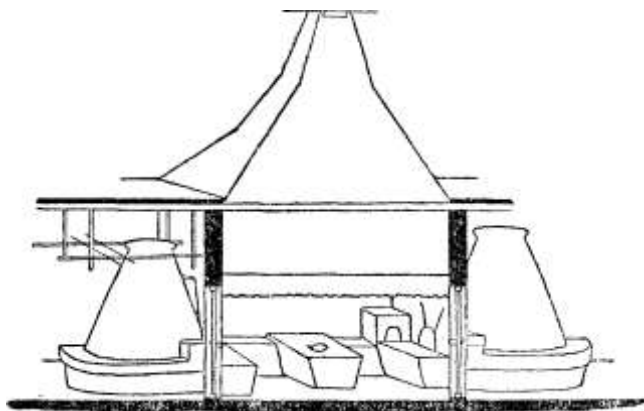
Mivel a pendelykéményből könnyen hull a korom, nem igen tartanak a konyhában semmit. A katlanon a serpenyők, kis seprűk állanak. A konyha falában gyakran vakablak van, ebben tartják a konyhaeszközöket: a cserép- vagy vasmoszarat, mécszet, serpenyőtörülő rongyot, *élesmosót*, *lágymosót*, paprikatartót stb. A vak ablakban állott az acél-kova-tapló, evvel gyújtott tüzet régen az asszony. Ha kicsiholt, a tüzes taplót egy marék szalmába, a *csóvába* dugta és addig csóválta körben, míg lángra nem lobbant. Falbavert szögeken szalonnasütő vesszőnyársak vannak, a vasláb, néha a sőtartó és a kanalas gyékény is itt van felakasztva, de ezek legtöbbszörre a pitarban lógnak.

A gyakrabban használt kanalak és kések a szoba- vagy kamraajló *prémjébe* vannak dugva. A katlan mellett a falhoz van támasztva a seprű, szemeteslapát, esetleg a *szívanó* és a *piszkafa*, mik a fűtés szerszámai, sőt néha a *kantaszékér* is, mellyel a vizes fazekakat szokták a kemencébe betaszítani. Ha nincs középső nagy patka, ennek a helyén áll az asztalszék, ezen szoktak ebédelni a pitarban vagy a konyhában. A fal mellett sorjában vannak a *gyalogszékek*. Ebédkor az asztalszékeket körülrakják gyalogszékekkel, felteszi a gazdasszony a tálat, ebből szedeget kiki, amennyi jól esik. Ha pedig a gazdasszony nem fazékban, hanem serpenyőben vagy bográcsban főz, egyszerűen

a földre teszik le, körülülük és úgy fogyasztják el az ételt. Szobában ebédelni újabb szokás.

Rendkívüli alkalomkor: disznótorkor, szappanfőzéskor, esetleg keresztelő, kézfogó, lakodalom, halotti tor idején a letapasztott katlanokat is felbontják, a rendszeren nem használt ρ atkákon is tüzet raknak. Ahol pedig már takaréktűzhely van bent, (több helyen nem lehet tüzelni) az udvaron gyűjtanak tüzet. A jó módú házaknál már még a takaréktűzhelyet is kímélik, a háztól külön épületben, a sütőházban főznek.

Hátra van még a tűzhely legfontosabb része, a kemence, de ez már nem a konyhában, hanem a szobában van. A kemence fűtésre és kenyérsütésre szolgál, ezenkívül főzésre és vízmelegítésre stb. is használják. Nyílása a szobában nincs, hanem a szája a konyhában van, ezen dugják be a tüzelőanyagot és itt jön ki a füst. A szája felett, ameddig a kitóduló láng és füst bekormozza a falat: van a *kemence üstöke*, melynek sárból két

25. ábra. Bihartordai ház (konyha és szobák) hosszanti metszetben, két búbos kemencével.

párkánya van tapasztva, hogy a füst e között járjon. Némely igen régi, putriszerű háznál, hol magas kemencét nem lehet csinálni, a szalmatűz lángja magasan, egész a kémény tetejéig is kicsapott, mert az épület alacsony volta miatt a kémény sem lehetett magas. Ilyen esetben könnyen kigyúlhatott volna a ház, hogy pedig ezt megakadályozzák, favázra sárból lángfogót építettek a kemence szája fölé. Mikor a láng a kemence száján kijön, nem mehet egyenesen fel, hanem előre megy, csak a lángfogón túlcsapva mehet ismét fel a kéményben, így aztán nem jár úgy fel.

Ilyen lángfogós üstökű kemencét már csak *egy* karcagi bogárhátú magyar házban találtunk, de hajdan több volt.

A kemencének legszakértőbb mestere a cigány. A Kunságon háromféle anyagból, sárból, cserépből és téglából építik. A sárkemence természetesen a legrégebb, ez a következőképen készül: Vékony léceket elvagdálnak olyan hosszúra, mint a kemence magassága, aztán egyik végét kihegyezik, majd jó erős faabroncsot (hordóabroncs) vesznek kettőt, az egyiket kisebbre húzzák, mint a másikat. Most a léceket hegyezett végükkel lefelé felkötik zsineggel szorosán az abroncsokra, olyanformán, hogy az abroncsok belül vannak, a kisebbik fejul, a nagyobbik alul van. Ez a sárkemence váza. Ezt felteszik a patkára, a kemence leendő helyére s leverik. A lécek hegyezett vége befürödik és nemsokára szilárdan áll a váz. Erre jön most a sár, melyet keményre gyúrnak. Apró darabokban rakják alulról felfelé, miájd mikor a váz tetejéig jutottak, fenn 2—3 szál vasat, rendszeren ki-egyenestett kerék *ráfot* tesznek keresztbe, erre jön aztán kemény sárból a tető. A tetőt csak a vaslemezek és a körülhagyott párkány tartja. Most betapasztják simára a kemencét kívül-belül, aztán begyújtanak és jól kiégetik. Régen nádvázzal is csináltak kemencét. (25. ábra.)

A cserépkemence házfedő cserepekből készül, hogy ha nagy a cserépdarab, összetörik 2—3 ujjnyi darabokra. A cserépkemence váz nélkül készül olyanformán, hogy a cserépdarabokat kevés sárral összeragasztva, lapjával egymásra rakják, míg a kellő magasságig fel nem nő, ekkor az előbb leírt módon megcsinálják a tetejét, aztán kiégetik. A téglakemence téglából készül, ez már nem is kerek, hanem négyszegletű, belül nem is tapasztják meg. A kemence fenekét a legegyszerűbb esetben tapasztják, de legtöbbször kikövezik. Ha jól bánnak a kemencével, azaz a falát belülről piszkafával, *szívanóval* el nem kaparják, eltart 50 esztendeig is, de ha a cselédleány »a kemence oldalán akar bejönni«, akkor hamar elpusztul. A kemencét koronként be szokták tapasztani belülről, a fenekét is ki kell javítani, ha a gondatlan gazdasszony felborítja benne néhány-szor a vizeskantát.

A kemence úgy van építve, hogy felfelé szűkül, csonkakúp-alakú. Alja éri a konyha falát, de a kemence szája felett nem, ezt a hézagot a *torok* hidalja át, mely rendszeren a kemence mellett állva szemmagasságyira van s körülbelül egy arasznyi széles. A patka harmadfél-három arasznyi magas, negyedköralakú sárépítmény, ezen van a kemence. Újabb házaknál az alappatka nem szélesebb, mint a kemence feneké, de a régimódi házaknál 1—2 arasszal szélesebb, ez a *patka*.

A kemencében kenyeret, esetleg ételneműt is sütnék, vagy pedig főznek benne, télen pedig a szobát fűti. Ha nincs na-

gyon hideg, naponta egyszer fűtenek szalmával *négy dugatot*, ha hideg van, kétszer, éspedig 3—3 dugatot. Természetesein a kemence jóságától függ, hogy hány dugat szalma szükséges a befűtéshez. Kenyérsütéshez kétszer fűtenek, este rendszeren négy dugatot, hajnalban, bevetés előtt ismét annyit. Meg kell jegyeznünk, hogyha csak fűtésről van szó, a *pártüzet* a kemence hátuljába tolják a szívanóval, ha pedig kenyérnek fűtenek először, akkor a pártüzet elterítgetik a kemence fenekén, hogy jól áthevítse. A második fűtés pedig olyanformán megy, hogy a kemence jobb oldalában a szalma ég, baloldalában pedig a parázs hevíti a kemence fenekét, ha elégett, akkor a jobboldalon marad a parázs, a baloldalra pedig újra szalmát dugnák; így megy felváltva mindaddig, míg csak a szívanó végighúzása után a kemence fenekéje nem szikrázik. Úgy is szokták kipróbálni, hogy egy félmarék korpát belöknek a kemence tiszta fenekére, ha a korpa szikrázva ég, a kemence jól be van fűtve. Most már a parazsat kihúzzák és a katlanba teszik, ahol elhamvad, a kemence fenekét a pemelével megsöprik s a kenyeret bevetik nagy *sütőlapáton*. Ha ganéjjal fűtenek kenyérnek, akkor a fűtés végén egy-két dugat szalmával *felcsapatják*, hogy a kemence oldala is felhevüljön, mert másként nem *szíjjá* fel a kenyeret.

Fűtésre leginkább szalmát használnak, csak ritkábban ganéjt. A kemence szerszámai: szívanó, pizskafa, sütőlapát s a *szusziora*; ez nem egyéb, mint egy kóróra csavart zsíros rongy. A szusztorát vagy az *első* kenyérbe szúrják, vagy van erre a célra készült sárcipó, ebbe dugják beie.

A kemencében 5—9 hatalmas kenyér sült ki. Bevetés előtt, fűtése közben *lángost*, *bodagot*, *mónárpogácsát* szoktak sütni kenyértésztaból, de a kemence kiválóan alkalmas egyéb tészta és húsnumú sütésére is. Benne sült a *lepény*, *pite*, *görhcmálé*, *öntött-máié*, *bocskoros málé*, *fonatos* és *ablakos kalács meg* a tepertős - pogácsa vas tepsiben. Itt sütik a hurkát, kolbászt, oldalast és mindenféle pecsenyét vas tepsiben vagy mázatlan cseréplábasban, mely többé-kevésbé lábatlan edény. Tököt, szemes tengerit főznek vászonkantában vagy krumplit és elvagdalt tököt sütnék a fenekén elterítve. Az aszalnivaló gyümölcsöt is itt terítgetik el sütés után. De főznek is benne paszulylevest, töltött káposztát, borsót, orjalevest, *burgundit* a disznónak stb., mosáskor vizet melegítenek nagy *tótkantákban*. Itt *kemencézik* a dohos edényeket, itt szárítgatják a vizes tűzre valót. Egyszóval a kemence rendkívül fon los és nélkülözhetetlen tartozéka minden háznak. A vas- és cserépkályha nem tudta kiszorítani még a jómódú, sőt úri házakból sem, nem is tudja, míg fa helyett szalma terem az Alföldön.

A szobában is az élet, különösen télen, a kemence körül foly. Napközben a patkán ülnek, tengerit hántanak, a fehérszínű

tollat foszt, régebben itt font. A patka ajtófelőli végén egy 3—4 tenyérsnyi magas ülőke van, a *kuckó* vagy *kucik*, ez az öreg gazdasszony helye, ezen fonogat vagy fosztja a tollat. Jómódú madarasi házaknál, ahol deszkapatka van, a kuckó ladikyszerű és teteje felnyitható, törülközőt, szappant stb. tartanak benne. Újabban már igen sok helyen sparheltté alakítják át s télen idebenn főznek, mivel így a tűz egyszersmind a szobát is melegíti, s ritkábban kell a kemencében fűteni. Ilyenkor a konyha élete kihalt. A kemence és a hátsó fal közt egy körülbelül méternyi széles másfélméter hosszú és a patkával egymagasságú tér van, ez a *sut*. Ez az öreg gazda tanyája, kinek szintén van a *sut* hátulján egy kuckószerű patkája, ezen pipálgat téli estéken. A kemence alján egy lyuk van, mely sárdugóval eldugható. Ezen a lyukon kapar az öreg a kemencéből egy kis parázstüzet, ha rá akar gyújtani. Ma már ilyen lyukakat nem hagynak. Az öreg lábainál a gyerekek hancúroznak a *sutban*, s ha rosszul viselkednek, nagyapjuk a lábszíjjal hamarosan rendet teremt köztök. A kemence a konyhafallal a *torok* által közlekedik. A torkon szárad a nedves lábbeli, a kapca, tökmag, itt van a macska háborítatlan otthona, ahova már a gyermekkéz nem ér fel. A kovászt is itt *kőlieltetik*; újabb házaknál a *sutnak* csak a helye van meg s lomtárnak használják. A kemence tetején szintén tökmagot szárítanak, itt szárad a kovász is, nagy lapos gyékénykosárban. A kemence körül a gerendákról szárító lécek függenek le, ezeken szárad a nedves ruhanemű, a *csirköles* pálcákon, a *lebbencs-tészta*, itt csüngenek a felfújt disznóhólyagok, s a juhtejhez való óló. A ruhafogas is a *sut* felett szokott lenni.

A *sut* a *nacokkal* folytatódik. A *vacok* vagy egy kurta nyoszolya, melynek egyik vége a *suton* nyugszik, vagy csak egy ajlóféle deszka, egyik vége *kecskelábra*, másik a *sutra* támasztva s fejül mindenféle ócska ruhaneművel kipárnázva. Ezen a *vacokon* alusznak a nagyobb gyerekek, a kisebbek pedig a *sutban*.

A kemence mellett fekvő mindkét sarokban egy-egy ágy van, éspedig az ajtónál levő ágy az asszonyé, a másik ágy pedig, mely a *vacok* folytatásában van: a díszágy vagy *vendégágy*. Ez majd a padlásig ér, úgy meg van rakva lúdtollal jól megtömött párnákkal. A párnahajak végét hajdan szőrrel szép színes rózsásra kihímezték. A jobbmódúaknak régebben menyegyzetes volt a *vendégágyuk*, ez volt a *supellátos* ágy. Ebben az ágyban azonban nem szoktak aludni, csak ha valami kedves vendég jön, annak bontják fel. Hogy milyen keserves alvás esik ebben a tollrengetegben főleg nyáron, csak az tudja, aki próbálta! De hát ezzel ép úgy kedvét akarják keresni a vendégnek, mint az agyonzsír ózott ételekkel, s ha szabadkozik az ember, rossz néven veszik. Mindkét ágy végénél, a falnál egy-egy tulipántos láda van, ebben van a fehérnemű, selyemkendői és egyéb ünneplő-

ruha. A ruha közt néhány birsalma illatozik. A ládafiában van a pénz, adókönyvek és egyéb értékesebb dolog. A kemencével szemben levő sarokban van a sarokpad, előtte az asztal, a sarokpad felett pedig a tálás, megrakva tálakkal. A vendégágy előtt néha kanapé is szokott lenni. Van a szobában még rendesen két karszék, s 2—4 gyalogszék. Voltak régen szépen faragott, ú. n. *templombajáró székek*, ezt magukkal hordták a templomba, mert akkor még nem voltak padok. Ilyen régimódi házból nem hiányzik sohasem a *téka*, mely a végső falba van befalazva, a díszágy mellett. Ebben főként üvegek vannak különféle orvossággal vagy üresen, itt áll a pálinkás üveg, az *eggyes* is. A tékában van a könyvtár is, mely áll a régi naptárakból, bibliából régi iskolakönyvekből; *istóriák* 10—15 egybefűzve; *Halter Hármas istóriája* is gyakran előkerül. Alsó fiókjában kámfor, továbbá minden apró régi lim-lom. A téka, valamint minden egyéb bútör a tálástól a gyalogszékiig régimódi házakban szépen ki van festve. Az alapszín Karcagon rendesen kék, Kunmadarason ezüstszín (fehér), Nádudvaron, a Sárréten barna. A virágok pirosak, zöldek, barnák, kékek. A bútorokat rendesen egy-egy ügyeskező parasztasszony vagy férfi festi, mert a mai asztalos már nem ért hozzá. Karcagon Cibere Julcsa fest igen szép régimódi virágokat, munkáját még a környéken is megtalálhatjuk. Igen szép parasztfaragású fali tükrök is láthatók imitt-amott. A tükör a téka mellett, a mestergerenda alatt szokott állani. Háta mögött van a kalendárium és az álmoskönyv. A tükör prémjébe szokták régebben dugni a daru- és túzoktollakat. A téka és tükör közt van az öreg óra, megkopott szerkezetét a koloncra akasztott kulcsok, *sorójok* ösztökélik gyorsabb munkára. A láda felett s a tükör alatt levő térséget aztán apróbb képek tarkítják: fényképek s más színes reklámképek, miket a kereskedők ingyen osztogatnak. A Kunság lakossága református lévén, szentképek nem díszítik a szobát. Rendesen Kossuth Lajos vagy a tizenhárom aradi vértanú, vagy Rudolf trónörökös képe lóg a falon. Régen azonban semmi kép nem volt a szobában.

A saroklóca sarkában áll a gyékényből font nagy kenyérfőzősár, hegyes teteje gombban végződik, ahol nincs, ott a kenyeret vászon szakajtóruhával takarják le. Az asztalfiókjában vannak az evőeszközök. Enni azonban csak télen szoktak az asztalnál, mert a konyhában hideg volna, a gyerekek ilyenkor sem ülnek az asztalnál, hanem a láda vagy karszék mellett. A korszó az asztal keresztfáján áll, olykor a lóca alatt van egy deszkán. Az ágy alatt szokott lenni a meszes fazék, hogy künn be ne fagyjon, továbbá a *fakutya* és a tojásos *kupujka* s ha a lócán heverő tamburát még felemlítjük, talán semmit sem hagytunk ki a régimódi parasztszoba berendezéséből.

Az újabbmódi berendezést nehéz volna felsorolni. A kemence

elveszti patkáját, kuckóját, sutját, mert kell a hely. A vacok helyén is áll ágy. A szárítólécek lekerülnek a gerendáról. Az ágyak egyformák lesznek, mert a vendégágy, illetve ágyak a tiszta szobába kerülnek s nem is vetik magasra. A tékát kidobják, nagy fali tükör, aranykeretes vagy zenélő képek lógnak a falon.

Mivel két ablak van a ház végén, sokkal megfelelőbb a párhuzamos, mint a sarkos berendezés, itt a tálast és saroklócát kiteszik s a két végső ablak alá *kanapét* tesznek, ez elébe jön az asztal karszékektől körülvéve. A ház elülső fala mellett is egy vagy két ágy van, párhuzamosan a hátsó falmenti két ágygal. Kidobják a ládákat is. A tiszta szobában van két vendégágy s a két láda helyett két sifon, egy *komát* vagy *sublót* a fehérenemű számára, egy dívány, egy asztal és 4—6 nádszék. A kifestett falon nagy képek függenek. Az elrendezés zavaros, nem követnek semmi rendszert. A lakószoba téglával van kirakva, bútorai sárgára vagy barnára vannak festve, a tiszta szoba *pádi-mentomos*; fényezett bútorokkal és nagy függönyökkel, vas- vagy cserépkályhával van ellátva.

Ami a régimódi parasztház életét illeti, az nagyon egyszerű. Nyáron a szoba kihalt. A háznép vagy a tanyán van, vagy a konyhában tartózkodik. A szobát besötétítik, hogy a légy be ne menjen és jól felloccsolják a földjét, hogy hűvös legyen, legfeljebb hűsölni mennek be. Aludni sem igen alusznak benn. A gazda a tornácban levő ágyon alszik, a legényfiú az istállóban, a gazdasszony és nagyobb lánya a konyha küszöbén, legfeljebb az apró gyerekek alusznak a sutban, hogy reggel láb alatt ne legyenek a korán kelő szülőknek. Étkezni is a konyhában szoktak. Aratás felé végkép kihal a ház. Készülnek a tanyára. Elegendő ételmet és ruhaneműt raknak a kocsira, felrakják a baromfiakat, a szekér után kötik a tehenet, a fiú a süldőkkei, a leány a libákkal elindul. Bezárják a házat, kaput, a pitvarajtónak támasztanak egy felfordított seprűt, jeléül annak, hogy hosszabb ideig nem lesznek itthon s elindulnak. Néha a gazdasszony hazatekint, hogy történt-e valami baj.

Csak nyomtatás után kezd ismét élénkülni a ház. A lábas és apró jószág ugyan még kiint marad őszi szántásig a tarlón, de a gazdasszony hazajön, mert hordják az életet haza. Tengeri törés után aztán az egész család hazaköltözik s megkezdí a téli foglalkozást. Néhol az asszony még sző-fon, Űe legtöbbször csak agyonüti az időt éppúgy mint a gazda, aki őszi szántás után a kaszinóban vagy a kovácsműhelyben *kosútozik* (politizál). A disznóhizlalás, disznóölés, szappanfőzés, tengerihántás, tollfosztás, varrás, csigacsinálás, disznótor, kézfogó, lakodalom ad némi, nem nagyon fárasztó foglalkozást. Mivel a nap rövid, enni is csak kétszer szoktak. Este korán lefe-

küsznek és napfeljöttkor kelnek. Nyári éjszakákon éjfél felé, mikor már álom nehezedik a munkás szemére, mivel hajnali 3 óra óta dologban van, avval szokták vigasztalni: »Majd alhatsz két karácsony közt!«

Meg is felelnek ennek télen emberül.

Első kiadás: Néprajzi Értesítő. IX. 1908. évf. 1—2. füz. 1—8. l.; 3—4. füz. 153—166. l.; X. 1909. évf. 1. füz. 30—40. l.; 2. füz. 65—78. l.

Németnyelvű kiadása: Anzeiger der ethnographischen Abteilung des ungarischen National-Museums. VII. 1908. Jg. 1—21, 151—167. S.; VIII. 1909. Jg. 35—48, 75—91. S.

A NAGYKUN TANYA

(1910)

A Nagyalföld néprajzi tanulmányozása egyik legsürgősebb feladatunk közé tartozik. A megváltozott gazdasági és társadalmi viszonyok a leggyorsabb tempóban, úgyszólván szemünk előtt tüntetik el az Alföld, legfőképen pedig az alföldi magyarság ősi jellegét. Mindazonáltal gyors és erélyes munkával még mindig megmenthető annyi, amennyiből, ha nem is teljesen, de nagyrészt rekonstruálható az Alföld régi néprajzi képe. Hogy többet ne említsek, ha Herman Ottó össze nem gyűjti a magyar pásztorépítmények ősi formáit,¹ ma már aligha tudnók összeszedni, jóllehet a legelőpusztákat még nem hantolta fel mindenütt az eke. Földművelésünk is bámulatos gyorsasággal alakul át, primitív vonásai mindjobban eltűnnek. A mai parasztgazda újságot, könyveket olvas, nem idegenkedik már a földmíves-iskolától sem² földjét okszerűen műveli, tanyája egész kis major mindenféle épülettel, kerttel, gazdasági gépekkel jól ellátva. Tanyai háza semmivel sem alábbvaló, mint a városi.

Ez alkalommal a nagykun tanyát fogjuk ismertetni, de nem a mai modern tanyaépületet, mely nem egyéb, mint a már előbb² leírt és a határba kitelepített kunsági ház, hanem az ősi formáját, mely már az Alföld nagy részén letűnt s itt is letűnőfélben van.

Népi építkezésünk tanulmányozói a tanyával igen mostohán bántak el, legtöbbször kirekesztették vizsgálódásuk köréből. Mindössze Simkó Gyulának³ jelent meg egy nagyobb dolgozata a nyíregyházi tanyákról, melyben az ottani tótság tanyáinak települését írja le. Ez a tanyarendszer az Alföld legfejlettebb és legintenzívebb tanyarendszere, mely a magyartól úgy

¹ Herman Ottó: A magyar ösfoglalkozások köréből. Budapest, 1899.

² A Nagykinság és környékének népies építkezése.

³ Simkó Gyula: Nyíregyháza és tanyáinak települése. 1909.

települési módjában, mint építkezésében teljesen elüt. Az oltani »bokor«-rendszer figyelemreméltó a tanyáknak községekké fejlődése szempontjából is. A magyar tanyákkal, éspedig a szegedi lanyaviiággal néprajzi szempontból mindössze Tömörkény István⁴ foglalkozik, de csak a modern tanyaépületekről emlékezik meg, amelyek nem egyebek, mint a városból kitelepített házak.

Tanya alatt alföldszerte olyan épületet vagy telepet értenek, mely a város, ritkán a falu külső határában nyáron a gazdasági munka középpontja, télen pedig rendszeren a nagy jószág telettető helye. A tanyarendszer mai nagymérvű kialakulásához — mint Reisner⁵ Szeged mezőgazdasági történetében erre rámutat — az első lökést a lakosság elszaporodása adta meg. A török világ után először a város körül elterülő földeket kezdték művelni, majd a lakosság szaporodásával mind nagyobb területet barázdolt fel az eke s a legelő ebben az arányban fogyott. Így volt ez a Nagykovácsán is. A legújabb időben a határ legtávolabbi részében levő legelőkre is rákerült a sor, a fehér gulyák helyet adtak a fehér tanyáknak. A legelők elosztásával azonban a jószágtartás nem szűnhethetett meg, mert nagyobbarányú földműveléshez nagyszámú igavonó barom kell. A gazda városi szűk telke e sok nagy jószágot a neki szükséges takarmánnyal nem fogadhatta be, ezért künn a tanyán kellett telettetnie jószágait, amire rákényszerítette még az is, hogy a takarmány hazaszállítása a rendkívül rossz utak miatt sokszor lehetetlen, továbbá a föld érdeke, hogy a rajta termett szénát, szalmát, csutkát trágya alakjában visszakapja. Ez a tanyarendszer legősibb és legeredetibb a kiváltságos kerületekben, így a Kiskovácsán, Jászán, Nagykovácsán és Hajdúán, hol a közbirtokosság szabadon rendelkezett mindig a határral, de elterjedt a Köröstől délre eső, meg a Kiskovács körül fekvő területen is, melyet a törökök néptelenné tettek s ahol a később betelepített lakosságot többnyire szerződés kényszerítette a földművelésre, továbbá a határ terjedelmes volta szükségképpen a tanyarendszer behozatalát vonta maga után. Elősegítették ezt még 1848 után az úrbér eltörlése s az ezt követő tagosítások is.

Kishatárú községekben a tanyarendszer azért nem alakult ki, mert a faluból közel éri földjét úgyis a gazda. A tagosítatlan birtokokon is a faluból csak mint központból gazdálkodnak. Ez a tulajdonképeni extenzív gazdálkodás.

A tanyarendszer oka tehát a városok nagy határa s a la-

⁴ Népr. Ért. 1904. 253—265. 309—315 l.

⁵ Gazdaságtörténeti Szemle. 1900. 49 l.

kosság elszaporodása. A városok nagy határa a törökvilág következménye, amikor a sok apró község egy községbe futott össze, mely a lakosság után annak egykori földjét is bekebelezte, sokszor pedig a pusztán maradt községek bekebelezésére a hosszas használat által szerzett jogcímet. A törökvilág volna tehát a tanyarendszer tulajdonképeni oka? Nem lett volna már tanya azelőtt is az Alföldön? Ha ezekre a kérdésekre meg akarunk felelni, akkor a rendelkezésünkre álló kevés történeti anyagot a néprajzi kutatás módszerével kell megvilágítanunk.

A tanya elnevezés az Alföld túlnyomó részén használatos. A Kiskunságon azonban s még inkább Délmagyarországon a tanya szállás néven ismeretes. A *tanya* szláv szó,⁶ mely megvan a cseh, lengyel, szerb nyelvben, mint halászati mesterszó. A régi magyar oklevelekben is kizárólag halászati műszó. Innen ment át a halászkunyhóra, mely a halásznak a »tanyája«, aztán átvették a baromtenyésztők, majd a földművesek szállásának a jelzésére. A délvidéki szerbek, noha a tanya szó megvan nyelvkincsükben, a tanyaépület jelölésére a magyar *szállás* szóval élnek. A szállás a tanya jelzésére hajdan általános volt az egész Alföldön, Debreczenben egy 1771-iki tanúvallatásban Mátyus István bórvelyi pap emlékszik a ref. papok »szálláskertjeinek megtetsző helyeiről«, minek fennállását Zoltai 1620—1660 közé teszi. Hajdúnádudvar⁷ községnek egy régi térképén a határban a következő tanyák vannak feltüntetve: Biró Mihály szállása, Rásó szállása. Reisner is szállásokról beszél Szeged történetében. Takáts Sándor⁸ is említi az augsburgi XVI. századbeli marhakereskedők jelentését, »melyekben azt mondják, hogy a magyarok nagy tél idején a marhát a »szállások« nádfödelével és sásával tartják«. 1514-ből is említi egy okmány. »Item Statutum est, quod pro Pecudum aut Pecorum conseruacione interris Aliorum Nemo Rusticorum ecia in Liberarum vei aliarum Ciuitatum Regiarum domos seu Casas decetero Campestrales siue Tuguria communi vocabulo »Zallaas« nuncupala tenere aut conseruare possit, ut per hoc malitia Hajdonum cesset et depereat.«⁹

Mindezekből az adatokból azt látjuk, hogy a tanya vagy eredetibb régi magyar nevéen »szállás« a török pusztítás előtt is megvolt s a mai tanyától annyiban különbözött, hogy jószágtelettelő szerepe akkor még sokkal fontosabb volt, mivel abban az időben még földművelésünk a baromtenyésztés mellett el-
törpült. E telettetést sem kell a mai értelemben venni. A jószág

⁶ Miklosich: Etymologisches Wörterbuch der slavischen Sprachen. 347. és Munkácsi: Ethnographia 1893. 288. 1.

⁷ Hajdúnádudvar községi levéltára.

⁸ Magyar Nyelvőr XXXII. 155. 1.

⁹ Orsz. Levéltár Dl. 22639.

nagyrésze az Isten szabad ege alatt telelt ki, nem is győzte volna a gazda fedéllel, a jászlat nem ismerte, élelve a rétség, mező avar füve volt, csak akkor ették a szálláson, ha a nagy hó miatt már legelni nem tudott, de itt is százával pusztult el kemény telek idején a hideg miatt vagy takarmány hiányában. Ilyenkor bizony a szállások nád- és sásfedelét is megetették a marhával. Fedél alá csak a becsesebb és féltettebb jószág jutott, így az ellő jószágok, különösen pedig a lovak, s az apróbb lábas jószág közül a juhok.

Fedeles hajlék a lábas jószág számára, különösen pedig a féltettebbek részére úgy benn a, helységekben, mint a külső határban mindig volt s ez számos adattal igazolható. Régi írásaink ilyenekül a fentebb említett szállásokon kívül az ólakat, istállókat s az aklokat emlegetik. Tulajdonképpen szállás—tanya—ól—istálló, *mint épület* között, lényeges különbség nincs, mint ez a következők során ki fog tűnni. Valamennyi fedeles, falas épületet jelent, mely a jószágot van hivatva védelmezni az időjárás viszontagságai ellen. A fedetlen építményekhez átmenet az akol, mely bekerített hely nagyobb számú jószág összetartására s éppen ezért gyakran fedetlen s ha fedeles, csak részben az. A jószág védelmére szolgáló fedeles, falas épületet a magyar ember leggyakrabban az ÓZ, és az olasz eredetű *istálló* szókkal jelöli, sőt napjainkban már ez utóbbi csaknem kiszorította az előbbi. A barkó, palócz, matyó, nagykun és ormánsági ember azonban mai napig is lóólról, tehénólról beszél, talán nem is a véletlen dolga, hogy e szó éppen a magyarság török-tatár elemeinek tartott népeknél maradt meg napjainkig legjobban. Oklevélszótárunk baromólról 1683, borjúólról 1594, lúólról 1297 és bureuhulról 1211 — tesz említést. De még régebből is találunk adatokat. Így Szent Gellért életleírásában¹⁰ olvasható, hogy Szent István idejében Maros városában, a mai Csanádban, Ajtony fejedelemnek »szilaj lovakból megszámlálhatatlan ménese vala azokon kívül, a melyeket a lovászok ólakban tartanak és őriznek vala«. De istállóról (estálló, stálló, lóistálló) is emlékeznek okleveleink visszamenőleg egész 1291-ig.

A fentiekből láttuk, hogy a szállás és tanya, továbbá az ól és istálló fogalma egymás közt megegyező; de hogy a két előbbi *mint épület* e két utóbbival is megegyezik, az alábbiakból kitűnik. Debreczenben 1724 tavaszán »Bagoson, Radványon, Gutten 82 *istálló* széthányását rendeli el a tanács, minthogy mind az szolgálatot kerülik, *kik ott kinn laknak*, mind az erdőben sok károkat tesznek, égetik, csillyezik.¹¹ De sokkal fontosabb

¹⁰ Gazd. tört. Szemle. 1904. 325. 1.

¹¹ Zoltai: Gazd. tört. Szemle. 1902. 8. 1.

bizonyíték az, hogy a nagykun és bihari ember tanyaépületét ma is ólnak hívja, a mint hogy nem is egyéb az, mint a nagykun községekben egy emberöltő óta kiveszett, de Biharban s a matyó falvakban még most is élő ősi ólnak a határban levő mása.

A tudomány kétséget kizárólag megállapította,¹² hogy a kun török-tatár eredetű nép volt, nyelvileg legközelebb állott a tatársághoz. Ha tehát a kunság nomád életét akarjuk megvilágítani, ez csakis a tatárság s általában a törökség ismeretével lehetséges.

Valamennyi nomád, mielőtt a tél beállna, téli szállásra vonul. E szállás védettebb helyen, éspedig legtöbbször víz mellett van. Felállítják sátraikat, a nomádságra jellemző vérségi csoportosulás szerint s gondoskodnak, hogy legalább a féltettebb jószág (ellő és szopós jószág, kezes nagyjószág) valami oltalmat találjon a zord időjárás, különösen pedig a tavaszba átnyúló fagyok ellen s e célból primitív ól-féle építményt tákolnak össze. Vegyük például a belsőázsiai nomád kirgizek téli szállását.¹³ Kétféle állandó téli építményük van, egyik a *kislak*, mely a sátor védelmére szolgáló körszerű falazat, másik az *agil, ail*,¹⁴ *ol*,¹⁵ ahogy a kirgiz nyelv különböző dialektusain nevezik. Ezek az *agil*-ok Almássy szerint »nemcsak egyszerűen ágakból, földből és kövekből összehányt köralakú kerítések, hanem ezek egyik helyén fedett kalyiba is van ugyanazon anyagból, ahol a marhának legalább egy része meghúzódhatik«, sőt oldalfalakat is raknak az *agil*-nak kövekből, fáhasábokból, tőzegből s az egészet befedik fenyőgallyal. Ez az első lépése a nomádnak a megtelepülés felé. Ez az *akol-ól* az, mely helyhez fogja kölni. Minél inkább északra megyünk a nomádok között, annál inkább megtaláljuk ezt az ól-féle építményt. Simics¹⁶ leírja az Asztrachán-körüli kirgizek tanyáját, hol a primitív *akol-ól* féle építmények közt ott van a tehének teletetésére szolgáló oldalfalakkal, tetővel ellátott ól, mely nyáron a pásztor lakásául szolgál, még *tűzhely* is van benne. Télen, mikor a jószág elfoglalja a helyet, ő putriba húzódik. De még jobban megtaláljuk, ha olyan népeknél keressük, hol a nomádkodás már hanyatlásnak indult. A baskír¹⁷ már az egész

¹² Gróf Kuun Géza: A kunok nyelvéről és nemzetiségéről. 1885.

¹³ Almásy Gy.: Vándorutam Ázsia szívébe. 684. 1.

¹⁴ Almásy Gy.: i. m. 684. 1.

¹⁵ Gombocz Z.: Magyar Nyelv. 1907. 308. 1.
Népr. Ért. 1901. 1. 1.

¹⁷ A volgamelléki tatárságra vonatkozó tárgyi és nyelvi adatokat dr. Mészáros Gyula barátom bocsátotta készségesen rendelkezésemre.

téli szállást *aol*-nak nevezi, mely nem egyéb, mint egy kiterjedt és végkép faluvá ülepedő téli szállás. Építményeit legnagyobb részben csak a különféle lábas jószág védelmére készíti, maga számára legtöbbször csak egyetlen egy helyiségből álló kalyibaszerű házat üt össze a régi sátor helyett. Sokkal nagyobb figyelmet fordít ólára, az »*otlek*«-ra., mely szószerint *tüzelőhelyet* jelent. Amint tehát a téli szállás falu jellege kezd kidomborodni, úgy kezd a sátor eltűnedezni, helyet ad a putriknak, a primitív kalyibaknak, melyek valamikor házakká fognak nőni. A kazáni tatár *aol*-ja már nemcsak téli szállást, hanem falut is jelent. A nomád azonban mindig csak külső kényszernek engedve települ le, ha kitavasodik, üresen hagyja faluját s élvezzi a nomád élet pótolhatatlan örömeit mindaddig, míg lábas jószágja és legelője van.

Mivel a kun nép a történelem és a nyelvtudomány tanúságai szerint az európai tatársággal közeli rokon, a mi primitív alföldi építkezésünk és e népek építkezése között is kell valami rokonságnak lenni. Hisz a kun nép az Alföldön a tatárjárás után igen nagy területet szállott meg. IV. László 1279 aug. 10-én kelt oklevele¹⁸ szerint a Duna, Tisza, Körös, Maros, Temes folyók közein és mellékein mindenütt kunok tanyáztak. Amint a fentmaradt oklevelek igazolják, a legtökéletesebb nomád nemzetségi szervezetben éltek, nemez sátrak alatt laktak s nyájaikkal ide s tova barangoltak. Ez a nép, melynek száma már a betelepítéskor a régi írók szerint negyvenezer családot számlált — nyom nélkül el nem tűnhetett. Ha majd a Nagyalföld kutatása alkalmával néprajzunkban, nyelvünkben, antropológiánkban török-tatár vonásokra találunk, elsősorban e kun nép rovására kell írunk. Evvel pedig még nem vetettek ezidáig számot sem nyelvészeink, sem ethnográfusaink, pedig hatásuk annál is inkább feltehető, mert a tatárság által nagyon megiritkított magyarság csak hosszú idő alatt tudta ezt a nomád, népet asszimilálni, mely egész ethnosában különbözött a magyarságtól. Még 1399-ben is sátrak alatt élnek¹⁹ s nyájaikkal szerte bolyonganak s a kun nyelv csak a XVIII. század végén nemul el végkép. Nem a környezetükben levő nagyszámú magyarság magyarosította meg őket, hanem az az állapot, melyet a török világ teremtett, mely az egész Alföldet felkavarta s népeit egygyé gyúrta.

Ha tanulmányozzuk a Jászkunság település történetét, rögtön feltűnik a sok *Szállás* (descensus) már a letelepülés első és második századában. Leggyakrabban valamely család vagy

¹⁸ Gyárfás István: A jászkúnok története. II. 439—440. 1.

¹⁹ Gyárfás i. m. III. 521. 1.

nemzetség névvel kapcsolatban: *Csorba János-szállása, Turgony Péter-szállása, Bese Mihály-szállása, Kojan Pál-szállása* stb., stb. Mik voltak ezek a szállások? Nem lehettek mások, mint a török-tatár népek *aol*-jai, téli szállásai az ősi formában, nem lehettek mások, mint a család vagy nemzetségfő téli szállása, ki a telepnek nevet adott. Ezek után könnyen megérthető a kunok letelepülése. A már teljesen megtelepedett keresztyén magyarságnak, de különösen a papságnak minden igyekezete oda irányult, hogy e kóbor pogány népet a földhöz rögzítse s a keresztyén tanok által szilajságát fékezze. Már a letelepülés után mindjárt emelkednek a templomok a descensusokon s a törvény kényszeríti őket a megkeresztelkedésre és letelepülésre. A templom a templombaj arás kötelezettségével végleg magához köti a szállást s ezzel megveti az alapját a belőle fejlődő falunak.

A²⁰ megülés bizonyára úgy történt, mint általában a nomád téli megszállása. Először csak jószágának épít fedeles épületet, ól-istállófélét s a kevésbbé féltett jószág részére fedeletlen nád vagy sövény építményeket, családja számára óla mellett üt sátor. Idejének nagyrésztét jószágai közt tölti. Lassanként a *cserge* (nemez, szűrposztó)-sátor kaliba vagy putri-féle épülettel váltja fel. A sátor a cselédség kezére jut,²⁰ vagy csak nyári szállásokon használják, végre teljesen, elveszti jelentőségét s mint holmi *czerkó* az udvar hátuljára kerül. A putri és kaliba is lassanként a ház formáját veszi fel. Lassanként az udvarokat felkerítik s előttük áll a falu, az egykori téli szállás.

De nemcsak a kun, hanem a magyar falvak is így jöttek létre. Karácsonyi²¹ azt írja a honfoglalás két első századáról: »Ez időszakban történt meg az állandó letelepülés, a falvak megalakulása, ami a polgárosodás első kelléke volt. Az első lökést erre az egyházak építése s azon kötelezettség, hogy minden vasárnap oda kellett tíz szállásnak (együtt legeltető népcsoport), gyülekeznie, az adta meg«. »Innen van a sok »egyháza« helynév«. Nyáron még csak elment a nomád a templomba, de télen már nem hagyhatta el téli szállását, mert a jószágot nem lehetett őrizet nélkül hagyni, tehát oda építette a templom köré. Hogy aztán el ne hagyja többé, arról gondoskodott Szent László törvénye: »A falvak ne távozzanak messze templomaiktól«. ²²

Hogy lesz az istállóból falu, tanulságosan bebizonyítja Csánki²³ is a Csallóközi Alistál és Felistál községek névének fejtegetésével.

²⁰ Gyárfás i. m. III. 484. 1.

²¹ Karácsonyi J.: Békésvármegye története. I. 38. 1.

²² Tagányi K.: Gazd. tört. Szemle. 1894. 237. 1.

²³ Magyar Nyelv. 1905. 123. 1.

Amint a descensus faluvá fejlődik, népesedik, a föld értéke emelkedik, a határ meghúzása szükségessé válik s valóban a mohácsi vést közvetlen megelőzőleg a határvillongások egymást érik. A lakossággal a jóság nem szaporodhatik arányosan, mert a határ nem terjeszthető, márpedig ha a jóság megfogy, a nomád kénytelen másképp gondoskodni megélhetéséről és lassanként a földművelésre fanyalodik. Eleinte a falu körül fekvő földeket szántja fel s nyáját a határ távolabbi részére hajtja. A legelővel, jószággal együtt fogy a nomádkodók száma is, a munkát megosztják, különválnak a pásztor a földművelőtől, mert a falu, az egykori téli szállás környéke már nem legeltethető, de meg a falu is szűk az összes jóság befogadására; száraz takarmánnyal sem győzné, azért kinn a legelőn keres alkalmas teletető helyet s épít ólat és egyéb a jóság védelmét célzó építményt. Majd amint az eke egyre több gyepet tör fel, a baromtenyésztés nagy aránya akképp csökken, a rideg jóság is a szállások, tanyák fedele alá kerül.

Valamint tehát a nomád tatárnak legfontosabb a jóság védelmét célzó épület, magára csak másodsorban gondol, úgy a kun ember téli szállásán is az ól a legfontosabb s mai fedeles épületei közt is ez a legősibb.

Megvolt ez úgy a kunnál, mint a magyarnál régi hazájában is, mint ahogy megvan most is az ottlakó nomádoknál, mert az ottani téli klíma megkívánja; behozta magával, mert itt is szüksége volt rá, de megvolt az itt talált és hasonló jószágokat tenyésztő népeknél is, mert megkívánja az itteni klíma is.

Azon meddő dolog volna vitatkozni, hogy az itt talált népek istállója ősi-e, vagy a mienk, ősi ólunk valószínűleg primitívebb volt az itt talált és már letelepült népekénél, mert a nomád az állandó épületeknek nem nagy mestere, de az ilyen hagyományaihoz szívósan ragaszkodó nomád népről, mely jószágát annyira szereti és félti, feltételezhető, hogy fedeles építménye — bármily primitív — megvolt e hazába költözése előtt is. Az egymásra való hatást nem tudjuk megállapítani, mivel az egyes nemzetiségek ilyenemű épületeit még senki sem vizsgálta. De nem valószínű, hogy idegen hatás alatt fejlődött volna olyanná, mint amilyen, mert hiszen a kunok lakatlan területet foglaltak el, szláv és német elemekkel közvetlenül nem érintkeztek. Hogy az ólnak *istálló* nevét kölcsön vettük, ebből nem következik az, mintha az épületet is a szó egykori tulajdonosaitól vettük volna. »Pásztor« népek voltunk mi Ázsiában is, jóllehet ezt a szót már itt tanultuk meg. Fontos bizonyíték ólunk eredetére, hogy a nomád-tatár is tüzel ólában, mint a kun.

Herman Otto²⁴ a teletetés kérdését a »nyék«-kel oldja meg, mely köralakú nádfalazat, tető nélkül. Bizonyos, hogy különösen a rideg pásztorkodás esetén ilyenben is teletettek, de a féltettebb jószág számára, amit az előbbieket során bebizonyítottunk vélek — volt fedeles épület is, mert a mi telünk, sőt gyakran a tavaszunk is megköveteli. Hogy ezt az épületet magunkkal hoztuk e hazába bizonyítja az, hogy a keleti nomádságnál is megvan ma is, mely hasonló éghajlati viszonyok közt él. Ez az épület az, melyet benn a falvakban *ólnak*, *istállónak*, künn a határban *ólnak*, *szállásnak*, *tanyának* nevezünk.

De térjünk át a nagykun tanyavilág ismertetésére.

A mai tanya csak úgy lehet nyári szállás, mint téli szállás. A kigazda kevés jószágát odahaza is kigyőzi teletetni az istállóban. Ha földjére *ólat* épít, az csak arra szolgál, hogy ha rossz idő kerekedik tavasz elején és az ősz végén, mikor künn dolgozik, ha hideg van a jószágot legyen hova bekötni, de egyébként a jószág a legelőn — ha van legelő a tanya körül —, vagy a tarlón esetleg a nyári jászlon van. Tavasz szántástól őszi szántásig s tengeri törésig marad künn s ez a kevés jószágú kigazda ezt a kis tanyáját nyári szállásnak tekint, téli szállása neki a falu, jószágának a falusi ól.

A nagyobb gazda is künn tölti ezt az időszakot cselédestül, sőt mikor a munkának dandárja van családostul, de a faluban már csak a hámos lovakat, fejős teheneket, hízó disznókat teletteti, a többi jószág a tanyán telet a tanyás keze alatt. A nagyobbszámú jószág számára nagyobb, 2—4 helyiségből álló épületet »tanyát« készít, melynek a központja az ól, hol a lovak állnak s a tüzelő van, innen nyílik a tanyás szobája. A harmadik helyiség — ha van — az istálló, melyben az ökrök állanak. Ez bár ugyanazon fedél alatt van, de sohasem nyílik a lóólból, hanem mindig a tanya udvarára szolgál az ajtaja. A negyedik helyiség rendesen kocsiszín.

Van azonban olyan gazda is, aki télen, nyáron künn lakik családostól jószágostól együtt, még háza sincs benn a községben. Ez a legfejlettebb, legintenzívebb gazdálkodás, mely az Alföldön egyre jobban terjed. Az ilyen gazda ahelyett, hogy az előbb említett ól-tanyát tovább fejlesztené, inkább falusi házat viszi ki szántóföldjére, a jószág számára pedig rendesen külön fedél alatt épít istállót, melyben tüzelő már nincs. Egy ilyen tanyaudvarban mindazokat az épületeket megtalálhatjuk, melyek a falusi udvarban megvannak, csak hogy célszerűbb elhelyezésben.

Láthatjuk tehát, hogy a tanyák különfelesége az intenzív

²⁴ Magyar Nyelv. 1905. 24. 1.

gazdálkodás különféle változataitól függ s a nagykun tanyák három típusát a kiscgazda, jobbmódú gazda és a künnlakó gazda tanyája képezi.

Mivel célunk az, hogy a régimódi nagykun tanyát mint jószagteleltető épületet ismertessük, a két előbbi ól-tanya típust fogjuk bővebben leírni, de hogy ezt tehesük, ismerkedjünk meg a községbeli óllal.

A régimódi ólat, melyben még tüzelő is van, Istvánffy²⁵ a matyó községekből írta le. Hogy mennyire fontos épülete ez a matyónak, mutatja az, hogy a *házánál még most is nagyobb*, s mint Istvánffy mondja: »a matyó embernél a lakóház elhelyezésére nézve mindig az istálló volt az irányadó s az ma is. A ló lévén a mezőkövesdi népnek a szemefénye, természetesen igyekszik is azt lehetőleg mindig szemmel is tartam, evégből aztán lakóházát mindig úgy építi, hogy annak szobája ablakából egyenesen az istálló ajtajára tekinthessen.«

»Az istállót a matyó csak *ő*-nak hívja, szemben van a házzal, kis ablaka van. Ajtaja nyáron nyitott. Az ól bejáratán is kettős ajtója van, a külső a verepeze s a belső a nagyol ajtó. A bejárat két oldalán, kívül látható az ú. n. dikó, nyáron a fiatalabb házas vagy legény alszik itt, néha a gazda. A matyó télen-nyáron az istállóban tanyázik, melegebb időben a dikón, hidegebb éjszakákon pedig bent az istállóban a tüzelőhely körül van a rendes hálóhelyük.« »A bejárat közelében van a tüzelő, mely nem egyéb, mint az istálló talajának egy kisi négyszögletű területe kőből vagy téglából kirakva, melyen téli estéken tüzelgetnek. E körre telepedik a férfinép székekre, lócákra, pipálnak, mesélnek, szalonnát pírítanak. A tüzelő felett körülbelül 2 m magasán függ a rács kötélén, 8—10 db félméteres lécekből összeróva. Ezen vannak a lókefe, vakaró, nyársak. A rács közepéről egy horgas fácska, a kamó csüng le, melyre bográcsot akasztanak s a lónak orvosságot főznek.«

Ezt a matyó tüzelőt Kóris Kálmán²⁶ részletesen leírja s a gazdag fejlődési sorozatot 22 ábrán be is mutatja. A fából és sárból készült tüzelők egyformán előfordulnak. A Nagy-kunságon is ilyenek voltak a községbeli istállók, de ma már végkép letűntek. Nem a maga jószántából hagyott fel vele a kan, hanem a felsőbbség tilalmára, mivel gyakran volt tűzveszedelem okozója. Így pl. 1800-ban²⁷ 25 pálca vagy egy arany büntetés terhe alatt tiltja meg a kun kapitány az istállóban való tüzelést. Később is többször tilalmazta a hatóság s mégis fenn tudta magát tartani egész a múlt század hetvenes-nyolc-

²⁵ Ethnographia. 1896. 66. 1.

²⁶ Népr. Ért. 1905. 249. 1.

²⁷ Túrkeve város levéltára. Curr. jk. 9. 351.

vanas évéig, amikor aztán végkép kiveszett a tüzelő az istállóból s csak a tanyákban maradt meg.

Ahogy az öregek leírják e nagykunsági küzelős ólakat, szakasztott olyanok voltak mint a matyóké. Legfeljebb annyiban különböztek, hogy a tüzelő a kunoknál mindig sárból volt és mint Kisújszállásról említik, néha az ól egyik végét teljesen elfoglalta s belül a fal körül volt a patkája. Még ma is fennmaradt 5—6 olyan ól, mint a matyó istálló, csakhogy a tüzelőt már régen kihányták belőle. Ugyanaz a sátoros fedél, melynek szelemenjét belül az istállóban két ágasfa tartja; mint a matyóké ez sincs lepadlásolva, sem kéménye nincs, hanem a füst az ajtón omlott ki. A Nagykunság körüli falvakban itt-ott még most is megtalálható. Így említették, hogy Püspökladányon még most is van 1—2, de a Sárrét túlsó oldalán, Nagyszalontán még bőven van. Hellyel-közzel a Tisza mellékén is megmaradt, így Tiszabón meg még a legtöbb istálló tüzelős, amint értesültem. Említették Hódmezővásárhelyről is, de található még Kúnszentmiklós környékén is a tanyákon.

Láthatjuk tehát, hogy a tüzelős ól az Alföld jelentékeny részén megvolt, illetőleg megvan, s hogy a tanyával mennyiben egyezik meg, az alábbiakból kitűnik.

A tanyának legegyszerűbb fajtája az ól, melyet előbb mint a kiscgazda tanyáját említettük. Vannak ugyan a mezőn az ólnál egyszerűbb épületek is, de ezek már nem fogadhatják be a jószágot. Így lehet gyakran találni a szántóföldeken \ kontyos vagy nyerges tetejű nádkunyhókat, putrikat, *nádcserkókat*. Régebben használtak még *lészakát* is, melyek gyékénnyel összefonott nádszálakból készültek s a kocsi rúdjához támasztva, enyhelyet tartottak. Mindé primitív alkotmányok csak az ember védelmére szolgáltak. Mivel pedig a kun ember jobban félti a lovát, mint önmagát, falusi ólát is kihozta szántóföldjére s maga is beköltözött lovaihoz.

A legegyszerűbb nagykun tanya tehát az ól, mely a kiveszett városi istállónak vagy a ma is élő matyó ólnak a mása. Ma már ugyan fedélszerkezete a ház mintájára átalakult s egész külseje a házhoz hasonlít, belső berendezése azonban jóformán még érintetlen. Vegyük figyelemre ezt a kis tanyát!

A kún ember régen nem nagy súlyt fektetett arra, hogy tanyáját hova építi, legalább úgy látszik ezt tanúsítja a kun kapitány 1784.²⁸ évi rendelete: »Minden helyen a nép előtt publikálni kell, hogy kiki a tanyáját a dülő útra ki ne tegye, akinek pedig a tanyája romladozásban nem a dülőben vagon, meg ne újítsa, hanem a dülőre kivigye, nevezetesen Karcagon ezen felséges parancsolatnak effektuációjában hátrálni nem kell,

²⁸ Túrkeve város levéltára. Curr. jk. III. 306.

minthogy éppen most a föld osztálya végett leghamarabb és legjobb móddal véghezvihetik.«

Ma már a dűlőútfélre sem építkeznek, hanem 200—300 lépéssel beljebb, sőt gyakran egész a *vakut* mellé a dűlő belső végén építenek, ami nem lehet célszerű, mivel mintegy iy_2 ölnyi széles egész dűlő hosszú földszalag kell a bejáró út számára s az semmi hasznot nem hoz.

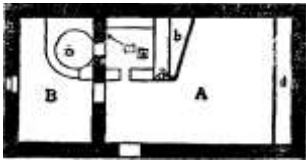
A mai tanya nemcsak külső alakjában egyezik meg a házzal, hanem építőanyagában is. A régi tanyák nádfallal épültek. Kétféle falazatot használtak, egyik olyanféle volt, mint a vész lészája, melyet kívül-belül megtapasztottak, úgyhogy az egyes nádpamatocskák között a sár összeragadt. Aztán folytonos tapasztással az ilyen falat addig hizlalták, míg rendes falvastagságnyra nem nőtt. A másikféle falazat araszos vastag nádfal volt, két korcpár közé szorítva és sárral betapasztva.

A tető a legegyszerűbb esetben gazból, sásból vagy szalmából van s olyanformán készül, hogy az ágasfákra vagy a falakra, felrakják a mester- és folyó-gerendákat s ezek fölé 2—3 méter vastagon felrakják a szalmát, aztán széna- vagy drótkötéllal megkötik, hogy a szél meg ne bolygassa. A falat nem igen szokták bemeszelni, olykor még” be sem tapasztják. Amelyik már valamirevaló, annak nyerges nádteteje van. Az ól-tanya legegyszerűbb típusát láthatjuk a mellékelt táblán a karcagi bocsza pusztáról. Ma már a tanya az egész Nagykunságon vályogból készül.

Az egyszerű kis tanyán ablak nincs, legfeljebb egy lyuk van valahol a falon, mely szalmával betömhető. A világosság az ajtón jön be, a füst itt megy ki, mert kémény sincsen. Az épület nincs lepadlásolva. Az ajtó elül van, éspedig rendesen nem középen, hanem azon felől, amerről a tüzelő van. A tüzelő az egyik hátsó sarokban van. A szénatartó a mellette levő sarokban húzódik meg az ajtó mellett. Így a tanya egyik végét elfoglalja a szénatartó és a tüzelő, a másik végében van a jászol 4—6 lóra. A jászol régen a földön volt és sárból készült, csak a felső pereme vendégoldal volt, melyben régen lyukak, ma vaskarikák vannak. Ezekhez kötötték a jószágot hurkos vagy bokros *kúnkötéssel*. Ma már emelt fajászat csinálnak. A jászol fölé a falra gyakran létraszerű *cserényt* vagy *rácsot* alkalmaznak, ebben adnak enni a lónak. Hídlás az egyszerűbb kis tanyákban nincs, hanem a ló hátsó lábai alatt egy árkot ásnak s azt megtöltik *ízikkel*, szalmával s a lóhúgy ebbe szivárog le, s mikor már vastagra nőtt az eltrágyásodott alom, az egész talajt az árokkal együtt az eleven földig kitakarítják. A takarítás falapáttal történik.

Az ól másik végében az ajtó mellett van a szénatartó, a

legegyszerűbb kis tanyákban néha hiányzik. Ez nem egyéb, mint egy -alakú 1—1½ m magas sárfal, mely az ól szögletével négyszögletű teret zár be. Ide hordanak be a szénából egy-két napra való készletet, hogy legyen kéznél, ha a gazda éjjel tenni akar a jószág elébe. A hátsó sarokban a tartó mögött van a tüzelő. Körülbelül egyötöd részét foglalja el az ólnak, épen mint a szénatartó. A tüzelő legkevesebb két sárpadkából, egy tűzrevaló tartóból áll; sohasem hiányzik a főzőfa, mely két, a sarok falába bevert faköprüben forog, de sohasincs egy darab fából, mint a szabadban használt főzőfa, melyhez különben hasonlít, hanem három darab fából róják egybe. Vízszintes

26. ábra. Kis tanya alaprajza. Hattyús pusztán (Karcag). A) ól, B) szoba a) b) tűzrevaló tartó c) kemece, d) jászol

rúdjának végén egy vésett lyuk, melyben egy álluyuggalott horgas lécs van, mely emelhető vagy süllyeszthető aszerint, amint a horgára akasztott bográcsot emelni vagy süllyeszteni akarjuk. A lécs lesüllyedését a lyukain a főzőfa felett átdugott fa- vagy akadályozza meg. Mikor a főzőfát nem használják, a falhoz fordítják. Néha igen szépen faragott főzőfákat találunk a tanyákon.

A férfinép a tüzelőben mindig bográcsban főz, a háromlábú serpenyőt inkább az asszony használja. Rendesen *lacsuhát, pirított lebbencset, fordított kását, száraztésztát (= galaburgyi, öhön, betyáros) tésztás kását, tarhonyát, gubakenyeret* stb. főznek. A férfi olyasmit nem szeret főzni, amivel sok idő telik el. Így paszulyt, borsót stb. csak az asszony főz, de az is rendesen a városban s onnan hordja ki délben. Ha kinn van a tanyán, ő sem igen főz egyebet, mit a férfiak szoktak.

A bogrács alatt négy téglával kirakott négyszögletes lyuk van, arra való, hogy a föléje rakott tűz jobban levegőt kap hasson. Tüzelni főzéskor rendesen szalmával, *csutkatővel* (kukoricatöve), ízikkal, vagy ganéjjal tüzelnek. Régebben náddal is tüzeltek. Ha a tüzelőben tanyázók jönnek össze, akkor szalmával, náddal és ganéjjal tüzelnek.

A tűz körül ülő-sárpalkák vannak. Ezek legtöbbször mind a négy oldalról körülzárják a tűzhelyet. A tartó felől levő patkán bejárót hagynak a tűzhelyhez. A két falmenti patka természetesen a falhoz van ragasztva. A patkák összeszőgeléseiben egy-egy valamivel alacsonyabb kis, negyedkör alakú sárpalka is szokott lenni. Ha valaki végig akar feküdni a patkán, szomszédja erre ül, hogy útjában ne legyen. A patka külső oldalában vak lyukak vannak, ebben állnak a korszók, hogy az éjjel ögyelgő ember vagy a csikó fel ne borítsa. A patkák egyik vége fokozatosan emelkedő, hogy az embernek, aki rajta alszik

jó főalja legyen. A tüzelő patkáin rendszeren két-, de legfeljebb négy ember alhatik.

A patkák mögött, éspedig a jászol felől, ritkán a hátsó fal felől y_2-1 m magas sárfallal elkerített négyyszögletű széna-tartóforma alkalmazhatóság van, ez a tűzrevaló-tartó. Ebbe hordják az egy-két napra való tűzrevalót. A tüzelő felőli falán egy ajtószerű nyílást hagynak, hogy a tüzelgető ember ne legyen kénytelen mindannyiszor felállni, ha tűzrevalóért nyúl.

A tűzhely fölött régen horgos kötél is volt, melyre füstölő-
valót akasztottak.

A régimódi tanyának kéménye nincs, a füst az olaj tón megy ki. Ha kissé nedves a szalma, mellyel tüzelnek, gyakran oly füst van az ólban, hogy nadrágos ember nem bírja ki. Néha az ember az előtte pislogó tüzet is alig látja, s a lovak is gyakori prüszköléssel tiltakoznak ellene, de nincs akkora füst, hogy a kun embert kizavarná az ólból. Azt tartja, hogy tisztul a szem, ha a füsttől könnyezik. Az újabb tanyáknál a tüzelő fölött tapasztott nádfalazatú, tompa-piramis formájú füstfogó is van, mely a tetőn kívül kéményben végződik. Olyan ez, mint a pendely-kémény, de csak két oldala támaszkodik falra, másik két oldalát egy ágasfa, illetőleg az ezen s a két falon nyugvó két vízszintes gerenda tartja. Körülbelül a földtől másfél méternyire vagy egy ölnyi magasan kezdődik, s füstfogó szája, mely olykor a $2\frac{1}{2} \times 3$ m. nagyságot is eléri, s az egész tüzelő a patkákkal, tűzre való tartóval együtt aláfér. Az ól természetesen nincs lepadlásolva.

A tüzelő falain fogásokon vannak a nád- vagy fűzfanyársak, nádvillák, meg a kavarófa. Falba vert szögeken a sótartó, lebbences, kásás, tarhonyás, szalonnás zacskók stb. lógnak.

A tüzelőn kívül a falon polcok vannak a kenyér s egyéb számára. Az ól falain falbavert faszögeken lóg a lószerszám, gúnya.

Ilyen egyhelyiségű tanyában asszony csak nyáron lakik. Azt lehet mondani, hogy az ól csak a férfiak tanyája. Ha a tanya telet a jószággal, akkor az feleségestől itt lakik, de az asszony csak a kényszerűségből tartózkodik itten. A férfi rendszeren a tüzelő patkáin alszik, az asszony a *tartó* mellé épített patkán, a gyerekek a jászol egyik végében, esetleg a lovak mellett levő vackon. Nyáron azonban, mikor a lovak nyári jászlonvannak, s a tanya előtti katlanon főznek, az ólat az asszony szépen kitakarítja, mely ilyenkor nemcsak hűvöset tart, hanem a légy, szúnyog elől is jó menedékhely, kivált ha egy kicsit kifüstölik. Ilyenkor a fehérnép és az apróbb gyerek az ólban többnyire a földön alszik, a férfi az ól előtti patkán, hogy a nyári jászlon levő lovakat szemmel tarthassa. Ha pedig a tarlón nyűgbe rakva vannak a lovak, akkor ballag utánuk, egy-egy kicsit megáll s botjára támaszkodva *szundít* vagy

piszent egy keveset. De a legnagyobb szégyen, ha a kereszt tövében leül s elalszik.

Ha asszony is telet a tanyán, akkor az ól mellé egy szobát is követel magának. A szoba kivétel nélkül az ólból nyílik s aajtaja a tüzelő és szénatartó között van. Természetesen a szobába kemence is kell, a kemence pedig kívülről fűlik, s jelen esetben a tüzelőbe nyílik a szája. Ehhez képest a tüzelő is módosul, az asszony újító keze alaposan megváltoztatja. Először is a városi tüzelőpatkát és a katlant ragasztja a kemence szája elé. A tüzelőpatkát hozza be, mert sohasem szeret a földön, a férfiak tüzelőhelyén főzni. A katlant pedig a kemence köyeteli meg, mert a kemencéből kikerülő tüzes pernye ebben hamvad el. Ebbe az újításba már csak azért is bele kell egyeznie a férfinak, mert az asszony a kenyérsütés problémáját nem tudja vagy nem akarja másként megoldani. Amint az asszony a tanyának állandó lakosa lesz a tüzelő jelentősége is kezd hanyatlani. A férfitanya megritkul, hely sem igen van a tanyázóknak, mert két patka helyét veszi el a kemence szája előtti főző-patka meg a katlan. A férfi főzésére sem igen van már szükség, az asszony mindent megfőz a maga főzőpatkáján. Egyszer aztán a lába előtt levő főzőfát is kidobja. Ezentúl a tanyai tüzelő jelentősége csak annyi, mint egy községbeli tüzelőé. A férfi unaloműzésből tüzelget, meg azért, mert apjától, nagyapjától is így látta, de leginkább azért, mert a szalma fellobbanó lángjánál egy-egy pillantást vethet jószágaira. Ha látja, hogy a jószág *pipál*, vet egy csóvát a hamvadó parázsra s ennek felcsapódó lángjánál visz a Jószágnak egy *kasita*²⁹ szénát vagy egy *ham*^{TM} töreket. Egyébként nem rakja szakadatlanul a tüzet, ha hallja, hogy a jószág *dörmöl*, legfeljebb ha kenyeret vagy szalonnát pirít. Ha a jószág nyáron a szabadban van, természetesen a férfinép is kint tüzel a tanya előtt. Ilyen egyszobás tanya alaprajzát mutatjuk be a 26. ábrán és IV. táblán, a karcagi Hattyús pusztáról.

A IV. táblán (b) látható kis tanya egy félszerrel is meg van toldva, ez kocsiszín gyanánt szolgál. Az elől látható verécés aajtó az ólba vezet. A tetején levő rács a galambok tanyázó helye, mert a szoba felett kis padlás van a galambok számára. A IV. tábla (c) ezen ól tüzelőjét mutatja. A téglával kirakott tüzelőt három sárpatka veszi körül, az elülső patka szokás szerint egy helyen meg van szakítva, hogy bejárója legyen. A korsólyuk mellett látható az ágasfa, mely a füstfogó két vízszintes gerendáját tartja. A bal sarokban látjuk a főzőfát, mellette a szoba

²⁹ Kétfülű nagy vesszőkosár.

³⁰ Kis ponyva.

kemencének előtétjét. A szobát ugyanis innen fűtik. A 26. ábrán az egész tanya alaprajza látható.

A tanyai szobáról nincs sok mondanivalónk. A városi ócska bútoroknak rendszeren itt a végső állomása. Rendszeren egy vacok, egy-két láda, egy-két lóca, asztal, két-három szék, néhány polc és fogas a bútorzata. Kizárólag az asszony s a gyerekek tanyája. A tanyaépületnek ez a legkisebb helyisége, rendszeren egyharmad résznyi, mint a ló-ól. csaknem kivétel nélkül lepadlásolt. Ablaka kettő, de apró. Ha szarvasmarha is teleg a tanyán, akkor az ól ismét bővül, de a másik végén. Ez az új helyiség az ököristálló, ólnak nagyon ritkán mondják.

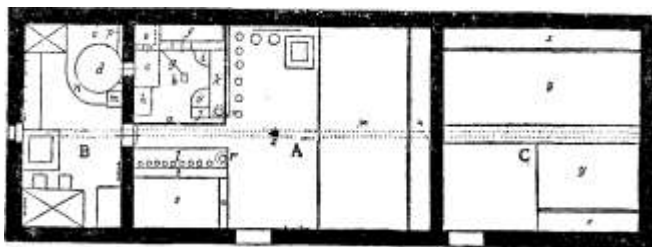
A nagykun távolról sem fordít olyan gondot az ökörre, mint a lóra. Nem is tartaná, ha olyan kevésigényű nem volna. Még a közelmúltban is a szabadban teleltette őket. A lovát ha eladja »áldomáskor majd hogy meg nem siratja«, de az ökrön őszi szántás után, ha csak lehet, túlad s hordásig nem is vesz másikat. Ha kitelelteti, legfeljebb csak azért teszi, hogy tengeri csutkáját megetesse vele. Pedig ez a kevésigényű állat több hasznot hajt neki, mint a ló. Amely gazdának ökre van, ezzel szántja el csaknem az egész földjét, lovait csak kocsikázásra használja. Még hordáskor is, mikor pedig legégetőbb a munka, lehetőleg csak a selejtesebbeket, az igáslovakat fogja be.

Az ököristállón is meglátszik, hogy a gazda nem igen tartózkodik ottan, mert tüzelő soha sincs benne, sőt a vacok is ritkán látható. Ha tehén is van a tanyán, mely több gondozást kíván mint az ökör, a gazda a lovakhoz köti be az ólba.

Ilyen három helyiségből álló tanyát láthatunk a III. táblán a karcagi Hattyús pusztáról. A nyitott ajtó a lóólba vezet. A III. táblán (c) a tüzelőt látjuk, amint az ajtóból benézünk. Már itt erősen látszik a tüzelő pusztulása. A kemence szája előtt már ott ran az asszony főzőpatkája és hamukatlanja azon módon, amint a városból kihozta. A férfi még a földön tüzel, de nem bogrács, hanem serpenyő alá, mert már a főzőfa is hiányzik. Amint az ábrán láthatjuk, ρ atkán ül, ez az egy fekvő ρ atka maradt meg a tűz körül, háta mögött van a tűzrevaló-tartó. Az egész tüzelő fölött áll a füstfogó, amint látjuk, a két fal és egy ágasfa tartja. A III. táblán (d) láthatjuk, hogy ez a pendely-kéményszerű füstfogó a szelemennek támaszkodva bújik ki a fedélen s a tanya kéményén (III. T. b) látható csapóajtóval el is zárható, hogy a meleg ki ne menjen rajta. Az ól nyáron tele van mindenféle lommal, mint a III. táblán (d) is látható, asztal-szék, (gyalogszékek, zsákok, méhkasok stb. hevernek szanaszét nagy rendetlenségben. Ilyenkor ugyanis a jószág nyári jászlon van, s az ól inkább valami kamara szerepet tölt be, különösen cséplés idején, amikor a gabonát ideiglenesen itt halmozzák föl.

A szemben levő ajtó a szobába vezet, felette van a kis *padajtó*, a tanya ugyanis csak a szoba felett van lepadlásolva.

A következő 27. ábrán egy jobb módú gazdának, Elek Sándornak tanyájának alaprajzát mutatjuk be a karcagi Bocsa pusztáról. Mindjárt, amint az ól-ajtón belépünk, a bal-kézfelőli sarokban találjuk a szénatartót, szénát vagy töreket tartanak benne, azonkívül a takarmány hordó hara, kasita, egy-egy fa- és vasvilla is szokott benne lenni. Magas falát edények díszítik, ide vannak felaggatva a szalonnás, kásás és tésztás zacskók is. A fal tetején kis káposztás kád, szappan s egyéb apró tárgy van. A heverő patka túlsó sarkában egy kenyeret látunk, innenső végén a korsólyuk tátong, ugyancsak korsólyuk van a tüzelőbeli heverőpatka külső végén is. Nyáron, mikor a csikótól nincs mit félni, a cserépkanták, korsók is szanaszét hevernek. Leginkább a tüzelő és hídlásközi részen

27. ábra. Jobb módú gazda tanyájának alaprajza. Bocsa pusztá (Karcag).

A) ól, B) szoba, C) ököristálló; a) a tüzelő felett lebegő pendelykémény, b) tüzelőlyuka földön, c) tüzelőpatka a kemenceszáj előtt, d) kemence, e) hamvasztókatlan, f) tűzrevalótartó, g) főzőfa, h) vendégpatka a tüzelőpatkához, i, V) kis ülőpatkák, j) magasabb ülőpatka, k) fekvőpatka a tüzelőben, l) fekvőpatka a szénatartó mellett, m) kuckó a kemence patkóján, n) a kemence patkája, o) sut, p) sárpolc, r, r') korsótartó lyukak, s) szénatartó, t) a szénatartó magasabbik-, u) alacsonyabbik fala, z) az ól ágasfája, x) jászlak, y) hídlások.

vannak, mert itt szoktak ebédelni nyáron, itt van az asztalszék is, meg a gyalogszékek, néhány dézsa és zsák is ide szorul. A férfiak étkezni a földön szoktak. Kiteszik a földre a bográcsot. Ülőhelyül rendszeren az összegyűrt gúnya, szűr vagy bunda szolgál, ha nincs elég gyalogszék, sokszor egy kéve *ízik* vagy bármi egyéb alkalmas tárgy is megteszi, de a földön nem ülnek soha. Miután megmosakodtak, körülülük a bográcsot, de oly távol ül mindenki tőle, hogy csak éppen eléri előrehajtott testtel, kinyújtott karral, hosszúnyelű, kerekfejű kanállal az ételt. Másként nem is tudna 8—10 ember a bogrács körül megférni. Ha *meleg* a leves, a korsóból hideg vizet öntenek bele. Ha asszony is van künn, akkor asztalszékről esznek. Az asztalszék közepén egy kerek lyuk van, ebbe teszik a bográcsot vagy a nagy cseréptálat, ugyanez az asztalszék szolgál gyerek-

Ól-tanya, Bócsa puszta, Karcag.

Jóbimódiú gazda tanya (b); a tanya tüzelője szemben (c) és oldalt (d). Hatvany puszta, Karcag.

*Jómódú gazda tanyája, Böcsa puszta, Karcag.**Kis tanya (fent) és tüzelője (lent), Hattyús puszta, Karcag.*

álló gyanánt is. A gyermekek a földön esznek cifra mázos cserép-tányérból.

Kését, kanalát mindenki magával hordja *szeredása* hüvelyében, ha esetleg villára van szükség és nincs a tanyában elég, az ereszből kihúzott szép vastag nádszálból faragnak annyit, amennyi kell. Ebéd után a bográcsot sohasem mossák meg, hanem az erre szolgáló zsíros ronggyal kitörülik.

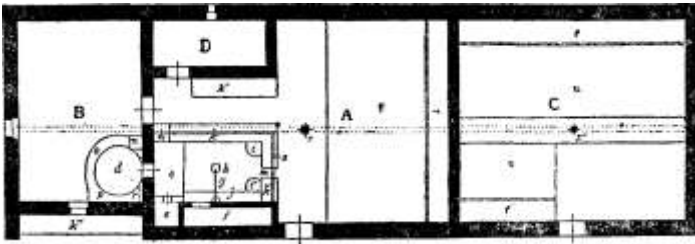
De folytassuk a szemlélődést a tüzelőben. Itt is túlsúlyra jutott a városi tűzhely, ott van a tipikus városi hamukatlan és a tüzelőpatka a kemence szájánál, a hosszú vendégpatka, a néhai heverőpatka maradványa. A férfiak tüzelőhelyéről is eltűnt már a főzőfa, mert az asszony serpenyőben vagy vaslábon főz. A tüzelő hátsó részében láthatjuk a tűzrevaló-tartót, rajta egy nyílás van, ahol könnyen be lehet nyúlni. Az egész tüzelő s az ól téglával van kirakva egész a hídlásig. A tüzelő falain kétsorjával cseréptányérok és tálak lógnak, itt vannak felakasztva a sótartó, galuskaszűrő, tőkgyalu, vasláb, tűzpiszkálóvas, a katalanon sarokba támasztva a serpenyő. A szoba felőli falon is vannak felagatva vas- és cserépedények. Az ajtó felett polc van. rajta lim-lon dinnyemag, zabla, csengő stb. A tető le van padlósolva. A mestergerenda fölé dugva tepsik, kaszapengék, meszelőnek való tippán, bilyogzóvas. Az ól ágásfáján szögeken kis teknőj bádogfazék, lábszif stb. lóg.

Vessünk egy pillantást a szobára is! Kimustrált bútorok: egy ágy, asztal, láda, lóca, fogas, vacok s két szék, amit láthatunk. A sutban egy puszka lóg, ide vannak berakva a kenyér-sütés eszközei is. A kuckó felett szögeken gyufatartó, különféle zacskók; a szoba végső falán egy rokkant óra, petróleummécs, tulipántos tükör, s ha még az ágy alatt levő meszes fazekat és a tojásos *kupulykát*, meg az asztalon heverő dohányvágó készséget megemlítem, semmit sem hagytam ki a szoba berendezéséből.

Az ököristállóról nincs mit mondanunk. Két jászla van az elülső és hátulsó fal mellett, egyebet nem láthatunk. A jászol felett a fal ki van deszkázva, hogy az ökör szarvával a falat ki ne kezdje. A tanya alaprajza a 27. ábrán látható.

A régimódi kun tanyának a legfejlettebb típusát mutatjuk be az olvasónak a IV. Táblán (a), S. Nagy István karcagi jó módú gazdaember bócsai tanyájában. A tanya szobából, ólból, ököristállóból áll s végéhez még egy félszert is ragasztottak. Ha az alaprajzra tekintünk (28. ábra) rögtön szemünkbe ötlük, hogy a tűzhely a rendes szokástól eltérőleg, a tanya elülső fala mellé van építve, e tekintetben megegyezik a matyó-ól tűzhelyével; de feltűnik az is, hogy az ól több helyiségre tagolódik, így a D-vel jelzett helyiség kamra, az f-fel jelzett tűzrevaló tartó kamrácska. A kamra nem egyéb, mint egy szobaszerű helyiséggé átalakított szénatartó, a szénatartó ugyanis feleslegessé vált

akkor, amidőn lepadlásolták az ólat, mert szerepét a padlás vette át. A tűzrevalótartó is azáltal lett külön helyiség, hogy falait felemelték a padlásig. A tüzelő itt is kombinálva van a városi katlan-patka-kemence tűzhellyel. Természetesen a kemencének is alkalmazkodnia kellett a tüzelőhöz s így az is a tanya elülső falához húzódott, ami szokatlan dolog, mert a városi házban nincs rá példa, hogy a kemence elhelyezésének kérdését így oldanák meg. Különben az egész tanyán meglát-szik, hogy jó módú gazdáé. A hatalmas tüzelő, körülvéve széles fekvőpatkákkal arra vall, hogy sok embernek adott szállást az ól. Meg van a kamra mellett is a fekvőpatka, mely megfelel a szénatartó melletti patkának, melyet a 27. ábrán *l* betű-vel jelöltünk. De van még egy fekvőpatka a tanya elején is

28. ábra. Jó módú gazda tanyájának alaprajza. Bocsa pusztja (Karcag).

A) ól, B) szoba, C) istálló, D) kamra; a) a tüzelő felett lebegő pendely kémény, b) tüzelő-lyuk a földön, c) tüzelőpatka a kemence szája előtt, d) kemence, e) hamvasztó katlan, f) tűzrevalótartó, g) fűző fa, h) vendégpatka a tüzelőpatkához, i, i') kis ülőpatkák, j) ülőpatka, k, k') fekvőpatkák a tüzelőben, k'') u. az a kamra mellett, k',,) u. az a tanya tornácában, m) kijáró a tüzelőből, n) kuckó, o) a kemence patkája, p) sut, r) sárpatka a sutban, s) az ól ágas fája, t, V, t'') jászlak, u) hidlás.

ezen alszik nyáron a gazda, hogy folyton szemmel tart-hassa a tanya előtt nyári jászlon lévő lovait. Meg van ez a patka a matyó-ól előtt is, különben ez az öreg tanya egyébként is legtöbb hasonlóságot mutat a matyó-ólhoz. Mivel az ól igen hosszú, a mestergerendát itt is ágas tartja, az ágasba vert sző-geken hám, gyepelő, csengő, bunda stb. lóg felakasztva.

Ezzel körülbelül ki is merítettük a nagykun ól-tanyák soro-zatát, mert a fejlődés itt megszűnik. A következő harmadik típus, a künnlakó gazda tanyájának típusa teljesen elűtő, mert a kiköltöző gazda magával hozza városi házformáját is, ez a ház pedig a Nagykunszágon semminemű genetikus kapcsola-tban nincs az ól-tanyával. Ez a „tanyaház szobából, konyhából s kamrából áll, s teljesen megegyezik a nagykun városi ház-zal, ahhoz hasonlólag ennek sem építenek a fedele alá soha istállót. Mihelyt tanyaházat épít a gazda, az ól-tanya jelentő-sege csökken, s olyan szerepet kezd játszani, mint a városbeli ház mellett az ól. E tanyaházról nincs semmi új mondani-

valónk, s mint nagykun házat, más alkalommal³¹ már tüzetesen leírtuk.

A melléképületekről kell még megemlékeznünk. Ha a nagy jószág szaporodik, és sem az ól sem az istálló nem fogadhatja be többé, akkor még egy ólat építenek a régivel szemben, vagy vele derékszög alatt, vele egy fedél alá kamrát is építenek csaknem kivétel nélkül. Ezen ólban tüzelő soha sincs. A kamra gabonaraktár gyanánt szolgál, de e célra régebben *szuszikokat* és vermeket építettek, melyenek elvétve még ma is láthatók. A szuszik hatalmas boglya- vagy kazalszerű sárépitmény, oldalán egy akkora bejáró lyuk van, mint a kemence szája, mely sárelőtével elzárható már annyira, amennyire evvel lehetséges. A verem földbe vajt tágas üreg, melybe létrán lehet lemenni. Aknaját deszkákkal földik be s erre földet hordanak, úgyhogy a verem holléte nem is látszik. Olykor a szuszikot kombinálják a veremmel, vagyis a szuszik a földben mély üreggel folytatódik. Mielőtt megtöltenék a szuszikot és vermet, szalmával jól kiegészítik.

A kisebb ólak közül megemlíthetők a disznó- és baromfiólak, ezek olyanok, mint a városi udvarokban láthatók. De megtalálhatók a primitív alakok is. Így a disznónak szoktak trágyából is ólat építeni, olyanformán, hogy a négyszögletes trágyadombot, a *szarvast*, ha már jó magasra megnőtt, közepén kivájják, az így nyert négy falra gerendákat raknak s ezeket szalmával meghordják, miután valahol ajtót vágtak rajta, fedelet azonban nem mindig raknak rá. Nyerges és kontyos tetejű nád-kunyhók és nádcerkók gyakran láthatók mint baromfiólak. Valamikor emberi hajlékok voltak, ma már az utolsó fokig súlylyedtek. A ludak számára kerek nádkarámot is szoktak ültetni.

A juhok számára aklot vagy hodályt építenek, de legtöbbször valamelyik üres istállóba terelik. Felemlíthetjük még a *niéhkencel*, mely négyszögletes karámféle napraforgókóróból vagy náciból, benne vannak ászkokon a *zsúppal* borogatott gyékény vagy vesszőkasok.

Mindezen épületek a tanyával együtt egy négyszöget zárnak be, ez a tanyaudvar.

A tanyaudvaron gyakran lehet látni nagy boglyakemencét, melyekben nyáron kenyeret sütnek. A kemence szája felül ülő patkák vannak, mint valami tüzelőben. Sőt a patkákon belül még egy-két főzőkatlan is van. Ezek a szabadban levő tüzelők nyáron azt a szerepet játsszák, mint télen az ólbeli tüzelők, alakjuk változatos, leginkább Túrkeve, de különösen Mezőtúr határában láthatni. Tipikus régi példányát Herman Ottó is-

³¹Népr. Ért. 1908., 1909. évf. — Lásd az előző fejezetet. Gy. Oy.

merteti az ősfoglalkozásokról írott nagybecsű művében.³² A tanyaudvaron vannak továbbá a szekerek, a ló nyári jászla, a kút. Ahol még lóval nyomtatnak, az udvart nyesik fel szérűnek. A rakomány rendesen az épületek gyűrűjén kívül van; a tanyához közelebb vannak a törek-, szénakazlak, illetőleg boglyák, a csutkakazlak és kúpok, távolabb a szalma, *izik*, csutkátókazlak, nádkúpok. Sokat szólhatnánk a tanya életéről, a tanyai gazdálkodás módjáról eszközeiről, de ezúttal a tanyát csak mint épületet akartuk ismertetni.

Vizsgálódásunk eredményét röviden az alábbiakban foglалhatjuk össze:

A nomád kun, s valószínűleg a magyar is, fedeles-falás épületet hozott magával keletről, mellyel téli szállásán becsebb jóságait védelmezte az időjárás ellen. Ez az ól-, istálló-, szállás vagy tanya néven emlegetett épület, melynek jellemző része a tűzhely, a volgamenti nomádságnál is megvan. A törvény aztán a templombaj áras kötelezettségével állandó helyhez kötötte a nomád kun téli szállását, mely lassankint faluvá, majd esetleg várossá nőtt ki.

A matyóknál leírt tüzelős ól megvolt, illetve megvan az Alföld jó részén, a nagykun ól úgy külsejében, mint beosztásában megegyezett vele.

A nagykun tanya nem egyéb, mint a határba kitelepített, ma már letűnt városi tüzelős ól, hol aztán a mezei életmód és a szükség folytán továbbfejlődött, kibővült és emberi lakássá is alkalmas lett. A nagykun tanya a nagykun házzal semmi genetikus összefüggésben nincs, mindegyik függetlenül fejlődött egymástól. Mivel pedig az ól-tanya a mai igényeket már nem elégíti ki, hanyatlásnak indult, letűnőfélben van, melléképületté süllyed s helyét a tanyaház foglalja el.

Első kiadása: Néprajzi Értesítő, XI. 1910. évf. 3—4. füz. 129—148. I.

Ugyanez különnyomatban: Budapest, 1910. Hornyánszky ny. 22. l. 4°, — mint Györffy István doktori disszertációja szerepelt.

Kivonatos német kiadása »Die Gross-kumanische Tanyán címen: Anzeiger der ethnographischen Abteilung des Ungarischen National-museums, IX. 1910. fg. 6—9. S.

³² 48—49. 1.

A H A J D Ú K

A HAJDÚK EREDETE

(1926)

Böszörmény, Nánás, Dorog, Hadház, Vámospércs és Szoboszló népes alföldi városok lakói köztudomás szerint azon szabad hajdú vitézek ivadékai, akikkel Bocskay István fejedelem dicső szabadságharcát megindította és kivívta. Az eltelt 333 év óta a fejedelem adományozta szabadságot sok veszedelem fenyegette, de az utódok megtudták őrizni 1848-ig, sőt önkormányzatukat egészen 1876-ig, amikor Bihar vármegye északi szélével a Hajdúkerület, Hajdú vármegye néven, Debrecen székhellyel külön vármegyévé alakult. Az újabb helységnév törzskönyvezésnél ezen új vármegyébe bekebelezett biharmegyei községek némelyike szintén »hajdú« előnevet kapott, noha lakosai hajdúk sohasem voltak, viszont az egykor tényleg kiváltságokkal bírt, de az idők folyamán ettől megfosztott biharmegyei hajdú községek hajdú eredetéről a köztudomás szinte semmit sem tud. Maga Dudás Gyula is, aki a Szabad Hajdúk: XVI. és XVII. századbeli történetét megírta,¹ ezeket egészen figyelmen kívül hagyta; holott az idők folyamán letelepített és kiváltságos hajdúk nagyobbik felét tették.

A közfelfogás szerint a hajdúság valami gyülevés, menekült, délszláv, elem, mely eladdig, míg Bocskay meg nem szervezte és le nem telepítette őket, az országnak épp oly csapásai voltak, akár a török vagy a tatár.

Maga e kor kiváló ismerője, Takács Sándor is nagyjából azt tartja őket.²

A Hajdúság vidékéről ezt írja: Hazánk e részét nemcsak a nép, de »iég sok író is tősgyökeres magyar néptől lakott területnek hiszi. A haj-

¹ *Dudás Gyula*: A szabad hajdúk története a XVI. és XVII. században. 8° 1887.

² Magyar nyelvőr. XXXII. 88.

dúk ma veszett magyar hírében állnak s maguk sem sejtik, hogy elődeik jó része a rác néphez tartozott. Mikor Zsigmond király a szerb várak fejében Debrecen vidékét átengedte a szerb fejedelemnek, a töröktől szorongatott szerbek közül igen sokan letelepedtek a Tiszántúlra. E beköltözöttek azonban idővel beolvadtak az erősebb magyar elembe. A későbbi századokban ismét jöttek rácok a Tiszántúlra. A XVI. században például Böszörmény állandóan Rác-Böszörmény név alatt szerepel okiratainkban. Mikor Bocskay fejedelem a hét hajdúvárosba telepíti a szabad hajdúkat, ezekkel együtt (mint bajtársak) igen sok rác és rutén, vitéz kap ott földet és lakóhelyet. A XVII. századi kamarai iratok a hajdú városok népességét a való tényállás alapján »conglomerátum«-nak mondják. S bár idő folytán e vidéken a magyarosodás rendkívül terjedt, azért a hajdúvárosok még a XVIII. század közepén sem magyarosodtak meg teljesen. 1740-ben p. o. a magyar kamara így ír a hajdúvárosokról: »oppidum usque ad praesens Rác-Beszermény appellatur, cuius unam partem Hungari Helveticae confessioni addicti incolunt, aliam verorasciani et rutheni; in oppido Dorogh omnes Rasciani et Rutheni exemplariter uniti.«

A „Révay-lexikon írója Böszörmény, Nánás, Szoboszló város nevének magyarozatánál még tovább megy, e városok lakóit szlávoknak tartja. Szerinte Böszörmény névéi Brankovicstól kapta, aki e várost biszer-moj-nak, magyarul gyöngyöm-nek nevezte. Hogy Böszörmény már a rác deszpoták itteni birtoklása előtt is ezt a nevet viselte, arról nem is tesz említést, arról sem, hogy Böszörmény nevű helység egyebütt is volt, ahol Brankovics és más szerb sohasem birtokolt. A böszörmény szó különben a régi magyar nyelvben muzulmánt, izmaelitát jelentett.

A *hajdú* szó eredete már vita tárgya volt. Takáts Sándor történettudósunk a magyar *hajtó* szót ismeri fel benne.³ Ezek a hajtók a XV. század végén fellendült nagy marhakereskedés jelentős tényezői voltak, ők hajtották a szarvasmarhát a magyar marhakereskedelem külföldi piacaira. Veszedelmes foglalkozásuk nagy erőt, ügyességet és éberséget igényelt. Szilajságukkal nem egyszer támasztottak riadalmat azz idegen városok vásáraiban. A szarvasmarhakereskedés megcsappanása után — mivel semmi más polgári foglalkozáshoz nem értettek — csakhamar a társadalom nyűgjeivé lettek, miért azután az 1514. évi LX. törvénycikk a fegyverviseléstől eltiltotta őket.

A hajdú szó egyebütt is megvan. Hasonló értelemben használja a délszláv, oláh és a török. A törökben *hajdúd* útonálló, rablót jelent. Mivel a rablás állattenyésztő népeknél rendszeren

³ Takáts Sándor: A magyar gyalogság megalakulása. Budapest. 8¹ 1908.

jószágelhajtásban nyilvánul, az értelmi egyezés kézenfekvő. Gyárfás említ egy Aydud nevű kunt már 1329-ből.⁴ Véleményünk szerint a török hajdunak-hajdelemek és a magyar hajtani ige egyaránt a »hajda« nógató, hajtó szóra vezethető vissza.

XV. századbeli hajcsáraink és pásztoraink között feles számmal lehettek délszlávok, sőt oláhok is. A törökök már Zsigmond királyunk uralkodása idején súlyos ostorai voltak a Balkán félszigetnek. A szerb deszpoták egymásután a magyar király oltalmába ajánlották magukat. Így Lazarevics deszpotja bizonyos várakat engedett át Zsigmondnak, ennek ellenében nővérének fiát, Brankovics Györgyöt biztosította a magyar király, hogy a török ellen megvédelmezi, sőt Magyarország főnemesévé teszi. Brankovics már nagybátyjától, Lazarevics István deszpotja tói is örökölt néhány magyarországi birtokot, melynek számát Zsigmond adományaival még növelte. Így Brankovics részint örökség, részint adomány révén Debrecen és Böszörmény ura lett.

A törökök súlyosbodó csapásai egyre kívánatosabbá tették a délszláv és oláh népnek a békés magyar földet.

A menekülő szerb deszpoták és oláh vajdák tekintélyes birtokokat kapnak s népük egy része is velük menekül. A szerbek és oláhok nagy tömege a XV. században özönlik be a török elől és a magyar hatalom árnyékában lesik az alkalmas időt, hogy hazájukba visszatérhessenek. Ennek az ideje azonban — sajnos — nem jött el, sőt a török hatalom lassanként egész a magyar határig jutott. A délszláv és oláh népköltészet Hunyadi Jánost, Zsigmond királyt és más magyar vezéreket magasztaló hőskölteményei bizonyítják legjobban, hogy a hazátlan, földönfutóvá vált nép egyetlen reménysége a magyar államhatalom volt.

A bemenekülő idegenajkú nép azonban teljesen kultúrátlan állapotban lévén, a magyar társadalomban nem tudott elhelyezkedni, egyedül a pásztorokodáshoz értvén, a magyar pásztorság helyet engedett nekik s a család nélküli embereknek alkalmas hajcsári foglalkozást is többé-kevésbé kisajátították. A mohácsi vészig eltelt 100 esztendő alatt a beszivárgó idegen elemet a magyarság nem tudta áthasonítani, mert amennyi megmagyarosodott, ugyanannyi, vagy még több jött utána.

A mohácsi vész után egy új menekülő elem jelenik meg, a magyar. A török feldúlja a Dráva-Száva-közét s földönfutóvá teszi Tót- és Horvátország lakóit. Ettől kezdve a szerb bevándorlás kisebb jelentőségűvé válik. A magyar államhatalom megdönthetlenségébe vetett hitük meginog, lassanként megalkusznak a helyzettel, sőt a szerb nemesség egy része már előbb mohamedán hitre tért s lassanként lélekben, érzésben is törökké vált, hogy menthesse, ami menthető.

Ha valaki statisztikát csinálna a családnevekből, magából a Horváth Rác, Tóth családnevekből meg lehetne állapítani ezen népek kirajzásának hatását és intenzivitását. A Horváth név a leggyakoribb a Dunántú-

⁴ Gyárfás István: A jász kunok története. 8° III. 39.

lon. A Rác az Alföldön az Aldunától a Körösökig és a Duna—Tisza közén. A Tóth az egész Alföldön. Ezen a néven ugyanis a török világ alatt úgy a Dráva—Száva közéről, mint a későbbi időkben a Felföldről egyaránt vándoroltak be katolikus, illetőleg protestáns, jobbára szláv jövevények.

A hajdúk tehát kezdetben csakugyan földönfutóvá vált délszláv eredetű, foglalkozás nélküli vagy hajcsár, pásztorféle elemekből rekrutálódtak, de fontosabb katonai szerepet csak a mohácsi vész után nyertek, amikor is, hol Zápolya János, hol Ferdinánd király seregében harcoltak, de többnyire magyar vezetés alatt. A mohácsi véstől kezdődőleg a szaván túli részekből újabb menekülők már gyéribben érkeznek, ellenben a földönfutóvá vált magyarság maga válik szabad hajdúvá. Azt mondhatjuk, hogy a XVI. század második felében az Alföldön a délszláv eredetű hajdúság az örökös csatározások és egyéb háborús veszedelmek következtében lassanként felmorzsolódott, aki megmaradt, elvegyült a magyar hajdúság soraiban s magyarrá lett. Hiszen maga a magyar szabad hajdú sem igen tudott családot alapítani, hát még egy idegen? A mohácsi véstől, a szabad hajdúk Bocskay által való letelepítéséig 80 esztendő, majdnem három emberöltő telt el, ez az idő éppen elég lehetett ahhoz, hogy az Alföldre beözönlött rácság elkallódjék. Ha volt ráclakta terület, az legfeljebb a Marostól délre volt.

Más viszonyok lehettek a Dunántúl. Az ország ezen része nem esett annyira útjába a török hadsereg felvonulásának, mint a Duna—Tisza köze. Maga a Dráva és Száva sem volt olyan akadály, mint a Duna és Tisza. Szerbia és Bosznia területéről is a menekülők inkább vehették útjukat Horvátországnak, ahol nyelvüket legalább megértették. Mikor pedig Horvátország területén is megjelent a török pusztító hatalma, a horvátság a Dunántúl nyugati felébe, a hódolatlan magyar királyság területére hátrált, innen van az, hogy egészen Pozsonyig találunk horvát falvakat.⁵ Ha tehát azt látjuk, hogy a dunántúli területeken még a XVII. században is bőven vannak délszláv, közelebbről pedig horvát menekültek és ugyanilyen nemzetiségű hajdúk, az a fentiekben leli magyarázatát.

A menekült népből rekrutálódott szabad hajdúság, más megélhetés híján, többnyire fosztogatásból élt s nem igen tett különbséget saját faja és az ellenség között, ha arról volt szó, hogy valamit zsákmányolhatott. A szabad hajdú nem respektált semmi emberi vagy isteni törvényt s ha beállt valamely úr vagy végház szolgálatába, csak a legkegyetlenebb szigorúsággal lehetett fegyelmezni. Törvényeink a szabad hajdúkat a haza fekélyeinek

⁵ Mohl Adolf: Horvátok bevándorlása 1533-ban. Budapest, 1915. 8° 11.

nevezik. Ők magukat kedélyesen »Isten angyalai«-nak mondják. Életüknek ők maguk éppúgy nem tulajdonítanak értéket, mint azok, akik szolgálatukba fogadták őket. Ostromkor a vár árkában hajdútáncot jártak.⁶ Volt eset rá, hogy halálbüntetés terhe alatt kellett nekik a harcolást megtiltani, mert bizony, ha a király végházaiban nem adtak nekik enni, — ami napirenden volt —, semmiféle fegyverszünetet vagy békekötést nem respektáltak.

Még az erdélyi fejedelem is — aki valóságos atyjuk volt a magyar királyhoz képest — hogy bánt velük, kitűnik II. Rákóczi György egyik leveléből, melyet Fráter Pálhoz,⁷ a hajdúk kapitányához intézett, melyben inti a kapitányt, hogy a hajdú, mint fosztogató nép irányában, szigorúan viselkedjék, azokat keményen fenyítse, sőt naponta tizet-tizenhatot akasztasson fel belőlük.

A szabad hajdú életmód mellett családot alapítani nem lehetett, így a hajdúság akkor is kiveszett volna egy emberöltő múlva, ha százfelől nem leskelődik rá a halál, hanem elél az emberi kor végső határáig. De nem tudott a halál úgy rendet, vágni köztük, hogy számuk megcsappant volna. Minél jobban fogytak a falvak lakosai, a rájuk nehezedő teher annál súlyosabb lett, tehát annál inkább igyekeztek tőle megszabadulni. A falujából megszökött jobbágy, sarcolt fosztogató, helyett sarcoló és fosztogató lett, a jobbágyságból felszabadultnak érezte magát, a békés polgári munkától elszokott s megszűnt a társadalom hasznos tagjává lenni, sőt annak ellenségévé vált.

Bízást mondhatjuk, hogy ha az erdélyi fejedelmek fel nem ismerik ezt a szörnyű veszedelmet és modus vivendit nem keresnek és nem találnak a megfutamodott, erkölcsiben elvadult, hitetlen, munkától elszokott, családi és társadalmi életet nem élő alföldi és tiszántúli magyarságnak a lejtőn való megállítására, akkor ma olyan néprajzi térképe volna az egész Tiszántúlnak, mint a Bánátnak s talán ennyivel is csonkább volna Csonka-Magyarország.

Ezek előrebocsátása után vizsgáljuk meg azt a földönfutó hajdúságot, melyet az erdélyi fejedelmek ismét földhöz kötöttek.

A török hadak felvonulási útja a Duna—Tisza köze volt. 1541-ben Szolimán Budát elfoglalja s a Duna—Tisza közét török tartománynak nyilvánítja. A török pusztításnak leghamarabb áldozatul esett Bács-Bodrog megye, melyből egyetlen falu sem élte át a másfélszázados török uralmat.

Bács-Bodrog vármegyétől északra, a Kiskunság, Solt, Pest, Csongrád, Szolnok megye nem pusztult el végképen, de a falvak

⁶ Takács S. i. m. 98.

⁷ 1653-ból. E levél a debreceni ref. collegium kéziratárában van R. 729.20 sz. alatt.

száma s ezek lakossága annyira lefogyott, hogy ez a terület is majdnem néptelennek volt mondható. A lakosság itt-ott a Duna és a Tisza mocsaraiban húzódott meg nagyobb veszedelmek alkalmával, másrésze pedig Szeged, Kecskemét, Kőrös városokba menekült, mely városok bölcs vezetői emberfeletti küzdelmekkel mentették át a várost az idemenekült lakosokkal a békésebb idők eljöttéig. A kiskunok egyrésze is ezekbe a városokba húzódott, más része a Jászságban vonta meg magát, mert a Jászság csodálatosképpen megmaradt minden veszedelmek közepette. De már 1557-ben a jászok is panaszkodnak a beköltözések miatt.⁸

Sokan voltak, akik sehol nem látták elég biztonságosnak a Duna—Tisza közét s átkeltek a Tiszán és a tiszántúli területeken húzódtak meg. Így a nagykunságon sok családról ki lehet mutatni, hogy a Duna—Tisza közéről, a Kiskunságról menekült át. 1552-ben, pl. »Thewkes Bálint kiskun, ki a kapitányságot őseitől nyerte s Kecskemét székben lakott, több testvéreinek a török elleni harcokban történt eleste után kénytelen volt a Tiszán túl Kolbász székbe menekülni, melyhez a király engedélyét kéri s igéri, hogy mint előbb, úgy most is kész mindfe/n katonai szolgálatra. Thewkes Bálintnak ezen kérésére megengedi a király, hogy mindaddig, míg saját széke megszabadul, Kolbász, székben lakhassék.⁹

Ilyen és hasonló esetek napirenden voltak abban az időtáiban és a legtöbb menekülő bizony nem nagyon kérte a király jóváhagyását, sőt a jobbágyokból vált szabad hajdúk valószínűleg még azt sem mondták meg, hogy honnan jöttek.

1553-ban a gyulai várnagy, Jász Lukács, 1559-ben a gyulai várkapitány, törteli Kun Balázs, szintén jászkunsági emberek.

1542-ben Mehemed Szegedet bevette és sánccal erősítette meg. E vár a beözönlő törökök első állomása lett egészen a török uralom végéig.

A Duna—Tisza közének pusztulását nyomon követte a Tiszántúl. A mai Bánát Temesvár eleste után majdnem úgy elnéptelenedett, akárcsak Bács-Bodrog megye. Hasonló sors érte a Kőrös—Maros közét Szolnok és Gyula várának elestével s a földönfutóvá lett magyar lakosság ösztönszerűleg északra húzódott.¹⁰ A Szerbiára dülő alföldi területek rác lakossága kelet felé, Krassó, Szörény, Zaránd, Arad megyék hegyvidékei felé, az oláhok közé menekültek s ezen vidékek végváraiban szolgáltak. Míg Zaránd megyétől az Aldunáig az oláhságba való beolvadá-

⁸ Gyárfás i. m. III. 64.

⁹ Gyárfás i. m. 45, 47.

¹⁰ Hogy Gyula elesett, abban hibás Kerecsényi gyulai várkapitány is, akinek sanyargatásai elől a vár vidékéről 8000 jobbágy elköltözött.

suk eléggé kimutatható, Bihar vármegye oláhjai között alig van nyomuk.

Már a XVI. század közepétől a közép tiszavidék lakossága Debrecenbe kezd szivárogni. Ez a beszivárgás aztán a XVII. század első felében nagyobb méreteket ölt. Zoltai Lajos¹¹ évről-évre kimutatja Debrecen város jegyzőkönyve alapján a beköltözéseket, még pedig annak megemlékezésével, hogy az egyes bevándorlók honnan származnak. E szerint Debrecenbe első sorban Szabolcs és Bihar megyék elpusztult területéről húzódott be a lakosság, másodsorban a Tiszántúl és Marostól északra fekvő hódoltsági területekről, továbbá a Duna—Tisza közéről.

1566-ban, Gyula eleste után, a hódoltság határvonala megint messze kitolódott. A törökök várvonala Szolnok, Balaszentmiklós (a mai Törökszentmiklós), Szarvas, Gyula volt. Ezzel szemben a magyarság végházai és várai Tokaj, Kalló, Bajom, Zsáka, Sarkad voltak. Mindenesetre az a szerencsétlen nép, mely e két vonal közé esett, elkészülhetett a mielőbbi pusztulásra, mert úgy a magyar végházak fizetetlen hajdúi, mint a török végházak és várak török, de különösen tatár őrseregei, a magyar király német hadai rajtuk élőködtek. Ezenfelül e vidék lakossága az egri várhoz szolgált s a szabad hajdúk fosztogatásait is szenvednie kellett.

1593-ban megkezdődött a 15 éves török hadjárat, mely e vidéket elpusztította. A lakosság szétfutott, s szabad hajdú támadt belőlük s most már ők is a pusztítók számát gyarapították s a pusztítás színhelye a távolabbi vidék lett.

»Nagyobb része — írja az egykorú Erdélyi Pál, — mindama Körös-Maros melléki féle magyar vala, — kik Erdélyt pusztíták, — kik, mint-hogy török birtokában vannak, nagyobb része mind török és tatártermesztűek, kiknek sem papjuk, sem istenük nincsen. Azért bizonyosan mondhatjuk, hogy sem oláh, sem rác, sem német, sem vallon, sem pedig tót oly nagy kegyetlenséget nem cselekedett Erdélyben, mint ezen korszakos magyarok, kikben nem volt semmi irlalmasság.« Marosvásárhelyen a lakosok rimánkodtak nekik, hogy ne bántsák őket, »hiszen — úgymond, — mi is magyarok és keresztények vagyunk.« Erre azt felelték: »Ti hajas törökök vagytok, ebek vagytok ti, nem szánunk! Az Istentől pedig mi semmit is nem félünk, mert a Tiszántúl hagytuk.«¹²

Mіндеzen adatokból kitűnik, hogy a XVI. század utolsó éveiben a Tiszántúl és Erdélyben garázdálkodó szabad hajdúk a Duna—Tisza közéről és a Tiszántúl elpusztult hódoltsági ré-

¹¹ *Zoltai Lajos*: Vidékiek beköltözése Debrecenbe 1564—1640. között. Debrecen, 1902. 8° 35—43.

¹² *Nagy Szabó Ferenc után*: (Kiadta Mikó Imre.) *Szilágyi*: Magyar Nemzet Tört. V. 562.

széről menekült lakosságából támadtak, akik között a régi rác hajdúkból már semmi sincs, mindnyájan magyarok.

A földönfutó szabad hajdúk megtelepítésének érdeme Bocskay István nevéhez fűződik.

Bocskay, mint gazdag bihari földesúr, hű királpárti volt. Saját szavai szerint »soha defectióra okot nem adott, de erővel, ő felsége álgyuival és éles kardjával kergették el ő felsége hűsége mellől«.

Szinte drámai erővel és fordulattal mondja el maga a fejedelem a hajdúk kimagasló szolgálatát abban az oklevélben, melyben őket megnemesíti és letelepíti.¹³

Az érdekes oklevél így végződik:

»Tehát az ily s annyira dicsőséges és örök emlékezetre méltó érdemeket tekintvén, mindnyájokat és egyenként a mi hajdú vitézeinket, mint a mi régi szabadságaink visszaadóit, hogy a haza szabadságáért tett erős munkáinknak és mi irántok való hálánknak emlékezetét a késő maradékoknak

is fennhagynánk, és hogy azon hazában, amelyben harcoltak, főtiszteletet és szabadságot nyernének, Magyarország gyűlésére 1605. év nov. 10-én összegyűlt országos karoknak és rendeknek közmegegyezésükkel és helybenhagyásukkal, mindnyájukat egyenként, nevezetesen pedig ezen levelünk által nemes Chomakeözy András és vitézlő Szilassy János, Keövi Miklós, Pallay Pál, Kovács Albert, Somogyi György, Farkas Mihály, Elek János, Chatáry János, Szénássy Mihály, Nagy Mátyás, Feüzy István és Hajdú Gergely kapitánysága alatt vitézkedő hajdú katonáinkat a paraszti és nem nemesi állapotból, amelyben születtek és eddig léteztek, kegyelmesen kiemelni... határoztuk ...

... Hogy pedig a mi említett vitézeink bizonytalan lakhelyeikről el ne széledjenek, vagy idegen törvényhatóság alá ne kerüljenek, hanem minden időben egy bizonyos állandó helyen és kerületben lakván s így együtt a mi erdélyországi hív székelyeink szokása szerint Magyar- és Erdélyországunknak minél alkalmasabb, hasznosabb és sikeres szolgálatot tehetnének és készen találtatnának: Szabolcs vármegyében létező és ezelőtt a mi tokaji várunkhoz tartozott Kalló egész városunkat, hasonlóul Nánás, Dorog és Varjas puszta birtokainkat és Hatház, Vámos, Peres, Sima és Vid birtokbeli részjóságainkat... a mi említett 9254 vitézeinknek... adományozzuk ... Kelt Korponán, 1605. dec. 12-én.«

A második szabadalomlevél, melyet ismerünk, a köleséri hajdúknak szól.

Kölesér város Bihar megyében, Nagyszalonta közelében feküdt, de mint sok más, ez is romokban hevert.

Mikor a váradi kapitány Bocskay Kereki várát meg akarta támadni, Bocskay kapitánya, Örvény Pál, megnyerte urának a Kölesér romjai között tanyázó hajdúkat, kik Egri István vezetése alatt háromszázan a várba siettek és oly vitézül védtek, hogy

¹³ *Boldisár Kálmán*: Bocskay hadi népe. Debrecen, 1906. 8° 15.

a németek Váradra voltak kénytelenek visszahúzódni. Ez a 300 vitézből álló köleséri hajdúság Bocskay többi csataiban is részt vett s a fejedelem 1606. márc. 16-án kelt adománylevelében ezeket is nemességre emeli és nekik adja az elpusztult és régibb lakosaitól elhagyott Kölesér várost állandó letelepedésre.^{1.4}

Kölesér azonban nagyon is torkában volt a töröknek, másrészt Szalontát biztonságosabb helynek találták s ide költöztek. Szalontát birtokosától, Toldi Györgytől 1000 tallérért megvették s ezt az örökbevallást 1625 szeptember 22-én Bethlen Gábor fejedelem meg is erősítette s névszerint felsorolja az összes köleséri, illetőleg most már szalontani hajdút. A 300 fő ekkorára már 264-re apadt le.

Az időrendben harmadik kiváltságlevelél a hajdúság előkelőségének, a lovasságnak szól, kiket a fejedelem Szoboszlóra telepít le.

»Figyelembe vévén — úgymond — híveinknek, vitézlő és nemes Halasi Fekete Péternek, hü vitézeink kapitányának, valamint Halasi Beódy Mátyás, Abády Médy István, Makiári Kiss Pál, Sarudi Ráciz Farkas, Túri Pap István, Chéffi Haty János és Rabéi Makkos FerenQ századosoknak és ugyanazon Halasi Fekete Péter kapitánysága alatt szolgáló más mezei katonáinknak hú szolgálatait... ha valakik közülök nemesi kiváltsággal még nem bírnak, a paraszti és nem nemesi állapotból, melyben születtek... kivévén, valamint azokat is, akik ezen kiváltságot valamely nemes tettök által már elnyerték, újonnan ismét a mi különös kegyelmünk és hatalmunk teljességéből a mi Magyar- és Erdélyországunk igazi nemesei sorába ... iktatjuk ...

Ezenkívül:

»Szabolcs vármegyében fekvő Szoboszló faluban levő teljes és egész birtokrészeinket, melyek egyike ezelőtt tokaji várunk tartozéka volt, másika pedig ezen zavaros időkben miránk és rendelkezésünk alá szállott... nekik adományozzuk.¹⁵

Ez az adománylevelél Kassán, 1606 szeptember 2-án kelt s körülbelül 700 főnyi lovas hajdúnak szólott.

Bocskay fejedelemtől csak ez a három hajdú kiváltságlevelél maradt fenn, mely összesen 10.254 hajdút tesz nemessé. Ha ezeket a telepítés után egy-egy családfőnek vesszük és egy-egy családot hat lélekre teszünk, akkor a kiváltságot nyert népet 61.524 lélekre becsülhetjük.

Az első oklevélben említett 9254 hajdú közül csak azok kerültek lakott helyre, akik Kallóban s esetleg akik Hadház és Vámospércs részjóságokba települtek. Nánás, Dorog a donációlevelében mint puszták szerepelnek, tehát ezekben ők mint új

¹⁴ Dr. Móczár József: Nagyszalonta 1606—1906. Nagyszalonta, 1906. 8° 31. 1.

¹⁵ Boldisár i. m. 21.

népesség tűnnek fel. Varjas, Sima, Vid pusztákat pedig nem ülték meg soha, hanem ily énekül használják mind a mai napig. Bőszőrményről az adománylevélben szó sincs, ez hajdúkkal később népesül.

Az öt hajdútelep mindegyikén tehát átlag 12.305 léleknek kellett volna letelepednie, már pedig ekkora lakossága abban az időben magának Debrecen városának sem volt, nemhogy egy hajdútelepnek.

Szoboszló 700 lovas hajdúja 4200 léleknek felel meg s azt hisszük, hogy ez a hajdútelep volt a legnépesebb. 1702-ben, a hét hajdúváros összeírásából kitűnik, hogy a Szabolcs megye területén levő hajdúságnak csaknem egyharmada Szoboszlón lakott, valószínű, hogy 1606-ban is ez volt az arány s a 9254 hajdú leszármazóinak nagyobb részét máshol kell keresnünk, nem a donációslevélben felsorolt helyeken, ez a hely pedig nem lehet más, mint a mai Bihar megye. Ezt bizonyítja az 1626. évi erdélyi országgyűlés, amikor a szalontai hajdúk kiváltságait törvénybe iktatja s azt mondja:

»A hajdúvárosok, kik hajdúi szabadsággal és némely dolgokban a vármegyék törvényétől megkülönböztetve vannak és élnek, azok, kiket Bocskay fejedelem elsőben megtelepítvén és nemesítvén, bizonyos szabadságokkal megerősített, meg is ajándékozott volt a hazának fegyverekkel való szolgálatjokért s azután több fejedelmektől is abban megtartatnak és erősítették melyek nevezett szerint ezek: Szalonta, Ürög, Szentmárton, Tamási, Harsány, Kőrösszeg, Kornádi, Vekerd, Sas, Régen, Félegyháza, Bagamér, Mikepércs, Bagos, Konyár, Derecske, Berettyóújfalu, Kába, Sáránd, Tépe, összesen húsz város. Ezeken kívül — mondja a törvény — több hajdú városok, fejedelmek és országok híre s concensusa nélkül ne ültessenek és telepíttessenek hasonló szabadsággal. A fellyebb megírottakon kívül a szabad hajdúságnak nevezett penitus tolláltassék és letéttessék.«¹⁶

Bocskay hajdúinak a zöme tehát a mai Bihar megye területén telepedett meg.

A hajdúk letelepedése nem egyszerre ment végbe, sokan voltak olyanok is, akik nem maradtak meg a nekik kijelölt helyeken. A kállai hajdúk folytonosan torzsalkodtak a kállai vár őrségével s másként nem lehetvén köztük igazságot tenni, Kassán 1608-ban Mátyás főherceg és Báthory Gábor erdélyi fejedelem olyan egyezséget kötött, mely szerint Báthory a kállói hajdúkat Nádudvarra telepíti át, királyi részről pedig a tiszamenti Csegét adják a hajdúknak, hogy mind a kettőt hasonló joron bírják, mint Kallót.¹⁷

¹⁶ Móczár i. m. 41.

¹⁷ Dr. Komáromy András: A szabad hajdúk történetére vonatkozó levéltári kutatások. 28. I. Akad. Értesítő. XVII.

Ezen egyezségből azonban nem lett semmi s Báthory Gábor fejedelem, hogy véget vessen a vizzálynak, 1609 szept. 13-án Bösörmény várost és Pród falut adta a kállai hajdúknak Kalló helyett csere és vegyes adomány címén 100.000 frt. lefizetése mellett.

Voltak-e még itt a Brankovics által 185 évvel előbb telepített rácokból maradványok? E terület demográfiai viszonyaira kitűnő források a török kincstári defterek.¹⁸ Úgy a szabolcsi, mint a bihari hajdúterületek községei az 1572—73. évekről részletes családnévszerinti összeírásokkal benne foglaltatnak. A defterben Beszerön falu 25 háznéppel szerepel. Ezek mind magyarok. Dorogon 48 rác, 9 orosz, 1 oláh és 12 magyar nevet találunk. Varjas 59 háznépéből magyar 4, oláh 5, a többi rác. Vidház 75 háznépéből magyar 50, oláh 3, orosz 3, rác 19, Simán 43 magyar, 19 rác, 3 oláh és 6 orosz lakos volt, Pródon 9 magyar és 9 rác lakik.

Ha megvizsgáljuk azokat a falvakat, amelyek egy emberöltő múlva hajdútelepekké lettek, kitűnik, hogy tiszta magyar nevű lakosság lakta és Dorogon, Viden, és Varjason, Pródon s egy bizonyos Szenegház-on kívül rác lakosságnak sehol semmi nyoma Szabolcs és Bihar vármegyék területén.

Ha feltételezzük, hogy az említett öt községben lakó, összesen 145 rác háznép a Bocskay felkelésig eltelt 33 esztendő alatt nem kallódott el, hanem ugyanannyi fővel részt vett Bocskay szabadságharcában, mi ez a szám ahhoz a 10.254 főnyi hajdúhoz képest, akik Bocskaytól kiváltságot nyertek? Hisz' 1 százalékát is alig haladta meg a hajdúságnak! Lehet ezen esetben arról beszélni, hogy a Bocskay által letelepített hajdúság jó része a rác néphez tartozott?

Nem harcoltak Brankovics rácai Bocskay seregében. Maga a fejedelem privilégiuma hangsúlyozottan kiemeli, hogy mikor a hajdúk az ellenséget üldözték, »különösen a rác seregen szörnyű vérrontást követtek el.« Ebből nemcsak az következtethető, hogy Bocskay hajdúi nem voltak rácok, hanem az is, hogy a rácot nem szívlelhették.

De emlékezet van arról is, hogy mikor a hajdúk 1605-ben a nekik juttatott területen leszállottak, a Viden talált rác lakosokat felkoncolták Dorog és Varjas pedig pusztá volt ezidőben, mint a kiváltságlevél világosan megmondja.

A Brankovics-féle rác hajdúk emléke azért kísért még két-száz esztendeig, mert a hajdúk Bösörménye a Rác-zelzót egészen a XVIII. század végéig viselte megkülönböztetésül a Biharmegyében fekvő Berek-Bösörménytől. Rác-Bösörmény

¹⁸ *Velics—Kämmerer*: Magyarországi török kincstári defterek. Buda-Pest, 1886. 218.

nevének nincs több ethnikai jelentősége, mint akár Törökszentmiklósnak, ahol bizonyos ideig törökök is laktak, de kipusztultak s a mai lakosság ott is magyar eredetű.

Sajnos, a szabolcsmegyei hajdúk névsorából csak a kapitányok neveit ismerjük, a bihari hajdútelepek némelyike lakosságának azonban a névsora is fennmaradt a letelepülés idejéből,

A szabolcsmegyei gyalogos hajdúkapitányok nevei mind magyarok. A Csomaközy, Kövy, Csatáry, Szénássy nevek tisztántúli eredetre vallanak, mert hasonló nevű községek a Tiszántúl találhatók. Mivel a lakosság maga választotta tisztjeit a maga leg jobbjaiból, feltehető, hogy a legénység is ugyanolyan magyar volt, mint tisztjei.

Hogy a szoboszlói lovas-hajdúság is tiszta magyar volt, a kapitány- és hadnagyok neveiből is kitűnik, de közelebbi hazájukra is rá tudunk mutatni.

Maga a kapitány, nemes halasi Fekete Péter és első hadnagya, halasi, Beódy Mátyás, kétségtelenül kiskunok, akik Halas pusztulása után a Nagykunszágba költöztek át. A többi hadnagyok közül abádi Médy István¹⁹ túri Pap István, cséffi Haty János, rabéi Makkos Ferenc — mint előnevükből látható — a Nagykunszág legközvetlenebb szomszédjából származnak. Egyedül makiári Kis Pál és sarudi Rácz Farkas hadnagyok neve utal más vidékre, a szomszédos Heves megyére.

Ugyancsak Bocskai nemesíti meg 1606-ban Karczag-Ujszállási Lenthe

Mihályt testvéreivel, Balázssal és Dáviddal, kiket azután a szoboszlai hajdúk között találunk fel, sőt ez utóbbi 1637-ben hajdú-főkapitány. Hasonlóképpen Karczag-Új falusi előnévvel kap nemességet 1608-ban Orogh György, János és Dániel. János felesége 1644-ben mint özvegy végrendelkezik Szoboszlón.¹⁹ 1702-ben, amikor a szoboszlai hajdúkat név-

szerint is összeírják,²⁰ ott találjuk a Tökés, Kun, Horogh, Lenthe, Body, Sándor, Karács, Kálmán, Radó régi kun családok neveit.

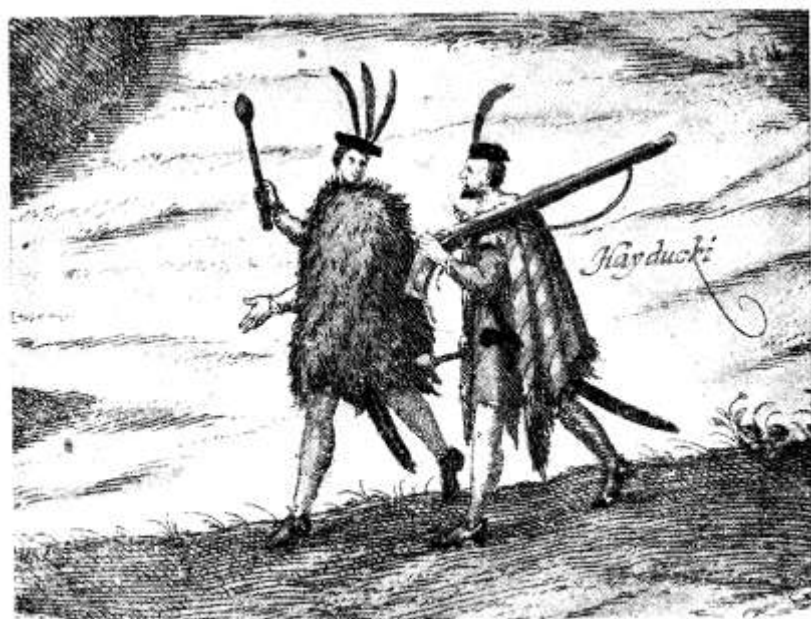
Abból, hogy a tisztek is kunsági emberek voltak, joggal következtethetünk arra, hogy a legénység is oda való lehetett. Maga a donáció-levél is nemes embereknek sejteti őket, azonfelül mind lovas katona volt, ez is kunságuk mellett bizonyít.

Már Gyárfás is feltételezi,²¹ hogy a nagykunok sík földjükről az elviselhetetlen terhek és fosztogatások elől futni voltak kénytelenek s egyrészt Bocskay zászlaja alá állottak, másrészt pedig a Sárrét mocsarai között levő bajomi várban kerestek oltalmat. Hogy csakugyan a bajomi várban húzódtak meg bölcsi

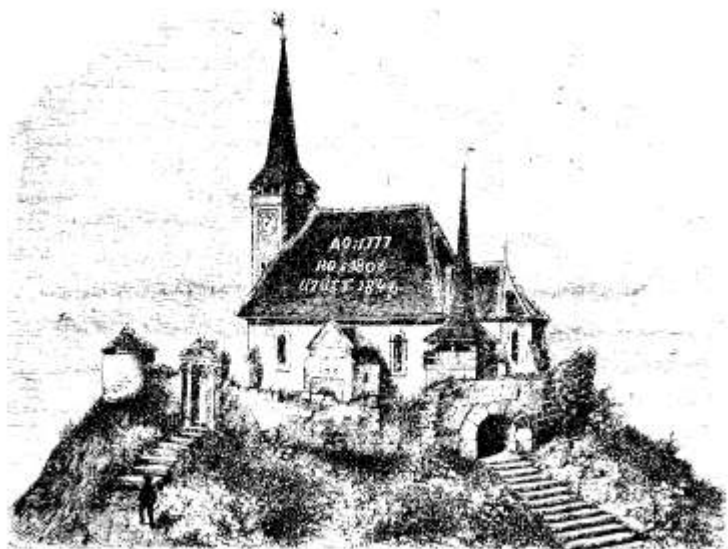
¹⁹ Nobilitatio nobilium Georgii Joannis et Danielis Orogh de Karczag-Ujfalus decurionum nostrorum *sub Capitaneatu egregii Stephani Médi*, et per eos Stephani Lucae, Melchioris et Pauli fratrum carnalium. 1608. jún. 7. *Orsz. Levéltár*. Gyulaf. Lib. Reg. V. 176.

²⁰ Boldizsár i. m. 74.

²¹ I. m. 180.

Szabad hajdúk képe 1594-ből.

A lebontott halházi erődített templom.

Török kézben levő magyar vár (Törökszentmiklós) képe, 1595-ből. A palánkkal kerített belső vár mellett jól kivehető a külső huszárvár a kertekkel.

Nagy András hajdúkapitány keze alatt, kitűnik abból, hogy 1608-ban az új nádornál panaszkodnak, hogy Nagy András nem engedi hazaköltözni őket, hanem erőszakkal is visszatartja.²²

Még 1609-ben is panaszodik az akkori nádor Báthory Gábornak, hogy »Az kunokat, jászokat, kik az Koronához valók, Nagy András erővel Bajomhoz szolgáltatja s nem akarja elébbi lakóhelyekre bocsátani.«

Hasonlóképpen kéri a nádor, hogy a Mármarosban a huszti várban katonáskodó kunokat engedje haza a fejedelem. Ebben a dologban pár hónap múlva sikerül az egyezség, melynek 6-ik pontja szerint »az kunokat és jászokat, kik az nádorispánsághoz hallgatnak ... melyek az koronához tartozók, kiket Nagy András és Németi Gergely és egyebek erőszakkal tartanak, elbocsássak és mint nem övéknek, békét hagyjanak, hogy kiki szállhason lakóhelyére.«

1613-ban a nádori főkapitány felszólítja a kunokat a hazatérésre, ígérvén, hogy kiváltságaikat biztosítja. Erre »a nagykunságiak mostan Bajomban és egyéb helyekben nyomorgók Farkas János, Chirik András és a többi« ez év december 22-én Szoboszlón kelt levelükbeil-ígérik a hazamenetelt, de már feltételekhez kötik.²³ 1615-ben, 1618-ban még mindig nem mennek haza.

1620-ban Forgách nádor Turkevi kun falut Ormánczó Gergelynek és Halasi Fekete Péternek adományozza, amiért Szabó Vincze nagykun kapitány erős szemrehányást tesz Keczernek, a nádori főkapitánynak. Ez haragra lobbanva »Ö Szoboszlón bujdosó nagykunok egyrésze«-vel Kálmán Istvánt és Fegyverneki Jánost választotta meg kapitányoknak. Az új kapitányok azzal köszöntöttek be, hogy Szoboszlóról hatvan lovasal Nagykunságra törtek és nagy prédálást vittek véghez.²⁴

Halasi Fekete Péter hajdúkapitány halála is kun földön történt. Több szoboszlai vitézével Túrkevén megszállván, a szarvasi törökök rajtaütöttek s megölték. Hegyesbori pusztá telkén gyermekei 1643-ban osztozkodnak.²⁵

Úgy látszik, a kunokat Bocskay felkelése a bajomi várban találta. Egyrészüik, valószínűleg a jobb viszonyok között lévők, a várból Bocskay Zászlaja alá állottak, aki aztán saját földjére, Szoboszlóra telepítette le őket s kun kiváltságaikat hajdú kiváltságokkal pótolta. Ezek egyrésze később hazaszivárgott, nagyobbbrészüik azonban örökre Szoboszlón maradt. Akinek ugyanis volt valami félteni valója, szívesebben maradt az erődített hajdú városban, mint a hódoltsági területen levő kun falvakban.

ősi földre szállottak haza azon gazdák is, szám szerint 18-an, akik a kuruc világ után Szoboszlóról Karcagra visszaköltöztek. Az 1702. évi összeírás említi Nagy Györgyöt, mint a *tatórok kapitányát?*²⁶ Talán a

²² U.-ott 186.

²³ U.-ott 191.

²⁴ U.-ott 212.

²⁵ U.-ott 214. Hegyesbor ma pusztá a karcagi határban.

²⁶ Boldisár, i. m. 76.

tatárok kapitánysága is egy tisztség lehetett a szoboszlai kunok között. A XVI. században ugyanis többször írják a kunokat tatároknak.

A hajdúk fénykora Báthory Gábor fejedelem idejében érkezett el, ő rájuk támaszkodott a fejedelem hatalma, de viszont ők tették el láb alól a fejedelmet 1613-ban.

Báthory maga is több hajdú szabadalomlevelet ad ki, melyben Bocskayétól eltérőleg a vitézek nevei is benne foglaltatnak, ezért ezek demográfiai vizsgálatra is alkalmasak.

1609-ben Szilassy János kapitány, galsai Makray Tamás, Premessy Gáspár hadnagyok parancsnoksága alatt álló 49 hajdú vitézét emeli nemességre,²⁷ s amint a kiváltságlevelél mondja: »nehogy a megnevezett katonák, mint hazátlanok, bizonytalan helyekre elszéledjenek, hanem egy helyre letelepülvén egybeforrtanak és az ország szükségletére bármikor készen álljanak«, nekik adja a váradi várhoz tartozó Régen birtokot a Csátár határában levő Cservölgy nevű erdővel.

Az adománylevelében foglalt nevek mind magyarok. A nevek 50 százaléka helynévből képezett s már első tekintetre is meg lehet állapítani, hogy a Régenbe telepített hajdúk a Körös, Maros és Temes folyók közéről származnak.

Békésmegyeiek a következők: Csabay (2), Gyulay, Kamuty. Aradi-megyeiek: Baky, Makray (2), Simándi, Söprenyi (ez a mai Sofronya) (2). Csanádmegyeiek: Bánhegyessy, Makay. Temesmegyei: Acsády, Kutasy. Torontálmegyei: Becskereki. Hevesmegyei: Egri. Szolnokmegyei: Tury. Idegen eredetűnek vehetünk két Rác és egy Tóth vezetéknevű hajdút. A rácok tehát ezen hajdúk között két egyénnel szerepelnek, ami igazán csekély szám, ha tekintjük, hogy az a vidék, ahonnan ezek a hajdúk származnak, régen is, most is rácoktól eléggé lakott.

Régen város egyébként az évszázadok viharaiiban elpusztult s hajdútelepesei egyebüvé elszéledtek.

A következő évben Báthory Gábor fejedelem Dobai Tamás, Szarvasi Gergely, Füzesi István hadnagyait, Bak Mátyás, Literati Balázs, Nagy Márton alhadnagyait és 52 udvari lovasát megneemesíti és Torda mellett Gyéresen letelepíti.²⁸ Ezek nevei is mind magyarok. A vitézek nevei: Szarvasi, Csongrádi (2), Mácsai, Szegedi (2), Kállai, Jenéi, Thury, Bánhegyesi, Pásztóhy, Némethy, Lugosi elárulják, hogy nagyjából Alföldről származó hajdúk lehettek. Rác nevű ezek közt is kettő van.

1610-ben a fejedelem Elek János mezei kapitánysága alatt érdemesen szolgált 123 vitézét nemességre emeli és Krasznamegyében az előbb a somlyai várhoz tartozott Hosszúaszó nevű pusztát nekik adja.²⁹ A vitézek neveiben háromnegyed részben alföldi, illetőleg partiumbeli községeket találunk fel, egy negyed részük pedig erdélyi, Horváth 4, Kozák 1,

²⁷ Az eredeti kiváltságlevelét a debreceni ref. kollégium kéziratára őrzi.

²⁸ *Sándor Imre*: Címerlevelek, Kolozsvár, 1910. I. 46.

²⁹ U.-ott 52.

Oláh 2 van köztük, Rácز nevű egy sincs. Egyébként a vezetéknevek mind magyarok.

Ugyanezidőtájt Báthory 100 hajdú vitézét, kik Nadányi Gergely kapitánysága alatt állanak, megerősíti Berettyó-Újfalu birtokában, melyet 1605-ben Bocskaytól kaptak.³⁰ A kiváltságlevél, sajnos, nem maradt ránk, így a neveket nem ismerjük.

Báthory Gábor ezeken kívül 76 vitézét nemesítette s telepítette le Máramarosszigeten. Ezek is csaknem mind magyar nevéek s a nevek tanulása szerint a Közép- és Felső-Tisza vidékéről valók. Közös kiváltságlevelük nem maradt ránk, csak egy 1614-ből való összeírás.⁸¹ A 76 vitéz közül némelyek külön is kaptak armálist. Rácз nincs köztük egy sem, csak két Thott és egy Kozák.

Báthory Gábor hajdú- és katonatelepítéseiből is láthatjuk, hogy a letelepített egyének legnagyobb részt alföldi, tiszántúli magyarok s az idegen elem köztük legfeljebb egypár százalék, s ezek között sincs a rácoknak nagyobb jelentőségük, mint bármely más szereplő néptöredéknek.

Báthory szerencsétlen halála után, Bethlen Gábor fejedelem alatt is folyt a hajdúk és katonák telepítése, illetőleg kiváltságaik megújítása.

1619-ben Bethlen Gábor 335 gyalogos testőrének ad nemességet és Ujtordán telepíti le őket.³² Ezek nevei is mind magyarok. A nevek között már erdélyi helyneveket bőven találunk, de azért képviselve van az egész Magyarország. Négy Horváth-ot, egy Oláh-ot, három Rácз-ot, öt Török-öt találunk köztük. A török név azonban nem annyira török fajút jelentett, mint inkább olyat, aki huzamosabb ideig volt török rabságban.

Bethlen Gábor 1625-ben megerősíti azon 300 hajdú vitéz kiváltságait, kiket Bocskay emelt nemességre s jóváhagyja a Kölesérről Szalontára való áttelepülésüket, egyszersmind összeírja őket.³³ E katalógus szerint a szalontai hajdúk száma 1625-ben 264 volt- A nevek egy pár kivételével mind magyarok. Amint a nevekből kitűnik, Bihar vármegye és a Partium elég jól van képviselve, úgyszintén a Kőrös—Maros köze. Erdély meglehetősen szerény számmal szerepel. Rácз nevű egyetlen egy sincs, pedig ezek Bocskay legrégebb hajdúi, kikkel első diadalát vívta ki. Oláh 4, Horváth 2, Tóth 6, Török 2, Kun 2, Olasz 1 akad közöttük. Az idegen elemek száma nem haladja meg az 5 százalékot.

Bethlen Gábor második ránk maradt hajdú-szabadalomlevele a sassi³⁴ hajdúké 1628-ból, mellyel Haraszti András fő-

³⁰ *Osváth Pál*: Bihar vármegye sárréti járása leírása.

³¹ A huszti várat illető összeírás. Nemzeti Múzeum levéltára 1614. júl. 24. (1909—44).

³² Sándor J. i. 74.

³³ Móczár i. m.

³⁴ Bihar m.

hadnagyot, Tomory Demeter alhadnagyot, s a több hadjáratban vitézül szolgált 49 lovas hajdúvitézét nemességre emeli.

Az armális³⁵ elmondja, hogy a névszerint megnevezett katonák különböző helyről kerültek össze, saját pénzükön vették meg ezt a helyet s alapították Sass városát. A nevek az ország minden részéből valók s kivétel nélkül magyarok. Rácز nincs köztük; Tóth 3, Német 1. Már három évvel előbb az erdélyi országgyűlés Sasst a Bocskay által alapított hajdúvárosok között említi. Úgy látszik, 1628-ban újra települhetett.

Bethlen halála után 1631-ben I. Rákóczi György fejedelem dévai Nagy Pál kapitánysága alatt levő 2 hadnagyát, 3 alhadnagyát, 21 tizedesét, 112 gyalogosát nemességre emeli.³⁶ Amint a nevekből kitűnik, nagyon kevés erdélyi van közöttük, a magyarországiak azonban az ország minden részéből valók. A nevek csaknem mind magyarok. Rácз 2, Tóth 2, Török 5, Horváth 3 található köztük. Ezek letelepítéséről nincs szó az larmilisbaw,, ellenben érdekes az, hogy a nevek között 33 olyat találunk, akit 1619-ben Bethlen Gábor Ujtordán letelepített és nemességre emelt. Úgy látszik, a katonaéletet megszokták és nem cserélték fel a városi lakásért.

Még ez évben Rákóczi a Bocskay által 1605-ben letelepített szabolcsmegyei hajdúkból 1000 vitézt a biliarmegyei Derecskére telepít át.³⁷ Armálisukat azonban nem ismerjük.

Ezután már újabb hajdú-szabadalmakról nem hallunk, jóllehel, a hajdútelepek egyre szaporodtak. Így találjuk a szabolcsmegyei hajdúvárosoktól északra Nyíregyháza, Téglás, Szent-Mihály, Dob, Bód, Ujjfehértó, Bátor tiszántúli; Hidvég; Hernádnémeti, Gesztely tiszáninneri hajdútelepeket, melyek alkalmassint a szabolcsmegyei telepek kirajzásai. Ezeket azonban az 1635. évi 682. t.-c. nem ismeri el s eltörli.

Egy fél évszázad múlva üt a biharmegyei hajdútelepeknek is az órája. 1697-ben a fiscus lefoglalja, majd kiváltságaitól megfosztja őket. Ma már szinte a köztudatból is kiveszett ezek hajdúsága. Most, ha a hajdúkról beszélünk, a szabolcsmegyei hat hajdúvárosra gondolunk.

A szabolcsmegyei hajdúságról, vagyis Böszörmény, Nánás, Dorog, Hatház, Vámospércs, Szoboszló és Polgár³⁸ városokról a legelső névszerinti összeírás 1702-ből maradt fenn.

E szerint a birtokosok száma összesen 653, a szabadosoké 285, a beköltözött nemeseké 9. Összesen 947 családfő. Legtöbb lakosa van Szoboszlónak, 270 családfő, utána Böszörménynek 211. Legkevesebb Vámospéresnek 55.

³⁵ Az eredeti armális szerző tulajdonában.

³⁶ Sándor i. m. II. k.

³⁷ Osváth i. m.

³⁸ Ez utóbbi szintén elvesztette kiváltságait.

Ha most a családneveket vesszük vizsgálat alá, úgy találjuk, hogy ezek is kevés kivétellel mind magyarok. Ha az összes idegen hangzású neveket összeszámítjuk, ezek száma 41, a hajdúk ekkori számának 3 százaléka.

Legtöbb idegen nevet, számszerint 17-et találunk Dorogon, s ez a dorogi lakosságnak 19 százalékát teszi. Ha megvizsgáljuk ezeket a neveket, úgy találjuk, hogy részint oláhok, részint oroszok, kis részben rácok.

Oláhok a következők: Szoporán (= Szopori), Ursuli, Milován (=Milovai), Albus, Percze, Szálvai, Román, Oláh. Lehetnek oláhok vagy rácok a következők: Kozma, Maxim, Juga. Rácok: H ácsi, Rác, Nikita Bilics. Oroszok: Kozák, Klicsik, Szraka, Penih, Gyura, Szimok, Harat.

Böszörményben mindössze 10 idegen nevet találunk, ami a lakosságnak 5 százalékát teszi. Ezek közül kettő rácnak vehető, a többi orosz vagy tót.

A hét hajdúváros népességének 97 százaléka magyar nevű.

Azt mondhatja erre valaki, hogy a Bocskay-féle betelepítés óta 96 év telt el, s azóta megmagyarosodhattak a soraik között levő idegen elemek. Ez valószínű is, de ha megmagyarosodtak, s idegen nevüket elvesztették, többnyire egykori nemzetiségük nevét kapták vezetéknevül.

Ha ilyen szempontból vizsgáljuk a családneveket, úgy találjuk, hogy az 1247 család közül 19 Tóth, 1 Orosz, 1 Kozák, 7 Horváth, 1 Bosnyák, 13 Rác, 1 Görög, 14 Oláh, 3 Németh; 4 Kun, 4 Tatár, 3 Török, 2 Székely vezetéknevű.

Ha ezekből az összes szlávokat összeszámítjuk, az egész hajdúságnak három százalékát teszik. Jellemző az is, hogy úgy a Tóth, mint az Oláh név számban felülmúlja a Rác-ot. Hogy az Orosz név csak egy esetben fordul elő, annak az az oka, hogy az oroszok nem régóta lehetnek a hajdúk között s régi vezetékneveiket megtartották.

Ha most a hajdúk magyar vezetékneveit vizsgáljuk, úgy találjuk, hogy azok a bennük foglalt helynevek tanúsága szerint legnagyobb részben tiszántúliak, kisebb részben duna-tisziaközietiek, dunántúliak, felvidékiek, legkevesebbé erdélyiek.

Lássuk most a Hajdúságon élő úgynevezett oroszok eredetét!

Komáromy szerint az oroszok Lengyelből, Beszkidról, Dorogról költöztek Böszörménybe 1708-ban.

Egyébként még 1750-ben is csak 23 főre rúg a böszörményi oroszok (görög katolikusok) száma, kiknek származását is egyenként följegyezi Böszörmény városi tanács jegyzőkönyve.³⁹

Ebből a lajstromból kitűnik, hogy a böszörményi görög

³⁹ Lásd az orosz lakosok specificatióját. Böszörmény város levéltára. Prot. A. 222, (V. ö. Hajdúböszörmény települése c. fejezetünket 196. l.)

katolikus vallású lakosság nem Brankovics rácainak a leszármazottja, nem is rác eredetű hajdúk utóda, sőt egyáltalán nem is hajdú, hanem Erdélyből, a Felső-Tisza vidékéről és az Északkeleti Kárpátokból összeverődött rutén-oláh és magyar népség, melyet csak a közös unitus vallás kapcsolt össze, melyet e vidéken orosz vallásnak neveztek s neveznek ma is.

Hogy ma már mégis 10 százalékát teszik Hajdúböszörmény lakosságának, ennek oka egyrészt a szegényebb nép elem nagyobb szaporaságában rejlik, másrészt a XVIII. század azon politikájában, mely a katolikus népesség beköltözését kálvinista helységekre szívesen támogatta.

Hajdúdorogon azonban nincsenek reformátusok, itt az egész lakosság »orosz« vagyis görög katolikus. Vájjon ezek nem a régi görögkeleti vallású rákok leszármazottai?

A XVII. század elejétől úgy a szabolcs-, mint a biharmegyei hajdúság között feltűnedezett »rácok« jelenléte indította történet tudósainkat arra, hogy eredetüket részint Brankovics rác telepesei, részint a szabad hajdúk soraiban elvegyült rác hajdúk között keressék.

Brankovics rácainak Bocskay felkelését még megért csekély töredéke a király zászlaja alatt éppen Bocskay ellen fogott fegyvert s 1604. okt. 24-én Rakamaznál szörnyű vérontást vittek közöttük végbe Bocskay hajdúi. Akik életben maradtak és hazamentek, Bocskaytól nem kapták meg a hajdú-szabadságot, sőt az azelőtt Rác-Böszörményben lakóknak is 1610 táján Új-fehértóra kellett költözniök, mert Böszörményt Báthory Gábor egyedül a református és magyar hajdúknak adta.⁴⁰

Emlékezet van arról is, hogy a Bocskay-hajdúk a vidi rácokat valósággal kiirtották.

Az bizonyos, hogy a hajdúság ellen fegyvert fogott, más vallású, hajdú kiváltságokkal nem bíró idegen nép a nagyhatalmú hajdúság közé beékelve, nehezen maradhatott meg. Csak Bethlen Gábor fejedelem halála után — amikor Szabolcs vármegye visszakerült II. Ferdinánd magyar király kezére, — sikerült a dorogiaknak kivinni, hogy ezentúl ők is, mint adót nem fizető, s ahelyett fegyvert fogó hajdúk szolgálhatták a királyt, Dorog pedig hajdúvárossá lett.⁴¹

Erdélyi fejedelmeink a bihari részeken rác hajdúkat is telepítettek.

Rákóczi Zsigmond 1607-ben 400 nemességre emelt rác katonájának adományozta a biharmegyei Ürög és Orosi falvakat

⁴⁰ *Karácsonyi János dr.*: A görög katolikus magyarok eredete. Budapest, 1924. 8° 20.

⁴¹ U.-ott 20.

azzal a kikötéssel, hogy idegenek beköltözését nem korlátozhatják.⁴²

Ugyancsak 1607-ben 160 megnemesített rác katonának adományozta Arad várát 7 megnevezett pusztával.

I. Rákóczi György 1631-ben a körösszegi rác katonának! adta a biharmegyei vekerdi pusztát, ezek egyrésze ugyanott telepedett le. A vekerdi hajdúk, hogy jobban elviselhessék a hőüoltség terheit és nagyobb biztonságban élhessenek, 1642-ben 30 magyar hajdút fogadnak maguk közé.⁴³

Nagyvárad elestével és Szejdi járásával ezek a várakörnyéki rác telepek teljesen megsemmisültek.

Nagyürögd népessége 1720-ban egypár magyar család kivételével teljesen oláh, a nevek között rácot egyet sem találunk.

Vekerd is, úgy látszik, Várad ostromakor pusztulhatott el, még 1732-ben is pusztá. 1780 táján oláh lakosokkal népesedett be. Ma is teljesen oláh.

Rá kell még itt mutatnunk arra a tényre is, hogy rác elnevezés alatt a XVII. és XVIII. században gyakran oláhok lapanganak. A rácok ugyanis részint katonai szolgálataik, részint kiváltságok folytán előnyös helyzetbe kerültek, melyet az oláhok is elnyerhettek, mihelyt rácnak vallották magukat. A keveredés és egybeolvadás is könnyen mehetett, mert az oláhság egyházi nyelve a XVII. század derekáig ó-szláv volt s papjai is gyakran a rácság soraiból kerültek ki. Az egybeolvadás azonban eloláhosodással járt. 1735-ben maga a Helytartó Tanács kérdezi Bihar vármegyétől, mi a különbség a görög szertartású oláhok és az ugyanolyan szertartású rácok között?⁴⁴ Később is a biharvármegyei oláhok vallásügyét mint rác-ügyet kezelték és az illyr-osztálynak adták ki, majd az aradi szerb egyházi közigazgatást a szerb egyházi autonómia minden előnyével rájuk is kiterjesztették.

A dorogi rácság a XVII. század folyamán lassanként teljesen elsorvadt s hova-tovább mindjobban elszaporodtak a hasonló vallású rutén-oláh és magyar bevándorlók. Annál szívesebben jöttek ide, mert e városban másvallású nem volt és háborítatlanul gyakorolhatták vallásukat s élvezhették azokat a kiváltságokat, melyeket kiveszőfélben levő rác hitrokonaik szereztek. Amint az uniót felvették a beköltözött római katolikus magyarokká teljesen összeolvadtak s teljesen magyarokká lettek. Nevük azonban ma is »orosz«, ami részben eredetükre

⁴² *Lukinich* I.: Erdély területi változásai. 367.

⁴³ Komáromy i. m. 64.

⁴⁴ *Bunyitay* V.: Bihar vármegyei oláhjai és a vallásunió. Budapest, 1892. 8° 65.

utal, részben pedig a görögkatolikus vallásra, mely a hazai kisorosz (rutén) népnek kizárólagos vallása.⁴⁵

Böszörményt és Dorogot kivéve, a többi négy hajdúvárosban, — eltekintve az utóbbi időkben beszivárgottaktól, — »orosz« vallású lakosság nincs és nem is volt soha. Ezeknek a magyar eredete vita tárgya sem lehet. Amint a fentiekből láttuk, Böszörményben a betelepedett hajdúk rác lakosságot nem türtek meg s az uniált vallású, ma »orosz«-nak nevezett elem a XVIII. század elején kezdett beszivárogni. Dorog rác lakossága csak Bethlen Gábor halála után lett hajdúvá, amikor már valószínűleg megmagyarosodtak s egyre fogyatkozó soraikat hasonló vallású oláh, rutén s magyar bevándorlók töltötték ki, akik a magyarsággal egybeolvadva, ma gerincét teszik az ország görögkatolikus vallású magyarságának.

Bocskay hajdúi között pedig rácot ne keressünk! Földönfutóvá vált alföldi magyarok voltak azok, akikkel dicső emlékü fejedelmeink a magyar haza és protestáns vallás szabadságát kivívták s a pusztító török áradatot megállították!

Első kiadása: Protestáns Szemle, XXXVI. 1927. évf. 3. füz. 133—141. I. és 4. füz. 220—229. I.

Ugyanez különnyomatban: Budapest, 1937. Bethlen Gábor ny. 20. I. 8°.

Második kiadása: Hajdúnánási Újság, XXXII. 1938. évf. 22—30. szám.

Ugyanez különnyomatban: Hajdúnánás, 1938. [Hajdúvidéki ny.] 45. I. 16°.

Egyrésze átalakított formában megjelent »Az alföldi kertés városok« c. cikkben. (Néprajzi Értesítő. XV111. 1926. évf. 106—109. I., ill. kly. 6—9. I.) A szerző ebben s az eredeti kéziratban eszközölt javításait a jelen kiadásba átvettük.

»Az orosz lakosok specificafiója« c. összeírást, mely az első kiadásban közöltetett, kihagytuk, tekintve, hogy ez a Hajdúböszörmény települése c. cikkben szintén megjelent.

⁴⁵ Hogy Dorogon eleinte az oláhok is bizonyos önállósággal bírtak, kiderül a város jegyzőkönyvéből: Oláh tisztelendő paróchus úr elveszett marhájáról vizsgálat. 1729. Prot. I. 96. Oláhok kútja laposán levő földek kiosztására deputatio rendeltetik 1761.

AZ ALFÖLDI KERTES VÁROSOK

Hajdúszoboszló települése.

(1926)

Alföldi városaink egyrészét » parasztváros «-nak szokták nevezni. E nem egészen találó elnevezést városaink azért kapták, mert túlnyomólag földműves népesség lakja őket s külsejük faluszerű.

A *parasztváros* elnevezést azért nem tartjuk helytállónak, mert e városok népe ritkán paraszt, tehát jobbágyeredetű; legtöbb esetben mint a jászok, kunok és hajdúk, nemesek voltak, s 2—3 évszázaddal ezelőtt még katonáskodás volt a főfoglalkozásuk. A jobbágyokéval azonos jelenlegi foglalkozásuk, azaz földművelés, nem tekinthet nagy múltra vissza, mert még a múlt század első felében is nagyobb volt állattenyésztésüknek, mint földművelésüknek jelentősége. A XVIII. században pedig főfoglalkozásuk az állattenyésztés volt.

Amelyik város lakossága nem tartozott az előbbi kategóriába, azok sem voltak mind jobbágyok. Sok várost taxasnemesek, szabad emberek vagy szerződéses jobbágyok laktak, akik hasonlíthatatlanul jobb viszonyok között éltek, mint a falusi jobbágyok.

Ami pedig a kiváltságos alföldi városok népét legjobban megkülönböztette a parasztjobbágytól, az volt, hogy örökös birtokosa volt városa határának, földesurat nem szolgált, jobbágyi terheket nem viselt, s a jobbágyhoz képest jómódban élt. Földjét tetszése szerint használta s az úrbéri törvények, rendelkezések reá nem vonatkoztak.

A jobbágyság felszabadulása óta ez a nemes és kiváltságos városi társadalmi rend tekintély és vagyon dolgában sokat hanyatlott, viszont a falu jobbágnépe emelkedett, így a két társadalmi rend jócskán közeledett egymáshoz. De egybeolvadásról meg ma sem lehet szó. Az említett városok földművelésből élő lakosságát — noha ma paraszti foglalkozást üz, — a fenti ok-

ból nem nevezzük parasztnak, hanem gazdának, s az általuk lakott várostípust *gazdavárosnak*.

Mik a főjellegei ezeknek a gazdavárosoknak?

Határuk igen terjedelmes, átlag 30—90 ezer holdnyi. A múlt század első felében e roppant határ tekintélyes része még legelő volt, de ma már szántóföld. E gazdavárosokban van a tanyarendszer legjobban kifejlődve. Mivel nagybirtok itt sohasem volt, a föld egyenlően oszlott el a lakosság között, s csak az utóbbi időben történtek e téren eltolódások.

A gazdavárosok belterülete is igen terjedelmes. A beltelkek elosztódása azonban nagyobb eltolódásokat mutat. A 100 négyszögöles telkek mellett a 2000-3000 négyszögöles telkek sem ritkák. A városok belsejében a telkek kisebbek, a szélek felé terjedelmesebbek. Város-képe csak a főutcának és a piactérnek van, a szélek felé egyre falusiasabbak az utcák. Ahol tűzvész nem pusztított, az utcák nagyon girbe-görbék, rendetlenek.

A határnak és belterületnek megfelelőleg a népesség is nagy. Átlag 10—30 ezer egy-egy alföldi városnak a lélekszáma. A lakosság elég nagy százaléka azonban a tanyákon él. A tanyai nép nagyobb része iskolába nem járt, ezért kulturális téren erősen hanyatlik s néhol a falusi lakosság színvonala alá süllyed.

A népes, nagyhatárú alföldi városokat a török világ teremtette. Kezdetben az Alföldön épp oly sűrűn feküdtek a fálvak, mint például Szatmár, Ung, Bereg vármegyék el nem pusztult területein. Ekkor is voltak az Alföldön városok, de ezek nem _x annyira földművelésből, mint inkább iparból, kereskedelemből éltek. E városokban az iparosokon, kereskedőkön kívül tetemes > számú birtokos nemesség is élt, s a város földműves osztálya nem tartozott a legtekintélyesebb polgárok közé, sőt nagyrészüket jobbágy volt.

Régi, törökvilágelőtti városainkat a földrajzi viszonyok szükségszerűsége hozta létre s természetes alakulásoknak tekinthetők. Nagyrészüket átélte a török világ viharait és ma is megvan. Ezzel szemben a török világ alatt a védelem jegyében egy új várostípus keletkezett, a már említett gazdaváros. Miután a török veszedelem, — melynek ellenében támadtak — megszűnt, e városok elvesztették jelentőségüket, mert nem földrajzi szükségszerűség hozta létre őket. Ma már főfoglalkozásuk a földművelés, ugyanaz, mint ami volna azoké a faluké, — ha el nem pusztultak volna, — melyeknek határát beolvasztották.

A török világ alatt a védelem jegyében keletkezett városok első típusai a hajdú városok voltak.*

*) A hajdúk kilétének, eredetének kérdésére az előző cikk ad választ

A hajdútelepeket leginkább pusztai helyeken, egyszerre mint városokat ültették erdélyi fejedelmek. Tehát nem falvakból fejlődtek, hanem mesterséges, nagyméretű telepek voltak. Jelleget a védelem célja adta meg, s példái lettek a később egybeült az Alföldön keletkezett erődített vagy kerített városoknak.

Milyenek voltak ezek a hajdúvárosok?

Egy 1631-ben kelt vámospéresi levél azt írja a hajdúkról, hogy »ők *mintegy végházakban*, úgy lakjanak azokban az helyekben.«¹⁾ A török, aki nem szívelhette a szomszédságában lévő hajdúkat, követelte a királytól, hogy a *városok kerítései* lerontassanak s a vitézek hódoltság alá vetessenek.²⁾

Polgár hajdúváros 1643. évi statútumainak 10-ik artikulusa a város *külső kerítéséről*, a 16-ik a *kapukon* való vigyázásról, a 18-ik a város *erősségének* megromlásáról vagy meghágásáról beszél. A hajdúvárosok tehát *erődítettek* voltak.

A XVI—XVII. századbéli »Magyar erősségek«-et *Takáts Sándor* igen jól leírja,³⁾ ebből a tanulmányból megérthetjük, a hajdútelepülések ősi formáját.

»A hegyi várakon kívül a török ellenében lévő nagyobb váraink is jobbra hármis erősségekből állottak. Kőépítmény ezekben vajmi kevés volt. Legfőbb a belső várban akadt kőből készült erősség, vagy egy magasabb torony. A török ellenében emelt végházainknak is a palánk volt a legnagyobb erősségük.«

Az úgynevezett *hajdúpalánkok*, melyek jobbra csak a XVII. században épültek, egytől-egyig fából, földből készültek. Amint tudjuk, e palánkok sok kellemetlenséget okoztak a törököknek, ezért az 1616. évben erősen követelték a hajdúpalánkok elrontását.⁴⁾

A magyar és török váraknak, kastélyoknak és vigyázó háznak legkülsőbb kerítését *latorkertnek* hívták. Amint maga a szó is mutatja, ez nem annyira védelmi mű, hanem inkább a latrok távoltartására szolgáló kerítés volt. Ezért használták a kúriák, a majorsági épületek és az ólak bekerítésére is. A latorkert sűrűn egymás mellé állított hegyes karókból való kerítés volt.⁵⁾

A latorkerten *sorompó* vezetett be.

»A kerített városoknak is megvoltak a maguk sorompói. A debreceni rendtartás mondja például: »Eddig sok rendbéli

¹⁾ *Komáromy A.*: A szabad hajdúk történetére vonatkozó levéltári kutatások. Budapest, 1898. 62.

²⁾ U. o. 28.

³⁾ Rajzok a török világból. II. 1--132.

⁴⁾ U. o. 25.

⁵⁾ U. o. 31.

ember meghágtá kerítésünket. Sorompón be nem kell bocsátani az szekeret vasárnap az déleesti prédikáció bevégzéséig.«⁶⁾

»A hidakon és a felvonókapukon át az ember a külső várba jutott. A külső várat az egész országban *huszárvárnak* vagy *katonavárosnak* hívták. A katona szón a magyar mindég a lovast értette. A huszárvár, vagyis a külső vár onnét vette nevét, hogy a huszárok mindig itt, a külső palánkban nyertek elhelyezést. *Itt voltak házikóik, itt állottak az istállók is. Ez utóbbiak, néha igen nagy helyet foglaltak el. Némethy Ferenc például 1563-ban Tokajban kétezer lóra való istállót épített.*«⁷⁾

»Hogy miért tartották a lovasságot a külső várban, nem' nehéz értenünk. A huszároknak nem a várban, hanem kint a mezőn volt dolguk. A portyázó török csaták ellen nekik rögtön a mezőn kellett teremniök. A várszállás idején a kirohanásokat ők intézték. A fenyegetett falvaknak és a szomszéd várk(astélyoknak segítségére ők siettek. *A belső várban istállót nem tarthattak; szanaszét szórni a lovasságot nem lehetett, tehát ott kellett a huszároknak is lakniok, ahol az istállók voltak, t. i. a huszár városban.* Ezen az állapoton sem a XVI, sem a XVII. században nem változtattak.«⁸⁾

»A hány huszárvár volt, annyiféle volt a palánkja vagy kerítése is. Néhol erős, földdel töltött palánk, másutt meg csak egyszerű latorkert vette körül a huszárvárat.«⁹⁾

»A huszárvárosok még a végbeli élet megszűntével is szerepelnek. De már csak mint a régi idők emlékei.«

»A külső vagy huszárvárat a belső vártól rendszeres erősítések választották el. Az igazi erős palánképítés csak itt kezdődött; a különféle bástyák és tornyok jobbára itt emelkedtek; a sáncok és a bélelt árkok, melyekben télen-nyáron víz folyt, itt fogták körül a várat.«

»A különféle palánkok között legerősebbek az úgynevezett töltött vagy bélelt palánkok voltak. Kisebb váraknál és városoknál használták az úgynevezett tövistöltést. Ilyennel volt például Debrecen is körülveve. Az 1606. évi városi jegyzőkönyv írja: »Noha az mi városunk csak árokkal és tövis töltéssel kerített körül, de azért Isten megoltalmazott volt.«¹⁰⁾

»Mindenféle palánknak vagyis mindenféle magyar várnak legfőbb erőssége és legfontosabb része a bástya volt. A bástyákat mindég földel alá vették.«¹¹⁾

⁶⁾ U. o. 35.

⁷⁾ U. o. 37.

⁸⁾ U. o. 39.

⁹⁾ U. o. 41.

¹⁰⁾ U. o. 43.

¹¹⁾ U. o. 46.

»A magyar váraknak utolsó része a belső vár. Ez jobbra kőből épült régi torony, vagy valamilyen más kőépület volt.«¹²⁾

Sok helyen erre a célra a templomot alakították át.

»Kecské nevű községben — írja Zay Ferenc — a derék templomot akarják kastéllyá alakítani. A templomnak magas tornya van s még egy másik torony is akad itt. A temető az egyház körül kőfallal van kerítve.«¹³⁾

»Több várunkban és városunkban találkozunk a tornyosokkal, ... akik éjjel-nappal a tornyokban őrködtek s ha valaki a várhoz közeledett, trombitával jelt adtak.«

Ez a várszerű berendezkedés minden hajdúvárosunknál megvolt. Régebbi városainkat is a török világ alatt lehetőleg erre a formára vették, sőt nagyobb községeink egyrésze is többé-kévesbbé így rendezkedett be.

A védelmi berendezkedés olyan nyomokat hagyott alföldi városaink képén, hogy azt a török világ kezdete óta eltelt 400 esztendő sem törölhette le. Aki e kor kényszerítő körülményeit és berendezkedéseit nem ismeri, a mai települési viszonyokat sohasem fogja megmagyarázhatni.

A hajdúvárosok voltak a niai alföldi gazdavárosok első kezdetei. Bocskay koráig a menekülő lakosság az Alföldön régi, Meglevő városokba, vagy a távolabbi Felföldre költözött. Erdélyi fejedelmek azonban nemcsak azt akarták, hogy a menekülő semmilyen nép letelepüljön, hanem hogy fegyverével a haza, békés munkájával pedig a maga javát szolgálja. Hajdútelepeiket a Hernádtól a három Körös és Berettyó folyók melléig úgy ültették, hogy mintegy fal álljon az ellenség előtt. E telepek nagyrésze gyökeret vert s idők folyamán egy-egy város sarjadt ki belőlük.

Amint a XVIII. században az újratelepítés az Alföld puszta területein megindult, az új népesség a hajdúktól védett területekről, sőt sok esetben a Hajdúságból települt be, az új telepek példája pedig a nagyhatárú, népes, veszély esetén önnijagiátl megvédelmezni tudó hajdúváros lett.

Hajdúvárosainkban a magyar erődítés rendszere tökéletes kifejezésre jutott s a telepítés óta eltelt 320 esztendő a régi jeleget nem törölte el, csak a jelenkori követelményeknek megfelelően átalakította.

Szoboszlón és Böszörményben emléke van az egykori váraknak. Mindenütt kimutatható az is, hogy a templomok erődítve voltak. Nyomai vannak a városok sáncainak, illetőleg kerítéseinek. Átalakult formában mindenütt fennmaradt a huszár-

¹²⁾ U. o. 54. — A régi magyarországi katonavár szép példáját lásd a IV. táblán.

¹³⁾ U. o. 60.

vár, végül az utcák képén megismerhető az egykori latorkert vonala is.

Mivel leginkább Szoboszlóval akarunk foglalkozni, egy pár szóban meg kell emlékeznünk múltjáról is.

Zoboszló várát már 1214-ben a Várad Regestrum is említi több tisztjével egyetemben. A falut 1332—37-ből a pápai tizedlajstromok is említik. A XIV. században a Dósa-család bírta. 1450-ben Hunyadi Jánosra, majd Corvin Jánosra szállt. 1515-ben Szapolyai Jánosé. 1530-tól fogva pedig az enyingi Töröké család birtoka. 1606-ban Bocskay Istváné, aki lovaskatonáit telepíti ide. A város északnyugati részén, a Kösüly partján van egy Kisszoboszló vagy Pusztafalu nevű, régebben mocsaras hely, valószínűleg itt lehetett az ősi Szoboszló. Bocskay hajdúi ettől délkeletre települtek, szintén a Kösüly folyó partján. A Hajdúkerület főkapitányi székében mindig szoboszlaiak ültek, minekfolytán Szoboszló lett az egész Hajdúkerület fejevé. A város Szejdi járásakor, 1660-ban elpusztult.

Lakóinak száma 16.093 (1910), ezekből 14.161 református, 1226 pedig róm. katolikus, ezek az utóbbi másfélszáz év alatt szivárogtak be.

Szoboszló határán két földvár nyoma mutatható ki. Egyik a várostól 9 km-re északnyugatra a Kösüly folyó, Korpádér és Korpádhalom között, másik a város belterületén, a városnak a vasúti pályaudvar felől eső oldalán. Ma már nem tudjuk eldönteni, hogy a Várad Regestrumban szereplő castrum melyik lehetett e két földvár közül.

A városban, de a sáncon kívül lévő földvár — mint azt az 1783. évi belsőségtérkép még jól mutatja — szabálytalan hatszögalakú volt, sarkain bástyákkal (I. térkép 1. sz.). Ma már a »Földvár« és környéke teljesen beépült, nevét is csak a *Földvár-köz* nevű városrész őrzi. Lehet, hogy e várban állott ellent a szoboszlai hajdúság Achmed Szejdi seregének s a vár elfoglalásával itt lelte hősi halálát 300 hajdú vitéz és háznépe, bár Szűcs István¹⁴ azt állítja, hogy a templom körüli jó erősségű castellumban.

Böszörményben hasonlóképpen nyoma van az egykori várnak. A város belsejében, a piactól nem messze, egy helyet Várdombnak neveznek. »Bujdosó János 1800-ban a Várdombba egy kis házhelyet instál.« »Györffy József fő nótárius a Várdombba pénzért ugyancsak egy házhelynek valót kór.« Úgy látszik, 1800-ban a domb még fennállott, ma azonban már nyoma sincs. Helyén ma jobbmódú polgárok házai vannak.¹⁵

¹⁴) Szabad királyi Debrecen város történelme II. 371.

¹⁵) V. ö. Böszörmény It. Prot. L. 41. 371. és 187. és a következő tanulmányt.

A szoboszlai »Földvár« és a bösörményi »Várdomb« nevek az egykori belső vár emlékei. Mindkettőnek helye csekély kiterjedésű, földből rakott falú várra enged következtetni. Téglavagy kőtörmelék a várak helyén nem található.

A kor szokásának megfelelőleg a templomot is fallal vették körül, melyen át kapuk vezettek a templom udvarára. A falak sarkain bástyák állottak. Utolsó menedék az erős kőfalú templom s a még erősebb torony volt, melyben a strázsák éjjel-nappal vigyáztak.

E templomerődök szinte a legközelebbi időkig fennállottak, sőt Nánáson a falkerítés még ma is megvan.

Takács Ede 1858-ban több hajdúváros egyházát leírja, sőt ezek képeit közli is a Vasárnapi Újságban. Ezekből a képekből azonnal felismerhetjük az egykori védelemre való berendezkedést.

Hadházon a templom kerítése, mint azt a keleti bejáró feletti kőtábla mutatja, 1654-ben készült, mégpedig akkor fából, mint Rápóti Mihály hadházi lelkipásztor által 1667-ben írt naplóból kivehető. Többek közt azt írja, hogy »1677-ben december 3-án a kurucok Hadházát elfoglalták s a német hadak közelgetésének hírére december 8-án házakat, kunyhókat s a templom kerítését megégették.«¹⁵⁾

A mellékleten bemutatott képen látható, hogy a dombon levő templom régi alkotás. Tornya a tető alatt tornácos, vigyázásra szolgáló. A templomot kőfal veszi körül, melyen át a templomudvarra két kapu vezet. A hátsó kapu fölött a templom tornyához teljesen hasonló, de alacsonyabb vigyázótorony van. A templom előtt az egyik sarkon kúpalakú fedéllel ellátott kerek bástyát láthatunk. A boltíves kapukhoz kőlépcsők vezetnek. Maga a templom még a török világ előtti időkben épült, de később egyre bővítették. (VI. tábla.)

1859 óta a régi templomot erődjével együtt elbontották s teljesen újat építettek a helyébe, így a nehéz időköt átélte régi templomcröd nyomtalanul eltűnt.

Takács Ede Dorogról egyebek közt ezt írja:

»Nyoma van annak itt, hogy ezt a várost harcias nép faj lakhatta; nézzük meg csak jól a gör. katolikus templom négyszegletben köröskörül sűrűen lőrésekkel ellátott, erős vastéglából «pult vastag falkerítését, mely egykoron négy izmos bástyáival bizonyára nem ima-, hanem védelmi helyül használtathatott. Szóbeli hagyomány után a toronyépület őrtorony lehetett, mert mint egy török mecset (minaré) *magában állott*, honnét a hajdúk a síkra kémlelődvén, ellenségeik minden mozdulatát meszsze távolságra beláthatták... A falak nagyrésze már földig

¹⁵⁾ Vasárnapi Újság 1858. 328.

roskadt, az erős bástyák az idő vasfoga által emésztetve, nagyban megingadoztak, maholnap nyoma sem lesz ezen nevezetes maradványnak.«¹⁶⁾

A mellékelt képen láthatók a templom körül emelkedő falak a lövőrésekkel és a sarkokon lévő kúptetejű bástyákkal. A falakon át a templom udvarára boltíves kapuk vezetnek.

Az 1859. évi leírás óta ez a templomerőd is eltűnt.

Takács a nánási templomot is bemutatja.¹⁷⁾ A templomi újabb építésű. 1750 táján leégett s csak 1810-ben épült újra. A templomot lőrészekkel ellátott négyszögletű kőfal keríti, mindegyik sarkán kúpalakú fedéllel ellátott kerek bástyával. A hátsó falat gyámoszlopok támasztják. A templom udvarára boltíves erős készülétű kapu vezet. A nánási templomerőd elcsökevényesedett formájában ma is megvan.

Szoboszló és Böszörmény templomerődjeiről Takács nem emlékezik meg, de hogy megvoltak, kitűnik a régi feljegyzésekből.

Szoboszlón 1780-ban a publikációt a templom kerítésében tartják.¹⁸⁾ Böszörményben a templom kerítését 1738-ban építik.¹⁹⁾ 1794-ben pedig »a templom kerítésén dél felől új, kapu vágattatik«.²⁰⁾

Ilyen templomkerítés, kapukkal, sőt bástyákkal, egyéb kisebb alföldi városban vagy községben is látható volt még a múlt század folyamán. Ezek nagyrésze azonban már ellenséget nem látott, csak megszokásból, ősi hagyományként építették: A templomkerítés különben a török világ előtt is fennállott ugyanis a kerítésen belül, az ú. n. cinteremben foglalt helyet a temető. Ez a temetőkerítés erősödött aztán a török világ alatt várfallá, s a temető a templom mellől a városok szélére szorult.

Az 1697. évi tatárbeütéskor Karcag-Újszállás lakosságának egy része is a templom kerítésében menekült meg a tatárok dühe elől, a kerítésen kívül találtakat a tatárok rabságra hurcolták.

A belső váracon és templomkerítéseken kívül a városoknak legnagyobb erőssége a sánc vagy árok volt, melynek külső vagy belső oldalán lévő partját sokszor palánkká építették ki, de legalább is tövissel rakták meg.

Polgár hajdúvárosban ilyen töviskerítés lehetett. Czigány Istvánnak Mária nevű mostohaleánya fattyúgyermekét hogy elveszítse, a város árkanak tövisére feltette.²¹⁾ Debrecen város

¹⁶⁾ Vasárnapi Újság 1859. 29.

¹⁷⁾ Vasárnapi Újság 1860. 76.

¹⁸⁾ Protoc. determinationum ab anno 1780. \.

¹⁹⁾ Protoc. F. 2. N. 6.

²⁰⁾ Prot. G. 1794.

²¹⁾ Komáromy A. i. m. 56.

1606. évi jegyzőkönyve azt írja; Noha az mi városunk csak árokkal és tövistöltéssel kerített körül, de azért Isten megoltalmazott volt.²²

Az árok vagy töviskerítés sem a török világ szüleménye. Megvolt a töviskerítés a *tanorok* képében már a török világ előtti falvak körül is, mint *kert mögötti kerítés*. Neve alkalmasint a szláv »trnik« = töviskerítés szóból ered. A *porgolát* fonottségvény községkerítést jelentett, mely e néven a magyar vár műszótárába is átment. Az alföldi városok kerítésének ezen ősi formái messze a török világ előtti századokba nyúlnak visszra, nem a török világ teremtette ezeket, csak mint meglévőket kifejlesztette és az állandó veszedelmek miatt nagyobb jelentőségeket adott nekik.

A derekabb hajdúvárosokban nemcsak töviskerítés, hanem valóságos palánk is volt az árok partján. Szoboszlón egy lakos 1643-ban a »Nagy utzában a palánk mellett magam saiat földemen telkemen levő kiczin házam «-at említi.²³)

A palánkon és az árkon a városból kijutni csak a fő közlekedő utak kilépésénél lévő kapukon lehetett.

1784-ben Szoboszlón »Bakó Jánosnak adott a nemes tanács egy házhelyeteket *a szováti kapufélen az árkon kívül az árokparton*, délről Somogyi János, napkeletről meg Jenéi István szomszédságokban, mellynek szélessége 12, Hosszasága pedig 10 lépésekből áll; az ára pedig egy körmötzi aranyra határozta,-tott.²⁴) 1785-ben pedig .Nagy Istvánné kér egy házhelyeteket »a *Debreczeni kapufélen* a Szöllősi János háza háta megett *belől* az árkon«. ²⁵)

Az árok, illetőleg ennek partján épült palánk a tulajdonképeni várnak felelt meg. Ezen kívül a külső vár kezdődött, melyet országszerte *huszárvárnak* neveztek. Mint fentebb láttuk, itt tanyázott a lovasság, itt voltak az istállók is.

Ez a huszárvár megvolt a hajdúvárosokban is. Csakhogy a hajdúvárosok vitézeit nem a környező falvak tartották el, sfeni zsoldot nem kaptak, hanem békés munkájukkal maguknak kellett megkeresni a mindennapit. A váron kívül a huszárváron tehát nemcsak lovat tartottak, hanem a mezőgazdasági munka és a jószágteeltetés is teljesen ide központosult. A váron, illetőleg az árkon kívül lévő ezen külső telephelyet a Hajdúságon *kertnek*, *ólas-* vagy *szérűskertnek*, összefoglaló néven *kertségnek* nevezték. Túrkeve kun város régi térképén latin szóval *caulae* = aklok, ólak néven van feltüntetve.

²²) Takáts S. i. m.

²³) Legrégibb protoc. 38

²⁴) Prot. determ. 11

²⁵) U. o. 121.

E kertségek területre nézve a kerített városoknak csaknem ötszörösét-tízszeresét tették. Minél inkább összeszorulva élt a nép lakótelkein a város árkán belül, a kertségeken annál inkább szétterjeszkedett. Egész jószágartása; ólai, cselédsége, rakományai, szérűskertjei, sőt vermei, malmai mind a város árkain kívüli kertjére szorult, még a tüzelőanyagot is itt tartották és a szükséghez képest apránként innen hordták be a lakóházba. A mai tanyarendszer őse a kertség volt, a kertség pedig békebeli formája volt a magyar várak huszárvárának. Ezzel nem azt mondjuk, hogy a kertség a huszárvárból keletkezett, megvolt az bizonyosan a török világ előtt is, mint a kerített földművelőhelyiségek járuléka.

A XVI—XVII. században Debrecen szintén kerített város lévén, ólas és csűrös kertjei hasonlóképp a város árkain kívül feküdtek.

Bartha Boldizsár azt írja 1666-ban²⁶⁾ »nagy sok könnyhul-
latásra méltó siralmas gyásza öregbüle e városnak az által, mi-
szerént april. 2-án 11 és 12 óra között kis Csapó utcában fényes
nappal hirtelen tűz támadott, mely miatt 9 ház s *néhány major*
kertek takarmányostul megégtének. Ugyanazon napon délesii
predicatio alatt 3 órakor hirtelen újabb tűz támadta Varga ut-
czában Ferenczi Péter házánál, mely tűz Czepléd utczának
mindkét során hirtelen átmenve, Burgundiát, Csapó utczának
nagy részét, Szappanos, Olajos, Csapó utczának derekát *a város*
kerítésével és sok szép rakott kertekkel együtt két óra alatt
porrá hamuvá tévé. Sokan a rajtok valóban is alig szaladhat-
tak ki a tűz alól, sokan, kik templomban voltak, csak füstjét
láthatták lakó édes házuknak és benne való javaiknak. *A vá-*
ros kerítésén kívül is sok major kertek és asztagok égtenek
meg«. ²⁷⁾

A város tanácsa 1672 máj. 7-én úgy határoz, hogy »a város
árcától 25 lépésig nem szabad kertet építeni, azontúl is pedig
az istállók a kertek túlsó részében állítandók fel«. ²⁸⁾

A fentiekből kiderül, hogy Debrecen várost is a város kerí-
tésén kívül ólas- és szérűskertség övezte. Ezek helyén állanak
ma a várost körülvevő szőlők, illetőleg az újabb városrészek.

Hajdúszoboszló az 1783. évi Beck Pál-féle térkép szerint
hosszúkás négyszögalakú. A Kösüly mellett fekszik s utcái
a Kösülllyel párhuzamosak. Ezen az oldalán nincs sánc; mert
maga a Kösüly folyó védi. A folyón át híd vezet, a híd két
végén magasabb gát van. A térkép a híd belső végén egy há-

²⁰⁾ Rövid Krónika. 1666. 18—20.

²¹⁾ *Szücs István*: Szabad királyi Debrecen város történelme II. 325-326.

²³⁾ U. o. 631.

zikót tüntet fel. Úgy látszik, valaha itt lehetett a hídórház. A város két végét a Kösúlyre derékszög alatt haladva egy-egy sánc határolja. Az északnyugati sáncnak a Kösúlybe torkolásánál térképünk valamely híd- vagy rónaféle átkelőt mutat. Az északkeleti oldalon a térképen sánc nincs, de ezen két oldal sarkán az egykori sánc helyén vonuló szaggatott vonal mintha bástya-helyet kerülné meg.

Ha csak egy pillantást vetünk is Szoboszló régi térképére, azonnal látjuk a mainál sokkal nagyobb zsúfoltságot. Ilyen zsúfoltság csak a falak közé szorított, városoknál „Tálalható. De éppen ilyen zsúfoltság látható Böszörmény, Hajdúhadház, Nánás akkori térképén is. (V. ö.: térképmellékletek.) Böszörmény már 1797-ben védekezni próbál a házak *sűrűsége ellen*.²⁹⁾ Mivel itt a város településének irányát nem befolyásolta semmiféle akadály — mint például Szoboszlón, ahol a Kösúly szabta meg a város települését és terjeszkedését —, a város köralakban települt. Ugyanezt a köralakú települést látjuk Nánáson és Dorogon is. A régi Hajdúböszörményt, mely ma már belváros, szintén árok vette körül. Ennek helyét ma csak a belső körút mutatja, egyébként az árok régen betelt. Az egykori árkon kívül lévő házsorot »Árokalja«-nak nevezik ma is. Ezen kívül terül el a kertség szintén köralakban. A kertséget kerítés övezte. Ez felelt meg a magyar vár legkülső kerítésének, a latorkertnek, illetőleg az ősi magyar falu tanorokjának. Az idők folyamán itt is, mint egyebütt, a kertség belterületté lett, sőt a kertség kerítésén kívül új házsor kezdődött, ami ismét egy új nagykorutat teremtett. 1775-ben »Házhelyek az árkon kívül a város környékén a melhjek találtatnak, az ára minden lépés egy Rénesforintra határoztatik egyszersmind elvégeztetik, hogy ha eladatnak 10 esztendeig fognak inscribáltatni, a 10 esztendő pedig eltelvén, visszamaradjanak a városra«.⁵⁰⁾ Ennek az ideiglenes eladásnak nagy jelentősége van. Jogilag csak annyi és akkora teleknek volt szabad lenni, amennyit a Bocskay-Báthory-féle letelepítéskor kimértek. Minden beltelck egyenlő volt. A telekegységre, nézve azt mondja egy 1784. évi szoboszlói tanácsi határozat: »Mivel az Telkeknek kiadott lajstroma Bekk úrnál 3 telekkel többre mégyen mint idősb N. Marton István uram hadnagyságában, már pediglen az *intravallannak kapacitásad szerint több telket lehetetlen csinálni, mint amennyi hajdanában volt, az midőn Szoboszló várossá az donalarius acquiritorok által felosztatott*. Arra való nézve Bekk Pál úr úgy csak annyi telket végyen fel, mint az intravallumnak kapacitássá magával hozza. Annyivalis inkább, *mivelhogy Szoboszló várossában egyik Te-*

²⁹⁾ Prot. I. 221.

³⁰⁾ Prot. I. 31.

leknek annyinak kell lenni, mint a másíknak, mivel azok mind egyformán oszlattak volt fel elsőbberis«.

A külsőség és minden közös tulajdon a beltelek járuléka volt. Ha tehát valaki fél belsötelket örökölt, a külsőségből és minden közös tulajdonból félrészt kapott. Ha a város sáncán kívül a kertségen lakott, nem számítottak »örökös«, hajdúnak s *nem is* kapott a közös tulajdonokból semmit, legföljebb az örökös birtokosok irgalmából. Ezért a város belsö közterületéből örökösen nem adott házhelyet, nehogy az illetö új tulajdonos jogot formáljon a beltelkek appertinentiáihoz. Böszörményben az *árok-aljai* »cespitius fundusok« mint házhelyek némileg több joggal bírtak, mint a kertsçgek, melyek tisztán a beltelkek járulékaí voltak. Eredetileg minden belsö lakótelekhez a város árkan kívül egy ólas- vagy szérüskert tartozott. Úgy látszik, az árok álján laktak közterületen a cigányok is, akik Böszörményben 1793-ban *új tizedet* akarnak maguknak tétetni.* *Árok-alja* az óváros és a kertség között Nánáson is volt.

A rendkívül zsúfolt település és a nép szaporodása miatt a lakosság már a XVIII. század első felében kezdett a kertségre kitelepedni. Ezt azonban az előljároság minden eszközzel ig}ekezett megakadályozni. Mert amint a beltelkeken lakás nagy joggal és előnyökkel járt, éppúgy nagy kötelezettségeket is jelentett. A joggal nem bíró künnlakó a terhekben sem vett részt.

A jelenleg ismert legrégibb, 1702. évi névszerinti hajdú-összeírásban Szoboszlót tizedenként írták össze. Eszerint 1702-ben Szoboszló 15 tizedre oszlott. A tizedek alatt régen nem városrészeket értettek, hanem katonai egységeket, mivel a katonai kötelékben lévő első települö lakosság annakidején tisztjei és zászlai alatt a város kitüzött belterületén, mint valami táborban, katonai rendben szállott le, e kisebb települési egységek állandósultak s a katonai kötelék közigazgatási keretié vált.

Mivel a katonaság nem vérségi alapon oszlott tizedekre, a településben sem látható az egyebütt gyakori »had«-as (nemzetiségi) településmód. Egyes családok idöközben kihaltak, mások pedig megszorodtak, s az élő családok szomszédjogon megváltották az olyan eladó szomszéd telkeket, melyekre vérokon igénylö nem volt, lassanként mindegyik tizedben elhaltalmasodott egy-két család, s a város múlt századi települési képe már hadas településre emlékeztet. A *had* szót a nemzetség kifejezésére a nép használja, de katonai jelentőségéről nem tud; de nem is tudhat, mert a hajdú ösök nem vérségi csoportokban harcoltak s települtek le. 1756-ban, midön a telkeket »a 400

*) Prot. 1793. 1080.

katonák kiállítása alkalmatosságából» összeírták, Szoboszlón 26 tized volt.

1702-ben egy tizedre átlag 16 család, 1756-ban pedig 15 katona esett. Ma „Szoboszló városa 6 tizedre oszlik. Ma a tizedekbe az egykori kertségek is beletartoznak, sőt a tizedek nagyobb részét teszik.

Az 1783. évi Bek Pál-féle térkép (I. tábla 1. sz.) a város ősi formáját mutatja. A Kösüllyei párhuzamosan három fő utcája van. Ezek legelsőbbike a Nagy-utca »a palánk mellett«, melyet már 1643-ból³¹⁾ említ az írás. Ez a palánk a Kösüly mellett húzódhatott, a Nagy-utca tehát a folyóhoz legközelebbi párhuzamos utca volt. Ezt bizonyítja a »Nagy-utcában, a víz-soron« helymeghatározás is ugyanazon évből. Régi írások említik a Középsort és Félsort vagy Félszer utcát. A Középsor bizonyosan a középső utcát jelöli, a Félsor vagy a Félszer pedig valamely külső utcát, melynek külső oldala még nem volt teljesen kiépítve. Az 1783. évi térkép szerint a város északkeleti oldalán a házak többé-kevésbé sort tartva, de utca nélkül feküdtek. Ezen az oldalon tehát telekről-telekre jártak s a telkek felkerítve sem lehettek. Ez a 3—5 rendből álló Tiáz-tömb, mely az Óvárosnak majdnem egyharmadát tette, az első megszállás után, a XVII. század folyamán keletkezhetett. Ezen a tömbön kívül húzódott a város északkeleti sánca. A sáncon kívül itt is egy házsor keletkezett, alkalmasint a XVIII. század elején.

Az Óvárostól északra feküdt Kísszoboszló, vagy másként Pusztafalu. Ez az ősi Szoboszló falunak a helye, melyet Bocskay hajdúi nem tartottak településre alkalmas helynek és pusztán hagyták. 1783-ban is alig van rajta 4—5 épület, sőt az 1883. évben kiadott részletes katonai térképen is mint fehér folt mutatkozik.

Az Óváros a hozzátartozó Pusztafaluvál területre nézve csak egy tizedrésze a mostani Szoboszlónak. Ez azt jelenti, hogy Szoboszló, valamint a vele hasonló eredetű és ugyanolyan életkörülmények között lévő alföldi városok, a domb- és hegyvidéki városoktól településben nem különböztek annyira, mirif most A mai alföldi gazdavárosok nagy, szertelen és rendetlen belsősege a XVIII. század folyamán keletkezett.

Amint a kurucvilág lezajlása után a béke állandó tanyát ütött az Alföldön, az alföldi városok — melyeknek addig települési jellegét a védelem elve szabta meg — egyszerre új irányban kezdtek fejlődni. A palánkok, kerítések ledőltek, a lakosság kimerészkedett az árkok közül. A huszárvárosokban többé nem portyázásra készült a lovasság, hanem gazdasági

³¹⁾ Legrégibb protoc 38.

munkára. Az elpusztult faluk határából, jobbára jövevény emberekből alakult népes, városnak induló telepek a védelmi berendezésekkel már nem sokat törődtek, de a hajdúvárosokban kialakult gazdasági berendezkedést átvették és meghonosították. A hajdúvárosok gazdági berendezkedése pedig nem az alapító hajdúk találmánya volt, hanem a régi alföldi falu gazdasági berendezkedésének az új viszonyokhoz való alkalmazása. A hajdúk letelepülésétől a kurucvilág végéig több mint egy évszázad telt el, ez az idő éppen elegendő volt arra, hogy a hajdúgazdasági berendezkedés teljesen kialakuljon. Alföldi gazdavárosaink tehát nem teljesen az ősi, alföldi városok (Szeged, Kecskemet Debrecen, stb.) mintájára keletkeztek hol a városok képét kialakító évszázados kultúrintézmények; az ipar, kereskedelem átértékelték a török világ viharait, hanem az erdélyi fejedelmek által mesterségesen megnövelt falukülső hajdúvárosokéra, amelyeknek keletkezése, kialakulása a védelem jegyében történt. A hajdúvárosoknak nem is az volt a céljuk, hogy Debrecen, Nagyvárad, Szeged, stb. szerepét töltsék be. Azokat geográfiai szükségesség hozta létre, ezeket a kor parancsoló szüksége. A veszedelem elmúltával ezek éppúgy városnak címzett nagyhatáru, népes és terjedelmes falvakká lettek, mint azok, amelyek hasonló viszonyok között ezek példájára keletkeztek. Amint hogy nem tagadhatjuk meg alföldi gazdavárosainktól, hogy egyik-másik a történelmi múlttal bíró városok felé jelentékeny lépéssel halad, sőt azt meg is közelíti, éppúgy több történelmi múlttal bíró város — különösen amelyik a török világ hagyományaként egy sereg elpusztult falu határát bekebelezte s ezáltal az állattenyésztés és földművelés közigazdasági életében nagyobb szerepre jutott — a gazdavároshoz közeledik.

De térjünk át arra a folyamatra, mely hajdúvárosainkat messze kivitte a sáncok közül és a mai terjedelmes formát kialakította.

A hajdúvárosok, valamint az ezek mintájára keletkezett nagyhatáru alföldi gazdavárosok, a XVIII. század elején még igen kevés földet műveltek. Csak annyit vetettek, amennyi kenyérnek kellett. A föld trágyázása ismeretlen volt, tehát öröklajdonú földet nem tartottak, hanem időről-időre elcsapták kiélt szántóföldjeiket és új, pihent földet törtek fel gyepből s azt is addig élték, míg ki nem merült. Hosszú évek múlva az elhanyagolt szántóföld, mint legelő, kipihente magát s esetleg újból eke alá került.

A nép főfoglalkozása a kevés munkát adó állattenyésztés volt. Az állattartás is a legkülterjesebben történt. A jószág kora tavasztól késő ősziig a legelőkön járt s csak télen volt jászlon. A hajdúvárosokban, Böszörményben és Nánáson. nagy rét-

ségek voltak s üti legelőn a szilaj marhatartás is divatozott. „Egyébként ősszel az ugarföldekbe” vetett tengeri kóróját is lábön hagyták s télen a jószággal legeltették le. Ez a szokás néhol, különösen Szabolcs megyében még most is divatozik.

A nép tehát szükségletét főképen az állattenyésztésből fedezte. Az állat teleltetésére ott, ahol téli legelő nem volt, takarmányról kellett gondoskodni. Takarmány dolgában a XVIII. században az Alföldön még jobb világ járt, mint ma. Gyakori volt az árvíz, magasabban volt a föld árja, több volt a nedvesség s széna bőven termett. Mivel a szántóföldek helyüket gyakran változtatták, nem lett volna érdemes tanyát csinálni, de maga a hatóság sem engedte, mert abban a időben a határban emelt épületek hamar rosszsándékú emberek lappangóhelyeivé váltak, ezenfelül a külterületeken épülettel bíró polgárok állandó ellenzői voltak a kiélt szántóföld köztulajdonba való visszabocsátásának. Így tehát a jószágteleltetés a városba szorult, amivel vele járt a takarmány beszállítása is.

Láttuk Szoboszlónál, hogy az Óváros, melyben összezsúfolva élt a város lakossága egészen a XVIII. század közepéig, voltaképen nagyon kis helyen feküdt. Ezekben az összezsúfolt, apró beltelkeken a sok jószágot kiteleltetni lehetetlen lett volna.

Nem is itt teleltették, hanem a várost közvetlenül körülvevő kertekben.

Kert elnevezés alatt ne valamely gyümölcsösre vagy konyhakertre gondoljunk. *A kert a régi magyar nyelvben csak kerített helyet jelentett.* Mivel pedig a veteményeket, kártevők ellen többnyire bekerítették, a kert szó lassanként átment annak a megjelölésére, amit bekerítettek.

Minden belterületi házhoz egy-egy kert is tartozott. A kertben tartották, teleltették a jószágot, ugyanitt volt felhalmozva a takarmány, sőt a ház szükségletére való tüzelőanyag, a nád, szalma is. A *kert* (kerítés) a telelő jószág trágyájából rakott *garádgya* volt. A garádgtyát egy vagy két oldalról néha árok határolta, máskor pedig csak egy-egy árok választotta el egyik szomszédot a másiktól. Mivel a trágyakerítés hamar tönkrement, sok helyen fecskerakással vagy vályogból sárfalat raktak s betapasztották. Ezek a kerítések nem voltak magasak, egy ember könnyen átvette magát rajtuk. Mivel nem mindegyik szolgált utcára, kapunyílásai is voltak s ezeken át néha 4—6 idegen kerten keresztül tudott a tulajdonos a maga kertjébe jutni.

A kertekben a jószág részint a szabad ég alatt telet, részint a számukra épült félszerekben, ólakban. Ahol kerítés nem volt, a különféle jószág számára különféle aklot csináltak. A nagy jószág számára emelt ólakban lakott a cselédség is. Nem volt külön lakoszobájuk, hanem a jószággal egy helyiség-

ben laktak. Mindössze egy elkülönített sarok állott rendelkezésükre, melyben köröskörül sárból készült heverőpadkák voltak, amelyen ültek vagy aludtak, a padkák között lévő térség pedig tüzelőhely volt, hol szolgálai és bográcsban ételt főztek, vagy pedig világítás, légy-, szúnyogtávoltartás céljából tüzeltek, illetőleg füstöltek. Az ólban széna- és tűzre való tartó is volt a tüzelő szomszédságában. A helyiség másik végében pedig a jószág állott jászlon. Az ól nem volt lepadlásolva s a füst vagy a tűzhely fölött függő pendelykémenyen távozott, vagy pedig, ami gyakoribb volt, az ajtón gomolygott ki.

Az ólaskert tehát a benne lévő jószággal, takarmánnyal, tüzelőanyaggal, trágyával valóságos pizsok- és tűzfészek volt, így nem is csoda, ha a városban nem tűrték. Míg ez az ólaskertrendszer fennállott, alföldi városainknak sokkal nyugateurópaibb külseje lehetett, mint ma, amikor az ól bekerült a lakóházhoz, illetőleg a lakóház kiment az ólhoz. Mert ez utóbbi eset történt.

Már a XVIII. század derekára gyakran olvasunk alföldi városaink jegyzőkönyveiben kerteken lakást tiltó rendelkezésekről. Némely író ezeket a rendelkezéseket a szőlőkben való lakásra értette. A szőlőkben való lakás újkeletű dolog, a régiségben ennek nyoma sincs. Maguk a szőlőskertek is jórészt a múlt században keletkeztek. A XVIII. században az alföldi városokban alig van 1—2 szőlőskert, ezeket is mindig »szőlődnék (vineae) nevezik és sohasem kertnek.

Sőt arra is vannak adataink, hogy a mai szőlőskertek közül több ólaskertből keletkezett. Így Derecskén, Dorogon »Lókért« nevű szőlő van, ami azt bizonyítja, hogy azokban a kertekben valamikor lovat tartottak. Viski Károly barátom szíves közlése szerint Nagyszalonta régi szőlőskertjében még olyan *pajták* vannak, melyekben a régi hatalmas jászlak megmaradtak, egy ilyen jászolról készült fényképfelvételét a Néprajzi Múzeum őrzi. Maga az a tény, hogy egész Bihar-megye területén, sőt a Hajdúság egy részén is a szőlőbeli kunyhónak, borháznak *pajta* a neve, azt bizonyítja, hogy ez az épület eredetileg nagyjószág számára épült. A szőlők kerítése ma is sok helyen ősi soron trágyából rakott gerádgya, melyet kezdetben nem hordtak oda, hanem az ott telelő jószág hagyta olt, s a kéznél levő anyagot használták kerítés készítésére.

Ezzel nem azt akarjuk mondani, hogy minden gerádgyás, pajtás szőlőskert jószágtartó kert volt valamikor, hanem csak azt, hogy az alföldi szőlőskertek távoli őse kezdetben jószágtartó vagy teleltető kert lehetett.

Miért lettek a jószágtartó kertek szőlővé?

A kerteket a jószág *megtelkesíti*, azaz megtrágyázzván, termékenyvé teszi. Fel is szokták azt az időt — amíg a jószág

tavasztól ősziig távol a legelőn van — használni, s a kertet felássák és bevetik. 1912 nyarán Bihar megyében Nagyhalmágy és Vaskóh között egy hegyoldalon olyan sövényből font kerek kerteléseket, ú. n. juhkosarakat láttunk, melyekben káposzta volt ültetve. Ezekben a kosarakban telet a juhnyáj, mely ott-létünkkor távol a havasokon volt nyári legelőn.

Hasonló berendezkedést láttunk Kis-Ázsia északi partvidékén levő Karadzsa Kőj nevű faluban. Szeptember végén az egész falut lakatlannak találtuk. A házak szomszédságában levő, gerendából, cölöpökből és deszkákból rótt aklok tele voltak tökkel és káposztával. Mint később megtudtuk, ez a falu téli szállás; míg a hó le nem szorítja a hegységben levő nyári szállásról a nyájat és a lakosságot, addig nem jönnek le. Mikor megérkeznek, az akol-kertek termékeit letakarítják s a jószág tavaszig megint lakója lesz az akolnak, s az akollal kapcsolatos ólaknak.

A telkesítés révén az alföldi városok ol as kertje szinte pre-desztinálva van a növénytermelésre, így aztán a városok kertjei, melyek kezdetben kizárólag az állatteleltetést szolgálták, lassankint művelés alá vonattak.

Mivel pedig az óvárosok területén a tartós béke és fokról-fokra javuló gazdasági viszonyok miatt nagyon felszaporodott lakosság nem fért el többé, a városoknak lassankint szakítaniuk Ellenben a kerteken való lakás tilalmazásának gondolatával s a lakosság a múlt század első évtizedeiben teljesen ellepte a kerteket s az egész kertség a valóságban is egyszerre belterületté vált, noha már előbb is annak számított. A kertekre való kiköltözéssel velejárt a közös föld birtoklásának újabb szabályozása. Vagyis a kerti lakos számára is biztosították mindazon jogokat, amelyek megillették az Óvárosban lakót, viszont vállalnia kellett azok terhét is, így aztán a kert az Óvárossal teljesen egybeforrott és kialakult egy nagy telkekkel, a telkeken istállókkal, rakományokkal ellátott girbe-görbe, zsákutcás, zugos; sok helyen szinte mondhatnánk ázsiai külsővel bíró város.

Kezdetben ezekben az egykor jószágkertes városokban a többi fejlődésnek szinte leküzdhetetlen nehézségei támadtak. A kerteken át eleinte csak sugáralakban kifelé vezető utak mentek, keresztutcák nem igen voltak. Az utakat is az utcárja rakott vermekkel, disznóólakkal úgy elszorították, hogy alig lehetett közlekedni. A keresztutcákat mindaddig nélkülözhatték, míg kertről-kertre lehetett hajtani, de mikor már mindenütt kerítéseket emeltek és kapukat állítottak, az ilyen mélyebben fekvő kertekbe vezető zugokat utcákká kellett kitörni. Ezek mind, nagy nehézség árán leküzdhető feladatok voltak. Egy-egy nagy égés lényegesen megkönnyítette az utcarendezés munkáját s az ősi település és a szükségszabta irányok megtar-

tásával lényegesen szabályozták a rendetlen zugokat, girbe-görbe utcákat. Így a többször megégett Bösörménynek a szomszéd helységekbe vezető főútjait kiegyenesítették; az egykori Óvárost, Árokaját és a kerteket övező kerítésen kívüli házsort körúttá képezték ki, s a kertek közti zugokból számos keresztutcat törtek. A nagy égések Nánás utcáit is nagyon átalakították. Legjobban megmaradt ősi mivoltában Szoboszló, melyet nagy égés Szejdi járása óta nem pusztított. Éppen ezért választottuk tüzes vizsgálatunk tárgyává, noha, mint mondtuk, az Óvárosnak a Kösüly folyásához igazodó párhuzamos iránya ellenkezik a szabadon települő, kerített alföldi városok sugaras elrendeződésével.

Szoboszló kertjeiből talán az ú. n. *Gátoldal* (I. térkép 2.) alakult legelőbb lakott városrészé. Ez a rész a Kösüly délnyugati partján terül el az Óvárossal szemben. Nevét attól, a két gáttól kapta, melyek a Kösüly medrét áthidalják. A délibb fekvésű nagyobb gát felőli rész a *Nagy gátoldal*, az északibb fekvésű kisebb gát felőli a *Kisgátoldal*. A Balthazar János mérnök által 1841-ben készített térképen e városrész közepén még vízállás terül el, melyet egy 1868. évi térkép sziknek jelez.

Az Óvárostól délkeletre, közel a vasúthoz, a *Sopron-oldal* nevű városrész fekszik. Ez is teljesen kertség volt. Nevének eredetét nem tudják. Sopron a szlávban csürt jelent. A Sopron-oldaltól északra, az Óvárostól keletre a *Földvár* nevű városrészt találjuk. Ez is a kertségből alakult s már rátelepedtek az egykori Földvár helyére is, mely még az 1783. évi térképen külön áll a kertségtől.

Az Óvárostól nyugatra, a Földvártól északra, a debreceni országúttól délre a *S zentgyörgy-oldal* terül el. Nevét a hagyomány szerint valami Szent György tiszteletére épült szerzetes házról vette, mely vendégfogadóhely volt. 1762-ben Tóth Mihály háza a Szeritgyörgyi állás felégetéséért elbecsültetett.³²⁾

A Debreceni országúttól, az Óvárostól és a Kösüly tői északra fekvő városrész a *Pece-oldal*. Nevét a benne levő Pece nevű értől és tótól vette. Ez is, mint a Szentgyörgy oldal, szintén kertség volt.

Az egykori kertségek között levő említésreméltó helyek: *Dörgő-bánya*: gödrös hely, valószínűleg hajdan vályogvető-gödör lehetett, ma már teljesen beépült. 1816-ban itt jelölnek ki temetőt a *Szentgyörgy-oldal* részére. *Veremalβα* a várostól északra a Pece-tó alatt mintegy 3 méter magas emelkedés. E helyen hajdan gabonás vermek voltak. *Török-domb* a Kösüly balpartján a Nagygát mellett. A Nagygát-oldal 1841. évi térképe e dombon sok apró épületet tüntet fel. (I. térkép, 2. sz.) Úgy

³²⁾ Prot. A. 297.

látszik, itt pincék vagy vermek lehetek. Sopron-oldal déli részén egy a kertektől körülvevő temetőt is feltüntet az 1868. évi térkép.

Hogy a beltelek és a kert milyen viszonyban volt egymással, kiténik a városnak Göntzi Györggyel való 1780. évi egységéből. Egyúttal azt is mutatja, hogy a város mennyire rendelkezett még az örökös telkek fölött is. Ezt mondja a város legrégibb protocolluma:³³⁾

A város hadnagya és tanácsa elé járult Göntzi György helybeli lakos, jelentvén, hogy »eleiről maradt Örökös Ház Teleké appertinentiáin kívül ez előtt bizonyos Esztendőkkel az akkori Nemes Tanács által egyik Leányok oskolájának destináltatott és applicaltatott és mind e mai napig is azon rendelt végre deservál, mely örökös Telekért (melly vagyon a Szikszai István és Öreg Dóró Mihály telekjeik között) in cambium hogy hasonló város földjén levő teleket adnának Instántiája által megkeresett.« A város ezt méltányosnak látván »megegyező akarattól« — úgymond — »adtuk és cedáltuk azon város földén levő Teleket, mellyen actu lakik néhai Árva Mihály felesége mostani férjével Kováts Andrással, mely Teleknek kétfelől szomszédi Nap keletről Márton mihály Nap nyugotról pedig Harsányi János Város földén levő telekét advicínáltatnak. Adtuk pedig ily conditiók mellett, hogy míg él Kováts Andrásné, rajta lakhatik, halála után pedig ha életben maradna is mostani férje Kováts András,, (minthogy első férjével Néhai Árva Mihállyal szerettek a Várostopól) mint Várostra nézendő telektől Kováts András amovealtatik, Göntzi György Uram pedig a már megnevezett Teleknek birodalmában belé bocsáttatik. Minthogy pedig Göntzi György uram *Telekének elvételével szeriis kertyének is usussától megfosztatott* (mely kert vagyon a Kürti Bálint és György kovács Lakossaink kertjeik között), tehát a nemes tanács ezen megnevezett Göntzi György uram Kertye helyett in cambium adja még életben levő Juhász János lakosunknak Szerős kertjét, melly kertnek észak felől való része város földje, más része pedig mellyet Berge Mihály Eleiről álló maga kertyének lenni tanúk bé bizonyított ugyan, mindazonáltal a Nemes Tanácsnak közben vetésére maga Berge Mihály és mindkét ágon levő s leendő succesorainak is képekben által adta Göntzi György uram részére Cambiumban ilyen conditio alatt, hogy többszöris megnevezett Göntzi György Uram *Telke után való Szerős kertet* acceptálta Berge Mihály maga és successor! részekre annyivalis inkább, hogy a nemes tanács Göntzi György uram által 6 vonás forintokkal ezen cambiumot beneficáltatta. Melly cambiális Telek és szeriis kert eránt ez evictiót a Nemes Tanács magára felvállalja, hogy minden legitimus Impetitorok ellen mind magát Göntzi György uramat mind succesorait sőt legatariusait a Teleknek és Kertnek Birodalmában megoltalmazza« ... ha pedig ezt nem tenné... »magát obligállya, úgyhogy a mondott Teleken és Kertben ha mi uj épületet téssen, nevezett Göntzi

³³⁾ 482. 1.

György eő kegyelme, tartozik a Nemes Város (vagy akinek ezen cambialis kert birtokába menne) azoknak árát visszafizetni.«

E tanácsi végzésekből kitűnik, hogy a XVIII. század végén a magántulajdon érintetlenségét a hajdúvárosokban még nem ismerték, s az ősi földközösség hagyományaképen a város nemcsak adhatott, de vissza is vehetett telkeket, sőt azokat polgárai között a maga kezdeményezéséből meg is cserélhette.

1689-ben Böszörményben még » Proprietarius telekjeire itt-hon nem laktába ha valaki házat csinált«, hazajövetelkor »a régi tulajdonos reimperálhatta«,³⁴ Szoboszlón 1701-ben úgy há-tároz a tanács, hogy »aki a várost elhagyja, annak telke a vá-rosra száll«. ³⁵

A puztán maradt telkekkel a város *szintén* rendelkezik, de ha vérrokonság valamikor a hozzá való jussát igazolja, és a befektetett költségeket megtéríti, vissza kell adni.

Szoboszlón 1731-ben Szilágyi Mihály lakosnak ára letéve ad a tanács egy fél pusztá telket, a »Sándor Mihály telkének felét cum omnibus respective appertinentiis, úgy mint *kertyének, gyep-, szántó- és kaszáló földeinek a felével*, amely háztelek vagyon *a fél soron*, napkeletről Padra Bálint, napnyugatról pedig Mohácsi Gáspár való szomszédságában. Aduk pediglen azon fél telket öt vonás forintokon ... és fél forint ára áldo-máson, mely summa pénzt ő kegyelme minden fogyatkozás nélkül le-tévén, miis percipiáltuk és közönségesre fordítottuk. Miis annakokáért azon praemittált ház Teleknek felét Szilágyi Mihály kedves atyánkfiának és minden posteritasinak adtuk és cedáltuk ilyen formán: hogy mindaddig míg tulajdon a magáét élje, birja és hasznát vehesse, valameddig *vél-nem támad hozzá* és az ő kegyelme pénzét, amelyet közönségesre fizetett, le nem teszik, ha pedig legális vér támadna hozzá és azon megnevezett telket ki akarná váltani, addig azon vér is hozzá ne juthasson, valameddig; a praemittált summát és az *épületeknek, a mellyek vagy az ház Teleken vagy a kertben építetnek ácz* árát betsű szerint le nem teszi.³⁶)

Ebből az egyezségből kiderül, hogy eleinte a kert a háztelek-nek elválaszthatatlan járuléka volt, noha azzal területileg nem érintkezett. Fél háztelekhez az ingatlan járandóságokból csak fél rész járt. Megtudjuk azt is, hogy már 1731-ben is emeltek épü-leteket a kertben.

Háztelekeladáskor a szerződések állandó kifejezése volt: »cum omnibus appertinentiis, azaz kertjével és és minden szántó-s kaszálóföldeivel együtt«.

A zálogból visszaváltott kertben emelt épületet szintén megfizették az építőnek.³⁷)

³⁴) Prot. A. 25—102.

³⁵) Prot. jurid. et ing. 1776. 293.

³⁶) Legrégibb protoc. 249.

³⁷) U. o. 250.

Szoboszlón 1784-ben Fejér István eleiről reá maradt örökös kertjét, mely a Debreceni útfelén napkelet felől Lente István és Lente Sándor szomszédságában van, Szöllösi Mihálynak és leendő örökösének zálogba adja s megengedi, hogy azon szabadon építhessen. 60 esztendő múlva azonban a kert vissza száll s Fejér az épületeket megtéríteni tartozik.³⁸⁾ Polgár hajdúváros 1643. évi statútumainak 25. articulusa »Az kerteknek fogásáról« azt mondja: »Az város körül pedig a kik kerteket fognak, m égne merészeljék cselekedni kapitány és eskütt uraim híre nélkül.« Úgy látszik, itt szabadon lehetett kertet fogni, de valószínűleg valami váltságot kellett utána fizetni.

Hogy itt ólas- vagy szérűskertről van szó, nem pedig szőlőről, kiderül a 26. articulusból, mely külön »Az szőlő örökségrül« intézkedik.

Osztokodáskor nemcsak a beltelket, hanem ingatlan járandóságait is megosztották, de az is előfordul, hogy egyik személynek hagyományozzák a beltelket, másiknak a kertet, harmadiknak a szántóföldet.³⁹⁾

1797-ben Bodnár Jánosné Hattházi Erzsébeth Hadház város tanácsa előtt panaszolja, hogy Ferentz és Péter testvérei a Telekből, kertből, két szállásokból az ő részét nem akarják kiadni.

Hattházi Ferenc és Péter azt állítják, hogy a »két Szállásból és Kertből Bodnár Jánosnének részt nem adhatnak, mert azokat magok váltották ki Bodnár Jánosnének minden segítsége nélkül, a harmadik szállásból és a telekből ma is készek kiadni a részt.«⁴⁰⁾

A gazdátlaná vált kerteket, akinek szüksége volt reá, fel foghatta, s ha az ősi jogos tulajdonos nem volt kipuhatolható, az új tulajdonos jogot szerzett reá, különösen, ha már bekerítette s épületeket is emelt rajta.

1775-ben Szétsi György fogott telkének az ügyét tisztázza Szoboszló város tanácsa:

1. »Tudja-e bizonyosan a tanú, hogy azon szer ősz kert melyben, most Szétsi György lakik, pusztá volt, minekelőtte Szétsi György belé nem szállott?«

2. »Hát azt tudja-e, hogy azon kertben levő épületeket mind Szétsi György építette és garádjait is a kertnek nevezett Szétsi György rakta mostani felesége Szegi Sára idejében?«⁴¹⁾

A feltett kérdésekre Dóró István 46 éves tanú úgy vall, hogy »tellyes pusztaságát az utrális kertnek nem tudja, hanem ad 2° tudja azt, hogy valami épületek mostan azon kertben vágnak, mind Szétsi György épí-

³⁸⁾ Legrégibb Protoc. 523.

³⁹⁾ Szoboszló. Legrégibb prot. 485.

⁴⁰⁾ Tanácsjvk. 1797. 115. sz.

⁴¹⁾ Prot, jurid. 1775.

tette mostani feleségével Szegi Sárával.« Szénási János 56 éves tanú pedig »bizonyosan tudja, hogy az utrális kert pusztá volt, minekelőtte Szétsi György belé nem szállott, hanem Szétsi György előtt sokan laktak abban a kertben csak az ő érésére.« 2° Azt is világosan tudja a tanú, hogy azon kertben lévő minden épületeket Szétsi György építette és *garádjázta*, mert azon időben csak egy darab fal állott fel minden fedél nélkül, de *házfal volt-e vagy istálló fala*, azt a tanú nem tudja.

Dóró János 60 éves tanú »minthogy *egy garádján lakik* Szétsi, Györgygyei, tudja bizonyosan, hogy minekelőtte Szétsi György azon kertbe belé szállott, melybe *most lakik*, pusztá volt és azt onnan tudja, hogy a *pusztaság miatt fel is árkolta*, mert azon időben senki sem lakott benne. Ad 2° Azt is tudja bizonyosan, hogy minden épületeket Szétsi György épített benne valami most vagyon és maga garádjázta is azon kertet. Volt ugyan egy darab fal, de minden fedél nélkül, aztis Szétsi György elrontván, mindent újonnan épített benne.«

A kert az ingatlan között a legkapósabb volt.⁴²⁾ v

Szoboszlón a kerthelyért 1773-ban 5 forintot fizettek,⁴³⁾ más alkalommal 1777-ben két véka búza vagy egy nadrágnak való volt az ára⁴⁴⁾. A kertek szabadon való adásvételét igyekezett a tanács korlátozni. A kerteket illető rendelkezésekből úgy látjuk, hogy a városok köztulajdonnak tekintették a kertek egy részét, melyek örökölhetők voltak ugyan, de magszakadás, elköltözés vagy pusztánhagyás esetén a város rendelkezése alá kerültek ismét. Böszörményből Gombi István 1717-ben elszökvén, kertjét Koncz Jánosnak adja a város.⁴⁵⁾ Több adatot találunk arra is, hogy a város nem engedte továbbadni a telkeket. Böszörményben 1797-ben »Varga János nyomorult a kertjéből hogy *egy darabot* eladhasson, install ja. Az eladás meg nem engedtetik«, határoz a tanács.⁴⁶⁾ 1838-ban pedig »a kerteknek engedelem nélküli eladásuk kinyomozására küldöttség rendeltetik.⁴⁷⁾

A kertek más része telek után való örökös kert volt.

Ezek eladása elé a város nem gördített nagyobb akadályokat.

Szoboszlón 1777-ben Horváth Ferenc telkének tulajdonjogát állapítja meg a tanács:⁴⁸⁾

1.° Tudjae a tanú, hogy azon kert, mellyet Horváth Ferentz bír, Város földén levő vagy pedig Telek után való?«

⁴²⁾ Lásd Böszörmény 1748-i ingatlanforgalmát, 205. 1. — Regestrum Protocolorum Juridico-Politico-Oeconomicum 1668—1789.

⁴³⁾ Prot. Juridic. 1778. 431.

⁴⁴⁾ Legrégibb Prot. 350.

⁴⁵⁾ Prot. A. 443.

⁴⁶⁾ Prot. L. 355.

⁴⁷⁾ Prot. 1838. 241.

⁴⁸⁾ Prot, juridic. et ing. 1773, 1780. 350.

2.° »Hát arra miképen emlékezik a Tanú, hogy a midőn néhai Kémeri János felfogta, hány szakaszban fogta fel? és kitől vette? vagy hogy vette?«

3.° »Ki lehet ezen dologban jó tanú?«⁴⁹⁾

Magyar János 76 éves »Tanú tudja, hogy az utrális kertben Néhai Kémeri János lakott és róla maradékaira szállott, de hogy város földén levő legyen-e vagy telek után való, a tanú abban semmit sem tud, minthogy a Tanú azon a részen, ahol az utrális kert vagy, *sohasem lakott*.

Tóth Mihály 68 éves »tanú Kémeri Jánosnak a szájából hallotta, hogy mondotta: Én Bajdorától vettem meg a kertet két véka búzán, Értvén alatta azon kertet, melyben most Horváth Ferenc lakik, és tudja a Tanú azt is, hogy a midőn néhai Kémeri János az utrális kerben belé szállott, és gazdasága nevededett, azon kert mellett pedig elől és hátul a kapu félén, de a tanú nem tudja, ha birjae Horváth Ferencz avagy sem. De bizonyosan tudja azt a tanú, hogy azon akolnak helyét néhai Kémeri János Kartsa Mihály a pestis előtt⁵⁰⁾ három esztendővel vette meg egy fejér Karasia nadrágnak valón.«

Pál András 63 éves »tanú néhai Kémeri Jánosnak ostorossá lévén tudja, hogy az utrális kertben lakott és akkori időben az utrális kert igen csekély volt, hanem annak utánna a gazdaságban öregbülvén a Bajdora kertjét is hozzáfogta a maga kertjéhez, úgyszintén Kartsa Mihálynak is szomszédságában lévén egy Akla, ezt is hozzáfogta és úgy nagyobbította mind előre mind hátra néhai Kémeri János a maga kertjét.«

A kertek nagysága — ellentétben a telkekével — változó volt. Ha valakinek a gazdasága megnagyobbodott, telkéhez vett vagy foglalt egy darabot a szomszédéból, vagy ami még gyakoribb eset, a városéból.

Szoboszlón 1701-ben »Bódi László uram pro cautela inse ráitatta, hogy a nemes tanács megtekintvén ő Kegmének hasznos szolgáltyát conférai ták instantia mediante ő Kegméimeki ászt a kertet, amely *kerttye melleti* volt kertjének öregbétésere mint Város földét.«⁵¹⁾

Sokkal gyakoribb eset volt, hogy a városéból foglalták a kertet.

1717-ben Szoboszlón »Beretzki Márton a város földén egy *kertet foglal*, amely ért a Nemes Tanásttól 12 forintra büntetvén, birtokába meghagyatik.«⁵²⁾

A város területéből való foglalás legtöbb esetben az utcák rovására történt.

Nánáson 1785-ben »kerteknek beljebb rakására és ahol a

⁴⁹⁾Szoboszló lt. juridicum et inquisitionale 1773—1780. 350. 1.

⁵⁰⁾A pestis 1739-ben volt.

⁵¹⁾Legrégibb Protoc. 150.

⁵²⁾Sárga Protoc. 115.

közök szorossága kívánja az épületeknek is elbontására küldött ség rendeltetik.«⁵³⁾ Később úgy határoznak, hogy az utcákat elfoglaló lakosoknak *a házaik is elhányattassanak*«.

Szoboszlón 1811-ben »azon kerteknek, melyek Nádudvar felé a Kösü-parton a *Kis-zugon*, továbbá a Gát-oldalon és *Pecze* oldalon kijebb fogattak, — fölmérésére deputatio rendeltetik.⁵⁴⁾

Akinek a kertjét a víz ellepte, az kérhetett helyette másikat a várostól.

Szoboszlón 1816-ban »Körösi Mihály *víz vette kertjét* a városnak resignálván, helyelte más kerthelyet kér«.⁵⁵⁾ 1826-ban pedig »TKöselly laposába lakóknak más hely adódik cserébe.«⁵⁶⁾

A lakosság szaporodtával a városok mind több-több kertet osztottak ki, ennek következtében sok helyen a vályogvelő gödrök és a temetők a kertek közé kerültek. Az ilyen temetőket egy darabig nem bolygatták, de mikor már a sírok behorpadtak, a temetők helyét is kiosztották kerteknek.

Amint a levéltári adatok mutatják s amire még öreg emberek is emlékeznek, régen nem voltak olyan utcák, mint ma. A főközlekedési utak, melyek a szomszédos helységekbe vezettek, a városok központjából sugárszerűen terjedtek széjjel. Ezeket hajtották ki reggelenkint a csordát, csürhét, fejtőnyájakat, este ugyanezeket hajtották haza. Mivel a reggel kihajtott nyáj a város széle felé egyre sokasodik, este pedig hazafelé hajtván, a város központja felé közeledve egyre fogy, a hajtó utak ennek megfelelőleg a város széle felé egyre tágulnak, a város közepe felé pedig ellenkezőleg, egyre szűkülnek. Ezért alföldi állattenyésztő városaink régi térképein azt látjuk, hogy az utak kifelé egyre bővülnek. Ez a jellegzetesség még Debrecen város térképén is meglátszik.

Kezdetben nem voltak a beltelkek felkerítve. Nem is volt rá szükség. A jószág, a takarmány, tűzrevaló, a kertekben, a város sáncain kívül volt elhelyezve. A gabonás vermek, disznóólak, mindenütt közterületen, az utcán állottak. A lakóháznál tehát nem volt a tulajdonos gazdasága úgy felhalmozva, mint most, ezért nem is lehetett jelentősége a ház felkerítésének, mint ahogy ma van.

A fő közlekedési utak tehát csak annyiban voltak útnak mondhatók, hogy ezeken a helyeken nem állottak házak, de a mai utakat, illetőleg utcákat korlátozó kerítések hiányoztak.

Alföldi kertes városainkat eredetileg árkok-sáncok vagy palánkok kerítették s a jószág az árkokon kívül a kerteken vagy

⁵³⁾ Registr. Protocelli II. 1785.

⁵⁴⁾ Regestrum 1809—1816. 1813. 499.

⁵⁵⁾ U. o. 1816. 160. 54.

⁵⁶⁾ Regestrum 1817—1831. 1826. K. betű.

kertségeken helyezkedett el. Ezzel szemben Erdély felé a hegyvidékeken a jószág és a rakomány a lakótelkekkel szoros kapcsolatban levő csűrökben, illetőleg beltelki kertekben nyert elhelyezést, s a községi közös kerítés vagy *porgolát* az egész községet házastól, jószágostól, kertestől körülfogta, s a fő közlekedő utak kijáratánál *mezőkapuk* vagy *porgolátkapuk* akadályozták meg tiltott időben a jószág és az ember ki- vagy bejárását.

A hegyvidéki falukban a kerítés főleg a falut környező vetést védte a faluban levő jószágoktól, mely a házak, illetőleg telkek közötti kerítés hiányában az egész községben elbolyonghatott, de a faluból ki nem mehetett. Az alföldi kertés városok főfoglalkozása a jószágtenyésztés volt. A jószág a kertségről járt a legelőre, ezért a határt úgy kellett felosztani, hogy a kertség és a legelő között vetés ne legyen, mert a jószág ki- és bejárás közben sok kárt tesz benne. Szoboszlón ez a célszerű határbeosztás tanulságosan szemlélhető a város 1783. évi határtérképén.

A kertségeken nagyobb szükség volt a kerítésekre, inerm az egész jószágállomány itt tanyázott, de még a kerteket sem nagyon kerítették fel. Ennek egyik főoka az volt, hogy a kertvégeken kevés utca volt. A kertség belsejébe legfőljebb a fő utcákról egy-egy zugnak, később a kerítések divatba jöttével *kutyaszorítónak* vagy zsákutcának nevezett vak utca vezetett.⁵⁷⁾ A közlekedés azonban a legbelső kertenél nem állott meg. Azon túl néha még 4—6 kert feküdt, s a legbelső gazda a többi kertjén jószágaival együtt keresztüljárt. Az átjárás néha civódásra vezetett,⁵⁸⁾ ilyen esetben a belül lakó civódó fél másfelé keresett és talált kijárást, vagy pedig másutt fogott magának kertet. Ezek a mizériák a XVIII. század második felébtép állottak be, mikor a lakosság már nagyon megsaporodott s kezdett a kertekbe kitelepülni. A telkek ekkor eldarabolódtak s a közlekedés nagyon megnehezült.

Az udvarok felkerítését a Hajdú Kerületek többször szorgalmazták, de a fennálló gazdasági rendtartás miatt azt véghezvinni nem lehetett.

1785-ben „Szoboszlón »sokszori sürgetés után tapasztalván a nemes Tanács, hogy a nemes Város népe a Tekintetes Districtus parancsolattya szerént az udvarokat fel nem kerít-

⁵⁷⁾ 1760-ban Böszörményben Lévai Sámuel és Károlyi István egymásközt az udvarokra bejáró út eránt való difficultásuk tárgyalatik. Prot. A. 279, 283. — 1773-ban pedig Gargya István, Gargya Ferenc és Kis/Pálné közzött a *telekre bejáró út* eránt való difficultás a Tanács előtt eligazítottatik. Prot. A. 346.

⁵⁸⁾ Protoc. Determinationum ab 1780. 122.

tetheti az Idén, minthogy Sár csinálásra polyvája nincs, sem szalmája a Nagy tél miatt.⁵⁹⁾

A régi állattartó alföldi városok kertjei kerítése a XVIII. század végéig — amennyiben fel voltak kerítve — trágyából volt. Ezt a kerítést szláv szóval *garádgjának* vagy *gerádgjának* nevezték. A teelő jószág után tavasára rengeteg trágya halmozódott fel a kertben. Mivel a trágyát ez időben még földjavításra nem használták: vagy tüzelőanyagot csináltak belőle, vagy a kert szélére hányták, ahol a rendesebb ember garádját csinált belőle. Néhol összeraktak boglya- vagy kazalalakú kupacokba s tavasszal a kupacok közepében levő érett trágyát kitaposták *levélganénak* tüzelésre, s az üressé vált trágyakupacot akolnak használták. A trágya azonban néha úgy felhalmozódott, hogy a kertben már semmire sem tudták használni, ekkor kihányták az utcára vagy a közre. Nánáson 1847-ben »ganénak a közökre s Tatár-tavábai hordása tilalmaztatik«. Ha valakinek kertje nem szolgált utcára, s a trágyától már mozdulni sem tudott, kihordta a város szélére, hol azt szélcsend idején meggyújtották. Néhol a kertségnek kerítést csináltak belőle,, máshol pedig a szőlőskerteknek raktak belőle garádját.

A trágyakerítés melegágya volt a férgeknek, amellett tűzveszélyes is volt. Valamivel többet ért a sövény kerítés, melyhez azonban nem mindenütt lehetett anyagot találni. Ezért hovatovább általános lett a sárfalkerítés, melyet 1785-ben a Hajdú kerület is elrendel. Ahol ideiglenes jellegű kerítést akartak alkalmazni, náciából csinálták.

A kertségeken — mint említettük — legfőbb közlekedési vonalak a városból kivezető közlekedési és hajtó utak voltak. Keresztutca kevés volt, ezek főleg az első városrendezés után keletkeztek;

Már a kerítések általánossá tétele után, a XVIII. század végén, felmerült a kereszt-utcák és közök szüksége. A zugokat kertek részben vagy egészben való kisajátításával utcákká alakították. Ahol a kertek bejáró útjai az önhatalmú foglalások miatt elszűkültek, a város karhatalommal utcákká bővítette azokat. De az általános utcarendezés főleg tűzvészek után következett el. Ha a tűzvész nem hamvasztott el mindent, akkor csak bővítették, egyenesítették az utakat, utcákat s zugokból új utcákat csináltak. Ha a tűzvész mindent elhamvasztott, az egész leégett városrészt újból osztották. Böszörmény szabályos formáját a tűzvészeket követő rendezéseknek köszönheti. E város alapjellegét mégis a sugárszerűleg kiinduló közlekedő és hajtó utak, valamint a különböző időkben különböző helyen hányt koncentrikus sáncok vagy latorkertek adják meg.

⁵⁹⁾ Prot, juridic. 434-435.

A bejáró és kijáró utakra találunk adatot egy szoboszlai 1778. évi tanúvallomásban:

Egri János 75 éves tanú egyebek közt ezeket mondja: »amely kertben most lakik Madarász Mihály, a Matsalai kertye vót és az az ember öt száz tengeri nyulat is tartott.

Azt is tudja, hogy *bejáró köz volt* a Madarász Mihály kertye háta megett a Bakó István kertye felére. Madarász Mihály kertyére jól emlékezik a tanú és noha több kertek is voltak azon a részen, de kié voltak, azt nem tudja, hanem nagy pusztaságra emlékszik, *a mellyen a kertség jószágáa a mezőre kijárt.*«

Lente Bálint 80 éves tanú »azt is hallotta, hogy a Rabatin járásában⁶⁰⁾ maradtak azon helyek pusztában és csak a Madarász Kertyére emlékezik a tanú/ noha több kertek is voltak.«

A bejáró közöket foglalással a lakosok néha annyira elszorították, hogy az szinte teljesen eltűnt.

1789-ben Böszörményben a »Sikátor utza, mely Dobor utzáról a Piaczra és Templomba viszen«, visszaállítatik. A lakosok ugyanis e sikátort foglalással teljesen elszorították. A tanács *három lépésre* tágítja a sikátort.⁶¹⁾

Az ólakat mindenütt nagy előszeretettel rakták ki az útra. vagy utcára. Szoboszlón 1811-ben »Kozma Ferenc az ólját à város földére kinyomván, annak megvizsgálására deputációt« küldtek. Ugyanez történt Böszörményben 1792-ben Bódi Mihállal, aki a város földjére építette ólját.

A mellék- vagy keresztutcák s a kertek közei, amellet] hogy igen szűkek, gyakran még tekervényesek is voltak, s a szembejövő szekerek könnyen tengelyt akasztottak.

Szoboszló tanácsa 1781-ben elrendeli, hogy a »városon keresztül vagy a kertek közein 30 pálcacsapás büntetés alatt senki nyargalózni ne merészellyen.«⁶²⁾

A kertek garágyái olyan alacsonyok voltak, hogy könnyen át lehetett ugorni.

Dorog tanácsa előtt 1776-ban Nagy Erzsébet 25 éves tanú ezt vallja: »Én *szomszéd kertben lakom* Halász Andrással, láttam, hogy Halász András egy vasvillával kergette éczaka a deutrális tehenet és az én kertemen *által ugratta a garagyánal.*«

Dorogon ilyen alacsony sárkerítést még ma is lehet látni az egykori kertek között.

Az alacsony kerítés vagy a kerítéshiány miatt gyakori volt a boglyás takarmányban való kár.

⁶⁰⁾ 1705-ben.

⁶¹⁾ Prot. A. 362.

⁶²⁾ Prot. Determin. ab anno 1780. 33.

⁶³⁾ Prot. Inq. V. 13.

1777-ben Dorog előjárói vallatnak:⁶⁴⁾ »Tudgya, Láta Bizonyosan a tanú, hogy az Iffiu Hajdú János kertyének nincsen semmi garágyája?«

»Láttae aztatis a tanú a Vincze György egy Rúgott Bornya bement a Hajdú János kertyében a szína alá?«

A török világ alatt elpusztult nagykun községek helyén az egykori telkek, vagy kertek határvonalát még ma is többé-kevésbé megtetsző árkolások mutatják. Az árkolással való határolásnak a hajdú városok kertjei között is van emlékezete.

Szoboszló tanácsa 1775-ben vallat:⁶⁵⁾

»Tudgya e Világosan a tanú, hogy Tót János és Márton Mihály *kertyeik köz garádyája* ennekelőtte nem ottan volt, ahol mostan le van téve, hanem a Márton Mihály kertére két lépésnyire is tétetett a köz garádyája?«

Tatár István 69 éves tanú vallja: »Tudom világossan, hogy ahol most az utrális köz garádya van, *ottan nagy széles árok* volt és az *árok közepibe* tétetett le a köz garádyája és most is úgy áll Tót János istállójának napkeleti szegeletitül fogva végig a városfelől.«

Lente Bálint 60 esztendő tanú így vall: »Tudom világossan, hogy az utrális köz garádyája az árokban van letéve és nem úgy van, mint annak előtte volt az Istálló szegeletitül fogva Napkeletrül.«

Tóth Mihály 67 éves vallja: »A Tót János istállójának napkeletrül való szegeletitül fogva egészen a kert hátul felől való végéig tudom, hogy a köz garádyája az ároknak a közepiben van letéve és nem úgy van, mint annak előtte volt.«

Lente Mihály 40 éves így vall: »Én is tudom, hogy az utrális köz garádyája a két istálló szegletitüi fogva az árokban van letéve, de bizonnyosan nem tudom, mennyire nyomult Marton Mihály kertére a köz garádyája.«

Mint már említettük, a hajdú városok főképen állattenyésztésre voltak berendezkedve. Gabonát csak annyit termeltek, amennyi kenyérnek kellett. Szoboszló városa pedig a lovas hajdúság tanyája lévén, a lótenyésztést különösképen is gyakorolta. A földközösség miatt a határban tanyát nem lehetván építeni, a város egész jószágállománya a kertekben részint a szabad ég alatt aklokban, részint ólakban Ieléli. *Az ólas kertek tehát közvetlen ősei a későbbi tanyáknak, melyek a szántóföldek öröktulajdonba bocsátása után keletkeztek.*

A kerteket rendszeren ólas- vagy szérűskert néven említik a régi jegyzőkönyvek. E két név világosan mutatja rendeltetésüket is. Ugyanaz a munka és élet folyt ezekben a kertekben mint folyik ma a tanyákon.

Öreg emberek elbeszéléseiből kitűnik, hogy a régi kertbéli

⁶⁴⁾ Prot. Inq. V. 98.

⁶⁵⁾ Prot juridic. et Inquisitionale 1773—1780. 175—176.

ólak teljesen azonosak voltak a nagykun tanyával s a matyó istállóval. Mezőkövesden a községben még ma is találhatók: ilyen ólak, amelyek arra engednek következtetni, hogy Mezőkövesd is kertes város lehetett. Ugyanerre mutat a szomszédos Mezőkeresztes régi térképe is.

Ezek a régiólak abban különböznek a mai istállóktól, hogy nemcsak a jóság lakott bennük, hanem a cselédség is. A cselédek számára az ól egyik sarkában sárból készült tüzelő és heverő patkák feküdtek. A patkák egy, a földön levő tűzhelyet vettek körül. A tűzhely bogrács tartó szolgálóval volt felszerelve s a cselédség a tüzelőben főzött. Este a tüzelőben tanyáztak a cselédek s a lobogó láng világította meg az istállót, vagy az égő trágya füstje űzte el a *pöcsilcet* vagy szúnyogot. A tüzelő mellett tűzrevalótartó, a szemközti sarokban pedig szénatartó volt. A tűzhely felett *pendelykémény* lebegett, vagy ha ez nem volt, a füst az ajtón gomolygott ki. A bejárat előtt gádor volt, s az ól gyakran putriszerű, földbemélyedt volt. Egy ólban 6—8 ló állott. A szarvasmarha közül inkább csak a fejőstehén jutott be az ólba, a többi a kertben a szabad ég alatt telelt. Hogy mi minden volt található az ólakban, kiderül egy 1776. évi szoboszlai vallomásból:

1776-ban Juhász Gyurka *ujj magyar***) az általa felvert ólaktól az alábbi tárgyakat vitte el:

»Legelsőben a Szűcs Mihály istállójából két lánczot és egy fejszét vittem el. Az istállót a Dobozi János horgával ástam ki a zár eránt. Kis György uraméból egy nyakravalót és egy nadrágot vittem el azt vastkóval⁶⁷ ástam ki, a nadrágot elhajítván csak a szíjját vittem el. A Czeglédi Gáspár uram istállójából két sarkantyút vittem el. Ugyanazon éjjel a Török Szabó Istállójából egy bundát. Vig János uram istállóját is felvertem. Két farhámot, egy szekerczét egy bikót egy metcző kést loptam el. A Nagy Miklós uram kertéből is elvittem öt pengőt,⁶⁸) négy tengelyvégszeget, négy felhércztartó lánczot- Innét mentem a Sípos István Istállójára és onnét egy kesztyűt és egy gubát vittem el. Ismét Csizmadia Mihálynak egy pár farhámját is én loptam el. A Magyar János fiának egy süvegét is elloptam. Ismét Ifjú Marton Istvánnak is elloptam egy vasvilláját, egy lánczát egy baltáját. Ismét Császi Mártonnénak két új kis hámját, egy ülöt és egy kalapácsot is vittem el és két kerékszeget. Ismét Ifjú Borbély Andrásnak négy tengelyvégszegét egy pipáját, amely tajték pipa volt. Ismét Kis János uram kertéből hátulsó saroglya lánczot

⁶⁶) Cigány.

⁶⁷) vaskó = rosz kés vagy bicska

⁶⁸) pengő = vaskorong, meleyt a szekér tengelytövére húznak, hogy a kerék ne koptassa a tengely tövét.

vittem el. Özvegy Tóth Istvánné asszonyom istállóját is fel ástam, de semmit sem vittem el, csak egy használt első saroglyalánczot. Ismét Nagy István uram istállójából két Bundát vittem el. A Mónus Pál uram Istállójából el vittem egy Hegedűt nyakravalót⁶⁹⁾ baltát. Pál András Istállójából is — ki ásván a zárnál késsel — el vittem egy saroglya lánczot és egy kalapátsot.⁷⁰⁾

A XVIII. század vége felé a bekvártélyozott idegen katonaság honosította meg az ól újabb *istállónak* nevezett formáját, melyben már tüzelő nincs.

A kertben az ólon, illetőleg istállón kívül többféle épületet emeltek a jószág védelmére Vagy befogadására.

1774 május 11-én Szoboszlón Marton István az eránt inquiráltat,⁷¹⁾ hogy az »aklai nem a Kimeri kerthez tartozó helyen, hanem a', város földjén vágynak.« '

»Tudja-e a fatens, hogy az holott mostan nemzetes Marton István uram *sértés akla* van, nem különben a *nádas akla* és *szénás akla* eőkegyelmének, nem a Kémeri Kerthez tartoznak, hanem ott az helyen a *Kert uttza nagy tágassága* lévén, mind *sértés akol*, mind *nádas akol* és *széna akol* a Kert uttzából fogattattak fel és így az mind Városföldre volt.«

A feltett kérdésre több tanú vallja: »Jól tudgyuk, és emlékezünk arra, hogy az holott N. Marton István úr *sértés akla*, annak háta megett pedig a *Nádas akla* van, azon rész a Kert uttzához tartozott, Minthogy ottan a Kert uttza igen szíles volt abból szakasztódott el. Kémeri Kerthez pedig azon akioknak legkisebb része is nem tartozik. Ahol a *szénás akol* pedig vagon, ottan a régi időben Bajdora' lakott, de miképpen lakott, nem tudgyuk, hanem ászit tudgyuk, hogy a sem tartozik a Kémeri Kerthez.«

Úgy látszik, hogy nemcsak a jószág, hanem a nádkúpok és szénaboglyák számára is aklot csináltak, mert kerítés hiányában a bolyongó idegen jószágtól másképp nem lehetett volna megoltalmazni.

Nánáson 1797-ben Vitéz Györgyné eskettél, »hogy Siró András amely kertet rajta követel, azt Ifjú Siró István és üreg Siró Istvánoktól vette, és hogy a *szín építésnek* senki ellene nem mondott«.⁷²⁾

A kertek összességét tehát *kertségiiek* nevezlek. A kertségek kisebb csoportjait városrészek szerint nevezték el. A kertségeknek külön csődörei és bikái voltak s jószágállománya bizonyos meghatározott területre járt legelni.

1822-ben Szoboszlón a »kertségek gazdái Magyar János és a többiek azon panaszok következésébe, hogy a kertségek leg-

⁶⁹⁾ nyakravaló hegedű = büntető szerszám.

⁷⁰⁾ Szoboszló levéltára. Prot. Juridic. et Inq. 1776. 293.

⁷¹⁾ Szoboszló levéltára. Prot. Juridic. 1774. 39.

⁷²⁾ Tjkv. XXVII. 570.

alkalmasabb csödöreit is Kiss János csikós megnyergelte« Kiss Jánost ettől az abuzustól eltiltják.⁷³⁾

1823-ban a »Soprony oldali kcrtség a Bikái számára még egy kevés szénát kér adatni«.

Sem takarmányt, sem tüzelőt nem volt szabad a házak közé behordani. Azokat csak a kerteken lehetett tartani.

Böszörmény tanácsa 1797-ben úgy határoz, hogy »Takarmánynak a házak közé való behordása s rakása tilalmas«. Még az évben megismétli a tilalmat: »Takarmányt s más fűteni való gatzt akik házaiktól ki nem hordták, még egyszer megintetnek.«

Mint említettük, a XVIII. század második felében már sokan kimentek a kertekre lakni.

A legelső tilalmat a kiköltözésről 1748-ban Böszörményről jegyeztük föl. Ekkor »a kerteken lakók,⁷⁴⁾ kik a városban lakók praesudiciumokra a közönséges teherviseléstüi hogy magokat tovább ne subtrahállyák, felirandók lesznek minden tizedekben a *bejövetelre* (ha kik város lakosainak recoginosc[álta]t[anak] *kényszerítendők*«.

1775-ben Nánáson már *lakókerket* emlegetnek. Ugyanezen évben Szoboszlón is emlegetnek a jegyzőkönyvek lakott kerket, melyben még előbb is laktak s veteményezés is folyt benne,

»Tudjae vagy hallottae, hogy amely kertben néhai öreg Szücs Mihály lakott és amelyben mostanis a wiaradiki laknak, azon kert az inquiri curans I. Szücs István Nagy attyoké Néhai Kovács Szücs István uram Kertye volt, melynek felit Jónás Istvántól szerzetté, fele pedig örökössé volt?«⁷⁵⁾

Magyar János 73 éves tanú vallja: »Az én emlékezetemre I. Szücs Mihály uram előtt az utrális Kertet mindig az inquiri curans I. Szücs István nagy attya a Néhai öreg Kovács Szücs István bírta és hogy a leányát elvette öreg Szücs Mihály uram, *úgy szállott a Kertben*.«

Lénárt István 70 éves vallja: »A pestisben⁷⁶⁾ szolgálja voltam öreg Kovács Szücs István uram fiának Szücs Sámuelnek, és *abba a Kertbe lakott* ahol most öreg Szücs Mihály uram maradéki laknak. A kert két szziakaszban volt. A gát felől való részét *Tökös Kertnek* bírta, mely Jónás része volt. Úgy szállott bele Öreg Szücs Mihály uram, hogy el vette öreg Kovács Szücs István leányát az előtt való esztendőben; és míg Szücs Mihály uram a bátyyával Szücs Istvánnal szomszédtságban egy kertben laktak, akkoris Szücs Sámuel lakott az utrális Kertben.«

⁷³⁾ Tjkv. 1822. 38. 26.

⁷⁴⁾ U. o. 1823. 152. 96.

⁷⁵⁾ Szoboszló levéltára. Prot. jurid. et isquisrionale 1773—1780. 1775. febr. 10.

⁷⁶⁾ 1739-ben volt pestis.

1775-ben Szoboszló város tanácsa a Kürti-féle kertről vallat.⁷⁷⁾

Berta Mihály 80 éves »tanú világosan tudja, hogy az utrális kertet Tatár Kovács vette meg Kúti Pétertől és sokat is *futta a furját* azon' helyen Tatár Kovácsnak. Ez meghalálozván, a város bírta vagy 4 esztendeig. Annakutána Szántó Mihály két vagy harmadfél esztendeig bírta, aki Szoboszlórúl Kisújszállásra szakatt. Ezen Szántó Mihály „után Szoboszlai János és Mihály *laktak azon kertben*. Ezek pusztán hagyván Kürti István uram *mint uratlan kertbe minden pénz nélkül* belé szállott, de az örökség Kúti Péteré volt' és maga úgy beszéllete a tanúnak, hogy azért adta el, mivel a török elfogta, sanczot kellett fizetni és a sanczában maga is fizetett, de a város is segítette, mivel a Város melletti-minden holnapban kellett mennie Várad alá és ugyanott el is fogták és azoltától fogva soha az utrális kertet a Kúti Péter maradéki nem bírták, hanem a fellyebb megnevezett személyeknek kezeken és birtokokban forgott az utrális kert. Azon kertnek szomszédi pedig ezek: úgymint nap feljötté felől Mohátsi Péter, napnyugotról pedig Szoboszlai János. Aztis hallotta a, tanú, hogy azon kert, melyben Szél Sándor lakik, azis a Kúti Péter *tökös és Hagymás kertye* lett volna és azt is úgy hallotta, hogy SzéT uraiméknak az elei néhai Kúti Péter uramtúl vették volna meg.«

Kerti¹ veteményekre, szőlőkre külön földet osztottak s ezeket árkokkal vették körül.

Böszörményben 1795-ben »Mind a *virágos-* mind az *epres kerteknek* árkaik megújítatni rendeltetnek⁷⁸⁾

Nagyon sok rendelkezést találunk a régi vermekről. A vermek földbeásott üregek voltak, miket minden évben, megtöltés előtt kiegészítettek, aztán beléjük döntötték a gabonát.

Egy gazdának több verme is volt. 1731-ben Szoboszlom »Balogh Sámuel birtokában levő vermek Páiyi Márton részére visszaadatni rendeltetnek«.⁷⁹⁾ 1749-ben már tilalmazzák az utcán ásott vermeket Böszörményben 1795-ben »Vermeknek az utcákon való beszaggatása Cseke Györgynek megparancsolatik«.⁸⁰⁾ Nánáson is elrendeli a tanács, hogy »az Ut félen levő vermek vágassanak be«.

Mondani is felesleges, hogy az utcán levő vermek igen veszélyesek voltak. Addig csak vigyázott rájuk a gazdájuk, amíg tele volt, de mihelyt kiürült, senki sem törődött velük. Embei állat beléjük hullott, néha pedig nedves időben átázott és a fölötte járó szekerek alatt beszakadt; veremégetéskor pedig gyakran tűzvészét támasztottak.

⁷⁷⁾ Prot. juridic. 1773—1780. 251.

⁷⁸⁾ Prot. G. 538.

⁷⁹⁾ Prot. III. 233.

⁸⁰⁾ Prot. G. G. 131.

Hadházon 1792-ben a tanács így ítél: »Minthogy Tóth János a T. kerületnek sok rendbeli kihirdetett a veremre való gondviselésről tett rendelkezései ellen a vermet felettébb gondviseletlenül *keresztfának keréknek* vagy egyéb ellenzőnek reá tétele nélkül tartotta, azért a megégett borjúnak 10 V. forint áraban, a tehénnek elveszett tejének 4 V. forint áraban, úgy a rendelkezéseknek való engedetlenségért 2 V. forintokba convincáitatik.« A város a gazdátlan vermek fölött rendelkezett.

1723-ban »Muhatsi László elmenvén Szoboszlóról, az üresen hagyott verme Bódi Mihálynak adatott.«⁸¹⁾

A város vermeit és szérúit közmunkával csinálták. Szoboszló tanácsa 1786 aug. 6-án úgy rendelkezik, hogy minden tizedből rendeltessék 2—2 ember »verem ásni és szérú tisztítani «.82)

Az utcáról kitiltott vermeket mindenütt egy bizonyos meghatározott helyre csoportosították.

Szoboszlón 1783-ban »Determináltatott, hogy a városon levő és az utzán levő minden vermek bé szaggattassanak és verem helynek egy bizonyos hely választassék, holott minden ember vermet áshasson.«⁸³⁾

Úgy látszik, Szoboszlón a ma Veremaljának nevezett hely fölött ekkor csinálhatták a csoportos vermeket. 1773-ban a Pusztafalunak nevezett városrészen, 1722-ben Kösülyszegen említenek vermet, ez utóbbi helyen többet is. 1718-ban »Kultsár Pál inquiráltat az eránt, hogy a *Nyugszom* csapszékhez nem messze levő verméből kilopták a búzáját.«⁸⁴⁾ Úgy látszik tehát, hogy künn a határban is tartottak vermeket.

Voltak olyan vermek is, melyek fölött boglyaalakú tapasztott sár kunyhó állott, ezek némelyike nem is volt leásva,. Mindkétféle gyakori volt a kertekben, de a házaknál is előfordult. A földalatti verem 2—3 méter átmérőjű volt. Egy 1769. évi adat szerint egy nánási veremből 10 köből búzát és 10 köből rozst loptak ki.

Ezek után hátra volna még a halár és a határbeli település ismertetése, de ezt más alkalomra halasztjuk.

Az előbb elmondottakból kitűnik, hogy a török világ pusztításai nyomán kialakult, egymástól távol fekvő, nagy határu es nagy belterületű népes alföldi gazdavárosok első típusai a védelemre berendezkedett, ma »Hajdúvárosok« néven ismert katonatelek voltak. Ezek mintájára alakult részint még a

⁸¹⁾ Prot. III. 2.

⁸²⁾ Prot. Determ. ab anno 1780. 16.

⁸³⁾ U. o. 65.

⁸⁴⁾ Sárga Prot. 439.

török világban, részint később, az alföldi gazdavárosok jó-része, sőt meglévő, régi alföldi városok is ezek módjára ren-dezkedtek 'be a védelemre.

A hajdúvárosok mint védelmi helyek a magyar vár beren-dezkedése szerint települtek s ettől csak annyiban tértek el, hogy a ka tonal adósság önfenntartásáról maga gondoskodott, így állatállományát, valamint állattenyésztéshez, földművelés-hez szükséges berendezkedéseit és eszközeit a város erődítése körébe vonta.

A magyar vár külső öve, a katonaváros, azonos- a hajdú- és hajdúmódra települt alföldi városok ólas-kert övével.

A magyar vár ismertetett típusát nem a török világ szülte, így a hajdú módra települt várost sem, mert kezdetleges álla-potban megvolt az a török világ előtti magyar falvakban is, de védelmi rendszerré és nagyszabásúvá a török világ támadá-sai ellen való védekezés építette ki.

Míg a földközösség meg nem szűnt, e kertes városok a török világban kialakult formájukban fennmaradtak. A szán-tóföld örök tulajdonba bocsátása után azonban a városok bel-területén levő ólas- és szérúskertekről a jószágtartás és telel-tetés, a mezőgazdaságii -munkálat és ennek bereiidezkjbdéisei és járulécai nagyrészt a határbeli tanyákra kerültek. Aminlt a kertség eredeti rendeltetését elveszítette, a lakosság a túl-zsúfolt óvárosból kitódult s a kerti telkeken házat épített, miáltal az eladdig szűk területre szorult lakott városrész rend-kívül szétterült és kialakult a mai nagy beltelkű, falukülsejű, alföldi gazdaváros, melyben jelenleg még jószágot istállót, rako-mányokat is tartanak, szemben a régi, ma már eredeti jellegét elveszített óvárossal, melyben régebben ilyenek nem voltak.

Első kiadása: Néprajzi Értesítő. XVUl. 1926. évf. 3. füz. 105—136. I.

Ugyanez különnyomatban: Budapest, 1927. 36. I. 7 térk. 8°.

Az eredeti dolgozatból kihagytuk a hajdúk eredetét tárgyaló bekez-dést, mely »A hajdúk eredete« c. fejezetben és az 1748-i bősörményi ingatlanforgalmat felsoroló táblázatot, mely »Hajdúbősörmény telepü-lésében szöszér int megismétlődik.

HAJDÚBÖSZÖRMÉNY TELEPÜLÉSE

(1926)

Hajdúböszörmény város a Nyírség szélén, a Debrecenből a Hegyalja felé vezető útvonalban fekszik, s egyike azon hat, egykor kiváltságos városnak, melyet közönségesen » hajdúvárosok«-nak szoktunk nevezni. Ezek a városok — a már említett Böszörményen kívül: Nánás, Dorog, Hadház, Vámospércs és Szoboszló, ma mindnyájan Hajdú megyéhez tartoznak. A megye területén levő »Hajdú« jelzővel bíró több község csak az újabb időben kapta ezt a megkülönböztető nevet, de történelmi jogcíme nincs hozzá.

A hat város közül Böszörmény, Hadház, Dorog, Nánás egymás mellett fekszik. Távolabb van tőlük a Nyírségen fekvő Vámospércs. Debrecentől keletre. Ez az öt helység a gyalogis, hajdúság fészke volt. Nem érintkezik velük Szoboszló sem, az egykori lovas hajdúság városa. Hajdúváros jellegét legjobban elveszítette Vámospércs, mely ma már miben sem különbözik a többi szomszédos nyírségi falutól, a többi öt város azonban sajátos hajdútelep jellegét ma is megőrizte.

A hajdúvárosok határának nagyságát, népességének számát, nemzetiségi, vallási viszonyait az alábbi táblázat mutatja (1910):

	Határ kat. hold	Összes népes- ség	Magyar*) anya- nyelvű	Refor- mátus	Gör. kath.	Róm. kath.	Izr.	Házak száma
Hajdúböszörmény r. t. v.	56.778	28.159	28.136	23.543	2.119	1.361	915	5.768
Hajdúszoboszló r. t. v.	41.506	16.093	16.079	14.161	105	1.226	554	4.065
Hajdúnánás r. t. v. . .	46.287	16.781	16.713	14.402	187	1.116	999	4.473
Hajdúhadház r. t. v. . .	24.178	9.821	9.805	8.886	235	243	449	2.181
Hajdúdorog	17.959	10.445	10.445	511	9.050	428	447	2.178
Vámospércs	10.113	3.860	9.867	3.515	55	54	240	804

*) Az egyéb anyanyelvűek németül beszélő zsidók.

E városok közül a legnagyobbal, Hajdúböszörménnyel akarunk ez alkalommal foglalkozni.

Böszörmény város határa már az őskorban is lakott volt. A város fiatal múzeuma több szép tárgyat őriz a kőkorszakból. A nagypródi halmot Rómer Flóris 1882-ben megásatta. Kovács, kövéső, kőkalapács-darabokat találtak. »Ugyanakkor megásatott a nagypródi halomhoz nem messzire eső, úgynevezett Kőudvar és Kövecses halom is. Mind a három helyen számtalan emberi csontot találtak.«¹ Mintegy 37 darab keltakori bronz-pallós, -sisak, -edény került elő egy ízben ásatás közben, melynek egy része a debreceni kollégiumba, másrésze a Nemzeti Múzeumba került.«

Böszörmény határán az *Ördögárok* is átvonul. Ma is látható a böszörményi erdőn, sőt egyrészt határvonal Böszörmény és Hadház között. Innen a debreceni Nagyerdőn keresztül Nagy-létának tart.²

Újabban H. Fekete Péter igazgató, a városi múzeum őre végzeit sikeres ásatásokat, melyeknek során honfoglaláskori régiségek is kerültek elő.

A fentiekből láthatjuk tehát, hogy Böszörmény határa már írott történelmünk előtt is lakott hely volt.

Böszörmény városnak legrégebb történelmi emléke a neve.

A »böszörmény« szó a régi magyar nyelvben mohamedánt, muzulmánt, izmaelitát jelentett. E szóval okleveleinkben legelőbb 1325-ben találkozunk. »Kétségtelen, hogy nálunk izmaeliták már a XI. században, sőt Taksony alatt is voltak. Az izmaeliták részben kereskedők, részben földhöz kötöttek voltak. A kereskedők között nemzetiségre voltak (volgai) bolgárok, akik a mai Bulgáriából jöttek és egyéb levanteiak: arabok, szíriaiak, a földhöz kötöttek között pedig kunok, besenyők stb... A magyar *böszörmény* valószínűleg besenyő-kun-palóc jövevényszó s az átvett török alak büsürman vagy bisirman lehetett. Az sem lehetetlen egyébként, hogy az itt élő izmaelita bolgárok önmagukat büsürmannak hívták.«³

A Révay-Lexikon írója a város nevééről azt írja, hogy a »Böszörmény« név valószínűleg a szerb »*biszer moj*« (gyöngyöm) szóból ered, ahogy Brankovics ezt az értékes birtokát nevezte«.

Ez a névmagyarázat nyilvánvaló tévedés. Böszörményt nem Brankovics szerb despota alapította, hiszen ezen néven már 1332-ben is fennállott a város, amikor Brankovics még a vilá-

¹ Bakóczy János volt böszörményi ref. lelkész kéziratosa krónikája, melyet fia, Bakóczy Endre mostani ref. lelkész őriz, kinek e helyen mondok köszönetet a krónika kikölcsönzéséért.

² Bakóczy i. m.

³ Gombocz Z., Melich J. Magyar Etymologiai Szótár 530.

gon sem volt. Továbbá Böszörmény nevű helység Magyarországon sok helyen volt, ahol Brankovics sohasem birtokolt, tehát el sem nevezhette ezen községeket.

A tény az, hogy Böszörmény városát mohamedán vallású, török-tatár eredetű, közelebbről kun vagy bolgár néptörzsek alapította s róluk nevezte el a várost a környező magyarság.

Böszörményt legelőbb az 1332—1337. évekről a pápai tizedlajsiromok említik.⁴ Nevét Bozermen, Bezernen, Bezermen alakban írják, 1405-ben Zsigmond királyé volt. 1410-ben a Kállay család egy oklevele »Jud et iur... cives et hospes nostri (regis) de Bezermen«-t említi; ebből azt gyaníthatjuk, hogy jelentősebb város lehetett. »1411-ben a rác despota kapja. 1446-ban azonban Hunyadi Jánosnak volt itt 120 jobbágy portája, 1462-ben pedig özvegye tart hozzá jogot. 1451-ben Bíhar megyéhez számították. Vámhely is volt.«⁵ Hunyadi János özvegyéről, Szilágyi Erzsébetről Böszörmény Mátyás királyra, majd őrola Korvin Jánosra maradt, kinek halálával (1504) Böszörmény a Báthoryak birtokába jutott. 1554-ben Böszörmény 74 portával Báthory András⁶ birtoka. 1504-ben Báthory Miklósé. Ezután már a töröknek, hódol.

Böszörmény város halárába számos elpusztult falu és birtok határa olvadt be:

1. *Pród.* Zollai szerint Pród alighanem azonos avval a Provod praediummal, melyet a Guth-Keled nemzetségben Péter ispán állítólag 1067-ben a százdi apátságnak ajándékozott néhány Hortobágy-vidéki birtokkal együtt.⁶ 1476-ban »Prodeghaza« alakban fordult elő s ekkor mint a Hunyadiak birtokát Bihar megyéhez számítják.⁷

Pródot említik 1485., 1495. és 1496. évi oklevelek is.⁸ A török világ alatt is lakott hely volt. 1572-ben mint hódoltsági községben a török kinstári defterek⁹ szerint itt 18 családfő lakott, kiknek háromöled része rác. 1609. szept. 13-án Báthory Gábor ezt a falut a böszörményi hajdúknak adta. 1626-ban már pusztá, ma is az. A város az egykori község egész határát bírja. A város felőli oldalt Kis-Pród-nak nevezik.

2. *Zelemér.* 1332—1337. közt már a pápai tizedlajstromok is említik. 1498-ban már pusztá, vagy ily nevű pusztá is léte-

⁴ Csánki D.: Magyarország történelmi földrajza a Hunyadiak korában I. 506.

⁵ U. ott.

⁶ Debreceni képes kalendárium. 1923. 108.

⁷ Csánki i. m. 524.

⁸ Csánki i. m.

⁹ I. 217. 1. Lásd Berőd név alatt!

zett.¹⁰ 1549-ben 40 portával bíró derék község. 26 porta, melyből nyolcon rácok ültek, Parlaghy Lászlónéé; 10 Zelemén kamarásoké; 4 Derzsi Ferencé volt. 1593 körül elpusztult. Csúcsíves templomának tornya még ma is fennáll. Pusztulása után böszörményi hajdúk szedték zálogba.¹¹

3. *Videgyház és Vidmonostora.* »Vidmonostor l(411-ben mint debreceni uradalomhoz tartozó helység, majd mint a Kállaiak birtoka merül fel. Ezzel tán azonos az a Videgyház, mely 1415-ben mint az Olnodi Czudarok, 1476-ban pedig a Hunyadiak birtoka«. ¹² Alkalmassint „azonos vele az 1402. évben szereplő Vidtelke is, mely 1492-ben pusztta.¹³

Vid Zoltai szerint 1549-ben 54 portát számláló, túlnyomólag rác lakosságú falu volt.¹⁴ Karácsonyi szerint¹⁵ a rácok csak 1565. vagy 1566-ban költöztek ide a szomszédos Balmazújváros, Böszörmény és Zelemér helységekből. Az 1572. évi török fejadó defter szerint 75 család lakja a falut, kik közül 50 magyar, 19 rác, 3 orosz, 3 oláh. A hagyomány szerint a Böszörménybe költöző hajdúk az itt talált rácokat kiirtották. Zoltai szerint azonban már előbb, 1593-ban elpusztult.¹⁶

Vid pusztán később Nánás, Böszörmény és Hadház városok osztoztak. Az egykori falu telke nem messze van attól a helytől, ahol a polgári út a nagypródi legelőre lép.

A három előbb említett pusztán kívül több olyan egyházas helyet találunk Böszörmény határán, melynek egyik-másika falu volt, de még jóval a török világ előtt pusztult el.

1. *Salamon.* Zoltai szerint »Zelemér és Böszörmény között Hadház felől települt ez a kétségtelenül árpádkori falu. A Váradi Begestrum kétszer említi. 1214-ben Patafia Jákó Salamonföld harmadrészét »elkerített« ház helyvel és erdőséggel együtt megvette Eusták fiától, Bodon ispántól. Majd 1222-ben némely nyíri izmaeliták (hihetőleg Böszörménybe valók, mert hiszen Böszörmény izmaelita bolgároktól kapta nevét), három embert, akik ugyanezen Salamon faluban laktak, a váradi káptaljan előtt rablás miatt megvádoltak. Száz év múlva (1332.) megint említenek egy birtokosát, Csele fiát, Sándort, kivel szemben szomszédja, Zeleméri Mihály szertartásos esküvel védi meg Zelemér falvának Salamon felőli határait. A határ igazolása

¹⁰ Csánki i. m.

¹¹ Zoltai: Debreceni képes kalendárium. 1917. 110.

¹² Csánki i. m. 528.

¹³ U. ott.

¹⁴ Debreceni képes kalendárium. 1917.

¹⁵ Karácsonyi J.: A görögkatolikus magyarok eredete. Budapest, 1924. 18.

¹⁶ U. ott.

Debrecenből a Tisza felé (Tokaj irányában vezető országút mellett emelkedő Nagyhalomnál indul meg, mely a Messzelátó, most Széchenyinek nevezett halommal vehető egynek. Kelet felé szántóföldek között és erdőszélen ment tovább a határ. A XV. században Salamon is már praedium és a Hunyadiak ropant vagyonát szaporította.¹⁷ 1783. évi határtérképünkön a böszörményi erdőben láthatjuk az »Extirpatura Salamon«-t, az egykori falu helyét.

2. *Szilegyház, Sziltelek.* »A kettő valószínűleg egy. Fyzes, Maiadon, Ethelaka praediumokkal együtt 1423., 1489., 1492., 1493-beli oklevelek tanúsága szerint a Zeleméri család jószágá. Böszörmény város mai határának délnyugati részén felehetett.¹⁸

3. *Hetvenegy háza.* Hetven néven 1411-ből mint a debreceni uradalom tartozékát, Hetvenegyháza néven mint Szilágyi Erzsébet Böszörményhez tartozó birtokát ismerjük. Holléte felől a Bekk Pál-féle, 1786-beli térkép tájékoztat. A Kadarcs egyik ágát hívták Hetven-érnek a böszörmény-újvárosi határnál.¹⁹

4. *Móregyháza.* Hunyadi Jánosné birtoka. Zoltai szerint »Valószínű, hogy vagy az oklevél írt hibásan, vagy a másoló olvasott tévesen Mór-t a Nyír név helyett. A valódi név Nyíregyháza. Mert a katonai térkép szerint Böszörmény és Szentmargiia között fekszik egy Nyíregyházi Bátót nevű határhalom. Bálóházának is nevezik.«²⁰

Mivel azonban a »Nyíregyháza« nevet Böszörmény régi határképein nem találjuk, nem tartjuk lehetetlennek, hogy e név mégis Móregyháza lehetett s csak a katonai térképeszek írták el. Egyébként a »Mór« név szintén szerezcsent, izmaelitát böszörményt jelentett a régi magyar nyelvben, így Böszörmény szomszédságában való létezése nagyon is valószínű.

Zoltai több birtoknevet sorol fel Böszörmény határáról, melyek csak apró, falunak nem nevezhető telepek voltak.

1. *Cseke* vagy *Csegételek.* A várostól délre a szentgyörgyi határszélen fekvő 167 m. magas Csegei halomnál feketett. »Cheketelekével azonosnak vehetjük azokat a Chegehalomnál és Chegekiiiá-nál fekvő szántóföldeket, amelyeknek erőszakos elfoglalása miatt Zeleméri Mihály 1489-ben az országbírónál bepanaszolta testvéreit, Parlaghy Antalnét és Cseri Miklósnét.«²¹

2. *Kajántelcke.* 1476-ban Hunyadi birtok. Határtérképeinken a nagypródi pusztá északkeleti szélén láthatjuk a Kerek-Kaján-szék és Hosszú-Kaján-szék nevű szikes fertőket. Sőt a nánási

¹⁷ Zoltai i. m.

¹⁸ U. ott.

¹⁹ U. ott.

²⁰ U. ott.

²¹ U. ott.

határ déli szélén is találunk Kajánszék nevű mocsarat.²² Úgy látszik, Kajántelege e tájon fekhetett.

3. Süldő. 1176-ban ez is Hunyadi birtok. Zoltai úgy gyanítja, hogy a nagypródi puszta északkeleti sarkában részint a böszörményi, részint a nánási halárban fekvő Süldős ér, Nagy- és Kis-Süldős halom neveket még a XV. századból örökölték a hajdúk.

4. *Sárkuta*. 1476-ból fennmaradt, de ma már nem használt helynév. Zoltai a Veréb-sár csárda nevében gyanítja fennmaradni ezt a nevet.

5. *Bodagyakm*. Zeleméri Kamarás Miklós fiai és a Petri Derzsek 1496-ban megosztozván Zelemérfalván, ennek szántó-földjein és erdein, ez utóbbiak között a Bodagyakra nevű bokros helyet is megnevezik.²³ *Gyakor* a régi magyar nyelvben sűrű-t jelentett. E helyen fekszik ma a Boda szőlő.

Láthatjuk tehát, hogy Böszörmény 57 ezer holdnyi határán a török világ előtt mintegy 10—12 helység volt. Ezeket részint ismeretlen csapások, részint a török világ zivatarai söpörték el a föld színéről. Ezek helyébe támadt a 30 ezer lakossal bíró Hajdúböszörmény városa, melynek kialakulását az alábbiakban mutatjuk be.

A hajdú szó valószínűleg azonos a hajtó szóval s úgy látszik, hogy a hajdúk — legalább nálunk — eleinte hajtók voltak.

XV. századbéli hajcsáraink és pásztoraink között bizonyára feles számmal lehettek délszlávok, sőt oláhok is, akik a török járma alól menekültek hazánk biztonságosabb földjére. A menekülőknél, különösen pedig a rácoknak a XVI. század elején a fegyverforgatásban hovatovább, egyre nagyobb szerep jutott. Ezután már a hajtó és hajdú szó mindinkább szabad katonát jelentett. Nem lehet tagadni, hogy a hajdúk első két-három generációja csakugyan a rác menekülőkből toborzódott. A mohácsi gyászos csatavesztés után azonban egy új menekülő elem jelenik meg, a *magyar*. Amint a délszlávoknak a magyar államhatalom megdönthetlenségébe vetett hitük meginog, beözönlésük alábbhagy, lassanként megalkusznak szomorú helyzetükkel s ezután már a hajdúság főleg a földönfutóvá vált magyarságból rekrutálódik. A XVI. század második felében az Alföldön a délszláv eredetű hajdúság az örökös csatározások és egyéb háborús veszedelmek következtében lassanként felmorzsolódott, aki pedig megmaradt, elvegyült a magyar hajdúság soraiban s magyarrá lett. Hiszen maga a magyar szabad hajdú sem igen tudott családot alapítani, hát még egy idegen? A mohácsi veszedelemtől a szabad hajdúk Bocskai által való letelepítéséig nyolcvan esztendő, majdnem három emberöltő telt el, ez az

²² U. ott.

²³ U. ott.

idő éppen elég lehetett ahhoz, hogy a szabad hajdúk soraiban élő rácság elkallódjék.

De voltak a menekült rácoknak az Alföldön, és pedig éppen Bősziörmény körül összefüggő telepeik is. Vájjon nem ezek közé telepedtek Bocskai hajdúi? Vagy talán éppen ezek a rácok fogtak fegyvert Bocskai mellett? Hogy ezekre a kérdésekre megfelelhesünk, vessünk egy pillantást Bősziörmény és környékének rác telepeire!

Lazarevics István rác despota 1411-ben Debrecennel együtt egyebek közül birtokul kapja Bősziörményt. Halála után birtokait unokaöccse, Brankovics György örökölte. Takáts Sándor a bősziörményvidéki rácokról azt tartja, hogy azok még Zsigmond király idejében települtek be a rác deszpota szárnyai alatt.²⁴

Ezzel szemben Karácsonyi János így szól: »Sokan azt gondolták, hogy Brankovics György rác despota bírván 1426-tól 1444-ig Debrecen városát, (ez telepített Debrecen vidékére rácokat. De ez tévedés. Brankovics idejében (f 1458.) a szerbség az a része, melyet a magyar rác-nak hívtak és inkább földműveléssel, állattenyésztéssel szeretett foglalkozni, mint hadakozni, még azt remélte, hogy megmaradhat hazájában. Csak 1476, és 1481. után kezdték őket hazánkba áttelepíteni Kinizsy Pál, a Jaksity család és más délvidéki birtokosok.«²⁵

A rác mint lakosság Bősziörményben és környékén, csak a XVI. század közepe felé tűnik fel. Szabolcs megye 1543—49-iki adóösszeírásai szerint Zelemér, Balmazújváros és Bősziörmény községekben laktak rácok, és pedig:

Zeleméren özv. Parlaghi Lászlóné birtokán 56 magyar, 8 rác jobbágytelek,

Balmazújvároson Török János birtokán 138 magyar, 25 rác jobbágytelek,

Bősziörményben Báthory András birtokán 56 magyar, 36 rác jobbágytelek talátott.

Amint látjuk, a rácság a magyarsággal szemben mind a három helyen kisebbségben volt. Mind a három birtokos családnak birtokai és családi összeköttetései voltak Temes, Bács és Csongrád megyékben és így alkalmuk volt onnan rác jobbágyokat hozatniok.²⁶

»Balmaz Újváros, Bács Bősziörmény, Zelemér épen útjában esvén a Török-Szcentimiklósról Kalló ellen induló törököknek, az itt lakó rácok 1565-ben vagy 1566-ban átköltöztek a feljebb

²⁴ Magyar Nyelvőr XXXII. 88.

²⁵ Karácsonyi J.: A görögkatolikus magyarok eredete. Bp., 1924. 80. 18. B. Margalits: Szerb történelmi repertórium 674--76.

²⁶ Karácsonyi i. m. 18.

eső és akkor a tokaji várhoz tartozó Dorog, Varjas községekbe, továbbá az ezekkel szomszédos Vid és Sima falvakba, majd pedig egyenesen a kállai vár alá húzódtak, hogy a török ellen védelmet találjanak.²⁷

Az 1572. évi török defterekből²⁸ csakugyan kitűnik, hogy a rácság Dorog, Varjas, Vid, Sima és Pród községekbe húzódtott. Az említett községekben arányuk a magyarokéhoz képest a következő:

	Magyar	Rác	Orosz	Oláh	Összesen
Dorog	12	48	9	1	70
Varjas	4	50	—	5	59
Vid	50	19	3	3	75
Sima	43	19	6	3	71
Pród ²⁹	9	9	—	—	18

Balmazújváros és Zelernér községek nincsenek felvéve a defterbe, talán mert pusztán maradtak. Beszerön falu ugyan benne van, lakosai mind magyarok, de ez lehet esetleg Berek-Böszörmény is.

Nagy-Kállóban a lakosok között nem találunk rácokat. Ellenben Kálló környékén *Szenegház-on*³⁰ szintén vannak orosz és rác lakosok.

Böszörmény körül tehát 1572-ben a rácok száma legfeljebb másfélszáz háznépre tehető.

Feltéve, hogy ez a másfélszáz rác háznép a Bocskay felkelésig eltelt 33 esztendő alatt nem kallódott el, hanem mind ott volt Bocskay csapataiban, akkor sem haladja meg egy százalékát azon hajdúságnak, amelyet Bocskay kiváltsággal látott el s betelepített. Leheti ebben az esetben arról beszélni, hogy a hajdúk elődeinek jórésze a rác néphez tartozott?

De nem harcoltak Bocskay hadaiban sem szabadhajdú-sorban élő rácok, sem Böszörmény—Dorog-környéki letelepült rácok! Földönfuió alföldi magyarok voltak azok, akiket a török-tatár pusztítás hazátlanná tett s szabadhajdúsorsra kárhoztatott. A hajdúk eredetének tárgyalásánál pedig rámutattunk, hogy Bocskay István fejedelem lovasságának a zöme nagy- és kis-kun volt.³¹

²⁷ U. ott.

²⁸ Velics—Kammerer: Magyarországi török kincstári defterek. Bp., 1886. 8°. I. 217.

²⁹ Beröndnek írva. 217.

³⁰ U. ott. 235.

³¹ L. 144. 1. skk.

A hajdúság megtelepítésének érdeme Bocskay István fejedelem nevéhez fűződik.

Bocskay eleinte hű királpárti volt, de bizonyos intrikák következtében kegyvesztett lett s a császári zsoldos sereg megtámadta, Bocskay szabad hajdúkból hirtelen sereget gyűjtött s több csatában megverte a császáriakat. Vitézeit megjutalmazandó 1605-ben nemességre emeli őket és hogy *bizonytalan* lakóhelyeikről el ne széledjenek, Kalló egész városát, Nánás, Dorog, Varjas *pusztabirtokokat*, Hatház, Vámospércs, Sima és Vid részjóságokat 9254 vitézének adja. A kiváltságlevél a kapitányok neveit felsorolja.

Amint látjuk, a hajdúbirtokok nevei között nincs Böszörménynek a neve.

Böszörményt nem is Bocskay adta a hajdúknak, hanem Báthory Gábor fejedelem. Kalló város hajdúbirtokosai ugyanis a várbeli királyi őrsereggel állandó villongásban éltek, úgy hogy széttelepítésükről kellett gondoskodni. Eleinte a kállai hajdúkat Nádudvarra akarta a fejedelem telepíteni, de aztán Böszörmény várost és Pród falut adta nekik 1609-ben csere és vegyes adományozás címe alatt és a hajdúk részéről százezer forint lefizetése mellett. Ez az oklevél az immár böszörményi hajdúkat *részint lovasoknak, részint gyalogosoknak* említi.

Nánást, Dorogot, Varjast az 1605. évi adománylevelél *puszta birtokoknak* mondja; hogy pedig Szoboszló, Hatház, Vámospércs és Polgár hajdú telepek is puszta falvak voltak a hajdúk leszállásakor, kitűnik II. Mátyás király 1613. évi okleveléből, mellyel a hajdúk minden szabadságait megerősíti.³²

A néphagyomány tud arról is, hogy a vidi rácokat a letelepülő hajdúk egy éjszaka meglepték és felkoncolták.

Tudjuk, hogy az 1604. évben, mikor Bocskay fényes diadalait aratta a császári seregen, a rácok éppen ellene harcoltak, s Bocskay 1605. évi kiváltságlevele hangsúlyozottan kiemeli, hogy a *rácokon* a Tisza partjánál a hajdúság *szörnyű* vérontást követett el. Ezek a rácok számszerint kétszázán voltak, s aki életben maradt közülök, azokat haza küldték. Karácsonyi szerint ezek egy része Bocskay mellé állott, de vallásuk miatt 1606-ban Bocskay tói nem kapták meg a hajdúszabadságot. Sőt az *azelőtt Rác-Böszörményben lakóknak is 1610. táján Ujfehértóra kellett költözniök, mert Böszörményt Báthory Gábor egyedül a református és magyar hajdúknak adta*. Csak midőn már Bethlen Gábor is meghalt és Szabolcs vármegye is visszakerült II. Ferdinánd magyar király kezére, sikerült a dorogiaknak kivinni, hogy ezentúl ők is mint adót nem fizető s ahelyett fegyvert fogó hajdúk szolgálhatták a

³²Varga Geiza: Hajdumegye leírása. Debrecen, 1882. 27.

királyt, Dorog pedig hajdú várossá lett.«³³ Ebben az időben azonban már a rácság nem volt rác, hanem oroszok, oláhok magyarok konglomerátuma, akik között alig volt rác elem.

Böszörményből, mint láttuk, 1610. táján teljesen kiköltözött a rácság. A mai görög-katolikus, közönséges orosz-nak nevezett elem pedig 100 év múlva kezd beszivárogni, az 1702. évi összeírásban alig találunk 3—4 idegen hangzású nevet.

Hogy honnan verődött össze Böszörmény ú. n. »orosz« lakossága, tanulságosan megmutatja a város 1750. évi jegyzőkönyve, mely ekkor összeírja az összes »orosz«-okát.

Az orosz lakosok specificatioja.³⁴

Nevek: Mennyi ideje idevaló származásuknak?	Hónaponkénti contributio	
	Rf.	kr.
Csontos László circiter 30 esztendeje — — — — —	1	30
Székely Sándor „ 30 „ — — — — —	1	—
Szűts Sámuel 40 esztendeje, Bajusz János szolgája volt —	2	—
Nagy László 32 esztendeje, Lengyelországi — — — — —	—	30
Emek fia Nagy Gergely — — — — —	1	30
Pap László özvegye — — — — —	1	—
Máthé Miklós Szoboszlóról jött — — — — —	2	—
Oláh János „ „ — — — — —	5	—
Hegedűs András juhászbojtárnak jött ide, most is nyáj juhász	1	30
Gulyás Mihály juhászbojtár, Dorogról szakadt — — — — —	5	—
Petsenyés János szolgaságbul tette le magát — — — — —	2	15
Matúz András Beszkédről való — — — — —	2	15
Daru Lukács circ. 36 eszt. Takáts János szolgája volt — — —	—	45
Csőszt Jánosné circ. 25 esztendeje, hogy férje ide szakadt —	—	15
Kelemen János „ 12 „ — — — — —	—	30
Halász Simon „ 10 „ — — — — —	—	30
Szűts Ferenc mint mester Ember ugy jött — — — — —	—	30
Oláh Mihály. Gyermek korában a mezőn lelték — — — — —	1	15
Szűts Illés „ „ a „ „ — — — — —	1	15
Lengyel szűts Lengyelországbul jött — — — — —	—	45
Bilkei András. Circ. 6 v. 7 esztendeje jött — — — — —	—	45
Daru Pál. Ez repetáltatott Kálmánczi által a praetendált job- bágyságért — — — — —	1	15
Orosz kerékjártó mint mesterember circ. 6 esztendeje — —	—	30
	33	45
N° 23. Hat hónapok szerint tesznek — — — — —	202	30

³³ Karácsonyi i. m. 20.

³⁴ Böszörmény város levéltára. Prot. A. 222. Balogh Ákos úr szíves közlése.

A görögkatolikus vallású mai hajdúsági lakosok »orosz« neve is csak gyűjtőnév, nem jelenti ez azt, hogy ők mindnyájan orosz eredetűek. A XVIII. század elején ezen a tájon nagy területen nem volt római katolikus templom s a meginduló újratelepüléskor a mindenünnen beköltöző jobbágyok, hacsak reformátusok nem voltak, a meglévő görögkatolikus egyházakhoz kapcsolódtak. Biztosan igen sok magyar lehetett közöttük, mert ellenkező esetben az olyan teljesen görögkatolikus vallású község, mint Hajdúdorog, nem magyarosodott volna meg máig sem.

De amilyen gyűjtő név ma az »orosz«, ugyanolyan volt a XVI—XVII. században a rác. Bizonyos, hogy az e vidéki görögkeleti egyházakat először rácok alapították, de később már oroszok, oláhok töltötték ki a rácok egyre gyérülő sorait, s az unió idején már a rác nyelvét és nemzetiségét teljesen elveszítette.

Annak, hogy Böszörményt a XVII. századtól kezdve a XIX. század elejéig Rác-Böszörménynek nevezik, nincs semmi ethnikai jelentősége. Ez csak azt jelenti, hogy volt idő a XVII. század előtt, amikor csakugyan rácok lakták. A »rác« jelzőt azért kapta a város, hogy a nem messze Bihar megyében fekvő másik Böszörménytől³⁵ meg tudják különböztetni. Hogy a XVII. századbeli kamarai iratok conglomeratumnak mondják a hajdúságot, az tökéletesen igaz, mert Bocskay hajdúvitézei az Alföld különböző tájáról verődtek össze, de hogy különböző nemzetiségűek lettek volna, arra nincs semmi bizonyíték.

Bocskaynak — miután a hajdúsággal fényes győzelmeit kivívta — nem csak az volt a célja, hogy a hazátlanul bolyongó tömeget ismét földhöz kösse, hanem a török és német ellen hatalmas védő falat akart belőlük emelni. Nagy koncepciójú alkotását erdélyi fejedelem utódjai tovább építették és a Hernád folyótól a három Körös és a Berettyó folyók vonaláig csakugyan gátat vetettek a török pusztítás elé, mely megmentette a mögötte levő magyarságot a végpusztulástól.

A hajdútelepek voltak az Alföld újratelepítésének első kezdetei s a hajdúvárosok lettek a később keletkező alföldi városok mintái.

A hajdúvárosok pedig elsősorban védelmi helyek voltak, melyeknek vitézeit nem a környező falvak tartották el, sem zsoldot nem kaptak, hanem békés munkájukkal kellett megkeresniük a mindennapit. Mint katonák, apró községekben nem lakhattak, mert támadás esetén apró falvaik az ellenség martalékaivá lettek volna. Fejedelmeink egyszerre mint népes te-

³⁰ Ez a mai Berek-Böszörmény.

lepeket ültették a puszta helyekre a hajdúvárosokat; az állattenyésztésből, mezőgazdálkodásból élő nagyszámú nép részére megfelelő nagy határt hasítottak ki; így jöttek létre a ma parasztvárosnak, helyesebben pedig *gazdavárosnak* nevezett települések első példái.

A hajdúvárosok, mint védelmi helyek, a *magyar vár mintájára* települtek, nevük *kerített város* volt.

A magyar vár a hegyi váraktól eltekintve, hármas erősségből állott. »Kőépítmény ezekben vajmi kevés volt, legföljebb a belső várban akadt kőből készült erősség, vagy egy magasabb torony. A török ellenében emelt végházainknak is a palánk volt a legnagyobb erősségük.³⁶

»Az úgynevezett *hajdúpalánkok*, mefyek jobbjára csak a XVII században épültek, egytől-egyig fából, földből készültek. Amint tudjuk, e palánkok sok kellemetlenséget okoztak a törököknek, ezért az 1616. évben erősen követelték a hajdúpalánkok elrontását.³⁷

A magyar várak legkülső kerítése a *latorkert* volt.³⁸ Ezen az utak bemenetelénél sorompók voltak. Ha a sorompón bement az embier a *külső várba* vagy *huszárvárba*, másként *katonavárosba* jutott. Itt lakott a lovasság, s *itt voltak az istállók* M A külső és belső vár között volt a palánk tornyokkal és bástyákkal. A palánkot vízzel telt árok övezte. Kisebb jelentőségű várnál vagy városoknál a palánkot *árok* és *tövistöltés* helyettesítette.⁴⁰ A magyar várak utolsó része a belsővár volt. Ez leginkább kőből épült régi torony vagy valamilyen más *kőépület* volt.⁴¹

Ez a várszerű berendezés minden hajdúvárosunknál megvolt, következésképpen Böszörményben is.

Ha egy pillantást vetünk Böszörmény 1782. évi térképére, rögtön láthatjuk a város közepének zsúfoltságát, aminek más magyarázata nem lehet, mint hogy valami akadálya volt a város terjeszkedésének. Ha tudjuk, hogy a régi térképek a belváros szélső házsorait Árokaljának nevezik, nyilvánvalóvá lesz előttünk, hogy Böszörmény is árokkal és tövis töltéssel körülvett ú. n. »*kerített város*« volt.

Lássuk tehát, hogy a magyar erősítés hármas tagozata mennyiben látható Böszörmény településén!

A belváros északi szélén az 1782. évi térképen egy dom-

³⁶ Takáts S.: Rajzok a török világból. II. 25.

³⁷ U. ott.

³⁸ U. ott. 31.

³⁹ u. ott. 37.

⁴⁰ U. ott. 43.

⁴¹ U. ott. 54.

bot látunk. A régi írások ezt *Várdombnak* nevezik. Ma már a Várdomb csak helynév, a halmot elhordták. Már az 1842. évi térképen is hiába keressük. Bujdosó János böszörményi lakos 1800-ban a Várdombon egy kis házhelyet instál.⁴² Ugyanazon) évben Győrffy József fő nótárius a Várdombba pénzért házhelynek valót kér. Úgy látszik a dombot ez időtájt hordhatták el s helyét házhelyeknek szétosztották.⁴³

Szoboszlón is a *Földvár* a belvároson kívül, a magyar várak külső- vagy huszárvárának megfelelő *ólas* vagy *szérius kertség* övében feküdt. A belváros tulajdonképeni erődje a templom-erőd volt.

Sajnos, a Várdomb egykori váráról nevéen kívül alig van más adatunk. Böszörmény egykori krónikása, Rápolti ref. lelkész a XVII. század végén azt írja, hogy 1676-ban a hajdúk »hogy tovább is még pártütésre kaput ne találjanak, német praesidiummal megterhelhetének, azok között legjobban Böszörmény«. Más helyen meg azt mondja, hogy »a német Böszörményt a praesidium miatt véghelyé tette és sem a törököktől, sem a németektől való félelem miatt nem volt bátorságos.⁴⁴ A németek erőssége bizonyosan a Várdombon, vagy a Várdomb körül lehetett, de hogy a hajdúk régi erősségét használták-e fel, vagy ők emelték e várat, adatok hiányában eldönteni nem lehet.

Minden hajdúváros közepén a belvárosban *templomerőd* állott, így Böszörményben is. Úgy látszik, hogy hajdú szokás volt a templomtól *különálló őrtornyot* építeni. Ilyen tipikus hajdú őrtorony a szalontai csonkatorony, ilyen volt a dorogi! templom őrtornya, melyre még 1859-ben emlékeztek.⁴⁵ De ilyen ilyen különálló őrtorony volt a böszörményi ref. templom tornya is, mely egy ölnyire állott a templomtól. A toronynak a toronyőr számára sétálója volt köröskörül. Később azonban a tornyot összeragasztották a templommal.⁴⁶

Alkalmassint az őrtornyot a régi világban puszkaporostorony-nak is használták s ezért kellett a templomtól eltávolítani.

A régi templom szintén erős készülétű volt, hogy egy esetleges ostrom utolsó menedékéül megfeleljen.

Mint a többi hajdúvárosban, Böszörményben is *lőréses erős kőfal* vette körül a templomot, mely megfelelt a *legbelső várnak*. A templomkerítés négyszögletű volt. Fala egy méter vas-

⁴² Böszörmény levéltára. Prot. L. 133.

⁴³ U. ott. Prot. L. 187.

⁴⁴ Bakóczy János kéziratos krónikája.

⁴⁵ Vasárnapi Újság. 1859. 29.

⁴⁶ U. Szabó Sándor úr szíves közlése.

tag, két és fél méter magas lehetett. Három kapu volt rajta. Észak felől nem volt kapuja.⁴⁷

Az 1864-ben lebontott erős kőkerítést úgy látszik 1737—38-ban újították.« Dél felől 1,794-ben vágta rajta új kaput. Akik az 1864. évi bontásban részt vettek, azt mondják, hogy terméskőből volt.

Az 1782. és 1842. évi belsőtérfképeken láthatjuk a templom körül a kőfal alaprajzát. Az 1842. évi térképen a templomkerítés északkeleti sarkán látható kis karika a puszkaporos toronyot jelöli, melyre még öreg emberek ma is emlékeznek.

Erősebb épület lehetett egykor a templomkerítés szomszédságában volt városháza is. Egy levéltári adat a XVII. századból említi a duttyán-t, melyben a város búzát tartott.⁴⁹ Ez semmi más, mint a török dukjan == bolt. Alkalmassint a városházában levő bolthajtásos biztonságosabb helyiség volt, melyet esetleg tömlőnek is használtak.⁵⁰ Több hajdúvárosban a városháza házfelügyelőjét várnagynak nevezik. Ez ugyan ma nagy-zolás, de egykor a városháza is erősség számba mehetett s az épület felügyelője valóságos várnagy volt.

Lássuk most a belsővárosnak megfelelő belváros kialakulását és települését!

Böszörményt évszázadok forgása alatt több tűzvész pusztította, sőt párszor teljesen le is égett. 1660-ban a török a hajdúvárosokat, köztük Böszörményt is felgyújtotta.

Rápolti a XVII. század végén feljegyzi, hogy 1676. aug. 14-én Isten az egész várost egy óra alatt tűzzel megemésztette.⁵¹ Öt év múlva hasonló sors éri Böszörményt. »1681. mense Augusti indult ki az Erdélyi Fejedelem Magyar országba az erdélyi haddal a magyarok segítségére és a két Oláhország hadával és a váradi basával megegyezvén, vötték Beszerményt és Cálló várát. Beszerményt elégették, Cállóban a gróf Thökölyi Imre praesidiuma maradt.«⁵²

1842. évi térképünkön az Ä-B-C betűkkel jelzett Óvároson, kívüli rész égett részt jelöl. Az égés kiindulási pontja a Szénás-Kert Köz- és Temető-utca találkozásánál levő szárazmalmoknál van. Égés után ezt a részt szabályozták és 3 új utcát törtek. Ezek a Tatár-, Gyöngyvirág- és Új-utcák. 1858-ban ismét égés volt, mely után csak az utcákat egyenesítették. Böszörményről nem tudjuk megállapítani, hogy mai településformáját mikor

⁴⁷ U. Szabó Sándor úr szóbeli adatai.

⁴⁸ Böszörmény levéltára. Prot. A. 141. és 1738. Fasc. 2. Nr. 26.

⁴⁹ Balogh Ákos úr szíves közlése.

⁵⁰ Talán innen van a dutyi elnevezés.

⁵¹ Sárospataki Füzetek. 1858. 698.

⁵² Irod. Tört. Közi. II. 512.

nyerte. A Báthory-féle letelepítéskor nem volt puszta hely, mert mint fentebb láttuk, a benne lakó rácságot Ujfehértóra telepítették át. De nem is rácsok alapították, mert a rácsok sem úgy ülték meg, mint lakatlan helyet, a rácsok ittlakása alatt is tovább élt a magyar lakosság, mert 1543—49-ben a 36 rác jobbágytelek mellett 56 magyar jobbágytelek volt böszörményben. 1569-ben pedig protestáns papja van.⁵³ A mohácsi veszedelem előtt, sőt még Zsigmond király korában is város volt. Nem lehetetlen, hogy a belváros sajátságos települése az alapító böszörményektől származik. Azt kellene tudnunk természetesen, hogy a későbbi égések mennyiben módosították az ősi települést.

Ha az 1782. évi térképen a bel- vagy óvárost nézzük, legszembetűnőbbek a város koncentrikus utcái. Ezek úgy tekinthetők, mint a fák évgyűrűi. Mindegyik kör a város növekedését mutatja.

A város magva a piactér, melynek közepén feküdt a templomerőd. Valaha a temető is a templom körül volt, mert itt építés közben sok embercsontot találtak. A város elsődleges utcája a Debrecen—Nánási, továbbá a Kossuth (téglás—hadházi) Ujvárosi-út, mely egymást nem éppen derékszög alatt metszi a piactéren. A piactérről indul ki a dorogi utca, mely-ikek az ellenkező irányba nincs folytatása. Az óvárosból kifelé csak ez az öt utca vezet.

Az öt sugárszerű utat három, egymással többé-kevésbbé párhuzamosan haladó körút köti össze. Ezek legbelsőbbje a Zöldág—Nap—Magyar-utca. Ez a körút határolja a legelső települését.⁵⁴ A második körút a Sirály-utca—Ercsey-köz. Nyugatról nem lehet határozottan megállapítani, hogy a Hold—Templom—Óvoda-utcák közül melyik zárja be a kört. Ez a körút a város első bővülésének határvonala. A harmadik körút a Polgári—Bethlen—Hajnal—Árpád—Bársony-utcák. A XVII. században ennek a körútnak a helyén vonulhatott körül a város árka és palánkja, illetőleg tövistöltése. Az *Árokaljá-t* 1782. évi térképünk belvárosának szélein halványabb zöld vonalkázás jelzi. A telkek túlzásúfoltsága és utcátlansága legszembetűnőbb a belváros szélein, ami a város árkaiknak közvetlen közelségéből önként következik.

A belváros utcáinak koncentrikusságát kisebb mértékben Hajdúhadház térképein is felismerhetjük.⁵⁵

Feltűnő az is, hogy a belváros utcái, különösen pedig a körutak a külváros vagy kertség utcáihoz viszonyítva rendkívül szűkek. Ez egyrészt magától értetődő dolog kerített vá-

⁵³ Lampe: *História Ecclesiae Reformatae*. 1728. 8°. 248.

⁵⁴ L. az 1910. évi térképet!

⁵⁵ L. Hajdúhadház térképét.

rosoknál. Jóságtenyésztő és földművelő népnél azonban csak akkor érthető meg, ha tudjuk, hogy istállók, rakományok, jószág, gazdasági munkálatok a belvárosban nem kaptak helyet, ezek mind a külvárosra, vagy kertségre szorultak, melynek ellenkezőleg, tágas utcái voltak.

Rápolti feljegyzéseiből az 1674—1675. évekből az alábbi utcaneveket ismerjük: Szeczen-, Bebek-, Hajnal-, Erdő-, Nánási-, Bagáth-, Puskás-, Rác-, Újváros-, Debrecen-, Piacz-, Oskola-utcák. Feljegyzi a Nánási- és Külső-hostátot is. A Hajnal-utca ma is megvan a város északkeleti részén, amerről nyáron virrad. A Nánási-, Újvárosi-, Debreceni-utcák s a Piac szintén megvannak. A Rác-utca bizonyosan azt az utcát jelölte, amelyben egykor a rácok laktak.

Sajnos, az 1782. évi térkép utcaneveket nem tartalmaz. Az 1842. évi térkép a belvárosból az alábbi neveket tünteti fel: Fő-, Uri-, Zöldág-, Nagy Kaszárnya- (ma Dorogi), Folyó- (ma részben Nánási), Újvárosi-utcák, Ercsey-köz. A Zöldág-utcát hasonló nevű csapszékről, a Folyó-utcát a rajta végighúzó víz-levezető árokról nevezték. A többi név önmagát magyarázza.

Rápolti szerint 1676-ban »21 tizedben egyik-egyik tizedben 15, 18, 20 és 25 bokor emberek is voltak« hívei Böszörményben, így tehát körülbelül 420 bokor lakta a várost s ha egy bokorra 6 lelket veszünk, a város lakossága 1676-ban 2520 lélekre tehető. Ezidőtájtban német katonaság is állomásozott itt, melynek katolikus plébánosa is volt. 1702-ben 174; birtokos és 37 szabados család lakja a várost, ami körülbelül 1266 lélekszámnak felel meg, vagyis csaknem fele a 26 év előtti népességnek. A régi tized katonai keretet jelentett, később a tized közigazgatási keretté vált. Ma, a város 7 tizedre oszlik. A tizedek mindegyikéhez megfelelő kertség tartozik.

Mint fentebb említettük, a magyar erősség külső öve a külső vár, más néven katonaváros vagy huszárvár volt. A magyar erősségekben itt tanyázott a lovasság, itt állottak az istállók, sőt a lovas katonák házikói is.

A magyar erősség ezen huszárvarát a *hajdúvárosok kertségében* találjuk meg. A hajdúk azonban nemcsak lovaikat tartották itt, hanem egész állatállományuk ide központosult, itt folyt a mezőgazdasági munkák jórésze. Vagyis itt voltak a rakományaik: a széna, törek, szalma, tűzrevaló, nádkúpok, tűzifa stb. Ugyancsak itt voltak az ólak, aklok s itt lakott a cselédség a jószággal. A jószágot nyáron innen hajtották a legelőre s télen itt telelt aklokban szilaj módra szabad ég alatt vagy pedig istállóban jászlon.

Böszörményben a kertséget is árok övezte, mely a magyar vár latorkertjének felelt meg. Ez az árok párhuzamos volt a belső vár árkával, s mivel a belváros megközelítőleg kerek volt,

a kertség is kerek. 1783-ban még-a város külső árka fennállott s a várost övező legelőt „erről az árokról Árok-Környékének nevezik. 1783 után, de 1842 előtt ez az árok a város szélére hordott szeméttel lassanként betelik, s a város szélén körül egy új utcatömbösor alakul s a régi árok helyén egy átlag 2 km átmérőjű körút keletkezik. A város további fejlődése során jelenleg a nagykörúton kívül újabb körút van keletkezőben.

Míg a belváros vagy óváros utcái igen szűkek, a Kertség utcái, különösen a régebbi 1842. és 1782. évi térképeken nagyon szélesek, főleg a város szélein. Ezek a széles bejárók a csorda és csürhe bejárói, mely kívülről befelé haladva egyre fogy és belülről kifelé haladva egyre gyarapodik. Az alföldi gazda városok kertségutcainak formáit — amennyiben azok nem voltak egyúttal országutak is — a csorda-csürhe járás szabta meg. Kocsival sokkal kevésbé használták mert régen, amikor az állattenyésztés volt a legfőbb megélhetési forrás, tanyarendszer nem volt, sőt öröktulajdonú szántó föld sem, így a határban kocsival-szekérrel való járkálás nagyon jelentéktelen volt. Jóformán csak szántás-vetés és hordás végett mentek ki szekérral az emberek szántóföldjeikre, egyébként mindazon munkálat, ami ma tanyán folyik, régen a kertségekben ment végbe. A kertség tehát a tanyarendszer közvetlen őseinek tekinthető.

Böszörmény 1782. évi belsőség térképén utcanevék nincsenek, a kertség utcaneveivel csak az 1842. évi térképen találkozunk legelsőbbben.

Az utcák legnagyobb részét *köz-rték* hívják és többnyire valamely ott lakó családról vagy *hadról* nevezik. A köz eredetileg a városból kivezető utak közeit jelenthette, mely kezdetben pusztaság volt. Ezen foglalt helyet egy vagy több család gazdasága s kerti telkeiket szintén köz-nek nevezett utcaszerű hézagok választották el egymástól. A telkek a folytonos foglaltság miatt a közöket lassanként utcákká szorították. A közök azonban nem lehettek olyan szűkekké, mint a belvárosi utcáig mert a naponta rajtuk közlekedő jószág nagy tömege nem engedte elszűkülni. A régi utcatömbök kerekdedsége is a jószágjárással van kapcsolatban. A kertség utcatömbjei a birtokosok szaporodásával egyre jobban felparcellázódtak úgyannyira, hogy némely teleknek már nem jutott utcai front. Az ilyenhez kezdetben a más telkén át jártak be. Ezek a bejárók lassanként zugokká, zsákutcákká alakultak. A zugok egyrésze kitörés folytán idővel közzé, utcává lett, de legnagyobb részük zug maradt továbbra is, sőt a telkek további osztódásával még el is ágazott, úgy hogy az ősi telektömbök belsejében valóságos labirintusok támadtak. A telektömbök zugjai a lakosság szaporodása és a telkek további osztódása következtében folyton terjednek, mert a telkek felkerekítése miatt ma már nem lehet telekről-telekre közlekedni.

A telkek drágasága miatt pedig a város nem hajlandó áldozni kisajátításra, mellyel a zugokból közöket, utcákat lehetne alakítani.

A kertség utcái az 1842. és 1910. évi térképek szerint⁵⁶ ezek: Nagy-Kaszárnya-u. (= Dorogi-u.), Kis-Kaszárnya-u. (egy része Uzonyi-u.). Töviskes-köz (% utca), (Bojti-u.), Czigány-köz (= Ujfehértói-u.), Kis Tóth-köz (= Szénás-u.). Szénás kert-köz (= Téglás-u.), Szélmalom-köz (% u.), Temető-u. (= Hadházi-u.), Nagy Lajos-köz (= Lajos-u.), Bodnár-köz (= Sarló-u.), Nagy Szabó-u. (= Vasút-u.), Király-u., Kereskényi-u., Debreczeni-u. (= Baross-u.), Pecze-u. (= Debreceni-u.), Bodnár-köz (% u.), (Könyök-u., Tatár-u., Új-u., Gyöngy vir ág-u.),⁵⁷ Szoboszlai-u., Dézsán-zug (= Honvéd-u.), (Dóka-u., Iskola-u.), Szerű-kút köz (= Szerű-u.), Szekeres-köz (% u.), Fodor-köz (7. u.), Újvárosi-u., Tóth juhász-köz (== Tóth-u.), Temető-u., Cséplő-u., Nagy csorda járó-u. (= Báthory-u.), Borjú-csorda-köz (= Asztalos-u.), Türi-köz (7. u.), Gajdán-u. (7 köz), Folyó-u.⁵ Nánási-u., Serfőző-u., Mátyus-köz (% u.), (Vár-u., Somossy-u.).

A fenti nevekből azt látjuk, hogy azok az utcák, melyek a szomszéd helyiségekbe vezetnek, többnyire azok neveit viselik. Sok közt, illetőleg utcát valamely egykor vagy most is lakóról neveznek (pl. Uzonyi, Bodnár, Dézsány⁵⁸ stb.) A nevek egy része a kertség történetére nézve beszédes bizonyíték (pl. Kaszárnya-, Töviskes-, Cigány-, Szénás kert-, Pecze-, Szerű-, Szekeres-, Temető-, Cséplő-, Csordajáró-, Folyó stb.). Újabban már Böszörményben is terjednek a történelmi nevek mint utcanévek (pl. Árpád-, Báthory-, Bethlen-, Rákóczi-, Baross-, Kálvin-), sőt a minden helyi vonatkozás és tradíció nélküliek is (pl. Gyöngyvirág), de még nem szorították ki a régi jó neveket, melyek a város történetével és fejlődésével szoros kapcsolatban vannak.

Minden birtokosnak telke volt a városban, ehhez járultak az osztatlan vagy ideiglenesen elosztott határbeli illetmények. A kert is a városi telek járuléka volt, tehát minden belvárosi lakótelekhez egy kertségbeli telek tartozott, melyet *ólas-* vagy *szérűskertnek* neveztek. A *kert a régi magyar nyelvben csak kerített helyet jelentett*, tehát nem veteményes, vagy növénygyümölcs termelésre való kertet. A kertben részint jóságot tartottak, részint gazdasági munkát végeztek, művelni azonban kevésbé művelték. Ezek a mai értelemben vett kertté akkor lettek, mikor eredeti rendeltetésüket a tanya vette át. Ugyanakkor megengedte a hatóság, hogy a lakótelekekre is lehessen istállót építeni, ennél fogva az óváros és kertség közötti különb-

⁵⁶ A zárjelben levő utcanévek az 1910. évi térképről valók.

⁵⁷ E három utóbbi az égés után támadt.

⁵⁸ Főkapitány volt 1669-ben.

ség megszűnt s a telkek egyenlő értékűekké lettek, Az óváros összezsúfolt lakossága szétterült a kerlségeken s kialakult a mai képe.

Mint fentebb említettük, régen csak a lakótelek volt örök-tulajdon, de még ezt is joga volt a városnak másikért elcse-rélni. Aki pedig elköltözött, telke a városra szállott. 1689-ben úgy határoz a tanács, hogy »Proprietarius telekjeire itthon nem laktába, ha valaki házat csinál, ha hazajön, reimperálhattya«.⁵⁹ A város a rászállott telkeket eladhatta vagy elcserélhette. Bő-szörményben 1748-ban az ingatlanforgalom a következő volt:

Kertet vagy Kerthelyet vett	28 lakos.
Telket vagy házat	24 „
Földet	9
Szöllőt vagy Szöllőföldet	4 „
Erdőt	3 „
Malomhelyet	2 „

Ezek a számok a várostól vett ingatlanokra vonatkoznak.

1775-ben úgy határoz a tanács, hogy »Ház helyek az ár-
kon kívül a város környékén a mellyek találtattak, az ára min-
den lépén egy Rfrtra határozatit, egyszersmind elvégeztetik,
hogy lia eladatnak, 10 esztendeig fognak inscribáltatni, a 10
esztendő pedig eltelvén, vissza maradjanak a városra.«⁶⁰

Aminthogy régen jószágot nem volt szabad az óvárosban tartani, úgy lakóházat sem lehetett a kertségen építeni. Azért már adataink vannak, hogy a XVIII. század első felében volt lakóház a kertekben is. 1778-ban azt mondja a tanács: »Kerti lakosoknak, kik a kerteken való lakással a belső Tereh viselést kerülik, hogy föld ne adattasson, determináltatott.«⁶¹

A kertségen gyakori volt a városéből való foglalás. 1792-ben Bódi Mihály a város földjére épített ólát meghagyatni kéri.⁶² Az ilyen kihágást megbüntették, de legtöbbször az elfoglalt terület árának lefizetése mellett meghagyták a foglaló birtokában.

A kertségben levő ólas- vagy szérűskerteket trágyából, varjú-tövisből rakott kerítéssel, az úgynevezett gerádgával, olykor pedig árokkal vették körül. A belvárosi lakótelkek ellenben nagyon hiányosan, vagy éppen sehogy sem voltak felkerítve. Ma is élő öreg emberek tanúsítják, hogy ezelőtt még 50—60 esztendővel is, ahol a városban bármilyen irányban el lehetett a házak között járni, nem volt semmi akadálya. Pedig már a kerítést 1758-ban nagyon sürgeti a hajdú főkapitány: »Még az elmúlt esztendőben megparancsoltatott, hogy a városokon minden udvar

⁵⁹ Prot. A. 25—102.

⁶⁰ Prot. I. 31.

⁶¹ Prot. 3. 107.

⁶² Prot. 1790. 590.

vagy sövényvel, vagy *fetske fejek módra* felrakott falakkal, vagy *uajokból* készített falakkal felkerítették, de ezeknek semmi effectusát, valamint más parantsolatoknak nem látom, azért hadnagy uraiméknak elmúlhatatlanul következő büntetés alatt parantsolom, hogy a jövő őszig minden telek bé legyen kerítve.⁶³

»Elszenvedhetetlen minden városokon már szokásba jött szánszándékos kár tételnek neme közzé számláltatik az is, hogy a lakosok a magok magló sertéseiket tsak azért a tsürhére ki nem hajtyák, a hízókat pediglen bé nem rekesztik, hogy szomszédjaikkal tartassák és azoknak javaiból meghizlalhassák, sőt ami legnagyobb, azoknak épületteiket, kerítéseiket rontathassák«... ezért megparancsoltatik, hogy »senki semmi szín-mód és praetextus alatt a maga magló sertését a maga házánál lapangtatni ne merészellye, hanem azt minden excusatio nélkül a tsürhére kihajtsa, a hízóját pedig szüntelen záros óiban tartsa«. Ezenkívül a főkapitány minden városnál puskás embereket rendel ki, hogy a kóborló disznókat lelőjjék.⁶⁴

Már az 1782. évi belsőség térképen is látjuk a házak rendkívüli sűrűségét a belvárosban. Ennek a megszüntetésére 1797-ben adnak ki rendeletet,⁶⁵ melynek folyományaként megkezdődik a kertekre való kitelepülés. Az 1842. évi térkép a kertséget elég sűrűn beépítve mutatja. Eleinte még nem engedték meg a takarmány és fűtőanyagnak a házhoz való behordását. 1797-ben úgy határoz a tanács, hogy »Takarmánynak a házak közé való behordása s rakása tilalmas«. »Takarmányt s más fűteni való gatz, akik házaiktól ki nem hordták, még egyszer megintetnek«. Még 1819-ben is tiltják a takarmányoknak a városon való tartását.⁶⁶ 1830-ban is tiltják a széna-szalna benntartását.⁶⁷

A kertségen a telelő jószág rendkívül sok trágyát termelt, melyből — ebben az időben a szántóföldek trágyázása nem lévén szokásban — a kert szélén kerítést raktak. Ha kerítés, régebbi néven garád céljaira nem volt szükséges, akkor kihányták az utcára, vagy kihordták a város szélére.

1778-ban azt írja a főkapitány: »Az utzák áltáljában a nemes városokon nem procurai tatnak, tele lévín szeméttel, ganajjal és egyéb ocsmányással, mely mia az uttzákon ritkán száradnak ki az ezekből okozott seppedékek. Szükséges ezért, hogy a nemes városok mindezen punctumokban... a kiadott

⁶³ Prot. Current. II. 67.

⁶⁴ U. Ott.

⁶⁵ Prot. I. 221.

⁶⁶ Prot. 1819. 344.

⁶⁷ Prot. 1837. 683. sz.

parantsokat megtartsák.⁶⁸ 1792-ben megújítják a tilalmat.⁶⁹ 1802-ben »Ganéjnak az utcákra, kert közökre való kihányása vizsgálására minden közökre különös felvigyázók rendeltetnek.⁷⁰ Még 1843-ban is tiltják az utcák ilyen bemozolását,⁷¹ de még öreg emberek ma is emlékeznek az ilyen köztisztaságellenes vétségekre. A trágya kerítésbe és a kerítés tetejére varjútöviszt raktak részint a kerítés szilárdítására, részint hogy a rajta való áthágást megakadályozzák. Az ilyen kerítést *cigány kerítésnek* vagy *gerádgyának* nevezték. Gerádgyát a lakótelek felkerítésére tűzveszélyessége miatt nem használtak.

1798-ban Sz. Balog Mihály jelenti, »hogy a kertek kerítéseinek megvizsgálására kirendelt deputatio a kertjének garádáját is megháborította, de sem azt meg nem mutatta, hogy a garádgyát hova rakja, sem azt, hogy a kertből a város földjéhez vagy utzához mennyi fog elmaradni s azolta a garádgyát fel nem tudta építeni és pusztában lévén, takarmányában s egyéb jószágában kárt vallani kéntelenítettik. Erre való nézve kéri a nemes tanátsot, hogy a garágya helyet kimutatni, vagy pedig a városnak a kertjében praetendált fölgjét kiméretni ára letétele mellett néki által adatni kéri«. Válasz: »Jelentse magát az esedező az azon tizedbeli kertek kerítéseinek megvizsgálására kirendelt deputátusok előtt, akik is hahogy senkinek praejudiciumára nem lesz, illendő áron kérését fogják teljesíteni⁷²

1789-ben úgy határoz a tanács, hogy a »Sikátor utza/, mely Dobor utzáról a Piatzra és templomba viszen, meghagyatik és *három lépésre tágittatik*«; a lakosok ugyanis a sikátort engedelem nélkül foglalásokkal teljesen elszorították.⁷³

Sok baj volt a bent levő kertekbe a más kertjén való átjárás miatt is.

1760-ban »Lévai Sámuel és Károlyi István az Lévai Uram udvarára való bejáró szekér út eránt Lévai Sámuel uram hiteles tanúk által bebizonyította azt, hogy azon út volt Károlyi István uram Telekén és az eő kegyelme Deszkás óla héjén keresztül. Azért, hogy azon ólat né kéntelenítettessen elrontani, megengedte Károlyi István uram, hogy mindaddig, míg az ól el nem pusztul vagy meg nem ég, az udvarán járjon által a maga udvarára' Lévai Sámuel uram szabadossan és minden ellenzés nélkül, amint erről írott contractusra léptek.⁷⁴

A kertekben épültek az ólak, amelyekben a jószágot tartották, ha nem volt legelőn vagy igában. Az ólakban lakott a férfi

⁶⁸ Prot. Curr. I. 505.

⁶⁹ Prot. Curr. V. 180., 193.

⁷⁰ Prot. M. 231.

⁷¹ 1843. Közgy. jk. 63.

⁷² Prot. I. 1798. 89. sz. 417. 1.

⁷³ Prot. A. 362.

⁷⁴ Prot. A. 106.

cselédség a jószággal egy helyiségben, melynek egyik végében a jószág állott jászlon, másik végében pedig a tüzelő és szénatartó volt. Akkor szénatartó is volt az ólban, hogy egy szekér széna belefért. A tüzelő rendszeren a hátulsó sarokban állott. Itt tüzeltek a földön a cselédek. A tűzhelyet vályogpatkák vették körül, ezeken tanyáztak vagy aludtak. A tűzhely fölött egy darab padlás lebegett, a *csiling*, ez volt a szikrafogó; egyebütt az ól nem volt lepadlásolva s a füst az ajtón gomolygott ki. A kémény nélküli tüzelést állandóan tilalmazták. Így eltiltja 1838-ban⁷⁵ s 1843-ban⁷⁶ is a tanács. Rendesebb ólakban a tűzhely fölé pendely kéményt építettek a füst elvezetésére. A kéménynek felül lecsukható ajtaja volt, hogy a légvonat a meleget ki ne vigye. Világítani csak tűzretett szalmával vagy náddal szoktak, vagy olaj- és zsírméccsel.

Az ólnak volt egy másik fajtája is, melyet a bekvártélyozott katonaságnak építettek, ennek formáját és berendezését katonai előírás szabta meg. Istállóknak vagy németólnak nevezték. Az istálló építéshez a város fát is adott.

A kertben az ól előtt, olykor mögött volt a szérű, melyen. 4—8 lóval nyomtattak. Ha jó termés volt, nyomtatásra a palócok is lejártak. Olyik gazda a szántóföldjén is csinált szérút s ott is nyomtatott. Ritkán ökörrrel is nyomtattak.

Mielőtt nyomtatáshoz fogtak, a szérű széleire húzták a vonató-nak nevezett kisebb gabona boglyákat. A vontatás leg-egyszerűbb módja volt az, hogy láncsal körül fogták a boglyát s az eketalyigához kötötték s lovakkal elhúzták. Volt külön vontatóeszközük is, az ú. n. *csámesz*, ez széles nyomtávolú, alacsony, bedeszczázott tetejű oldalatlan szekér volt, vastag fából fűrészelt korong-kerekekkel, erre felemelték a vontatót s úgy húzták el.

A behúzatott vontatókból ágyást raktak a szérűn s lovakkal elnyomtatták. A jól kitaposott életről a szalmát elhordták s a töreket legereblyélték s ott maradt a garmada. Erre gyakríam újból ágyást vetettek s megint elnyomtatták. Néha 3—4 ágyás garmadája gyűlt egymásra, melyből 40—50 köböl búza is kijött a szórás után. A garmadát nem lehetett bármikor felszórni, csak amikor megfelelő szél volt. Addig tehát behányták a garmadának készített színbe, mely a szérű mellett állott.⁷⁷

A szérű és istálló környékén állottak a rakományok: szalma-, törek-, szénakazlak, kukoricakóró- és nádkúpok.

A gabonát a régi időben földbeásott vermekben tartották. A vermek többnyire a házak végeinél az utcákon állottak, hogy

⁷⁵ Prot. 1838. 671.

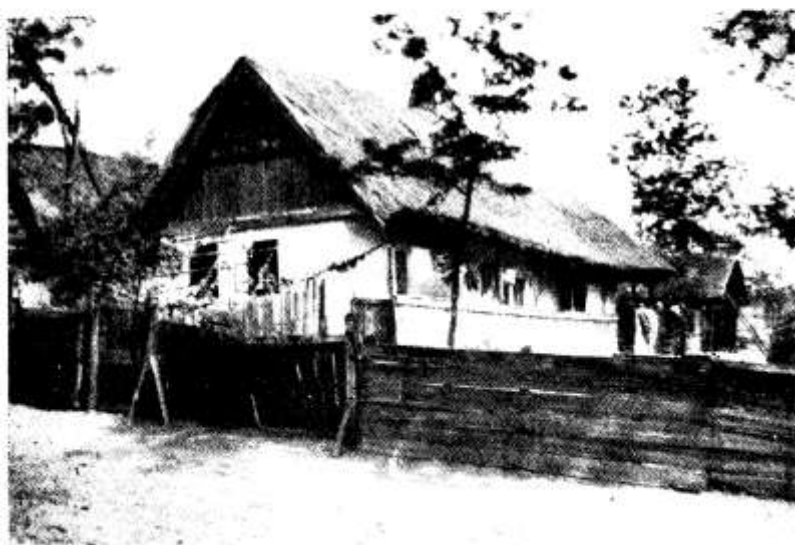
⁷⁶ Közgy. jk. 1841. 750.

⁷⁷ U. Szabó Sándor úradatai.

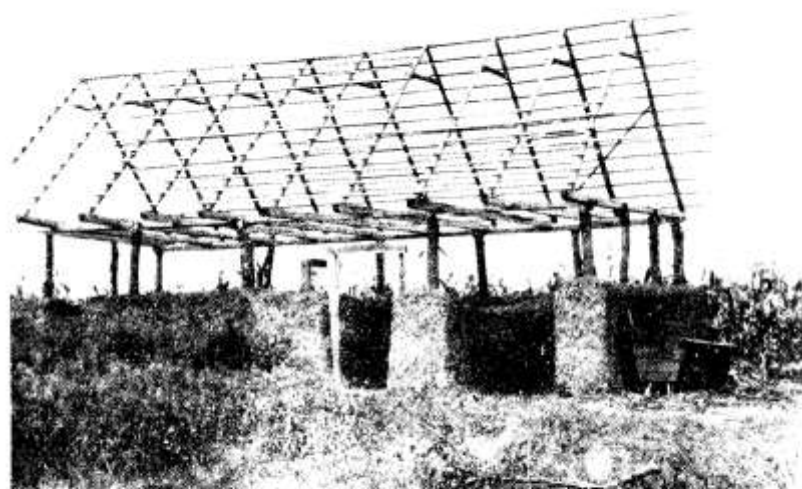

Régi kúria, Hajdúnánás.

Gazdaház, Vámospécs.

Epülő tanya Jecskerakású falul, Hajdúhadház.

Epülő paticsfalu háza, Vámosperjes.

éjjel az utcákon járkáló éjjeli őr szemmel tarthassa. Mivel a vermeket megtöltés előtt ki szokták égetni, a veremégetéssel gyakran tüzet támasztottak. Az üres vermekkel meg nem gondoltak s ember-állat gyakran beléhullott. Ezért már 1770. táján erősen tilalmazzák az utcán levő vermeket.

1778-ban így rendelkezik a hajdú főkapitány a vermek ügyében: »A városokban levő vermek mia, de kivált, melyek az utzákon vágynak, a jó politíának minden jó törvényei ellen mennyi sok veszedelmek és szomorúságok esnek, kiki jóltudja. Hogy azért az ilyen vermek a városokon cassáltassanak és betöltessenek, igen szükséges volna, mivel úgysis jobb és alkalmasabb helyen kívül a városon holott semmi kártól nem félhetnek, vermeket csináltatni meg lehet«.

»Válasszon ki azért minden város jó dombos vermeknek való helyet kívül a városon, azt ossza fel tized számra. A vermek sorjában, egyenessen utszákra csináltassanak, hogy két szekér közte a verem uttáján el mehessen. Ezen vermeknek állícsanak pásztort, rendeljenek fizetést minden veremtől, aki szüntelen ott lakjon és minden kárról feleljen... és a vermekbeli sok lopás, melyben szüntelen panaszkodnak, el fog háritatni«.⁷⁸

1785-ben megújítják a rendeletet: »Az utzákon levő vermek mia sok szerencsétlenségek, sőt halál is történt és a perselések idején sok emberek, gyermekek, oktalan állatok az illetén vermekbe a rossz politia miatt belé égtének, ezeknek cassatiojok jól lehet még az elmúlt esztendőbe elmaradott, azért most ugyanazt kemény büntetés alatt parancsolom, hogy hadnagy uraimék legelőbben is jó magos partos helyet assignálván a lakosoknak vermeknek azt bé keríttessék és közepibe egy csőszházat építtetvén, aki szüntelen ott lakjon, abba tsősztt állíttassanak, a vermek száma szerént a várostól kirendelt fizetés szerént ezen tsőszöket a lakosok fizessék. Az uttán levő vermeket pedig 2 hotaap eltelvén, akár üressen, akár tele legyenek, bé vágassák és betöltessék. Hogy pediglen a tudatlansággal valaki magát ne mentse, ez két ízben is vasárnapokon a Templom kerítésébe hirdettessék«.

Az utcán levő vermeket azonban még 1795-ben is tilalmazzák.

A vermek mellett még magtárt is tartottak.

Lisztelő malom háromféle volt, vízi-, száraz- és szélmalom. A városnak a Hortobágy folyón levő vízimalmát a jegyzőkönyvek már 1737-ből említik. Ez azonban a szükségletet nem fedezte, ezért minden tehetősebb gazda igyekezett magának szárazmalmot építeni. A városban 1715-ben öt, 1720-ban hat lisztőrlő száraz-

⁷⁸ Prot. Curr. I. 505.

malom volt, ezek egyike a városé volt.⁷⁹ A szárazmalmokat ló húzta. Előszeretettel építették kettősre, hogy egyszerre két embernek is örölhessenek. Ma élő emberek emlékezete szerint a múlt század derekán 95 szárazmalom volt Bősziroményben. A szárazmalmok többnyire a belváros és kertéség közötti utcákon vagy tereken voltak. A malmok egyrésze hetenként egy napon kölest hántolt kásának, de voltak külön csak köleshántolással foglalkozó szárazmalmok is. Mivel az őrlésben sort kellett fogni, rendszeren sok ember várakozott és tanyázott a malomban, s lassanként a malmok valóságos kaszinókká lettek. A malmokban az ólakhoz hasonló tüzelők voltak, ahol éjjel vagy télen tüzelgettek a tanyázók. Kásamalomban azonban nem lehetett télen tanyázni, mert ez nyitott volt, hogy a szél a köles leliántolfc héját elvigye.

1790-ben úgy határoz a tanács, hogy »Malmokban tüzelni s a kerengőben pipálni tiltatik«.

A városban olajütő már 1696-ban is volt.⁸¹ A múlt század közepén 3—4 volt, egyik-másik őrlött is.

Szélmalom mindössze három volt a város szélén.

Csapszékek elegendő számmal voltak a városban, ezeken kívül a határban is sok csárda volt. Az 1783. évi határtérképen még csak a Verébsárt és Messzelátót találjuk. Amannak nevében Zoltai az 1476. évi »Sárkuta« helynevet sejtí. Emez a Messzelátó, ma Széchenyi halmáról veszi a nevét.

Az egykori bősziroményi csárdákat foglalja össze a régi népdal:

»Poródon a Bikás, Riten a Tirimpó
Túlsó városszílen van a Messzilátó.
Czifra, Külsőcsárda, Táncos a Novella
Átkozott, a Zöldág, Gyilkos, a Kaszárnya«.

Ezeken kívül a dorogi úton is volt egy Pelikán nevű csárda.

A város temetőinek egyrésze terjeszkedésével lassanként a városba került, ezért a hajdú főkapitány 1778-ban megtiltja ezek további használatát; elrendeli, hogy azok helyett új temetőket fogjanak s azokat bekerítsék. Az 1782. évi térképen már az új temetőket láthatjuk, a régiek egy részére pedig rátelepedett a város.

A városnak régen kenderes kertjei is voltak. 1776-ban úgy határoz a tanács, hogy »Kenderes kertbéli uzusok a lakosoknak elmarad és az egész Kenderes kert, hogy a város részére

⁷⁹ Debreceni képes kalendárium. 1911. 68.

⁸⁰ A szárazmalmokat belsőség térképeinken küllös köröcskéekkel je-
löltük.

⁸¹ Prot. A. 1969.

élettel vettessen be, elvégeztetett».⁸² Kendert azért tovább is termeltek, mert 1790-ben tiltják a Brassó folyóban való kender-áztatást.

Szőlőskertet már 1715-ben is említ az akkori országos összeírás.⁸³ Ez kétségtelenül a ma is meglévő Vén kert. Még az 1783. évi határkérképen is csak ez az egy kert szerepel. Az 1794. évi jegyzőkönyv említi először az Újszőlőskertet, melyet öregemberek emlékezete szerint az előbb említett Kenderés kert helyén telepítettek. 1797-ben ültették a Középkertet. A Középkert „e néven ma is megvan, az Újszőlős kert tehát nem lehet más, mint a mai Nadrágos kert. A bodai erdőföldet 1801-ben osztják fel szőlőnek. 1780-ban tiltják a szőlőbe való kijárást vasárnapon.

A Zabos kert eleinte szántóföld volt s a város termelt rajta lovainak zabot, később szőlőnek felosztották. A Homok-kertet 1842-ben telepítették, hogy a műveléssel a futóhomokot megfognák. A Nagy Bocskay- és Kossuth-kert újabb telepítésű szőlő.

1781-ben »Epres kertek fogattatni parancsoltatnak«.⁸⁴

1795-ben pedig »Mind a virágos, mind az epres kerteknek árkaik megújítatni rendeltetnek«.⁸⁵ Ezekből a rendeletekből úgy látjuk, hogy epres és virágos kertjei is voltak a városnak, ezek hollétét azonban nem tudjuk.

Böszörmény városának a határ délkeleti részén tekintélyes erdeje van, mely a debreceni nagyerdő végső nyúlványa. Mint már említettük, ezen erdő közepén feküdt az árpádkori Salamon nevű falu, melyben Bodonfia Rustáknak elkerített házhelye is volt 1214-ben. Az 1783. évi határtérkép feltünteti az »Extirpatura Salamon«-t, az egykori falu valószínű helyét, mely még ma is fátlan. A város a múlt század közepén megvette Zelemér pusztát De Pauli Ferencről, melyet már előbb is többször bírt részint bérben, részint zálogban. Zelemér pusztája északi szélén is tekintélyes erdő volt, mely a böszörményi és debreceni erdők-höz csatlakozik. Ebben az erdőben telepítették a Boda szőlőt 1801-ben. A Bodagyakra nevű bokros helyet már egy 1496. évi oklevél is említi.

Az erdők leginkább tölgyesek s fáit építésre, tüzelésre és szerszámfának használják. A Böszörményre jellegzetes formájú disznóólak, hidasok az erdők tölgyfáiból készülnek. 1801-ben tiltják az erdőn való szénégetést.

⁸² Prot. 3. 47.

⁸³ Debreceni képes kalendárium. 1911. 68.

⁸⁴ Prot. Curr. II. 5.

⁸⁵ Prot. G. 538.

⁸⁶ U. Szabó Sándor úr közlése.

Az erdő kezdetben osztott volt s kiki akkor vágta, amikor akarta. 1805-ben vették tilalmasba s 15 év múlva felosztották nyilas számba.⁸⁶

Egy 1893. évi feljegyzés szerint Böszörményben egy nyilas *belső* erdő 700 □ öl, egy *bodai* nyilason pedig 600 □ öl van. Ebben az időben a város *belső* erdeje 2118 kat. hold, a birto-kosságé 626 kat. hold, a bodai közbirtokosságé 552 kat. hold.

Böszörmény város polgárai 1783-ig földközösségben éltek. Legelőik osztatlan 'közlegelők voltak s szántóföldjeiket pedig csak rövidebb időre, néhány évre osztották el, míg a föld ki nem merült s azután elhagyták és legelő maradt, helyette pedig egy másik darabot osztottak fel s műveltek meg.

A szántóföld, mint általában minden ingatlan, a telek után járt. Telke pedig csak annak lehetett, aki a Báthory Gábor által letelepített hajdúk ivadéka volt. A telkek száma a letelepítés óta nem változott, legfeljebb az utódok szaporodása folytán $\frac{1}{3}$, $\frac{1}{4}$, $\frac{1}{8}$ részre szakadt.

Az 1783. évi Bekk Pál-féle földosztás előtt a nép emléke-zete szerint 4 tized volt s minden tized annyi szántóföldet kapott, amennyit vállalt, a többi legelő maradt. A földet tize-denként nyílhúzással osztották ki.

Az 1715—20. évi országos összeírás azt mondja Böször-ményről: »Ennek a városnak a saját határában két fordulója van ugyan, de csak az egyiket szokták művelni. Ha ezt a részt már hat vagy több esztendeig szakadatlanul használták és a talajt kiélték, akkor a másik fordulót fogják be. Amazt pedig vagy legelőnek, vagy kaszálónak fordítják«.⁸⁷

Határunk termékenysége ugyanolyan, mint Nánás városáé; de a művelés nehezebb, mivel főként szárazság idejében vonó marháikat itatás végett *kénytelenek behajtani a városba*.⁸⁸

»Saját határunkon külön kaszálójuk nincs, hanem a műve-letlenül hagyott szántóföldeket kaszálják. Éppen emiatt közepes mennyiségű szénát kapnak. Mégis, ha sűrű a fű, egy kaszás napi munkájával megteelik egy négyökrös szekér.

Legelőnek is a szántás-vetéstől pihentetett határrészt hasz-nálják. Ez a terület körülbelül 500 szarvasmarhát táplálhat. (1720.) A szomszédos puszták jobbak és alkalmasabbak marhák legeltetésére«.⁸⁹

»Övék Pród nevű puszta. Épen úgy művelik, mint a maguk

⁸⁷ Zoltai L.: A mai Hajdúváraegye területe 200 évvel ezelőtt. Deb-receni képes kalendárium. 1911. 67.

⁸⁸ Innen látszik, hogy milyen nagy szereppé lehetett a marhajá-rásnak a kertség utcáinak a kialakításában.

⁸⁹ Zoltai i. m.

határát. Az itteni kaszálók 291 kaszásra valók. Nagyobb része legelő«. ⁹⁰

»A szomszédos Zeleméren is szántanak, vetnek s 104 kasza szénát vágnak«. ⁹¹

»A vidi puszták felét bírják. Szántás-vetésen kívül $127\frac{3}{4}$ szekér széna innen a hasznok«.

»Szent György praediumból három rész az övék. 1715-ben a pusztát bérlő debreceniekől 8 debreceni és 20 pozsonyi kőből gabonát kaptak. Egyéb hasznát nem látják. E puszták ezer marha számára elegendő legelőt adnak. A közönség részére pedig körülbelül 600 szekér szénát gyűjthetnek rajtok«. (1720.) ⁹²

Az 1783. évi földelosztással megszűnt a földközösség. Ekkor 24 hold volt egy telek, ehhez 8 hold ugar járult. Az erdőbeli illetményről már előbb szólottunk. A földosztást az 1783. évi határtérképünk mutatja be. A várost a közlegelő övezi, ezen túl van a telek vagy szállásföld (terrae tuguriales), és az ugar 3 nyomásban. A »Telekföld«, »Gát megett«, »Szigetorr«, «Ugar» mindegyike 3—3 járás volt s minden járás 3—3 dűlőre oszlott. Nagy birtokrendezés nem volt a tagosításig, de kisebb földosztás többször volt. 1800 elején adtak 12 holdat minden telek után Pród pusztá túlsó oldalán. 1851-ben is adtak pótlékot, mit a nép *csikó-nak* nevez.

A tagosítás előtt készült térképen a város körül szemlélhető lucernást 1847-ben osztották. Így a városkörüli legeltetés nagyon megnehezült, közeli legelő csak a Lóherés keleti és nyugati végén maradt.

A földet vtéskényszerrel használták. A vetésforgó tengeri, őszi vetés (rozs), tavaszi vetés (tavaszbúza) volt. A vetéskényszerre a legelők elégtelensége szorította a gazdákat s ha a vetést learatták, a közös legelőről a közös nyájat ide terelték. A tanács maga szabta meg, hogy hova mit lehet vetni s legeltetésre ő szabadította fel a tarlót. A tengeri kórót nem vágják le, hanem télen lelegeltették.

Ez a kényszergazdálkodás nem kedvezett a tanyarendszernek, mely e miatt lassan fejlődött. Hozzájárult ehhez még az is, hogy a tagosítás már a múlt század közepén előre vetette az árnyékát, de különböző akadályok miatt 1888—1889-ig nem hajthatták végre. A tagosítás a dűlők beosztásában lényeges változást nem hozott, csak a nagypródi pusztán. Itt a dűlők megváltoztatásán kívül új földeket is osztottak a polgári úttól délre, de csak annak, aki a közlegelő illetményét kivette. A

⁹⁰ U. ott.

⁹¹ U. ott.

⁹² U. ott.

városnak a szomszéd helységekbe vezető sugárszerű, nyílegyenes útjait azonban több helyen a dűlőutakra vezették, mert azelőtt keresztül-kasul mentek a szántóföldeken.

A város határának legszíkesebb részei továbbra is közlegelők maradtak.

Öregebb emberek emlékezete szerint a legelső tanyák a vidi pusztán lehettek. A pródi pusztán legkésőbbben engedték meg a tanyaépítést. Hogy ma mégis itt van a legtöbb tanya, annak az a legfőbb oka, hogy a várostól legmesszebb van. A város közeliében levő egykori szállás és ugarföldeken még most is kevés tanya van. Ezeket a gazdák még ma is a városból művelik, ilyenformán tehát a városi beltelek sok embernél még ma is pótolja a tanyát.

A város levéltárában őrzött fontosabb térképek, melyeket részben dolgozatunk forrásául is felhasználtunk, ezek:

I. Belterület.

1. Mappa intravillani Oppidi Böszörmény Delineata anno 1782. Paulus Bek. Mérete 46x67 cm. Lásd I. sz. mellékletünkön!

2. Hajdúböszörmény városa belsőtélkeinek és kertjeinek térképe. Az eredetiről rajzolta Echedy Báthory Károly 1853. Telekkönyvvel. Mérete 45X64 cm. Az előbbinek másolata. A házak nincsenek berajzolva.

3. Sz. H. Böszörmény városa belső fundusok mérnöki térképe, készítette Hudatsik Pál 1842. Mérete 60x75 cm. Rongált.

4. H. Böszörmény városa környékének és az 1855. évben kiosztott kertek térképe. Mérete 94x122 cm. 1000 öl = 64 cm.

5. 1857. évi házázmozást mutató térkép, utcanevekké).

6. Térképe H. Böszörmény város 1858. ápr. 22-én leégett s újonnan szabályozott részének. Mérete 60 X100 cm.

7. Cím nélkül. A belsőség vázlatos térképe 1860. tájáról.

8. H. Böszörmény városa belrészének térképe 1862. Balthazar János. Mérete: 51 X67. Mérték: 1000 öl = 105. cm.

9. Hajdúböszörmény rendezett tanácsú város 1910. Dobay Károly főmérnök. Lásd a II. számú mellékletünkön!

II. A város határa a pusztákkal.

10. Tabula exhibens terrénum oppidi haidonialis Böszörmény. Paulus Bek 1783. Mérték 1000 öl = 12.5 cm. Erősen fakult és részben rongyos,

11. Pródi rét térképe. A szigetekben levő elosztott földek földkönyvével.

12. Pars praedii Sz:ent-György Johannes Sárvári. 1804.

13. Geometrica delineatio qua remonstratur possessorium successorum dominate Paullianorum praedio Zelemér 1803. Georgius Kováts. 1807. évi másolat. Mérete: 96x28 cm. Mérték: 1000 öl = 13 cm.

14. H. Böszörményi rét térképe 1866. Az 1823. éviről másolva. (Helynevek: Rókahát, Zsombokos, Sebesér, Farkasordító, Balogh sziget, Ürmös

hát, Két laponyag, Híres hát, Bózsó sziget, Kerek sziget, Papp sziget, Szék tisztája, Kadarcs, Hosszú sziget, Nagyrét, Portoró, Kis Bagota, Hattyas, Szabósziget, Máté ásása, Kis Kupa hát, Törökállás, Kocsa hát, Hosszú hát, Disznós hát, Nyúzó hát, Kovács hát, Perzséte.)

15. Hajdúböszörmény városa kaszáló réttjeinek térképe. Az eredetiről rajzolta 1853-ban Echedy Báthory Károly. Eredetijét 1823-ban készítette Keresztszegi Szabó János.

16. Az 1832. esztendőben ns. Hajdú-Böszörmény városa részére ki-
osztott ugarföldek mappája (földkönyvvei). (Helynevek: Messzelátó ha-
lom és csárda, Strázsahalom, Csap Péter halma, Tetű halom, Szúnyog ha-
lom, Kút útja.)

17. Szabad Hajdú-Böszörmény város közönsége által használt tábla föl-
deknek térképe. Hudatsik Pál. 1836,

18. Térképe a Szabad Hajdú Böszörményi határban a téglási útfélen
folyó homokból formált azon kertnek, mely a homok terjedése meggátlása
végett közönséges határozásból fogatott fel. Hudatsik Pál 1842.

19. Hajdúböszörmény város telekföldjeinek térképe. 1857.

20. H. Böszörmény város határának térképe 1886. (Másolata az 1786.
évinek). Mérete 93X117. Mérték 1000 öl = 14 cm.

21. A Nagypródi puszta térképe Stern Imre. (Helynevek: Süldős-ere,
Süldős-ere-farka, Söre kút, Vidi ér, Szőke ér, Hosszú Kaján szik, Kerek
Kaján szik, Kerekkrét, Csukás tó, Szőke tisztája, Horgasér, Kadarcs, Het-
ven ér, Békás csárda, Tacsilló halom.)

«22. Polgári Folyás és Szent Margita puszta bérlet terve 1871.

23. Hajdúböszörmény város tagosítandó földjeinek átnézeti térképe
1880? Mérete 50X78 cm. Mérték: 1000 öl = 5 cm.

24. Hajdúböszörmény város határának tagosítási tervezete 1886. Ke-
ményfy Lajos. Mintegy 20—25 szelvényből áll.

Első kiadása: Föld és Ember, VI. 1926. évf. 4. füz. 177—210. I.

*Ugyanaz különnyomatban: Szeged, 1927. Szeged Városi ny. 36. I.
6. térk. 8°.*

*A hajdúk eredetéről szóló fejezetet, mely megegyezik a hasonlócímű
fentebb közölt cikk egy fejezetével, a jelen kiadásból kihagytak.*

A HAJDÚSÁG

(1936)

A hajdúk ősei lakóhelyükről elmenekült alföldi magyarok, főleg kunok voltak. Épen ezért típus, életmód, szokás tekintetében nem sokban különböznek a szomszédos nagykunoktól. A hajdú is közepes, vagy valamivel magasabb termetű, kerekfejű, szélesarcú. Haj-, szem- és bőrszínezete többnyire barna. A többévszázados kiváltság és az egyenletes vagyoneelosztódás következtében kialakult polgári jólét erős fajjá alakította őket. A gyakori elhízás is a jólétről tesz tanúságot. A férfiak általában szebbek, mint a nők, jóllehet a nők nem dolgoznak annyit, mint egyebütt az országban.

A hajdút, mint a kunt, bizonyos zárkózottság jellemzi. Nem szeret sokat beszélni, komoly, szinte méltóságteljes. Sajnos, az illetlen »hajdú beszéd«, a 300 évvel ezelőtti szabad hajdú borszak maradványa, még ma is meglehetősen el van terjedve közöttük. Régi társas szokásaik már nagyrészt kivesztek. Fonó, játszó már nincs. A fiatalság a bálban, vagy a vasárnapi sétán kerül össze. Az idősebbek lakodalom, disznótor, esetleg névnap alkalmával találkoznak, de nagy szerepe van a férfiaknál az olvasó- vagy gazdaköröknek is, ahol szívesen politizálnak. A hajdúk elég szaporák. Az egyke még nem sok kárt tett közöttük. A világháború annál bővebben szedte áldozatát soraikból, mert a hajdú ősi hagyományaihoz híven itt is vitézül viselkedett.

Népviseletről a Hajdúságban már nem igen beszélhetünk. A nők divatlapok után öltözködnek, de kalapot még nem viselnek. Az idősebb nőknél még él a hosszabb vagy rövidebb kisbunda; ez a juhbőrből varrt, gallérszerű, ujjatlan, selyemmel díszesen kihímzett és színes irhaborításokkal tarkított suba. Télen, nagy hidegben ezt kavarítják a nyakukba. A szegény néposztály női nagy esőzések, sarak idején csizmát is húznak, egyébként a divatnak megfelelő cipőket viselik.

A férfiak viselet tekintetében több régi hagyományt őriznek. Néhány öreg pásztor még hosszú, a fül előtt megkondorított haját visel. Vállán elmaradhatatlan cifraszűre. Bő gatyában ma már a pásztorok közül is alig jár egy-egy, a pantalló-nadrág azonban még nem nagyon hódít, a csizmás viselethez egyelőre még ragaszkodnak. Fehér szűrt leginkább a pásztor visel. A jobbmódú hajdú gazda szűre fekete szűrposztóból készül, sötét vagy világosbarna posztódíszítéssel és hímzéssel. Erősen tarka, színes szűröket gazdaember nem visel, ilyesmit a pásztorok, főként a csikósok és gulyások hordanak. Télen szekerezéskor subát hordanak a férfiak is. A fürtös, hosszúujjú guba végkép letűnőben van.

A hajdúk régen főleg állattenyésztésből éltek s állattartásuk ma is jelentékeny. Még ma is megvannak közlegelőik, ahol nagyszámú ménes, gulya, juh- és disznónyáj legel. A juhászat főfészke Szoboszló. Itt a város körül elterülő belső legelőn ma is számtalan juhnyáj legel. Régebben ezeket esténkint a városba hajtották fejesre és hálásra. A juhnyáj vagy egy gazdáé, vagy több gazda adja össze s a tejhozamban a fejős juhok száma szerint részesednek. A legelőn a hideg szél ellen szárnyék védi a juhot. A szárnyék nádból készült, négyágú falazat. Ha szél fúj, a nyáját a szárnyék széllel ellenkező oldalára hajtják. A szárnyékhoz rendszeren deszkából összerótt akolféle is tartozik ebbe csak fejeskor hajtják a juhot. Az aklon — amit a pásztor esztrengának nevez — egy rés van, ezen keresztül tuszkolja a kisbojtár a juhász keze alá a fejős anyajuhot. A juhász a fióknak nevezett, náddal fedett enyhelyen fej. Előtte fejdőzsa van. Hátról megfogja a juh tőgyét s addig szorítja, míg az mindem csöpp tejét le nem adja. A tejből sajtot és túrót készítenek. A juh azonban nemcsak tejjével, hanem gyapjával is hasznot hoz gazdájának. A gyapjat különleges formájú ollóval úgy nyírják le, hogy egy darabban maradjon. Régente nyírás előtt úszatták is a juhot, hogy a gyapjú a szennytől megtisztuljon. Most szennyesen nyírnak s a gyapjút a fonógyár mossa meg.

Régebben a szarvasmarhatartás is nagyon el volt terjedve. A szarvasmarhát nem tejéért, hanem munkaerejéért tartották. A nyájbeli tehenet tehát nem is fejték, egész tejhozama a borjú táplálására szolgált. A hajdúk az ősi fehér, nagyszarvú magyar marhát tartják. Ha az ökör munkaereje nem volt szükség, akkor »rideg módon« még télen is a szabadban tartották, ahol szalmán, giz-gazon teleit ki. Ha igázták, akkor jászolra fogták és jobban etették.

A hajdúk másik létfenntartó foglalkozása a földművelés. A Hajdúság keleti szélé homokos, itt a fő kenyéradó növény a rozs. A cséplésnek négyféle módja van. A búzát, részben a rozst is, lóval nyomtatják. A rozs szalmáját gyakran épü-

letek fedésére használják. Ha a szalmát nem akarják összetörni lóval vagy géppel, akkor kézzel csépelnek. Ennek ismét kétféle módja van. Vagy cséphadaróval verik ki a rozskalászból a szemet, vagy maroknyi pamatot vesznek a kévéből s azt valami rögtönzött asztalhoz verik, aztán az asztal végéhez erősített gereblyével megtisztítják a »zilá«-tól.

A kézzel, való cséplés csak a rozstermő területeken szokásos. A lóval való nyomtatás is lassanként már kimegy a divatból s hovatovább általános lesz a géppel való cséplés. Ennek az az előnye, hogy 2—3 nap alatt végez egy közepes gazda termésével. A szegényebbek egy helyre hordják asztalaikat s a gép pár óra alatt végez egy-egy ember termésével. A szemes termést, az »életet«, régebben földbeásott vermekbe döntötték s ott évekig elállott. Ma, a gőzgépek korában, a szemes termés nem vár évekig fogyasztóra, a gazda viszi a kereskedőhöz s pár hét múlva Nyugat-Európában magyar gabonából esznek kenyeret. Régebben kezdetleges, lóval húzatott szárazmalmon, vagy szélmalmon őrölték a kenyérnek való lisztet. Ma már ezeket a gőzmalom teljesen kiszorítja. A szárazmalom vízszintesen mozgó óriási, 12 méter átmérőjű kereke küllői közé lovakat fognak. A lovak körben járva forgatják a kereket, az pedig az őrlő-szerkezetet. (L. IX. tábla.)

A kalászosokon kívül kisebb mértékben kapásnövényeket is termelnek. Ezek közül legfontosabb a tengeri, krumpli, dohány. A dohány leveleit időről-időre leszedik, felfűzik, a füzéretet karókra aggatva, árnyékos helyen megszárazítják.

A Hajdúságon, különösen a homokos keleti széleken dinnyét is sokat termelnek s messze földön kereskednek vele. A dinnyés husángokból kunyhóvázat épít s a váz oldalát és tetejét szalmával rakja be. Ez az ő nyári szállása. A dinnye-csősz reggelenként »megszedi« a dinnyét. Az éretteket kiteszi utóérésre a kunyhó elé a napra. Innen hordják aztán el a dinnyekofák.

Bár a Hajdúság homokos részén tekintélyes erdők vannak, a boronaépítkezést nem ismerik. Inkább a vékonyabb rudakból, husángokból való sövény- vagy paticsepítkezés szokásos ezen a vidéken. A fal földbevert husángokból áll, melyeket vízszintes irányban vékonyabb ágakkal fonnak át s azután az egész falat kívül-belül sárral betapasztják és bemeszelik. A tetőt egynéhány erősebb függőleges oszlop tartja. Homokos területen rozsszalma a fedőanyag. A kötött-talajú nyugati részeken a vályogból való építkezés szokásos. Az altalajból agyagot bányásznak, ezt nagy vizesgödörökben pelyvával kemény sárrá dagasztják sárral vagy lóerővel. Ezután a sarat egy feneketlen négyszögletes rámába gyúrnak, felül elsimítják s a rámát fel-

emelik. A vályog ott marad, pár hét alatt kiszárad, lehet belőle falat rakni.

A kevésbé kötött talaj vályogvetésre nem alkalmas. Itt fecskerakással raknak sárfalat. A sarat szalmával, törekkkel keverik, aztán vasvillával rakják fel. Természetesen egyszerre nem lehet felrakni az egész falat. Naponta 1—2 arasznyit raknak belőle, aztán száradni hagyják. Rakás közben a sárfalat gereblyével simítgatják. Ha már teljesen felrakták, betapasztják. A fecskerakásnál is oszlopok tartják a fedélszéket, mint a paticsfalnál. A vályogfalnál ez nem szükséges. A vályogfal elbírja a tetőt. A földből való építkezésben a magyar nagy mester. Valószínűleg még keletről hozta ezt a készséget, hol a sárépítkezés szintén igen el van terjedve. (L. VIII. tábla.)

A hajdúsági ház rendszeren háromszatú. Középpütt van a konyha, jobbra, balra a szoba és a kamra. Elül rendszeren tornácot hagynak. Régebben itt állott a búzás hombár. Nyáron a gazda is künn szokott hálni a tornácra. A házat nem építik ki egészen az utcáig, hogy a járó-kelők esők évadán össze ne sározzák a szép fehér falat. Gyakran a ház és a kerítés közötti területet virágoskertnek használják. A virágoskert az udvar felől is el van kerítve. Házuk tornácát is kerítés zárja el, hogy a baromfi, malac ne lábatlankodjék a ház előtt. A régiebb házaknál egy ablak nyílik az utca felé, az újabbaknál, vagy jobbmódúaknál kettő. Az ablakban is sok helyen virágot tartanak.

Az eddig felsorolt háztípusok a szegényebb néposztály egyszerűbb házai. A jobbmódúak azonban már a múltban is építettek díszesebb, nagyobb házakat. Némely böszörményi ház pl. olyan, mint egy régi nemesi kúria. Elül kőlábak tartják a tornácot. Az ilyen házban 3—4 szoba is van. Ezt azonban nem lakják; a szépen bebútorozott szobák inkább a jómód megmutatására valók. A család hétköznapi élete a sütőházban zajlik le, amely külön épület konyhával és egy szobával.

A régi hajdú főemberek úri házban, valóságos nemesi kúriában laktak. Hatalmas hármass kaput, sok kéményt találunk rajta. Sajnos, ezeket a szép, műemléknek tekinthető öreg kúriákat lassanként lebontják és stílustalan tömegházakat építenek helyükbe s a hajdúvárosok elveszítik egyéniségüket és azt a kevés történelmi patinát is, ami az Alföldön nagyritkán még található. (L. VII. tábla.)

Milyen a hajdú gazda konyhája? A konyha közepén nagy négyszögű »patka« van, a szabad tűzhely. Ennek a tetején raknak tüzet s a tűz köré állítják a főzőedényeket. A füst a szabadkéményen távozik. A konyha díszé és a jómód kifejezője a sok tányér, melyekre nagy vendégség: lakodalom, disznótör, névnap alkalmával kerül a sor. Jobbról-balról egy-egy

bemeszelt sárajtóval záródik a kemence szája. A szobákban levő boglyakemencét innen a konyhából szalmával fűtik. A szobákban régimódi festett bútort már nem találunk.

A bihari hajdúk, mint mondtuk, még a XVII. század végén elvesztették kiváltságaikat és jobbágyi sorsra süllyedtek; lassanként a köztudatból is kivész az ő hajdú eredetük. Ma már hasonló életkörülmények között élnek, mint a hajdúmegyeiek. Büszke tekintetük, kiállásuk azonban még ma is mutatja, hogy őseik nem jobbágyok, hanem katonák voltak. A bihari hajdúk ivadékai is állattenyésztésből és földművelésből élnek.

A szabad hajdúk letelepítése óta tíz emberöltő, 330 év telt el. A törökök által elpusztított és elnéptelenített Alföldön Bocskay István erdélyi fejedelmünk egy végromlás szélén álló népet telepített meg, mely megsokasodva és megerősödve, ma egyik tartóoszlopa a magyarságnak. Megérdemli a bölcs fejedelem, hogy legnagyobb királyainkkal egy sorban emlegessük a nevét.

Első kiadása: Budapest, 1936. (Első Kecskeméti Hírlapkiadó és Nyomda rt.) 1, 29. l. 8°. (Vetítettképes ismeretterjesztő előadások. I. sorozat. 14. sz.)

Az itt közölt szöveg csekély átalakítással az eredeti kiadás 14—29. lapját tartalmazza.

NYÍREGYHÁZA ÉS DEBRECEN TELEPÜLÉSFORMÁJA

(1929)

A német tudományos folyóiratot, könyvet sohasem azzal az előítélettel nyitjuk fel, mint egyik-másik balkáni nép »tudományos« szellemi termékét. A német mindig tárgyilagosságra törekvő és nem felületes, sőt a »német alaposág« közmondásos.

Előttünk fekszik egy erdélyi szász-német folyóirat,¹⁾ melynek múlt évi folyama egyebek között Nyíregyháza és Debrecen magyar városok településformáival foglalkozik. A rövid, de sokat mondani akaró cikkeket *Treiber G.* mérnök írta. A településtörténelmi adatok teljes mellőzésével pusztán alaprajzvizsgálat alapján megállapítja, hogy e városokat a középkorban németek alapították. Sőt az egyes városrészek keletkezésének időpontját is pontosan megállapítja tisztán spekulatív alapon.

Mindkét cikk a felületességnek és tudománytalanságnak olyan példája, amilyennel német író tollából nem igen szoktunk találkozni. Csodálkozunk kellene, hogy egy, a magyar viszonyokkal kezdettől fogva ismerős szász tudományos folyóirat ilyen cikkeknek helyet ad, ha nem tudnánk, hogy a Romániába bekebelezett Erdély általános balkánizálódási jelenségeivel állunk szemben, melynek úgy látszik a szász tudomány is áldozatává esik.

Nem vonjuk kétségbe, hogy a városalaprajzok összehasonlító vizsgálata eredményeket hoz a településtörténet számára, különösen akkor, ha más történelmi forrás nem áll a rendelkezésünkre. De okleveles bizonyítékokkal szemben a morfológiai spekulációnak vajmi kevés bizonyító ereje van, különösen, ha az összehasonlított városok egymástól távol álló ország-

¹⁾ Korrespondenzblatt des Vereins für siebenbürgische Landeskunde. LI. Jahrg. 13—15., 79—82. 1.

ban feküsznek, ahol más-más földrajzi és néprajzi viszonyok befolyásolták a településeket.

De lássuk, mivel indokolja vizsgálatának módszereit!²⁾

»A középkori német várostervrajzok kutatása — úgymond — azt a megállapítást eredményezte, hogy az egykorú városalapítások egyforma alapformát mutatnak. Ebből következik hogy hasonló alaprajznál az alapítás ideje sem lehet távoli. Miután századok folyamán a városépítészeti követelmények változtak, az alaprajzformák is megváltoznak; úgy, hogy az alaprajzformákból az alapítás idejére is következtethetünk«.

Nyíregyháza településéről pedig a következőket mondja:

»Ha Nyíregyháza tervrajzát szemléljük (1. ábra), úgy meglep annak sokfélesége. Legrégibb városrésznek a keresztben vonalkázott részt kell tekintenünk, amely kőfallal volt körülvéve, melyen belül a templom és temető volt. A háromszög alakú helykihagyást a Kárpátok láncolatán belül csakis a legrégibb német településeknél találjuk. Ezen település a 11-ik századba tartozik«.

»Ugyanakkori a feketén ábrázolt városrész is, amely akkor önálló település volt. Az utcáknak sugaras összetalálkozása ezen időre enged következtetni. Úgy látszik, hogy az első település egy menedékvárból fejlődött ki, míg a másik valami alapíLóténykedésnek köszönheti létesülését«.

»A 12-ik század első felében keletkezett egy egyszerűen, de erősebben vonalkázott rész «bordás típus), majd a 12-ik század második felében a legyezőszerűen széjjel ágazó utcákból álló pontozott városrész, végül a 13-ik században az egyszerűen és vékonyan vonalkázott városrész párhuzamos rendszerben. Öt önálló településsel, öt német bevándorlási hullámmal állunk itt szemben. Csak később, valószínűleg a 15-ik század elején lett az egész telep egységesen kőfallal körükerítve. Ezen időben Nyíregyháza jelentékeny hely lehetett. Így tehát a város tervrajza jelentős okiratnak bizonyul, melyet alátámaszt azon tény, hogy az egész terület a német Guth- és Keled-lovagok tulajdona volt a 11. század elején és az egész középkor folyamán ezek leszármazóinak tulajdonában volt«.

Mi úgy sejtjük, hogy ez az utolsó mondat magyaráz meg mindent.'

Azért kell Nyíregyháza alaprajzának a középkori német városokéval megegyeznie, mert a »német« *Guth-Keled* lovagok alapították! Hogy mi, történt Magyarországon s Nyíregyházán kilencszáz év alatt, az mind mellékes! Hogy miféle történelmi amagot hordott össze évszázadok óta a magyar tudomány, az Treiber urat nem érdekli! Hisz meg van írva már régen,

²⁾ i. m. 13. 1.

hogy a magyar, sátor alatt élő nomád nép volt, aki, mikor betört a Kárpátok közé, leigázta az itt talált apró néptörzseket, kultúrárt nem tudott teremteni, tehát azt nyugatról hozta. A szászok voltak azok, akik a kultúrárt szállították s a magyar városokat alapították, mert hát a nomád magyarság nem alapíthatott várost! Ha ez a tétel igaz, akkor ha van Magyarországon város, azt csak szászok alapíthatták! Körülbelül így okoskodhatott Treiber úr, mikor fentidézelt cikkét kieszelte. Ezzel szemben lássuk, mi az igazság!

Hogy a Guth-Keled nemzetség német lett volna, *Karácsonyi* nem veszi bebizonyítottanak. Azt írja róluk³⁾: »Nagy hatalmuk nagy tetteik érzetében tagjai már a XIII. században büszkék voltak származásukra, sőt azzal meg nem elégedve egyes nagyhírű, bár idegen lovag családokkal való összeköttetés lényével is ékesítették nemzetségük eredetét.«

»A nemzetség egyik ágának 1326-iki folyamodása és az ennek alapján kiállított királyi adomány levél szerint a somogy-megy ei Koppányt leverő Weissenburgi Venczelin lett volna a Guth-Keled nem őse, s még ő kapta volna Szent Istvántól Rakamaz, Nyírbátor, Pócs, Abrány és Nyíregyház nevű falvakat. Ennek azonban aligha van egyéb alapja, mint hogy a Szabolcs mellett eső és Venczelin nevére emlékeztető Vencsellő falu már rég, 1326 előtt a Guth-Keled nem egyik jóságga vala.«

»Ezzel ellentétben *Kézai* azt állítja, hogy a Guth-Keled nem elei Péter király idejében jöttek hazánkba, éspedig három testvér, s ezek Sváборszágból, Stof, azaz Stauf várából származtak.«

»Kiszínezi és tóditja *Kézai* állítását a Képes Krónika szerzője. Szerinte — noha mások ugyan egyebet beszélnek — a Guth-Keled nem eleit III. Henrik császár Péter király segítségére küldötte hazánkba. Megjegyzi, hogy a nemzetség már Sváборszágban is az előkelők közé tartozott, tagjai szegények voltak ugyan, de jámborok és vitézek.«⁴⁾

A krónika meséivel szemben *Karácsonyi* ezt mondja: Német eredetnek sem a legrégibb és kedvteléssel használt személynevekben, sem a nemzetség ősi birtokaiban, helyneveiben nincs nyoma, sőt ellenkezőleg, a sopronmegyei, ma közönségesen Margarétának és Trausdorfnak hívott helységek, míg e nem tagjai bírták, Majád és Dorog nevet viseltek.«⁵⁾

A nemzetség első fészke gyanánt a Székesfehérvártól északnyugatra eső kis Gút falut tekinthetjük. Másik ősi, még a

³⁾ A magyar nemzetségek a XIV. század közepéig. Budapest, 1901. II. 19.

⁴⁾ *Karácsonyi* i. m. 19. 1.

⁵⁾ i. m. 20. 1.

közös őstől maradt jószága vala a Guth-Keled nemzetségnek Nyir-Adony és környéke. Ebben a faluban állott a közös nemzetségi monostor.

Az 1326. évi oklevél s a krónikák ellenkező állításai a személy és helynevek tanúságai, vitássá teszik a Guth-Keled nemzetség német származását. De azért fogadjuk el további alapnak az ő német eredetüket!

Ha településtörténelmi adatok nélkül is lehet község alaprajzoknak perdöntő értéke, akkor Gút és Nyiradony községeknél is lennie kell, mert ezek a Guth-Keled nem első települő helyei. Azonban akárhogy nézegetjük is a Guth-Keled nemzetség ezen két ősi falujának alaprajzait, nem ismerünk rá a középkori városok településformáira.

Amint látjuk, sem Gút, sem Nyiradony nem mutat más települési formát, mint a környező többi községek, melyek egykor kétségtelenül magyar eredetű nemzetségek birtokai voltak. Mindkettő jelentéktelen falu volt kezdettől fogva s az is maradt századokon keresztül mind a mai napig. Már pedig ha ez a nagy nemzetség várost akart volna alapítani, akkor valószínűleg első települőhelyén, vagy ott alapította volna, ahol a nemzetségi monostora volt.

De nemcsak német városokat nem alapítottak a Guth-Keled nemzetség első tagjai, hanem még német telepéseket sem hoztak! A Guth-Keled nemzetség birtokában levő falvainak magyar nevük van ami pedig idegen, nagyrészt kunbesenyő, böszörmény s egyéb türk név⁶⁾ német azonban nincs köztük, hacsak Guth-ot nem vesszük annak. Ahol a birtokok elterültek, egészen a törökvilágig más lakosságot, mint magyart nem találunk.

Nem is nagyon lett volna tanácsos a XI—XII. században, a nemzetség elszórt birtokain magyarok közé ékelt falvakban németeket telepíteni. A Guth-Keled nemzetség birlokterületén támadt városokban zárt tömegben letelepített németekről pedig milsem tud a történelem, legkevésbé pedig nyíregyházi német liospesekről.

Még az sem hihető, amit az 1326. évi oklevél mond, hogy. Nyíregyházát Szent István adta volna a Guth-Keled nem akkor élt ősenek, mert Szent István idejében még nem igen lehetett egyház Nyirfaluban. 1219-ben pedig a Várad Regestrum⁷⁾ »izmaelitáé de Nyír«: nyiri izmaelitákat, vagyis mohamedán kunokat vagy bolgárokat említ, így a falu első alapítójának ezeket kell tekintenünk. Ez annál is inkább valószínű, mert

⁶⁾ Egy 1329. évi oklevélkivonat Guth-Keled nembeli Tatár Istvánt említi. U. ott 91. l.

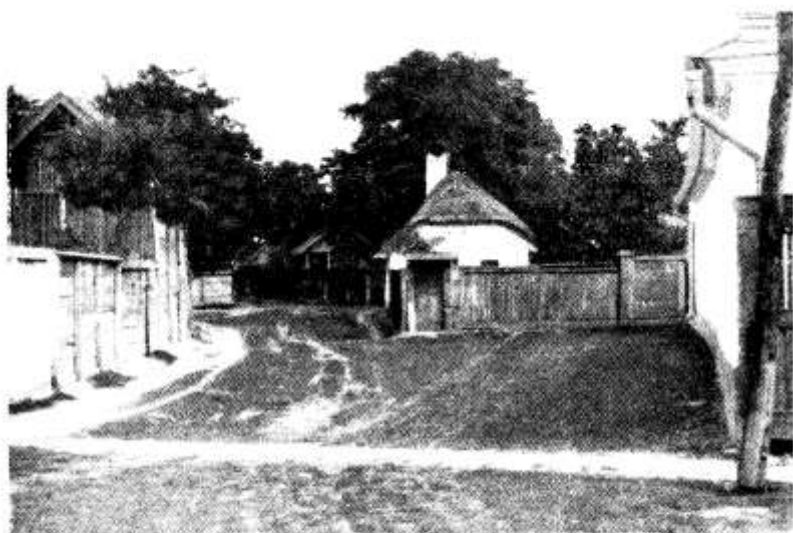
⁷⁾ 7. §.

Nádjedetű szoboszlai gazdaház, melletti istálló.

Szárasmalom, Haidúbüszörény.

*Zug (zsákutca), Hajdúböszörmény.**Kertes beltetek, Hajdúnánás.*

Nyíregyháza közvetlen szomszédságában izmaelita vagy böszörmény, muzulmán népségnek több községben van nyoma. Sőt a Váradi Regestrum több ízben is említi a nyíri izmaelitákat.

Nyíregyházát az időrendben második hiteles adat, a pápai tizedjegyzék 1333-ból említi. E szerint egyházas hely volt. Az izmaelita lakosság az 1241. évi mongolpusztításkor elveszett-e vagy keresztény hitre tért, adatok hiányában eldönteni nem lehet.

Az ecsedi uradalmat — melyhez Nyíregyháza is tartozott — Róbert Károly király 1307-ben adományozta az ecsedi Báthoryak őseinek, aki a Guth-Keled nemzetség leszármazottja volt. A Báthoryak aztán több mint 300 évig, vagyis 1621-ig birtokolták.

A XV—XVI. századból számos okleveles adat maradt arról, hogy a falut jobbágyok lakták. Hospesekről azonban soha sincsen szó. Van adat arra is, hogy Báthoryaknak erődített kúriájuk volt, sőt a kis templom is kőfallal volt körülveve. Ez azonban nem kizárólag szász vagy német szokás.

Az 1870-ben lebontott régi templom archeológusok szerint a XV. században épülhetett. Hossza 9, szélessége 4 öl volt. Az ilyen kis templomba 250—300 leieknél több nem fér. Mási templomnak a XVII. század előtt nyoma sincs itt. Elég is volt ez Nyíregyháza népének egészen a XVIII. század közepéig.

Már pedig a *Treiber* úr által térképen ábrázolt kb. 50 középkori út és utca legszűkebben számítva is 500 házat, vagyis 3000 lakost feltételez.

Nyíregyháza népessége a XVII. században emelkedett lényegesebben, mikor hajdúk telepedtek ide. 1662-ben *Lukács* Nyíregyháza házainak számát ekkor 186-ra becsüli.⁸⁾ 1640-ben gróf Bethlen István telepít ide hajdú vitézeket 1655-ben pedig II. Rákóczi György fejedelem erősíti meg Bethlen adományát. Ha Nyíregyházát várossá fejlesztette valaki, az csak a hajdúság lehetett. Ha volt valami erőssége, az csak hajdúmódra készített földvár volt. Az sem ölelte körül a várost, hanem csak a város centrális részét. A *Treiber* által feltüntetett külső várfal csak az ő fantáziájában él. Annak helyén téglának, falnak semmi nyomát nem találták soha.

De még a hajdú város sem őse a mai Nyíregyházának! A XVII. század vége felé »részint a török, részint a német dúlás* révén »Nyíregyháza annyira elpusztult légyen, hogy csak a szél fűjdogálná helyeit«, írja gróf Csáky István a vármegyéhez intézett levelében⁹⁾ s kéri a vármegyét, hogy engedjen oda

⁸⁾ *Lukács* i. m. 93. 1.

⁹⁾ i. m. 135. 1.

lakosságot szállani. A megszálló lakosság, azonban az állandó katonai zaklatásoktól alig szaporodhatott s a kuruc világ kezdetén is. 1704-ben Nyíregyházán csak 67 gazda volt,¹⁰⁾ még a kuruc világ után 10 év múlva is csak 131-re rúgott a gazdák száma, kikel az 1719. évi pestis 79-re fogyasztott le. 1728-ban pedig már csak 48 gazda lakik Nyíregyházán. 1739-ben a pestis ismét pusztított.

A névszerinti összeírások szerint a lakosság magyar, de már a kuruc világ után orosz beköltözők is vannak, kiknek 1743-ban papjuk is van. Ezeknek fatemplomuk volt.

Azt írja *Treiber*: »Ha szem előtt tartjuk egy település keletkezési folyamatát, úgy mindig azt látjuk, hogy a földesúr alapító levéllel létesíti a telepítést, pontosan megállapítván a város területét, a kivített azonban teljesen a vállalkozóra bízva, aki a telepéseket hozza, utakat és épülethelyeket kijelöl és fáradságáért a község örökös bírója lesz.«

Úgy látszik, itt közel jár az igazsághoz. Nyíregyházát ugyanis nem a török-kuruc-labancvilágban lefogyott, csekélyszámú magyarság tette várossá, hanem egy nagyobb betelepítés. Csakhogy nem a Guth-Keled nemzetség német gerébje hozta a városalapító népet, hanem nyolcadfélszáz év múlva Petrikovics János derék szarvasi csizmadia mester, éspedig nem németeket, hanem evangélikus tótokat.¹¹⁾ Ez az ügyes ember aránylag nagyon rövid idő alatt nagyszámú települőt szállított Nyíregyházára. Legtöbben jöttek Békés megyéből, kevesebben a felföldi vármegyékből. A települők száma 1754 végén 561 gazda, vagyis 2485 lélek volt. Nyíregyháza régi lakosai pedig jobbára szétoszlottak.

1754 nyarán közel 200 ház épült.

Az újonnan települt Nyíregyháza utcáiról és házairól 1757. évi összeírás ad tájékozást. E szerint a jövevény lakosság az alábbi utcákat szállotta meg:

Szarvas-utcát (ma is az)	60 háztelken
Tokaji-utcát (ma Rákóczi-utca)	29 háztelken
Pazonyi-utcát (ma Vay Ádám-utca)	47 háztelken
Csabai-utcát (a Káli ói-utca része*)	24 háztelken
Kállai-utcát (ma is az)	37 háztelken
Debreceni-utcát (ma részben az, részben Luther-u.)	89 háztelk.

¹⁰⁾ i. m. 162. 1.

¹¹⁾ *Éble Gábor*: Az eccsedí uradalom és Nyíregyháza. Budapest, 1898. 8°, 42. 1.

¹²⁾ *Szohor Pál*: Nyíregyháza az Örökváltság századik évében. Nyíregyháza, 1924. 195. I.

Az összeírt családok neveiből láthatjuk, hogy a lakosság kevés kivétellel tót volt. A betelepült tótok az egész várost megszállták s a város település formáját nekik köszönheti. A magyarság kevés kivétellel elhagyta Nyíregyházát a tótok betelepülésekor, az oroszok — úgy látszik — az Orosz utcában (ma Kossuth-utca) megmaradtak. (2. ábra.)

A város megszállt utcái a Szarvas-utca kivételével a szomszédos községekbe vezető utak voltak, melyek a fő téren, a mai Kossuth-téren találkoztak. Valószínű, hogy a tótok bejövetele előtt is körülbelül ezen utak mentén lakott a régi lakosság, mert a város északkeleti és délnyugati oldalán terjedelmes mocsarak voltak (2. ábra), melyek régi idők óta megszabták a közlekedési utak irányát. A régi Nyíregyháza a mocsarak között levő keskeny földszoroson feküdt, mégpedig az egymást keresztező országutak csomópontjában. Nevét is bizonyosan ezektől a mocsaraktól nyerte, nem pedig a nyírfaerdőktől. A régi magyar nyelvben ugyanis a mocsarat »nyír«-nek nevezték, nyírfaékról ellenben nincs a régiségben semmi adat. A nyírfaerdőket az újabb kor legendái vitték be a köztudatba.

A legrégebb városrésznek csakugyan azt a városrészt tekinthetjük, melyet *Treiber* egymást keresztező vonalakkal húzott be. A háromszög alakú helykihagyás, »mely a Kárpátok láncolatán belül csakis a legrégebb német településeknél található« Nyíregyházán a múlt században keletkezett. A legrégebb városrész kelet-nyugati irányban szelő utca ugyanis csak újabb városrendezés eredménye, sőt a háromszög felső jobb sarkából északra tartó Bercsényi-utca is újabb eredetű. A háromszög balsarkából északra, illetőleg délre haladó utca a Szarvas-utca, mely a Tokaji-utcába torkollott, de most a tértől északra haladó részét Egyház-utcának nevezik. A háromszögű tér úgy jött létre, hogy az Egyház- és Bercsényi-utca között délfelé nyúló utcátömböt a kelet-nyugati irányban haladó Bethlen-utca kiegyenesíthetése céljából megcsonkították, illetőleg az itt volt s még az 1795. évi térképen látható szárazmalmokat elhántták, így keletkezett a háromszögletű, ma Kálvin nevével jelölt tér. A régi állapotokat még élő emberek is tanúsíthatják, mert a rendezés nem régen, emberemlékezetre történt. Csak merész költői fantázia teheti a XI. századra a háromszögletű Kálvin-tér keletkezését.

A *Treiber* térképén feketén színezett városrész, melynek eredetét ő az utcák »sugaras összetétele« alapján szintén a XI. századra teszi, 1770 után keletkezett. 1770 előtt csak a Debreceni-utca és az ezt keresztező Kereszt-utca volt meg ebből a városrészből. Az 1795. évi térképen már kialakulva találjuk e városrész utcáit is, de a Debreceni- és a Kereszt-utcák kereszteződését »sugarassá« tévő Kürt-utca csak a múlt szá-

zad végén keletkezett. Különben az 1795. évi térképen a város ezen részén találjuk a Tetves-tavat, ami megmagyarázza, hogy miért alakult ki aránylag oly későn a város ezen részén az utcahálózat.

A Treiber által a XII. század első felére tett, az előbbi-től délre fekvő sűrűn vonalkázott városrész 1770-ben még nem volt meg (3. ábra.) Az 1795. évi térképen is még csak a keleti felét találjuk. (4. ábra.)

Az északon fekvő, legyezőszerűen széjjelágazó utcákból álló pontozott városrész, melyet *Treiber* szintén a XII. századból datál, 1770 után alakult ki a Pazonyi- (ma Vay Ádám-) és Orosz- (ma Kossuth-) utcák között. 1770-ben még csak a »Régi kerteken épült uttza« képviseli a »legyezőszerűséget«. Neve világosan mutatja, hogy itt azelőtt kertek terültek el, s a legyezőszerűen alakuló utcák pedig kerti utak voltak még a múlt század elején is. (3. ábra.)

A XIII. századra tett egyszeresen, ritkán vonalkázott városrészek is csak a keleti oldalán levő Nádor- és Serház (ma Honvéd-) utcái voltak meg a múlt század elején. Ez az utca is azért alakulhatott ki ily távol a város közepétől, mert aki Debrecen felől jött és Nagykálló felé tartott, jelentékenyen meg rövidíthette az útját ezen az úton. Valószínűleg a »serház« is erre csábíthatta a járókelőt. A belső részekben pedig mocsarak akadályozhatták a települést és az utcák kialakulását, mert az 1795. évi térképen még e helyen látjuk a »Cseh János tava«-t. A tavak körüli utcák akkor még csak keskeny, 1 öles síkatorok voltak, melyek csak arra szolgáltak, hogy a lakosok a városból rövidebb úton közelíthessék meg a Serház-soron levő malmokat.

Az egész várost körülövező fal, az öt önálló település az öt német bevándorlási hullámmal tehát a mesék világába tartozik,

A két mocsár közt találkozó országutak kereszteződésében alakult ki Nyíregyháza falu még az Árpádkorban. A falu az évszázadok zivataraiiban többször elpusztult, de a régi közlekedési utak mindig megmaradtak s az időről-időre megszálló nép mindig ezen utak mellé települt. A szétágazó utak köze azonban csak a múlt században települt be, amikor a lakosság már nagyon elszaporodott.

*

Debrecen településformájának elemzésére *Treiber* úr szintén a Nyíregyházán kipróbált módszert alkalmazza, majdnem hasonló eredménnyel. Debrecennél már a Guth-Keled nemzetségre nem hivatkozik, sőt semmiféle történelmi adatot nem tud felhozni arra nézve, hogy itt valaha németek laktak volna, pusztán csak a város alaprajzából süti ki a város német eredetét.

»A középkori várostervrajzok vizsgálatának folytatásaképen Debrecen város tervrajzát fogjuk — úgymond — *beható* vizsgálat tárgyává tenni«.

»A tervrajzon középkori várost látunk, melynek utcái főbb vonalakban megmaradtak«. (6. ábra.)

»Östelep ülésnek a feketén ábrázolt városrészt vehetjük. Ez az első s egyben *valószínűleg szláv* település kerek körülfalazással, kis és szabálytalan épülettömbökkel, amint azok a rendszertelen úthálózat folytán képződtek. A lakosok csakis kisebb parasztok és állattenyésztők lehettek. Nyugateurópai fogalmak szerinti kereskedelem és forgalom még nem volt«.

»Mellette keletkezett a keresztben vonalkázott városrész, a belterület legmagasabb részén, mint valami lakóvár-féle; amelyre jellemző a római-német útkereszt, mely a Rajna vidékéről került ide, mint első német település. Ezen települést, melyet a 11-ik század elejére tehetünk, csakis mint kereskedő települést értelmezhetjük«.

»Az egyszerűen vonalkázott városrész a 12. század első felébe tartozik. Ennél az úgynevezett bordatípussal állunk szemben. Ezen terület gerince a mindjobban szélesedő vásár-utca. Valóban, középkori módon, ezen út tengelye nem vezet a kapuig, hanem közvetlenül az előtt megtörik«.

A pontozottan ábrázolt városrész egy, a 12. század második feléből való alapítás«.

»„Minden egyes ilyen település eleinte külön fallal volt körülvéve és saját temploma és bírása volt. De még az egész területet körülvevő fal megépítése után is önállóak maradtak az egyes települések. Még 1466-ban is külön választottak bírát a keresztben vonalkázott és a pontozással ábrázolt városrészek. Vagyis az összes városrészek egygyólvadása ekkor még nem történt meg. Az egészet befoglaló körülfalazás azonban legkésőbb a 13. század elejére tehető, amikor még be nem épített területeket is vontak be. A széleken finoman vonalkázott épülettömbök a 13. század végére tehetőek. Különösen érdekes a Szent András-templom, amelynek helyén ma a református nagytemplom áll«.

»Ez a pontozatlan ábrázolt településnek a plébániája volt és egy lehetőleg védett területen 3 település között, épült és már a 12-ik században is leégett egyszer. Ez a templom túlsúlyra emelkedett a többi felett, amiből következik, hogy a hozzátartozó település volt a legfontosabb. De fontos nekünk ettől eltekintve ezen templom azért is, mert hatalmas, a templomudvart körülvevő védőfala és vízárka volt, amint a vázlatban erre némi utalás látszik. A tervrajzon látható 4 bejárját már középkor utáni. Az alaprajzban bemutatott templom nem az eredetileg épített, mivel az kisebb kellett hogy legyen«.

»Összekötő kapocs az erdélyi szász vártemplomok és az anyaország megerősített templomai között«.

Hogy Debrecenben valaha szlávok laktak volna, annakl nincs semmi nyoma. A szláv eredet meséje onnan támadt, hogy száz év előtt is próbálgatták egyesek a város nevét megfejteni, de mivel a magyarból nem sikerült, a tótból igyekeztek magyarázni. A *Dobra certa* = jó ár, *Bobra zem* = jó föld, *Do brezini* = be a nyírfa erdőbe! féle etymológiakon ma már mosolygunk, de ezen százéves etymológiák annyira bevitték a köztudatba Debrecen neve szláv eredetének hitét, hogy ma már a modern nyelvtudomány fegyvertárával felszerelt komoly tudósoknak is alig hiszi a laikus közönség, hogy ez nem így van.

»Debrecen névének régebbi magyarázataival *Melich János* foglalkozott, a M. Ny. VI. kötetében,¹²⁾ s kimutatta, hogy ezek a magyarázatok főleg hangtani nehézségek miatt nem fogadhatók el. *Melich* e cikkében maga is próbálta magyarázni a nevet, feltételesen összeköttetésbe hozta a szláv dibri szóval, mely völgy és más jelentésben fordul elő, de a szó végét megmagyarázni ő sem tudta s a kérdést voltaképen nyitva hagyta.¹³⁾ *Németh Gyula* a régebbi magyarázatokkal szemben Debrecen névének eredetét az Árpádkori magyarországi törökség (kazárok besenyők, úzok, kunok) nyelvében keresi és találja meg.¹⁴⁾

A név legrégebb alakja a Váradi Regestrumban előforduló *Debrezun*, olv. *Dēbrēszun*. Ez az alak egy török *Dēbrēszin* megfelelője, melynek jelentése »mozogjon, éljen«. Eredetileg természetesen személynév s személynévből vált helynévvé. Az ilyen felszólító mód alakú személynévek a török népek nyelvében nem ritkák, ilyenek pl.: *Dogsun* = Szülessen meg, *Tursun* = Álljon meg, *Tochtasun* = Maradjon meg stb, s típusa szerint az óvónevek közé tartozik.

Debrecent először a XIII. század első évtizedeiben íródott Váradi Regestrum említi. »Ez a följegyzés még semmivel sem mutatja különbnek a körülötte már akkor is meglévő falunál«, mondja *Zoltai*.¹⁵⁾ *Treiber* szerint azonban Debrecen mai településformája a XII. század második felében teljesen kialakult, vagyis mintegy 60 utcából álló nagy város lehetett. *Zoltai* szerint »sem apát, prépost vagy királyi várispán nem lakik benne, sem országos fontosságú esemény nem zajlik le itt. Nem dicsekedhetik még semmivel, ami akár akkori, akár mostani felfo-

¹²⁾ Magyar Nyelv. VI. 243.

¹³⁾ Magyar Nyelv XXI. 273.

¹⁴⁾ U. ott.

¹⁵⁾ Települések, egyházas és egyháztalan falvak Debrecen város mai határában. Debrecen, 1925. 3. 1.

gás szerint fölibe emelné szomszédainak és a tekintély fényével sugározná be a nevét«.

Debrecen tehát még a XIII. század elején is apró falu lehetett, mely a későbbi századokban fejlődött várossá, még pedig legalább is két egymáshoz közel levő falu összeolvadásából.

A város magvának az egykori Szent András templomot tekinthetjük, mely a mai ref. nagytemplom helyén volt. Ennek a szomszédságában lehetett a régi kastély, melyet néhány XVI. századbeli oklevél is említ. Ezt Zoltai azon utcátömb helyére teszi, amelyet *Treiber* a nagytemplomtól dél-keletre üresen hagyva tüntet fel, vagyis az egykori Piac, Péterfia és Vár-utca által határolt területre. (7. ábra.)

A Szent András temploma és a Kúria környékéből, mint embrióból hajtott ki mint központból tudatos tervezés nélkül a város, és pedig »igen nagy valószínűség szerint legegység észak, észak-kelet, majd észak-nyugat és nyugat felé terjeszkedett. Későbbi településekből keletkezhetett az egész déli rész. A város északi felének, a XVII. századbeli felső járásnak utcahálózata szembeszökőleg különbözik a déli fél, az alsójárási utcahálózatától. Az alaprajzban két típus könnyen felismerhető. Amaz szabálytalanul futó és szabálytalanul egybekapcsolódó utcahálózat. Emaz szabályosabb, négyszöges rendszerhez áll közelebb. Legrégibb utcáknak tartom — írja Zoltai — a Péterfia, Jakab, Mester, Homok (Csapó) és Szent László-utcákat. A két első utcanév csakis akkor keletkezhetett, amikor még éltek azok, akikről a nép elnevezte. De oklevélileg is kimutatható, hogy ezek az utcák a XIV. században már megvoltak és azokban tekintélyes polgári elem lakott. Szilágyi Erzsébet, Debrecen földesúrnője 1466-ban a Mester-utcai polgároknak Pál napja körül 15 napig tartható vásárt engedélyezett«. Az utcát volt birtokosáról, a XIII. század végén szerepelni kezdett Dózsa mesterről nevezik. Véle egy időben, Debrecen másik részének Debrecőni Péterfia Jakab a földesura., aki rokona Dózsa mesternek. A Csapó-utcát 1467 óta nevezik így a benne lakott Csapó mesterekről, azelőtt 1395-ben Homok-utcának hívták.

A Szent László-utcát, melyet a pápai tizedlajstromok alapján külön falunak vehetünk, *Zoltai* a város északkeleti részén sejtí. Ezt a részt *Treiber* a város legrégebbi »szlávok által alapított« részének tartja.

Zoltai szerint a Piac-utca, a Szent András templom, a kastély és a kolostor létrejötte után keletkezhetett s létrehozója a vásár lehetett. »Vele egy időben, vagy talán utána megüli a szaporodó és vagyonosodó polgárság kelet felől a Cegléd, Szent Anna, Varga, Boldogfalva, nyugatról Hatvan, Német, Szent

Miklós, sőt Theatrurn vagy Fórum folytatásában Várad utcákat is».

»Az ősi utcahálózat kialakulásánál érdekes jellemző sajátosságokat vehetünk észre. Az első telekfoglalók, az utánuk következők is jó sokáig még nagy terjedelmű belsőre építkeztek. Egy-egy ilyen belsőség külön-külön 2--3-4 kir. hold terjedelmű lehetett. A szorosabb értelemben vett házhelyen kívül közvetlen megette nagy kertje volt minden polgárnak; esetleg ekével is élték azt. Szóval a telkek igen mélyen benyúltak a legközelebbi hasonló mélységű telkek soráig. A főutcákon ez a sajátosság, de már erősen redukálva, ma is megtalálható. Eredetileg tehát, hogy a legjellemzőbb példákra mutassak: Hatvan-utcának délről Német-, északról Mester-utca volt a legközelebbi szomszédja; Németnek meg Miklós-ulca. Ez az oka, magyarázata annak, hogy Debrecen már a középkorban felette szétterült és ellaposodott. A debreceni polgárok arra, hogy kőfallal kerítsék körül magukat, bár Zsigmond király ezt nekik megengedte, a város nagy terjedelme és az építőanyag hiánya miatt komolyan nem gondolhattak. Kénytelenek voltak megelégedni kevesebb biztonságot nyújtó védművel: egyszerű sáncárokkal. De még ezt a gyatra védművel sem tolhatták sűrűn egymásután kijjebb-kijjebb. Amikor tehát a népesség szaporodásával új házhelyekre volt szükség, a hosszú, egymásra nyúló belső telkek kertjeinek alsó részeit osztották ki. Ez által a régiekkel párhuzamosan haladó új utcák keletkeztek. Így alakult Darabos-utca, a péterfia-mesterutcai, Új-utca a hatvan-németutcai Kishatvan (ma Garai) utca a mester-hatvanutcai telkek kerli földjeiből. Egykorú följegyzésekből ismerjük a Kádas- (ma Arany János-) utca keletkezésének módját, idejét. Német- és Miklós-utca házainak telkeiből osztottak ki 1638-ban. A tanács az elosztott kertek értékét betudta az érdekelt háziurak adójába. Érdekes, hogy ezt az új utcát már a kiosztáskor Kádas utcának nevezték. Ma újabb parcellázások következtek. Arra is volt eset, hogy elébb csak egy főutca kertjeiből foglak új házsorhoz helyet. Így alakulhatott a mostani Csokonai, Zsák és Simonffy,utca. Utóbbi régen Kis-Új utcának hívták. Hasonló módon nyithatták meg Kis-Várad (ma Hunyadi) és Liba (ma Vörösmarty) utcákat. Ezek azonban már a XVII., XVIII. század lakásínsége enyhítésére keletkeztek «.¹⁶⁾

A Hatvan-utca keletkezésére nézve *Zoltainak* az a véleménye, hogy az »eredetileg 60 (hatvan) házhely böi-telekből állott, amit — úgymond — megerősíti az a megfigyelésem, a város legrégebb, 1771. évi térképét is megtekintvén, hogy ha Hatvanban, néhány keskeny frontú udvarból kettőt egynek

¹⁶⁾ *Zoltai* i. m. 19—20. 1.

számítunk, mindegyik oldalon 30—30, majdnem egyenlő nagyságú telek telik ki.«¹⁷⁾

A Német-utca nevére nézve *Zolimnak* az a sejlése, hogy valószínűleg teuton jövevényelvről kaphatta a nevét. A Burgundia nevű utcáról pedig azt gondolja, hogy vallon-olasz települőről nevezhették el. Egyéb bizonyítékokat azonban a pusztá neveken kívül nem tud felhozni.

Debrecen város gazdag levéltára¹⁸⁾ Árpádkori okmányokkal kezdődik s a mohácsi veszedelem előtti kort 325 oklevél képviseli. Azonban egyetlen oklevél sem említ német vagy vallon lakosokat, sőt a város polgárainak nevei között még idegen hangzású sem találunk. Az oklevelek belülsoros mutatójában 1489-ből találunk egy Németh István nevet. Talán erről nevezhették el a Német-utcát.

A Burgundia név sem fordul elő a mohácsi vész előtti oklevelekben, s egyáltalán nincs semmi ethnikai jelentősége, ennek a névnek. A Burgundia mint utca- vagy városrész név az Alföldön nagyon közönséges, éppen úgy, mint a Tabán, Kandia, Nóborda stb. Előfordul olyan községekben is, amelyek a török világ után települtek.

Treiber feketén ábrázolt városrésze (6. ábra), mint máí' előbb említettük, nem »szláv« település, hanem valószínűleg a Debrecenbe beolvadt Szent László nevű falu. Azt mondja, hogy e városrész lakosai csakis kisebb parasztok és állattenyésztők lehetek. Lehet, hogy azok voltak, de miféle alapon olvassa ezt ki *Treiber* az alaprajzból?

Az alföldi magyar faluk, városok alaprajzából igenis, ki lehet olvasni az állattenyésztési, annak tudniillik, aki a magyar állattartás lényegét, rendjét ismeri. Az állattartó falukat városokat elsősorban a belülről kifelé táguló, mondhatnánk tölcészerű csordahajtó utak jellemzik. Szép példája ennek — hogy ne menjünk messzire — maga Debrecen is. Valamennyi utcája, mely kivezet a városból, kifelé haladva tágul, — kivéve a *Treiber* által feketén ábrázolt városrész utcáit.

A keresztben vonalkázott rész »jellemző római-német álkeresztje, mely a Rajna vidékéről került ide, mint első német település« — tulajdonképpen nem is útkereszt. A kelet-nyugati irányban haladó széles Csapó-utcából ágazik ki északra a hasonlóképpen széles Kis Csapó-utca, a délre kiágazó Burgundia utca azonban nem tekinthető a Kis Csapó-utca déli folytatásának, mert ahhoz képest ez nyugatra el van tolva; egyébként is igen keskeny és jelentéktelen utca. A két Csapó-utcát bizonyo-

¹⁹⁾ i. 19. 1.

¹⁸⁾ *Her pay Gábor*: Debrecen szab. kir. város levéltára diploma-gyűjteményének regesztái. Debrecen, 1916. 8°.

san csapó mesterek ülték meg. A csapómesterség egyike a legrégibb, háziiparból kifejlődött magyar iparágaknak. Ezek készítették a legjellegzetesebb magyar ruhadarab, a szűr anyagát, a szűrposztót vagy abát.

Az egyszerűen vonalkázott városrész, — amint *Zoltai* történelmi adataiból láttuk, — hosszú, szalagtelkes utcátömbökből állott, melyek nyilvánvalóan eke alá elosztott földekből keletkeztek. Láttuk, hogy az utcák egyrésze a hosszú szalagtelkek megrövidítésével 1638 táján keletkezett, nem pedig a XII. század *első* felében. Még *1666-ban* is gazdasági udvarok és rakodó kertek voltak, ebben a városrészben, amint Bartha Boldizsár feljegyzéseiből kitűnik. A pontozással jelölt városrész még az 1771. évi térképen is teljesen más alaprajzú volt, mint manapság. *Treiber* tehát ugyancsak elhajtja a sulykot, amikor a mai alaprajzból egy, a XII. század második feléből való alapítására következtet.

Fantasztikus mese, hogy az általa önkényesen széttagolt városrészek »eleinte külön fallal voltak körülvéve«, mert hiszen az egész város sem volt fallal körülvéve soha.

*Bartha Boldizsár*¹⁹⁾ azt írja 1666-ban »nagy, sok könnyhullatásra méltó siralmas gyásza öregbül-e e városnak az áltái, miszerint ápril 2-án 11 és 12 óra között Kis Csapó utcában fényes nappal hirtelen tűz támadott, mely miatt 9 ház s néhány major kertek takarmányostul megégtének. Ugyanazon napon déleesti predicatio alatt 3 órakor hirtelen újabb tűz támada Varga utcában Ferenczi Péter házánál, mely tűz Czegléd utczának mindkét során hirtelen átmenve, Burgundiát, Csapó utczának nagy részéi, Szappanos, Olajos, Csapó utczának derekát a város *kerítésével* és sok szép rakott kertekkel együtt két óra alatt *porrá, hamuvá* tévé.« A város kerítése tehát éghető anyagból, valószínűleg tövisből volt rakva, mint a hajdú városoknál volt szokásban.

Az bizonyos, hogy a várost övező kőfalaknak sehol semmi nyoma nem került napfényre soha, annál kevésbé az egyes városrészeké. Nem is volt itt a kőépítkezés szokásban még a közelmúltban sem. A tágas telkekből álló széles utcátömbök a kifelé szélesedő utcák azt mutatják, hogy az állattenyésztő-földművelő népek szállották meg Debrecen s azok alakították ki *mai* formáját. Szászoknak pedig Debrecen telep ülésformájának kialakításához nincs semmi közük.

Első kiadás: Föld és Ember. IX. 1929. évf. 1. füz. 1—21. I. Ugyanez különnyomatban: Szeged, 1929. Szeged Városi ny. 1, 21. I. 8°,

¹⁹⁾ Rövid krónika 28—20. 1.

Simkó Gyula: Nyíregyháza és tanyáinak települése. Kolozsvár. 1909. 8° 80 1. (Megjelent a »Földrajzi Közlemények« XXXVIII. (1910. évi) folyamának második és harmadik füzetében is.)

Csak egy jó félszázad telt el a nemzetátalakító 1818 óta, máris erősen szembetűnők azok a kulturális és gazdasági eredmények, melyek nyomában jártak. A jobbágyság felszabadítása, az ősiség eltörlése, a múlt század derekán megindult árvízszabályozások és tagosítások, valamint az egyre szaporodó vasúthálózat csodálatos gyorsasággal átalakította a legelő és füvelő pusztákat szántóföldekké s a jobbára jószágtartásból élő alföldi magyart földművessé.

Mi, akik már ebben az új, mozgalmas korszakban születünk, csak hallomásból ismerjük már a régi gazdasági állapotokat, a következő nemzedék meg már nem is fog hallani róla, azérfi örömmel kell fogadnunk minden olyan munkát, mely mezőgazdaságunk ezen átalakulási processzusával foglalkozik. Sajnos, hogy idáig még ilyen irányú munkák nagyon gyér számmal jelenek meg. Simkó Gyula munkája ezen munkák számát gazdagítja, és pedig a szó szorosabb értelmében is.

Egy másfélszáz év elolt az Alföldre szakadt idegenajkú földműves nép településének kérdésével foglalkozik, különös tekintettel gazdálkodási módjukra kiváló történelmi érzékkel és készséggel. Minden kezdet nehéz, az ő munkájának is vannak tévedései, amik leginkább onnan erednek, hogy az alföldi magyarság ősi gazdálkodását nem ismeri eléggé, nem fogta fel a maga mivoltában azt a nagy zökkenést, melyet az Alföldön a barom tenyésztésről a földművelésre való áttérés okozott. A tír-pákoknál figyelemreméltó barom tenyésztést nem talált még a múltban sem s e dologtól befolyásolva az egész alföldi magyarság gazdálkodási ágául még a múltban is egyedül a földművelést tekinti. Azonban mikor a tír-pákok települési, gazdasági viszonyaival foglalkozik, mindjárt jó nyomokon halad, nem úgy, mint ha kutatási körén kívül eső messze időkre visszanyúló következtetéseket akar vonni. Munkája saját pontos megfigyelésén és levéltári kutatásokon alapul, ami nagyban emeli művének becsét.

Először a földet írja le. Nyíregyházának 50.000 kat. hold határa van a pusztákkal együtt. Régen a nagy vizek miatt kultúrára alkalmatlan terület volt a határ jó része. Ezután a benépesedés történetét ismerteti. Nyíregyháza egyik kézről a másikra való átruházását kissé bőven is tárgyalja, ehelyett talán jobb lett volna a régi település történetéről írni, mert erről csak akkor van szó, mikor Bocskay a hajdúkat letelepíti Nyíregyházára. Innen kezdve azonban részletesen kiterjeszkedik ezirányban is. 1622-ben 186²/₃ háztelek után fizette az adót, de ezután

a sokféle zaklatás miatt, továbbá, mert hajdúvárosi jogát elvesztette, egyre hanyatlott, magyar lakossága azonban nem veszett ki teljesen. Egyik birtokosa, Károlyi Ferenc gróf indította meg a telepítési akciói 1754-ben. Erre megindult a megszállás, Szarvasról 134, Berényből 39, Csabáról 18, Orosházáról 3, Komlósról 13, Gyuláról 1, Borsod megyéből 28, Zólyomból 44, Gömör-Nógrádból 20, Honiból 25, Szepes, Lip tó, Pest, Tolna, Heves megyéből 1—2 lakos jött. A betelepülés ezután is tartott, jöttek tolok a Felvidékről, csehek Csehországból, lengyelek Galíciából, továbbá kisoroszok, sőt legújabbán Tirnovo vidékéről bulgárok is.

Nyíregyháza város a nyírségi községtípusok közé tartozik, melyeknek jellegzetességét a buckatetőkre való építkezés adja meg. A buckák iránya és nagysága befolyásolja az utcák alakját, a telkek nagyságai is.

A tanyák keletkezését a földművelés szükségképeni folyamánának tartja s a földművelést emlegeti a település egyetlen irányítójának. Mikor a török világ után a feldúlt falvak egy községbe húzódlak, »az egyes telepek (községek) közt nagy távolságok lettek, a szántóföldek gyakran mérföldekre estek a falutól és ez nagyon megnehezítette a távoleső földek megművelését. E körülmény szükségszerű következményeként előállt a tanya.« Pedig ez nem így van. Az Alföld lakossága, különösen a török világ után igen gyér volt, egyáltalán nem volt semmi szükség arra, hogy a határ távoli részeit szántásuk fel, mert találtak szántható földet a község körül elegendőit, a távoli földeket jószág járásnak hagyták, hisz arra is van adat, hogy ez időben szántóföldeket örök tulajdon gyanánt még felsőbb rendeltre sem akart a nép elfogadni, ha azok megmunkálása a távolság miatt kissé kényelmetlen volt. Az a kijelentése tehát, hogy »hazánkban a lanyarendszeres település újabb eredetű, a törökhódoltság előtt nem igen dívott,« legfeljebb csak a fejlett tanyarendszerre vonatkozhatik, mert régen is volt lak tanyák, csak hogy ezek a lábasjószág védelmére, őrzésére szolgáltak. Szabolcs megyében sem volt olyan nagy fontossága a földművelésnek, mint amelyet a szerző tulajdonít neki. Tudjuk, hogy őseink legfőképpen barom tenyésztők voltak. Egész a tnohácsi vészig Európa húsbányája hazánk volt, de még a török világ után sem virradt fel a földművelésre egész a XIX. század elejéig. Kiki csak annyi földet szántott, amennyinek terményét felemészthette, mert a közlekedési viszonyok, különösen pedig az Alföldön oly rosszak voltak, hogy kivitelről szó sem igen leheléit, ellenben a jóhírű magyar lábasmarhát elhajtották Európa távoli részeire is.

A községek keletkezésének fejtegetésénél sem abból kellett volna kiindulni, hogy a letelepülő magyarok földművelők vol-

tak. A kicövekelt községhatárok meg az évenkénti nyilas szántó-földosztások már egy olyan későbbi kort jellemeznek, amikor a népesség annyira elszaporodott, hogy a legelő kevés lett a nomád fennmaradásához feltétlenül szükséges számú jószág eltartásához és földműveléssel lett kénytelen mindegyik pótolni a mindennapi ételmet. A letelepülés a nomádkodás ideje alatt történt meg, a nyilas szántóföldosztások idején már teljesen földhöz rögződtek a falvak.

Ezután a nyíregyházi tanyák településével foglalkozik s itt már aztán ismét szilárd talajt érez a lába alatt. A nyíregyházi tanyák egyesek vagy csoportosak. A csoportos tanyák szemben az egyesekkel több tanyából álló telepeknek mondhatók, eredetük abból az időből való, mikor a nagy uradalmat felosztották, voltaképpen az egyes tanyák elszaporodott népe lakik ezekben. Ezután a bokrostanyák keletkezését, kifejlődését, majd a XVIII—XIX. század gazdasági állapotát ismerteti. A mai csoportos tanyák már igen fejlettek, 30—40 házas tanyák is vannak tanyabíróssággal, iskolával. A tanyák építkezési iránya észak-déli irányú az uralkodó északi szélnek megfelelően. Rendesen teret, tócsákat zárnak körül.

Röviden ismerteti a szőlőbeli települést is. Míg a tanyákon az udvarokat körülépítik, a városban az épületek rendszeren egy vonalban, a lakóház vonalában vannak. A tanyai házak nem igen különböznek a városiaktól. A szegényebbek az istállót a házzal egy födél alá is építik. Ezután részletesen ismerteti a nyíregyházi parasztházat. Megfigyelései jók, azonban kár, hogy házaiban szláv vonásokat keresgélve poroszországi szláv típusokkal hasonlítgatja össze, ahelyett, hogy a hajdú és szabolcsmegyei magyar építkezéssel vetette volna egybe, amellyel minden főbb vonásaiban megegyezik. Majd a »néprajz« c. fejezetben röviden leírja a tírjákokat s még befejezésül szól a földművelésről, mezőgazdaságról és szőlőkultúráról.

Ismertetés: Néprajzi Értesítő. XI. 1910. 3—4. füz. 260—262. I.

Német kiadása »Die Besiedlung Nyíregyházad und seiner Tanyen«, címen: Anzeiger der Ethnographischen Abteilung des Ungarischen Nationalmuseums. IX. 1910. Jg. 260—262. S.

*

Ponyiczky Zoltán: Szarvas város települése és építkezése.

Budapest, 1911. 8°, 32. 1.

A békésmegyei tót telepek egyikével, Szarvassal foglalkozik. A város mai lakossága 1720 után települt Csabáról, Gömör, Abauj, Nógrád, Zólyom és Pest megyékből. A helynevek-

ből is kétségtelenül meg lehet állapítani, hogy magyarok lakták azelőtt s hogy a régi lakosságnak valami töredéke vissza szivárgott. Közül község- és határtérképeket is, melyeknek egyike a kisbirtokosok térfoglalását tünteti fel Szarvas környékén 1867—1909 között becses magyarázótáblázat kíséretében. Ez alatt a 42 év alatt 23 nagybirtok került 589 kisbirtokos kezére 9,831.960 korona árban és ennek a kisbirtokosok kezére került 20.907 kat. hold földnek a mai becsértéke 17,594.950 korona. Az átlagos parcellanagyság 40 kat. hold. Leginkább a szomszédos tót községek rovására terjeszkedik, de azért két magyar községnek a határából is megvett már mintegy 7000 hold földet. Takarékos, szorgalmas nép és már magyarosodik is.

Igen érdekes adatokat közöl a régi primitív gazdálkodásról is. Leginkább baromtenyésztésből éltek. Nem mindig szántottak, hanem egyszerűen bevetették a földet és boronáltak Sarlóval arattak, a learatott gabonát vontatószekéren vontatták a szérűhöz. Cséppel csépeltek, vagy lóval, ökörrrel vagy szekérral nyomtattak, a gabonát vermekbe öntötték. A gabonát mozsárban törték lisztté.

A városi és tanyai építkezés teljesen egyforma. A magyar építkezésétől főleg abban tér el, hogy az istálló a lakóházzal egy fedél alatt van. Fontos, hogy a bihari kontyos háztípus itt még megvan. Bemutat egy házat, melynek kontya előrebukik és alá van támasztva hasonlólag a matyó ház *bugyboréic*-jához. Régen füstös ház is volt.

A lakosság jelentékeny része állandóan a tanyán lakik, hogy közel legyen a földjéhez, az egyes dűlőutakon oly közei vannak a tanyák, hogy valóságos utcának tekinthető a dűlőút. Az ilyen dűlőutakon bolt, kocsmá kovács, bognár, iskola is van. A tanyákat a magyarságtól elütőleg felkerítik és befásítják,

A mű értékét nagyban emelik a szép ábrák.

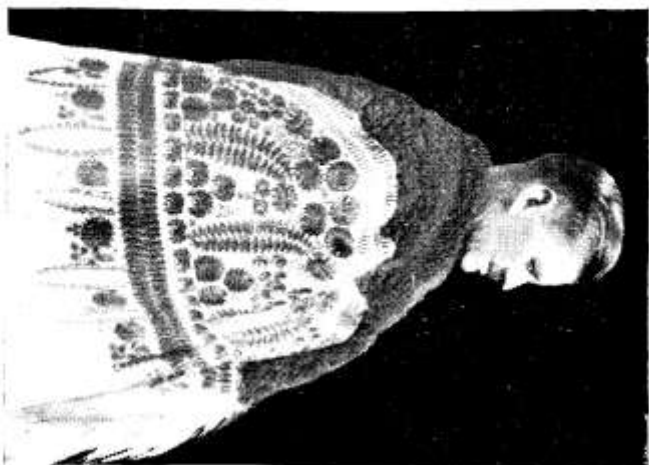

Boglyakemence. Szentistván.

Sorházas telek, Tard.

Matyó sábo villá, Mezőkövesd.

Matyó menyecske, Mezőkövesd.

ADATOK A RÉGI PALÓC ÉPÍTKEZÉSHEZ*

(1909)

Régen az opolymelléki nép ház- és vagyonközösségben *élt*. Ipolyságon a múlt század közepén például a Baráti nemzetség 9 férfiből és 9 asszonyból állott a következő szétágazás szerint:

néhai Baráti N.

Márton		János		András	
József	István	János	István	Ignác	András

A közös ház két szobából, egy konyhából és mellékhelyiségekből (kamarák, istállók) állott. A házban a legöregebb testvér, Márton volt a gazda, ki az első szobában lakott a többi férfiakkal. A gazda adta ki a munkát a fiatalabbaknak. A férfiak az első szobában ettek az asztalnál ülve, a fiatalabbak állva. A kisebb fiúgyermekek együtt ettek az asszonyok szobájában.

A másik szoba az asszonyoké volt. Ebben a szobában az öreg gazdasszony rendelkezelt. Ő vezette a háztartást. Az asszonyok a második szobában laktak és étkeztek. Az asszonyok étkezés közben nem ültek le az asztalhoz, hanem körülállották azt. Az öreg gazdasszony külön evett. Mindnyájan fakanállal ettek.

A belső (második) szobából nyílt a belső kamra, ebben háltak a nők. Ha valamelyik nem akart benn hálni, az istállóban hált.

A belső kamarán túl volt még egy kamara, ebben tartották a gabonát, faragószerszámokat stb.

* Az alábbi adatokat 1909-ben jegyeztem le Baráti János nyolcvan-éves ipolysági lakos elmondása után. *Győrffy.*

Ezután az istállók (2—3) következtek (tehén-, tinó-, ló-istálló) ugyanazon fedél alatt.

Az istállók sorát esetleg egy faragókamara zárta be.

A ház fala földből volt verve. Gyakori volt a putriszerű, alacsony ház. Ennek fala alig másfél méter magas volt. A szoba, illetőleg a konyha »le volt ásva«. A szoba padlásolt volt. A padlás rekesztőfala, a kürtő és a kemence sövényből készült. A sövény kemencét *siskának* hívták. »A siska olyan volt, mint egy nagy méhkas, ez alatt volt a kemence, amelyben kenyeret sütöttek, ez kívülről fűtött. Körülte pad volt *kémölből*. A kemence szája is kémöl volt. A kémöl túlsó felében volt a katlan. A szobában tölgyfa padok voltak, ezeket is kémöl (= sárláb) tartotta. A siskát belülről fűtötték fával. A füst a padlásra ment ki.«

Világítószerszám a mécs (= cserépből készült kupika) volt, benne egy kis kanóc égett, mely zsírban úszott, időnként kijebb huzogatták. A falban volt egy nagy lyuk, melynek füstlyuka a szabad kéménybe szolgált. Ebben a lyukban 40—50 cm hosszú vékony gyújtóforma fával tüzeltek. Ezt a lyukat kupecnek nevezték.

Gyertyával is világítottak. A gyertyamártás »ünnepség volt«, dudaszóval és tánccal egybekötve.

Régen kerítés nem volt. Az utcát sár, piszok, ganaj borította.

Az udvaron volt a szérű, ezen túl volt keresztben »a folyás végén« a pajta, ebben szalmát,, szénát tartottak. Külön helye volt a szekereknek.

Kisebb épületek is voltak, ilyen pl. a pelyvalyuk, »egy kisebb esztri«, mely a pajtához volt ragasztva. Disznóól külön volt kőből, ennek tetején a tyúkól.

A M A T Y Ó K

A MATYÓKRÓL

(1929)

Borsod megye nyugati oldalán, ahol a Bükk hegység beleolvad a tiszamenti síkságba, a magyarságnak egy érdekes népszigetét találjuk, a matyókat. Tarka viseletüket, de különösen színpompás hímzéseiket ma már az ország határain kívül is ismerik.

Köztudomás szerint a matyók Mezőkövesden élnek. Vannak azonban egyebütt is matyók, akik több-kevesebb joggal viselik vagy tűrik ezt az elnevezést.

Száz esztendeje, hogy a matyó népnév legelőször a Kassai Szókönyvben felbukkan s hetvenkét évvel ezelőtt készült a matyókról az első leírás,¹ mely eredetükről ezt mondja: »*Mezőkövesd, Szentistván* és még *Tard* népes községekben egy tájszólás, -viselet, -szokás, -jellemvonás tekintetében mintegy különváló fajtát képezi a magyar népnek. Nevüket Mátyás királytól vették, aki őket, Mezőkövesd lakosait több szabadsággal megajándékozta, sőt egy okmányt részükre Mezőkövesden adott ki és írt alá, ahonnan *Mátyás fiainak s végre Matyóknak* nevezettek el később és nemcsak a kövesdi, hanem a tulajdonságaikat elsajátított két szomszédbeli lakosok is. A tardiak ugyan a tatárjárásból itt maradt néhány *tatár* ivadékának lenni mondatnak, amit ezen községbeliek egy része túlságos együgyűsége, soknak kiváló arcvonásai és a falu felett levő *Tatárhalom-nak* nevezett domb is hihetővé tesznek«.

A leírás ezután jellemzi nyelvjárásukat, elég jól leírja viseletüket, lakásukat, házassági szokásaikat, erkölcsüket.

A matyókról azóta többen írtak, legalaposabb munkát Islvánffy végzett, aki 1897-ben könyv alakban is kiadta az Ethnographiában megjeleni, a matyó nép életéről szóló cikksorozatát.²

¹ Napkelet I. 1857.

² A matyó nép élete. Miskolc, 1897. 8.

Azonban a matyók eredetéről sem ő, sem a többi írók nem sokkal mondanak többet, mint amit az 1857. évi leírás mond.

Istvánffy azt írja,³ hogy Mátyás királynak a csehek ellen viselt háborúja alkalmával a mezőkövesdiek a hadsereg létszámát 20, saját költségükön fölfegyverzett katonával szaporították, azonkívül a hadak élelmezéséhez is jelentékenyen hozzájárultak, Mátyás király viszonzásul Mező-Kövesd városát kiváltságokkal, ellátva előbb szabad királyi várossá emelte, majd 1464-ben pecsétet adományozott neki. Nyolc évvel később, 1472-ben személyesen meglátogatja őket, s látván a nagy dúlás t, amit a lengyelek rajtuk véghezvittek, adójukat örök időkre évi kétszáz arany forintokban állapította meg, s a várost önálló bíraskodási joggal ruházta fel.

1456-ból névszerint ismerjük a város előjáróit, a nevek mind magyarok, nagyrészüket azonban ma már ismeretlen.

A matyókat még a múlt század második felében is gyakran *matyók*-oknak írják és mondják. A *matyók* pedig a *Mátyás* név becéző, jelen esetben nagyító alakja. Kövesden a *matyók* mellett a *Terók*, *Gazsók*, *Erzsók*, *Mihók* keresztnévformák szélénben használatosak.

Utánanéztünk a régebbi és újabb névszerinti összeírásokban, hogy csakugyan el volt-e terjedve a Mátyás vezetéknevű Mezőkövesden, azonban úgy találtuk, hogy egyéb keresztnévek között mindig kisebbségben volt. Sőt a XV—XVI. századból fennmaradt töredékes névlajstromokban Mátyás keresztnévet egyáltalán nem találunk. A Mátyás keresztnév legelőször az 1682. évi összeírásban bukkan fel. Mezőkövesden az 5%-ot egyedül 1770-ben haladta meg, amikor a Mátyások száma a 1.0%-ot elérte, de ekkor sem ez volt a legelterjedtebb keresztnév.

Nem valószínű, hogy Mátyás király emlékére keresztelték volna gyermekeiket Mátyásnak. Ez esetleg indokolt lehetett volna Mezőkövesden, azonban Tardon Szentistvánon semmiképpen, mert ez a kél falu sem Mátyás király korában, sem azután nem tartozott Mezőkövesdhez, sem azzal nem volt egy birtoktest. Tard a cserépi vár tartozéka, Szentistván az egri káptalané volt; Mezőkövesd pedig a diósgyőri várhoz tartozott. Tardon és Szentistvánon a Mátyás keresztnév — mondhatnánk — ritka volt; pl. 1828-ban mindkét helyen az 1 %-ot alig haladta meg.

Az irodalom s a köztudomás a három említett községen kívül több matyót nem ismer, a nép azonban másfelé is tud matyókról, így például matyóknak tartják a Szabolcs megyében levő Tiszapolgár lakosait, sőt ami több, matyónak tartja és mondja magát az ottani nép is, amiről személyesen meggyőződésem. Matyónak tartják a Tiszapolgárból népesült s a borsod-

³ i. m. 119. 1.

megyei szomszédos Szederkény község halarából nem rég alakult Gyulaházát is.

Pesty Frigyes Helynévtára 1864-ben azt írja *Tizsakürt* (ma Hejőkürt) borsodmegyei faluról, hogy Kürt puszta a XVIII. században az egri püspökségé volt s 1783-ban Eszterházy püspök felszólította Mező-Szemere és Tard lakosait, hogy üljék meg ezt a helyet. A következő évben csakugyan benépesedett Tizsakürt. 1804-ben a kassai püspökséghez csatoltatott, amikor új birtokosa tovább népesítette Borsod megye különböző katolikus helyeiről, s amint a kürti elöljáróság 1864-ben jelenti: »1819 óta, tehát folyólag *katolikus magyar, vagyis gúny nemen Matyó* nép lakja ezen Tisza Kürtöt«.

A matyók mind római katolikus vallásúak. Ami kevés más-vallású beszivárgott nép van Mezőkövesden, nem számít matyónak még akkor sem, ha ott született. A matyók ezekkel nem házasodnak össze, de még a szomszédos matyó községekkel sem. A matyó nép vállalja, nem szégyenli a matyó nevet, sőt büszke rá s a három község közül a kérdezett inkább magát tartja *matyó-nak*, a másik kettőt pedig *gahó-nak* csúfolja. Találtam ugyan olyan öregembert is Szentistvánon, aki azt mondta, hogy »Mink már nem vagyunk matyók, csak az apáink voltak azok! — Ezenfelül a taraiakat még azzal is csúfolják, hogy *tatárok*, amit azok többé-kevésbé vállalnak is.

A régimódi, elmaradt matyót Mezőkövesden »*ovas* (= avas) *matyóá-nak* csúfolják.

A matyó név azonban Borsod megyén kívül is használatos és az Alföldön, kálvinista vidéken mindenütt pópistát jelölnek, jobban mondva csúfolnak a *matyó* vagy *motyó* névvel, mégpedig legtöbbször olyat, aki közéjük beköltözött, vagy akit közéjük betelepítettek. A matyó vagy motyó gúnynevet a Nyelvőr Náduvarról, a Nagykunságból, Mezőtúrról és a „Kiskunságból ismeri. Magam Karcagon, Dévaványán, Tiszanánán hallottam, mint a bentlakó római katolikus lakosság gúnynevét. Csakhogy míg Borsod megyében a matyók vállalják és nem szégyenlik ezt a nevet, kálvinista vidéken szégyenlik és haragusznak érte. Meg kell említenem, hogy az ország némely részén⁴ a matyó szónak gyüge, gyámoltalan értelme is van.

A fentiekből az derül ki, hogy a matyó népnév a Mátyás keresztnévből támadt és az Alföldön kizárólag római katolikus vallású népelemet takar.

Vájjon egységes nép volt-e valaha ez a sokféle szétszórt matyó? Ezt a kérdést leginkább a családnevek vizsgálata alapján dönthetjük el.

Hézagos névlajstromok Mezőkövesdről már a XV. század

⁴ Szigetköz, Dunaszentpál, Heves m. Tájosztár.

közepétől vannak, rendszeres összeírások pedig mindhárom borsodi magyar községről a XVII. század második felétől.

Már felületes vizsgálat után is megállapíthatjuk, hogy Mezőkövesd, Tard, Szentistván mai családnevei sem sok hasonlóságot mutatnak, a régiek pedig jóformán semmit. A Tiszántúl lakó, matyónak csúfolt katolikus vallású, magyar nép vezetéknevei meg éppen nem egyeznek a kövesdiekkel.

Mezőkövesd, bár a török világ alatt sokszor elpusztult, a lakosság folytonossága nem szakadt meg. Az 1682-ben összeírt családok nagyrészt ma is megvannak.

Úgy látszik, Tard népe sem pusztult ki teljesen, de a falu a XVII. század végére nagyon elnéptelenedett. A XVII. század utolsó negyedében 5—6 család lakott benne. Még 1720-ban is mindössze 20 család lakja. 1720 után a földesúr gömör-szepesmegyei birtokáról tót és német jobbágyokat telepít ide, akik 1828-ban a lakosság 16 %-át teszik, utódaik azonban ma már teljesen magyarok. Szentistván Eger megszállásakor teljesen elpusztult, az összeírások az egész török világ alatt, 143 éven át állandóan mint pusztá helyet emlegetik s csak a törökök kiűzése után népesül újra, azonban nem Tardról vagy Mezőkövesdről, hanem 1695 táján főleg az egri püspökség egy másik felsőborsodmegyei palóc falujából, Apátfalváról. Legalább is a családnevek azonossága erre enged következtetni. Az a körülmény, hogy Mezőkövesd, Tard, Szentistván családnevei nem egyeznek, sőt e két utóbbi község részben vagy egészben újból népesült, azt bizonyítja, hogy az irodalomban ismert matyó nép sem egyöntetű. Amint alább látni fogjuk, a többi matyóság pedig még kevésbé az. Tiszapolgár eredetileg hajdúváros volt. A török világ után az egri püspökség mint ősi birtokát visszaperelte a hajdúktól. Miután a kálvinista hajdúk elvesztették a port, Polgárt el kellett hagyniok, helyükbe a püspökség, illetőleg a káptalan katolikus jobbágyokat hozott heves-borsodmegyei birtokairól és egyebünnen. Polgár 1828. évi összeírásában már bőven találkozunk kövesdi és szentistváni családnevekkel. A matyó eredetű családok száma Polgáron mintegy 30% lehet. Szabolcs megye monográfiája szerint a lakosság zöme palóc eredetű. Matyó eredetüket a *Nyírvidék*⁶ hasábjain 1924-ben Sándor Móric vitatja. A Tiszántúl kálvinista városaiba és községeibe a XVIII. század közepén betelepített róm. katolikus lakosság nem vállalja, csak tűri a matyó nevét. Családneveik nem egyeznek a borsodi matyókéval.

A matyó név, véleményünk szerint, nem más, mint a Mátyás névből alakított gúnynév, melynek semmi köze nincs Mátyás királyhoz. Teljességgel valószínűtlen, hogy éppen a matyók

⁵ 1924. évi május 24. és 28-i számok.

nevezték volna el magukat ezzel a névvel. A gúnynév ráragad az emberre, de maga nem gúnyolja önmagát. Tudjuk, hogy még a palóc sem igen vállalja a nevét. Ha azt kérdezzük tőle, hogy hol laknak a palócok, a maga faluját mindig kihagyja a felsorolásból. Csak az újabb időben kezdik már vállalni, sőt sok helyen különösen a fiatalabb nemzedék, már büszke is rá. Mezőkövesden is azóta vállalják, sőt büszkék rá, amióta valamely köztük élő literátus ember kitalálta és elterjesztette, hogy ez a név Mátyás király fiait, híveit jelenti.

Hogy a matyó nevet nem a kövesdi nép adta magának, abból is kitűnik, hogy ő a Mátyást nem becézi *Matyónak*, hanem *Matyók-ot* mond. A matyó-vá csonkítást egy más dialektuson beszélő szomszédos nép végezte el, aki a *k* véghangzóhan többszám-képzőt érzett s azt a névből elvonta. Az a gyanúnk, hogy a Matyó gúnynevet a szomszédos kálvinisták ragasztották rá a mezőkövesdiekre a köztük gyakori Mátyás—Matyók név csúfolására s ezekről általánosították aztán a szomszédos katolikusokra, akik a kövesdiekkel azonos dialektust beszéltek és viseletük, valamint egyéb néprajzi sajátosságuk hozzájuk többé-kevésbé hasonló volt.

A Mátyás név Alsó-Borsod megyében a rom. katolikus lakosság körében egyebütt is használatos volt, ha mindjárt nem nem annyira is, mint Kövesden. Egerben pedig 1715-ben még gyakoribb volt, mint Mezőkövesden.

1696-ban Alsó-Borsod megye róm. katolikus községeiben, Tardot, Szentistvánt is közéjük számítva, összesen is csak egy harmadrésznyi népesség lakott, mint magában Mezőkövesden. Húsz év múlva, mikor Heves és Felső-Borsod megyékből a pusztán álló községek benépesítése javában folyik, Kövesd népessége pedig kitelepülés következtében csökken, Alsó-Borsod megye összes római katolikus vallású lakossága még mindig nem sokkal haladja meg Mezőkövesd népességét. Volt idő tehát, a XVII. század végén, mikor az alföldi, tiszántúli és alsó-borsodi kálvinista lakosság szemében a mezőkövesdi nép képviselte a katolikusságot, és előtte mezőkövesdi matyó és pápista egyet jelentett. Mivel pedig a Bükk hegységtől a Tiszáig a reformátusokkal szemben a katolikus frontot Tard-Mezőkövesd és Szentistván tartotta, elsősorban ezekre általánosította az eredetileg Mezőkövesd viselte matyó elnevezést. Ezek pedig a Mátyás királlyal való kapcsolatba hozás után nem láttak többé gúnyolódást vagy csúfolódást a matyó névben és mint népnevet vállalták, sőt büszkék lettek reá.

Borsod megye róm. katolikus vidékein is matyó elnevezés alatt csak a kövesdieket, tar diákat, szentistvániakat ismerik, magukra ezt a nevet nem vállalják éppúgy, mint a palócot. A tiszta-

polgári, gyulaházi, kürti és a kálvinista vidékek matyóiról mit sem tudnak.

Valaki azt mondhatná, hogy a túlnyomólag református vidékek katolikus lakóira a matyó gúnynév az országsszerte mindenütt megforduló matyó mezőgazdasági munkásokról, az u. n. summásokról ragadt. Ez azért lehetetlen, mert a matyó mint gúnynév a Tiszántúl a legöregebb emberek emlékezete szerint is régtől fogva használatos. A matyók pedig summás munkára a múlt század 80-as évei óta járnak, azelőtt állattenyésztésből éltek s a férfinépség a nyarat a Tisza rétjein töltötte., hol részint állatait legeltette, részint szénát kaszált.

A matyó nép eredetére vonatkozólag¹ Istvánffy azt tartja, hogy ezek a Mátra északi és a Bükk hegység nyugati oldalán letelepült palócságnak kiszakadt töredékei. A palócokról pedig általánosan azt tartják, hogy a honfoglaló magyarokhoz csatlakozott kunok ivadéka, kiket Anonymus a Bükk és Mátra hegység déli lejtőin helyez el.

Anonymus szavahihetőségén nincs okunk kételkedni és ha szigorúan az ő szavaihoz ragaszkodunk, akkor azt kell feltételeznünk, hogy a magyarokkal együtt bejött kunok, akiket a palócokkal szoktak azonosítani, először a Mátra és Bükk déli oldalán helyezkedtek el és csak később kerültek át az említett hegység északi oldalára. Bizonyítja ezt az alföldivel azonos településforma s a Bükk és Mátra déli lejtőjén és síkjain nagy számmal található török eredetű helynév, mely a hegyektől északra levő területeken már sokkal gyérebben található. Míg ideleenn szláv név alig kerül a helynevek között, fönn már inkább van. Ideleenn a barna törökös típus gyakori, odafönn szőke, a lörek jelleget kevésbé mutató, valószínűleg más népelemekkel keveredett nép lakik. Anonymus kunjai hazájának tehát a Mátra és Bükk hegység termékeny déli oldalát tartjuk. A nép innen kelt át a túlsó, kevésbé termékeny, hajdan erődökkel borított oldalára, s a mezőkövesdi matyó, — akit mi is Anonymus kun népe maradékanak tartunk — nem az északi palócokból szakadt ki, hanem elsőfoglalású földjén ül ma is, sőt palóc testvérei innen délről szakadtak mai földjeikre. Anonymus a matyó föld közvetlen szomszédjába a kun *örsiwat*⁶ és népét telepíti le. A A Tarddal mesgyés *Tibolldaróc* falu határán az örsök egyik fészkeben olt találjuk a török világ alatt elpusztult *Nagy-Balmaz* és *Kis-Balmaz* fálvakat. A török nevű *Bi/c*, *Oszlár*, *Dorogma* szintén Örs birtokok voltak. Tard szomszédtságában *Csúj* erdőt. *Csobúnka* hegyet, *Bála* völgyet, *Tebely* hegyet találunk. Mind-

⁶ Az a gyanúnk, hogy a kun *örsur* nevében az u r nem magyar szó, hanem a török ul = fiú. V. ö. (*7zur* kun és *inabur* bessenyő revével!

(ezek a török hangzású nevek török fajú telepésekre engednek következtetni. *Kunok* emlékét őrzi a környéken Harsányban a *Kunszállás*, Felső-Tárkányban a *Kunhegy*, Ároktón a *Kunfok*.

Azonban a bessenyők is közvetlen szomszédságában voltak a matyóknak. A Kövesddel mesgyés Szihalom határán említi a százdi apátság alapító levele a XI. században a *bessenyők kútját* és a *bessenyők sírhalmait*. Az egykor Szihalom és Tárkány között feküdt *Buger-Bcssenyő*, — mely az Örsnembelieké volt — szintén bessenyők emiékét őrzi éppúgy, mint az ezt környező falvak: *Dormánd*, *Tárkány*, *Maklár*, *Bő*, *Tepély* nevei stb. A Kövesddel szomszédos Bogács egyik birtokosa 1404-ben *Bessenyő* Demeter.

Helynevekben a tatároknak is bőven van nyomuk, de mivel ezeket a helyeket közelben lezajlott szerencsétlen mohi csata mongoljairól is nevezhetik, nagyobb figyelemre ez alkalommal nem méltatjuk.

A matyó családnevek között is vannak törökös hangzásnak, mint pl. a *Bilszon*, *Bota*, *Csirmaz*, *Domán*, *Gecse*, *Tuza* stb. Az *Ali* és *Bajzát* családok valószínűleg ozmán ivadékok.

Ha a matyók helynévből képzett családneveit vizsgáljuk, úgy találjuk, hogy neveikben inkább felföldi községnevek szerepelnek, vagyis a beköltöző elem inkább felülről jön: ami érthető, mert a népfesleg évszázadok óta a terméketlenebb Felföldről az Alföld felé szivárog. Ez a felülről lefelé irányú uő belső elvándorlás a matyókon belül is észlelhető. A tardiak Kövesdre, a kövesdiek Szentistvánra húzódnak. Általában, pedig az egész matyóság a Tisza felé tart. A Palócföld felé legcsekélyebb elvándorlás sem észlelhető a XVII. század vége óta. Tót vagy egyéb idegen nevekkal Mezőkövesden úgy most, mint a múltban, alig találkozunk. Tardon — mint említettük — a XVIII. század folyamán a népesség kevésszámú tót és német bevándorlókkal gyarapodott. Szentistvánon is tiszta magyar a törzsökös lakosság, azonban a Tólh vezetéknevnek a lakosság 12%-át teszik.

A matyókat antropológiai szempontból Bartucz Lajos vizsgálta. Szerinte »egységes matyó típus nincsen. A matyónak nevezett nép embertani szempontból éppúgy több típus keveredéséből alakult, mint hazánk bármely más vidékének mai magyarsága. A különbség csak az, hogy a keveredés a matyóknál egyrészt jóval kisebbfokú s másrészt kevesebb számú típusra is terjed ki.«

»A másik fő mozzanat; amely e népet embertani szempontból különösen érdekessé teszi, bizonyos mongolszerű jelleg előfordulása (Id. a táblán). Gyakori ugyanis közöttük úgy a férfiaknál, mint még inkább a nőknél a rendkívül széles, lapos pofacsont, erősen benyomott széles orrgyök, széles orrcimpák, apró, valamint az ú. n. »mongol redő«-vel ellátott szemek, sár-

gás-barnás szem és bőrszín, alacsony termet«. Bartucz valószínűnek tartja, hogy a matyó nép egyik alkotó elemét bizonyos tatár-féle nép alkotja. »Úgy a férfiak, mint a nők között a fiatal korban sok szép egyén található. A nők azonban a nagy gyermekáldás miatt igen korán hervadnak. A matyók ugyanis általában ken szaporák. A 30—40 éves nőknél az átlagos gyermekszám kilenc, nem ritka azonban a 13—14 gyermek sem«.

Hogy a matyóság nem a Bükkön-Mátrán túli palócságból szakadt ki s települt mai helyére, legjobban Mezőkövesd településformája bizonyítja, mely a legtipikusabb alföldi, téliszállás-eredetű településforma, melynek északi határvonala a Bükk-Mátra- és Cserhát-hegység gerincén halad. Az ezen határtól északra lakó palócok településformája teljesen eltér az alfölditől és megegyezik egyéb hegyvidékeink településformájával, melyek egy európai településformának a változatai. Nyilvánvaló, hogy ezeken a helyeken a magyarság később jelent meg, és kialakult településformát vett át az őslakóktól, míg az Alföldön keletről hozott ősi településformájából, a téliszállásból fejlesztette ki falvait.

Ezeket az alföldi településformákat az jellemzi, hogy minden gazdának két beltelke van, de nem egymás mellett. A falu centrális részén van a kicsiny-szűk lakótelke a lakóházzal, a falu perifériális részén, több utcával kijebb van a tágas, ólas- vagy szállás kertje. Ez 8—10-szer akkora nagy, mint a lakótelek. Az ólas kertben van az ól, a jószágállomány, a takarmány, tüzelő s itt végzik a nyomatást, cséplést.

A matyó községekben még a múlt század közepén sem voltak a telkek felkerítve, ezért utca sem volt, jobban mondva a házon kívül mindenütt utca volt. (29. ábra.) A község központi részén nem volt szükség kerítésre, mert a lakóház körül nem volt semmi, amit érdemes lett volna bekeríteni, a szélek felé levő ólak körül pedig a trágya önként kínálkozott kerítésnek. Eredetileg a kerítést hívták kertnek, a kert tehát nem jelentett művelt területet.

Az alföldi, közelebről pedig a matyó falu tipikus nomád települési forma. A gazdának ugyanis akkora jószágállománya volt régen, hogy a lakóház körül nem győzte volna elhelyezni, ezért be sem hozta a faluba, hanem a falu szélén tartotta nyájait s a iél tettebbek számára ólat is épített, a többi pedig még télen is szabad ég alatt állott az ól körül a kertben. A kert nem jelentett művelt területet, csak kerített helyet.

Ez a kettős település mélyreható nyomot hagyott az alföldi magyarság egész családi és társadalmi életén. Ennek folyománya maga a tanyarendszer is. A matyó házban csak az asszony lakik a gyermekekkel s az öregekkel. A férfi nép künn az ólban tartózkodik. A fiú, ha eléri 12-ik életévét, kikerül a házból az

ólba s egész életét ott tölti, legalább is addig, míg, mint meg-
 élelmedett családapa legnagyobbik fiát meg nem házastja.,
 Ekkor már beköltözhet az asszonyhoz, ha van kedve. Egyéb-
 ként azonban a férfiak csak ebédelni mennek be a házhoz.

29. ábra. Mezőkövesd belsősége 1767-ben.

Az ól különben elég kényelmes tanyája a férfiaknak. Egyik sarokban tüzelőhely van. E körül patkák, melyen esténként nagy társaság üldögél tüzelgetve, szalonnát sütve, beszélgetve. A zsellér család férfi tagjai is valamely gazda óljába járnak esténként tanyázni, sőt a legények gyakran ott is hálnak a já-

szolban, szénatartóban, a tüzelő patkáin vagy a dikón. Az ólban csak nagyjóságot, főleg lovat, tehenet tartanak.

A lakosság rohamos szaporodása következtében már a múlt század közepe táján a lakóházak is kezdenek a kertbe, az ólhoz kiköltözni, úgy hogy ma már a két telket birtokló és lakó családok száma nagyon megfogyott. Még leginkább Szentistvánon találjuk meg az ilyen ősi településmódot. Mezőkövesden a belső szűk lakótelek lassanként a szegénység kezére kerül, a gazda pedig tágas ólas kertjébe épít házat. Jóllehet ma már az asszony néppel egy telken lakik, mégis külön élnek ma is, a fehérnép a házban, a férfinépség az ólban. Az asszonynak nincs helye az ólban, még a tehenet is a férfi feji.

Meg kell azt is jegyeznünk, hogy az ólat — mely belülről nincs lepadlásolva — hűsfüstölésre is használják, e célból füstölő rácsokat akasztanak a tüzelő fölé vagy a szelemenre s a hús, szalonna itt lóg egész nyárig¹.

A matyó, általában a borsodmegyei nép még mindig az ősi háromnyomású rendszerrel gazdálkodik vetés kényszer mellett. A fekete ugart legelőnek használta, újabban pedig takarmánynövényvel veti be. Mivel a szántóföldek rendkívül el vannak aprózódva és egy-egy gazdának 10—20—30 darabban van a földje, de meg vetéskényszer is van, itt még nem alakulhatott ki a tanyarendszer. A szomszédos Mezőkeresztesen 1910 táján tagosították a határt és a földhasználatot szabaddá tették. Erre pár év alatt a határ tele lett tanyákkal. Az alföldi tanyák ugyanis nem mások, mint a községből kitelepített ólas kertek. Az alföldi földművelő községeknek és városoknak a XIX—XVIII. században, míg a szántóföldközösség, tagosítatlan állapot, háromnyomás és vetéskényszer fennállott, a matyókéhoz teljesen hasonló településük és életmódjuk volt. A régi tiszamenti, duna-tiszaközi népéletnek tehát valóságos muzeális példája a matyó népélet.

A matyó nép csak a múlt század közepe óta foglalkozik intenzívebben a földműveléssel, azelőtt inkább állattenyésztők voltak. Borsod megye Tiszavidéke a gyakori kiöntések miatt, még a múlt század első felében is gyéren volt benépesítve és megművelve. A Tisza jobboldalán beláthatatlan nagy legelők és rétek húzódtak a Sajótól egészen a Jászságig. Ezeket a pusztákat bérelték és állattenyésztéssel éltek a matyók. Tavasszal, nyáron résziben szénát kaszáltak, amit vagy hazahordtak a kezes jószágának a kertekbe, vagy feletették a szilaj jószággal a réteken levő szállásokon. A szállásokon nem pásztorok gondozták a jószágot, hanem a család legény tagjai. A szállásban is tüzelő volt, mint az ólban, e körül tanyázott a legénység, egy-két öreg felügyelete alatt. A szél ellen a jószágának szárnyékot, karámot építettek. Juhot is sokat tartottak. A fejős

nyáját a község körüli legelőkön tartották éppúgy, mint a 'csürhét vagy csordát, kezes ménest. A juhesztrengák bent voltak a községben a lakótelkek és a kertek közötti térségeken, de fejés, hálás után a nyáj ismét kiment a legelőre, csak ősszel hányták szét a nyáját gazdáik között, mert egy nyájban 5—10 gazdáé volt együtt. (120 fejős juh volt egy *számban*, egy nyájban.)

A matyó igavonásra lovat használ, ökröt alig lehet látni. Nem lévén náluk tanyarendszer, az élet behordása, a trágya kihordása elég nagy probléma. Ezelőtt az éleket is lóval nyomtatták, ma azonban már igen mindenütt géppel csépelnek. Régen több rozstot termeltek, mint búzát, ma megfordítva. Míg sarlóval aratlak, magas tarlót hagytak s a csordát, csürhét ara-

30. ábra. Matyó gazdaház. Mezőkövesd.

tás után ráverték a tarlóra. Ősszel a letiport magas tarlót össze gereblyét lék s ezzel tüzeltek, de fedélnek is használták. Ma általánosan kaszával aratnak. A levágott éleket kévébe, keresztbe rakják s ha az aratás befejeződött, nyomban behordják a fáluba, a kertbe, hol a szérú mellett *kazal-ba* rakják, Tardnak, mint általában a völgyekben levő falvaknak, keskeny hosszú bellekei vannak (ld. mell.), melynek nem mindegyikéhez járul kerti telek. Az ilyen beltelkek hegyre nyúló végein szokott lenni a szérú, hol szóráskor szelet könnyebben kaphatni. A matyó a szérú mellett egy kis ólat-szint is szokott építeni, ebbe gyűjti nyomtatáskor a polyvát. Késő ősszel, mire a pelyvát feletette s a juh beszorul a legelőről, a pelyvás szint lesz az óla. A pelyvás szint gyakran az óllal egy fedél alá építik.

A matyó kétféle módon nyomtat. Egyik mód szerint elteríti az éleket a szérún, aztán rávezeti a lovat, rendszeren 2—4-et. A lovak körbe járatva lépésről-lépésre körülhaladva kitapossák a szemet. Máskor pedig a szérú szélein 3 sorban gyűrűalakban fekteti le a kévét s a lóhajtó a szérú közepén egy helyben körbe forog a lovakkal. A kinyomtatott gabonát régen a szélen szórták fel, újabban már szórórostával dolgoznak. A cséplőgép bejövetele óta ennek a napjai is meg vannak számlálva.

A kinyomtatott, felszórt gabonát régebben földbe vájt vermekbe töltötték. A vermeket azonban a háború vége óta már nem használják.

Cséppel is szoktak csépelni, továbbá asztalhoz verve is, de mindig csak rozst. A nyert rozsszalmát, a zsúpot régebben fe-

31. ábra. Régimódi matyó üstökös ház. Mezőkövesd.

délnek használták. A búzaszalmát főleg fűtésre és alomnak használják, vagy szénával keverve, takarmánynak.

A tengeri művelése úgy megy, mint egyebütt az országban. A szabadban álló tengeritartó, az u. n. góré azonban egyáltalán nem használatos a matyóknál, a tengerit a ház padlásán elterítve tartják. Magtár-féle épületet sem találunk a matyó udvaron.

A matyó házat (30. ábra) sárból készült vályogból építi. A fecskerakást, vertfalat nem ismeri. A sarat a szérún lóval gyúratja, mint ahogy az ágyáson az éleket nyomtatja, néha a jól megtaposott sarat ekével hosszában és keresztben is megszántja. Ha a sár kész, vályogokat szakaszt belőle s ebből nyersen rakja a falat. A vályoghoz kötőanyagot régebben nem használt, hanem a nyers vályogot csak megvizezte s az összetapadt. Az

építést azonban 2—3 sor vályog felrakása után meg kellett szakítani, hogy a felrakott fal szikkadjon. Újabban mintába gyúrták a sarat, mint egyebütt az országban, az ilyen vályogot, melyet a napon megszáritanak, *vályogtéglának* nevezik.

A tető zsúpból vagy nádból készült. A matyóknak egy sajátos fedélformája van, az *üstökös* vagy *buggyos*, *bugyborékos* tető. (31. ábra.) Ez a ház végét védte. A régi matyó házaknak nem volt tornácuk. A fejlődés során tornácot kaptak. A pitart a konyhától fal választja el, melyen ajtónyílás van, ajtó nélkül. Ebben a tekintetben a palóc és a Duna-Tiszaközi házzal egyezik. A matyó konyha sötét, csak az ajtó nyíláson, részben pedig a szabad kéményen nyer egy kis világosságot. Újabban a tiszántúli tágas ajtónyílású világos konyha terjed. A konyhából fűtik a szobában levő boglyakemencét s a kemence szája előtti patkán tüzelnek, melynek két végén katlan van. A búbosnak nevezett kemence apró vályogból készül, melyet napraforgó kóro váz körül építenek fel. *Patka* veszi körül, hátsó részén pedig *sut* van, mely a gyerekek hálólhelye.

A matyó ház díszé a *trónusos nyoszolya*, mely magasra van vetve s a párnákat a dunna koronázza, melyet úgy raknak fel, hogy lehetőleg a mennyezetig érjen. Míg a tiszántúl a díszágyat csak ritkán, vendégnek, betegnek bontják fel, a matyók alusznak is benne. Azonban nem bontják szét, hanem alul egy alvársra fenntartott u. n. Zmyó-ban alusznak. Ellenben nem ismerik a Tiszántúl használatos *vackot*, mely a díszágy és a *sut* között levő kezdetleges ágyszerű fekvőhely.

A matyó házban férfiak nem alusznak. Ha van öreg gazdasszony, az a gyerekekkel, unokákkal a házban alszik. A menyecske, eladó lányok rendszeren a kamrában alusznak, melyet télen sem fűtenek. Ide szokott a fiatal gazda éjjel az ólból pár órára belopózni, azonban úgy, hogy a házban alvók ne vegyék észre, mert különben ebből nagy megbotránkozás lenne.

A matyó ház belső berendezése nem nagyon tér el az Al-es Felföldön ismert házétól. A régi matyó házbelső jobban hasonlított a palócokéhoz, az újabb pedig hova-tovább mind inkább olyan lesz, mint az alföldi. A kamara lassanként megszűnik hálólhely lenni, a szobába kerülnek az ágyak, a ládák helyett szekrényeket visznek be a lakásba. A további fejlődés során pedig a házból dísz szoba lesz s a lakószoba szerepét a kamra veszi át.

A ház feje az öreg gazdasszony. Míg ő él, addig a menyecskének a kamrában van a helye. A menyecske semmiféle holmiját nem viheti be a házba, mindenét a kamrában kell tartania, vagy a padláson. Ha meghalt az öregasszony, csak akkor lehet ő úr a házban.

30—40 év óta legalább is télen a házban főznek a kemencéhez épített takaréktűzhelyen, a *masinán*. A konyha inkább csak a fűtés helye, s részben lomtár. Ahol még használják a lüypadot, vasháromlábos vagy serpenyőben főznek. A matyó az alföldi bográcsot nem használja. Cserépfazékban is szoktak főzni a *tűzpadon* vagy a kemencében. Tüzelőnek szalmát vagy *tőzők-öt* használnak. A tőzeget híg trágyából formába öntve készítik; nem egészen úgy, mint az Alföldön.

Nyáron a pitvarban, télen a házban esznek. A nyári asztal alacsony, *gyalog széken* ülnek körül. Gyerek a felnőttekkel egy asztalnál nem ehetik. Rendesen az asszony sem ül az asztalhoz, ellenben a szolga mindig ott ül, sőt ő vág előbb kenyeret, ő szed előbb az ételből. Szedhet annyit, amennyit akar, azonban kétszer szednie nem szabad. Közös tálból nem esznek, mindenkinek külön tányérja van.

A matyó, mint buzgó vallásos nép, a böjtöt szigorúan megtartja. Böjtben leginkább olajjal vagy vajjal készült eledelkel él. Fejős tehenet minden gazdaháznál tartanak s a tejet részint eladják, részint elfogyasztják. A tejet nem isszák, hanem mindig kanállal eszik. Böjtben juhvajat a szomszédos juhtartó *Gelejből* hoznak.

A matyók táplálkozásában legnagyobb szerepe a lisztes tápláléknak jut Ilyenféle étele a matyónak igen sok van. Általában a matyó konyha nagyon változatos, de azért az ételekben nem tobzódnak úgy, mint az Alföldön. Kásának a kölesen kívül a tengerit és az árpát is használják. A tengeri málé kedvelt eledelük. Az alig száz éve elterjedt krumplit oly sokféleképen tudják készíteni és felhasználni, mintha több évszázad óta élnének vele. Az alföldi tarhonyát — melyet ők *gombótá-nak* hívnak, hosszabb időre előre elkészítik. A nyújtott tészta laskára vágják, s ezt ők *csik-nak* nevezik. Lakodalmakra készítik az alföldi csigatészta is, mit *bordás csiknak* neveznek, mivel a szövőbordán sodorják. Úgy látszik, ezt az Alföldtől vették át. Az alföldi rántás nélküli vizes lebbencslevest nem csinálják, illetőleg az alföldi szokástól eltérőleg rántással készítik. Száraz főzeléket sokat fogyasztanak. A lencsét azonban nem eszik, éppúgy, mint az alföldi magyarság.

A férfinép nagyon szereti a sós hájas pirítóst. Ezt az ölbéli tüzelőben szokták elkészíteni és elfogyasztani, rendesen társaságban. Szoktak nyáron szalonnát is sütni hozzá. A szalonna a régi világban az ólban lógott a szelemenről. Elegendő kenyeret is tartottak az ólban, míg az nem volt egy telken a házzal. Ma már reggelenként bemegy a férfinép a házba enni. Délben meg ott ebédel.

A szegény embernek fontos és gyakori tápláléka a sült

Matyó menyecske, Mezőkövesd.

Matyó menyecske jökötében (safia), Szentistván.

Matyó gyermekek ünneplőben. Mezőkövesd.

Menyecske névközpiban. Mezőkövesd.

tök. Szegényétől a *cibere* is, mely poshasztott vizes korpa levéből fő, s ha felforr, tojással vagy tejföllel behabarják. Amint a tészta sokféleképen tudják főzni, éppúgy nagy változatosság van a sült tésztákban is. A *költés tészta*kat olajban is szokták kisütni.

Juhhúst ma már nem esznek, mert nincs juh, de lakodalomra ősi soron most is juhot vágnak. A káposztás juhhús a lakodalom fő étele. A matyó nemsok hússal él.

Leginkább disznóhúst, szalonnát fogyasztanak.

A matyó névnapot vagy születésnapot nem tart. A disznótort vendégeskedésre nem használja fel. Nagyobb vendégeskedés a matyónál csak lakodalomkor van, az is nagyon egyszerű az alföldihez képest.

A matyóviselet a köz tudatban úgy szerepel, mint valami ősi, keleti, ázsiai örökség. Tarka színpompája mintha egyenes folytatása volna honfoglaló őseink keleti színdús viseletének. Ez azonban nem így van. Ami a matyó viseletében ősi, keleti eredetű ruhadarab, az egyebütt is meg-

van a magyarság- 32. ábra. A matyó viselet 1857-ben. nál. Ami pedig a színpompát illeti, az a múlt század vége felé, szinte a szemünk előtt fejlődött ki.

A matyó viseletről a legrégebb ábrázolás 72 éves, melyet a Napkelet c. képes folyóirat őrzött meg számunkra. (32. ábra.) Amint a képen látható, a matyó férfi és nő viselete még nagyon egyszerű és semmiben sem különbözik az akkori jobbágyviselettől, mely az Alföldön és Felföldön csaknem teljesen egyforma volt. Különböztetést bizonyítják azok a 75—80 éves öreg emberek is, akiket Kövesden, Tardon, Szentistvánon erre nézve kihallgattunk. A férfiak rövid derekú inget hordtak, melyhez tüszőt hordtak, mint ma a tótok. Az ingujja borjú-

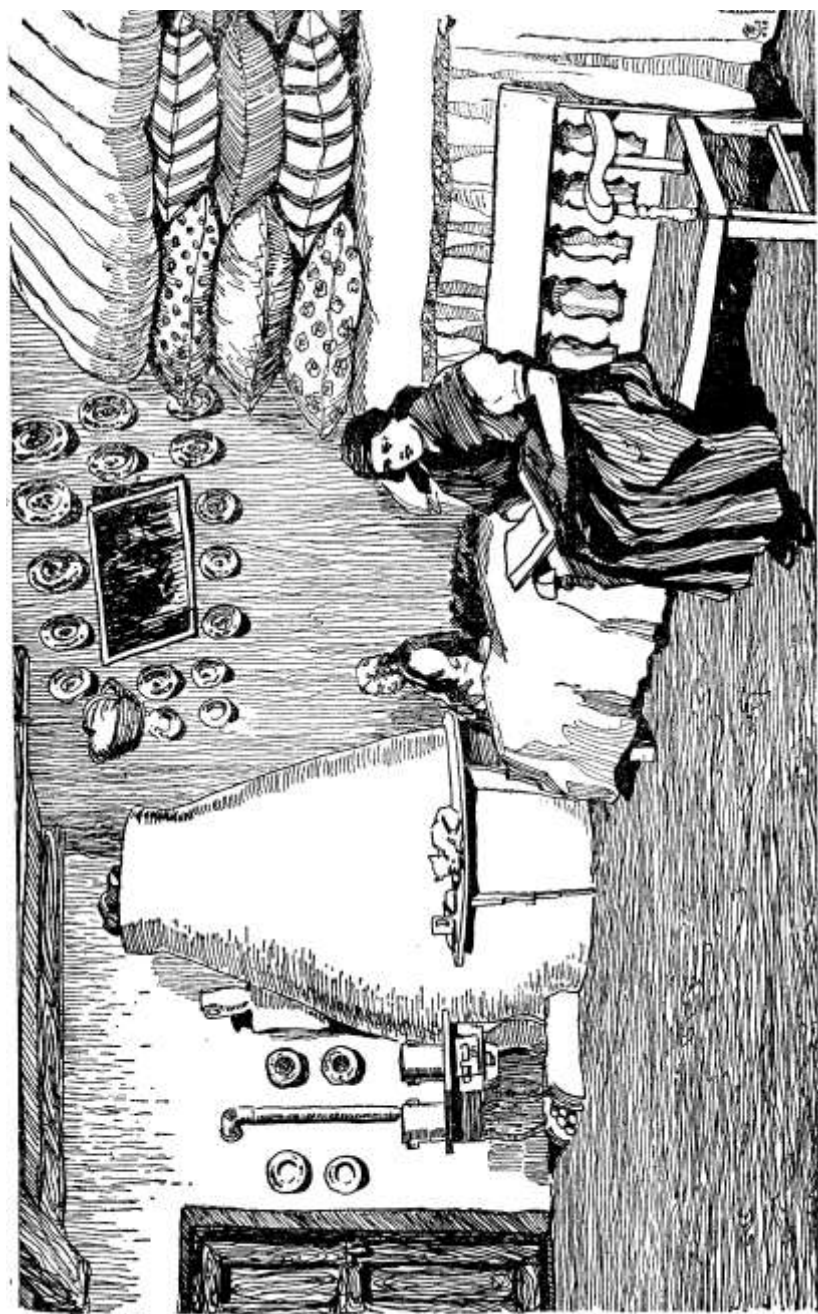
szájú volt, de a szertelenül hosszú és bőujjú inget a matyó férfi csak a múlt század 70-es éveit óta viseli. Eleinte ezt is csak lyuggatásos hímzéssel díszítették, a színes pamut és selyem hímzés csak a múlt század végén hatalmasodott el rajta. A férfiak, nők cifra ködmönt már a múlt század közepén is viseltek, a férfiak ezenkívül cifra subát is, ezeket azonban nem a nép készítette, hanem a szűcsmester. Eleinte ezeket a bőr felsőruhákat inkább színes irhavirágokkal díszítették, mint például ma is készítik Tardon, a selyem hímzés a múlt század második felében terjedt el rajtuk.

A férfiak szüre — melyet szűrszabók készítettek — szintén a múlt század közepe óta lett cifra, főleg pedig a 70-es évek után.

A leányok ezüstös pártát, tarka, festő szoknyát és nyakbavaló kendőt, lábukon pedig piros csizmát hordanak. A nők szoknyája elől végig fel volt hasítva, mint a kalotaszegi asszonyok bagaziája, úgyhogy kétoldalt fel lehetett tűzni a korcba. Ez esetleg lehetett keleti hagyaték náluk, ma már azonban nem divat. »Az asszonyok« — mint a 72 év előtti leírás mondja — »ha még csak háromnapos menyecske is, nagy fehér kendővel beborítva, elül-hátul összekötött fejjel, panyókára felvetett világoskék zsinóros dolmánnyal, vagy szinte panyókára felvetett ködmönnel mennek a templomba«. Ennek a viseletnek már vége. A panyókára vetett női ködmönt is csak Tardon lehet még látni. A kontyot védő kúpalakú tok és az ebből kifejlesztett díszes menyecskefőkötő öregasszonyok tanúsága szerint, a 60-as évek után keletkezett. Ennek további fejleménye az asszonyok sátoros kendője, továbbá a kövesdi csavarító kendő, mely a múlt század második fele óta divatos. A kövesdi hosszú *kendergő* szoknyák is az újabb divat szüleményei. Hasonlóképpen a fekete cifra, hímzett surcok is, melyeket a 70-es évek óta készítenek és használnak. Általában a kövesdi viselet szeszélyes gyorsasággal változik, de azért egyéniségét megőrzi. Ha a kövesdi matyó nők az úri viselet egy-egy darabját felveszik is, ünnepélyes alkalmakkor mindig saját divatjuk szerint öltözködnek. Szentistvánon, Tardon a viselet lényegesen különbözik a kövesditől, annak egy elmaradott, régibb formáját mutatja. Legősibb a matyó viselet Tardon, mely több rokonvonást mutat a palócokkal. Tardon és Szentistvánon még rövid szoknyát hordanak a nők. Azonban a tardiak, még inkább a szentistvániak szemlátomást igyekeznek a kövesdi viselethez igazodni, mert előttük ez a városi viselet.

A matyóknak gyakran szemükre hányják, hogy viseletük drága és keresményük tekintélyes részét ruhára költik. Pár

33. ábra. Újabb berendezésű matyó szoba belseje. Tard.

év előtt maga az egyház vette kezébe a viselet rendszabályozását és a gyári készítményű ruhadíszeket, az aranyos fítteket, paszomántszerű díszítményeket — melyek rengeteg pénzt emésztettek meg — eltiltotta, sőt a ruhákról leszedette és nyilvánosan megégezte. Ez mindenesetre jótékony hatású volt a matyó viseletre, mert az arany és ezüst ragyogó a ruhákon a hímzés rovására terjedt s félő volt, hogy pár év alatt a hímzést teljesen leszorítja a ruháról. Érdekes azonban, hogy a matyó a megszokott paszománt díszítményeket most selyemmel hímezi és az ezüstöt helyettesítő fehér, az aranyat helyettesítő sárga szín hímzéseiben újabban nagy szerepet játszik. A *ragyogóktól* tehát megvált, de annak sem formáit, sem színeit nem adta fel.

A matyó viselet igaz, hogy drága, mert egy fiatal lány iskolahagyott korától férjhezmenéséig, tehát 6—8 évig jórészt a kelengyéjére és ruhájára keres.

Egy szegényebb lány kelengyéje a következő: 7 párna és 2 dunna, 1 nyoszolya, 1 szekrény, 1 kisláda. Ruhafélék pedig 8 nyakbavaló kendő, 6 szoknya, 2 kötő, 3 *sure*, 8 *testálló* (blúzféle), 5 selyemkendő és egy hárász *csavarító kendő*, 5 *pendel* és 5 *szűkujjú* (ingféle) hozzá. 1 *suta* (*fékető*). Egy fejrevaló kendőt és egy pár jegycsizmát (újabban cipőt), a völegény vesz. A jómódú leány kelengyéje ennek kétszerese vagy háromszorosa.

Mielőtt azonban megítélnők a matyó fényűzést, tudnunk kell, hogy a kiházásító ruha egy életre szól. A matyó asszony nem csináltat minden évben egy-két új ruhát, mint az alföldi, hanem szépen rendre elviseli, amivel kiházásították. Az nem baj, hogy a matyó divat közben tovább halad a maga útján és megváltozik. A matyóknál a ruháról körülbelül azt is le lehet olvasni, hogy az asszony mikor ment férjhez.

Jellemző a matyóra, hogy átveszi ugyan az úri divat egy-egy megnyilatkozását, a mellett azonban az ősi hagyománynak is eleget tesz. Ma a legények már nem viselik a bőgatyát, hanem bricsesz nadrágban járnak s a bajszukat borotválják. Esküdni azonban ma is lobogós ujjú ingben és bőgatyában szabad, még télen is. Ez a lenge magyar viselet kissé komikusan hat a borotvált arc mellett.

Akárhány gyermeke van is a matyó asszonynak, azokat tőle telhetőleg szépen öltözteti. A gyermekeket ugyanúgy öltözteti, mint a felnőtteket, s ruhácskáikon a hímzés éppolyan gazdag és szín pompás, mint a felnőttekén.

Röviden meg kell emlékeznünk a matyó hímzésről is! A nagyközönség ezt is hajlandó valami ősi, évezredek hagyatékának tekinteni, pedig ez sem tekinthet nagy múltra vissza. A matyók

legrégibb hímzései Tardon bizonyos geometrikus díszű fokotok (34. ábra), Kövesden ágylepedőbetétek, Szentistvánon pedig nő kabáthímzések. A tardi főkötőhímzés kiveszett, ma nincs folytatása, épúgy, mint a szentistváninak. A legrégebbi ráánkmaradt kövesdi lepedőbetétek legfeljebb száz évesek. Ezek piros és kék pamutfonallal hímzett, igen egyszerű mintájú virágfélék. Ennek mintái azonban ma már nem használatosak.

A mai matyó hímzés nem ezekből a régebbi hímzésekből fejlődött ki, hanem a múlt század 60-as éveiben született, mégpedig a szücs hímzésből. Eleinte csak egyes motívumokat vettek ki a szücsornamentikáihól s azt a régi kék és vörös pamut anyaggal hímezték, majd később nagyobb bátorsággal több mintát és több színt vettek át. A 80-as évektől kezdve már színes gyapjúfonallal is hímezték, a 90-es évektől kezdve pedig selyemmel is. E század első éveiben kezdenek először idegenek, úri közönség számára hímezni és a vászon helyett fekete klottot használni. Majd a közvetítő kereskedelem veszi kezébe a dolgot és az addig kompozíció nélkül vagy kezdetleges kompozícióval dolgozó matyó asszonyt bizonyos sablonos formák hímzésére szorítja. A jelszó: olcsón sokat termelni! Az eredmény aztán ennek megfelelő. Meg kell azonban jegyeznünk, hogy a matyó asszony a maga és családja szükségletére mindig lelkiismeretes munkát végzett és végez ma is.

A nagyközönség szívesen hivatkozik valami szép ősi matyó hímzésekre, melyeket szembe állít a mostaniakkal. Ismervén azonban a múzeumok és magángyűjtők régi darabjait, nyugodt lélekkel mondhatjuk, hogy a matyóhímzés 20—30 év óta napjainkig csak fejlődött, nem pedig hanyatlott. Szomorú is volna, ha nem így lenne! A piacra dobott nagytömegű selejtes holmi mellett ma is készítenek gyönyörű darabokat saját használatukra. Rossz szolgálatot tesz tehát az a magyar népművészet hírének, aki az új matyó hímzést különbség nélkül ócsárolja.

A mai matyó hímzés, mint mondtuk, a szücs hímzésből sarjadt ki. A matyó szücs hímzés eredetét azonban nem tudjuk. Lehet, hogy igen régi, amit az is alátámaszthat, hogy ornamentikája minden más magyar vidék szücsornamentikájától különbözik, habár a magyar szücs hímzés minden bélyegét magán viseli. A tömeggyártás révén elfajult matyó hímzés reformálására újabban ismét visszatértek a szücs hímzés kiapadhatatlan forrásához és a matyó hímzés jó hírnevét visszaállították. Érdekes körülmény, hogy a matyó férfiak egészen napjainkig viselik a cifraszűrt, mégis annak ornamentikája alig hatott a matyó hímzésre. Még a szücs munkákból is csak az asszonyok viselte kúzsú az, melynek mintáit átvették, a férfi ködmön virágait

inkább a férfiak ingeire alkalmazzák, azonban színesen. Sajnos, úgy a szűrszabó, mint a szücsmesterség utolsó óráit éli, s az eredetileg férfi készíttette szücs-hímzés leányágon, az asszonyok kezén fog tovább élni. Ma hímzőművésze tűnik leginkább a saját használatukra készült surcokon vagy kötényeken nyilatkozik meg.

A matyó nők régebben keresztaszemes hímzéseket is készítettek, ma már ilyen leginkább Tardon láthatunk. A fonás-szövés az újabb időben nagyon hanyatlott, különösen Kövesden. A díszes mintájú szőtteseket még megtaláljuk mind a három matyó közösségben, de ma már inkább csak Tardon csinálják.

Népművészetről szólva, meg kell emlékeznünk a fafaragásról is. A matyó férfi ügyesen farag. E mellett legszebb munkái aguzsalyok. A guzsaly-szárakat bekarcolják és választóvízzel színezik. Guzsalydíszítő elemeik között félre nem ismerhető keleti motívumok is találhatóak Kövesden. Az ólban levő tüzelők, szénatartók oszlopaikat is ki szokták faragni.

A matyó igen vallásos és szigorú társadalmi tör-

vények szerint élő nép. Szokásaihoz szívósan ragaszkodik. Néha azonban nem éppen logikus újításoknak is teret enged, amikor az újítás nagy gyorsasággal általános lesz és szintén törvényes formák között áll — és rögzítődik meg. A matyókat éppen sajátos szokásai, felfogása különbözteti meg a környező magyarságtól, sőt e tekintetben még a matyó községek között is különbségek vannak. Innen van aztán az, hogy a három matyó község egymással sem házasodik össze, sőt régen még a felvégi az alvéigivel sem házasodhatott össze. Ma már nagy ritkán leányt kiadnak a községből, de idegen fiú ritkán nősülhet be. Ha például kövesdi leány Tardra megy férjhez, leveti a kövesdi ruhát, de

34. ábra. Régi főkötő hímzése. Tard,

nem ölti fel a tardi viseletet, hanem egy semleges mesterasszony viseletbe öltözik.

A matyóknál a szerelmi házasság majdnem teljesen ismeretlen. Már 1857-ben azt írja róluk a Napkelet: »Nálok nem a szerelem szerzi a házasságot, hanem a szokás. Nem a házasulandó választ magának földi élete pályájához élettársat, hanem a szülők néznek ki számára olyant, akit jónak látnak. A matyó, többnyire a Tisza mellett haszonbélrelvén pusztákat, nyaronta többnyire ott lakik, s ha a fiú, kit szülei házasságra alkalmasnak látnak, ami eddig többnyire 19—20 éves korban történt, ősszel hazajön, — az apa vagy anya azon hírrel lepi meg fiát: »no megházasodnál Bera?«⁷ Mire a fiú azon kérdést intézi viszont: »Kit vettem el?« Mire az elvett vagy kinézett lány neve tudtául adatván, akár ismeri a fiú, akár nem, belé nyugszik, hiszen ez volt a szokás nálok még apja, vagy élő nagyapja emlékezetére is«. Amit a Napkelet 72 év előtt megírt róluk, ma is változatlanul fennáll. A legény ma is 20 éves korában házasodik, ez is egyik oka, hogy a matyó nép gyorsan szaporodik. A szülők fő szempontja gyermekeik megházasításánál a vagyoni állapot, másodsorban a család jó hírneve. Szerelemről szó sincs még csak tetszésről sem. Az eljegyzés is csendben és titokban történik. A menyasszony ezután a jegyínget készíti, melyet az esküvő napján a nyoszolyó lányok a bokkrétákkal díszes menetben viszik a vőlegény házához. Esküvő előtt viszik a menyasszony ágyát is. Lakodalmas menet a matyóknál nincs, s az esküvőn még csak a szülők sincsenek jelen. Mihelyt hazamennek, a tánc megkezdődik az udvaron emelt lakodalmas sátorban, legelőször a fiatal pár jár egy táncot, azután a megjelentek. Lakodalomba elsősorban a *hadat* hívják meg, azután a komákat, szomszédokat. A hívatlan vendégek a ház előtt gyülekeznek s bizonyos megszorítás mellett ők is táncolhatnak. Hasonló multság folyik ezalatt a menyasszony házánál is. A menyasszony vendégeit, a *kérészt* estére várják, akik kezükben égő gyertyával érkeznek. A vacsoránál az ülésnél és evésnél sok ősi szokás van. A lakodalom után a fiatal pár külön alszik, s esetleg hetek telnek bele, míg a fiatal férj a menyecskét meg tudja közelíteni és hódítani. A matyó menyecske a férj bátyjait nagyuramnak, öccseit kisuramnak szólítja. A férj az asszonyt tegezi, az pedig kend-nek szólítja férjét.

A fiatalság régen sokféle társasjátékot játszott, ma már elhagyogatták. Szentistvánon szokásban volt a palócok *mancsozás* nevű tekejátéka, melyet azokéhoz hasonló cifra mancsozó fával játszanak. A leányoknak a legényekkel közös társasjátékuk nincs, csak a fonóban kerülhettek össze. Táncolni egészen a legújabb

⁷ = Albert.

időkig csak a lakodalomban lehetett. Táncukat minden temperamentum nélkül járók, s leányt szinte percenként adják kézről-kézre. Köveseién az újabb divatos táncokat is ismerik és járók. Népdalaik is többnyire újabbak.

A betlehemjárás a matyóknál is szokás, azonban Kövesden az ország más vidékétől eltérőleg a betlehemmel lányok járók.

A matyó, bár igen vallásos és templomos, mégis az ősi néphit sok emlékét megőrizte. A környéken Tárkányban, Novajon vannak híres tudós asszonyok, akikhez tanácsért járók. De a matyók közt is nem egy tudós asszony kerül. Egyik ilyen volt pl. »Kis Kati néni, akinek az asztal sarkában, a sarokpadon egy olyan viaszbabája volt, mint egy eleven kép. E nélkül nem tudott volna gyógyítani. Ha evett, minden ételből egy kanállal vetett az asztal alá a babának., s ebéd után nyoma sem volt az éleinek az asztal alatt, pedig macska nem volt benn.

A vargoncásokról — akik egyszer a boszorkány, máskor a táltos szerepét töltik be, sokat tudnak beszélni. A magyar táltos legjobb leírását Istvánffy gyűjtésében Tardról ismerjük.

A matyó a jászok mellett hazánk legszaporább népe. Rendkívüli szorgalma, munkabírása, józan, vallásos, erkölcsös élete, hagyományaihoz való szívós ragaszkodása, művészete mindenképpen méltóvá teszik arra, hogy a magyar nép reprezentánsa legyen.

Első kiadása: Népmű és Nyelvünk, f. 1929. évf. 4-6. füz. 137-160. I.

Ugyanez különnyomatban: Szeged, 1929. Városi ny. 26. L. 8°. (A Szegedi Alföldkutató Bizottság könyvtára. 4. Társadalom és néprajzi szakosztály közleményei. I. sz.)

A DÉLBIHARI MAGYARSÁG

A FEKETEKÖRÖS-VÖLGYI MAGYARSÁG TELEPÜLÉSE Az erdélyi magyarság eredete

(1913)

A Fekete Körös vagy ahogy a nép esti »Kerezs«, a Hármaskörös középső ága, mely Tenkénél hagyja el a hegyeket s Gyulánál egyesül a Fehér Körössel. Feketekörös-völgy alatt tehát a folyó Tenkén felüli szakaszát értjük. Ez a szakasz is két jól elkülönülő részre oszlik. A felső tág, katlanszerű völgyet Belényes-újlaknál töri át a Fekete Körös és mintegy 10 km szakaszon szűk szoroson folyik át s csak Sólyomnál ér ismét síkságra. Ez az alsóvölgy már itt, kezdeténél elég tágas, de Tenkéig egyre jobban szélesedik s szinte észrevétlenül megy át az Alföldbe.

A Felsővölgy közigazgatásilag két járásra oszlik, a vaskóhira és belényesire; az Alsóvölgy vízvidékével szintén kettőre, ezek a magyarcsékei és tenkei járások. Kutatásunk körébe elsősorban ezt a négy járást vontuk be., mivel földrajzilag és néprajzilag is egységes terület, de a szükséghez képest a szomszédos járásokról, sőt az egész Erdélyi Középhegység vidékéről is szó lesz.

A Feketekörös-völgy lakosságának túlnyomó többsége oláh, csak kis részben magyar, azonban az első települő a kettő közül az egész völgyön a magyar. Míg az alsó, egykor magyarlakta völgy az idők folyamán osztozott az Alföld sorsában, addig a főleg oláhoktól megszállott Felsővölgy a török világ csapásaitól nem sokat szenvedett. E miatt az Alsóvölgy magyar falvai nagyrészt elpusztultak, ellenben a Felsővölgy sűrű oláh népessége megindult az egyetlen természetes úton, a Fekete Körös völgyén a magyarság pusztán hagyott falvai felé s lassanként birtokába vette azokat. Ahol a magyarságnak romjait találta, felszívta, de az összefüggő magyar nyelvterületeket, vagy nagyobb szórványokat nem tudta beolvasztani.

Mivel az Alsóvölgy az Alföld felé ennyire nyitva volt s ma már a vasút által még jobban nyitva van, az Alföld hatása, és-

pedig elsősorban a délbihari hajdútelepeké szembetűnően meglátszik úgy a magyarság, mint az oláhság néprajzi megjelenésén, a Felső völgy azonban ősi mivoltában maradt meg mind a mai napig.

A Feketekörös-völgy története.

Hogy a magyarok bejövetelkor a rengeteg erdővel borított Felsővölgyön lakott telepek lettek volna, annak semmi emléke nincs. Némelyek szerint azonban Rézbánya helyén a rómaiak bányászatának nyomai kimutathatók.¹ Az Alsóvölgyön a helynevek szláv őslakosságról tanúskodnak. A Felsővölgy vadonjait, hegyeit is ismerhették a szlávok, mert több helynevük megmaradt e tájon is.

Anonymus szerint a honfoglaláskor Tuhutum és unokája telepedett meg nemzetségével a Fehér és Fekete Körös, a Tózs és Tisza, valamint az Erdélyi hegyek közt eső vidékeken.²

Gyulától északra a kettős Körös mellett Doboz 1075-ben királyi sertéshizlaló. A tenkei járás északi részén levő Sályi alapítóját azon Saul nevű főúrban keresik, aki 1111-ben Bihar vármegye főispáni méltóságát viselte; de Sályi neve szerepel a Bécsi Codexben is. Majd 1169-ben Hódos, Feketetót, Tamásda községek neveivel találkozunk.³ Tamásda a Fekete Körös partján fekszik, hol a Tózs vize beleömlik. Rogerius⁴ mint nagy német várost említi, melynek lakosait 1241-ben a mongolok irtalom nélkül kardra hányták.

A mongolpusztítás előtt a Feketekörös-völgyi magyar faluk mind fennállottak s virágzó keresztyén kultúra élt bennük. Belényresszentmiklós fölött domboldalon áll egy hatalmas csonka torony, olyanforma, mint a tamásdai. Építési stílusa alapján az egykori csúcsíves templom e maradványát Bunyitay Vincze⁵ a mongolpusztítást megelőző időkre teszi.

Sólymos, Gyanta, Szigeti,⁶ Búza,⁷ Tulka, Görbed, Jánosd. Székelytelek feketekörös-völgyi és melléki községek már 1213—1217 közt a Várad Regestrumban⁸ is szerepelnek. Jánosd Borovszky szerint egykor Imre király birtoka volt.

¹Márki S. A Fekete Körös és vidéke. Nagy-Várad, 1877. 81. 1.

²U. ott 97. 1.

³Márki i. m.

⁴Miserabile Carmen, 34. feje.

⁵A váradai püspökség története. Nagy-Várad. 1884. III. 390. 1.

⁶Ma pusztá Tenke határában.

⁷Ma pusztá Belfényér határában.

⁸Karácsonyi J. Borovszky S. Ritus explorandae veritatis.

A mongolok, mint Rogerius leírásából tudjuk, elpusztították az egész vidéket, jóllehet Tamásdát megerősítették és Körös-szigetet is gyepűkkel vették körül. A mongoloknak azonban semmi és senki sem állhatott ellent s csak az menthette meg pusztá életét, aki, mint Rogerius, az ősrengetegekre vette magát. Ezek az egész Feketekörös-völgyét betöltő rengetegek a múlt század közepéig fennállottak s a községek az erdőkben sziget-szerűkig voltak elszórva. A mongolok az itt bujdosó lakosságot valószínűleg nem sok sikerrel nyomozhatták s ennek köszönhető, hogy a Váradi Regestrumban felemlített feketekörös-völgyi magyar falvak mindegyike túlélte ezt a rettenetes időt.

Azonban ebben az időben nemcsak a fentemlített községek voltak már meg, hanem sokkal több, de ezek ősiségét oklevelekkel nem tudjuk kimutatni, mert a sok százados harcok, pusztítások nemcsak írott emlékeinket semmisítették meg, hanem azon hiteles helyeket is, ahol ezek esetleg fennmaradhattak. A történeti kútfők hiányán azonban segít a néprajzi tudomány s a helynevek sok kideríthetetlennek hitt kérdést megvilágosítanak.

Belényest a Váradi Regestrum nem említi, de nagyon valószínű, hogy ez volt az első lakott hely a Fekete Körös felső-völgyén. Nevét a bölényektől vagy bölényvadászoktól vette, mely foglalkozásról a Váradi Regestrum két ízben is megemlékezik. Oláh neve Bejus, Beins is a magyarból keletkezett. Mivel a többi régi községnevek is mind magyarok, bizonyos, hogy ők telepedtek meg először állandóan.

Mikor az írott emlékek is megszólalnak Belényesről, már a Váradi püspökség birtoka s egy nagy uradalom középpontja. Lodomér püspök ugyanis V. István királytól (1270—1272) bányajogot eszközöl ki Belényes számára, ezáltal az elhagyott vidéket művelés alá veszi. Az új, mondhatnánk városfejlesztő foglalkozás aztán hamar kiemelte az addig bizonyára jelentéktelen Belényest a többi falu közül s rövid idő alatt jelentékeny várossá izmosodott. A Fekete Körös völgyén vezető szerepe még akkor sem szűnt meg, mikor a bányászat később lehanyatlott.

A fenesi vár is úgy tűnik fel 1290-ben, mint a püspökség tulajdona. Valójában ebben az időben az volt a hivatása, hogy a püspök birtokait védelmezze, mert bizony a hatalmas urak a püspököt sem nagyon respektálták, úgy hogy Barsa Lóránt erdélyi vajda is beveszi a váradi püspök fenesi várát 1294-ben.

Ezen időben Széplakot, amely Belényes mellett egészen a törökvilágig a völgy legnépesebb városa volt, a Barsa nemzetség bírta mintegy 12 falura terjedő kerületével együtt. 1333-ban Tamásfia István a széplaki uradalmat Szent László váradi egyházának adományozta.

A XIII. század végétől, az 1291—1296. közti évekről maradt

ránk az ú. n. Chartularium, a bécsi udvari könyvtár hártya kódexe. Ez tartalmazza a váradi egyházmegye akkori községeinek nagyrészét, de még sokkal fontosabb ránk nézve a pápai tizedlajstrom az 1332—1337. évekből, amelynek alapján az egész vidék térképe megrajzolható.⁹ A Fekete Körös völgyének mai négy járásában ekkor a következő egyházas községeket találjuk:

A vaskóhi járásban egy község sincs.

A belényesi járásban: Tárkony, Belényes, Fenes, Szent-Benedek, Sólomos (2), Újlak, Szentmiklós.

A tenkei járásban: Széplak, Szigeti, Buzás-Ősi, Győrös, Bátor, Görbed, Hosszúaszó, Jánosd, Vasand, Székelytelek, Sályi.

A magyarcsékei járásra csak Hidas esik. A pápai tizedlajstromok csak Gyantáról nem emlékeznek meg, pedig ez már előbb a Váradi Regestrumban kétszer is szerepelt. Így bizonyára leányegyház volt, amilyen több is lehetett. Mindezek magyar faluk voltak s amelyik ma közülök oláh, csak a török világ alatt s utána oláhosodott el. Oláh faluról még ez időben semmi-féle oklevél nem tud, bár bizonyos, hogy ekkor már oláhok is laktak e vidéken. Úgy látszik, a hegyeken, irtványokon szerte-szört tanyaszerű telepeiken éltek, melyeknek nevét senki sem tartotta számon. Még a XVI. században is csak »Pertinentia Belényes, Cséke« néven foglalták őket össze.

A későbbi századok folyamán Belényes sok kiváltságot nyert földesurat! tói a püspököktől, s lassanként olyan hatalomra tett szert, hogy az összes környező községen földesúri hatalmat gyakorolt. Századokon át elválaszthatatlanul összefüggött e faluk sorsa Belényessel, úgy hogy Belényes története tulajdonképpen a faluk története is. Míg Széplak el nem pusztult a XVII. század elején, addig ez is jelentékeny hely volt s szintén voltak kiváltságai. A két város fejlődésére nagy befolyással volt az, hogy hajdan, különösen az erdélyi fejedelmek idejében Nagy-Várad és Gyulafehérvár között a közlekedés Belényesen s az erdélyi bányavárosokon keresztül történt. Belényes fejlődését előmozdította az is, hog} a püspökök többször és szívesen időztek itt.

Mivel az arany- és ezüstbányák a XIV. század végére egészen elpusztultak, 1501-ben Domokos váradi püspök átadja a bányák vezetését Thurzó János körmöci kamaragrófnak; ekkor épül Rézbánya. A XVI. században a vasérc lesz a bányászat főterméke, ennek köszönheti létrejövetelét Vaskóhi.

A XVI. században a váradi püspökség elpusztul s mivel Belényes már a reformációt bevette, Váraddal, amely török kézen volt, minden kapcsolata megszűnt. A XVI. század végén az erdélyi fejedelmek birtokába került, kik jobbra erdélyi családoknak adományozták a váradi püspökség egykori birtokait.

⁹ Bunyitay i. m. III. kötet.

Azonban nem sokáig bírták, mert már a XVII. század vége felé ismét visszakerül régi birtokosa, a püspökség kezére.

A török világ alatt a Feketekörös-völgy is sokat szenvedett, még pedig annál többet, minél közelebb esett az Alföldhöz. Az Alsó völgy néhány községe örökre eltűnt, sok pedig később feltámadt romjaiból, de már oláh lakosokkal. A Felső völgyet, különösen pedig Belényesi is meglátogatta az ellenség egynéhányszor, de az mindig kiheverte a bajt.

A püspökség újult erővel látott a visszaszerzett birtokok rendbehozásához és megfogyatkozott híveinek szaporításához. A magyarság közt ekkor már a kálvini tanok erősen meggyökereszkedtek, ezért a római egyház az oláhokra vetette tekintetét. Sikerült is őket „közelebb hozni a görög hitről a római hitűre, bár nem minden vonalon. Hogy jobban érezzék magukat a görög szertartású katolikus egyházban, a váradi latin püspök oláh vikáriust állított az új hívek vezetésére. Ez azonban nem sokára függetleníteni akarván magát, a királyi udvarnál oda hatott, hogy számára külön püspökséget szerveztek s a váradi latin püspökség birtokaiból kihasították részére a belényesi uradalmat 1777-ben. Így aztán a Feketekörös-völgy felső szakaszán az oláh püspök a földesúr egészen mostanáig.¹⁰

A bányák a múlt század elején már végső pusztulásnak indulnak, részint kimerülnek, részint bedőlnek. Hanyatlásukat a XVI. század elejétől kezdve megérzi Belényes is, Rézbánya is. A bennük lakó magyar iparos elem lassanként kihúzódik, helyébe az oláhság nyomul s a két város egyre jobban hanyatlik, süllyed. A magyar falvak századok óta földművelésből és állattenyésztésből éltek, tehát a bányák pusztulását nem sínylették meg s ma is virágzó községek. Az 1848.-Í jobbágyfelszabadítás óta határozottan emelkedőben vannak.

Az oláhság első okleveles nyoma 1291-ben van a Fekete Kőrös völgyén, de valószínű, hogy már előbb jöttek be. Azonban Rogerius, aki pedig e tájakon bujdosott és akinek alkalmá lehetett volna velük találkozni, nem említi őket a tatárjárás idején és nem találkozunk velük a Váradi Regesrumban sem. Nagyobb számmal akkor kezdenek bejönni, mikor a váradi püspökök a lakatlan vidéket akarják benépesíteni, de később a törökök nyomása következtében a Balkánról hívás nélkül is tömegesen jönnek. A török világot a magasabb hegyvidékeken átélük s utána lehúzódnak a pusztán maradt magyar falvakba. Első rendes falvaik a XVI. század vége felé tűnnek fel, de a XVII. században már mind kialakul. Ma számra nézve hétszer annyian vannak a 4 járásban, mint a magyarok s a két nép példás békében él egymással.

¹⁰ Bunyitay: Bihar vármegye oláhjai és a vallás unió. Budapest.

A magyarok, akik a Féke te körös-völgy legtermékenyebb pontjait szállották meg, itt az első települők, idejövételük ideje történelmünk legrégebb korszakába esik. Ma a Felsővölgyön 10 községben laknak, ezek Belényes, Rézbánya, Vaskón mezővárosok, Köröstárkány, Kisnyégerfalva, Várasfenes, Körös Jánosfalva, Belényessonkolyos, Belényesújlak, Magyarremete községek. Ami két községet vesztek századok folyamán, azt Rézbányában és Vaskóiban megnyerték. Az Alsóvölgyön 6 községben laknak, ezek Gyanta, Tenke, Belfényér, Kisháza, Tenkeséplak és Magyarcséke községek. Itt már a lefolyt századok viharai elől csak a néhány község magyarsága tudott megmenekülni, a többi elveszett.

A település története.

A Feketekörös-völgyi magyarsággal néprajzi szempontból ezideig senki sem foglalkozott,¹¹ sőt sajtószerű nyelvjárásukra is csak a legújabb időben lett figyelmessé a tudomány.¹²

Régebben mindössze egy-két laikus leírás hívja fel figyelmünket rájuk. Maga a nép különösen a Felsővölgyön székelynek tartja magát. A székely eredetet leggyakrabban hallottam emlegetni Tárkányban, Kisnyégerfalván és Magyarremetén. Némelyek tudni vélik, hogy Erdélyből származtak, mégpedig 350 évvel ezelőtt. Jánosfalván azt hiszik, hogy községüket János Zsigmond alapította. Vannak Tárkányban és Fenesen, akik a honfoglalásról is tudnak regélni, elbeszélvén, hogyan jött be Árpád Magyar-Topánfalván keresztül 8 ökrös szekérral s hogyan nyerte meg a hazát a belényesi tót királytól három próbával, melyet sikerrel állott ki a szintén földet kérő Oláh Rumuny oláh királlyal szemben. Mikor pedig a tót király megbánta a könnyelmű adományozást s visszavonván ígétét, fenyesi várba menekült, hogyan ostromolták meg a magyarok a várat s hogyan hódolt meg a tót király meztelen talpának felmutatásával.

Az Alsóvölgyön különösen Gyantáról azt tartják, hogy lakosai tatár eredetűek, a belfényerieket Böszörményi¹³ jáász telepítvénynek tartja, de a nép körében tót eredetről is hallottam.

A közkézen forgó írott emlékek között legelőször Pesty Frigyes¹⁴ helynévgyűjteménye hívja fel figyelmünket 1864-ben

¹¹ E sorok írója írt a Fekete Körös-völgyi magyarság viseletéről. A M. N. Múzeum Néprajzi Osztályának Értesítőjében 1912. I. 28. 1.

¹² Böszörményi Oéza: A Jánosfalvi nyelvjárás. Nyelvészeti füzetek, 29. szám. 1906.

¹³ I. m. 5. 1.

¹⁴ Pesty Frigyes. Helynevek. Biharmegyei kötet. Kézirat. Nemzeti Múzeum könyvtára.

Magyarkakucs (Nagykakucs) sebeskörös-völgyi falu leírásánál. Az adat beküldője a kakucsiakat és a környékbelieket & kiejtés alapján székely eredetűeknek tartja, megemlítvén, hogy e sajátosság, sőt a viselet is azonos a Tenke-Belényes vidéki magyarokéval. Úgyanakkor Belényesről is azt jelentik, hogy: »A magyar nyelvi tájkiejtés s népviselet, mely Belényes és az ezt körítő néhány magyarok falvak sajátja, azt gyanítják, hogy Erdélyből népesített.« Majd K. Nagy Sándor¹⁵ jegyzi fel 1886-ban: »Tárkány székely eredetű szorgalmas lakosokkal, kiknek öltözete és beszédmódja igen sajátosságos s igen érdekes«. Majd 1896-ban Jánosfalváról azt írja a Debreczeni Protestáns Lap,¹⁶ hogy: »Jánosfalva lakosai nagy atyáiktól hallották, hogy Izabella királyné fiának nevére ültetett s neveztetett János falujának vagy Jánosfalvának az 1531. évben«.

1899-ben Györy József¹⁷ tarkányi pap írja a tárkányiakról, hogy Erdélyből, a Székelyföldről telepítette Bethlen Gábor fejedelem a Benedek, Mikló, Szatmári és Antal családok első őseit 1614-ben, egyszersmint nemességet adott nekik s ezen kiváltságlevelében a községet Nagytárkány városnak nevezi. Székely eredetükről a Borovszky-féle Bihar vármegyei monográfia is megemlékezik.

Ha felemlítjük még a Pesti Hírlapnak a tarkányi magyarokról közölt egy hasábnyi, elég tárgyilagos leírását¹⁸, melynek írója János Zsigmond székelyföldi telepeseit látja bennük — körülbelül kimerítettük a róluk nyomtatásban megjelent apróbb feljegyzéseket, melyek részint a néphagyományokra, részint régi anyakönyvi feljegyzésekre támaszkodnak. Mindezekből az adatokból nehezen lehet kiigazodni, tévedés volna azonban azt hinni, hogy minden alapot nélkülöznek, sőt azt mondhatjuk, hogy ezen adatok egy része a történelmi tények láncolatába kellő kritikával és körültekintéssel szervesen is bekapcsolható.

Azt a homályt, amelyet a fenti adatok okoznak, nem osztja el Böszörményi elég tudományos készültséggel írt nyelvészeti értekezése sem. Ő ugyanis arra a végeredményre jut,¹⁹ hogy a Feketekörös-völgyi magyarok nyelvjárása »az erdélyi nyelv járaterület, közelebről a küküllőmegyei, lozsádi, csekelakai és marosszéki nyelvjárás délkeleti ágához hasonlít leginkább«. Arra a kérdésre, hogy ez a kiválás mikor történt, abból kiindulva, hogy — »a magyar nyelv hangzói inkább a zárt-

¹⁵ Bihar vármegye földrajza. 1886. 145. 1.

¹⁶ Nov. 28-i szám.

¹⁷ Debr. prot. lap. 1899. mg. 6. sz.

¹⁸ Pesti Hírlap, 1910. ápr. 26.

¹⁹ I. m. 40. 1.

ság felől a nyíltság felé fejlődtek» — megállapítja,²⁰ hogy »nyelvjárásunknak is megvan ez az annyira feltűnő és jellemző saját-sága, ami arra enged következtetni (a történeti adatokat figyelembe sem véve), hogy a jánosfalvavidéki nyelvjárás egy ilyen királyhágóntúli (nem székely) nyelvjárásból vált ki, de még akkor, midőn ez a nyíltabbá válás még nem volt olyan előrehaladott állapotban.« Miután azonban ezt a fontos eredményt megállapította, sokkal kisebb tudományos apparátussal néhány történelmi kútfőből s a hagyományokból a település történetét akarja megoldani s megállapítja, hogy a jelenleg ott lakó magyarokat²¹ e vidékre jóval az Árpádok után telepítették, és pedig Erdélyből. Majd tovább²²: e vidék »magyar lakossága az erdélyi tordavidéki vagy alsófehérmegyei nyelvjárásból vált ki.«

Böszörményi eredményei annyiban fontosak, hogy a nyelvjárás közösségét az erdélyi (nem székely) magyarokéval megállapítják. Településtörténeti szempontból azonban a kínálkozó nyelvjárás adatokat sem helyesen használta fel, a hagyományokat nem ellenőrizte s a levéltári forrásokból a tényekkel ellenkező adatokat olvasott ki. Mindez azért történt, mert a nyelvjárás egyezése és a hagyomány miatt nem tudott szabadulni az Erdélyből való település gondolatától, pedig az a körülmény, hogy a nép székelynek tartja magát, de nem székely nyelvjárást beszél, gondolkodóba ejthette volna.

Mielőtt a település történetébe részletesebben belebocsátkoznánk, vizsgáljuk meg a hagyományokat és azoknak kútfejeit.

A János Zsigmondtól való telepítés gondolata Jánosfalvának a fenesi ref. egyház levéltárában őrzött régi anyakönyvéből kelt életre. Ezen kis könyv hátsó táblájának belső oldalán ugyanis ez a feljegyzés olvasható: »Nb. Anno 1773. Öreg Mátyás István 10-ma Januarii betegségben esvén, aki volt 105 esztendő, azt mondotta élő nyelven, hogy a Jánosfalvai helység Izabellának János nevű fia nevére neveztetik, úgy hallotta az édes atyától, aki mjikor meghalt, 98 esztendő volt, ő maga pedig 56 az atyának, Mátyás Gergelynek halálakor.« Ha most kiszámítjuk Mátyás Gergely születési idejét, az 1626. évet kapjuk. Nagykorúságának ideje már elég távol esik János Zsigmondtól, de még távolabb Jánosfalva alapításától, mert Scolari András püspök levele²³ már 1422-ben említi a többi magyar falukkal: »Jobbagiones nostri *hungarioales* in possessionibus Belenes, Tharkan, Negerfalva, Fenes, *Jánospalua*, Sonkolos, Wylak, Alsolmos, Felsolmos et Remete commorantes.« így tehát a János Zsigmond-

²⁰ I. m. 11. 1.

²¹ I. m. 41. 1.

²² I. m. 43. 1.

²³ Váradí kápt. Itár, 14., 21.

tói való telepítés csak néphit, mert a falu Izabella fiának születése előtt már régen Jánosfalvának hivatott. Ez az Izabellával és János Zsigmonddal való kapcsolat onnan ered, hogy Izabella 1554-ben és 1558-ban Sonkolyos²⁴ és valószínűleg Jánosfalva kiváltságait is megerősíti.²⁵ Az a hit, hogy a tarkányi legnépesebb négy család a Székelyföldről származik, szintén anyakönyvi feljegyzésen alapszik. Az itteni ref. egyház régi anyakönyvében ugyanis ezt a bejegyzést találjuk: »Ezen Tarkányi Ref. Eklézsia népességére nézve már 1614. esztendőben ama nagyemlékezetű Nagy Bethlen Gábor erdélyi fejedelemtől Nagy Tárkánynak neveztetett, kinek is fejedelmi kastélyának romladozott, leromlott kövei látszanak mind e mai napig úgy nevezett Petrilen oláh falunál, amint ezt lehet tudni a M. Kolozsvári Káptalantól kiadatott levélből, mely áll az Helység ládájában.« Ez a Gyulafehérvárt kelt levél állítólag a Benedek, Mikló, Szatmári és Antal családok nemességéről szól²⁶ s a nép szerint Székelyföldről való eredetüket is megemlíti. Feltéve, hogy tényleg ezek az adatok vannak az említett oklevélben, ellene több kifogást emelhetünk. Először is a Mikló családot nem telepíthették Tárkányba 1614-ben, mert már 1600-ban²⁷ is ott lakik. Viszont a Benedek család csak az 1720.²⁸ évi összeírásban tűnik fel először és nem az 1715.-i²⁹ sem az igen részletes 1704.-i összeírásban nem találjuk. Még később jön Tárkányba a Szatmári család, mert legkorábban csak az 1770.³⁰ évi urbáriumban fordul elő, különben is valószínűtlen, hogy székelyföldi legyen az, akit Szatmárinak hívnak. Egyedül az Antal család az, amely az 1600.-i összeírásban nem szerepel, de az 1704. évi conscriptionban már ott van a neve, így feltehető róla, hogy tényleg 1614-ben telepítették oda. Valaki azt az ellenvetést tehetné, hogy ezek nemesek lévén, jobbágyösszeírások alkalmával nem vették fel őket. Azonban ha nemesek lettek volna, szerepelniük kellene Bihar vármegye 1754.-i nemesi összeírásában, de itt sem találjuk őket. Ha pedig jobbágytelken élő, vagy kétséges nemesek lettek volna, akkor a jobbágyösszeírások alkalmával ezeket is felvették volna, mint ahogyan más biliar-vármegyei

²⁴ Bielek: Sacra Concilia. I. 115.

²⁵ Lásd Pesti i. m. 1552. évi porta összeírás.

²⁶ Defar. Prot. Lap. 1899. aug. 26. és szept. 2.

²⁷ Országos levéltár. Urb. et conscr. Fasc. 17. No. 6.

²⁸ Orsz. Itár. 1715. és 1720. évi országos összeírások. Bihar vármegyei kötetek.

²⁹ Orsz. Itár. Urb. et conscr. Fasc. 17. No. 8.

³⁰ Orsz. Itár. 1770. évi urbáriumok. Bihar vm. Minden községnek külön füzete van, melynek másodpéldánya Bihar vm. levéltárában is megtalálható.

községekkel történt. Tárkányban ma is 14 családnév van 87 családdal, melyek már az 1600. évi összeírásban is szerepelnek és a folytonosság a mai napig kimutatható. Az Antal-, Szatmári- és Benedek-családok ősisége tehát valószínűleg csak néphit, a nép ugyanis mindig hajlandó a legnépesebb és leggazdagabb családokat egyúttal legősibbnek is tartani. A Székelyföldről való telepítés gondolatát pedig azért fűzhették Bethlen Gábor okleveléhez és az említett négy család nevéhez, hogy a köztük élő székely eredet hitének valami oklevelés támasztékot adjanak. E kérdésben mindenesetre világosságot gyűjtának azok a levelek, melyek a helység ládájában immár nem találhatóak, de talán még visszakerülnek.³¹

Az újabb időből való a harmadik feltevés, amely erdélyi eredetűnek tartja a feketekörös-völgyi magyarságot. Ez Böszörményi Gézáttól³² származik. Ő ugyan tud róla, hogy a mai magyar községeket már az Árpád-korban is lakták, mégis azt mondja, hogy e vidékre jóval az Árpádok után telepítettek magyarokat, és pedig Erdélyből. Ezen állítását régi összeírásokkal akarja igazolni. Így hivatkozik egy 1600. évi összeírásra, amely ezt mondja Kápolnásgyantáról, a »nyelvjárás jelenleg legnépesebb községéről«: »Integra Possessio. Iste pagus est totus combustus per Tataros, nee homines ilium inhabitant.« Először is Kápolnásgyanta nem azonos a nyelvjárás jelenleg legnépesebb községével, mert Kápolnásgyanta nem más, mipt a mai Feketekápolna nevű oláh község. A mai Gyanta, mely a XVI—XVII. századbeli összeírásokban Egyházas-Gyanla, Nemes-Gyanta néven szerepel, az 1600. évi jobbágy-összeírásban nincs felvéve talán azért, mert nem jobbágyok lakták, de az 1605. évi összeírásban már fel van véve 20 telekkel.³³

A magyarvéggyantai nemes Boros-család egyik ága nagy szerepet játszott a XVII. században s a Boros-család mai nap is legnagyobb nemzetsége Gyantának, sőt az egész Fekete Körös völgyének. Tagadhatatlan, hogy az Alsóvölgy 1597-től 1711-ig többször elpusztult s a népesség megritkult, de ki nem veszett. Széplak, Tenke, Bélfenyér mai gyökeres családneveit megtaláljuk az 1600. évi összeírásokban is, sőt azt mondhatjuk, hogy a XVII. század elején még fennálló, de később elpusztult magyar falvak lakossága (pl. Széplak, Dalom stb.) is nagyrészt Gyanta, Tenke, Bélfenyér községekbe húzódott, ami kitűnik,

³¹ B. nyűg. kúriai bíró belényesi lakos, a község régi jegyzőkönyvével együtt tanulmányozás céljából évekkel ezelőtt kölcsön kérte, de mind-ezideig nem adta vissza. Hasonlóképen magánkézen van már Várasfenes község levelesládája is, a községre vonatkozó régi iratokkal együtt. S2 I. m. 41—42. I.

³² Orsz. ltár. Urb. et conscr. Fase. 17. No. 8.

ha ezek 1600. évi családneveit a mai magyar községek családneveivel egybevetjük. Leginkább az 1704. évi összeírással óhajt Bösörményi bizonyítani, ebben ugyanis számos adat van arra, hogy a lakosok közül sokan hosszabb vagy rövidebb idő óta távol vannak. Így névszerint is megemlíti Remetét, melynek 48 jobbágy lakója közül 3 már 12 esztendő óta elbujdosott s Erdélyben, Gyaluban lakik, hol hadban szolgál. Ha több figyelemre méltatja ezen összeírást, láthatta volna, hogy ennek a jelenségnek településtörténeti szempontból semmi jelentősége sincs. A XVII. század közepétől a Hármaskörös völgyéből, és pedig nemcsak a magyarságból, mely már nagyon megfogyott, hanem a még erejében levő oláhságból is rendkívül sok elment katonának, hajdúnak, kurucnak s ezeket az 1704. évi összeírásban távollevőnek vették fel.

Így Remetén, ha Bösörményi kissé jobban megnézi a lajstromot, láthatta volna, hogy az említett 3 egyéneken kívül még 8 hadban szolgáló katona van. Alsófüves, Lehecsény, Vaskóhszeleste, Vaskón oláhságának több mint fele hadba ment 1704-ben s nincs olyan kis falu, ahonnan legalább 1—2 el ne ment volna vérét hullatni az »Istenért, Hazáért és Szabadságért«. Némely családból 3—4 felnőtt is elmegy. Soknak a neve után oda van írva, hogy Gyulafehérvárnál elesett, vagy megnyomorodott. Aki azonban megérte a kuruc világ végét, az mind hazajött. Az oláhok között gyakori Hajdú, Katona, Kuruc név s a hajdú énekek innen datálódnak.

Bösörményi azt írja, hogy miután a váradi püspökség elpusztult, birtokai erdélyi nemes családok kezére kerültek, »kik bizonyára az elpusztított lakosság helyett új lakosokat telepítettek, és pedig minden valószínűség szerint erdélyi birtokaikról.« Az ilyen feltevés, ha nem valóságos adatokon épül fel, sőt a tényekkel egyenesen ellenkezik, egy percig sem állhat fenn. Hogy erdélyi nemes családoknak is volt birtokuk rövidebb ideig a Fekete Körös völgyén,³⁴ abból még nem következik, hogy telepítettek is, különösen mikor összeírások bizonyítják, hogy a mai gyökeres családok a VI. század végétől itt laktak, sőt az is bizonyítható, hogy a Felső völgy a török világ alatt keveset szenvedett.

Tárkánytól Tenkéig egy nyelvjárást beszél a nép, jóllehet több szigetre van szakítva, tehát vagy egy helyről telepítették őket, vagy kezdettől fogva hosszú századokon át együtt laktak s csak később szakadoztak szét az oláhok közbeékelődése folytán. Mivel pedig a történelem semmiféle nagyobb telepítésről nem tud, ellenben a mai magyar községek már az Árpád-korban is

³⁴ Vállaji Sipos Imre: A belényesi ev. ref. egyház története. Nagyvárad, 1883. 14. 1.

fennállanak s hogy magyarok voltak, 1294-ből már oklevél is bizonyítja; a lakosok 1422-ben is mint »jobbationes hungaricales« említetnek s a fennmaradt összeírások szerint oly nagyfokú elpusztulást nem szenvedtek, hogy az ősi családok folytonossága megszakadt volna: azért egész határozottan állíthatjuk, hogy a mai magyarság a Fekete Körös völgyében az Árpád-kori magyarság leszármazottja.

Hogyan, milyen körülmények között szállotta meg a magyarság ezt a vidéket, lássuk a történelem világánál.

A honfoglalás idejéről, sajnos, okleveleink nem maradtak fenn, sőt a későbbi krónikák is szűkszavúak s igen gyakran megbízhatatlanok. Vidékünkéről még a krónikák sem szólnak s első oklevelei a XIII. századból már virágzó keresztyén falvakról tanúskodnak. Oklevelek hiányában tehát nehéz volna a dolgunk, ha dr. Karácsony János kitűnő dolgozata: A honfoglalás és Erdély³⁵ biztos ösvényre nem vezetne bennünket. Karácsonyi legfontosabb tétele, hogy: Erdélyt a magyarok 896-ban nem szállották meg, azt 896—1000. közt nem bírták s azután is csak fokonként foglalták el. Magyarország és Erdély határa hatalmas torlaszokkal, gyepekkel volt elrekesztve, melynek rendes határőrei is voltak, így a báródsági nemes kerület³⁶ az egykori határőrök utóda, kik ősi tisztükhöz híven még 1717-ben, a tatárok betörésekor is védelmi állapotba helyezték a Sebes Körös vidékét.³⁷ Az országhatár gyepe a Sebes Körös völgyéről a Fekete Körös völgyének húzódott s itt még 1294-ben is fennállott.« Ezen évben ugyanis »Barsa Lóránt erdélyi vajda és testvére összeveszván a váradi püspökkel, annak *fenesi* várát ostrom alá vették s az őrséget áldozó csütörtökre kiéheztették. Ekkor az őrség szabad elvonulás feltétele alatt megadta magát. Lóránt május 22.-én kelt biztosító levelében megengedi, hogy az őrség egyik emberének kalauzolása mellett Váradra mehessen, kötelezte magát, hogy 15 nap alatt nem fogja őket háborgatni, lia Nagy-Váradra s onnan akár a Maroson túlra, akár a Tisza másik oldalára, akár Erdélybe a gyalui várba vonulnak. »Azonfelül kötelezzük magunkat — mondja végül az oklevél, — hogy ugyanezen Jakabot, Lászlót és Pált (az őrség hadnagyait) az ő gyermekeikkel és cselédjeikkel, nemkülönbén nevezett társaikkal együtt ezen 15 nap alatt mindenki ellen, legyenek

³⁵ Budapest, 1896.

³⁶ I. m. 10. 1.

³⁷ Fényes Elek Geogr. Szótára I. 95. 1.: »a tatárok 1717-ben beakarván e vidékre ütni, a báródsági nemesség a Réz tetején volt ország-utat nagy fákkal borítá be.«

azok *akár magyarok, akár oláhok*, akár a mi alattvalóink, akár az egyházéi, *akár belül lakjanak a sólymost gyepükön, akár kívülről*, — pártolni és védeni fogjuk.«³⁸ Ekkor Széplak egész (11—12 falura terjedő) kerületével együtt Lóránt vajdáé és testvéreie volt. Akik tehát a fenesi várból Váradra akartak menni, azoknak birtokaikon keresztül kellett vonulniok.«³⁹

Mivel Erdély felől a besenyők támadásától kellett tartani, akik pedig mint lovas népek a folyók völgyén jártak, a gyepüket különösen meg kellett erősíteni az ilyen átjáró helyeken. Ha már most a stratégiaileg kevésbé fontos Feketekörös -völgy is gyepével volt megerősítve, annál inkább meg kellett erősíteni a határt a Szamos, Sebes Körös, Maros, sőt a Fehér Körös bejövételénél is. Valóban Karácsonyinak sikerült az egykori gyepük irányát nagyjából az oklevelek, helynevek, krónikák alapján megvázolni. Szerinte az Erdély elfoglalása előtti gyepű a Szamos áttörésétől, a Meszesi kaputól,⁴⁰ a Meszes-hegységen keresztül a Királyhágónak tartott, innen a Báródság—Solyospelrász vonalán haladt át a Béli-hegyekre, honnan Krassó-Szörény megye felé húzódott, átlépve a Fehér Köröst valahol Korokna táján.

Hogy milyenek voltak ezek a gyepűk, Tagányi Károly⁴¹ igen jól leírta. Az országot roppant szélességben körülövező rengetegek behatolásra alkalmas nyíltabb helyein mesterséges akadályokat készítettek és tartottak fenn. »Ezen akadályok az illető helynek, talajnak megfelelően különfélék voltak és részint árkokból vagy sövényekből, részint földhányásokból, részint kövekből vagy fákból emelt torlaszokból állottak. Forrásaink gyepűkül leggyakrabban ledöntött fákból alkotott fatorlaszokat emlegetnek. Ilyenekre mutatnak a gyepűkészítésnek latin műszavai is: »ad incidendas indagines« vagy »insectio viarum«: a gyepűvágás, az utak, ösvények bevágása.⁴² Ez az értelme »*Preszáka*, *Priszáka*, *Preszeka*, *Preszaka* szláv helyneveiknek is, melyek közül a krassómegeit a középkorban Gyepűnek hívták, a körösmegei — szintén középkori — Gyep ű-Szent-P éter nevét pedig a XVII. században Preszekára fordították.« A gyepűk szakadatlan láncolatát *kapuk* szakították meg hadi és közlekedési utak keresztezésénél.

³⁸ Wenzel. Árpádkori Okmt. X. 153.

³⁹ Karácsonyi i. m. 10. 1.

⁴⁰ Az egykori római castrum helyén Tinónál.

⁴¹ Gyepű és gyepű-elve. Magyar nyelv IX. 97—99., 145—152., 20 1—206., 254—266. 1.

⁴² Innen eredhet az a kifejezés: »bevágták az útját«, ha valakit célja elérésében meggátolnak.

»A gyepük, kapuk készítését, kijavítását, mint közmunkát, az illető gyepűkhöz legközelebb eső királyi vármegyék vár-
szolgái, sőt egyházi és világi földesurak szolgái is végezték,
amíg t. i. az utóbbiakat a király e közteher alól fel nem men-
tette. A gyepűhatároknak s utaknak őrzése, védelme ellenben
mint hadi foglalkozás a kor felfogása szerint, de a határvéde-
lem természeténél fogva is, szabad sorsú emberekre volt bízva,
kiket latinul *speculatores*- vagy *explonatores*-eknek, magyarul
pedig öröknek neveztek és emléküket többi közt *Őrrel* vagy
Strázsával képezett helyneveink tartották fenn. Szolgáltatuk
rendkívül terhes volt. Éppen ezért a határvédelem súlyos s
nagy bizalmat igénylő föladatára nem a meghódolt benszülöt-
teket, hanem elsősorban bár idegen, de velünk rokonnépeket:
besenyőket vagy székelyeket alkalmaztak megfelelő kiváltságok
fejében. Mint könnyű lovasok, *őrnagyaik* vezérlete alatt a had-
ban mindig előljártak és nyíllal, karddal harcoltak.«

őseink a gyepűn túli területet az ú. n. *Gyepűelvét* igyekez-
tek védelmi szempontból minél nagyobb területen lakatlaná
tenni.⁴³ így tudjuk, hogy Magyarország és a besenyők földje
között 4 napi járásra lakatlan volt a föld,⁴⁴ a mai Erdély. De
mikor a magyarság külföldi kalandozásaival felhagyott s a nép
jobban kezdett szaporodni, lassanként a gyepűelvét is kezdték
megszállani. Így lépett az ezredik év után a magyarság Erdély
földjére s előretolta a gyepűt a bihari határszélről egészen
Kolozsvárig. Majd a második, harmadik és negyedik foglalással
Erdélyt egészen birtokába vette.⁴⁵ Valószínű; hogy miután e
negyedik foglalásával a magyarság 1211 után Brassó, Három-
szék, Csík *megye* területét is megszállotta, még itt sem állapodott
meg, hanem tovább is terjeszkedett Moldva felé s a moldvai
csángó telepek innen datálódhatnak, mert hogy a csángóság
Moldvában első települő, a ma ottlakó népfajok közt, elfogula'i-
ianabb oláh történészek is elismerik.

A gyepük ezen fokozatos előretolásával a régi gyepük feles-
legessé váltak, különben is ezidőben már a hegyi várak kezdték
átvenni ezek szerepét. Így a határőrség hivatása is alább szállt;
azonhatárőrök között pedig, kik az előretolt gyepű védelmére
nem siettek, hanem megmaradnak a régi gyepük körül levő
telepeiken, majdnem feleslegessé vált. Aki tudott, igyekezett
birtokaival a nemesség közé elvegyülni, mert ellenkező esetben
irgalom nélkül a paraszt osztályba süllyedt.⁴⁶ így kerültek a

⁴³ I. m. 104. 1.

⁴⁴ Karácsonyi J.: Az oláhok bevándorlása a Duna balpartjára. Erd.
Tört. Értesítő. Kolozsvár, 1912. 36. 1.

⁴⁵ Karácsonyi J.: A honfoglalás és Erdély. 21—30. 1.

⁴⁶ Tagányi i. m. 149. I.

sebeskörös-völgyi báródsági határőrök a nemesek közé s így süllyedt a feketekörös-völgyi határórség is paraszti sorba.

Jóllehet a bihari gyepükre csak egyetlen okleveles adat van, az 1292. évi Lóránt vajda oklevele s az is csak a Fekete Körös völgyére vonatkozik, mégis némi képet tudunk alkotni az egykori bihari gycpürendszerről, nevezetesen nagyjából megtudjuk vázolni néhány történelmi feljegyzés és hagyomány, továbbá helynevek alapján az egykori gyepük irányát, a főbb határőrtelepeket, s megállapíthatjuk a határórség etnikumát is.

Lóránt vajda 1292. évi oklevele a solymosi gyepüket említi. *Sólymos* több is volt a Fekete Körös völgyén. Így a Felsővölgyön ott találjuk Solymospetrász, újabban *Gyepűsolymos* községet. Hogy tényleg éppen erről nevezte volna az okmány a gyepűt, nem bizonyos. Solymospetrász ikerközség, magát Sólymost Felsősolymosnak is mondják a régi összeírások, Petrász pedig külön községként szerepel. Alsósolymost is emlegetik az összeírások, és pedig mindig Felsősolymossal. Mivel ma Alsósolymost a térképen nem találjuk, sőt egykori helyét sem tudják megmutatni, egyesek azt állítják, hogy ez az egykori község tulajdonképpen Petrász néven él tovább. Mivel mind a két Sólymos magyar község volt s a hegyvidéki magyar községek mindig folyó, patak partjára települtek, *Felsősolymoslól* lefelé a Rossiai patak mentén kell keresnünk Alsósolymost, nem pedig Petrászban, mely Sólymossal szemben hegyoldalon van s lakói mindig oláhok voltak. Valóban meg is találjuk a Rossiai patak mentén a mai Gyepűsolymostól lefelé a már oláh lakosságú *Pokola* községben, melynek e neve először 1704-ben tűnik fel ilyen alakban: »*Alsósolymos seu Pokola*«. Ez az összeírás Felsősolymost már Oláh-Solymosnak mondja,⁴⁸

A harmadik *Sólymos* ott fekszik, hol a Fekete Körös elhagyja szurdokát s az Alsóvölgybe lép. Nevét ma Sólyomnak írják, de régen *Sólyomd* volt s a magyarság azon a vidéken ma is így nevezi. Hajdan ez is magyar község volt, azonban 1600-ban már oláhok lakják. E községből a *Valea Solmulujon* felfelé haladva a Sólyomi vár romjaihoz érünk, mely a Barsa nemzetsége volt; ennek egyik tagja volt Lóránt erdélyi vajda is. Még tovább haladva e völgyön egy 433 m magas hegyet találunk, melyről az egész Alsóvölgy belátható, ez a Strázsahegy; amint a neve is bizonyítja, ez is őrhely volt.

Volt egy negyedik *Sólymos* is, mely a Várad Regestrumban is szerepel *Solumus* néven, ez ma már pusztá *Cséffa* mellett.

⁴⁷ Orsz. ltár. Urb. et conser. Fasc. 17. No. 8. Ekkor meg a lakosság jórésze magyar volt.

⁴⁸ Orsz. ltár. Urb. et conser. Fasc. 17. No. 6. Lakosai még mind magyarok 1600-ban.

Melyiket említi már most ezek közül Lóránt vajda oklevele? Solymospetrász, a mai Gyepüsoly mos nem lehet, mert fekvése a gyepű otlétét nem teszi indokolttá, mivel az Alsó- és Felső-völgy közötti dombháton felül van. Porkoláról⁴⁹ inkább lehetne szó, mert a belényes-nagyvárad-i országút keresztül megy rajta s elég közel van a Fekete Körös szurdoka felső végéhez is. De legvalószínűbb, hogy Sólomnál volt az említett gyepű, mert a *Fenesi-hegyek* (Kodru) láncja itt végződik s a gyepű ezen a hegyláncra ment a Fehér Körös völgye felé.

Ha nem említené az oklevél a gyepűvel kapcsolatban Sólomost, határvédelmi szempontból akkor is fontos volna, mert ilyen névvel nemcsak sólyom tény ész tő helyeket, hanem többnyire magas hegyeken épült várakat, őrhelyeket illettek, ahonnan az őrség, mint a sólyom, körültekinthetett a vidéken. Így a Sebes Körös völgye fölött a Rézhegységen Sólomkő vára uralkodott, melynek tartozéka volt a Báródság is. Sólomkő szintén a Barsa nemzetségé volt.

Több ilyen nevű hely van a Sebes Körös völgyén is. Így Hajó határában van egy Sólomkő nevű hegy,⁵⁰ melyet oláhul *Somleulmxk* neveznek. Az Ötfalu egyikének, Pesterének a határán van a *Paiyátra Sojmihij*. A Királyerdő és Tizialu határán is van egy Sólomkő.

De az Erdély felé vezető utak mentén egyebütt is megtaláljuk a Sólomos nevű őrhelyeket. A Maros völgyén ott van *Sólomos* község, fölötte pedig *Sólomos vár* romjai a *Drócsa* hegység aljában, amely név szintén nem egyéb, mint a szláv dravuc = sólyom szó eloláhosított alakja. A Solymos-Drócsa hegység északi oldalán megint ott találjuk *Draucz* községet. A hegység vízválasztójától északra és délre itt találunk egy-egy *Valea Solymosuluj* nevű völgyet, a délre haladó Sólomos várához megy, az északra tartó pedig Drauczhoz vezet, hol egy *Szikula* nevű oldalága is van.

Szilágyosmlyó is ilyen őrhely lehetett; a város felett levő egyik hegyet ma is *Órhegynek* nevezik. Gyepű nevű helyet e vidéken ma nem találunk, a nép a gyepű szót is elfelejtette, de nagyon valószínű, hogy a *Gyepes* helynév „a *Gyepűs* elváltoztatott formája, amire máshonnan is tudunk példát felhozni.⁵¹ Ma Gyantától északra két Gyepes községet is találunk, *Magyar-es Oláhgyepes*. Magyargyepes már a XVII. század elején is oláh lakosságú, de hajdan róm. kath. magyar lakosiai voltak. Neve nem Gyepes volt kezdetől fogva, de nem is lehetett.

⁴⁹ Újabban Biharpoklosra változtatták a régi Alsó-Solymos helyett.

⁵⁰ Pesty: Helynevek, Bihar m. Hajó.

⁵¹ A veszprémmegyei Gyepes község nevét az oitáni s már 1212-ben említett Gyepűs erdőtől vette. Tagányi: Magyar Nyelv. IX. 254. 1.

mert e vidéken nemcsak hajdan, hanem ma is tölgyerdő-rettegek állanak s e falvaktól nem messzire megtaláljuk a *Gyepes eret*, mely Tenke és Erdőgyarak mellett elfolyván, Sarkadnál lép Békés megye területére. Egy másik *Gyepes* ér a Sebes Körös völgye fölött Sólomkő vára táján ered s a Berettyóba ömlik. Mivel mindkét *Gyepes* ér erdős vidékek között folyik, nevüknek a gyepből való származtatása erőltetett dolog volna.

A Fekete Körös Alsó- és Felsővölgye közti dombháton fekszik *Preszáka* község, *Preszáka*, mint láttuk szláv szó, bevágást, gyepűt jelent. Alexics György⁵² szerint szláv eredetű oláh szó, melyen erdei tisztást és ilyen tisztáson levő méhest értenek. Jelen esetben azonban ez is épűgy, mint a krassó- és körösmegyei *Preszáka*, gyepűt jelent, mert a régi összeírásokban *Gyapjupataka* néven szerepel,⁵³ csak 1704-ben írják először *Preszákának*.⁵⁴ Most újabban az Országos Törzskönyvi Bizottság, igen helyesen, visszaadta a régi *Gyepüpataka* nevét.

Hogy ezen a tájon tényleg gyepű volt, melyet határőrök őriztek, az is megerősíti, hogy a *Preszáka* és Gyanta közti Körösszáldobágy község halarában van egy *Ritu Szekelilor = Székelyek rétje* nevű hely⁵⁵ s Gyanta neve régen *Magyar-Vég-Gyanta* alakban is előfordul.

A feketekörös-völgyi magyarság a gyepű szót már nem ismeri. Valószínű, hogy a *Gyepüpataka* név is akkor lett *Gyapjupatakává*, amikor a nép a gyepű fogalmát elfelejtette, de mégis valami értelmet akart neki adni.

Van még e vidéken több *Gyapjú* helynév is, melynek valószínűleg a gyepű volt az eredeti formája. Így a Fenesi-hegység egyik csúcsa a *Gyapjútető*, Székelytelek község szomszédságában pedig *Gyapjú* községet találjuk, melynek neve a pápai tizedlajstromokban *Gapys*, *Gapid*, *Gapyu* alakban szerepel. De a *Preszáka* névvel is többször találkozunk. Így a fenesi határban van egy *Preszáka* nevű patak, ugyanitt van a *Preszáka-hegy* s a *Preszákai dilelő* nevű hely. A Móma hegységtől délre is van két *Priszáka* nevű hely, egyik Zimbó község fölött, másik Ácsfalva és Halmágyros⁵⁶ között a *Dimpu Unguruluj* hegy

⁵² Nyelvtudomány. I. 202. 1.

⁵³ Orsz. ltár. Dicalis összeírások, VIII. kötet: Bihar m. 1597: *Giapjupataka*, 1599. 1604: *Giapjupataka*.

⁵⁴ Orsz. ltár. Urb. et Cotiser. Fase. 17. No. 8.

⁵⁵ Pesty: Helynevek. Bihar m. M. N. Múç. könyvi

⁵⁶ Magyarul Tönk; a község régi címere is egy nagy fatönk, melyet 2 ökör húz. Pesty: Helynevek, Zaránd m. M. N. Múç. könyvt.

szomszédságában. Lehet, hogy ezek csakugyan méhesnek való írtások voltak, de fel kell említenünk azért, mert e vidéken több Preszáka nevet nem találtunk, s ezek meg azon tájon ieküsznek, ahol az egykori gyeput feltételezzük.

Nagyhalmágy közelében a Fehér Körös jobb oldalán van egy hegytetőn Lesfalva,⁵⁷ nem messze tőle a *Lésza* völgy. Valamivel lejjebb, Kisáccsal szemben, a Fehér Körös balpartján találunk egy Csetátye nevű hegyet.

Alkalmasint a gyeppükkel függenek össze a »Határ« nevű helyek is. A sebeskörös-völgyi Izsópallaga nevű községet oláhul *Határnak* hívják. Belényes és Vaskóh között is van egy *Határ* nevű község. Rézbánya határában is vannak *Marzsinyi*, *Hotárel* nevű helyek. Vaskóh régi neve *Krajova* volt. Akár a szláv kraj = határszél, akár a *kral* = király szókkal magyarázzuk, a gyeppükkel összefügg. A gyeppüelvc a király tulajdona, volt, melyet szabadon elajándékozhatott. A *Krajasa* a Fekete Körösnek egyik jelentékeny jobboldali jpataka Vaskóh és Belényes között. A Magyarcséke és Sebes Körös völgye közti erdőkel borított hegyvidéket ma is *Királyerdőnek* nevezzük. A Királyerdő legkeletibb részén van a *Kulmea szkaunul kajuluj* = a király széke tető. Innen keletre Bucsánál a Sebes Körös mellett van a *Királyhegy*. A Királyhegy és Nagybaród között van a *Királyhágó*, a Sebeskörös-völgy egyik legfontosabb pontja. A Berettyó baloldalán Monostorpetrinél van a *Királyi* erdő, mellett *Királyi* község.

A gyeppük átkelő helyein kapuk voltak, melyek fokozottabb őrizet alatt állottak s valószínű, hogy ilyen helyen szilárdabb építményeket is emeltek. Lehet, hogy a *Kapocséi*, *Kapocsány* községek nevei a kapuval függenek össze. A *Baranya* is kaput, kerítést jelentő szláv szó. A Sebes Körös völgyén Gzigányfalvánál és Örvéndnél ott találjuk a *Baranya* hágót és a *Kulmea Baranyi-t*⁵⁸ (Baranya tetőt).

A Felsővölgyből rövid úton az Alföldre, a Fenesi hegyeken csak két helyen lehet átkelni. Egyik út a fenesi Nagypatak völgye, melynek egyik magaslatán a fenesi Bélavára áll, melyet, mint említettük, 1294-ben Lóránt vajda bevett. Ez örködött valamikor az egész Felsővölgyön. Ez a völgy a *Tőzsértetőhöz* vezet, mely a nép szerint onnan kapta a nevét, hogy régen a »köpecek« itt hajtották át a marhát rövid úton az Alföld felé, A völgyön a *Kopacsis* hegy alatt van az ú. n. *Kőkapu*, oláhul *Plyatra Ptyej* = a kő kulcsa. A Nagypatakba ömlik az említett Preszáka patak. Most már iparvasút megy

⁵⁷ Oláhul Leasza. Szláv eredetű oláh szó, mely sövénygátat, sövényt, kaput jelent.

⁵⁸ Pesty i. m. Bihar m.

fel a Nagypatak völgyén a Kodra hegység lábáig. A másik völgy Tárkánynál kezdődik s Tönkőd., Bélárkos községeken át szintén az Alföldre vezet. Tárkányka községen felül az út felelt van egy Cseteezel nevű magaslat, ahol a nép szerint vár volt.

A fontosabb közlekedő utak hajdan is jobbára azok voltak, amelyek ma, de a helynevekből sejthető, hogy máshol is lehetnek nagyobb utak, melyek egyrésze már a honfoglalás előtt is megvolt. Bélen van egy út, melyet a nép Traján útjának nevez.⁵⁹ Valószínűleg ennek a folytatása az Ökröstői Súlyomnak vezető ma már csak vicinális útnak vehető *Drumul csel máre* (»a nagy út«). Magyargyepes oláh neve szintén *Kale mare* (»nagy úk«), ámbár a mai forgalmas utakból kiesik. Egy *Kále máre* nevű patak Felsőtopa fölött is van. A *csege, esete* szó a régi magyar nyelvben gázlót, de általában átkelőhelyet jelentett. Vidékünkön úgy a mocsaras, mint az erdős tájakon több ilyen ilyen névvel találkozunk. Erdőgyarak és a Gyepes ér mellett találjuk Csegöld pusztát, de egy Gsegöd nevű Zsadány mellett is van.⁶⁰ Ezek, valamint *Csökmő*,⁶¹ *Csekehida*⁶² a mocsaras rétegek átkelő helyei voltak. *Magyarcsékef*⁶³ *Drágcséke*, mely ma is terjedelmes tölgyerdők közepette fekszik, azonban bevágott átkelő hely volt, mert ma is ezen községeken megy keresztül a Nagyvárad-belényesi országút. A Sebes Körös völgyén ott találjuk *Cséklje*⁶⁴ községet Báród szomszédságában, s a Fekete Körös mellett a *Csikiéul Szelhisulij* hegy alatt végződik a jádvölgyi vasút. Csúcsa fölött van a *Csikiul lazurilor*, melyet a Körösbe siető Szurdok patak kettévág.

A helynevek alapján nagyszámú várat, erődített helyet tudnánk kimutatni különösen az Ér-Berettyó-Sebes Körös mellékéről, melyek nagyrésze a mongolpusztítás után keletkezett, de sok a honfoglalás előtt is megvolt s ezek alkalmasint a magyar gyepüvédelemben is szerepet játszottak. Honfoglalás előtti időkből való védelmi rendszer emlékei lehelnek az alföldi ördögárok, földvárak. Ördögárokról tud a nép Monostorpályi, Hosszúpályi, Konyár, Vekerd, Csökmő vonalán, továbbá Berekböszörmény, Harsány, Rojt, Oláhszentmiklós, Cséffa, Geszt,

⁵⁹ Forster Gy.: Országos műemlékek II.

⁶⁰ Csánki: Magyarország. Tört. Földrajza a Hunyadiak korában. L 605. Mindkettő neve Cheged volt régen.

⁶¹ 1219. Csukló, Chekmo. Várad Regestrum.

⁶² Csánki i. m. 1433: Chekehyda, Chekelhida. Várhely volt. Most pusztá Zsáka m.

⁶³ Csánki i. m. 1399: Cheke. 1552: Chege. Orsz. Itár. Die. conser. 1552.

⁶⁴ 1552: »Cseke« et Kóaljja. U. o.

Nagyszalonta községekben. Ez utóbbi vonulat átmegy Arad-megyébe s Erdőgyarak,⁶⁵ Bélárkos, Gyarak, Ároki, Gyorok ma is meglevő s elpusztult községek, ezeknek köszönhetik nevüket. Ezen vonulat mentén több földvár is található.

A domb- és hegyvidéken is vannak földhányások, sáncok, melyeket a nép az óriások, ördögök, németek, újabban a rómaiak s Traján nevével hoz kapcsolatba. Valószínű, hogy tüzetes helyszíni vizsgálat ezek egy részét a magyar gyepűvédelem emlékeinek ismerné fel.

Miután a gyepűvonulat emlékeivel megismerkedtünk, lássuk a népet, mely a gyepüket őrizte.

Már előbb említettük, hogy a feketekörös-völgyi magyarság székelynek tartja magát. De a történelem is tud bihari székelyekről. A Csiki székely krónika említi legegelször s eredetüket Szent István idejébe helyezi.⁶⁶

A krónika írójának a Váradi Regestrum székelyekre vonatkozó adatai lebegtek a szeme előtt s mivel székelyt csak Erdélyben tudott elképzelni, másként nem tudta a bihari székelyek eredetének kérdését megoldani, minthogy Erdélyből hozta őket Magyarországra. A krónika szerint Szent István a Magyarországon magtalanul elhalt Sályá birtokát Becsek fiaira hagyta, de a legnagyobb fiúnak, Körösnek a magyarországi föld nem tetszett, s azért fiaival együtt visszatért.

Szabó Károly a magyarországi székely telepekről írt dolgozatában teljesen a Csiki krónika álláspontját vallja s igyekszik ezt az álláspontot a Váradi Regestrum és a helynevek adataival megerősíteni.⁶⁷ Szerinte »Székely telepre mutat még a Váradi Regestrum adatain kívül Biharban a Telegd helynév is, mely hajdan Udvar hely szék neve volt, meg az Adorján nem egyik ága. Adorján bihari helynév. Albis is megvan. Sályi ma* már félig magyar, félig oláh falu, egykori birtokosa ,nevéi viseli; a bihari Székelytelek szomszédságában fekszik, e falu magyar lakosai közt a székely eredé tők felől firól fira örökölt hagyomány ma is él.« Szerinte Biharban már voltak székelyek, mielőtt a székelység Aranyosszéket megszállotta volna, kiket ő Udvarhely és Kezdi székéből kiszabadult tekintélyes telepnek tart.

Mivel a Csiki krónika csak koholmány, a rajta épült okoskodás sem ér semmit.

⁶⁵ A szláv jarek = árok. Rác Károly: A zarándi egyházmegye története című művében (Arad, 1880. 187. 1.) a gyoroki árkot közlekedő útnak tartja. Lásd Révész: Prot. Figyelő 1875. 338—339. 1.

⁶⁶ Századok 1880. 492.

⁶⁷ Századok 1880. 491. 1.

Mi mond a Várad Regestrum-a bihari székelyekről? Egyik 1217. évi adata szerint a bihari várszolgák székölszázadból bevádoltak egy szabad embert, hogy az ő társuk. Mivel a hadnagyok nem akartak megesküdni, a királyi pristaldus a várbelieket elítélte s a vádlottat szabadon bocsátotta. E székelyszázad keretén belül állott Székelyhíd, ennek a lakosai voltak azok a székelyek, akik még 1217-ben »a bihari vár fegyveres népei voltak hadnagyok alatt s a nem nemesek legelső osztályához tartoztak. Ekkor azonban már régi szervezetőknek utolsó idejét élték⁶⁸ s II. Endre király, valamint elidegenítte egyéb várjavakait, úgy valószínűleg még ő szakította ki a bihari vár kötelékéből Székelyhidat is, egyesek birtokába juttatván azt.«

A Regestrum egy másik adata szerint Geszt helyséből való Kalád 31 ellopott juhát a Székely⁶⁹ falubeli Bétánál találták meg, mely mint katolikus község szerepel 1332—1337 közt a pápai lizedaljtromban, azonban 1720-ban már oláhok lakják.

Székely tamásiról⁷⁰ is van emlékezet e vidékkel kapcsolatban, abban az időben, amikor a várad püspökség megszűnt. Dóczy Gergely ugyanis eladja Mácsát, Telegdi Mihály »zekeltamachi« várnagy és székelyek kapitányának. Mácsa Nagy-Váradtól délnyugatra feküdt s vele szomszédos volt Tamási Kereszeg mellett. Egy másik Tamási Bihartól északra feküdt, ez a mai Pap tamási.

Szakál községről is azt írja Bunyitay:⁷¹ »Neve mindamellett, hogy jelen alakjában is van értelme, alighanem a Székely, Széköly névnek mélyhangú változéka, épen olyan, mint a Szokoly, Szakoly helynevek. Ez esetben egyik újabb helyét jelölné azon székely telepeknek, melyekkel Biharmegye területén elég sűrűn találkozunk. Mint községről emlékezet van már 1284-ben a mellőle elpusztult Csehi határ járó levelében.«

A régi székelyek emlékét őrzi az a népmonda is, melyet Osváth Pál⁷² jegyzett fel Szent Kozma község eredete kérdésével kapcsolatban. A monda tartalma az, hogy a nép összegyűl Berettyóújfalu határán a székelyek ellen, kik a király és a vallás ellen felkeltek s Szent Kozma segítségével összeütköznek s megnyerik a csatát, már üldözőbe akarják venni a székelyeket, de Kozma nem engedi, hogy a magyar testvérvért ontson. A monda különben azért is érdekes, mert alapvonásai-

⁶⁸ Bunyitay: Vár. püsp. tört. III. 314.

⁶⁹ Karácsonyi-Borovszky: Vár. Reg. 164. 1. »apud Betüm de villa Scecul«.

⁷⁰ Bunyitay i. m. Ili. 374.

⁷¹ I. m. 300. 1.

⁷² Bihar vármegye Sárreți járásaleírása. Nagy-Várad, 1875. 81. 1.

ban megegyezik azzal a legendával, amit a Dubniczi krónika őrzött meg.⁷³

Lehet, hogy Bunyitaynak a Szakái helynévről való fejtegetéséhez szó fér s lehet, hogy az Osváth által feljegyzett mondanak nincs történeti alapja, de a bihari székelyek létezése csakugyan bizonyos. Ősi szervezetüknek, lakóhelyeiknek okleveles emlékei maradtak fenn, a legrégebbi országhatár épen ezen a tájon kimutatható, s mind a mai napig vannak olyan magyar szigetek, amelyeknek népe székelynek tartja magát, de nincs olyan oklevél vagy szavahihető krónika, mely a bihari székelyek Erdélyből való kitelepítéséről tudna.

Sajnos kevés okleveles emlék maradt a bihari székelyekről, de ezen nem lehet csodálkozni. Amikor az országhatárt kitalálták Erdélybe, az itt maradt határőrök szerepe feleslegessé vált. A sebeskörös-völgyiekre szükség lehetett azért, mert egy Erdély felől jövő támadás talán itt keresett volna leghamarabb utat az ország belsejébe, ezért az itteni határőröket nemessé tették, ellenben az érmelléki, feketekörös-völgyi székelység jobbagságba süllyedt és történelmi szerepe úgyszólván megszűnt.

Miután a gyepük nyomait nagyjából összegyűjtöttük, most az a feladat háramlanék ránk, hogy az egykori gyepű vonalát pontosan megrajzoljuk. E feladat megoldása azonban sokjai nehezebb dolog. Azt sem tudjuk, hogy az ország határán egyszeres gyepű, volt-e, vagy többszörös. Vájjon a gyepük folyton ugyanazon a helyen épültek-e, vagy pedig a kiirtott erdők miatt idebb-odább 'kellett lefektetni,, ahol megfelelő fa volt, mert nem valószínű, hogy az építőanyagot nagy hegyek között messziről hozták volna. Vájjon hányszor tolták előre a gyepűt, míg Kolozsvárig ért? A kolozsmegyei Székelyjő község és patak, valamint Kapus község fekvése azt gyaníttatja, hogy nem egyszerre történt. Véleményünk szerint mégis a legelső vagy legelső gyepű körülbelül Érolaszi, Székelyhíd, Gyapoly, Bihar, Nagy-Várad, Magyargyepes, Magyarcséke, Gyepűpataka, (Pre-száka), Sótyom vonalán vonult át a Fenesi hegyekre, ahonnan a Fehér Körös völgyére ereszkedett le Halmágycsúcs táján. A Karácsonyi által meghúzott gyepűvonal későbbi lehetett, mert a király földjei (Királyerdő, Királyhegy, Királyi stb.) belül esnek rajta, holott az ilyen birtokok a gyepűvelvén feküdtek.

Míg a Sebes Körös völgyén fokozatosan haladt befelé Erdélybe a magyarság a gyepű előretolásával, a feketekörös-menti gyepűt a Kodru-Moma láncán túl kelet felé nem tolták el. A Bihar hegységen, a Gyalui havasokon gyepűnyomok nem mutathatók ki. Itt a stratégiai viszonyok úgy a támadásra, minit a védekezésre egyformán kedvezőtlenek voltak, különben is a

⁷³ Bunyitai: Vár. püsp. tört. III. 310. 1.

Sebes Körös és a Maros és kis részben a Fehér Körös völgyén benyomuló magyarság az egész Erdélyi Középhegységet rövid idő alatt megkerülte, körülzárta s valószínű, hogy a Fekete és Fehérkörös-völgyi határország egyrésze is túlkerült a hegyeken.

Messze túlmennénk tulajdonképeni célunkon ha a gyepűvonalat tovább nyomoznók, de a feketekörös-völgyi magyarság szempontjából egy pillantást kell még vetnünk az Erdély - Magyarország határszélén lakó többi magyar szigetekre is. Dél felé Hunyadmegye területén látunk ilyen szigeteket, amelyeknek eredete történetünk legrégebb idejébe nyúlik vissza. Ezek is határőrző székelyek voltak s a gyepűt valószínűleg itt is ki lehet nyomozni Érdekes, hogy e hunyadmegyei székelyek első okleveles nyoma majdnem ugyanabból az időből való, mint a feketekörös-völgyieké. Legelőször ugyanis »Stephanus et Dominicus filii Benchench *de gémre siculorum*« szerepelnek 1291-ben a mai Benczenczen. Egy 1501. év előtti oklevél említi az »Olahsyl et *Zekelsyl*« folyókat. A nép emlékezetében mai napig is élénken él a székely eredet hite. Pesty adatbeküldői székelynek jelzik Alpestes, Alsószilvás, Bajesd, Fehérvíz, Felsőszálláspatak, Felsőszilvás, Hozsdát, Lozsád, Maczesd, Rákösd, Sárfalva, Szentandrás, nagyrészt még 1864-ben is magyar községeket. Déva vára őrizte valamikor Erdély bejáratát a Maros völgyén s a többi mellékvölgyeket is. Dévának⁷⁴ ma is van egy *Székely* utcája. Rákosdon van *Székelypataka* és *Székelyszegliegypataka*.

A hunyadmegyei magyar községek ősi törzsszervezetben élnek még ma is. Az egyes községek nemzetségeinek és családjainak nevét már a Hunyadiak korában megtaláljuk. Így Hozsdát 1864. évi családai, az Antalfy, Bakó, Pető, Nagy, Kis, Bikfalvi, Vitéz és Dali közül a faluban csak a 3 utolsó nem szerepel itt a Hunyadiak korában.⁷⁵

Rákösd erdői 1864-ben a következő nyilakra oszlanak: Farkas-, Jakab-, Balali-, Dávid-, Bertalan-, Pető-, Gergely-, Dénesi-nyilak. Mindezen családokat a Balati kivételével itt találjuk e faluban már a Hunyadiak korában.⁷⁶

A felsőszilvásiak »ősi székely módra« a hetes számban osztózódnak a köz jövedelmekben, aki a hetes számban nem jön, nem szilvási eredetű, ha mindjárt a leggazdagabb nemes ember is. E hetes szám feloszlik felső és alsó nemzetre, a felső áll 3, az alsó négy nemzetségből. E szerint osztózkodnak az osztórák törvények ellenére.⁷⁷

⁷⁴ Csánki i. m. V., 75. 1.

⁷⁵ Csánki, i. m. V. 22. 1.

⁷⁶ Csánki i. m. V. 22. 1.

⁷⁷ Tóth László: A vallás hatalmas tényező a népek történetében. Kolozsvári Közlöny 1864. 43. szám.

Lozsád is a nemzetségek ágai szerint osztozkodik, de a helység és annak halára is nemzetségek szerint van felosztva. VanLozsádon 4 nemzet. 1. Felszezi nemzet Vincze és Bereczk ágakkal, de a Bereczk ág már kihalt. 2. Fekete nemzet Fekete és Györii ágakkal. 3. Pataki nemzet Zudor és Farkas ágakkal. 4. Bustéri nemzet nemzet Herczeg, Bökös ágakkal.⁷⁸

Ezek közül a Bereczk, Fekete, Zudor, Farkas, Bustéri, Herczeg már a Hunyadiak korában is Lozsádon lakik.⁷⁹

Zajkányról azt írja 1864-ben Pesty⁸⁰ adatbeküldője: »E helység lakói magyarok, kik magokat a honmegalapításkor bejött magaroktól származtatják, melyet erősít az is, hogy magokat törzsök és nemzetség szerint hét részekre osztják ú. m. Hunyad, Bocsát, Játvul, More, Fiát, Tasló és Halmágy nemzetségek szerint.«

Maczesdet »két nemzetség bírta, az egyik a Maczesdi kihalt.

A közös jövedelmeket ma is nemzetség szerint bírják székely módra. 1848-ig nemesek voltak, magyarul is tudtak.«

Ez a nemzetségi birtoklás megvolt a Fekete Körös völgyén is. Legtovább megmaradt Várasfenesen, ahol nemcsak a közjövedelmekben osztoztak nemzetségek szerint, hanem a közszolgalmányokat is a szerint végezték.

Vannak, akik a Csiki székely krónika alapján ezeket is erdélyi, székelyföldi telepéseknek tekintik. Ennek azonban ellene mond az a nyomós körülmény, hogy nyelvjárásunk nem egyezik a székelyekével, hanem a marosmelléki erdélyi és a fekete-körös-völgyi magyarságéval. Néprajzi sajtáságaik szerint pedig teljesen a Feketekörös-völgyiekkel egyeznek.

A Fehérkörös-völgyén is voltak ősi magyar szigetek, de ezek részint beolvadtak az oláhságba, részint a Hóra-féle zendüléskor elszéledtek, vagy áldozatul estek. Utolsó maradványuk a borossebesi magyarság.

Van még az Erdélyi Középhegységnek a magyarság szempontjából egy érdekes szigete, mely a fehérekörös-völgyi, maros-völgyi és az erdélyi aranyosvölgyi magyarsággal függ össze, ez a mócok földje. Eredetükről már nagyon sokat írtak. A magyar írók s a köztudat szerint ezek eloláhosodott székely telepések. Bizonyítékul antropológiai, néprajzi sajtáságaikat, a nyelvükben levő feltűnő sok magyar szót és magyaros családneveiket szokták felhozni.

Az oláhság véleményét leghívebben tolmácsolja Stan Vazul,⁸¹ aki a mócokat az oláhság legkonzervatívabb fajtájának tartja,

⁷⁸ U. o. 44. szám.

⁷⁹ Csánki i. m. 22. 1.

⁸⁰ Pesty: Helynevek. Hunyad m. Nemz. Múz. Könyvi

⁸¹ Magyar elemek a mócok nyelvében. Nagyszeben. 1908.

amit az is igazol, hogy a rotacismusnak nevezett ősi hangtani sajátságot ők őrizték meg legjobban.

Bár Stan a mócok nyelvében körülbelül 700 magyar szót mutat ki s egész sereg magyar családnevet is felhoz., még sem akar tudni a mócság magyar eleméről. Azt mondja a mócokról, hogy »más nyelvet⁸² igen nehezen és ritkán tanulnak meg«, de azért a felette sok magyar szót mégis megtanulták dézsával való vándorlásaik közben. »A magyar elemek az ország minden részéből valók« s a mócok nyelvében »székely táj nyelvnek semmi nyoma«.

Weigand,⁸³ az oláhságnak legalaposabb és legelfogulatlanabb ismerője az antropológiai sajátságok, a rendkívül sok magyar jövevényszó s a magyaros családnevek alapján nagymérvű beolvadást feltételez.

A mócok eredetének kérdésében két fontos dolgot kell szem előtt tartanunk. Hogy az oláhok a Balkánról jöttek és pedig a honfoglalás után, ezt a tudomány már megállapította. Viszont az is tény, hogy a mócoknak olyan nyelvjárási sajátságaik vannak, melyek az eloláhosodás tényéből meg nem magyarázhatók. így tehát abban kell megegyeznünk, hogy a mai mócság keverék nép.

Hogy Stan kevés magyar helynevet talált, az legfeljebb azt bizonyítja, hogy a magyar nem népesítette be teljesen a magas hegyvidéket s a magyarság beolvadása már igen régen végbe mehetett. De különben is tudjuk, hogy az oláh vándorlása közben az ő helynévkincsével újra elnevezi a tájakat. Hogy a magyar volt ott az első telepes, mutatja az, hogy a móc föld folyóját, az Aranyost, az oláh a magyar után hívja Aries-nek.

A móc kérdés is az országhatár s a határőrző magyarság keletre eltolódásával magyarázható meg. Karácsonyi János kutatásaiból tudjuk, hogy Erdélyt északon és nyugaton egészen az ország déli határszéléig körülvette a gyepűrendszer. Láttuk¹, hogy a hunyadmegyei és feketekörös-völgyi székelység ősi telepes volta és egykori határőri szerepe kimutatható, nyelvi és néprajzi sajátságai megegyeznek; Erdélyből való vagy kölcsönös telepítésről nem tud a történelem. Így egészen bizonyos, hogy itt Erdély és Magyarország határvidékein egy nagy magyar néprajzi területnek két megmaradt foltjával van dolgunk, amely területnek az egykori gyepűk rendszere volt a gerince. E területbe esik a fehérekörös-völgyi magyarság, melynek utolsó szigete még nem tűnt el teljesen a ráözönlő oláhság tengerében. Erdély elfoglalása után a fekete- és fehérekörös-völgyi, egykor határőrző, de immár foglalkozásnélkülivé vált magyarság fő-

⁸² I. m. 4. 1.

⁸³ Dr. G. Weigand: Körösen- und Marosch-Dialekte. Leipzig. 1897. 37./.

lőslege foglalta el az Aranyos folyó felség majd később az alsó völgyét, összeköttetést teremtven itt is az új országhatár öreivel. Ez az összeköttetés azonban nem volt olyan erős, mint egyebütt s a XIII. század táján behúzódó oláhság a magyarságot lassankint elszigetelte s aztán felszívta.

A küzdelem erős és hosszantartó lehetett, mert talán még az alföldi biliar-, szilágy-, szatmármegyei oláhság nyelvében sincs annyi magyar szó, mint a mócokéban. A magyarság antropológiailag ma is kimutatható, tárgyi, néprajzi tekintetben meg azt mondhatnók, hogy Ő maradt felül.

Hogy tényleg körösvölgyi és hunyadmegyei székelysöget, illetőleg már erdélyi magyart olvasztott be a mócság, az a nyelvében található magyar elemekből is sejthető, ha azok a magyar dialektusi sajátosságait próbáljuk nyomonni.⁸⁴

így tehát nem állhat meg Stan Vazulnak az a feltevése, hogy a mócok a magyar szókat a dézsával való vándorlásaik közben magyar vidékeken, jobbára az Alföldön tanulták. A szókincsből külön lehet választani azon szavakat, melyeknek semmi közük a vándorló életmódhoz.⁸⁵

Különösen a fehérség munkaköréhez tartozó magyar szókat⁸⁶ nem lehet a mócság vándorlásával megmagyarázni, mert a nők nem járnak a magyar vidékeket. Már pedig a gyermek az anyjától tanul beszélni, nem az apjától, aki nem sokat van családja körében.

Ennek a gyepümenti területnek Erdély elfoglalása után gyér népessége lehetett, mert mint határőrök is, valószínűleg nem örömet éltek olyan magas hegyvidéken, melynek mostoha fizikai viszonyai a magyar faj síkföldi nomád természetével nem igen fértek össze. Hozzájárult a vidék elnéptelenedéséhez az is, hogy a határörködés megszűntével valószínűleg élvezett kiváltságait is elveszítették. Az Erdélybe való áthúzódást tehát nemcsak a régi jogok és élethivatás megtarthatása hanem a kedvezőbb fizikai viszonyok is indokolták. Így népesedett be a Maros, a három Körös, Szamos, Aranyos folyó mentén az

⁸⁴ Pl. arsau = alsó, bumb, = bomb, buntuziesc = bontoz, ciontorog = csontorog, coroiu = karuly, d'iug = dög, rest, igret = igricz, picioaca = pityóka, silvaiz = szilvaiz, techergau = tekergő, uliu = ülü, zurgalau = zörgölő stb.

⁸⁵ Pl.: alkot, emészt, ered, érdemel, balgatag, bánat, bőség, beteges, becs, bír, bíz, borítás, kedv, kényes, képzél, kín, csinos, csúf, koporsó stb.

⁸⁶ Pl.: abrosz, kendő, keszkenő, csirke, fátyol, fércei, fodor, folt, galuska, laska, lepedő, leves, mángorló, párol, pergel, pogácsa, reszel (tésztát), rántás, szilvaiz, szövöké (vetélő), stb.

Erdélyi medence nyugati oldala, s egyes, a mai napig fennmaradt Erdély-Magyarország határszélén levő nyelvszigetek azért beszélnek erdélyi tájszólást, mert ez vidék volt az erdélyi magyarság bölcsője. A határörkődés és a határról Erdélybe való telepedés magyarázza meg, hogy kutatásunk területén a nép székelynek tartja magát, de erdélyi magyar (nem kelet-erdélyi székely) tájszólást beszél.

Mivel a határszéeli magyarság az Erdélyi Középhegységet nem találta örökös megszállásra alkalmas területnek, s tekintélyes részük Erdélybe húzódott, semmi különösebb akadály nem lehetett, hogy azt az oláhság — aki éppen az ilyen területeken érezte jól magát — megszállja. Legelőször 1211-ben említi őket oklevél a Fogarasi havasokon,⁸⁷ 1283-ban már a Sebes Körös mentén is ott vannak, 1292-ben pedig a solymosi gyepükön belül és kívül lakó oláhok támadása ellen is biztosítja Lóránt vajda a meghódolt fenesi várórséget.

Miután az oláhok megszállták az Erdélyi Középhegységet, s az itt talált gyér magyar felepeket felszívták, az összeköttetési az erdélyi s határszéeli magyarság között megszakadt, különösen a Körösök völgyén. Az oláhok közbeékelődése folytán a, sebes- és fekete-körös-völgyi magyarság ezentúl csak az alföldi magyarságra támaszkodott, de a fehérekörös-völgyi magyarság a török pusztítás alatt elveszítette az alföldi magyar támasztékot s az oláhság elnyelte. Legforgalmasabb út volt a Sebes Körös völgye s itt a felsőtiszai magyar nyelvjárás legjobban behatolt s legjobban eltüntette az erdélyi magyar dialektus itt gyökeröző nyomait, de még 1864-ben meg volt a nyoma a legbelső magyar községen, Magyarakucson, melyről azt írták ekkói Pestynek, hogy a kakucsiak és környékbeliek a kiejtés alapján székelyek s hogy e sajátság, sőt a viselet is azonos a Tenke-Belényes vidéki magyarokéval.

Hogy az alföldi dialektus mennyire terjed a Fekete Körös völgyén s hogy mennyire hatalmába ejti a ma már teljesen reá támaszkodó feketekörös-völgyi nyelvjárást, Böszörményi tapasztalatai az Alsó-völgyet illetőleg tanulságosan igazolják.

Valószínű, hogy ezen ma már csakugyan erdélyinek mondható (nem székely) nyelvjárás a gyepúvonalon belül, az Alföld felé is terjedhetett, de az alföldi nyelvjárás még régen visszaszorította a völgyekbe, s ott is csak annak köszönhető, hogy megmaradt, mivel az oláhok körülzárták őket. Sokáig való fennmaradásuk azonban nem remélhető, mert az Alföld felől levő oláhság lassú megmagyarosodásával megszűnnek szigetek lenni s minden ponton győz az alföldi magyarság beolvasztó ereje.

Meg kell még említenem, hogy Erdély északi határán is

⁸⁷ Századok 1912.

több magyar nyelvszigeten él a székely eredet hite, s ezek népének nyelve is rokonvonásokat mutat az erdélyi magyarsággal, így Szilágy vármegyében Diószád táján is vannak erdélyi nyelvjárást beszélő, »székely«-nek tartott szigetek.⁸⁸

Mármaros vármegyében is a magyarság erdélyi nyelvjárást beszél s székelynek tartja magát.

Ezeknek települését a későbbi történelmi, nyelvi és néprajzi kutatások fogják megállapítani, de valószínű, hogy eredetük szintén a gyepűrendszerrel függ össze.

Tagányi Károly⁸⁹ azt írja, hogy »a határvédelem súlyos s nagy bizalmat igénylő földatára nem a meghódított bennszülötteket, hanem elsősorban, bár idegen, de velünk rokonnépeket a bessenyőket, vagy székelyeket alkalmaztak, megfelelő kiváltások fejében «.

Milyen népek voltak tehát a mi határőreink?

Mindenekelőtt előre kell bocsátanunk, hogy a székelységet foglalkozásnak és pedig határörkődésnek tartjuk, nem valamely etnikumnak.

Anonymus és a későbbi írók szerint a honfoglaláskor Biharban Mén Marót kozár fejedelem uralkodott. Bihar megye helyneveiben »Kazár«, »Kozar« nyomokat nem találunk. Ha Karácsi János olvasatát elfogadjuk s Károly alakban keressük, akkor is e vidéken csak a békésmegyei Károlyt találjuk, mely először a Váradi Regestumban Karil alakban szerepel,⁹⁰ továbbá a béli járásban levő Korojt, melynek neve az 1720. előtti összeírások egyikében sem fordul elő.

Annál több nyoma van a helynevekben a szláv őslakosságának, melyet a magyar itt talált, és pedig úgy a magyarlakta síkságon, mint a hegyek között. Csak Pesty helynévgyűjteményét, vagy a részletes katonai térkép biharmegyei lapjait kell végigolvasnunk, hogy erről meggyőződhessünk. Így Pauler Gyula véleményét kell elfogadnunk, hogy Mén Marót kozárjai tulajdonképpen a szlávok voltak.⁹¹

Miféle törzse tanyázhatott Bihar megye területén a szlávoknak? Erre a kérdésre csak a nyelvészek tudnának felvilágosítást adni, ha a terület szláv helyneveit alapos vizsgálat alá vennék. Annyi bizonyos, hogy itt a magyarok e népeket több-

⁸⁸ László: Magyar Nyelvőr, 1898. 439. 1.

⁸⁹ I. m. 101. 1.

⁹⁰ Vár. Reg. 173. 1.

⁹¹ Századok, 1877. 390. 1. Szerinte, hogy Maróth népe szláv volt, a nevekből következtethető. Kozár tóitól annyi, mint kecskepásztor. Maróthnak hívták — Kézay szerint — Szvatoplug atyját. Anonymus egyébiránt nem is mondja, hogy chazár nép lakott a Tisza és Erdély közt a Szamosig, hanem: »gentes Cozar, qui dicuntur«.

nyíre tótnak, ritkábban oroszoknak nevezték. Tót nevű községet Biharmegyében tízet találunk Csánki könyvében a Hunyadiak korában. Ezek legnagyobb részét a Berettyó és Sebes Körös közén feküdtek, de kettő az Érmelléken is volt. E községek a következők:

Totheluk. 1329. Érkörtvélyes és Piskolt mellett feküdt.

Tholfalw. 1439. Érmihályfalva mellett feküdt.

Tóti. 1458. Ma is megvan e néven Micske mellett.

Tótfalu. (2) 1332—1337. Ma Nagytótfalu, Szalárdtól délkeletre és Kistótfalu ugyanaz irányban a Gyepes völgyén.

Tothalmas. 1421: »*Possesio volachalis*«. Ma Almás, Váradtól északkeletre.

Tóttelek. 1335—1336. Ma is megvan Bihartól keletre.

ThothfaJw. 1460. Gáborján mellett feküdt.

Wythothy, Othothy. 1421. Kornádi mellett feküdt, ma Kistóti és Nagy tóti puszta.

Panasz Tóttelek. Berekböszörmény mellett feküdt. A Gyepesér mellett Erdőgy araknál is van egy *Tót gyarak* nevű puszta, tőle nyugatra pedig a Fekete Körös mellett *Feketetót* községeit találjuk, mely már 1169-ben is szerepel.⁹²

Orosz nevű község négy volt.

Wrutzéluk. 1332—1337. A Sebes Körös völgyén Bertény fölött feküdt.

Wrusy. 1221. Ma puszta Gyapjú vidékén.

Orozy. 1462. Ma puszta Okány és Zsadány között.

Oroztelek. 1421. A Sebes Körös mellett Körösszeg várához tartozott.

A *genus Ruthenorum* a Várad Regestrumban is említetik.

A Berettyó és Sebes Körös közén, éspedig azon a vidéken, ahol a »Tót« nevű faluk állottak és állnak, ma is vannak tót nyelvű falvak, ezek azonban nem a régi szlávok leszármazottai, hanem mindössze százéves telepek.

Arra a kérdésre, hogy az ősi szláv lakosság meddig őrizte meg a nyelvét, körülbelül megfelelhetünk.

1494-ben Hunyadmegyében szerepel egy Thotfalw, mely ma is megvan Marosilyétől északkeleti irányban Szirb⁹³ néven. A biharmegyei Nagytótfalu, a szilágymegyei Krasznatótfalu, a szatmármegyei Oláhtótfalu⁹⁴ községek oláh neve szintén Szirb.⁹⁵ Ebből két fontos dologra következtethetünk:

⁹² Márki i. m. 44.

⁹³ Csánky i. m. V.

⁹⁴ Erdőszádánál.

⁹⁵ Moldovan si Togan: Dictionarul numirilor de localități cu populație română din Ungaria. Nagyszeben, 1909.

1. Mikor az oláh bejött, még itt szláv lakosokat is talált, mert nyelvük alapján állapította meg a községek nacionáléját

2. Az oláh a Balkánról jött, mégpedig olyan vidékekről, ahol a szerbet ismerhette, s mivel észrevette, hogy az itt talált nép szintén a szerbhez hasonló nyelven beszél, egyszerűen megtette ezt is szerbnek. 1421-ben Tótalmás már »Possessio volachalis«, tehát ekkorára már a magasabb hegyvidékre szállott oláhság e szlávokat is felszívta.

Szirb nevű oláh község van még Arad és Máramaros megyékben is. Bihar megye vaskóhi járásában Szerbest, Temes megyében pedig Szirbova oláh községeket találjuk.

A szláv mint meghódított elem, legfeljebb mint favágó, gyepükészítő működhetett a határnál, de a határőrzést bizonyára nem bízták rá.

Magyarok voltak-e a bihari határőrök, vagy rokonnépek? E kérdésre is megfélemlenek a helynevek.

A leleszi prépostság birtokviszonyaira vonatkozó⁹⁶ 1211. évi oklevél szövegében találjuk e nevet: ... »in portu Michaelis Besseneo cum porcione piscature vsorum cum libertinus servis et ancillis«. Másik helyen: »ad ripam Crisy, quae antiquae portus Michaelis dicebatur«. Ugyanezen oklevél 1214. évi kiadásában is: »ad Ripam Crisy, qui loquus portus Michaelis dicebatur«. Ortway szerint az első szöveg annyiban hibás, hogy a Michaelis után a vessző kimaradt, a Besseneo nem vonatkozván a révre.

Ákárhogy van is a dolog, tény az, hogy itt a Besseneo név szerepel. Már most az a kérdés, hol volt ez az 1211-ben is már réginék mondott Bessenyo Mihály rév? Az oklevél topográfiája igen zavaros, a nevek helyeit nem lehet feltalálni, csak annyi állapítható meg, hogy a Sebes Körös révéről van szó. Mivel szó van völgyről, zuhatagról, vízimalomról is, a Sebes Körös Váradon felüli szakaszára kell gondolnunk. Három Rév nevű község volt e szakaszon, Rév⁹⁷ 1425-ben, Rewelew 1520-ban, az előbbi ma is megvan. Később találkozunk Lórévvel, mely Brátka fölött van.

Brátka és Nagybáród között van *Beznye* község, melynek neve Jernejr szerint eredetileg Bessenyo volt. 1552-ben *Beznew*-nek írják.⁹⁸ Lehetséges tehát, hogy az imént említett oklevél e tájra vonatkozik.

A Várad Regestrum szerint Tecus szolgája Vrug dusnok a

⁹⁶ Ortway: Magyarország régi vízrajza. Bpest, 1882. I. 17. 1. Ványi Ferenc: A Hármaskörös vízvidékére vonatkozó oklevéltári adatok. Kolozsvár. 1909. 17. 1..

⁹⁷ Csánki i. m. I. 621. 1.

⁹⁸ Orsz. ltár. Die. conscr. Tom VIII. 1552.

bessenyoï egyháznak tartozik a felszabadításért. Ez a Bessenyei Újpalota mellett volt,” a Sebes Körös jobb partján ismét találunk egy *Bessenyo* nevű községet Berekböszörmény határában, először 1314-ből említik¹⁰⁰ s Keresszegvárhoz tartozott.

Mind a két Bessenyo a török világban pusztult el. Valószínű, hogy az előbbit említi *Mezőbessenyo* néven Sályival és Hájóval együtt az 1600. évi összeírás,¹⁰¹ feljegyezvén róla: »Totus pagus combustus«.

De több elpusztult Bessenyo nevű községről is van tudomásunk, így az 1715. évi¹⁰² országos összeírás Fugyivásárhely határában említi *Bessenyo* pusztát. Az 1720. évi országos összeírás meg Izsópallagáról írja, hogy *Bessenyo* nevű pusztáján 12 köblös vetése van. Mezőtelki határában is van egy *Bessenyo* puszta 34 köből vetéssel.

Íme tehát a Sebes Körös mentén 75 kilométernyi szakaszon hat bessenyo telepet tudunk kimutatni, és mintha valamely szabályszerűség is volna a telepek szétszórásában!

Még egy másik nép nyomaival is találkozunk a bessenyo telepek környékén, ez az *olasz*.

*Olaszfákra*¹ néven már 1259-ben előfordul a mai *Várad-olaszi*, s Várad egyes részeit is régen olasz városok neveivel illették.¹⁰⁴ Az Érmelléken Székelyhid fölött találjuk *Érolaszit*, mely *Csánkútál*¹⁰⁶ 1354-ben szerepel először. Tinód táján is van egy *Olaztelek* nevű község 1552-ben.¹⁰⁶ Örvend fölött, azon országút mellett, mely a Gyepes patak völgyébe visz, találjuk az *Olaszi* hegyet.

Az olaszok, mint gyepükészítők, az ország nyugati gyepűinél is feltűnedeznek, így tehát bizonyos, hogy itt is ők voltak a készítőik, a bessenyők pedig a határőrök, a székelyek. Lássuk most a Fekete Körös völgyét!

A Felsővölgy gyepűelve volt, ősi községeinek neve mind magyar, szlávot nem találunk közöttük, tehát itt szláv, mind állandó lakos, nem előzte meg a magyart. Ennek pedig az az oka, hogy a völgy ősréngetekkel volt borítva, melyben bölények tanyáztak, s a betelepülő szláv is csak fáradságos irtással

⁹⁹ 288. 1.

¹⁰⁰ Bunyitay i. m. III. 360.

¹⁰¹ Orsz. ltár. Urb. et conser Fasc. 36. No. 34..

¹⁰² Acsády Ignác: Magyarország népessége a Pragmatica sanctio körében 1720—21. Magyar Statisztikai Közlemények. Új folyam. XII. kötet 1896. 316—317. 1.

¹⁰³ Ortway i. m. I. 17.

¹⁰⁴ Bunyitay i. m. I. 38.

¹⁰⁵ I. 618. 1.

¹⁰⁶ Orsz. ltár. Die. conser. Tom VIII.

tudott volna kevésbé termékeny földhöz jutni. Az ide rendelt határőröknek azonban meg kellett alkudni a körülményekkel.

Az alsóvölgyön már gyakoriak a szláv községnevek.

Bessenyő telepet a Fekete Körös völgyén csak egyet tudunk kimutatni, ez a *Bessenyő* Tönkétől nem messze délre feküdt, az 1552. évi összeírásban még szerepelt.

Olasz nevű község nincs, de Tárkány község legrégebbi részét Olaszi-nak hívják. Így tehát a Fekete Körös völgyén is kimutathatók a határórság azon elemei, akikkel a Sebes Körös völgyén találkoztunk.

A székely bessenyők a Fehér Körös és Maros vidékein is kimutathatók.¹⁰⁷ Így *Besseneu* nevű »terra castris«-ról szó van Várad! Regestrumban s ez az aradi várhoz tartozott. Az arad-megyei Sikula, mely Boros Jenőnél, a Fehér Körös partján, továbbá az elpusztult Zekelzeg¹⁰⁸ (1456), Porzekel¹⁰⁹ (1456) községek szintén az egykori székelyekkel vannak kapcsolatban.

A határőrök közül a magyar sem hiányozhatott, hisz bármily megbízható emberek lettek légyen is ezek a határőrző bessenyők, mégsem lehetett volna a gyepüket teljesen rájuk bízni, azokon a pontokon, ahol a magyarság egyik legfélelmesebb ellenségétől, éppen az Erdélyen túli bessenyőktől a magyarnak alapos oka volt tartani. Vasfegyelemmel kellett kezelni a székely bessenyőket, hogy ezek háborúban és békében mindig a veszély torkában legyenek s hivatásuknak meg is feleljenek. E síkföldi nomád nép bizonyára nem a maga jószántából húzódott a hegyek közé s örködött szünet nélkül, hanem azért, mert kényszerülve volt rá. De igyekezett is minél előbb magyarrá lenni, hogy hamarabb elvegyülhesen az uralkodó magyarságba. A magyarság pedig a katonai érdemeket honorálta s a bessenyőket szívesen magához emelte. A helynevek tanúságai szerint a meghódított szlávok századokig megtartották nyelvüket, a bessenyőknek ellenben telepeik nevén kívül alig maradt valami nyomuk.

Valamikor ezen magyarrá lett bessenyőkön, mint török népeken, bizonyára jobban meglátszottak a tatár jellegek, azonban egy ezredév leforgása alatt lassanként elsimultak de a tatár eredet hite ma is él. Így a Sebes Körös völgyéről behúzódott kalotaszegi magyarság körében elterjedt vélemény, hogy őseik tatárok voltak.¹¹⁰ A feketekörös-völgyi Gyanta község lakóit is tatárnak tartja a nép. Mindenesetre érdekes volna, ha az egybehangzó településtörténeti, településföldrajzi nyelvészeti és

¹⁰⁷ Jerney I. 227—270.

¹⁰⁸ Csánki i. m. I. 702.

¹⁰⁹ U. o. 774. I.

¹¹⁰ Jankó: Kalotaszeg magyar népe.

néprajzi eredményeket, s a nép körében élő hagyományokat az antropológia is megerősíthetné.

Amennyire a történelmi adatok és, a helynevek tanúsítják¹, a lakott telepek terjeszkedése a Körösvölgyön *alulról felfelé* történt. Hisz maga a Körös is alsó folyásán kapta a nevét. Egyes ágait akkor nevezte el az ember, mikor a folyó mentén felfelé” haladt.

Folyónk »Fekete« jelzőjét a vízben levő jelentékeny mennyiségű szerves anyag és vasvegyületek bomlási termékétől kapta. Viszont a Fekete Körös ismét egy sereg községnek adott jelzőt vagy nevet. Így érthető meg a sok »Fekete«-»Nyágra« helynév.

Amint az ember lépésről-lépésre haladt felfelé a Fekete Körös völgyén, azonképen szállotta meg a tágasabb, termékenyebb völgyű patakok mellékeit. Ezzel éppen ellenkezőleg ülte meg az oláhság a mai lakóhelyét, mert kimutathatólag a hegygerinceken vándorolt, s onnét ereszkedett le a dombvidékre. Míg a magyar, s részben a honfoglalás előtti szláv telepek is völgyekben s patak mellett keletkeztek, az oláh telepek, különösen a régi időből valók, többnyire dombtetőkön létesültek. Míg a magyar völgyekben víz mellett közlekedett, az oláh útjai a hegygerinceken vezettek. Mindez a síkföldi és hegyi nomád természetéből önként következik.

Helyneveink a völgyeken eredetileg magyarok és szlávok, a hegységekben oláhok és szlávok. Tehát bizonyos, hogy az egész területen a szláv volt az első települő. Még a legmagasabb hegységek nevei között is találunk olyanokat, melyek az oláh nyelv szerves részét alkotó szláv eredetű szókból meg nem fejthetők (pl. Csernagura, Bihar stb.). Míg azonban a Bihar-hegységen az oláh a szlávtól tanulta meg a nagyobb hegységek nevét, a Béli hegyeken már csak magyar közvetítéssel jutott helynevekhez. Ez különben egészen természetes, mert mikor a Béli-hegyek gerincén használatban levő magyar gypük állottak az oláh még nem tette be a lábát hazánk földjére. Hogy a Béli hegyek helynevei ma mégis túlnyomó részben oláhok, onnan van, hogy a magyarság, mihelyt a határörködést lerázhatta magáról, évszázados szokásához híven, a völgyben maradt, mert legelője ott is volt elég, a később jövő oláhnak már csak a hegytető jutott, melyet olykor ő is a magyartól átvett helynevekkel, de leginkább a maga módja szerint saját helynévkincsével nevezett el újra. A Béli-hegyeken sokkal több magyar helynevünk van, mintsem gondolnók, de az oláh pásztorok után igazodó osztrák katonai térképészek s az ezek nyomán dolgozó magyar geológusok és geográfusok az oláh helyneveket kolporlálják. A »Kodru-hegység« valójában nem létezik, mert a Kodru (erdő) név alatt az oláh tiilajdonképen azt a rengeteg erdőséget érti, mely a hegységet borítja. Ugyancsak Kodrunak

nevezi a bihardobrosdi rengeteget is, tehát már csak azért sem helyes lefoglalni a Béli-hegyek elnevezésére ezt a szót. A magyar nép Fenesi-hegyeknek nevezi, mert a hegység tekintélyes része, a legjelentékenyebb csúcsokkal egyetemben, a fenesi határon fekszik, s hogy milyen jó magyar helynevek vannak itt, csak a következőket említem: Szártető¹¹¹ (Plesul), Ásza jos, Veres - kő (Vrf. Rosiei), Sáshegy (Sashegy), Kanczatető (Jap ate tő), Halászteteje, Fejedelemerdő, Kuructető (Vrf. CuruÇ), Lógirinc, Papbikkfája, Nyilfásgirinc, Kűgirinc, Tőzsértető, Határkű, Száldobos, Imánkő (Jimankő), Gyapjútető, Kőkecskék, Alsó- és Felsőszállás stb.

A vizek elnevezésében sokkal nagyobb szerepe van a magyaroknak, mint az oláhnak. Azok a pataknevek, melyek községek neveit viselik (Boj, Talpi, Mézesi, Meziádi, Tarkaiczai stb), legtöbbször nem lehetnek régebbiek mint maga a község, és tényleg ezeknek valamikor más nevük volt. Így tudjuk, hogy a Mézesi-patakot régen Fekete-pataknak hívták. A Meziádi-patakot Remetének nevezték. A Tarkaiczai patakot az 1770, urbárium Tárkány vizének mondja. A Fenesi-, Sonkolyosi-patakot a nép ma is Nagypataknak hívja. Viszont máskor a patakok adtak nevet a községnek. Így a Hollód folyóról nevezték el Hollód községet, mely az oklevelekben egészen az újabb időkig Hidastelek néven szerepelt. A Karaszó-patakot (török »Kara-szu« = Fekete víz), a sonkolyosi Ormány-patakot (török »ormán«— erdő) minden valószínűség szerint a bessenyő határőrök nevezték el. Karaszó község az említett pataknak köszönheti a nevét. Nyégerfalvát (Feketefalva) a most Mézesi, de egykor Feketepataknak nevezett érről nevezték el, mely fölötté ömlik a Fekete Kőrösbe.

A magyarság, mint völgyi akó, bizonyára a Fekete Kőrös egész vízrendszerét ellátta már akkorára nevekkal, mire az oláh bejött és leszállott a völgyekbe. Mégis a magasabb hegyvidék patakjainak nevei jórészt oláhok. Itt az oláh részint újra elnevezte, részint lefordította a magyar neveket s csak keveset tartott meg. Azonban az oláh községek régi magyar neveiben nem egy régi pataknév lappang.

A magyar községekbe a beszivárgó vagy átmenő oláliság szintén honosított meg oláh helyneveket, de számuk nem sok, s ezek csaknem kizárólag a magasabb régiókra vonatkoznak.¹¹²

¹¹¹ A zárójelben levő nevek a katonai térképen szerepelnek.

¹¹² A patakok nevei. *Tárkány*: Bikkes-, Szalajos-, Tárkány, Deber-, Hollópatak, Rikas-, Román-, Szurdok-, Székága-, Gyulai-, Sós- és Erzsők-pataka.

Belényes: Őzeság-, Hígedörvény-, Csulak., Roszfoka- és Nagypataka.
Fenes: Vura—Halászpatak, Gyáli-, Nagy-, Mogyorós-, Kis-, Resztó-

A település földrajza.

Abban a hatalmas kristályospala sáncban, mely délen a Dunától a Krassószörényi-hegységen a Pojána Ruszkán, Béli-hegyeken s általában a Bihar-Vigyázó havasokon¹¹³ át, hozzávéve az Erdélyi Érchegységet, a Gyalui havasokat, a Kolozsvári szegélyhegységet, a Királyerdőt, fel a Rézhegység, Meszeshegység és szatmár-szilágyi Bükkig húzódik, — találjuk meg a Fekete Körös körüli hegyvidék fundamentumát. A Nagy alföldet az erdélyi harmadkori medencétől elválasztó ősi kristályospala vonulat a köréje szorult és belőle kitört ősi eruptív kőzetekkel: a gránitokkal, szienitokkal, dioritokkal és porfirokkal stb. egyetemben szövevényes alkotású hegységet ad.

A m. kir. Földtani Intézet eddigi munkálatai szerint a hegység vázát alkotó kristályos palákon kívül a paleozoikus csoportot; csillámos konglomerát, breccsa és homokkő (alsóperm), továbbá vörös palák, diabáztufa, kvarcos porfirtufa és diabáz, végül kvarcitos homokkő és konglomerát (perm) kőzetek alkotják. A mezozoikum triász képződményei körül főleg dolomit és mészkő szerepelnek a Bihar- és Béli-hegyekben, melyek helyenként vízkatlanos (töbörös) fensíkokat alkotnak az alábbi fiatalabb korú mészkövekkel egyetemben.

A mezozoikumnak Jura-periódusát is fellelhetjük a Bihar- és Fenesi-hegyekben, még pedig főleg a középső, ú. n. dogger- és felső-, azaz maim-képződményekben. A geológiai harmadkor vagy tercierből főleg a szarmata mész borít nagyobb területet a Fekete Körös völgymenti hegységében.

A Bihar-Fenesi hegységnek feketekörös-völgyi részén az ércek főleg kontakt előfordulásban szerepelnek, melyek kitermelése jelentékenyen hozzájárult a völgy benépesítéséhez. Így a Felsővölgyön Rézbánya környékén találjuk az arany-, ezüst-,

ka-, Veresvíz-, Vura-, Mikló-, Homár-, Zsigó-, Halász-, Buzsor-, Száraz-, Prészáka- és Gurujpatak.

Újlak: Libapatak, Málpalak, Cserespatak, Hidegág-, Cseres-, Imánpatak és Benepatak.

Remete: Rákos-, Guruj-, Czigán-, Sugjártó-, Rusnya-, Lukán-, és Nagypatak.

Gyanta: Kiskörös, Holtkörös és Tisztás folyása.

Bélfenyér: Kerekér-, Örvényág-, Bükkösér-, Aszóér-, Rekesz- és Csereságpatak.

Tenke: Szárazpatak, Hutapatak, Ólakpatakja, Oláhholtpatak, Ökerezs-, Hidegág-, Sebesfok-köze és Csigérpatak. — így láthatjuk, hogy a magyar községekben a víznevek csaknem mind magyarok maradtak.

¹¹³ Lásd e nevet Csánki i. m. V. 252.

réz és vasérc egykori bányászatának nyomait. Felmerülhetne az a kérdés is, hogy vajjon nem e bányáknak köszönhető-e Felsővölgy megszállása? Semmi esetre sem, mert legelső bányászaink németek voltak, a felsővölgyi bányászok között pedig német elemet egészen a XVIII. századig nem lehet kimutatni, de különben is oklevéllel tudjuk igazolni, hogy a bányák 1270-ben nyíltak meg, mikor már a magyar községek fennállanak. Magyar bányászokkal indult meg a bánya második felvirágozása is 1501-ben, mert az 1600. évi összeírásban Rézbánya lakossága magyar. Az oláhok ekkor még a bányához tartozó szállásaikon laktak s csak később húzódnak be Rézbányára. Eleinte inkább erdőirtással, favágással, szénégetéssel szolgálták a bányákat, de minél hamarabb megbarátkoztak a fejtéssel is, úgyhogy a nagyobb igényű magyarságot lassanként kiszorították a bányákból, ezek aztán részint elszéledte részint a földművelő magyar falvakba vonultak.

Vidékünkön régebben a nép sok meszet is égetett, melyet az Alföldön adott el pénzért vagy gabonáért. Ma csak Belényes-sonkolyoson van mészégető telep.

Iparilag értékesíthető kőbányászatot Sólýom és Borz között találunk, ahol kvarcit homokkővet fejtenek s azt kőzúzóban kavicsolásra dolgozzák fel.

A fiatal harmadkor képződményei márgák, édesvízi kvarcit, homok, homokkő és kavics, mely ú. n. pontusi vagy pannóniai rétegcsoport az előhegységekben, továbbá a Feketekörös-melléki dombok területén jut szerephez. A diluviumot kavics és babércecs, vörös és sárga agyag képviseli, mely itt-ott tetemes vastagságban takarja a főleg harmadkori üledékeket, lejtőket, dombhátaikat s folyómenti terraszokat.

Az ipari szempontból kitűnő agyag a magyarság között már igen régen alkalmat adott a fazekas-mesterség kifejlesztésére. Tárkányban, Sonkolyoson, Sólýmon, Belényesen jó fazekas-agyag található, de edénykészítésre még jobb a vaskóhi pontusi agyag. Először szerepel Mattheus Figulus de Tárkány, ki 1535-ben a krakkói egyetemen tanul s Fazakas, Korsós, Begrés, Kőműves családneveket nagy számmal találunk az 1600. évi összeírásokban Belényesen.

A XVIII. század végén Belényesben nagyon lehanyaglik ez a mesterség, de a magyar falvak még javában úzik, így 1770 táján Újlakon 5, Remetén 7 fazekast írnak össze. Magyarcsékeről is azt írja az 1770. évi urbárium: »Vágnak a lakosaink közt némelyek, kik az határunkon levő földből közönséges edínyt csinálván Fazokas mesterséget űznek, melyből kevés hasznot vesznek.« A fazekas mesterség a múlt század közepe táján az oláhság kezére jut s ott még most is virágzik, különösen a vaskóhi járásban. A festéknek való salak-anyagot az egykori bá-

nyák adják, a máznak való fehér kvarckavicsot a Körös medréről szedik. Ma a gyári porcellán és zománcos vasedények a cserépedényeket s velük a fazekasokat is kiszorítják.

A Fekete Körös völgyében régibb s újabb folyó- és patak-torkolati üledékeket és hordalékokat találunk. Ezek az ó- és új-alluviális képződmények rendszerint kavics, homok és iszaptól állanak. Terraszokon helyezkednek el, vagy maguk is terraszt formálva maradnak meg, a torkolati hordalékok pedig néhol jelentékeny torlaszokká növekednek úgy, hogy a folyó vizét nem ritkán el is térítik irányából. Mész-tufa és tözezes lerakódások a Fekete Körös-menti hegyvidéken úgy a diluviumban₁ mint az alluviumban találhatók.

A termő talaj a kőzetek elm állásából klimatikus hatásoknak megfelelően alakul ki. A klimatényezők megszabják a talaj növényzetét s a kettő együtt jellegzetes talajtípust alakít ki. A Fekete Körös völgye és a környező hegyvidék nedves klímájú terület. A rajta kialakult ősnövény-formáció az erdő.

Amint már most a Fekete Körös völgyén és a környező hegyvidéken az erdei flóraöveknek egymás után, illetve egymás fölötti változásait követhetjük, aszerint módosul különbözőféleségűvé a talajtípus is. Az ősnövényzet eloszlásában a folyó alluviума s az azt övező dombos vidék tölgyerdei zónát jelez, majd az előhegységben a bükk veszi át az uralkodó szerepet, melyet a magas hegységben a fenyőrégió követ. Az 1600 m-en felüli magashegységi havasi legelőrégió zárja be itt a felsorolt különböző növényformációkat.

A jelzett erdei növényzetnek megfelelően uralkodó zonális talajtípus itt a szürke erdei talaj. A humuszsav mállasztó hatásának öve ez. Kialakul pedig e talajtípus hűvös klíma alatt, amikor bő nedvesség mellett a talaj-kilúgozás igen erős, a humuszsavak a vasvegyületeket redukálják és kimossák a talajból a mésszel s más talajsókkal egyetemben. E típus talajai általában világos színűek (fehéres szürke, fakó). A humusz-mennyiség bennük 0.2—3% között váltakozik.

A főtalajtípus a növénytakarónak megfelelően szubtypusokra különül, mely különbségek az egész talaj szelvényének vizsgálatánál tűnnek elő. A folyóalluviumban s az azt övező diluviális dombos területeken régibb erdőirtások törtévé, azokon mezőgazdálkodás folyik. Ennek megfelelően átalakulóban van a talajtakaró is, átmenetet formálván a humidus klíma barna erdei talajtípusához, melyben már több a humusz, a talaj-kilúgozás gyengébb s a színe is sárgásbarna, vörös.

Manapság a Fekete Körös völgyén még mindig negyedmilió (241.054) hold erdőség fekszik, tehát az általunk felölelt egész területnek (504.772 hold) fele még ma is erdőség.

Hogy valamikor csakugyan rengeteg erdőség volt a

Fekete Körös vidékén, a történelmi, nyelvi és néprajzi adatok egyformán igazolják. Arany János még látta ez erdőségeket s azt írja, hogy gyermekkorában Szalontától Belényesig, sőt Erdélyig folytonos erdőség volt, benne szigetekként szórva el egy-egy helység irtott határa. De azon vidék népi építkezésén ma is meglátszik, hogy valamikor bővében voltak a fának.¹¹⁴ Pedig már Arany János idejében is eléggé elpusztult állapotban volt az erdőség ősi mivoltához képest. Ezeken a hajdani bihari rengeteg erdőkön túl volt az »Erdőelve«, a mai Erdély. Leggyakoribb községnevével e vidéken a »kerék« és a »bél«. A »kerék« szó szigetszerű erdőket jelölt, melyek az Alföld felőli széleken feküdtek. A bennük vagy közöttük keletkező falukat gyakran róluk nevezték, mint pl.: Tölgykerék, Szilkerék, továbbá Méhkerék, Nagy- és Kiskereki, Ökörkerék, Tótkereki, Tancskereki, Simonkereki. Az erdő belsejét s a benne levő községet »bél« jelzővel is illették, mint pl. Belfenyér, Bél, Bélzerénd, Bélmegyer, Bélsok, Béltelek, Bélmező, Belpércs stb. Ma már ezek az erdőnevek eltűntek, sőt községeik javarésznél emléket is csak egy-egy dűlőnév őrzi. Tenke-Szalonta vidékét a XVIII. századbeli urbáriumok »Erdőhát«-nak nevezik, ma pedig már eke barázdoija itt is az egykori erdőségek földjét. A bessenyők erdőinek nyomait őrzi az »ormány« összetételű helynevek, mint a belényessonkolyosi Ormánypatak, a hegyközsáldobágyi Kőormányhegy s a Várad Regestrumban szereplő »Vrman de villa Erdey«.

Ha a vidék összes helyneveit összegyűjtjük, az egykori erdőflóráról tisztább képet kaphatnánk, de így is megállapíthatjuk, hogy az erdők faállománya főleg tölgy és bükk volt, sőt az íratlan helyeken ma is az.

A magyart ősfoglalkozásai közül bizonyára legelőször a vadászat csalogathatta e vidékre. A Várad Regestrum kétszer is említ bölényvadászokat a szilágy megyei határon. Bizonyos, hogy Belényes neve is a bölényekkel van összefüggésben. Vadász, Madarász községeken kívül az is igazolja, hogy a népnek egykor a vadászat jelentékeny foglalkozása volt, hogy még a XVIII. században is a községek egyrésze vadakkal, vadbőrökkel, vagy »börpénz«-zel róttá le adóját. A halászat csak az Alsóvölgyön volt jelentékenyebb, leghíresebb halászok a gyantaiak voltak.

Miután a síkföldi nomád magyart a körülmények arra kényszerítették, hogy itt erdős, dombos vidékeken telepedjék le, az minden tekintetben az ökológiai viszonyokhoz alkalmazkodott. A beláthatatlan tölgy- és bükkerdők, melyek az Alföld felé mozsarakban veszték el, legjobban kedveztek a disznótenyésztés-

¹¹⁴ Viski K.: Szalontai vésett fejfák díszítése. Néprajzi Értesítő 1913. 68. 1.

nek. A magyar e vidéken egy külön disznófajt tenyésztett, mely csak a legközelebb elmúlt 10 év alatt pusztult ki teljesen. Ez »szalontai disznó« néven volt országszerte ismeretes. Mikor a kultúra hatása alatt az erdők, mocsarak eltűntek, e félvad disznó, miután legfontosabb életfeltételei megszűntek, kiveszett. A vármegye legrégebben ismert községe, Ártánd, már a XI. században is disznó- és méztizeddel adózik.¹¹⁶ A disznó- és mézszolgáltatás, mint földesúri adózás, egészen a múlt századig sok helyen fennmaradt.

A méhtenyésztés majdnem olyan fontos volt, mint a disznótenyésztés. Bár előfeltételei ma is megvannak, mégis ez is teljesen lehanyaglott, mivel a gyári cukor a mézet, a stearin a viaszt feleslegessé tette. Az ősi méhtenyésztésről tanúskodik Vársonkolyos, Belényessonkolyos, Méhkerék, Mézes község és patlak, Méhellő, Méhes p. Less mellett, Nagyméhes és Kisméhes p. Gyapjú mellett.

Az egész Feketekörös-vidék hajdan erdőség lévén, a faipar rendkívül fejlett volt. Azonkívül, hogy házaikat s egyéb épületeiket a legújabb időkig fából készítették, ők látták el az Alföld jórészét kádár- és kerégyártó-munkákkal. Biharkeresztes a XIII. század elején királyi kádárok lakóhelye volt.¹¹⁷ Ártánd, Berekböszörmény, Tenke, Bélfenyér, Erdőgyarak, Árpád lakói nem is olyan régen még kerék-, favilla-, járom-, szekérgyártásból éltek s az ősi mesterség az erdővel együtt pusztult ki. A Felsővölgyön inkább a kádárság virágzott. A Kádár családnév Jánosfalván gyakori. Az 1774. évi urbárium szerint a remeteiek egy része kádár.

E mesterségek is, de főleg az oláhok irtás útján létrejött telepei a bányák, a szén-, mész- hamuzsír-égetés, az oláhság kecske tenyésztése nagyon sorvasztották már az előbbi századokban is az erdőségeket, de most pár évtized óta a faiparos cégek irtják rohamosan a megmaradt rengetegeket. Az erdőnyújtotta megélhetési módoknak lassanként vége lesz, mert a cégek a kitermelt fát feldolgozatlanul szállítják el s így ma az erdők kevesebb embert foglalkoztatnak, mint hajdan.

Mivel a szántásra alkalmas síkföldek, völgyek, alacsony vagy szelidebb lejtőjű dombok művelés alá kerültek, erdőségeket csak a magasabb hegyeken s a meredekebb hegyoldalakon találunk. Az erdei kataszteri »mintaterek« jegyzéke szerint¹¹⁸ a köröstárkányi püspökségi erdő 25—30° átlagos emelkedésű, talajja homokos, üde nedvességű, termékenysége csekély. Fája tölgy és bükk, 0.7 + 0.3 arányban. Az üzem mód 100 éves forduló,

¹¹⁶ Bunyitay: i. m. III. 196.

¹¹⁷ Bunyitay: i. m. III. 246.

¹¹⁸ Köröstárkány község telekkönyve.

de ez csak papiroson van, mert tényleg 50 évig sem várnak a fa kifejlődésére. A várasfenesi¹¹⁹ erdőségek fája főleg tölgy, tölgyvel vegyes bükk és tisztán bükk. A tölgyerdő talaja a Tózsérletön fehér agyag mély rétegben, helyel kavicsos, nedvessége üde, termékenysége közepes. A bükk és vegyes fajú erdők talaja a Kancatetőn, Ilimáron és Topliczán fehér, mély rétegű, kavicsos, kősziklás agyag, nedvessége közepes, termékenységié csekély. Körülbelül ezeket mondhatjuk a többi felsővölgyi magyar község erdőtalajáról is.

Az Alsóvölgy erdőségei dombokon vannak s fájuk leginkább tölgy. Talajuk sovány sárga agyag. Legjellegzetesebb ez az erdőség Magyargyepes és Szombatság között, hol a vonatból láthatjuk a magyarcskéi tanyákat, melyek a tölgyerdők irtásain keletkeztek, de a talaj rosszasága miatt a nép ma is olyan szegény, mint mikor odaköltözött.

A Fekete Körös völgyén az erdők pusztulásával eleinte a legelők nagyobbodtak s a marhatenyésztés nagy mértékben kifejlődött, később azonban e földek eke alá kerültek, s a marhatenyésztés ismét hanyatlott. Ma a Fekete Körös-völgy $\frac{1}{7}$ része (72.281 hold) legelő, melynek nagyobb része uradalmi tulajdon s a havasokon van.

A magyarság nagyjószága még a múlt század elején is kizárólag csak a szarvasmarha volt, de ebből annyit tenyésztett, hogy pénzeltetett is belőle. A nagy hegyek között legelő gulyájuknak olyan híre volt, hogy a XVII. században a tatárok a belényestek szarvasmarháit még az Izom havasán is felkeresték, hogy elhajthassák.¹²⁰ A remeteiek az 1770. évi urbáriumban ezt vallják: »Marhalegelő mind a tehének, mind az aprómarhák számára vagyon elegendő, ezenkívül ökreinket a havason legeltetjük. Kaszáló rétjeink vadnak, melyek alkalmas fűvet teremnek. Egy jobb gazda, kinek 4—6 vonómarhája van, megcsinálhat 2 szekér szénát. Sarjú nincs, még ha a marhát elrekesztenénk is, mert a föld sovány.« Ugyanekkor Belényesújlakon a »marhaleglő kevés a marha számához (vonómarhájuk 4—6 van) képest, habár a hegyeken járnak a jármos marhák. Tehén, borjú és más aprómarha a szomszédok határán legel. Bővebb legelő csak kaszálás után van. Egy gazda szénatermése 5 szekér, néha némelyik sarjút is kaszálhat.«

Ma, midőn a magyarság már nemcsak a rét, hanem a legelő legnagyobb részét is felszántotta, nem idegenkedik a természetettakarmánynövényektől sem, különösen az Alsóvölgyön. Szénának nem nagy mennyiségben, tavaszi és zabos bükkönnyt vetnek az egész területén. Lóherét a magyarság vet, lucernát főleg az

¹¹⁹ Várasfenes község telekkönyve.

¹²⁰ Sipos i. m. 17. l..

Alsóvölgy népe. Takarmányrépát, csalamádét az alföldi intenzívebb mezőgazdaságot űző magyarsággal szomszédos tenkei járás népe s nagyobb birtokosai. Baltacimot (varjúborsót), muhari csak az uradalmakban találunk. Az oláh takarmánynövényt nem igen vet, jószágállománya sem nagyon van hozzá, földje meg annál kevesebb.

Mint láttuk, századok óta a szarvasmarha a nép legfontosabb háziállata. Ma 54.994 szarvasmarha van a Fekete Körös völgyén, melyből 16787 darabot használnak igavonásra. A marhatenyésztés a Felsővölgyön újabban emelkedik, a tenkei járásban nem fejlődik, a magyarcsékeiben hanyatlik, azonban itt a hanyatlással arányosan emelkedik a lótenyésztés. A ló újabb eredetű háziállat e vidéken. Tenyésztése az Alföldről indult befelé s most a Körös mentén lépésről-lépésre halad felfelé. A lovak száma minden járásban emelkedik.

Iga vonásra a Felsővölgyön ökröt használnak, valamint a magyarcsékeiben is. A tenkei járásban a tehenet, ökröt egyformán igába fogják. A nép ősi szarvasmarhája az erdélyi fajta és a borzderes, melyeket már régebben háttérbe szorított az Alföldről bejövő magyar fajta. Újabban ennek is veszedelmes versenytársa támadt a pirostarka fajban.

A magyarok juhtenyésztéssel is foglalkoztak, de nem olyan nagy mértékben, mint az oláhok. A kecskét még kevésbé kedvelték.

A földművelés igen ősi foglalkozása a feketekörös-völgyi magyarságnak. Bár történelmi adatokat ezen foglalkozásukna nem találunk, de szántóföldjeik használati módjáról régi időkre következtethetünk. Amint az 1770. évi urbáriumokból kitetszik, itt úrbéri rendezés legtöbb helyen nem volt s állandó telekegység nincs. A telkek meghatározott nagyságáról a jobbágyoknak nincs tudomásuk. E tekintetben az erdélyi magyar birtokviszonyokkal mutat közösséget területünk. A községek jórésében ki lehet mutatni a földközösséget, bár az ellenkezőre is van is van példa. A szántóföldeket két fordulóban használják, a nyomásban maradt földeket kaszálják, sőt legeltetik is. Ez is erdélyi szokás.

A földművelés ma legfontosabb, sőt csaknem kizárólagos ősfoglalkozása a magyarságnak. Ez a foglalkozás nyomja rá a bélyegét a magyarság egész életmódjára. Más foglalkozást csak a felsővölgyi mezővárosokban s az alsóvölgyi magyar községekben találunk. A földműves népet ellátó iparos és kereskedő elem ugyanis ide tömömült s ugyancsak itt vannak a különféle hivatalok s az intelligencia is ezeken a helyeken lakik.

A feketekörös-völgyi magyarság, mivel könnyebben, közvetlenebbül és gyakrabban érintkezik a fejlettebb földművelést folytató alföldi magyarsággal, sokat tanul tőle, viszont őt meg

az oláh utánozza. A Fekete Körös völgyén 1905-ben a bevetett terület 120.463 kat. hold volt, vagyis az özszerületnek több mint egynegyed része. A szántóföld azonban kb. 20.000 holddal több, ez a fölösleg az özszeíraskor ugarnak maradt. Legtöbb művelt terület van a völgy alsó szakaszán. A vetések között legfontosabb a tengeri 37456, búza 35935, zab 11493, kétszeres 10674, burgonya 4713, rozs 4899, lóhere 4920 és bükköny 3854 hold. Kisebb területet foglal el: a kender 1990, árpa 1292, lucerna 1227, takarmányrépa 623, fejeskáposzta 431, csalamádé 335, paszuly 255, repce 100, tök 76, dinnye 61, seprőcírok 47, len 39, tatárka 13, lencse 10, borsó 8, köles 6, muhar 3, baltacím 3 holdat.

A bevetett és bevetetlen területeknek a népességhez való viszonyát az alábbi táblázat mutatja.³²¹

	Vaskóhi j.	Belényesi j.	A Felső-völgy	M. csékei j.	Tenkei j.	Az Alsó-völgy	Az egész Fekete-Körös völgy
Bevetett terület kat. holdakban :	14603	38967	53570	24262	42631	66893	120463
Bevetetlen terület kat. holdakban :	108744	162007	270751	66878	46680	113558	384309
Özszerület kat. holdakban ;	123347	200974	324321	91140	89311	180451	504772
Összlakosság ;	29368	49711	79079	31234	31614	62848	141927
A 400 m.-es szinten aluli területek 1 km ² -ére esik lélek körülbelül	átlag 103	átlag 100	átlag 101·5	átlag 80	átlag 68	átlag 74	átlag 87
Egy lakosra bevetett terület esik négyszögökben	795·5	1225·1	1010·3	1242·8	2157·6	1700·2	1355·2
1 családra (6 lélek) esik bevetett terület kat. holdakban	2·9	4·5	3·7	4·6	8·0	6·3	5·0

A Fekete Körös völgyén kertnek nevezik a beltelek belső felét, mely legtöbbször jóval nagyobb, mint a belteleknek az utca felől való része, az udvar. Ezenkívül külön kertet a határban nem igen találunk. Általában a kertekben nemcsak gyümölcsöt, konyhakerti növényeket, hanem kendert, lucernát stb. is termelnek, amint Jánosfalva térképén jól láthatjuk. A szőlők a szőlőhegyeken vannak. A bortermelés kizárólag magyar foglalkozás volt mindig s ma is az. Az itteni magyarság nagyobbmértvű bortermeléséről már a XV. századból is van adatunk. A magyarság még ott is, ahol a pálinkafőzést nagyban úzi, szíve-

¹²¹ Figyelembe veendő, hogy a Fekete Körös völgyén nagyobb uradalmi birtokok is vannak.

sebben issza a bort, míg az oláhság itala, egyúttal szegénységének is egyik okozója a pálinka. A szőlőket a filoxera itt is tönkretette, de újabban ismét ültetik.

A gyümölcsstermelés jelentékeny a Fekete Körös völgyén. Az egész völgyön legnagyobb gyümölcsstermelése van Köröstárkánynak, ahol egy családra 38 gyümölcsfa esik, holott az átlag 21. A gyümölcsfák az egész völgyön: szilvafa 338498, almafa 53744, diófa 34573, körtefa 23153, cseresznyefa 15042, őszi-baracfa 14434, eperfa 9923 kajszinbarackfa 2027, mandulafa 679, gesztenyefa 296, A szilva, alma minden járásban uralkodó, ezután mindenütt a dió jön, csak a lenkei járásban előzi meg a meggy s az eper. Azután mindenütt a kör le következik, csak a belényesi járásban előzi meg az őszi-barack. A cseresznye jobban terem a Felsővölgyön, a meggy, eper az Alsóvölgyön. A gyümölcs feleslegét megaszalják vagy pálinkát főznek belőle esetleg az Alföldre viszik eladni. A pálinkafőzésnek messze földön híres szakértői a tarkányi magyarok. Már az 1770. évi urbárium is felemlíti ebbeli tevékenységüket. Mindenféle gyümölcsből főznek pálinkát, de leghíresebb a havasi málnapálinkájuk.

A feketekörös-völgyi magyar falvak és családok birtok- és jószágállományát a túloldali táblázatban látni lehet.

A Fekete Körös völgyén ma két nép versenyez egymással, az oláh és a magyar. A magyar mint első foglalt, szerencsésebb helyzetben van, mert a völgy legtermékenyebb pontjait bírja, azonkívül műveltség tekintetében sokkal fölül van az oláhságnak. Ebből érthető meg, hogy a magyarság, bár hétszer kevesebb, mint az oláhság, mégis egyensúlyban tudja magát tartani vele századok óta. Minden kulturális haladás az Alföld felől jön s a tanulékony és újításra hajlandó feketekörös-völgyi magyar legelőször fogja fel s használja ki az újabb kultúrhiatásokat a maga javára. Mivel nagyobb részük oláhhul is tud, az alföldi magyar és az oláhság között közvetítő szerepet játszanak, melyből nekik éppúgy hasznuk van, mint az oláhságnak. Míg szellemi fölényüket meg tudják őrizni, addig nem kell őket féltetni az eloláhosodástól.

Az oláhság és a magyarság között a vallás az áthidalhatatlan akadály, mely megakadályozza a kölcsönös beolvadást. Az oláhság a görög katolikus és görög keleti egyházhoz tartozik, a magyarság pedig református, csekély százalékban római katolikus és izraelita. A XVI—XVII. században a reformáció idején az oláhság közül is sok felvette az új hitet, ezek aztán gyorsan beolvadtak a magyarságba. Némelyik megtartotta régi családnevét, de legtöbb részük »Oláh« vezetéknevet kapott. A váradi püspökség visszaállítása után, de különösen az oláhság katalizálása idején megpróbálta a püspökség mint földesúr az oláhhul is tudó kálvinista magyarságot a római és körög kato-

A lektelekörös-völgyi gazdaságok területle művelési ágak szerinti: a gyümölcsfák száma, a faszágok száma.
 A nagy számok a Kossághalasi, Boldföldi, összes gyümölcsfái és összes faszágállományai jelzik. A kis számok az egy családra (6 félé) egy boldföldihez, gyümölcsfákra, Boldföld. faszágokra jelzik.

A magyar községek	A családok száma (6 félé) (családok)	nem termő	erdő	legelő	réti	kerti	Gyümölcsfák száma	szőlők	aszónó	szarvasmarha	lo	igavonó szarvasmarha	disznó	kecske	juh
Belenyes	704	340	325	1 852 1 24	0 26 0 26	85	27 0 19 078	0 28 108	3 09 2 175	1 00 698	0 25 184 9	0 28 124	1 25 859	0 03 19	0 32 229
Körösárkány . . .	247	180	475	308 1 06	0 10 0 10	27	87 8 9 249	0 28 6 4	3 60 7 35	3 27 797	0 72 54	1 33 394	1 42 352	0 61 152	0 29 72
Kisnyégerfalva . .	75	74	—	79	—	—	1 011 18 2	—	5 35 7 13	2 38 8 14	2 7 0 86	1 17 88	1 12 1 12	—	—
Várastenes	325	553	8 187	1 115 3 40	1 12 0 06	18	4 829 18 2	0 06 26	3 80 1 233	2 37 770	0 37 90	0 96 318	0 30 97	0 72 6 72	3 00 637
Körösújfalva . . .	92	102	457	252 3 06	0 14 1 31	3	1 518 7 8	—	0 78 5 28	2 30 212	0 66 4 3	0 76 70	1 10 102	0 77 71	0 16 15
Belenyessomkajos .	140	134	3 059	305 3 91	1 70 0 31	9	1 105 27 0	0 03 4	4 08 5 71	2 24 314	0 50 71	0 81 1 114	0 67 80	1 11 159	3 06 428
Belenyészülak . .	216	285	1 280	848 2 13	7 7 0 48	24	5 788 24 0	0 12 29	4 86 1 049	2 66 560	0 16 35	1 23 266	0 15 34	0 78 168	0 46 201
Magyarremete . . .	222	198	582	474	106	2	5 171	0 12 24	1 343	658	85	92	158	31	223
Összes Felsővölgy	13 175	11 187	172 187	48 194	15 587	1 081	253 074	382	64 774	28 674	340 4	8 971	9 441	8 050	26 949
Gyánfa	340	380	140	292 1 27	0 86 0 10	68	31 2 10 714	0 00 3	5 19 1 784	2 09 984	0 64 218	0 74 252	1 37 567	0 02 9	0 09 33
Terke	643	367	2 559	817 8 93	5 23 0 32	66	11 418 24	0 02 21	3 02 1 846	2 24 1 445	0 36 236	0 40 263	0 64 635	0 12 81	—
Belfényer	255	131	1 186	1 003 1 34	0 10 0 10	10	6 278	—	6 93 1 768	7 61 667	0 49 1 25	0 80 204	0 80 324	1 91 196	—
Összes Alsóvölgy	10 475	6 047	68 567	24 087	8 691	1 180	251 751	6 01	6 80	3 41	5 676	7 816	18 514	4 362	7 016
Az egész Felső- és Alsóvölgy	23 655	241 054	72 281	24 278	2 861	504 825	643 136 039	54 895	9 080	16 787	27 956	12 412	35 961	1 58	

1) Ebből 41 h nádas, 2) Ebből 2 h nádas, 3) A Felsővölgyön 1/6 része, az Alsóvölgyön 1/4 része kpusztult, 4) 3 öszvettel együtt.
 5) 10 öszvettel és számmal együtt, 6) 28 számmal és öszvettel együtt.

likus egyház kebelébe terelni. A római egyház nagyobb sikereket ért el, mint a görög katolikus, mert Magyarcséke és Belfenyér, sőt kis részben Tenke is felvette a római katolikus hitet. A görög katolikus egyház is nyert híveket, akik természetesen az új egyházban hamar elveszítették magyarságukat is, úgyhogy ma csak magyaros hangzású nevük árulja el egykori mivoltukat.

A reformátusoknak a görög katolikus egyházba való terelését célozta az az intézkedés, hogy a váradi püspökség, mint földesúr a XVIII. század közepe tája után a magyar községekbe görög katolikus oláhokat telepített be, de ennek sem lett sok sikere. A magyarság megmaradt továbbra is reformátusnak és magyarnak. Körösjánosfalván, Kisnyégerfalván, jóllehet a ref. magyarság többségben van, még sincs eklézsiája, míg a kisebbségben levő oláhságnak itt is van papja. Ennek ellenére ma mégsem ciánosodnak, sőt a múltban is csak Nyégerfalván volt a református magyarságnak az oláhság javára csekélyebb vesztesége.

Ahol a magyarság kisebbségben lakott s emellett református egyháza sem volt, ott már nagyobbarányú veszteségek érték. Így oláhosodott el Széplak és Kisháza lakosságának reformátusjele. Egyrésze felvette a görög hitet, ez a magyarságra teljesen elveszett, másrésze csak a magyar nyelvet felejtette el, de vallását megtartotta. Ez utóbbiakat az állami iskolákkal sikerült visszahódítani. Az eloláhosodás már mintegy száz éve befejeződött, azóta azt mondhatjuk, hogy az eloláhosodás megszűnt a Fekete Körös völgyén. De viszont azzal sem áltathatjuk magunkat, hogy az oláhságot e völgy mentén sikerül megmagyarosítani. Az állami iskola legfeljebb megtaníthatja a népet magyarul, de magyarrá nem teszi. Hisz a magyar községek némelyikében már 200 év óta laknak oláhok, akiknek nagyrésze nemzedékről nemzedékre beszéli a magyar nyelvet, mégsem vallja magát magyarnak ma sem. A megmagyarosodás csak akkor volna lehetséges, ha az oláh elfelejtené az anyanyelvét, ez pedig a Fekete Körös völgyén belátható időn belül nem fog megtörténni. Annál jobban terjed a magyarosodás az alföldi részeken, ahol az oláhságnak túlságosan előretolt őrsei a mindennapos és nagymérvű érintkezés következtében rendre beolvadnak. Úgyisint elvész az oláhság szaporulati feleslegének jelentékeny része is, mivel a Felsővölgy rendkívül sűrű lakossága a szerfölött súlyos megélhetési viszonyok miatt mind gyakrabban jár dolgozni az Alföldre, hol a népesség csak felényire sűrű, ahol aztán lemaradozik és beolvad. A magyar is lejár dolgozni az Alföldre már másfélszáz esztendő óta, de kevesebb számmal hagyja el örökre a Fekete Körös völgyét. Földjeit pedig nemcsak hogy nem adja el, hanem még az oláhoktól is vesz birtokot, hacsak teheti.

A népesség eloszlása a Fekete Körös völgyén járásonként a következő:

<i>j á r á s</i>	<i>terület k. hold</i>	<i>össz- népesség</i>	<i>magyar</i>	<i>oláh</i>	<i>400 m-n aluli egyéb terület kb népessége km²-ként</i>	<i>aluli</i>
Vaskóhi	123.347	29.368	1.113	27.959	276 n, k	103
Belényesi	200.974	49.711	8.399	40.890	422 c, n, k	100
Magyarcsékei	91.140	31.234	2.239	28.517	178 n, k, o	80
Tenkei	89.311	31.614	8.558	22.666	390 n, c	68
Összesen:	504.772	141.927	20.329	120.032	1566	

c = cigány, η = német, k == kisorosz, o = olasz. A cigány régebbi letelepült lakos. A német részint gyártelepeken, bányákban van, a kisorosok és olaszok főleg erdőipari munkások. A cigány kivételével egyik sem állandó lakos.

Ezen táblázatból láthatjuk, hogy a népesség legsűrűbb a legbelső és legterméketlenebb a vaskóhi járásban, ahol a méjg lakható föld egy km² területére, 103 lakos esik, nemkülönben 100 lakos esik a belényesi járás 1 km² területére is. Viszont a lakosság sokkal ritkább az Alföld felé eső termékenyebb vidékeken.

Amint láthatjuk, a magyarság főleg csak két járásban, a belényesiben és a lénkéiben ér el jelentékenyebb számot.

A magyarság azon községekben, hol nagyobb számmal lakik, a következőképen oszlik el:

<i>A FELSŐVÖLGYÖN:</i>		<i>terület k. hold</i>	<i>magyar</i>	<i>oláh</i>	<i>egyéb</i>	<i>összesen</i>
<i>Vaskóhi j.</i>	Rézbánya	7148	114	551	24n	689
	Vaskóh	2041	415	848	7	1270
<i>Belényesi j.</i>	Belényes	4255	2134	1972	115 n, o	4223
	Köröstárkány	1857	1453	29	1	1483
	Kisnyégerfalva	702	252	199	1	452
	Várastenes	11584	1343	596	10	1949
	Körösjánosfalva	1359	316	191	45	552
	Belényessonkolyos	4210	444	350	99c	893
	Belényesújlak	3375	926	367	1	1294
Magyarremete	2709	882	451	1	1334	
<i>AZ ALSÓVÖLGYÖN:</i>						
<i>M.-csékei j.</i>	Magyarcséke	2608	815	878	11	1704
	Bihardobrosd	13139	430	1131	112 n, c	1673
<i>Tenkei j.</i>	Tenkeszélplak	2320	125	943	—	1068
	Kisháza	2796	258	1351	—	1609
	Gyanta	2766	1546	467	30	2043
	Tenke	6329	3388	448	21	3857
	Bélfenyér	4229	1519	6	6	1531

A feketekörös-völgyi magyarság családnevei a keveredetség mellett tanúskodnak. Míg a megye sík vidékein s általában az Alföldön nagy szerepe van a helységnevből és nép-

névből alkotott családneveknek, itt ilyen keveset találunk. Minél régebbi összeírást vizsgálunk, annál tisztábban látjuk, hogy a családnevek eredetileg keresztnevékből lettek és a nevek többsége még ma is ilyen. Ez a szokás a kalotaszegi magyarság közt is megvan. A feketekörös-völgyi magyarság sajátos módon szokta továbbképezni a keresztnévet, ugyanis a gyermekek nevét »-kó« kicsinyítő képzővel látja el, mint pl.: Erzsikó, Trézsikó, Petirkó vagy Petrikó, stb.¹²² Ezek a kicsinyített gyermeknevek olykor halálig rajta maradtak a tulajdonoson, sőt vezetéknevekké lettek. Így találunk már a legrégebb időtől kezdve a Fekete Körös völgyén ilyen képzésű családneveket: Balaskó, Petrikó, Laczikó, Gyurikó, Ferkó, Palkó, Sándrikó, Jancsikó, Jankó stb., melyek még ma is élnek.

Az ősi családnevek másik csoportjába tartoznak a foglalkozást és tulajdonságot jelző nevek. Legnagyobb nemzetsége a Fekete Körös völgyének a Boros, mely kereken 200 családot számlál. Nevét a szőlőtermeléstől vette. A nép ősi foglalkozásait tüntetik fel a Halász, Madarász nemzetségnevek. A régi iparágakat a Kádár, Fazekas, Kovács Varga, Molnár, Szabó, Köteles nemzetségek nevei, ezeken kívül más mesterségnévből csinált név kevés található. A Biró nemzetség őse bíró, a Katona és Kuruc nemzetség őse fegyverviselő volt. E két utóbbi név a Rákóczi világban keletkezett. Sajátságos, hogy testi tulajdonságot jelző vezetéknev kevés van s az országszerte általános »Kis« és »Nagy« családnevek itt igen gyéren fordulnak elő. E csoportba tartozik a Balog nemzetség neve.

Az eddig említett neveken kívül igen jelentéktelen a helységnévből és népnévből képezett családnevek csoportja. Ezek tulajdonosait a névből kifolyólag jövevénynek kell tartanunk. Kivételesek csak azok a családok, melyeknek a feketekörös-völgyi községek adtak nevet, mint pl. a Belényesi, Buzási, Cséki, Fenesi, Tarkányi, Újlaki.

Biharmegyéből származó családok az Árkosi, Bagosi, Csátári, Derecskéi, Diószegi, Egyedi, Kakucsi, Lugosi, Marosi, Megyeri, Pércsi, Sitrí, Szalontai, Szöllősi, Topái, Várad, Vásárhelyi.

A többi ilyenfajta név az ország minden részéből való.¹²³ Általában azt mondhatjuk, hogy a községnévből képezett családnevek tulajdonosai legnagyobb részben újabb jövevények és főleg Tenkén, Belényesen, tehát a mezővárosokban laknak.

¹²² A bíró unokáját Tárkányban Bírókó-nak hívják. Különben a nép más kicsinyítő képzőt nem ismer. Ez megfelel a »fi« családnév-képzőnek is.

¹²³ Erdélyi családnév sincs több, mint dunántúli, s már ez is amellett bizonyít, hogy Erdélyből jelentékeny beszivárgás sohasem volt. Ellenben, pl. Kalotaszegen, Inaktelkén több, mint 25 Tarkányi nevű család él.

A népnévből képezett magyar vezetéknevek zöme az oláhokra esik: »Oláh« nevű család 54 van a Feketekörös-völgyi magyar falvakban, mely ma mind kálvinista magyar. Legnagyobb részük a völgy magyarságának reformálásakor olvadt be. A Mócz nemzetség a magyar községekben 31 családot számlál, ezek csak kismérvben magyarok, Ungur nevű oláh család a magyar községekben 3 van.

A Magyar nemzetség 15 családot számlál. Székely 3, Török 4- Iξύη 1 család van. A Törökök már 1554-ben is itt laknak. A 6 Szász család régebbi, a 13 Német újabb eredetű, valószínűleg bányászok voltak az ősei. Czigány nevű csak egy van. A Tót nemzetség 17 családot számlál. Ezek újabb eredetűek, hamuzsírregetésre jöttek ide, aztán beolvadtak. Lengyel is 17 van. 1 Kozák, 3 Orosz, 4 Rác, 6 Horváth nevű családot is találunk a feketekörös-völgyi falvakban.

Az utóbbi két emberöltő alatt, különösen pedig újabban a vasutak kiépítése óta nagyon sok család beszivárgott Tenkére és Belényesre s a családnevek ezekben a helységeken hovatovább olyan összeverődött népeiségről tesznek tanúbizonyságot, amilyen az alföldi helységek lakossága. Belényesen hajdan sok volt a mesterségadta családnév, ma ezek a mesterségekkel együtt eltűntek. Különben Belényesnek már 200 év óta nincs megállapodott lakossága s családjainak fele az utóbbi 40 év alatt is teljesen kicserélődött. 300 év óta egy vagy több taggal 947 család (nemzetség) fordult elő itt a mai napig.

A családnevek¹²⁴ a családtagok száma alapján számítva típus szerint %-ban kifejezve a következőképen oszlanak meg:

	Kereszt- névből	Foglalkozásról tulajdonnévről	Feketekörös- völgyi hely- névből	Bihari helynévből	Egyéb helynévből	Népnévből
Belényes	30	53	—	1	13	3
Köröstárkány	54	21	2	—	19	4
Kisnyégerfalva	40	46	—	—	14	3
Várasfenes	49	42	4	1	3	1
Körösjánosfalva	22	52	—	—	3	23
Belényessonkolyos	44	43	4	—	5	4
Belényesújlak	40	54	—	—	3	3
Magyarremete	40	50	2	2	6	—
Gyanta	17	73	4	1	5	—
Bélfenyér	16	74	—	2	3	5
Tenke	25	52	1	1	12	9

¹²⁴Magyarok, oláhok vegyesen.

A magyar községek leírása.

Belényes

Benenus, Belenus, Belynes, Belénjnes. 1270.

A Fekete Körös mellett Apáti és Barakony közt is van egy Belényszeg nevű puszta.

Oláh neve Bejus, Beins a magyarból keletkezett.

Belényesről az Árpádkor vége felé hallunk először, mikor bányaajogot nyer. Mint egy nagy uradalom középpontja már ekkor jelentősebb hely volt. A pápai tizedlajstrom 1332—1337 közt jelentékeny adományt jegyez fel a város két papja adományaképen.

A váradi püspök birtoka lévén, sok kiváltságot kapott, s századokon át a völgy súlypontja Belényesen volt. Rézbánya-vidéki bányái sok lakost csalogattak ide s míg Rézbánya nem önállósította magát, Belényes főleg bányaváros volt. Ezután az ipar kezdett nagy mértékben fejlődni s maradt a nép foglalkozása a legújabb időkig.

A váradi püspökség pusztulása után mintegy 100 évig az erdélyi fejedelmek kezén volt s ekkor már felvette a protestáns vallást. Később ismét visszakerült a püspökség birtokába, de egy évszázad multán megint gazdát cserélt, a váradi gör. kat. oláh püspökségé lett minden tartozékaival együtt. Belényes a török világban sokat szenvedett. 1598-ban a török feldúlja, de 1600-ban már talpon áll. 1619-ben a török ismét itt pusztít; majd 1660-ban megint, 1665-ben a töröknek behódol. 1682-ben a rácok pusztítják el, akiket azonban a város alatt Tököly szétver. A kuruc világban megerősített várkastélya volt.

Belényes a Fekete Körös mellett részben az ártér szintjén, részben a legalsó terraszón, részben a hegyoldalon fekszik. A vajdafalvi (Vajdafalvárói, melyet most Nyimesd-re változtattak) patak keresztül megy a városon, mely egyébként közlekedő utak csomópontja. Majdnem minden utcája községi vagy megyei útban folytatódik. Közepén nagy négyszögletes piactér van, meléen minden csütörtökön egy alföldi országos vásárral vetekedő népes hetivásár szokott lenni, ahol az egész Felső-völgy találkozik ilyenkor egymással.

Belényes egészen a XVII. század közepéig magyar volt, 1600-ban a következő családok lakták:

Baksa 1, Bálás 2, Bárdos 1, Burján 1, Begrés 1, Beké 1, Berze 1, Benkő 3,¹²⁵ Boldi 1, Borbély 2, Csapos 2, Csenke 1, Csösz 1, Demeter 2, Detri 1, Dienes 2, Fazekas 3, Fenesi 1, Fodor 1, Gál 2, Gerceze 2, Gieb 1, Hegedüs 1, Horváth 2, Ignát 1, Ijjártó 1, Ispán 1, Jakab 1, Kalmár 1, Kapta 1, Károly 1, Kasza í, Király 2, Kis 4, Kocsis 1, Kóhi 1, Kömpe 2, Komptor 1, Kondorosi 2, Kóródi 2, Korsós 1, Koszta 2, Ko-

¹²⁵ (1552-ben is itt van. Bunyitay i. m. III. 356.)

vács 4, Kovács 1, Literátus 11, Magyar 1, Meliczei 1, Miklós 1, Molnár 1, Móricz 3, Móriczi 1, Nemes 1, Nyerges 1, Oláh 2, Örvös 1, Oswald 2, Ötvös 1, Padicz 1, Pap 5, Peczei 1, Piczás 1, Rab 1, Rác 1, Rózsa 1, Sándor 1, Sánta 1, Sinka 2, Sisinaczi 1, Somogyi 1, Surna 1, Szabó 9, Szarka 6, Szász 2, Szőcsi 10, Szombati 1, Tordai 1, Török 1, Tárján 1, Vajda 2, Varga 10, Vas 1, Vincze 2, Zöld 1.

Amint a nevekből láthatjuk, a 83 családnév között alig van 5 oláh. E családok legnagyobbrészt eltűntek Belényesről, a régi nevek közül ma csak húszat találunk meg, s a kontinuitás sem mutatható ki minden esetben. 1870-ben Belényesben 624 család van, 1910-ben pedig 730. Olyan családnévet, amely 1870-ben is, 1910-ben is itt él, 140-et találunk. 1870-ben még megvolt, de azóta eltűnt 298 család. 1870-ben még nincs itt, azután jön 374 család; 40 év alatt tehát Belényes lakosságának fele kicserélődött! Mivel Belényes iparos város volt mindig s mint tudjuk, az ilyeneknek a lakossága folyton változik, ezen nem lehet csodálkoznunk. A bányák pusztulásával és az oláhok felelte gyors szaporodásával vele járt az általános elszegényedés, ami miatt aztán a magyar iparos elem kihúzódott, s helyébe az oláh szegénység, s a kulturális központot kereső oláh intelligencia tódult. Oláhhá lett magyar igen kevés van Belényesen. Veszteségünk csak főbeli, de nem fajbeli. Területileg pedig csak a belsőségeken vesztettünk, Belényes határára azonban már régen rátették kezüket a tarkányi magyarok, úgyhogy Belényes város lakosságának alig van valami szántóföldje.

A város lakosságából oláh 1600-ban 6%, 1715-ben 4%, 1720-ban már 13%, 1770-ben 30%, tehát majdnem egyharmada a lakoságnak. Ezidőtájt sok reformátust elkatolizáltak és sok, régebben református családot találunk oláh keresztnevekkel, mint pl. Szabó Jovul, Markos Flora, Fenesi Tógyer, Nemes Pántyc, Hajdú Irimie, Sebesi Prekup, Veres Tógyer, Molnár Lup stb. 1828-ban számuk már 42%, 1910-ben 46.5 % Magyarul tud 85% 1600-ban még az egész város református volt, a róm. kat. egyház a XVII. század végén kezdett újjászervezkedni. Ma már a régi református népességéből csak 19% maradt. A róm. katolikusok száma 16%. A XVIII. század elején kezd a gör. keleti oláhság beszivárogni s ma már a lakosság 27%-a, jöllehet a XVIII. század vége óta a görög katolikus egyház onnan toborozza a híveit, akiknek aránya ma 23%. A magyarság csökkenését pótolja a legújabbban behúzódó s máris 15%-ra rúgó zsidóság.

1704-ben 5 darab szántóföldje volt összesen 52 köblös. Ebből egy 5 köblöset az udvarbírák fogtak a községéből, mely ekkor ugar volt. A községnek csak egy 20 köblös földje volt őszi búzával bevetve, három darab: egy 20, egy 12 és egy 5 köblös szintén ugar volt. 3 rétjük is volt ezeken összesen 66 szekér

széna termett. 1720-ban a határ két mezőben van s háromszor szántják.

Határuk beosztásáról az 1770. évi urbáriumban ezt vallják: »A szántó földjeink két fordulóban vannak és a trágyázást az olyan esztendőben, midőn szántani akarjuk, megkívánják, különben kétszeres búzát teremnek, azokat is kerteléssel tartani kéntelenítettünk. Legelő igen kevés, csak amely fordulót egy esztendőbe nyomásba hagyunk, azon marháinkat járattjuk.«

Rézbánya

Kys Bana¹²⁶ 1599. Kis Bania²⁷ 1600.

A feketekörös-völgyi bányákat egészen a XV. század végéig Belénycsből kezelték s »belényesi bányák néven szerepeltek. Mivel már ez időtájt nagyon elhanyagolódtak, Domokos váradi püspök a bányákat újra berendeztette s 1501-től Rézbánya, másként Kisbánya lett a bányászat központja, melyet ekkor említenek az irások először. Míg kezdetben nemes fémeket kutattak, a XVI—XVII. században inkább vasra és rézre bányásztak.¹²⁸ Innen van a városka neve. Eleinte Kisbányának nevezték, az oláh is ezt a nevet őrizte meg a Baica névben.

Rézbánya a Beszélő szirt lábánál a Fekete Körös szűk völgyében fekszik. Típusos patakmenti község, csak egy utcája van, melyen a Körös folyik végig.

Rézbánya keletkezésétől egészen a hanyatlásáig magyar volt. 1600-ban a következő családok lakták:

Ambrus 5, Balaskó 2, Bányász 1, Bene 1, Benkő 1, Bolka 1, Buga 1, Cseh 1, Csik 1, Demeter 1, Filep 2, Hensel 1, István 1, Jankó 1, Kása 1, Lukács 2, Maczdó 1, Nán 6, Palkó 2, Sarag 2, Seban 2, Tódor 1, Tóth 1, Ungor 1, Varsály 1, Vörös 1.

A XVII. század végén a rácok elpusztítják, különben is a bánya erősen hanyatlik, ezért a magyarság lassanként kihúzódik belőle. 1704-ben jelentékeny számú oláhságot is találunk már benne, de az 1715—1720. évi összeírásokban megint csak tisztán magyarok lakják, de csak az Ambrus nemzetség és a Gábor család, összesen 4 háznép. 1770-ben az Ambrusok 9 családján kívül 12 oláh család lakik Rézbányán, tehát 75%. Ekkor újabb bányászokat telepítenek be, mintegy 130 családot 182 családfővel. Ekkor a lakosság fele oláh, másik fele magyar és német, meg egy kevés tót.

Ma oláh $80 < y_0$, német $3 < y_0$. Magyarul tud $30 < y_0$. Az ősi református elem teljesen kivándorolt, sok családja a feketekörös-völgyi magyar falvakba húzódott be, sok meg itt hagyta még a vidéket is. Ma a magyarságot újabban beköltözött római katolikusok és zsidók képviselik.

¹²⁶ Orsz. ltár. Die. oonser.

¹²⁷ Orsz. ltár. Urb. et conser. fasc. 17. no. 6.

¹²⁸ Wenzel G. Magyarország bányászatának krit tört. Bp. 1880. 119.1.

Vaskóh

Krayova 1599 129. Kraiova 1604. Vascho 1704.¹²⁹

Vaskóh a XV. században keletkezett, amikor a belényesi bányákban a vasbányászat lépett előtérbe. Neve vaskohót jelent, oláhul régen Krajovának hívták, most Vaskónak mondják.

Mint Rézbánya, úgy ez is út- és patakmenti község, újaniiban a tőszomszédos Baresttel egyesült. Hegyek lábánál hullámos síkságon fekszik.

Hogy kik lakták hajdanában Vaskóht, összeírások hiányában nem tudjuk. A legelső 1704. évi összeírás szerint kizárólag oláhok lakják. Még 1828-ban is alig van a községben 3—4 magyar család. Most már 33% a magyarság és a lakosság 66 %-a tud magyarul. A magyarság zöme róm. katolikus, csekély számban zsidó és református. Magyarosodását főleg annak köszönheti, hogy járási székhely, s hetivására is van.

Mivel Belényest, Rézbányát és Vaskóht átmenő magyarság lakta s lakja ma is, a községek belsősége és külsősége települési szempontból semmi jellegzetességet nem mutat, ezért e helységekkel bővebben nem foglalkozunk. Az ősi település jellegét a magyar falvakban kell keresnünk.

Köröstárkány

Tarkand, Tharkan 1332—1337. Nagy Tárkány 1614.¹³¹

Tárkány neve valószínűleg török-tatár eredetű személynév,¹³² oláh neve Tarkaja. Tárkány hoz tartozott hajdan a XVII. században keletkezett Kistárkány (Tarkaicza, újabban Tárkányka) is.

Legelőször a pápai tizedlajstromokban találkozunk a nevével. Említi Scolari püspök levele is 1422-ből mint magyar községet. 1478-ban már szőlőművelésről is van emlékezet.¹³³ Sorsa, mint a többi magyar falué egy volt Belényesével.

Régi temploma 1575-ben épült. 1600-ban már református. Valószínűleg a fejedelmek alatt erdélyi papok reformálták, mert az egyházi szokások ma is erdélyiek. 1660-ban Tárkány a fejedelemé, emlékét még most is őrzi az ú. n. Fejedelemerdő. Portáinak száma 1552-ben 29, 1554-ben 20, 1555-ben 26, 1597-ben 18, 1599-ben 33, 1600-ban 23, 1604-ben 4, 1704-ben 7V₂ s ebben az évben 32 család lakik rajta.

¹²⁹ Orsz. Itár. Die. cotiser. Tom. VIII. Bihar.

¹³⁰ Urb. et conscr. Fase. 17. No. 8.

¹³¹ Tarkányi réf. egyh. anyakönyve. I. k.

¹³² V. ö.: descensus comanorum »Thwrgonpetherzallasa« Orsz. Lt. Dl. 23518. Tárkánnyal tőszomszédos Tatárfalva is.

¹³³ Bunyitay i. m. III. 477..

Bár a XVI. század végén a töröknek hódolt, mégis Tárkányt nem pusztította az ellenség. De a lakosságot mindamellett sok csapás érte. 1738-ban a pestis félév alatt 99 felnőttest vitt el több mint felét a lakosságnak. Az 1836. évi kolerában 34, az 1873. évben 133 lélek pusztult el az anyakönyv adatai szerint. Ez években ugyanilyen arányú pusztuláson ment keresztül a többi község is.

Tárkány ősi foglalkozásai voltak a fazekasság,¹³⁴ kádárság, szőlőművelés és pálinkafőzés. 1645-ben a belényesi és belényesvidéki magyar fazekasok céh-artikulusait Rákóczi György megerősíti.¹³⁵ Még 1704-ben is sok fazekas van Tárkányban. Ugyanekkor átalagokat tartoznak készíteni Belényesre az uraságnak. Szőlőt sokat műveltek, 1770-ben a belényesi szőlők egyrésze már a kezükön van. Ugyanekkor már a pálinkafőzéssel is foglalkoznak,¹³⁶ s községi határozat 1788-ban, hogy aki bort mér, cégérül az ablakban kancsót vagy palackot tartson in natura, vagy festve«.

Köröstárkánya Fekete Körös mellett részben apart, részben a legalsó terras szintjén fekszik. Főutcája a községi közlekedő út, másik, a főutcával egyenrangú utcája a tarkalczai utca, mely a szomszédos Tarkalczára vezet. Ez az utca még akkor volt jelentékeny közlekedő út, amikor Kistárkányon át a Béli hegyeken keresztül élénk volt a közlekedés a Tárkány¹³⁷ völgyén Menyháza és Bél felé. Az utat Kistárkány fölött Déva vára őrizte. A Tárkány vize az udvarok lábján folyik. Tárkány tehát útmenti község útelágazással. E két utca sikátoraiból nőttek ki a többi utcák, ami a telkek menetéből jól látható. A Tárkány pataktól délre eső terület későbbi 3 megülés eredménye. Előszói* a főutcát folytatták a nyugat felé kiszakadó sikátorig. Majd a telkek lábját s a sikátort szállották meg. A sikátor külső oldalán pár oláh cigány lakott, aki ma már teljesen megmagyarosodott. Végül 2 kis telek van a patak partján a község földjén, szegény embereké.

A tarkalczai utca végén levő két telektömb is újabb megszállás eredménye.

Régi megülésű az Olaszi-utca jobboldala is, a baloldal azonban újabb. A Mocsár-utca sikátorból keletkezett, vége még nem régi. Belényesújlakon hajdan köztér volt s mint ilyenre építették később az iskolát, községházát és a községi korcsmát. A templom ősidők óta mai helyén áll s részben még a refor-

¹³⁴ Matheus Figulus de Tárkány már 1535-ben említették, mint a krakkói egyetem tanulója. Révész: Prot. Figyelm. 1874. 43—48.

¹³⁵ Céhlevelük a Nemzeti Múzeumban.

¹³⁶ Orsz. ltár. 1770. évi urbárium.

¹³⁷ így hívják még 1704-ben a Tarkalczai patakot.

újraosztásnak semmi nyoma,¹³⁸ mert a telkek alakja régi osztás jellegét mutatja. A családok összekeveredésének oka az volt, hogy még 1600-ban a mainál sokkal több, de tagra nézve kevesebb családja volt »Nagy-Tárkány város«-nak. Ma tisztán földművelő nép lakja, de azért némileg városi külsejű ma is. A telkek régesrégen elaprózódtak s a családok szaporulati feleslegé a végeken vagy a kihaló családok telkein helyezkedett el. Egy bokorban csak a Benedek nemzetség egyik része lakik a község déli végén, de lelkei elárulják, hogy utólag, kertbe \települtek.

Annál jobban megmaradt azonban a határban való ősi elhelyezkedés emléke a dűlőnevekben.

A dűlőnevek kétfélék, családnevekből képzettek és tulajdonságot jelentők. A családnevekből képzettek rélnevek. Ha figyelembe vesszük Vöröstárkány község települési térképeit, láthatjuk, hogy a dűlők egyrészén még ma is rajla gazdálkodik a névadó, így pl. a Szabó réten, Tamás réten, Bírta réten, habár idők folyamán sok parcella más család kezébe jutott. Mivel ezek a rétek a két erdő közt a Tárkány vize mellett fekszenek, minden valószínűség szerint erdőirtásokból keletkeztek s *az irtók első foglalás útján juthattak hozzájuk*. Mivel mind a három család már 1600 előtt is itt lakik, *az első foglalás a XVII. század előtt történhetett*. Hasonlóképpen családnévvel jelöltetnek a többi rétek is, pl. Mátyás rét, Oláh rét. Mini az említeti három rét esetében, úgy itt is a névadók századok óta itt laknak s bizonyára első foglalás útján, éspedig jobbára irtás által juthattak e földekhez. Ma azonban már nem birtokosai még részben sem, míg ellenben az említett három rétnél éppen azt láttuk. Sőt a Pitás rét, Gad rét névadója az 1600. évi összeírásban szerepel utoljára. A Palasági¹³⁹ rét, Hajdú rét névadó családai meg már 1600 előtt eltűntek, mert egyik összeírás sem említi őket.

Hogy a családok tényleg irtás által jutottak földjeikhez, mutatja a Melicze irtás neve, melynek névadó családja a Meliczei 1600-ban Belényesben szerepel utoljára. A Györgyi kert, Sipos dűlő nevében is egy 1600 előtt kihalt család neve lappang, lile szőlője a hagyomány szerint a tárkánykai lile nevű oláh családé volt, attól vették meg már régen.

A Palaság, Horgos, Körtvélyes rendkívül apró parcellái tulajdonképpen szőlőföldek. Mivel Tárkány már 1478-ban is szőlőművelő község, a földek szerfölötti elaprózódásán nem lehet csodálkozni.

¹³⁸ Noha 1843-ban tényleg nagy tűz volt.

¹³⁹ Palágyságnak is írják, a Palágyság különben Szatmármegyében van a Szamosközön.

A község ősi közös szántóföldjei azon dülők lehetnek, melyeket valamely tulajdonságnévvel jeleznek. Ilyenek a Nádas, Porondok, Csigára, Mocsár. A többi szántóföldek később részint erdőirtásokból, részint legelő vagy rét átalakításokból keletkeztek. Erdőirtásokból lettek Sipos-, Bujdosó-, Melicze-irtás, — Bikkes dülők, továbbá a szőlőhegyek mögötti Rikasnak, Rikácsoknak nevezett dülő, mely kedvezőtlen fekvése miatt valószínűleg utoljára kerülhetett irtásra. Neve az oláh-szláv rícati = túrások, ásások szóból keletkezhetett.

A legelő rovására a Kovácsiban levő kevés szántóföldet szakíthatták ki.

Idők folyamán a nép a réteket is lassanként felszántotta, úgyhogy az említett dülőnevek ma mind szántóföldet jelölnek, melyeken kaszálók, rétek vetésekkel elegyesen vannak.

Tárkányon a beltelek (kertek) egy része sík róna fekvésű, főleg káposztatermelésre előnyösen használható, helyenként gyümölcsstermeléssel mellékhasznot ad. Másrésze lapályos fekvésű a beltelek között, majd hegyi fekvéssel a szőlők aljában, itt-ott száraz, sovány termőképessége csekély, de gyümölcsfának, azért nem rossz. Úgy a termőréteg, mint az altalaj barnássárga kötött agyag.

A szántóföld a Bontafüzesben sík róna fekvésű, mivel közel is van a községhez, könnyen trágyázható, nedvessége üde. Néha a Körös áradása itt-ott veszélyezteti. Úgy a termőréteg, mint az altalaj barnás kötött, helyel-közzel lazább homokos agyag. A Csigára mérsékelt emelkedettségű, majd lapályos fekvésű, helyenként kavicsos, vizenyősségre hajló, trágyázással könnyen javítható. Termő rétege kemény, kötött barnás agyag, az altalaj barnássárga. A Birta rét emelkedett, dombos, majd részben szelídebb völgyi fekvésű, itt-ott kavicsos, csekélyebb termékenységű, de javítható talaj. Felső rétege barnássárga kötött agyag, altalaja világosabb barnássárga. A Palasági rét magas, dombos fekvésű, majd meredek hegyoldalas, a községhez távolabb eső, nehezen szántható, porhanyó trágyával is alig javítható, sovány, hideg talajú; termőrétege és altalaja világossárga kötött agyag.

A rétek a Rikasban lapályos, forrásos, majd szűk völgyalji fekvésűek. Termőrétegük barna, mocsáros agyag, altalajuk barna, kötött agyag. Növényzete sás, káka; nehezen kaszálható, talaja silány, a községtől is távol van.

A szőlő a Bujdosóban többnyire magasabb, hegyi fekvésű részben keletdéli, majd délnyugati fekvéssel. A filokszera pusztítása óta elhanyagolt állapotban van, ritka tőkeállományú, gyenge, csekély termésű. Termőrétege részben barna, majd sárgás agyag, altalaja barnássárga kötött agyag.

A legelők általában rosszak. A káposztás kertben a „Fekete Körös iszapolja, itt-ott éger- és fűzbokros, majd mérsékelt emelkedeltségű hegyi tisztás. Termőrétege szürkesszínű homokos, majd világossárga kavicsos vegyült agyag, altalaja pedig víz-áradáshordta homokos, majd sárga kavicsos agyag. A Kovácsi mérsékelt emelkedett, majd magasabb hegyi fekvésű, bokros, termőrétege világossárga, köves agyag, itt-ott kövel van borítva is, altalaja is ilyen.

A tárkányiak szántóföldjeiket 1720-ban 3 nyomásban használták, az 1828.-i urbárium azt mondja róluk: »szántóföldjeiket fordulók nélkül egyenesen használják, azoknak $\frac{1}{3}$ részét ugarnak hagyják«. Őszi vetésnek kétszerest, tavaszinak tengerit vetettek. Trágyázni keveset szoktak, hanem ha kimerül a föld, inkább kaszálónak hagyják. Ma három részre osztja apró földjeit a tarkányi ember, egyik részbe búzát, másikba tengerit, a harmadikba lóherét vet. A lóherét a búzával veti el, ekkor a föld pihen is, szénát is ad. A tengeri helyett olykor zabot is vet. *Jóllehet dülő utak nincsenek, vetéskényszeret nem ismernek*, csak tilalmasban tartják aratásig a földet, azután a tarlót s kaszálás után az ugart, rétet legeltetik. A jószágra természetesen nagyon vigyázni kell, hogy a szomszédos tengerikben kárt ne tegyen.

Ha Tárkány települési térképét figyelmesen vizsgáljuk, láthatjuk, hogy az ősi szántóföldek dülőit a családok parcelláinak elkülönítésével bizonyos meghatározott nagyságú földtáblákra lehet osztani. Ilyen egyenlő földdarabok csakis osztás és nem osztozás útján jönnek létre. Mivel pedig egy-egy dülőben a családok legnagyobb része előfordul, *Tárkányban is évenkénti nyilas földosztást kell feltételeznünk*. Valószínű, hogy a kihalt családok rétjei is közössé lettek s ezeket is éppenúgy felosztották maguk közt. Az élő családok az ő ősi jusson szerzett földjeikről szabadon rendelkezettek, s osztozkodtak.

Nagyon tanulságos volna a régi urbáriumok és a telekkönyv alapján a földfelosztás mikéntjét s a földdarabok elaprózódását végig kísérni, de helyszúke miatt erről ez alkalommal le kell mondanunk, csupán a határ mai térképét mutatjuk be a földbirtokosok feltüntetésével. A családnevek után írt számok a 1900-ban élő családok számát jelzik, az évszámok azt az évet, amelyben a családot legelőször összeírják. Az 1600-ban összeírt családok ősieik.

A lakosság mindig magyar volt, azonban mint a nevek mutatják, pár oláh is lakott közöttük, de ezek mind beolvadtak, úgyhogy Tárkányban ma nincs egyetlen oláh lakos sem. Vallásuk tisztán református. Rendkívüli szorgalom jellemzi a tárkányiakat. Élelmesség, ravaszság dolgában túltesznek még

a zsidón is. Nagyon össze tartók s állandó lakosul sem más nemzetiségűt, sem más felekezetűt maguk közé be nem vesznek.

A tarkányi magyarok a környéken igen erősen terjeszkednek. E terjeszkedésük már több mint százéves. Szívós kitarással vetették rá magukat a szomszédos falvakra s a belényesi határ szántóföldjeinek legnagyobb része a kezükön van már, de övéké Dragánfalva, Mézes, Czigányosd, Tatárfalva, Kisnyégerfalva szántóföldjeinek jórésze is. Van földjük a fenesi határban is. Most vettek a papmezővalányi határban 875 hold földet legelőnek, úgyhogy az idegen határban levő, többnyire oláhoktól vásárolt birtokuk megközelíti a 2000 holdat, jóllehet a földbirtoknak roppant ára van e vidéken. Tárkányban egy hold szántóföld pl. 2400 koronát ér. Szegény ember Tárkányban nincs s a bírónak, bár darócos, bocskoros ember, 200.000 korona értékű vagyona van .

A határból nem termő 10%, erdő 25%, legelő 16%, rét 3%, kert 1%, szőlő 3%, szántó 38%.

Kisnyégerfalva. Negerfalva 1422. Negherfalva 1552.

Kisnyégerfalva, másként Feketefalva nevét a község alatt a Fekete Körösbe szakadó Fekete pataktól vette. 1422-ben már mint magyar községet említi Scolari András püspök levele.¹⁴¹ 1552-ben 11, 1554-ben 10, 1555-ben 122 telke van. 1614-ben már református vallású.¹⁴² Századokon át a legszorosabb viszonyban volt Tárkánnyal s ma is a tarkányi ref. egyház filiája. Valamikor népesebb volt, de Tárkánnyal egyidőben itt is nagyon megtizedelte a ragályos betegség a lakosságot.

Kisnyégerfalva az egyetlen feketekörös-völgyi magyar község, melynek egész határa síkság és a község is nem terrazon, hanem az ártéren fekszik. Köröstárkánnyal híd köti össze. A Belényes-Vaskóhi országút Kisnyégerfalva főutcája végénél halad el s a főutca az országútra merőleges, ezért típusos útféli községnek mondható. Egyetlen utcája van, mely a református templomnál meggömbül s a Tárkány felőli oldal itt kissé megnyílik. Ezen a sikátoron közlekednek Tárkány felé. A sikátor és a Körös vize között vízimalom és kovácműhely van. A főutca déli végét ma is becsukható, egyszárnyú »mezőkapu« zárja el, északi végéről a kapu már eltűnt. Református temploma a község egykori központjában az utca közepén az ősi templom romjain épült; az oláh templom a községet keresztül szelő kis

¹⁴¹ Váradí káptalani levéltár 14., 21.

¹⁴² Tarkányi ref. egyház anyakönyve. I. k.

patak partján van, mely patakocska egykor a falu végét jelezte.

Kisnyégerfalva ősi települése igen nagy változásokon ment keresztül, úgyhogy ma már alig lehet felismerni. Az ősi csa-

b: 1704 előtti család, c: 1701—1715 közt, d: 1715—1720 közt, e: 1720—1770 közt, f: 1770—1828 közt, g: 1892—1910 közt települtek be.

A *-al jellettek 1876 óta kivestek. 1876 óta behúzódtak: Argyelán 1, Balla 1, Benedek 1, Borha 3, Csik 2, Egyed 1, Gávra 1, Gyulai 2, Heregyó, Jako 1, Mándra 1, Mátyás 2, Rác 1, Sebestyén 1, Tamás 1.

A *-al jellettek 1876 óta kivestek. 1876 óta behúzódtak: Argyelán 1, Balla 1, Benedek 1, Borha 3, Csik 2, Egyed 1, Gávra 1, Gyulai 2, heregyó, Jako 1, Mandra 1, Mátyás 2, Rác 1, Sebestyén 1, Tamás 1.

ládok ugyan nem veszték ki, de nagyon lefogytak, vagypedig szerfölött keveset szaporodtak az utóbbi két évszázadban, ősi családok a Tenkő, Boldi, Hincz, Izsák, Antal. A Tenkő nemzetiség már 1600-ban is egyik legnépesebb nemzetsége volt Tár- Az oláh templom és a másik oldali Boros nemzetségen felül

I. Parasztgazdaság.¹⁴⁴		
<i>Részlet- szám</i>	<i>Helyrajzi szám</i>	<i>Négyszög- öl</i>
1.	57. házsám 52, udvar s kerttel	415
2.	79. Szántó Vízköz kertalján	800
3.	99. Szántó Melegvízen	300
4.	111. „ „	400
5.	137. „ „	100
6.	249. „ Pisztrángoson	600
7.	263. „ „	200
8.	349. „ Kertalján	400
9.	467. „ Veresmezőn	800
10.	559. „ „	800
11.	678. „ Dinnyés kertben	1200
12.	707. „ „	1000
13.	882/a. „ Alsómezőn	600
14.	893. „ „	300
15.	914. „ „	400
16.	950. „ „	600
17.	965. „ „	600
18.	1062. „ „	400
19.	1132. „ „	200
20.	1161. „ „	400

A birtokrészletek száma rendes esetekben 18—22 között ingadozik, de legtöbb esetben 20 parcella van egy birtokos nevében. *Ez azt mutatja, hogy a falu határában 20 helyen osztottak szántóföldet, éspedig egy mai dülő nem egyszerre, hanem többször került osztás alá, aszerint amint nagyobb volt vagy kisebb.* Mivel az ősi családok parcellái az újabbakéval vegyesen vannak s az ősi családoknak sincs több vagy kevesebb parcellájuk mint az újabbaknak, *bizonyos, hogy a falu lakossága földközösségben élt s a közös földet nyilas osztással osztotta.* Mivel az 1770—1828 közti családoknak egyforma birtokteste, nyila van, bizonyos, hogy az utolsó nyilas osztás 1770 után történt. Sajnos, a múlt század 70-es éveiből származó telekkönyvnel régebbi névlajstrommal nem rendelkezünk, csak az 1828. évi urbáriumot használhatjuk; az ebben összeírtak azonban 1870-ben mind egész nyíltulajdonosok. A határ ma az utolsó nyilas osztlás képét mutatja. Miután a parcellák egyéni tulajdonná váltak, gyorsan aprózódni kezdtek, ma már a 8—10 négyszögöles parcella sem ritkaság. Nyégerfalva 1876. évi térképén 1710 parcella van. A község határából szántó 535 kat. hold, így az átlagos parcella nagyság 607 négyszögöl, mely még kisebb, ha az urasági földet nem vesszük figyelembe.

¹⁴⁴ A későbbi rendezésnél egynolcad teleknek van véve.

Az 1828. évi urbárium szerint a jobbágyok földjeiket for-*
dülő nélkül szabadon használják, azoknak 7_3 részét ugarnak] hagyják. Vetni kétszerest, rozsot és tengerit, továbbá kevés zabot szoktak. A szántóföldből egész nyila volt a gör. kat. plébániának. A ref. iskolának 2 szál földje volt, a gör. kat. iskolának, a ref. és gör. kat. egyházaknak 1—1, a belsőségeket nen* számítva. Földesúr a gör. kat. püspök, akinek 55 magyar hold birtoka van egy tagban. Az úrbéri rendezéskor 1878-ban a határ 4 részében 7 darab legelőt különítettek el a volt úrbéres község részére, mely együttesen 77 hold.

Kisnyégerfalva határában szőlő, kert, erdő nincs. Nem termő terület 11%, legelő 11% rét 10%, szántóföld 77%.

Várasfenes

Fenes 1291. Alsó-Fenes—Felsew-Fenes 1552. Magyar-Fenes—Felsew-Fenes 1554.

Neve a fenyővel van vonatkozásban,¹⁴⁵ a község határáhozi ugyanis még most is rengeteg erdő tartozik. Eleinte Fenesről neveztek a várat is. Említi 1332—1337-ben a pápai tizedlajstrom is, valamint Scolari püspök levele is 1422-ben, mely szerint magyar község.

A két Fenesnek Füzeggyel 1552-ben 42, 1553-ban 32 telke volt. Az anyakönyv adatai szerint 1600-ban már ref. egyház. 1613-ban panaszkodik Omer pasa, hogy Fenes a többi magyar községgel együtt nem fizeti az adót a töröknek.

Várasfenes a legtípusosabb patakmenti község. Egyetlen, de igen széles utcája egyúttal a fenesi Nagypatak ártere, mely nagyrészt olyan erdős-ligetes ma is, hogy egyik oldalról a másik nem látható. Újabban a fenesi faipartelep vasútja megy végig a főutcán a patak mellett s a szükség arra kényszeríti a lakosokat, hogy lassankint az árterületet is megszállják, így a liget helyén egyre több házat találunk.

Várasfenes nem esik közlekedő útba, sőt szomszédaival is csak kerülő úton érintkezhetik. A felette szűk völgy települőhelynek nem volt soha sem alkalmas. Nem is a maguk jószántából jöttek ide az első települők, hanem a Nagypatak völgyének egyik magaslatán emelkedő Bélavár miatt, melynek valamikor a fenesi magyarok szolgálai lehettek. A várat a közhit szerint valamelyik váradi püspök építette Belényes védelmére,, azonban valószínű, hogy a vár jóval régibb magánál Belényesnél is. A vár távol esik Belényestől s ha ennek a városnak a megoltalmazását akarták, akkor sokkal közelebb is találtak volna várépítési© alkalmas magaslatot.

¹⁴⁵ V. ö. Oklevél szótár: Fényes

A vár a Nagypalak völgye, illetőleg a gyepűrendszer megvédésére épült, mert a Fekete Körös szurdokán kívül ez az egyetlen út, melyen a Felsővölgyből a Hencztelő és Templomtető¹⁴⁶ meghágásával Bélörvényesen át az Alföldre lehet jutni, mégpedig hamarabb, mint a Fekete Körös völgyén.

A házak a völgyfenék szintjében épültek, de a telkek az utcától kifelé gyorsan emelkednek s végeik már a hegytetőn vannak. A tornyok gombja a hegytetők szintjén alul, van, de a hirtelen emelkedést a telkek rövidségéből is láthatjuk.

Ahol itt-ott a Nagypatakba futó erek vagy vízmosások valami szekerrel is járható lejtőt teremtenek, ott sikátorok vezetnek ki a faluból a szántóföldekre. Ezek a vízvájta bevágások azonban olyan keskenyek, hogy a sikátorok sohasem épülhetnek be s nem nyernek mellékutca jellegét. Láthatjuk tehát, hogy Fenes összes közlekedése a vizek lefolyásai mentén bonyolódik le, ami a többi magyar községtől megkülönbözteti. E település szempontjából alkalmatlan térszínviszonyokkal az első települők a völgyi út és a vár miatt voltak kénytelenek megalkudni.

Fenes hajdan két községből állott. Alsó- és Felsőfenesből. Alsófenes magyar volt, Felsőfenesen kevés oláh is lakott. Alsófenes ősi kőtemploma hajdan a község alsó végén, a mai ref. temetőben állott, ma a község; közepe táján van. Valószínűleg akkor építették ide a ref. templomot, mikor a két község egyesült, mert a két község határa e tájon lehetett.

Fenes, mint láttuk, igen régi község. Évszázadokon át jóformán semmit sem szenvedett, ezért ősi települését egészen a legújabb időkig semmi sem bolygatta meg. Most a, faipartelep sok új családot hozott a községbe, de ezek még nem tették felismerhetetlenné a sok évszázados település képét.

Úgy látszik, hogy az ősi családok belsőégeinek határai a sikátorok voltak, melyeket eredetileg az ottani családról neveztek el. A Nagypatak partján alulról felfelé haladva a következő települést találjuk:

A balparton a legelső nemzetség az Egyed, mellyel 1600-ban Felsősolymosón is találkozunk. Ennek belsőége az 1870. évi telekkönyvi térképen feltüntetett, de ma már beépített Berhencz sikátorig tartott, ahol a Berhenczek földje kezdődött, mely viszont a Vura sikátorig tartott. Innen kezdve fel majdnem az oláhság kezdeténél levő sikátorig két igen ősi és népes család birtokában vannak a telkek, ezek a Vura és a Halász nemzetségek. A felettük levő szántóföldeket is róluk nevezik Vurahalászpataknak. A két nemzetséget egy sikátor választja el.

¹⁴⁶ Bizonyos, hogy a Fenesi hegyek gerincén templom sohasem volt, hanem a nép a gyepű nyomokat nézi templomromnak.

Mivel az Egyedek 1715—1720 között tűnnek fel Fenesen,¹⁴⁷ a Berhenczek pedig 1720—1770 között, nem ezekben kell keresnünk a hely legelső telepeseit. Fenesnek már 1600—1704 közt is a legnépesebb nemzetsége a Vura s az Egyedek és Berhenczek földjén még mindig sok telket bírnak, ezért azt hisszük, hogy az említett két nemzetség ezek földjére szállott be s a Nagypatak balpartja 1700 előtt egészen a Halászkő és Vuráké volt.

A Halász nemzetségen felül van a Boros nemzetség zöme. Szintén igen régi család, melynek gyökere azonban nem itt, hanem az Alsó völgyön, Gyantán van, de ez az ága már századok óta itt lakik.

Nézzük a jobboldal települését! Alulról felfelé csaknem a ref. templomig két nemzetség lakik, a Miklós és Imre. Mindakettő Fenes legősibb családjai közé tartozik. A Miklóst 1600-ban Belényesben is ott találjuk. Az Imre család valamikor népesebb volt, de e században már fogyásnak indult. E két családi apró telkei ma úgy össze vannak keveredve, hogy a két ősi telket nem lehet széjjelválasztani. Ezeken felül a templomi' mellett találjuk a Kovács nemzetséget, mely 1720—1770 közt jön Fenesre Tárkányból vagy Belényesből, mely helységekben több taggal szerepel már 1600-ban is. A ref. templomon felül a Fenesi nemzetség telkeivel találkozunk. A nemzetség neve után ítélve, kétségtelenül helybeli eredetű, de más községbe ment, holt faluról nevezték el s azután 1720—1770 között visszatelepedett. Mivel úgy a Kovács, mint a Fenesi család újabb jövevény s nagy számmal élkelődnek közbük a Miklósok, valószínű, hogy azok szállottak a Miklósok ősi helyére, nem pedig fordítva.

A Fenesieken felül a Paul és Mikló ősi nemzetséged találjuk, a Mikló család 1600-ban Tárkányban is él. A Paul család régidők óta elég népes, de nem szaporodik. A Miklók 1770-ig szaporodtak, 1828-ig fogytak, most újra szaporodnak. E két nemzetség ősi földjét sem lehet egymástól pontosan elkülöníteni.

Az oláh templomon és a másik oldali Boros nemzetségen, felül van az oláhok szere. A Borosokon felül egész addig, míg a nagyutca szét nem ágazik, van a Palkucz nemzetség, mely már 1704-ben is itt lakik. 1770-ig csak 3 családot számlál, de aztán gyorsan szaporodik s a régi telkeken el nem férő szaporulat a község felső végén levő dombokon helyezkedik el.

A Nagypatak jobboldalán az oláh templomtól felfelé a Gazsi sikátorig és Kis-utcáig mindenütt a Mány nemzetség lakik, mely egyszerre 16 taggal telepedik be 1770-ben Fenesre.

E két nemzetség között helyezkedik el az 1770—1828 között beszármazott Ispász család s a több apró és újabb jövevény oláh családok. Fenesen az oláhság egy része régebbi jövevény,

¹⁴⁷ Valószínű, hogy ekkor jönnek át Felsősolymosról.

1704-ben a lakosság 22.5% -ára rúgnak, azonban ekkor még mint zsellérek vannak összeírva. Egyrésztük később elszéledt, a többit meg szegénységük miatt 1715—1720-ban nem írták össze. Számuk 1770-ben újra felszökik 34%-ra. Ekkor telepítik be ugyanis egyszerre a Mány nemzetséget 16, a Filipeket 3, a Mihókásokat 6 családdal s még több egytagú oláh családot a régi oláhok közül megmaradt Palkuczok mellé. 1828-ban az oláhok ismét 19%-ra olvadnak le. Ma számuk 30%; nagy emelkedésüket a vidéki oláhságnak a faipartelepre való tódulása okozza. A múlt század elején voltak itt hamúzsir-égető tótok is, akik nagyrészt beolvadtak az oláhságba. Ma a lakosság 82%-a tud magyarul. Vallásuk szerint 65% réf., 2% róm. kat., 1% izr., 28% gör. kat., 3% gör. kel., 1% egyéb vallású.

A község két házsora közt a ligetek közé húzódik be újabban a lakosság szaporulata. A legelső lakott helyek itt a vízimalmok, ezek voltak a magjai egy-egy ilyen kis telepnek. A telkek nagyrésze irtásszerű, különálló, sövényvel köralakúlag bekerített. A liget irtásán épült most a községháza is.

Fenes belsőtelkei nagyrészt az oldalakra nyúlnak fel, földjük száraz fekvésű, nehezen munkálható, a felsőtalaj barnás-sárga kötött anyag, az altalaj is ilyen, de világosabb. A beltelkek másik típusa részint lapályos, részint mérsékelt emelkedésű, gyümölcsstermelésre alkalmas talajú. A felső talaj barna színű, lazább, porondos, itt-ott kavicsos. Várasfenes község külsősége eredetileg erdőség volt, csak lenn, a Körösön alul és felül volt nagyobb rétje, melyet fekvése után Alsó- és Felsőrétnek neveztek. A többi dülök Ny áras, Nagyerdő dülő, Túrás stb. erdőirtásokból keletkeztek. A kultúra a völgyeken, alulról felfelé haladt s a lakosok irtás útján első foglalással vették birtokukba a földeket, melyeket eleinte valószínűleg mint az oláhok, körül is kerítették. A régi térképeken látható szigetszerű szántóföldek és rétek külső határvonala köralakú, vagy legalább is görbevonalú, csak a későbbi osztás vonalak egyenesek.

A völgyeket s a patakokat a tulajdonos családról nevezték el, pl.: Vurapatak, Halászpatak, Nánópatak,¹⁴⁸ Miklópatak, Kovácsék patakjik, úgyszintén az általuk végzett irtásokat is, pl.: Vuráék irtásik, Halászék irtásik, valamint az általuk művelés alá fogott földet is: Nánóék kertjik, Antók¹⁴⁹ kert, Csányáék kertjik, Tamásék kertjik, Miklóék kertjik, Peti kert, továbbá Boros szőlőoldala, Borosék rétkik, Tamásék lapisik, Puskásék¹⁵⁰ dombjik, Bócli¹⁵⁰ domb stb.

A határ térszíni viszonyai a földművelésnek nem igen ked-

¹⁴⁸ Gűnynev.

¹⁴⁹ 1770—1828-ig lakik itt, aztán Remetére költözik.

¹⁵⁰ 1828-ban lakik itt.

veznek. Ahol lapályos vagy sík fekvésű, ott vizenyős a talaja ahol oldalas fekvésű, ott meg száraz, nehezen munkálható, a hegyek közt levő talajok amellettt hidegek is. Lazább szerkezetű felsőtalaj csak a körösmenti lapályon van, egyebütt barnás, barnás-sárga, világosnsárga kötött agyag; az altalaj is ilyen, de sok helyen kavicsos. A körösmenti rétek vizenyősek, a völgyi rétek kavicsosak, sőt legtöbb helyen úgy az alsó, mint a felső talaj kötörmelékes. A szőlők magas hegyi fekvésűek, nyugati, keletdéli, déli fekvésűek s a többnyire rossz gondozás miatt savanyú bort teremnek. A szőlők fel- és altalaja kötöttebb vagy lazább, itt-ott kötörmelékes agyag. A legelő magas hegyi fekvésű, bokor nélküli, vagy vadvizes, kakás, nyír- és égerfákkal; homokos, köves, silány növényzetű. Úgy a fel-, mint az altalaj világos-sárga kötött kötörmelékes agyag.

A határból nem termő terület 4.80%, erdő 71%, legelő 10%, rét 3.15%, kert 0.14%, szőlő 0.22%, szántó 11%.

Körös janosfalva.

Janosfalwa 1422. Janwsfalwa 1552.

Nevét János nevű alapítójától vette, 1442-ben mint magyar község említették. 1553-ban 17 telke van. 1660-ban Ugray György volt. A reformációt a többi magyar falvakkal egyszerre vette fel. Régebben a fenesi, most a sonkolyosi ref. egyház filiája.

Körösjanosfalva a Fekete Körös baloldalán fekszik, éspedig részint a Köröspart szintjén, mely a Fenesi Hegyek legalsó terrasza alatti szélen valamivel emelkedettebb. A hagyomány szerint »eredetileg a Körös jobbpartján feküdt, de 1744-ben átjöttek a magasabb balpartra.«¹⁵¹ A község nem esik megyei vagy országúiba, csak községi közlekedő út visz rajta keresztül. Van egy főutcája, melyből a hegy felé két, a Körös felé egy sikátor visz. A főutcat nyugaton T-alakúlag egy másik utca keresztezi, melynek egyik vége a temetők között a hegyre visz másik vége a Köröshöz, illetőleg Belényessonkolyos felé.

A községnek két utcája egyidőben keletkezett, de a főutca nyugati vége a Viszúj., sikátortól, illetőleg a Duhúj sikátorától kezdve újabb település eredménye. A község templomai a főutca házsorába esnek. A telkek lábvonalanak egyenessége azt gyanítatja, hogy eredetileg mérés útján osztódtak el a beltelkek. Hogy a hegy felől a vonal szabálytalanabb, annak az oka hogy itt igen meredek lejtővel a terraszk kezdődik, melyet szántó földnek használnak épúgy, mint a község nyugati oldalán.

Templomok eredetileg nem voltak, a ref. egyház ma is Belényessonkolyos filiája, bár népesebb, mint a janosfalvi gör. kat. oláh anyagyház.

¹⁵¹ Debreczeni Protestáns Lap. 1896. Nov. 28.

Jánosfalva ősidőktől kezdve 4 magyar nemzetségé volt, az Oláhé, Kádáré, Csapóé, Borsié. A Csapó újabban, a Borsi meg régebben kihalt. Egész 1715-ig nem lakik rajtuk kívül más a faluban. Az Oláh, mint neve is mutatja, eredetileg oláh volt s a reformáció magyarosította meg, mint sok más fajrokonát. Mivel az Oláh nemzetség népesebb volt, mint a többi együttvéve, a belső telkeknek is mintegy kétharmad részét foglalta el. Ősi települő helye a ref. templomtól nyugatra terjedt s övé volt a főutcára keresztbemenő utca is. Ezen utca és a Hajnal-utca közti területet a Kádárok bírták, alkalmasint a Hajnal-utda és Viszúj sikátora közti rész volt a Csapó nemzetségé, melyet a nemzetség kihaltával magyar családok örökölték. Az oláhok a főutca folytatásába telepedtek s két sikátor választotta el őket a magyaroktól.

A cigányok mint későbbi jövevények, a temető táján a hegyoldalra telepedtek s viskóik ma is közterületen vannak az utca során kívül.

Oláhok 1704-ben, sőt még 1720-ban sincsenek. 1770-ben tűnnek fel először, ekkor a lakosság 30%-át teszik, 1828-ban már 52%-át, 1910-ben azonban 34.5%-ra csökken a számuk. Ugyanekkor 8% cigány is jelentkezik, s a lakosság 81%-a tud magyarul. A lakosság 56%-a református, 40% gör. kat, 2% gör. kel., s 2 % egyéb.

A régi földművelésre vonatkozólag ezt mondja az 1770. évi urbárium Jánosfalváról: »Szántóföldjeink, akik vannak túl a vizén, két résziben jobbak, melyek tisztább búzát és tengerit teremni szoktak és egy esztendőben szántjuk, más esztendőben nyugasztaljuk. Szántóföldjeink két résziben soványabbak és a trágyázást megkívánják. A jobb gazdának egyik fordulóban vagy 10 darab szántóföldje, más dülőben is annyi, elvethet a nagyobbikában 2 pozsonyi mérőt, a többiben, mivel rövidebb és keskenyebb, 10 p. mérőt.«

Körös jánosfalva határából ma nem termő 7%, erdő 34%, legelő 20%, rét 1%, szántóföld 38%.

Belényessonkolyos.

Sonkolos 1422.

Mint annyi más községe Bihar vármegyének, ez is méhtenyésztéssel foglalkozott s nevét a sonkolytól vette. 1422-ben mint magyar községet említi Scolari püspök. 1552-ben 14 telke van. 1554-ben és 1558-ban kiváltságait megerősíti Izabella királyné.¹⁵² A reformációra a többi községgel együtt tért. 1786-ig Belényesújlak filiája volt, attól kedve anyaegyház. Lakói hajdan híres fazekasok voltak.

¹⁵² Márki S.: A Fekete Körös. 1877. 67. 1.

Belényessonkolyos a Fekete Körös szurdokának belső végénél, a Pontoskőnek nevezett, sátoralakú bérccel szemben, a Fekete Körös jobboldalán fekszik. Fekvése nagyjában olyan, mint Jánosfalvái, de a felszínt vizektől vájt, észak-déli irányú s a Körös felé lejtősödő, igen alacsony hegy nyúlványok hullámossá teszik. A községen keresztül folyik a sonkolyosi Nagypatak. Sonkolyosnak egy főutcája, három mellékutcája és több sikátora van. Az utcák nevei: Oláh-utca, Burgundia, Sikátor, Alszeg, Felszeg, Cigány-utca, Oláh, Ólak, Magura. Sajnos, a község települését nem tudjuk bemutatni, mert a kataszteri térkép megszerzésére irányuló minden törekvésünk hiábavalónak bizonyult.

Belényessonkolyos ősi magyar családai közül sok kihalt és elköltözött s a megmaradtak is fogynak vagy lassan szaporodnak. A ma élők közül ősi és egykor legnépesebb nemzetség volt a Petrikó, mely 200 év alatt kétszer fogyott le és szaporodott meg újra. Ősi és népes volt a Kovács nemzetség is, de most a kihaláshoz közeledik, épúgy, mint az ősi Birta család. A többi ma is élő magyar család mind újabb eredetű. 1704 és 1720 közt jön be a Szakács nemzetség őse, majd 1720 és 1770 közt a Samu, Mérai család, 1770—1828 közt a Boros, László, Matyi, Miklós, Oláh, Vura családok őse. A fel nem sorolt magyar családok 1828 óta szállingóztak be.

Belényessonkolyos oláhságának van egy ősi családja, a Budó,¹⁵³ melynek első őse már 1704-ben is itt van. 1770-ben jön egyszerre a Flóra nemzetség 5 taggal, de mai napig inkább fogyott, mint szaporodott, ekkor jön a Grozák, Móczok első őse is. 1770—1828 közt húzódnak be a Borz, Dumitrás, Pópa, Puje családok, a fel nem soroltak meg még későbbben.

Belényessonkolyosnak az ősi családokon kívül sok átmenő családja is volt az utóbbi két évszázad alatt, de ezek 1—2 generáció múlva vagy még hamarabb is, ahogy jöttek, el is mentek vagy kihaltak. Az oláhság aránya Sonkolyoson 1704-ben 4%, 1720-ban 20 %, 1770-ben 39%; mint a többi magyar falukban, úgy itt is ekkor történnek az oláh betelepítések. 1828-ban már 52.5%-ra rúgnak, tehát a magyarság kisebbségben maradt. Azóta azonban a magyarság ismét felülkerekedett, mert 1910-ben az oláhság már csak 39%, mint 1770-ben. A többi 61% azonban nem mind magyar, hanem 10% cigány is van közte. A lakosságnak 61%-a tud magyarul. Vallás szerint ref. 47%, rom. kat. 2 %, izr. 1 %, egyéb 1 %, gör. kat. 49 %. Gör. kel. nincs.

Belényessonkolyos agrogeológiai viszonyai megegyeznek Tárkányéval. A határ beosztását térkép híján nem ismerjük, csak a legelők, rétek, szántóföldek neveit sorolhatjuk fel:

Kösörűs, Nyomás, Sások, Ferenczrét, Borjúskert, Buligászka, Gáriti,

¹⁵³A régi összeírások szerint Bodó.

Oszalvány, Görbe, Ballarét, Bodzafás, Palkórét, Porondok, Fehérkufak, Szilfáramenő, Fűzes, Kiság, Nagyág, Kiskert, Középláb, Malomhát, Malomvölgye, Nyilas, Zsungecz, Gátvég, Csucsászka, Mozsár, Rákos, Kusoim, Rét, Elető, Kisház, Irtás, Horgas, Huta.

A Ferenc-, Ballá-, Palkórét nevek a még 1704 előtt kivesztett, bizonyára első fogláló családok emlékéét őrzik; a Nyilas és Nyomás nevek az egykori földközösségről és nyomásos rendszerről tanúskodnak.

Ma Sonkolyos határából nem termő 3%, erdő 72%, legelő 7 %, rét 4 %, szántó 13 %, kert 0.21 % szőlő 0.09 %.

Belényesújlak.

Vylok, Uylok 1332—1337. Wylak 1422. Uylak 1552. Keresújlak 1655.

Belényesújlak nevével először a pápai tizedlajstromokban találkozunk. 1142-ben már mint magyar község említetik. Régóta egyházas hely, már a középkorban is fennáll a mai ref. temploma hajójának nyugati része. A XVI. században alesperesség volt, melyhez 9 plébánia tartozott. A többi magyar községgel együtt veszi fel a reformációt. A debreceni zsinat 1655-ben Keresújlakra Keserői Jánost rendeli papnak. Valószínű, hogy később oláhok is lakták, vagy oláh református filiái lehettek, mert 1676-ban a zilahi közzsinat Harsányi István oláh református papjelöltet ordinal ja Belényesúj lakra.¹⁵⁴ 1715-ben azonban nincs oláh Belényesúj lakon.

Belényesújlak a Fekete Körös Szurdokának belső végénél, a Körös egyik ága mellett nagyobb részét terraszón fekszik. A községet a Gyepűpatakáról (Preszáka) jövő Lok¹⁵⁵ patak kettévágja. A széplaki országút, mely Biharpoklosnál¹⁵⁶ szakad ki a belényes-nagyváradai országútból, Belényesúj lak alsó végénél megy át a Körös balpartjára, így ezt a végét kell a község legkorábban megült részének tartanunk. Az országútra körülbelül derékszög alatt hajlik a község főutcája, a Nagytutca, ezért nem útmenti, hanem útféle községnek mondhatnók. A Nagytutca felfelé folyton emelkedik, végre egy domb előtt kettéágazik. E dombon fekszik régi kőtemploma, a paplak s ennek kertje, a községháza, jegyzői lak. Valószínűleg régen valami térség lehetett itt s ezt a községháza később foglalta el. A Nagytutcáról két oldalsíkator vezet a Fekete Körös malomárkához; hogy ezek később keletkeztek kevésbé megfelelő térszíni fekvésükből lehet következtetni. Jellemző itt is, hogy a Lok patak az

¹⁵⁴ Dr. Borovszky Samu: Tiszántúli ref. papok 1597—1679. Budapest, 1898. 41. 1.

¹⁵⁵ Ennek kellett eredetileg Gyepűpataknak lenni.

¹⁵⁶ Egykor Alsósolyos.

udvarok lábán van, pedig ennek völgyét használták fel közlekedő útnak. Az egyik oldalsikátor, mely a ref. iskolánál (55. h. r. sz.) kezdődik, eredetileg egyoldalán, a patak felől volt megülve, a másik oldalt a Ballá nemzetségnek a sikátorrá! párhuzamosan húzódó legszélső telkéből osztották el. Szintén újabb megült helyek lehetnek az országút mellékén a víz közt és mellett levő egymással szorosan össze nem függő telekcsoportok, melyek azt mutatják, hogy a terjeszkedő magyarsági kevésbé félt az árvízről, mint a hegyoldaltól.

Az oláhok, akiknek lassú beszivárgása 1715 után kezdődött, mint mindenütt, itt is a község feletti magasabb helyeket szálolták meg. Ők folytatták a magyarság által kiépített Nagyutca egyik sorát, de ezzel egyidejűleg a nyugati oldalon két oldalsikátort is vezettek. A telkek egyformasága az oláhoknál valamelyes belsőtelekegységet árul el, valamint azt is gyanítatja, hogy a telkek nem hosszú idő alatt osztozkodás, hanem egyszerre való osztás útján keletkeztek.

Valóban az 1772. évi urbáriumban a magyarok azt vallják, hogy »ruptura fizető taxások, nem pedig örökös jobbágyok,« az oláhok ellenben mint »házzal bíró örökös jobbágy zsellérek« vannak összeírva. Szabad költözködésüket azonban senki sem akadályozta, amit az is igazol, hogy az akkor összeírt oláh családok jelentékeny része elszéledt s helyette más jött, ellenben a magyarok megmaradtak.

Ha egy pillantást vetünk a térképre, láthatjuk, hogy a magyarságnál bel telekegység nem volt s beltelkei sok százados osztozás útján aprózódtak el, azonban az eredeti telkek az osztási vonalak menetéből felismerhetők. Legtöbb helyet foglalt el az ősi Balog nemzetség, melynek főfészke a Nagyutca hegyfelőli oldala volt s a templomtól nyugatra eső tájak. 1720-ban csak 3 tagja van, de 1770-ben már 8. Ekkor szállhatja meg a szaporodással járó terjeszkedés miatt a község déli részén levő szétszórt telkeket.

Legnépesebb ma az ősi Ballá nemzetség, mely a Nagyutca körösfelőli oldalára telepedett. 1770-ben még csak 3 családja van, 1828-ban 12, ma pedig már 43. Mivel e nemzetség csak! az újabb időben indult élénk szaporodásnak, az ősi telkeken el nem férő felesleg a magyarok második, felső sikátorában kapott helyet.

A Bálint nemzetség ma szintén népes, 30 családja van, azonban nem ősi. 1770-ben tűnik fel először 4 családdal, azonban ezek közül 3 a zsellérek közt van összeírva, éppen ezért mint újabb és szegényebb nemzetségnek ősi telke nincs is, hanem imitt-amott elszórva találjuk őket újabban vett apró telkeiken.

Ugyanezt mondhatjuk a következő 22 családú Simon nemzetségről is, mely 1770-ben tűnik fel először 1 családdal, mely ugyan nem zsellér, de azért ősi telke nincs, hanem úgy lakik, mint a Bálint nemzetség. A Szabó nemzetség 1770-ben egyszerre öt családdal tűnik fel a faluban, ezek Bélfenyérről a katolizálás elől menekültek ide,¹⁵⁷ s a község déli végére települtek.

A kisebb magyar nemzetségekből mint ahogy a névlajstromból láthatjuk, csak a Benedek, Bányász és. Gergely ősi eredetű, a Márton, Molnár, Lőrincz 1704—1720 közt jött a többi magyar falvakból. Az ősi eredetű kisebb magyar nemzetségek közül a Benedek 1704-ben 3 tagú volt, de aztán egészen a múlt század derekáig 1—2 tagban folytatódott s csak a legújabb időben kezd megint szaporodni. A Gergely nemzetség is 1704-ben egytagú s csak legújabban indul szaporodásnak; Mivel sokáig egytagúak voltak, ősi települő helyük nem mutatható ki. Bizonyára az 1772. évi zsellér Benedek és Gergely leszármazottjaik.

A Bányász család 1600-ban Rézbányán lakik, de onnan eltűnik s 1704-ben már Belényesújlakon találkozunk vele.

Hasonlóképen bányász volt a ma legnagyobb oláh nemzetség, a Herman őse is. A XVIII. század közepe táján Rézbányára román kat. vallású német bányászokat hoztak, kiknek egyrésze elszéledt, mert a bánya rosszul ment. Így került az eloláhosodott német Herman Belényesújlakra 1772—1828 közt. Tömegesen jött, mert 1770-ben még híre sincs Újlakon, de 1828-ban már 12 családja van. Az összes oláh telkeknek mintegy a fele a kezükön van, részükre úgy látszik a Nagyutcának a magyarokon túli része hegyoldali felét jelölték ki s osztották fel. Az eredetileg római katolikus család eloláhosodása marj a betelepülés ideje előtt megtörtént. Velük egy időben jött be a Plastyn nemzetség is, de csak 1 taggal s csak a legújabb időben indult gyors szaporodásnak, ezért nincs is régebbi telke. Ugyanekkor jön be a Tánkis család is, mely szintén csak újabban kezd szaporodni.

Az oláhoknak nagyobb és régibb nemzetsége a Borz, mely ma 16 családot számlál. 1704—1720 közt jött be. Az oláh Nagyutca körösfelőli oldalát üli meg, amikor még a másik oldal nem volt megszállva. A később jövő oláh családok a Borzoktól északra vagy délre települtek, az apróbbak pedig be is ékelődtek.

1704-ben még egyetlen oláh sincs Belényesújlakon, de már 1720-ban 12,5%, 1772-ben 27%, 1828-ban 34%, 1910-ben 28%. Belényesújlak tehát a visszamagyarosodás útján van. A la-

¹⁵⁷ Debr. Prot. Lap. 1896. Nov. 7.

kosság 80%-a tud magyarul. Vallásra nézve 70% réf., 0.5% róm, kat., 1% izr., 27% gör. kat., 1% gör. kel., egyéb 0.5%.

Belényesújlak belsőége sík fekvésű, majd szelíd emelkedésű, zöltség és gyümölcs termesztésre előnyös, ahol emelkedettebb és szárazabb, a fűnövényzet apró, de a gyümölcsfa itt is szépen díszlik. A felsőtalaj barnás színű kemény kötött agyag, az altalaj is ilyen, csak valamivel világosabb.

A szántófield felső talaja barnás sárga, világosabb sárga, olykor szürkésfakó, kemény kötött agyag, mely sok helyen kavicsos és kötörmelékes. Ugyanilyen az altalaj is. A rét, ahol lapályos fekvésű, vizenyösségre hajló, ennél fogva káka és sás is előfordul rajta. Kétszer kaszálható. A felső talaj barnás az alsó világosabb barna kötött agyag. Ahol még lapályosabb, ott sasos, kakás, forrásos, ingoványos; kevés, de jó fűvet terem. Itt úgy az alsó, mint a felső talaj barnás színű mocsaras.

A magasabb hegyoldalakon levő rétek szárazak, apró de sűrű fűvet teremnek s egyszer kaszálhatók. Felső talajuk világosabb barnás sárga, itt-ott kötörmelékes, az alsó talaj sárga vagy szürkés fakó színű s szintén kötörmelékes. Ehhez hasonló a szőlők talaja is, melyek déli és délkeleti irányban szintén magas hegyi fekvésűek. A szőlők földje kötörmelékes, ritka tőkeállományú és savanyú bort terem. A legelők talaja olyan, mint a réteké, de úgy a magas hegyi, mint a síksági rétek, apró ritka és sovány fűvet teremnek.

1704-ben¹⁵⁸ a szántófieldeket három fordulóban használták. Egyikben őszi, másikban tavaszi vetés volt, a „harmadik ugar-nak maradt. Az 1772. évi urbárium szerint a szántófield: »A laposabb helyeken kevesebb trágyázással is ad tiszta búzát, tengerit. A magasabb helyeken pedig bővebb trágyázással kétszeres búzát és zabot. Ezen fieldeket egy fordulóban minden esztendőben élni szoktuk. Munkája 4—6 ökörral történik. Jobb gazdának 20 holdja van, ennek nagyobbika iy_2 pozsonyi mértőt, a másik rövidebb és keskenyebbe 18 pozsonyi mértőt vethet.«

Belényesújlak határából nem termő terület 8 %, erdő 36 %, legelő 23 %, rét 2 %, kert 1 %, szántófield 29 %.

Magyarremete.

Remethe 1422. Magyar Remete 1552. Belső Remete 1650. Belényes Remete 1702.

Remetét, mint magyar községet már 1422-ben említi Scolaris András püspök levele, azonban a reformátusok mai temploma azt tanúsítja, hogy a község sokkal régebbi, mert a templom egyrészenek eredete az Árpádkor végére tehető. 1520-ban

¹⁵⁸ Orsz. Ltár. Urb. et conscr. Fase. 17. No. 8.

vámhely. Magyarremetének 1552-ben 13 telke van. Sokáig a váradi püspökség jószágos nemesi birták. A remetei ref. egyház anyakönyve szerint 1645-ben kezdték megszállani a törökök kitakarodása után s 1691-ben ismét égetés által pusztul el. Ez azonban nem egészen fedi a valóságot, mert Magyarremete folyton szerepel az összeírásokban, éspedig nem úgy mint elpusztult község. 1696-ban is még 3 telke van. Nem pusztult tehát el, legfeljebb megfogyatkozott a lakossága. Valószínű, hogy az oláhokat ezidőtájt telepítik be.

A reformációt a többi magyar községgel együtt vette fel. A tasnádi zsinat 1650-ben Újlaki Andrást, a szatmárnémeti zsinat 1666-ban Belényesi Miklóst, a nyírbátori 1702-ben Tatai Mihályt ordinálja református papnak Remetére.¹⁵⁹

Az anyakönyv felemlíti, hogy az öregek látták még a színes festékekkel kifestett félholdat a tornyon, ezért török építménynek nézték. A félhold kifestése azonban itt is csak a hódoltság jele volt, hogy az ellenség fel ne perzselje.

Magyarremete a többi magyar falutói távol, nem a Fekete Körös partján, hanem a biharrózsai¹⁶⁰ és mézgedi patakok összefolyásánál, elég tágas völgyben síkságon fekszik. A patakok mentén vannak a községi utak is és a Mézgedről Belényesbe menő községi út egyúttal főutcája Magyarremetének.

A község Alszegre, Felszegre és Zugra oszlik. A Zug a két patak köze, melyen felül a Felszeg, alul az Alszeg van. A főutcán kívül több utca nincs, csak sikátorok vannak, melyek a mezőre visznek s részben ma is kinyitható vagy áthágható mezőkapukkal vannak elrekesztve.

Hogy Remete mindig ezen a helyen feküdt, ősi temploma is bizonyítja s a község magvát is a templom körül kell keresnünk. Lehet, hogy a XVI. században a Magyarremetével emlegetett Kisremete vagy Váncsaremete nevek alatt a Felvéget értették.

Mivel Magyarremetét több veszedelem érte, s olykor a vizek is megzavarták, továbbá az oláhság itt már régebbi települő, mint a többi magyar falukban, s a mézgedi faipartelep közelsége miatt újabb magyar betelepülő is sok van, az ősi település módja már nehezen ismerhető fel. Amint az 1774. évi urbáriumból értesülünk, meghatározott nagyságú telkek itt sem voltak, egyiké nagyobb volt, a másiké kisebb. Magukat taxásoknak tartották s az urbárium telkes jobbágyokat és házzal bíró, szabad menetelű zselléreket különböztet meg.

¹⁵⁹ Borovszky: Tiszántúli ref. papok.

¹⁶⁰ Rossiai patak. Az 1720. évi összeírás mindenütt Remete pataknak nevezi.

Legősibb és egykor népes, sőt ma is legnépesebb magyar családok a Molnár és Lukács; ősi, régien népesebb, ma fogyó családok a Géczi, László; ősi régen kevéstagú, most növekvő családok a Bálint, Gergely, Tamás. A Molnárok ősi települő helye a község közepetája, a Lukácsoké a Molnárokon felül a Felszeg s az Alszeg vége. Ez utóbbi alkalmasint újabb, ezen felül lehetett a Géczi és László nemzetség fészke. A Szabók eredetileg az Alszegien laktak, de csak a múlt században kezdenek erősen szaporodni, s mivel az ősi telkeken nem fértek, fölöslegük az egész magyarlakta részen az üresedő telkekre beszállott.

A többi magyar nemesség mind későbbi betelepülő, s nem a község vagy utcák, sikátorok végére húzódott, hanem a régebbi nemzetségek közé ékelődött be s az ősi elhelyezkedést még jobban megbolygatta.

Az oláhoknak, akik a Felszegen laknak, 3 ősi nemzetségük van, a Lukán, Oaje és Zsunye. A Lukánnak 1704-ben 8 családja volt, a másik kettőnek egy-egy.¹⁶¹ A Lukánoké lehetett a Felszeg nagyobb része s itt lakott az Oaje is a keleti végén. A Lezo nemzetség őse 1715—1720 közt vándorol be, családja csak a múlt században indul erőscbb szaporodásnak s a régi nemzetségek üresedő helyeibe ékelődik. A még későbbben beszivárgó oláhság pedig az utcák, sikátorok végére húzódott, sőt a biharrózsai patak jobb partjára is áttelepültek.

Hogy a sikátorok később keletkeztek, a telkek alakjából jól látható. A sikátorok nevei: Hajnal, Malom, „Szitás.

Magyarremete lakosságából oláh 1704-ben 39%, 1720-ban 30%, 1770-ben 26%, 1828-ban 25%, 1910-ben 33%, tehát eleinte magyarosodott, de újabban oláhosodik. A magyarok ref. (848), róm .kat. (26%) és izr. (11%), az oláhok, gör. kel. (436) és gör. kat. (13) vallásúak. Magyarul tud 86%.

Az 1774 évi urbárium azt mondja róluk, hogy »Szántó föld vagyon, de trágyázás nélkül igen keveset terem. Néha az árvíz rontja. Aki jobb gazdának tartatik, vagyon két fordulóban 6 darab hold szántó földje, melyek nagyobbikában egy pozsonyi mérőt, a többibe pedig mivel rövidebbek és keskenyebbek mindazonáltal elvethet 6 pozsonyi mérőt.«

Magyarremete határából ma nem termő 7%, erdő 22 %, legelő 17%, rét 4%, szőlő 1%, szántó föld 49%.

Magyarremete hajdan nem volt így elszigetelve a magyarságtól, mert két magyar község kötötte össze Belényessonkollyossal és Belényesújlakkkal, ez a két község Alsó- és Felsősolymos

¹⁶¹ Azt jegyzi meg róluk ez az összeírás, hogy volt a faluban a régi földesurak számára három nemesi kúria, »melyek után való appertinentiákat az oláh sellérek bírják.«

volt. *Solumus néven* szerepel a Várad Regestrumban. Már 1422-ben is mint magyar községek említettek.

Felsősolymos a mai Gyepüsolymos, ezelőtt Solymospetrász a biharrózsai hegyoldalban fekszik és Petrászhoz csak közigazgatásilag van köze, egyébként elég távol van tőle. 1600-ban egy kivételével minden családja magyar: Csontorogh 1, Darabant 1, Dizuj 1, Egyed 1, Fazokas 1, Görbe 1, Kis 1, Mészáros 1, Nagy 5, Oláh 2, Sánta 2, Simon 1, Vajda 1. Valószínűleg ezek Remete és Belényes pusztulásakor elfutottak. Némelyik nevével még találkozunk később a többi magyar községekben. Vissza többé nem jöttek, mert Petrászsolymoson 1715-ben egészen más nevekkal találkozunk: Mihály 1, Kapa 1, Erdélyi 1, akiket 1720-ban ismét más vált fel, a Baja 1, Bajusz 1, Dányii 1, Dragány 1, Felyesztye 1, Karácsony 1, Ladár 1, Ónya 1, Pap 1, Sándor 1 családokkal., melyek nagyrészt magyar vezetékneve van, a keresztnévek azonban már oláhok. 1770-re ezek is eltűnnek s csak a Baja, Ladár és Sándor marad meg. Ekkor már az új jövevények mind oláhok.

Alsósolymos (Pokola, újabban helytelenül Biharpoklos) az előbbi község és Belényessonkolyos között síkságon fekszik a belényes-nagyváradai országút s a biharrózsai patak két oldalán. 1704-ben még magyarok lakják: Birta 3, Birtalan 1, Bitang 1, Kis 2, Magyar 1 családok. 1715-ben még megvan a Magyar és Birta család, s ezeken kívül 2 újabb, az 'Ábrahám és Oláh. 1720-ra már valamennyi eltűnik és egészen más, tisztán oláh nevű nép üli meg a falut. Láthatjuk tehát, hogy a két Sólmos egykori magyarsága nem eloláhosodott, hanem kivándorolt s a magyarság nem főben, hanem csak térben veszített ezen a ponton.

Felsősolymosról az 1600. évi összeírás megemlíti, hogy akkori magyar lakói szántóföldjeiket évenként pünkösdkor maguk között fel szokták osztani. Ekkor még szőlőt is műveltek. 1639-ben a várad zsinat Szöllősi Miklóst rendeli Solymosrtá/ref. papnak.

Tenkeszéplak.

Zeplak, Sceplak 1332—1337.

Igen régi község, már a pápai tizedlajstromban is említik. Valamikor a Fekete Körös völgyén jelentőségre nézve Belényes után következett. Vásáros, városi kiváltságokkal bíró és vámhely volt a várad püspökök és káptalan birtokában.

Mint minden alsóvölgyi község, úgy Széplak is rendkívül

¹⁶² Orsz. Itár. Urb. et conser. Fasc. 36. No. 34.

sokat szenvedett a török világban. Vidékéről azt írja az 1600. évi összeírás¹⁶² »Totaliter combusta et déserta per tararos«.

A mai magyar községek közül csak Széplak, Gyanta, Tenke ' és Belfenyér élte túl ezt a rettenetes pusztítást. Széplaknak is mindössze csak 10 családja maradt ekkor, ezek: Ágoston 1, Bar ta 1, Bene 1, Berke 1, Köteles 1, Kovács 1, Varga 2, Vaskó 2. Tehát mind magyar. A későbbi zivatarok során Széplak is teljesen elpusztult, magyar lakói a többi alsóvölgyi magyar községekbe húzódtak s 1715—1720 között Széplakot új oláh-magyar lakosság szállja meg. Az oláhság aránya ekkor 37%. Mivel azonban a református egyház nem alakult meg, a magyarok lassanként eloláhosodtak s 1770-ben az urbáriumban már ilyen neveket olvashatunk: Szabó Gavril; Barna Togyer, -Kracsun; Sütő Torna, -Flora, -Pásk; Bán Ursz stb. Úgyhogy a beolvadó jelentékeny számú magyarsággal az oláhok aránya 92%-ra szökött fel. 1828-ban az állapot változatlan. A múlt század közepén az oláhvá lett reformátusokat a gyantái egyház veszi védőszárnya alá s kezdetleges iskolát állít ide. A reformátusok visszamagyarosítása azonban a később felállított állami iskolának köszönhető. Úgyhogy ma Széplakon a reformátusok (10%) már mind tudnak magyarul, sőt az oláhságnak is 18%-a.

Gyanta.

Genta, Gyónta 1213. Gyantha 1430. Egyházas Gyantha 1552.
Nömös Gyanta 1613. Magyar Vég Gyanta 1681.

1213-ban a Váradi Regestrum Gyantának két lakosát, Mekát és Orbánt említi, mindkettő lopás miatt került vád alá.

Eredetileg püspöki birtok volt, később kezdtek benne birni a püspök nemesei., előbb hűbérileg, majd a XVI. században függetlenül.¹⁶³ Ömer bég 1613-ban panaszkodik Kónyái Endre kállai kapitánynak, feketekörös-völgyi falvakat említvén, hogy »Ezek ennekelötte hódoltak volt, az kik 21 esztendőüi fogván sem az hatalmas császár adaját sem penig az ü földes iszpáhiájóknak adót nem fizeltenek: Örueniös, Újlak, Sólumos, Fenes, Sonkolyos, Nömös-Gyanta, Tárkány«. Ekkor tehát már Gyanta nemesi község. A reformációt is a török világ alatt vette be. 1631-ben a batori zsinat Körösi Jánost ordinálja ide ref. papnak.

A régi összeírások rendszeren Kápolnás-Gyantával emlegetik, mely a mai Feketekápolna nevű oláh község. Rohány nevű tartozéka pedig külön Roh-Gyanta néven is előfordult. Egyházas-Gyantának 1552-ben 14 telke volt, 1599-ben 15.

Jóllehet a Felsővölgyön a magyar községek gyakran a Körös partjáiig is lenyúlnak, mégsem önti el a víz őket még az olyan

¹⁶³ Bunyitay: Vár. Püsp. Tört. 111. 364.

árvizek idején sem, mint amilyenek az idén voltak; addig az alsóvölgyi falvak településén meglátszik az árvízveszedelemtől való félelem. A Fekete Körös itt már tetemesen megnövekszik a bővizű Hollód és Topa pataktól meg számos kisebb víztől. A völgyet mindenütt holt erek barázdálják, melyek vizes esztendőkből feltámadnak. Ezért aztán a községek legnagyobb része a terraszkokra települt, vagy odahúzódott.

Az ilyen községek típusa Gyanta, mely a gyantái magaslat nyugati nyúlványára telepedett. Délről a Fekete Körös mossa ezt a dombszerű magaslatot, melyről igen szép kilátás van az Alföldre. A Körös partja itt igen meredek és mindjobban alámossa a magaslatot, úgyhogy a part fölött álló régi templom környéke már süllyedni kezdett, emiatt az új templomot beljebb építették.

Mivel e dombja nem nagy, a község összeszorulva telepedett. Míg a felsővölgyi hegységek egy főutcából s néhány sikátorból álló faluk voltak, melyeknek telkei mindig a szántóföldekre dőltek, itt már egymással egyenrangú utcákat is találunk, melyeknek telkei többnyire véggel dőlnek össze. Az alsóvölgyi magyar falu tulajdonképpen átmenet az alföldi falutípushoz, ahol a telkek csaknem mindig véggel dőlnek össze. Az alföldi és felsővölgyi építkezésmód összekeveredése is igen tanúságosan látható Gyantán.

Községünknek is megvan a »Fő«-utcája, mely azonban nem dominál úgy a többi fölött, mint a Felsővölgyön. Megvan a Felsővölgyön szokásos Hajnal-utca is, mely a község második főutcája, ezen tartják a hetivásárokat. A Főutca végén van az ú. n. Porkolat, mely nem egyéb, mint az erdélyi »porgolat«, azaz mezőkapu, mely a felsővölgyi falvak utcái végén ma is gyakori. Innen a Vásártérig ismét egy hosszú utca húzódik, mely az említett másik kettővel háromszöget fog közre. Ez a háromszög a délnyugati oldalán levő három telektömbbel együtt a község magva. A községnek van egy Remete és egy Cséffa nevű utcája. Mindkettő egy-egy biharmegyei alföldi községnek a neve, mely ide nincs nagyon messze. Mármost ha tudjuk azt, ami a török világban gyakran megesett, hogy egy-egy elpusztult falu népe vagy annak töredéke a jobban oltalmazott helyekre menekült, akkor megértjük, hogyan jutottak ezek az utcák neveikhez. Magyarvégygyanta véghely volt a török világban s a község nemesekből álló lakossága alkalmasint ősi módra védekezett s körülkerítette a községet, ezért lehet köralakú a »belváros«. De a régi templom romjai is erődítés jellegét viselik magukon. A körülkerítés miatt a község sokáig nem tudott terjeszkedni s a szűk utcák között a telkek elaprózódtak, s a legtöbb helyen mindkét végükön beépültek.

A perifériákon a telkek lábnélküliek s hasonlóak a felső-

völgyi telkekhez. A Cséffa-utca úgy látszik, idők folyamán elnéptelenedett.

A község délnyugati oldalán több apró telektömböt találunk. Ezek kényszerű település eredményei. Itt ugyanis a lejtő meredekségével kellett az embernek megalkudnia, hogy mégis inkább ide telepedtek, nem a tágasabb másik oldalra, annak egyrészt a víz közelsége volt az oka, másrészt az is, hogy a gyan-taiak nagyrésze hajdan halász volt.

Gyantától délre párszáz lépésnyire fekszik Rohány oláh község, mely közigazgatásilag beolvadt Gyantába, bár tulajdonképpen Feketekápolnával van összeépülve s észszerűbb lett volna azzal egybekapcsolni.

Gyantát rendkívül szapora, dologszerető és élelmes nép lakja. Olyanok ők az Alsóvölgyön, mint a tárkányiak a Felsővölgyön. Határuk a népességhez képest szűk, ezért kifelé is terjeszkednek. Nagyrészüket már Amerikát is megjárta pénzszerzés végett. Újabban az ipar is nagyobb szerepre kezd vergődni, s idővel még Gyanta a szűkebb környék központjává; fejlődhetik ki annyival is inkább, mert az egykori központ, Széplak melleit fekszik, mely eloláhosodván, minden kulturális és gazdasági jelentőségét elveszítette. Tenke, meg az egyre hanyatló Belényes pedig kissé távol esik ide.

Bár Gyantáról sem az 1600. sem az 1704. évi összeírások nem maradtak fenn, mégis az egyes családok régiségét a legelső, az 1715. évi összeírásnál régibb időkre is vissza lehet vezetni.

Legősibb nemzetség a Boros, mely nemcsak itt, hanem az egész Fekete Körös-völgyén a legnagyobb és innen csaknem minden magyar községbe elszármazott. Mint nemes család, még az 1715. évi jobbágyösszeírásban nem szerepel, de tudjuk, hogy a magyarvéggyantai Boros család egy másik, jobb viszonyok közé került ága a XVII. században Szilágymegyében nagy szerepet visz, sőt az erdélyi fejedelemmel is rokonságba kerül.¹⁶⁴

Gyantán most 148 Boros család él s ők ma a lakosság egyharmadát teszik. Az utóbbi 2 évszázadban zökkenés nélkül, hatványosan szaporodnak. De éppen ezen szerfölötti szaporaságuk miatt a többi nemzetségeket úgy elnyomják, hogy azok) ősi telkei nehezebben ismerhetők fel. Mint ősi települő a belvárosban lakik s annak főleg a nyugati oldalát tölti meg, bár egyebütt is bőven van.

¹⁶⁴ 1681-ben Boros László, aki Magyar-Vég-Gyantáról írja magát, 14412 magyar forint fejében lefoglaltatja Báthory Zsófia fejedelem* asszonyának a mai Szilágymegyében 30 fáluban levő részbirtokait és ingatlanait. Petri M.: Szilágy vm. monográfiája, V. 202. 1. Talán ez lehetett az 1430-ban szereplő Gyantái család. Csánki i. m. V. 633.

Szintén népes és ősi nemzetség a Köteles is. 1600-ban ez a nemzetség adott bírót Széplaknak is, Bélfenyérnek is, de ingatlanoképpen Tenkének a leghatalmasabb családja. A Kötelesek egyrésze a belváros déli oldalán található, de a széleken elszórva is sokan laknak.

Nem kevésbé népes a Bíró nemzetség is, mely 1770-ben tűnik fel egyszerre 18 taggal. Mint újabb jövevény, az utcák végeire húzódott.

A Laczikó nemzetség körülbelül egyidőben jön be a Bírókkal, 1770-ben 7 taggal tűnik fel. Egyrésztük még a belső részen is kapott helyet, más részük a templomtér melletti területet szállotta meg, de a Hajnal-utcában is sok telket bírnak.

A Szabó nemzetség is ősi. Bélfenyéren már 1600-ban is ott van, s itt is az 1720. évi összeírás már több ilyen nevűt talál. Ősi települő helye nem mutatható ki, mindössze a templomtértől délre van egy kisebb telektömbjük, a többiek az egész községben szétszórva laknak.

Ősi család a Fenesi is mely azonban valószínűleg nem közvetlen Fenesről származott be, hanem a Feketetót határán, 1600-ban még meglevő, de később elpusztult Dalomból, melynek megmaradt magyar lakossága az alsóvölgyi községekbe húzódott be. Ennek a lakosa volt Fenessy Benedek 1600-ban. A Fenesiek a község délnyugati oldalán kaptak települő helyet.

Az Ábrahám családot is itt találja már az 1715. évi összeírás. Ősi telkük a belváros délnyugati oldalán volt, innen származtak el később a perifériákra.

A Varga család 1600-ban Széplakon él s 1770 táján húzódik be Gyantára. Ma szétszóródva lakik. Az 1770. táján behúzódó Ambrusok a község keleti szélein kaptak helyet.

Gyantát — Rohányról nem szólva — nagyobb számú oláh-ság sohasem lakta. Legősibb oláh családja a Vigyikán 1715—1720 közt húzódik be; az 1828. évben még 11 tagja van, de már 1910. évben csak egy család él belőle. Átmenő oláh család elég sok volt. A ma egyetlen népes oláh Szelezsán család 1770-ben tűnik fel egy taggal, de mai utódai közül kevés tud már oláhuul. Különben a velük egy időben betelepülő Laczikókkal a belváros keleti oldalán kapnak helyet s a későbbi szaporulat a keleti perifériákra húzódik.

Oláhok 1715-ben még nincsenek Gyantán. Számuk 1720-ban már 20 %, 1770-ben 34 %, 1828-ban 26 %, 1910-ben 22%. Azonban minden esetben az oláh lakosságú Rohánnyal együtt értendő. Magyarul tud 82 %. Vallásra nézve ref. 72 %, róm. kat. 2 %, izr. 2 %, gör. keleti 24 %, gör. kat. 2%; tehát az oláhok 4 %-a már magyar anyanyelvűnek vallotta magát, ezek a gyantái magyarok közt élő oláhok.

Gyanta szántóföldjeit 1715-ben két fordulóban használja, de az 1770. évi urbáriumban azt vallják, hogy: »A szántóföldet egy fordulóban használjuk, házhelyek szerint nem lévén a gazdák megkülönböztetve, jobb gazdának tartatik az, aki összesen 2—3, legfeljebb 4 darabban 14—16 és 18 pozsonyi mérőt vethet s 4—5—0 szekér szénát kaszálhat. A szántóföldek harmadrészben jók, negyedrészen pedig alábbvalók, ezek s a rétek is állandóan megmaradnak, s egy nyomásban használjuk szántóföldjeinket«.

A határból most nem termő 13%, erdő 6%, legelő 10%, rét 6%, kert 4%, szántóföld 61%.

Magyares éke.

Cheke 1399.

Magyarcséke tulajdonképpen már nem a Fekete Körös völgyén fekszik, de a többi magyar községek között kell felemlíteni ezt a szigetet is, mert népessége azokéval eredetileg rokonságban volt. Lakosai még 1720-ban magyarok voltak s a családnevek után ítélve a felsővölgyiekkel lehettek rokonságban. A XVIII. század végén történt katolizálás elől a református lakosság egy része a Fekete Körös völgyére menekült, főleg Tenkére.¹⁶⁵ Az ott maradt Csengery György nevű lelkészükkel egyetemben római katolikusokká lettek.¹⁶⁶ A kiköltözött magyarok helyébe oláhok jöttek, kik a megmaradt kevés számú magyarságot beolvasztották. 1817-ben a nagy éhség alkalmával a lakosság egyrésze kivészett, másrésze elszéledt, ekkor a földesúr róm. kat. vallású kisoroszkokat telepített ide a sarosmegyei Jarombináról és Ölublóról.¹⁶⁷ E rusznákok is eloláhosodtak a múlt század folyamán. A még megmaradt csekély számú magyarságot nagyban megerősítette azonban a múlt század 90-es éveiben kezdődő telepítés, mely a Korda Andor-féle kiirtott erdőségek helyén keletkezett, melyet később az állam vett kezébe. A hegytetőkön szerteséjjel látható, Magyarcsékehez tartozó tanyákon Csongrád-, Békés- és Biharmegyéből összeverődött szegény telepes magyarság lakik, mely nem annyira rossz földjéből, mint inkább a környékbeli faipar-telepekből és távolabb vállalt kubi munkákból él. Magyarcséke lakosságának fele az 1910. évi népszámláláskor már magyar. Most újra szervezkedett a református egyház.

Azt írja róla 1834-ben Miskoltzy István: »lakosai magyarok, tótok, oláhok, kik 20 egész úrbéri telket bírnak. A nemrég be-

¹⁶⁴Pesty: Helynevek. Kézirat. Bihar m. Nemz. Múzeum könyvtár.

¹⁶⁵Borovszky: Bihar vm. monogr. 111. l.

¹⁶⁶pesty i. m.

végzett rendszeresítéssel mind a házak szebb rendbe vétettek, úgy a földek is fordulatokra felosztva, kivált a költséges irtások után, igen jó rendbe hoztattak és elrendeltettek.«¹⁶⁸

Magyarcsékétől keletre Bihardobrosd oláh faluban az utolsó 10 év alatt a magyarság hirtelen 25%-ra emelkedett, ennek oka az itteni faipar-telep, hova nemcsak Magyarcsékéről, hanem az Alföldről is jönnek magyar munkások. E két községen kívül az egész Magyarcsékei járásban nincs több község, ahol jelentékenyebb számú magyarságot találunk. Kisorosz telepések azonban, akik szintén 1817-ben költöztek be, Magyarcsékén kívül Szombatságon, Drágcsékén és Búcsúmban is vannak, azonban csak az 50 éven felüliek tudnak már oroszul, a fiatalabb nemzedék teljesen eloláhosodott.

Kisháza.

Kesehaza XIV. század vége.

Kisháza Gyantától nyugatra fekszik a Fekete Körös árterének szintjén. Oláh neve Tyese, mely Kisháza nevének eredetibb alakját őrzi. Kese első birtokosa lehetett a falu névadója.

Kisháza a többi sok alsóvölgyi magyar faluval egyetemben a török világ alatt pusztult el. Mint jelentékeny magyar községre, a XVI. század végén Tujgon aga, a gyulai janicsárok feje, vetett szemet, de csak utóda, Huzon cselebi tudta behódoltatni¹⁶⁹. A lakosság ezután lassanként kipusztult, fele még 1720-ban is magyar.

1770-ben a magyarság már alig 7%, a többi mind eloláhosodott, mert nem volt református egyház itt sem, mint Széplakon. Ilyen neveket olvashatunk az urbáriumban: Bán Tógyer, Ónul, Indrej, Szimon, Torna, Styefán, Petru; Kerekő Filip, Onu; Jankó Szim, Juon., Ignát, Lázár; Fazekas Györgye. Az arany 1828-ban sem változik, sőt újabban eloláhosodott nevekkkel is találkozunk, mint Kádár Spiridion, Szőke Tódor, Barna Tódor stb. A gyantái református egyház a múlt század ötvenes éveiben ezeket az eloláhosodott híveket is gondozásába veszi s az állami iskola segítségével sikerült is őket visszamagyarosítani. Ma magyar a lakosság 160/oa, sőt az bláhság negyedrésze is tud magyarul.

Az 1770. évi urbáriumban »mióta a háborgó üdők után megszállotta« a nép a községet, azt vallják, hogy a jobb gazda elvethet földjében 3—4 darabokban 18—20—24 pozsonyi mértőt s kaszálhat 4—5—6 szekér szénát. A szántóföld felerészben

¹⁶⁸ Regélő 1834. 502. 1.

¹⁶⁹ Békés vm. tört. és rég. társ. évkönyve. X. 34. 1.

jó. A határt 2 nyomásban használják. »Mi nézi egyébbaránt úgy a szántóföldjeinket mint rétjeinket, azok állandóan megmaradnak a gazdáknál és ki-ki tudja a magáét.«

Bélfenyér.

Belfenyér 1552. Belfemir 1586.

Bélfenyér régi múltjáról az idők vihara minden emléket megsemmisített, de Bunyitay úgy véli, hogy a község ősi egyháza románkori egyház volt,¹⁷⁰ tehát e község eredete, is a régi időkbe nyúlik vissza. Neve az egykori erdőségekkel függ össze. Bél jelzővel az erdőségek belsejében levő községeket jelezték, fenyér pedig erdei irtást, műveletlen mezőt jelent.

1554-ben 23 telke van, 1555-ben 28. E század vége felé azonban sorsa rosszra fordult, mert Báthory Zsigmond 1586. nov. 4-én panaszodik a török császárnak, hogy a többek közt »az elmúlt napokban Durak aga szolnoki szandzsákságból az erdő-hegyiekkel és gyulai szandzsákbeliakkal egy Belfemer nevű falumra, Váradhoz tartozóra reá ütöttek és megrablották az falut, eötveneöt embert vittenek el belőle és egyet vágtnak le; lovakat, barmokat és egyéb marha jókat az szegény népnek mind elvitték.« Kéri a császárt, hogy adassa vissza a rabokat, »hogy Belfemer is ne maradjon pusztán és aztán az megijedt szegénység is, kik oít laktak, ne fusson el arról az földről Német Birodalomba ina-> goknak való megmaradásáért.«¹⁷¹ A levélnek nem sok haszna lehetett, mert az 1599. évi összeírás azt mondja a vidékről s Bélfenyérről is: »totaliter combusta et déserta per tartaros.« Az 1600. évi összeírás szerint is az egész falu le van égve, de azért 15 család ekkor is lakik benne. E családok a maiaknak ősei.

Bélfenyér a többi magyar községgel együtt vette fel a reformációt. 1650-ben a tasnádi zsinat Boldogfalvi Pétert, az 1675. évi csatári zsinat Bihari Istvánt ordinálja ide református papmak.

Mint sok más községet, Mária Terézia idejében ezt is katolizálni kezdték, még pedig sikerrel. A lakosság' egy kis része» mivel áttérni nem akart, kiköltözött a többi feketekörös-völgyi magyar faluba. Mivel katolizált, nem kapott görög katolikus oláh telepesekeket, mint a többi református magyar falu, ezért tiszta magyar maradt mind a mai napig.

Mint a legtöbb alsóvölgyi község, Bélfenyér is terraszon fekszik. A belényes—feketebátori és nagyvárad—béli megyei utak a községben keresztezik egymást, ezért az útmenti, mégpedig keresztútmenti községek csoportjába volna sorozható, azonban a típus jellegeit nem mutatja egész határozottan. Mivel ugyanis

¹⁷⁰ I. m. III. 452. 1.

¹⁷¹ Békés vm. tört. és rég. társ. évk. III., 116. 1.

a keresztutak metszik egymást, azok nem válnak el, hanem egy darabig együtt haladnak, sőt egyszer meg is törve érkeznek a község nyugati végéhez s csak ott válnak szét ismét. A község mai alakjában határozottan utcás község s az alföldi s fekete-körös-völgyi településmód érdekes keveredését mutatja.

Vannak láb nélküli és lábbal összedülő s végül láb nélküli, de mindkét végen megült telkek. Mivel az első település kétségtelenül az utak mellett történt, mert a templom is ilyen utcában van, ezeket vegyük előbb szemügyre. Itt olyan telkeket találunk, mint a felsővölgyi falukban. Később a templom mögötti kis utca közepe táján levő mindkét oldali telekláb épült ki s így keletkeztek a lábbal összedülő telektömbök, végül jóval később rendszeres osztással egyszerre hasították ki a győrösi út folytatásában levő két hosszú sorban levő telektömböket. Ezeknek először a község felől levő északi végeit ülték meg, de hovatovább harántvonalban elosztódnak a telkek s a másik utcára néző oldal is beépül. A község déli lábához szorulva él az újabb betelepedett cigányság a közösből foglalt telkein.

Bélfenyér jó példája annak, hogy a török világban sokszor elpusztult községek lakói esetről-esetre mindig csak visszahúzódtak ősi telkeikre, mert az ősi családok ma is majdnem mind megtalálhatók. Azonban a parcellákból egy újabb megülés olvasható ki. A bolygatatlan településű községekben ugyanis a nemzetségek nagyobb foltokban helyezkednek el s a teleklábvonal nem szokott egyenes lenni, legfeljebb csak a nemzetségek telkein belül. Bélfenyéren úgy tetszik, mintha az egész község telkeit valamely újabb osztással, bizonyos belső telekegység alapján osztották volna fel. Ezt sejtetik a kiegyenesített utcák is, melyeknek sarkai derékszögűek. Ilyen nagy átalakulások, ha az illető helység nem új telepítvény, hanem ősi lakosságú, igen nagy és mindent elhamvasztó tűzvészek után szoktak történni az Alföldön.

Az ősi nemzetségek meglehetősen szétszóródtak, csak annyit lehet sejtetni, hogy egykori telkeik a belényes—feketebátori út két oldalán feküdtek. Némi telekcsoportosulás ma is észrevehető s lehetséges, hogy ezek az ősi közös telkek romjai. Így az 1600-ban is itt lakó Kovács-család inkább a község nyugati végén s a templom környékén tömörül. De már pl. az 1600-ban is 2—2 taggal szereplő Szabó, Balázs és Csák nemzetségek lezármazottjai mindenütt szét vannak szóródva. A Fodorok ugyan némileg szintén koncentrálnak, de az ősi település szempontjából ennek éppen nem lehet jelentőséget tulajdonítani, mivel az ilyen, a többiek rovására gyorsan szaporodó nemzetségeknél a véletlen dolga is lehet.

Ha most megfigyeljük az 1828 óta betelepült lakosok neveit: — Zahari, Mura Hevesig Szobi, Kozák, Tamó, Kuglis,

Hajka, Kubik, Pclrus, Zifcsák, — megértjük, hogy mért beszélnek az Alsóvölgyön a bélfenyériek tót és jász eredetéről. Hogy nagyrészt tótok voltak, azt álnevek hangzása igazolja. A Hevesi, Szobi, Zahari nevek pedig azt sejtetik, hogy Pestmegye felső tájairól verődtek össze s valaki később elnevezte őket jászoknak. Hogy ezen újabb és jelentékeny számúnak nem mondható tót telepeseken kívül Bélfenyér nemzetségei ősi családok leszármazottjai, azt az összeírások legjobban igazolják.

A ma élő családok közül 78 tudja 1600 előtti ittlétét igazolni, 95 család őse 1600 és 1715 közt jön be. 1715—1720 között 30 család őse húzódik ide. Egy évszázad alatt, vagyis 1720—1828 között is csak 31 mai család őse jön be, 55 család pedig legfeljebb 1828-ig tudja felvinni ittlakását.

Bélfenyéren oláh soha sem lakott, ma is csak 1—2 megmagyarosodott oláh család van a faluban. A lakosság 97%-a római katolikus, 3% ref., görkel. és izraelita.

A halárból nem termő 3%, erdő 28%, legelő 24%, rét 3%, kert 2 %, szántóföld 40%.

Tenke.

Tenke, Temke 1355.

Először Meszesi Demeter váradi püspök 1355.-Í levele említi, de igen régi község lehet. Neve ősrégi személynév, mely Tenke alakban 1228-ban előfordul.¹⁷² De még előbből is megtaláljuk 1217-ben a székelyszázi várszolgákkal együtt vádaskodik »Tenken de villa Ebey« Váradon.¹⁷³ A Tenkő-család ma is egyike a Felsővölgy legősibb családainak.

Tenkének 1552-ben 39, 1553-ban 33, 1554-ben 29, 1555-ben 23, 1597-ben 20 portája volt. Ez utóbbi évben már az erdélyi fejedelem a földesúr; 1599-ben a magyar királyé, ekkor elpusztult s még 1605-ben sem épül fel. Lakni azonban lakják, mert az 1600. évi összeírás 13 családot sorol fel, akiknek utódai részben ma is élnek.

1600-ban még létező magyar község volt Dalom, Feketetót és Talpas közt. Később azonban ez is elpusztult s az akkori családai: Chuba 1, Damakos 1, Fazakas 1, Fenessy 1, Guba 1, Kys 1, Koloss 1, Lucza 1, Nagy 1, Raác 1, Soós 1. Vargha 1, Végh 5, részben Tenkére húzódtak be.

A reformációt a többivel együtt vette fel. 1671-ben a debreceni zsinat Ajtai Györgyöt, 1679-ben a szoboszlai zsinat Erdődi Jánost rendeli ide református papnak.

Az Alsóvölgy forgalma két megyei úton bonyolódik le, me-

¹⁷² Hazai Okmt. III. 1.

¹⁷³ Karácsonyi J., Borovszky S.: Ritus explorandae veritatis, pag. 213.

lyek nagyjából párhuzamosan haladnak a völgy két oldalán. A völgyiének szintje nedves időben szinte járhatatlan, ezért az országú lak a terrazon mennek végig. Különben a községek is ide húzódnak a fenyegető árvízveszedelmek elől.

Tenke is terrazon fekvő község és utcáinak elsődleges formáját tekintve, Bélfenyérrel tökéletesen megegyezik. Ott a völgy baloldali, itt a völgy jobboldali országútját keresztezi a nagyváradi—béli országút. A keresztezésnél egy nagy négyszögletű térség van, melyet két telektömb tölt ki, ez a község mai centruma. A kelet-nyugati irányban haladó országút a község keleti szélénél kettéágazva megy be majdnem a község közepéig, hol ismét egyesül. Ennél az egyesülésnél megint egy térség van, mely a község másik, régebbi centrumának tekinthető. Ennek az országútnak nyugati végét Kistenke-utcának nevezik s Tenke tulajdonképpen két rész összeolvadásából keletkezett.

Mivel Kistenke nagyobb nemzetségei közt egy sincs, aki az 1770. évi urbáriumnál régebbi összeírásban szerepelne, sőt későbbi is csak egy van, így bizonyos, hogy Kistenke 1770 táján keletkezett.

A község nagy nemzetségei mind a keleti részen laknak, tehát valószínűleg ez volt a régi Tenke, vagy mondjuk, Nagyténke.

Tenkének 3 észak-déli irányú utcája van, a Nagyváradi-utca (út), a Róka-utca és a Fekete Körös völgyén másutt is előforduló Hidegség-utca. E két utóbbin vízvezető árok folyik le a Fekete Körösbe, mert az utcák mélyebben fekszenek, mint a közrefogott dombhát, ami a kelet-nyugati irányú telekvonalak hajlásából is észrevehető. Ami azonban itt legjobban feltűnő: az az, hogy a két utca teleksora közt nagy, teleknek egyáltalán nem mondható parcellák vannak bezárva. Bizonyos, hogy ez a telektömb valamikor szántóföld volt, melynek először a Hidegség-utca felőli oldalát szállották meg, még pedig nem egyszerre. Ugyancsak új megszállás eredménye a Nagyváradi-utca mindkét oldala egészen Kistenkéig, amit igazol az is, hogy e területeken népes és régi nemzetségeket nem találunk, a magas helyrajzi számok mind egyes, tehát új családokat jelölnek. A község közepének ez az újabb megültetése minden rendszer és gyakorlati felosztás híjával történt s ellenkezik a magyar nép gazdaságos és rendszeres telekhely-felosztásával. Az óriás telektömböket nem metszik keresztutcák s újabb tömbök vannak osztás alatt, amikor még az előbb osztottak sincsenek teljesen beépítve. Általában a telekhelyekkel pazarul való bánás jellemzi Tenkét, ami ugyan a jövőre nézve nem volna baj, ha elegendő utcája lenne.

A régi lakosság zöme Tenke keleti felét tartja megszállva. Itt három nemzetség településhelye határozottan felismerhető.

mindegyik egy négy utcát tölt meg. Ez a három nemzetség a Köteles, Orbán és Mócz. Rendes körülmények között azt gondolnók, hogy ezek a legősibb családok, azonban az összeírások ezt nem igazolják. Az Orbánok őseit 1715-ben írják össze itt először. 1770-ben még csak 3 tagja van, ez a szám két emberöltő alatt 28-ra emelkedik, ami több mint 900%-os szaporodás. A 28 család 1910-ben már 88 családra gyarapodott.

A Fürdő-utca másik oldalát a Köteles-nemzetség üli meg. Először 1770-ben tűnik fel 5 taggal. Ide Gyantáról jön, Gyantára pedig Belfenyérről, hol 1600-ban összeírták. Két emberöltő alatt 500%-os gyarapodást mutat, 1828-tól 1910-ig pedig 400 százalékot s ma 96 családdal a község legnépesebb nemzetsége.

Az oláh Mócz-nemzetség korántsem tud ilyen rohamos gyarapodást felmutatni. 1770-ben tűnik fel 3 taggal, 1828-ban nyolc, 1910-ben 25 családja van. A Deák-nemzetség meglehetősen szét van szórva_N településhelyét már nem lehet megállapítani.

Hasonlóképen nem tudjuk megtalálni az ősi tenkei családok: a Berke, Illyés, Kovács, Madarász, Dienes telkeit sem, jóllehet a Berke és Illyés ma is népes még. Mindennek v álamig a térképéből ki nem olvasható oka lehet.

Tenke keleti oldalának telkei is igen rendszertelenek. Feltűnő sok a zsákutca, mely azonban nem olyan természetű, mint a nagykunsági zúgok. Az Oláhsikátor végét elzáró három telek egyszerűen érthetetlen dolog, ha térképről akarjuk megmagyarázni. Olyan rendszertelenséget, amilyen Tenke településében megnyilatkozik, a nép nem szokott csinálni. Alkalmassint földesúri beavatkozás alakította így a községet.

Kistenkén négy nagyobb nemzetség lakik, de összekeveredve. Legnagyobb a Szabó, mely 1770-ben egyszerre 4 taggal tűnik fel s most 39 család utódja van. Tenkére az utóbbi 80 év alatt rendkívül sok idegen húzódott be. A község 210 családneve közül 155 erre az időre esik. A behúzódás azonban egészen új keletű lehet, mert a családok közül 98 csak egytagú. Tenke fejlődését nagyban elősegítette gyógyfürdője is, azonban anélkül is forgalmas hely, hovatovább mind jelentékenyebb gócponttá nővi ki magát. Ipara, kereskedelme fejlődik s a Feketekörös-völgy súlypontja Belényesről ide helyeződik át. Habár Tenke csak nagyközség, mégis városiasabb külsejű, mint sok alföldi parasztváros.

Tenkét 1600-ban tiszta magyarság lakja, úgyszintén 1715-ben is. 1717-ben a katonai beszállásolásokat a nép nem bírván, megszökött. 1719-ben a földesúr oláhokat telepített helyükbe. Ekkor a magyarok meggondolván a dolgot, hazajöttek s az oláhokat mind elkergették. A XVIII. század végén a katolizálás elől Magyarcséke ref. lakosságának egy része ide menekült. Ezek utódai a Tarkányi, Molnár, Szatmári, Cséki csa-

ládok. 1770-ben az oláhok száma 4%, 1828-ban 8%, 1910-ben 11.6%, magyarul tud 97.5%/ Vallásra nézve róm. kat. 27%, ref. 53%, izr. 6%, ág. ev. 0.5%, egyéb 1%; 174 görög keleti 12%, gör. kat. 0.5%. Görög vallású, de magát magyarnak valló 1.5%.

Tenke szántóföldjét 1715-ben 2 fordulóban használja. Az 1770. évi urbárium ezt mondja: »A földet nem szánhatjuk, csak 2 nyomásban usuáljuk. Egész, félhelyes, fertályos, nyolcados házhelyű gazdák nincsenek. Aki jó gazda, 10—12 helyen annyi kapacitású földje van, melybe 32—40—48 pozsonyi mérőt elvethet. Kaszálhat az olyan 10—11—12 szekér szénát is. Sarjút is lehet.«

Határából ma nem termő 6%, erdő 40%, legelő 13%, rét 8%, kert 1%, szántóföld 32 %.

*

Ahol a Feketekörös-völgy Tenkénél és Bélfenyérnél végződik, ott a magyarság is megszűnik. Tovább haladva a Fekete Körös mentén, Tenkegörbed, Feketegyörös, Feketetót, Feketebátor, Talpas, a török világ előtt magyar, most pedig oláhlakta községeket találjuk, azonban mindegyikben van 10—20% magyarság is. Ezekén túl Árpád, Nagyszalonta, Erdőgyarak, Bajj, Simony if alva, Vadász, Bélzerénd községeknél megtaláljuk az alföldi magyarság zömét, mely feltartóztatlanul olvasztja be az előtte levő idegen elemet és siet a 300 esztendő óta teljesen körülrzárt feketekörös-völgyi magyarság felé.

A feketekörös-völgyi magyarság építkezése

Kutatásunk területén az építkezés teljesen erdélyi jelleget mutat. Nevezetesen a házak magas tetejűek, a sütökemence a pitvar-konyhában van, a szobát belülről cserény vagy cserép füstfogójú kandalló fűti, mely arasznyi magas tüzelő padka fölötti, alul nyitott alkotmány s kürtője a konyhába vagy a padlásra vezet.

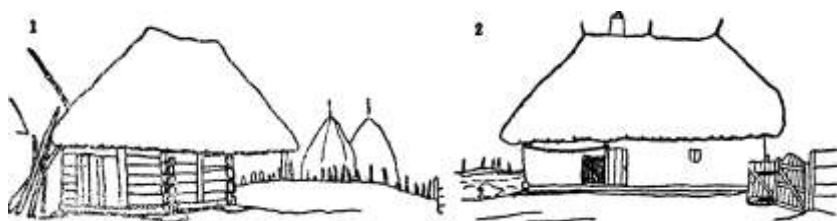
A ház legősibb formájában két osztatú, vagyis szobából és piciny konyhából áll. Teteje magas, azonban az utca felől nem sáloraiaakú, hanem kontyos, (37. á: 2.) bár teljesen sátoros tető is elég gyakori a régifajta házak közt. A tetőszéket szalma fedi. A ház fatalpakon sövényből készül, máskor borona szerkezetű s a sasok vápáiba illesztett vízszintes hasábfákkal töltik ki, vagypedig leggyakrabban paticsfalú, azaz a sasok közeit vékonyra hasogatott karókkal szövik be és vastagon betapasztják. A házat ősi soron a törvény is ingóság gyanánt kezeli s adó fejében lefoglalható s elvihető. Szokták is olykor kalá-

¹⁷⁴ Ezek baptisták; arányuk sokkal nagyobb, de mivel régi egyházaikból nem léptek ki, azokhoz számították őket.

kában a házat vagy csűrt mindenestől egy darabban odább vontatni, ha szükség van a helyére.

A ház ősi típusa ma már inkább az oláhok között található meg. A magyarok háztípusa fejlettebb, mégpedig annál inkább, minél közelebb van az Alföldre. Az erdőségek kipusztulása nagymértékben hozzájárult a háztípus megváltozásához. A fahiány miatt a tűzhely az Alsóvölgyön újabban átalakul szalmával való tüzelésre. A házat nem fából, sőt még csak nem is kőből, hanem vályogtéglából építik. A tető legtöbbször cserép. Mivel pedig a cserép könnyen dacol a böcsapadékú klímával, nincs szükség magas fedélszékre, s az újabb cserepes magyar házak már alacsonyabb tetejűek.

Az alföldi kontyos, nádas ház az Alsóvölgyön egész Gyan-táig felhatol, de csak a völgyön. Az oláhság konzervatívságánál fogva az Óserdélyi formát még egy darabig őrizni fogja, bár

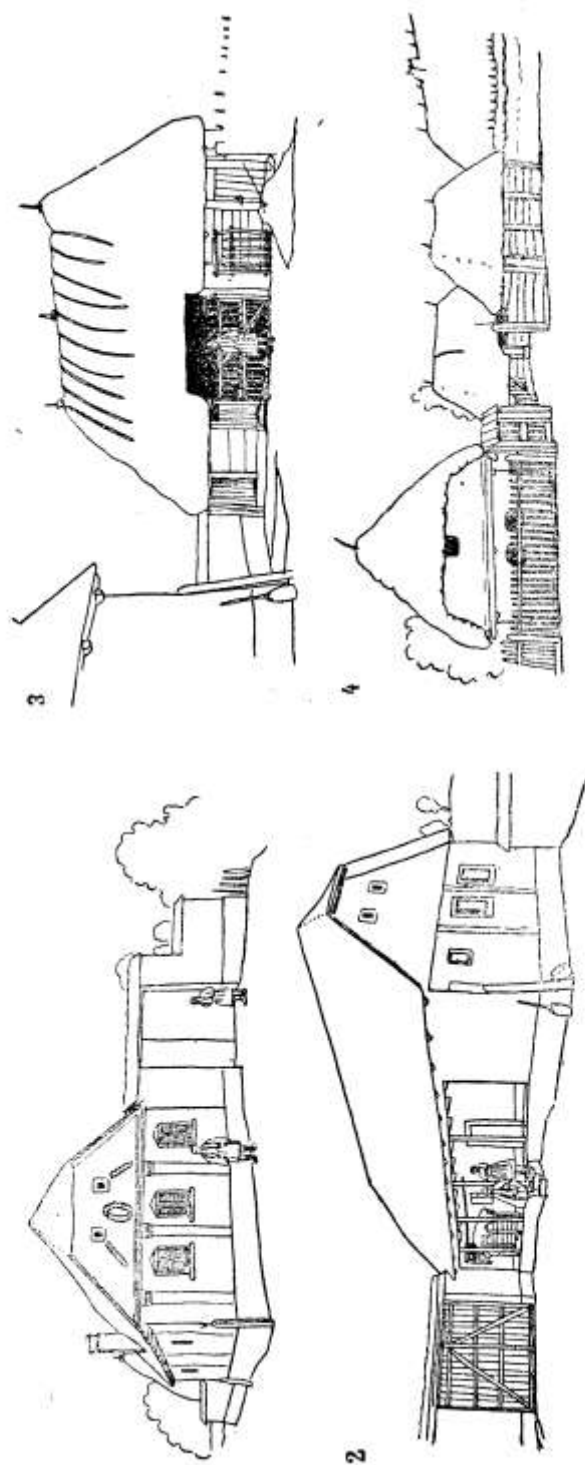
37. á. 1—2. Kisnyégerfálvi szegényes csűr és ház

az alföldi s általában az újabb magyar építkezés hatása napról-napra szembetűnőbb lesz rajta. A feketekörös-völgyi magyar ház egyre jobban alföldi jelleget ölt (38. á: 1—2.) s az ősi építkezés inkább a csűrön s a melléképületeken maradt meg. (38. á: 3-4.)

Mint Körös jánosfalva térképén jól láthatjuk, a csűr az udvart az utcával szemközti oldalon zárja be. Ez is erdélyi sajátosság. A csűr szegény háznál egypajtájú, (37. á: 1.) rendes esetben kétpajtájú; ennek közepén van az ajtókkal ellátott szín. Egyikben a tehének, másikkban az ökrök vagy lovak vannak» A pajták ajtaja az udvarra nyílik. A jászlak a szín felőli oldalon vannak s ott ajtócskákat találunk, melyen át szénát lehet berakni a jószág elé. A széna itt a »pajtahájszi«-n van. A pajtából ajtócska nyílik a csűr mögé is, melyen a trágyát hánycják ki. Az udvaron van a kút, kisebb ólak, kas (góré), esetleg nyári katlan, kemence stb.

A csűr mögött van a szénáskert, ezt kerítés, olykor kapu választja el a kerttől, melyben különféle vetemények vannak, amint Jánosfalva térképén is láthatjuk.

A feketekörös-völgyi régi típusú ház nem magyar, de még

38. á: 1. Körösánosfalvi gazdaház az utcáról. 2. Ugyanaz az udvarról nézve. 3. Ugyanannak a csüre. 4. Régimódi telek és ház képe.

kevésbé oláh eredetű, hanem az Erdélyi Középhegység vidékének az ősi háza, melyet mi szláv közvetítéssel vettünk ját. Erről azonban más alkalommal fogunk bővebben szólni.

Van azonban egy másik jellegzetes építménye a Fekete Körös völgyének: a nagykapu, mely formájára tökéletesen meg egyezik a székely kapuval. Az egész völgyön, úgy az oláhságnál, mint a magyarságnál közönséges, a magyarok azonban már újabban kőből építik, sőt Tárkányban be is bádoggazzák, hogy kandi szemek ne tekinthessenek be (38:1—2., 39: 2., 3., 5., ábra). Gyakran a szénáskertet is ilyen kapu választja el a kerttől, különösen Tárkányban.

Ez a székelykapu megvan a Fehér Körös völgyén, sőt a mócok között is és egyesek ebben is bizonyítékát látják annak, hogy a mócokat a Székelyföldről telepítették.

Van egy másik érdekessége is a feketekörös-völgyi falvaknak, ez a mezőkapu. Ezek az utcák végein vannak, s ha bezárják, a faluba nem lehet bemenni. Valamikor minden utca végén kapu volt, ma már csak a mellékutcákon van, így pl. Remetén. Tárkány forgalmas főutcája végén még ma is ott van a sövénykerítés egyik szárnya s az egykori mezőkapu tölgybálványainak csonka maradványai (38. á:6.). E kaput az alispán csak 1907-ben hányatta szét, mert a közlekedést éjjel teljesen megakadályozta. Kisnyégerfalva utcájának egyik végén azonban még ma is ott van a bezárható mezőkapu. Ez is megtalálható az oláh falvakban is, de megvan Hunyadmegyében sőt Erdély nagy részében is. Gyantán is megvolt, de ott már régebben elpusztult, csak egykori neve: »Porkolat« maradt

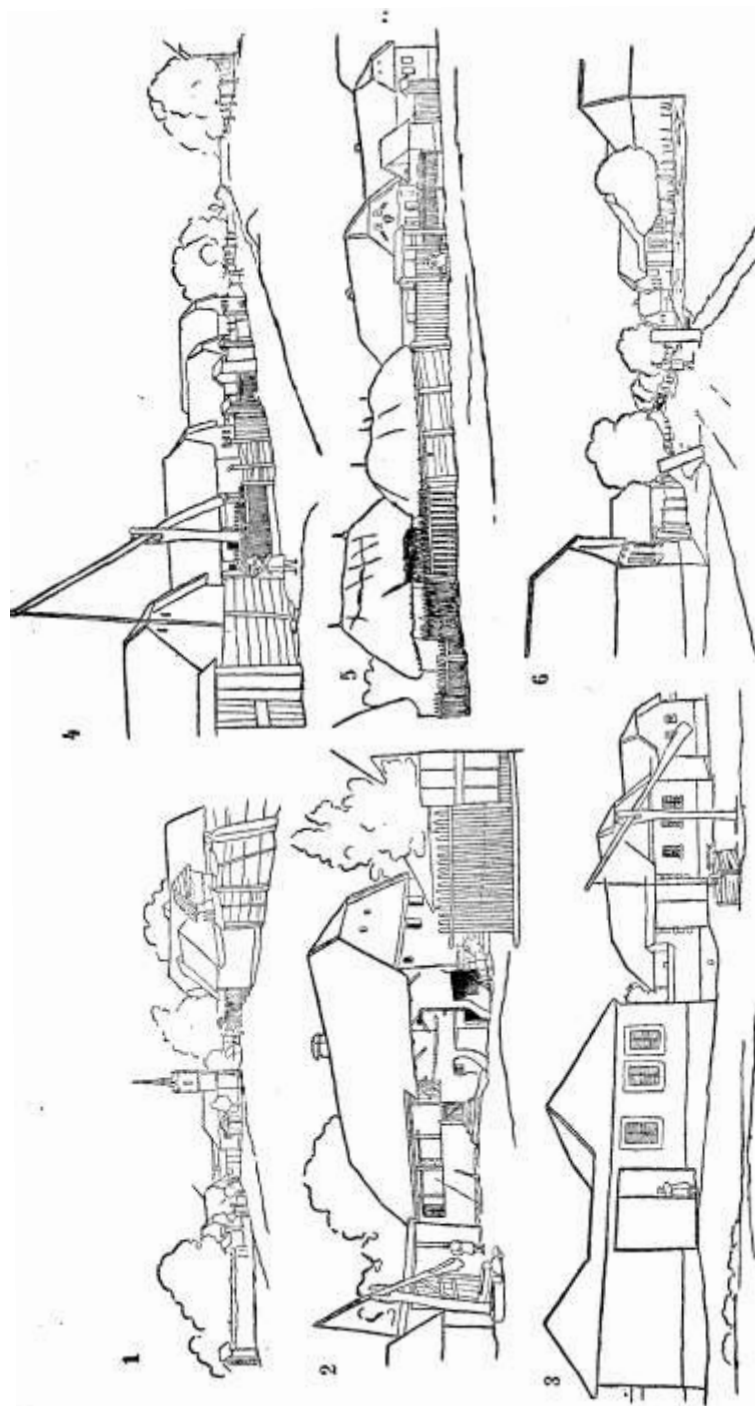
Hogyan kerülhetett ide a székelykapu és a mezőkapu?
meg.

A székelykaput Huszka József szerint őseink Ázsiából hozták. Szinte Gábor pedig székely találmánynak véli s szerinte a cinterem-kapuból fejlődött volna ki. Huszka véleménye azért nem állhat meg, mert nomád őseink fátlan vidékekről jöttek s nemez sátraik elé bizonyára nem építettek nehezen hordozható nagykapukat. Szinte felfogása sem helyes, mert a székelykapu megtalálható egyebütt is, így tudunk róla Nyitra-megyében, sőt Németországban is.^{1TM} De láttam székelykapukat Bulgáriában is.

A székelykapu nem más, mint az egykori gyepekükapu s mindenütt megtaláljuk, ahol egykor gyepekü lehetett. Ha tudjuk,

¹⁷⁶ Pld. Schwindrazheim: Deutsche Bauernkunst 93. 1. Hessler: Hessische Landeskunde 33. 1. Zeitschrift für Österreichische Volkskunde XII, 18. 1. etc.

39. ábra: 1. Belényessonkolyos közepe (templomtér). 2. Kisnyégerfalvi magyar gazdaház. 3. Köröstárkányi utcarészlet. 4. Belényessonkolyi utcarészlet. 5. Körösánosfalvi telek képe az utcáról. 6. Köröstárkányi fűtőcája vége a régi mezőkerítés-sel és a »mezőkapu« megmaradt bálványával.

hogy a gyepük sövényből, rönkökből készültek, akkor bizonyos, hogy a kapu is fából készült. Védelmi szempontból szilárdabb fakaput a székelykapunál nem lehet. Három kapuzábéja s az ezeket felül összefogó vízszintes gerenda a legszilárdabb vázat nyújtja, mely a legnehezebb kapuszárnyat is megbírja. Ilyen hatalmas kapura eredetileg a népnek szüksége nem lehetett, hisz hajdan még a telkek sem voltak úgy felkerítve, mint ma.

A székelykapu vagy gyepűkapu másodlagosan mint községkapu nyert alkalmazást, hisz ha az ellenség a gyepükön betört, mindjárt a falvakra vetette magát és azokat pusztította el mindenekelőtt. Itt is védelmi szempontból épülhetett tehát először s csak később lett az a rendeltetése, hogy éjjente a jószág a mezőre ne csatangoljon ki a faluból. Hisz ha kapu állott volna a házak előtt, a jószág elbolygásától nem kellett volna félni! A kapu akkor került a házak elé, mikor már a község közös belső területe egyénivé lett, a telkeket felkerítették s utcákat hagytak. Részben ugyanezen a fázisokon ment keresztül a gyepű is, míg végre kerítés lett belőle. A székelykapu tehát joggal viseli ezt a nevet, mert a határőrök, a székelyek hagyták ránk s ahol ez föltűnedezik, ne keleterdélyi magyarok nyomait keressük, hanem az egykori gyepűőrök emlékét. Mi e fogalmat a török kapu szóval fejezzük ki, amit valószínűleg a besenyők hagytak ránk.

Nem tarthatjuk azonban a székelykaput hazai specialitásnak, aminthogy a gyepűrendszer sem magyar, hanem nemzetközi védelmi rendszer volt s Európa nyugati szélétől a kínai kőfalig mindenütt kimutathatók a nyomai.¹⁷⁷ A székelykapuból magyar legfeljebb az, amit ráfaragtunk.

Források:

A szövegben idézett nyomtatott műveken kívül a következő írott forrásokat használtam:

Országos levéltárból Belényesvidék 1600. évi összeírását: Urb. et conscr. Fasc. 17., No. 6. Tenke—Nagy-Várad vidékének 1600. évi összeírását: Urb. et conscr. Fasc. 36., No. 34. A dicalis összeírásokat (Tomus VIII.) az 1552., 1553., 1554., 1555., 1597., 1599., 1600., 1604. évekről. Az 1595. évi összeírást: Urb. et conscr. Fasc. 17., No. 8. Ugyanez tartalmazza a belényesi uradalom igen részletes leírását 1704-ből. Az országos összeírásokból Bihar vm. 1715. és *1720. évi összeírásait. Az 1770. és 1828. évi urbáriumokat községenként, amelyik községé nem volt megkapható az Országos levéltárban, Bihar vármegye levéltárában használtam. Ezenkívül Belényes város levéltárában forgattam a tanács

¹⁷⁷ Lásd pld. Historisches Jahrbuch 1896 (XVII): Die Entwicklung d. Grenzlinie aus d. Qrenzsaum in Deutschland.

jegyzőkönyveket és körözesi jegyzőkönyveket: Tárkányban, Fenesen az idevaló és a filiális ref. egyházak anyakönyveit.

Az 1910. évi névsor összeállítására a községek adófőkönyveit és másodosztályú kereseti adóajstromait használtam, a térképeket a körjegyzőségeken őrzött kataszteri térképekről rajzoltam át, a birtokosokat a kataszteri telekkönyvből írtam ki, a talajviszonyokra a kataszteri mintateretek jegyzékét használtam, ezenkívül Timkó Imre főgeológus barátom volt szíves agrogeológiai szempontból velem a völgyet megismertetni. A helyneveket részint a helyszínen gyűjtöttem, részint a kataszteri térképekről írtam le, részint a M. Nemzeti Múzeum könyvtárában őrzött, Pesty Frigyesnek az egész országra kiterjedő kéziratoss helynév-gyűjteményéből vettem, mely megyénként külön kötetben van.

Első kiadása: »A feketekörös-völgyi magyarság. (Településföldrajzi tanulmány)« címen Földrajzi Közlemények XL. 1913. év f. 10. fűz. 451—552. I.

Ugyanez különnyomatban: Budapest, 1914. Fritz Á. ny. 2, 102. I. 11. térk. 8°.

Németnyelvű kiadása: Das Ungarum im Tale der Schwarzen Körös. (Siedlungskundliche Studie). Földrajzi Közlemények. Nemzetközi kiadás. Vol. XLI. Année. 1913. Livr. 1-10. p. 87—128.

DÉL BIHAR NÉPESEDÉSI ÉS NEMZETISÉGI VISZONYAI NEGYEDFÉLSZÁZ ÉV ÓTA

(1915)

Bihar vármegye századokon át egyik legnagyobb vármegyénk volt s volt idő (1720-ban), mikor népessége akkora volt, mint Szabolcs vármegye, a Hajdú-, Nagykun-, Jász-, Kiskun kerületek, Békés, Csongrád, Csanád, Bács és Bodrog vármegyék népessége együttvéve, úgyhogy méltán megérdemelte a »Biharország« nevet. Azóta területét újabb vármegyék számára megnyirbálták, az Alföldre irányuló telepítések és települések pedig népességén vágtak sok ízben eret, mindazonáltal csaknem 2 millió (1,851.910) kat. hold területén ma is több mint félmillió (646.301) lélek él.

Bihar vármegye népességének többsége (365.642 lélek) magyar, de nemzetiségeinek száma is tetemes, kik között számra nézve legelső helyen állanak az oláhok (265.098 lélek), míg a fennmaradó csekély lélekszám (15.561 lélek) a tótok, németek, cigányok, rutének, horvátok és szerbek között oszlik meg.

A bihari magyarság, mint első települő, a sík és termékeny vidékeken lakik, az oláhság, mint későbbi jövevény, ősi, hegyipásztor életmódjához képest, a magyarságtól nem kedvelt hegyvidéket szállotta meg írásos történelmünk kezdetén. Az a terület (Dél-Bihar), melynek demográfiai viszonyaival foglalkozni óhajtunk, a vármegye leghegyesebb része, mely ma közigazgatás szempontjából 5 járásra oszlik; ezek a vaskóhi, belényesi, magyarcsekei, tenkei és béli járások. Ez az öt járás körülbelül egy harmadrésze Bihar vármegyének s mint a Fekete-Körös vízvidéke, geográfiailag is egységes területnek mondható. Területe több mint félmillió kat. hold (590.097), népessége pedig meghaladja a másfélszázézetet (161.457 lélek), kiknek körülbelül egy hetedrésze (21.503 lélek) magyar, a többi oláh. Az egyéb anyanyelvűek, főleg cigányok, száma jelentéktelen.

A magyarság térnyerésének és térvesztésének kérdése, mint a magyarság létkérdése állandóan napirenden van. Bár a statisztika évtizedről-évtizedre a magyarság szaporodásáról ad számot, mégis az aggódo közvélemény az amerikai kivándorlásra, a több helyen előforduló egyke rendszerre hivatkozva, szembe állítja a magyarsággal az oláhságot, az utóbbinak főleg nagy szaporaságára hivatkozva. De általánosan hallható az a meggyőződés is, hogy az oláh évszázadok óta rengeteg magyart olvasztott be, sőt az eloláhosodás ma is egyre tart. Hivatkoznak magyar helységnevekre, hol ma alig van magyar. Az oláhok ajkán eltorzult magyar helység-, határ-, dülő-, hogy-, patakneveket sorolnak fel, mint az illető hely egykori magyar voltának bizonyítékait. Egész lajstromot kapunk egy-egy faluból, jó magyar családnevekből, melyeknek tulajdonosai ma egy kukkot sem tudnak magyarul. Általános a hit, hogy az oláh nem magyarosodik, sőt nem is lehet megmagyarosítani hogy egyszerű, sőt igénytelen életmódjával pénzt gyűjt s a magyarok talpa alól kihúzza a földet.

Ezek az általános panaszok Bihar vármegyében is hallhatók s ezért jónak láttuk a megye előbb említett részét kiragadni és a történeti demográfia boncoló kése alá venni. Kicsiny terület ugyan ez az ország oláhlakta területéből, de mégis ha ennek több százados demográfiai viszonyait vizsgáljuk, alapos a reménységünk, hogy a magyarság eloláhosodását illetőleg! sikerül a pesszimizmust eloszlatnunk.

Bihar vármegyét a magyarság a honfoglaláskor foglalta el, de csak a hegyekig. Az erdő-elvét, a mai Erdélyt, később szállotta meg. A hegyek alján határőrző székely népség tanyázott, kiknek leszármazottjai a mai feketekörösvölgyi magyarok.¹ Ekkor még az oláhoknak nyoma sem volt e vidéken. Az oláhok közvetlen a mongol pusztítást megelőző időkben tűnnek fel először hazánk területén, ekkor említik őket először okleveleink. De figyelemre méltó, hogy sem a Várad Regestrum, sem Rogerius nem említi őket, holott ha Biharban lettek volna, az egykorú krónika, illetőleg krónikás bizonyosan megemlékezett volna róluk.

A feketekörösvölgyi magyar falvak a völgy legtermékenyebb pontjain vannak, ez is egyik fontos bizonyíték arra, hogy ők voltak itt az első foglalók. A magyarság azonban nem volt olyan számmal, hogy a vidéket benépesíthette volna, mert népszaporulata gazdagabb, síkabb és termékenyebb vidéken is bőven kapott szálláshelyet, a magasabb hegyek rengetegeinek irtásával nem örömet bajlódott. Éppen ezért szívesen látott minden barátságos szándékkal jövő idegent, aki ezeken a helyeken

¹ Dr. Györffy István: A feketekörösvölgyi magyarság települése.

meg akart telepedni. Az oláh pedig éppen ezeken a magasabb hegyvidékeken érezte jól magát. Nyájával hegytetőről-hegytetőre vándorolt, legeltette juhaival, kecskéivel a havasok kövér legelőjét, ősze kelve pedig leereszkedett a védettebb völgyekbe, tanyát ütőit magának s irtotta az erdőket, akár csak a Balkánon, hogy rügyekkel, fiatal hajtásokkal, száraz lombbal átteleltesse kecskéit. Kondái a tölgy- és bükkerdőket járták, teleltetésre még a magyarok nyájait is elvállalták. Mikor már bányák is kezdték sorvasztani a rengetegeket, a vármegye karhatalommal irtotta ki az oláhok kecskéit, de a 'disznótenyésztés még ma is jelentős. Egy emberöltő óta a jószágállományban is nagy változás történt, de az oláhság régi tájfajtái ma is tökéletesen balkániak.

Kezdetben maga az oláh nép társadalmi szervezete is teljesen balkáni, és pedig balkáni szláv. A nép vezetője később a falu feje, a kenéz. Nagyobb hatásköre volt a vajdának, aki az igazságszolgáltatási tiszteletet gyakorolta. Mind a két tisztség apáról-fiúra maradt. Az adószedést a krajnik végezte. Ezek a tisztségnevek éppúgy, mint a zsupun, dvornik, gornjik egytől-egyig délszlávok, semmi római nyom nincs bennük s élénken cáfolják a Traján légióitól való leszármazás hitét, melyet csak politikai célok takarása szempontjából nem adott még fel az oláh történetírás.

Bihar vármegyében az oláhok 1283-ban tűnnek fel legelőszőr, amikor IV. László király a Rátold nemzetség tagjainak osztozkodását 1283-ban megerősíti; e birtokok között három falu: Újlak, Kövesd és Oláhtelek is előfordul.² Mind a három sebeskörös völgyi falu. Oláhtelek, mely ma már nincs meg, a bihari oláhok első nyoma.

De 1294-ben már a feketekörös völgyi oláhokról is hallunk. Lóránd erdélyi vajda a meghódolt fenesi várórségnek oltalomlevelet acl úgy a maga, mint a váradi püspök magyar és oláh jobbágyságai ellen, kik a solymosi gyepükön kívül és belül laknak.³ Ebből megtudjuk, hogy Belényes vidékén a magyarok között már oláhok is laklak.

A mongoldulás rendkívül megritkította a magyarságot országszerte s IV. Béla király fokozottabb tevékenységet fejtett ki a telepítések körül. Mint Rogerius írásaiból tudjuk, Dél-Bihart is elpusztították a talárok s itt is telepítésre volt szükség. Régen a földnek jóformán alig volt értéke, inkább a rajta élő embernek, aki adózott. Dél-Bihar nagyrésze a váradi püspökök birtoka volt, akik mindig serényen igyekeztek, hogy nagy, de meglehetősen terméketlen » tartomány «-ukat minél jobban be-

² Wenzel: Árpádkori Okmánytár. XII. 382. 1.

³ Wenzel: I. m. X. 153. 1.

népesítsék. Magyar telepéseket nem kaptak, — a magyarok nem szívesen jöttek ide — betelepítették tehát oláhokkal. Megnyerték az oláhok vajdáit, kenézeit, akik ott toborozták a népet, ahol kapták és bizonyos kedvezmények fejében letelepítették őket oda, ahova szükséges volt. Ez a telepes oláh nép — mint a telepések általában — szálláspénzt fizetett, nem viselt jobbágyi terheket, így hasonlíthatatlanul jobb dolga volt, minf a magyar jobbágyinak. A hegyeken szétszórt irtványaik, tanyáik századokig nem mentek községszámba, a mohácsi vészig alig ismerünk Dél-Biharból 8—10 oláh községnevet. Olyan aprók voltak ezek a telepések, hogy nem tartották szükségesnek őket névszerint összeírni, mindig mint »Pertinentia Belényes, Széplak, Cséke, Káránd, Bél« szerepeltek, egy-egy magyar községhez számították őket. Még a mohácsi vész után is sokára lettek állandó telepékké, más-más néven tűnnek fel aszerint, hogy ezt vagy azt a tanyacsoportot nevezték el s e falucskák azonosítása egyike volt a legnehezebb feladatunknak. Még az 1715. és 1720. évi összeírás is gyakran így emlegeti: »villa seu possessio« s rendes faluformát akkor nyertek, mikor II. József ez irtványfalvakat karhatalommal húzatja össze csakúgy, mint Arad és Zaránd megyékben. Semmi köze sincs tehát e falvak alapításához Traján császárnak.⁴

Okleveles adatot az első bihari oláh telepítésekről 1311-ben hallunk.⁵ Ekkor ugyanis a Czibak nemzetség tagjai Mezőteleghelyen felül levő birtokaikon megosztóznak s az egyik atyafit, Miklóst, arra is felhatalmazták, hogy ő, vagy maradékai az Esküllő-pataka mindkét partjára oláhokat telepíthessen. 1319-ben már Demeter, váradi püspök Péter vajdának azt is megengedi, hogy Fel-Venteren egy oláh papot tarthasson, »mivel ezzel leginkább elősegítheti annak a falunak a benépesítését.«⁶ Majd 1371-ben Domokos, majd később László püspök kötelezik még utódaikat is arra, hogy ha Miklós és Mihály vajdák

⁴ A Magyar Nemzeti Múzeum könyvtára őrzi Pesty Frigyes kézíratos helynévgyűjteményét, melyet mi is használtunk. Az egyes falvak gyűjtőíveit a nép bemondása alapján a jegyző vagy pap töltötte ki. Ez ívek, melyek megyénként külön kötetbe vannak kötve, rendkívül becses településtörténeti adatokat tartalmaznak, de a vaskóhi járás íveit valaki utólag meghamisította a nép által bemondott s az igazságnak megfelelő adatokat kitörölte s helyébe írta »A történelem szerint Traján császár által népesítettet«. Ismerjük azt a történelmet, mely így csinalja a bizonyítékokat!

⁵ *Bunyitay* V.: Bihar vármegye oláhjai s a vallás-újtó. Budapest, 1892. 7. 1.

⁶ *Bunyitay* i. m. 14. 1.

»valamely idegeneket« Bonafalva,⁷ Toplicza⁸ és Keresztyénfalva⁹ határaitra beszállítanának, abban őket meg ne akadályozzák. A telepítés a XV. század elején is egyre folyt, de azért János, váradi püspök szükségesnek látja ösztökélni a kenézeket azon ígéretük beváltására, hogy az ő »tartomány«-át jól benépesítsék.

Míg a mongol pusztítás táján az oláhság csak kisebb csoportokban vándorolt be, a XIV—XV. században betódulásuk a törökök nyomása miatt roppant méretet öltött, később máí' az erdélyi országgyűlés is foglalkozott beözönlésükkel. Vajdáik Dél-Biharban betelepédtek a magyar falvakba is, nemsokára megjelentek a falu körül alattvalóik is, akik lassanként fiókközséget formálnak. Így jönnek létre Magyar-Hodos mellett Oláh-Hodos, Magyar-Gyepes mellett Oláh-Gyepes, Magyar-Venter mellett Oláh-Venter, mint az oláhok első igazi falvai. Ha még a váradi káptalan kilenc oláh faluját: Urszádót, a két Dombroviczát, a két Karaszót, Macsaházát, Lászlóházát, a két. Harnát felsoroljuk, körülbelül megneveztük azokat az oláh helységeket, melyek Dél-Biharban a mohácsi vész előtt igazi községszámba mentek s azt látjuk, hogy első igazi községeik is magyar mintára, magyar falvak között keletkeztek.

Bármily sokan voltak is az oláhok, magyar behatások alól nem vonhatták ki magukat. Legelsősorban is az ősi vajdakenez szervezetük bomlott meg, melynek pusztulásával tulajdonképpen magukkal hozott ősi önkormányzatuk veszett el. A vajdák lassanként a püspökök jóvoltából nemességet nyertek megmagyarosodtak s idővel eltűntek a magyar nemesség kebelében. A kenézek pedig lefelé süllyedtek s lassanként elvegyültek a nép között. Ennek] legfőbb oka az volt, hogy a vajdák, mint a nép vezetői és szószólói, hogy úgy mondjam, az oláh nép értelmisége, legközelebb állottak a földesúrhoz, a püspökhöz s többnyire magyar városokban, falvakban laktak, a kenézek ellenben a telepeken saját népük között éltek s azok elmaradottságában lassanként osztoztak. 1600-ban már a kenéség nem örökös tisztség, sőt legtöbb faluban már nincs is kenéz, hanem magyar módra falusi bíró. Jogai közül csak a malomtartás maradt meg, egyébként közönséges paraszttá lett.

Természetes, hogy a vezetők elvesztését a nép Is megsínylette, mert az ősi telepes kiváltságok és jogok is megszűntek s ők is közönséges jobbágy sorsra jutottak, jobbágy terheket kellett viselniök.

A mohácsi veszedelem katasztrofális hatású volt az alföldi

⁷ Ma Bontosd, régen Bontafalva.

⁸ Ma Belényesfórró.

⁹ Ma Kereszély.

magyarságra. A XVI. század végére a várak legnagyobb része török kézre került s a várak szedett-vedett, többnyire tatár őrserége semmi kíméletet nem ismert a néppel szemben. Rablás, gyújtogatás, erőszakosság napirenden volt. A hadak útját rendesen füstölgő romok jelezték. Az elpusztult falvak népe földönfutóvá lett. A megélhetés egyetlen, bár nem éppen a legkényelmesebb és legbiztosabb módja a katonáskodás lett, a békés földművelőkből, jobbára alföldi magyarokból lettek a féltelmes hajdúk, kik hol a törökpárt, hol a németpárt szolgálatában állottak. Ez a katonáskodás rendkívül hozzájárult a magyarság elpusztulásához, mert az elhagyott falvakat többé senki sem építette fel s az örökös verekedés, harc a családalapítástól is elriasztotta a katonát, ami megint az elnéptelenedésre vezetett.

Az erdélyi fejedelmek a hajdúkat nem csupán katonai szempontból telepítették le, hanem egy modus vivendit kerestek és találtak az egykor békés nép fenntartására és szaporítására. A hajdúk közös armálist, birtokot kaptak, mely összekötő kapocs megakadályozta, hogy széjjel széledjenek, tömeges letelepítésük, katonai szervezetük pedig biztosította a telep fennmaradását még az ellenség támadása esetére is. A hajdú telepeket megerősítették s létrejött egy, az akkori időknek tökéletesen megfelelő teleptípus, a »hajdú város«.

A hajdú telepekben általában balkáni, délszláv és magyar elemekből összeverődött népséget keresnek. Tagadhatatlan, hogy ilyen vegyes népség volt a hajdúság kezdetben, de ez elhullott az első és második emberöltő harcaiban, a későbbi hajdúság már csaknem kizárólag a földönfutóvá lett magyarság soraiból regenerálódott. Rendkívül tanulságos dolog a hajdúszabadalomlevelekben felsorolt hajdúk neveit vizsgálni. Ezek többnyire helynévből képezett családnevek, melyek elárulják, hogy az illető honnan származott. Képviselve van egy város vezetéknevei közt az ország minden vidéke, de mégis nagy százaléka biharmegyei. Kerülnek közöttük oláhok is, akik természetesen már az első generációban magyarokká lettek.¹⁰

A köztudat szerint csak 6 hajdú város van, mely a miai Hajdúmege magvát alkotja. Ez azonban tévedés, mert a hajdú telepek száma megüti a félszázat, csak hogy később ezek legnagyobb része elvesztette kiváltságát, a magyar királyok eladományozták és a népe jobbágyságra süllyedt. Hajdú telepekkel találkozunk a Tiszántúl igen sok pontján, de legtöbb mégis Biharmegyében volt. A bihariak közül legtovább megtartotta kiváltságait Derecske, Kába, Konyár, Berettyóújfalú, Hajdú-Bagos, Sáránd, Félegyháza, Sas, Nagyszalonta, Kornádi,

¹⁰L. Györffy István: A hajdúk eredete.

de ezeken kívül még volt sok, mely előbb elvesztette kiváltságait, vagypedig elnéptelenedett. Ilyenek pl. Dél-Biharban: Kölesér, Feketebátor, Gyanta, Nagyürögd stb. Ezek közül csak Gyanta népe élte át a török világot, a többi elnéptelenedett. De régi magyar jobbágyközség sem maradt több Dél-Biharban a feketekörös völgyi magyar falvakon és Belényes városán kívül. Ezek is azért maradtak meg, mert nem estek a hadak útjába s megvédte őket az erdők rengetege.

Míg a magyarság egyre hullott és Dél-Biharban csaknem teljesen kipusztult a másfélszázados török uralom alatt, az oláh vidék, a béli járás sík területét kivéve, nem szenvedett kiheverhetetlen pusztításokat, sőt azt mondhatjuk, hogy a Feketekörös-völgy Belényesen felüli része ellenséget jóformán nem is látott. Dél-Bihar a Partiumhoz tartozván, ez az el nem pusztított vidék részese volt Erdély aranykorának. A bányák virágoztak, Belényes ipara messze földön híres volt. Az oláhság háboríthatatlanul, a körülményekhez képest igazi jólétben élt, míg a magyarság haláltusáját vívta az Alföldön.

Az erdélyi fejedelemség megszűntével itt is nagyon megváltoztak a viszonyok. Mindenekelőtt csaknem az egész Dél-Bihar visszakerült régi birtokosa, a váradi püspök kezére. A százados harcok alatt a magyarság messze földön kiveszett, az érdeklődés kezd az oláh vidékek felé fordulni. 1690-ben kimondják a görög egyház unióját a katolikussal. Biharban is visszhangra talál a mozgalom s a váradi püspök, ki híveit a reformáció és a másfélszázados harc miatt — míg birtokon kívül volt — elveszítette, új híveket az uniótól remélt.

De a kuruc fejedelem, Thököly, majd utána Rákóczi is felfedezte az oláhokat. Mikor Rákóczi 1703-ban kibontotta zászlaját, nemcsak a megritkult magyarság, hanem az erejében levő oláhság is tömegestől sietett a haza védelmére. Voltak oláhok a hajdúk között is sokan, de olyan szép számmal sohasem harcoltak, mint Rákóczi alatt s a feketekörös-völgyi oláhok éppúgy megérdemlik a »Rákóczi katonái« nevet, akárcsak a rutének. Megbosszulták a rácok pusztításait, kik tűzhelyeiket Vas-kóhtól Tenkéig feldúlták.

Ha Dél-Bihar népesedéstörténetét fejezetekre osztanók, a kurucvilág végét tennők meg egyik legfontosabb korszak₃ a telepítési korszak kezdetének.

Míg a magyar falvak a törökvilág pusztításai következtében tűntek el, az oláh falvakról ez éppen nem mondható. Mégis ha az eltűnt falvak táblázatait összeállítjuk, azt látjuk, hogy az ellenségtől nem bolygatott oláh vidéken is sok falunak nyoma veszett.

Az egykori falvak számának megállapításánál figyelembe kell vennünk, hogy az erdélyi fejedelmek birtokadományozás

alkalmával a többnyire szétszórt fekvésű oláh telepek *egy-egy* csoportját mint külön falut adományozták el s ezek a XVII. századbéli, de később névleg eltűnt falucskák ma is metánnak, mint a mai oláh falvak részei. Ilyenek pl.: Biharionkában Bilgez¹¹ és Urzest, Gyegyesényben Vajnág,¹² Petrelényben Zavoján, Szerbesdben Foltefalva¹³ és Zsukány, Czigányosdban Pokolfalva¹⁴ és Pántosfalva,¹⁵ Fehérlakban Sztrisár, Gorbolyfalvában Dzsoszán és Gojla, Gyepűsolymosban Felső-Petrász, Kosgyánban Podány, Magyarremetében Kis-Remete és Vánca-Remete, Pócsafalvában Zlovest,¹⁶ Robogányban Lázúr, Bihardob-

Sorszám	J á r á s	A községek száma		
		ma is meglevő	eltűnt	összesen
1.	Vaskóhi	44	13	57
2.	Belényesi	62	27	89
3.	Magyaresékei	49	25	74
4.	Tenkei	23	16	39
5.	Béli	33	17	50
	Összesen:	211	98	309

rosdban Vásznozfalva,¹⁷ Cseszvárában Posga, Körösszáldobágyban Szehstye, Szitányban Turbolyfalva,¹⁸ Venterben Bratafalva¹⁹ Veresfalvában Krecsányfalva,²⁰ Gyantában Rohgyanta.²¹ Csontaházában Patakfalva.²² Máskor meg alsó és felső részre oszlott a falu, mint Alsó-Mérág, Felső-Mérág; Alsó-Mézes, Felső-Mézes; Alsó-Fenes, Felső-Fenes; ezek ma már összeolvadtak. Külön nevekkkel illették a magyar falvak oláh telepeit, mint pl.: Magyar-Sólymos,²³ Oláh-Sólymos;²⁴ Magyar-Fenes, Felső-

11 Ma Burgyest.

12 Ma Vojén.

13 Később Foltest.

14 Ma Pakalest.

15 Ma Pantasest.

16 Ma Velesd.

17 Ma Govorest.

18 Ma Turburest.

19 Ma Bretyest.

20 Ma Krecsány.

21 Ma Rohány.

22 Ma Valány.

23 Ma Biharpoklos.

24 Ma Gyepűsolymos.

Fenes; Magyar-Remete, Vánca-Remete; Magyar-Venter, Oláh-Venter; ezek összeolvadtak, míg Magyar-Gyepes, Oláh-Gyepes, Magyar-Cséke, Drág-Cséke, Kis-Cséke,²⁵ Magyar-Ökrös, Oláh-Ökrös külön maradtak. Ez magyarázza meg, hogy a vaskóhi és belényesi járásban mért van olyan sok eltűnt falu, holott itt az ellenség nem járt.

A csakugyan eltűnt falvak egy része helyet, más része nevet cserélt. Ezek megállapítása ad legtöbb gondot. Táblázatunkon vannak olyan községek is, melyek nyomtalanul eltűntek. Ezeket ahhoz a községhez osztottuk be, amellyel együtt leggyakrabban szerepel az összeírásokban. Általában a ma már nem létező, vagy nem önálló községeket ahhoz a községhez osztottuk be, amelyhez földrajzilag vagy közigazgatásilag tartoznak vagy tartoztak. A mai helységnévtárban nem szereplő, tehát eltűntnek mondható község nevét dőlt betűkkel kezdve szedtük.

Külön rovatban soroltuk fel a községek régi neveit, melyeket egytől-egyig oklevélben találtunk.²⁶

Az Alföld újranevesítése a kurucvilág lezajlása után kezdődik. Hihetetlenül csekély népesség maradt az Alföldön. 1715-ben pl. Békésmegyében 344 jobbágy háztartás volt. 1710-ben a Hódmezővásárhely és Debrecen közötti útban csak Mezőtúr volt lakott hely. 1713-ban kezd az elmenekült népség lassanként haza szivárogni, majd ezután megkezdődik az Alföld felé özönlés a perifériákról. Az alföldi földesurak munkáskezeket keresnek és mindenféle kedvezményekkel, engedményekkel csalogatják a jobbágyságot birtokaikra. Elsősorban magyar földműves jobbágyokat kerestek, de mikor ilyeneket nem kaptak, jó volt az oláh és a tót is. Soha ilyen dolga nem volt a jobbágnak, háromfelé is húzták egyszerre. Rendszeren 2—3 évi tehermentesítést kaptak a telepések, mikor kitelt a 2—3 év, egyszerűen

²⁵ Ma Cseszvára a régi oláh Csesesoara névből, mely Kis Csékét jelent.

²⁶ Valóban csodálatos, hogy milyen sok szép magyar nevünk kallódott el, de az Országos Törzskönyv Bizottság ahelyett, hogy ezeket állította volna vissza, a legtorzabb neveket gyártotta, sőt mai napig is élő magyar neveket eloláhosított Ilyenek pl. Vajdafalva, mely Nyimesd; Feketefalva, mely Kisnyégerfalva lett, ez utóbbi pláne magyar falu. Az osztrák katonai térképészek, akik pedig nem nagyon szokták respektálni a magyar helyneveket, szükségesnek látták a Specialkarte-n is feltüntetni e két falu magyar nevét. Bondoraszó a béli járásban a mai Bélkirálymező határán feküdt, ma puszta. Ennek nevét átruházták a belényesi járásban fekvő Budurászára, melynek neve minden oklevélben Budurásza volt. Reméljük, hogy a Bizottság nem tekinti lezártnak munkáját s a régi magyar községneveket jogaikba iktatja.

odébbállottak. Csupa költözködés volt ekkortájt az Alföldön. A feketekörös völgyi magyar falvakból is nagyon sok magyar levándorolt az Alföldre, de ez meg sem közelítette az oláhok számát, kik valóságos karavánokban költözködtek lefelé. Egy-két évtized alatt megszállták a tenkei járás régtől fogva pusztán álló magyar községeit, ahol még néhány megmaradt magyar család élt, az vagy szintén tovább költözött, vagy beolvadt az új jövevények közé. De az oláh telepések eljutottak nemcsak a Sárrétig, hanem a Nyírségig, a Tiszáig, ahol őket meg a magyarság nyelte el minél hamarabb.

Dél-Biharból legutoljára népesedett be a béli járás. A földesúr, a váradi püspök itt fekvő pusztáit a belényesvidéki oláhoknak adta bérbe, akik eleinte hazuról művelték a földeket, majd lassanként oda költöztek a pusztákra. Így árendálta 1732-ben²⁷ Biharfenyves Pusztahodost és Benyesdet, Biharmagura Kislakát, Kiskóh Pusztaszuszágot, Bontosd Olcsát, Belényesszentmárton Bélkarolyt, Tatárfalva Kalmigyot, Henkeres és Kőszvényes Bélkalocsát, Mézes Hegyest, Telek Pusztahollódot, Telek és Talp Boklyát; Tagadó Medgyest; Bél Bélmocsolyát, Béli Béli-kaszék Poklucizát, Tönkőd Cserét, Vajdafalvát, Havaspoklos és a belényesvidéki oláhok Bántolmácsot, Tiszásfalva Bondoraszót, Béli Béli Klút. Ezen pusztákról a bérlők többé nem távoztak el. Az 1735. évi úrbéri összeírás²⁸ megjegyzi, hogy Bélirogos, Sajád és Bélikirálymező éppen most népesedik, ez utóbbi lakosai Biharfenyves, Bondoraszó és Petrelény belényesvidéki falvakból származnak, valamint ekkor népesedik az egész béli ispánság. A beköltözők Zaránd megyéből és Erdély határos részeiből jönnek. Bogyót, valamint Béli városát is, erdélyi oláhok ülik meg.²⁹ Pusztahollóra biharkabai, mézgedi, dusafalvi, havasdombrói és nyimesdi oláhok is jönnek. Pusztahodos, Kis- és Nagykaránd, Pusztaszuszág és Bántolmács különben, csak 1864 után lettek teljesen önálló községek, ma azonban már teljesen indokolatlan, hogy a »Pusztá« jelzõt viseljék.³⁰

A puszták benépesítése természetesen nem ment valami nagyon simán. A jobbágyok, miután kihasználták a 2—3 évi tehermentességet, egyszerűen kerekét oldottak és másutt, más földesúrral kötöttek egyezséget. Néha a földesúr kergette el a jobbágyokat. Sokszor természeti csapás sújtotta az új falut. Magyarcsékének még 1720-ban is református magyar lakosai vannak. A püspökség katolikus hitre akarta őket téríteni a XVIII.

²⁷ Orsz. Levéltár: Urb. et Conscr. Fasc. 91. Nr. 40.

²⁸ Orsz. Levéltár: Urb. et Conscr. Fasc. 117. Nr. 89.

²⁹ Pesty: Helynevek. Kézirat M. Nemzeti Múzeum.

³⁰ Hollód, melyet a nép Hidasteleknek is hív, a »Pusztá« jelzõt rffióst kapta, mikor már régóta virágzó község.

század végén. A lakosok kisebb része a lelkéssel egyetemben áttért, a többség pedig elköltözött Tenkére és a többi magyar faluba. A kiköltözöttek helyére oláhok jöttek, kik a visszamaradt magyarságot beolvasztották. 1817-ben a nagy éhség alkalmával a lakosság egy része kiveszett, más része elszéledt. Ekkor a földesúr görög katolikus vallású ruténeket telepített a sárosmegyei Jarebináról és Ólublóról. E rutének is már csaknem az utolsó szálíg eloláhosodtak napjainkig. A múlt század 90-es éveiben a magyarcsékei kiirtott Korda Andor-féle erdők helyére magyarokat telepítettek, mégpedig jórészt alföldi reformátusokat. Ilyenformán Magyarcséke megint megmagyarosodott, de az új telep nem életképes, a magyar telepek kóros szimp-tómái látszanak rajta.

A rutén és tót telepítésekről kell még néhány szót szólnunk.

A magyarcsékei rutén telepítés volt a legelső kísérlet. A telepítés jól ütött be, mert a telepések rosszabb viszonyok közül kerültek jobb viszonyok közé. Magyarcsékével egyidőben, tehát 1817-ben Tőkefalvára, Tenkegörségre, Hévízkárándra és Béltre is telepítettek tótokat; Kerekesfalvára, Szombatságra és Hollószegre meg sárosmegyei ruténeket. Kerekesfalva $\frac{1}{4}$, Szombatság $\frac{1}{2}$ részben még 1864-ben is rutén-tót anyanyelvű,³¹ azóta azonban annyira eloláhosodott, hogy csak az 50 évesnél idősebbek tudnak még úgy-ahogy anyanyelvükön beszélni. A béli és tenkei járásban levő tót telepek — mivel azok nem görög, hanem római katolikusok voltak — nagyobb részben megmagyarosodtak.

Német bányászokat is telepítettek a XVIII. század vége felé Rézbányára, ezek azonban ma már a végső pusztulás szélén állanak. Számuk rohamosan fogy. Nagyobb részben az oláhság, kisebb részben a magyarság nyeli el őket.

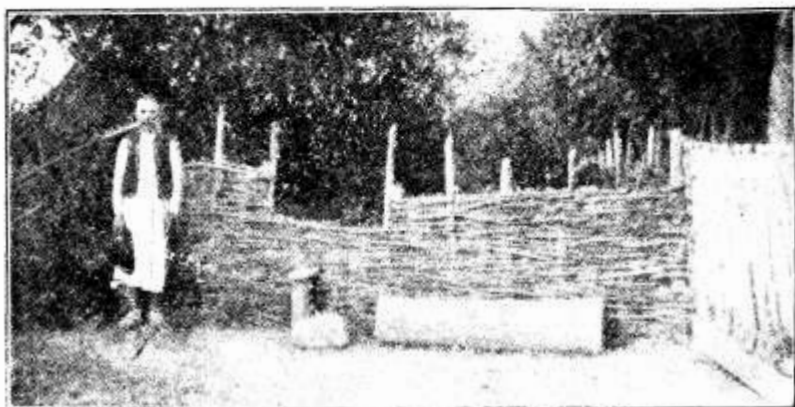
Még meg kell emlékeznünk egy pár nagyobb arányú járványos betegségről, mely vidékünkön tetemes pusztítást okozott s hozzájárult az elnéptelítéshez. 1710-ben, még a kurucvilág alatt a rettenetes »guga-halál«, a pestis pusztította végig a vidéket, melynél méreteiben még nagyobb volt az 1730—1740. évi pestis, melynek pusztítása minden emberi képzeletet felülmúl. Csak Bihar vármegye 79 magyar községében 22.436 lélek pusztult el,³² képzelhető, hogy dühönghetett az oláh vidékeken. 1836-ban és 1873-ban a kolera pusztította végig vidékünket.³³

Miután a népesedés főbb mozzanatait láttuk, próbáljuk megállapítani esetről esetre Dél-Bihar népességét és a népesség nemzetiségi eloszlását.

³¹ Pesty i. m.

³² Bihar vm. levéltára 49/D.

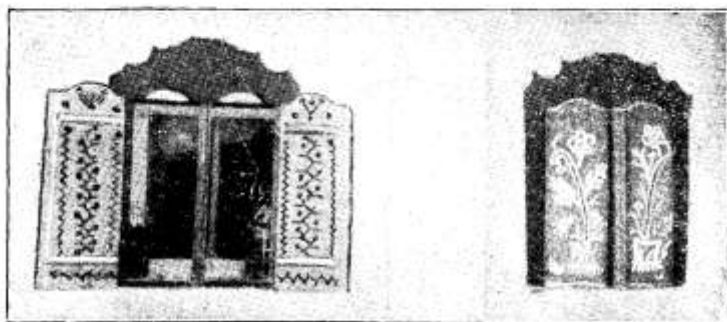
³³ Köröstarjánban 1836-ban 34. 1873-ban 133 lélek halt el kolerában. Ref. egyh. anyakönyve.

Mezőkapu hácskóval, Magyarremete.

Kontyos magyar ház fedélszéke, Köröstárkány.

*Kontyos háromosztatú oláh ház, Kisnyégerfalva.**Görbe ház utcai frontja, Köröstárkány.*

Bihar vármegye régi népességének megállapításával behatóbban mindössze Acsády foglalkozott, éspedig az 1715—1720. évi népességgel.³⁴ Ez években ugyanis az egész ország jobbágy népességét összeírták, mégpedig csaknem minden megyénél névszerint, épp ezért nagyon alkalmas az összeírás arra is, hogy megállapíthassuk a jobbágnép nemzetiségi viszonyait. Acsády nem járasonként dolgozta fel az egyes vármegyéket, hanem csak a községek betűrendjében, így igen nehéz a közigazgatási beosztás alapján készült népszámlálásokkal egybevetni. A jobbágyság családneveit meg minden onomatologiai tudás nélkül kezelte s az oláhság nagy részét magyarnak vette, e miatt a nemzetiség megállapítására vonatkozó eredményei megbízhatatlanok.

Az 1715—1720. évi jobbágyösszeírásokon kívül demográfiai feldolgozásra még nem került a vármegyének semmiféle történelmi anyaga, pedig kevés vármegye dicsekedhet annyi jobbágyösszeírással, mint Bihar. Az Országos Levéltárban nagyon pontos portaösszeírásokat kapunk az 1552, 1553, 1554, 1555. évekből.³⁵ Jó összeírás maradt az 1595. évről a délbihari nemesek³⁶ jobbágyairól, valamint a fejedelem³⁷ jobbágyairól. Az 1597. évi 3 forintos adó lajstroma³⁸ Dél-Biharról szintén tartalmaz néhány adatot. 1599-ből is jó házösszeírások³⁹ vannak! Dél-Biharról, de legteljesebb összeírások maradtak az 1600. évből. Ezek már nemesak ház- és portaösszeírások,⁴⁰ hanem névszerinti összeírások is,⁴¹ melyek alkalmasak a nemzetiség megállapítására, sőt a családok gazdasági, vagyoni viszonyaira is rendkívül bőséges adatokat tartalmaznak. Jó portaösszeírás maradt az 1604., 1605. évekről⁴² is, de ezután hosszú-hosszú ideig, csaknem egy évszázadig nem találunk felhasználható anyagot. 1697-ben a tatárok a Fekete-Körös felső völgyét kivéve, egész Dél-Bihart felperzselték, a lakosság bujdosó rab, vagy földönfutó lett. A porta-, ház-, jobbágyösszeírások az adókivetés szempontjából készültek s araikor a jobbágyság tönkrement, úgyis hiába való dolog lett volna őket összeírni. Mindössze 1642-ből maradt

³⁴Magy. Stat. Közi.: Magyarország népessége a Pragmatica Sanctio korában. 4°. Budapest, 1896.

³⁵ Die. conscr. Tom VIII.

³⁶ N. R. A. Fasc. 1033. Nr. 22. és N. R. A. Fasc. 1097. Nr.28,

³⁷ N. R. A. Fasc. 1033. Nr. 21.

³⁸ Die. conscr. Tom VIII. Pag. 811—825.

³⁹ Die conscr. Tom VIII. Pag. 561—712.

⁴⁰ Die. conscr. Tom VIII. Pag. 713—760.

⁴¹ Urb. et conscr. Fasc. 17. Nr. 6.; Fasc. Nr. 34.; Fasc. 23. Nr. 5.

⁴² Die. conscr. Tom VIII. Pag. 763—784.

ránk egy lajstrom⁴³ »a váradi háztól elidegenített jószágok« számáról, de ez is csak a falu birtokosát nevezi meg. A török világ után az első összeírás 1696-ból⁴⁴ maradt ránk, mely azonban fontosság tekintetében meg sem közelíti az 1704. évi névszerinti jobbágyösszeírást,⁴⁵ mely a belényesi kastélyhoz tartozó javakat sorolja fel. Ez nemcsak a jobbágynépesség számának, hanem nemzetiségének és vagyoni állapotának megállapítására is felette alkalmas. Ugyanilyen a Kornis-féle javak összeírása⁴⁶ Papmező vidékéről. Szintén becses, de ezeknél nagyobb területet felölelő az 1715—1720. évi biharmegyei jobbágyösszeírás, melyet Acsády dolgozott fel. Míg az 1704. évi összeírások a jobbágynépesség minden rétegét felölelték, az 1715—1720. évek csak a földdel bíró, adózó jobbágyokat tartalmazták. Ezután már igen részletes úrbéri összeírások maradtak fenn ránk. Ilyen az 1732.,⁴⁷ 1735.,⁴⁸ * 1748.,⁴⁹ továbbá egy az 1735—1750. közötti évekről,⁵⁰ 1752-ből,⁵¹ 1768-ból,⁵² 1770 tájáról.⁵³ Nagyon részletes névszerintiek. Valamennyit felülmúlják azonban az 1770. évi úrbéri összeírások. Ekkor már minden községnek külön füzeté van.⁵⁴ Kezelhetőség szempontjából azonban sokkal jobb az 1778. évi úrbéri összeírás, mely szintén névszerinti. Az 1828. évről is községenkénti füzetes, úrbéri táblázatok maradtak fenn,⁵⁵ melyek gazdaságtörténeti-földrajzi szempontból felette becsesek.

De az 1828. évről feldolgozott demográfiai forrásunk is van, a Nagy Lajos geográfiai szótára,⁵⁶ melynek adatait 1827-ben közigazgatási úton gyűjtötte. A házak számát, az össznépeiséget tartalmazza, de felsorolja vallás szerint is a lakosokat. Utána mindjárt a Fényes Elek munkái említendők. Ezek közül a mi célunknak legjobban megfelelt a Bach-korszakbeli népszáml-

⁴³ Urb. et conscr.

⁴⁴ Die. conscr. Tom VIII. Pag. 227—248.

⁴⁵ Urb. et conscr. Fasc. 17. Nr. 8.

⁴⁶ Urb. et conscr. Fasc. 168. Nr. 40.

⁴⁷ Urb. et conscr. Fasc. 91. Nr. 40.

⁴⁸ Urb.¹. et conscr. Fasc. 80. Nr. 6.

⁴⁹ Urb. et conscr. Fasc. 145. Nr. 29.

⁵⁰ Urb. et conscr. Fasc. 117. Nr. 89.

⁵¹ Urb. et conscr. Fasc. 80. Nr. 6.

⁵² Urb. et conscr. Fasc. 122. Nr. 42.

⁵³ Urb. et conscr. Fasc. 117. Nr. 90.

⁵⁴ Az 1770. évi úrbéri táblázatok nemcsak az Orsz. Levéltárban, hanem Bihar vármegye levéltárában is megtalálhatók.

⁵⁵ Orsz. Levéltár; Bihar vármegye levéltára.

⁵⁶ *Ludovicus Nagy: Notitiae politico-geographico statisticae inelyti regni Hungariáe, pariumque eidem adnexarum. Budae 1828.*

lálás adatain épült 1859. évi statisztikai munkája.⁵⁷ 1869-től kezdve a magy. kir. Központi Statisztikai Hivatal által kiadott Népszámlálások a legjobb források, de az anyanyelvre csak a későbbi népszámlálások terjeszkednek ki községenként is.

Mindezen források közül az 1552. és 1595. évi porta-, az 1600., 1704., 1720., 1778. évi névszerinti jobbágyösszeírások, Nagy Lajos 1828 évi és Fényes Elek 1859. évi adatai, a ű. kir. Központi Statisztikai Hivatal 1890. és 1910. évi népszámlálásai mutatkoztak alkalmasnak úgy időbeli eloszlásuk, mint megbízható tartalmuk miatt a mellékelt táblázatok összeállítására.

Ha az 1552., 1553., 1551, 1555. évi portaösszeírásokat egybevetjük, azt találjuk, hogy a porták száma évről-évre fokozatosan csökken. Ez a csökkenés nem magyarázható a törökvilág pusztításaival, mert az e vidéken csak a század vége felé következelt be. Inkább a szomszédos »Mezőség«⁵⁸ és »Erdőhát-ság«⁵⁹ pusztulásával függ össze, mert a 'Feketekörös-völgy századok óta e területekre támaszkodva él s ezek pusztulása közvetve a Feketekörös völgyét is sújtotta. A porták számának fokozatos csökkenése tehát nem jelentelte egyszersmind a népesség apadását is, hanem csak az adóprés enyhébb működését. Mindenesetre a 4 fennmaradt portaösszeírás közül legalkalmasabb a legrégebb, az 1552. évi összeírás, ebből rekonstruáltuk az 1552. évi népesség számát.

Mint az 1552. évi, úgy az 1595. évi jobbágy összeírások is kutatásunk egész területére kiterjeszkednek, éppen ezért a népesség számának megállapítására az 1595. évi összeírást vettük, nem az 1600. évit, mert bár ez utóbbi névszerinti, de nem öleli fel egészen az általunk kutatott területeket. A nemzetiségi viszonyok megállapítására azonban természetesen csak a névszerinti, 1600. évi jobbágy összeírásokat kellett választanunk.

Az 1552. évi porták lélekszámának megállapítása nehéz feladat, de szerencsére a későbbi összeírásokban biztos kulcsot találunk a kérdés megoldására. Karácsonyi János⁶⁰ a szomszédos Békés vármegyében 1563-ban 1 kapura 1½ családot, 1 családra 5 lelket számít. Acsády⁶¹ számításai szerint a mohácsi vész utáni időkben Nyitra vármegyében minden telekre 17½ család esik. Zemplénben 3-nál is több, másutt 2.4, Gömörben 2.1, az országos átlagot tehát 2½ családban állapítja meg.

⁵⁷ Fényes Elek: Magyarország 1859-ben statisztikai, birtokviszonyi és topográfiai szempontból. Dél-Bihar vármegye. Pest, 1859.

⁵⁸ Gyula vidéke.

⁵⁹ Nagyszalonta vidéke.

⁶⁰ Békés vármegye története. Gyula, 1896. I. 231. 1.

⁶¹ Acsády I. dr.: A magyar jobbágy népesség száma a mohácsi vész után. Budapest, 1889. 33. 1.

Számunkra a kulcsot az egyik⁶² 1600. évi névszerinti összeírás adja meg. Ez Belényes vidékén 65 község háztartásfőjét névszerint felsorolja, még ha nincs is semmije. 50 községnél megemlíti, hogy hány portája van a községnek. Ha a háztartások összegét elosztjuk a porták összegével, akkor megtudjuk hogy átlag hány háztartás esik egy portára.

Így azonban csak a jobbágyság és a jobbágytelken élő nemesség számát tudjuk meg. Ezeken kívül vannak még a birtoikos nemesek, továbbá az iparosok, papok, a krajnikok, akiknek egy része szintén nincs az 1600. évi összeírásban felvéve, ide számíthatjuk azt a 42 férfit is, ki mint bánya- és kohótisztviselő és szolga él a bányák, kohók és hámorok körül, úgyhogy mindezek számára minden faluban bízvást vehetünk egy háztartással többet s ekkor 1600-ban Belényes vidékén 50 községben 229 portán 1315 háztartás, illetőleg ötvennel, a faluk számával több, tehát 1365 háztartás van s egy portára kerek számban átlag 6 háztartás esik.

Acsády és Karácsonyi ezidőtájt átlag 5 lelket számít egy háztartásra. Ez azonban kevés, mert az oláh népnél gyakran két vagy több család is van egy háztartásban. De különben is az oláh szapora faj. Az árvák s a feloszlott háztartások is a meglevő háztartások lélekszámát terhelik, úgyhogy a háztartások átlagos lélekszámát is nyugodtan vehetjük 6 léleknek, átlag ennyi lélek esik Nagy Lajosnál is egy bihari házra.

Az 1595. évi népességet tehát úgy állapítottuk meg, hogy a jobbágyháztartások számához falunként még egy háztartást számítottunk a nemesek s a többi, a jobbágy összeírásokban nem szereplők számára. Ez első tekintetre kevésnek látszik, de tudnunk kell, hogy e vidéknek a váradi püspök és káptalan volt a földesura s itt nagyon kevés nemes élt. Mikor pedig az erdélyi fejedelmek idejében e vidék a Partiumhoz tartozott, jobbára olyan nemesek bírták, kik nem laktak itt. A községenként egy háztartással való felemelést bezárólag 1778-ig alkalmaztuk, mert 1828-ban Nagy Lajos a nemeseket is számította. Ahol az 1595. évi adat hiányzott, 1600. évi adattal pótoltuk.

Hátra volna még az 1552. évi népesség megállapításának a módja.

Miután már előbb, 1600-ban a porták átlagos népességét 6 háztartásban állapítottuk meg, nem lesz nehéz ezen kulcs ismeretével az 1552. évi népességet sem megállapítani. Mivel másfél emberöltőt kell visszamennünk, két háztartást leszámíthatunk, mint a porták népességének fél század alatt való természetes gyarapodását, továbbá mint a porták számának természetes csökkenését. Más szavakkal 1552-ben egy portán kevesebb csa-

⁶² Orsz. Li. Urb. et conscr. Fase. 17. Nr. 6.

lád lakott, mint 1595-ben s a fokozatos elszegényedés miatt a porták számát adókiivetés szempontjából mindenütt csökkenteni kellett, jóllehet a népesség nem fogyott. 1595-ben több ember fizette ugyanazon portának az adóját, mint 1552-ben. A porták ilyenén devalválódása lépésről-lépésre kísérhető, ha az 1552., 1553., 1554., 1555. évi portaösszeírásokat egybevetjük.

Ilyenformán számításunk szerint 1552-ben egy portára ,négy háztartás esik, ami lényegesen több, mint a Karácsonyi és Acsády által kiszámított átlag. De kutatásunk területén, ahol az ellenség nem pusztított, a népesség már ekkor is sűrűbb volt, mint az ország egyéb vidékén s számításunk helyességét a kiszámított 1552. és 1595. évi lélekszám egyezése is igazolja azon járásokban, melyek a törökvilág pusztításait közvetlenül még nem érezték.

Az 1552. évi portaösszeírás nem sorol fel minden községet, hanem sokszor a portákat valamely nagyobb középponttal említi, így a mai vaskóhi járásnak csaknem valamennyi portája benne foglaltatik a »Pertinentia Belényes« — Belényes tartozéka — cím alatt felsorolt 420 portában. Ha a mai vaskóhi és belényesi járás akkori név szerint fel nem sorolt községei között arányosan elosztjuk ezen számot, akkor a mai vaskóhi járás területére 1552-ben 333 porta, illetőleg a névszerint megnevezett 4 község 16 portájával együtt körülbelül 349 porta esett. A fennmaradt 87 porta a belényesi járás meg nem nevezett községeire esik. Hasonlóképpen szétosztottuk, mégpedig egyenlő arányban, a »Széplak tartozéka« cím alatt felsorolt 151 portát a belényesi és tenkei járások között, minthogy Széplak a két járás határszélén fekszik. A Cséke tartozékát és Káránd tartozékát képező 169 portát a magyarcsékei, Bél tartozékának 88 portáját pedig a béli járás portáihoz számítottuk.

További eljárásunk az 1552. évi népesség kiszámításánál is az maradt, mint az 1595., 1604., 1778. évi népességnél. A falunak a portákból kiszámított összes háztartásaihoz a nemesek s, egyéb kimaradottak számára még egy háztartást adtunk s az így nyert számot megszoroztuk hattal, a háztartás átlagos lélekszámával.

Míg az 1701. évi névszerinti jobbágy összeírás teljesség szempontjából semmi kívánni valót nem hagy hátra, az 1720. évi hézagos, az 1715. éviről nem is szólva. A zsellérekre nem terjedezkedik ki, mivel ezeket nem tartották ekkor adóalanynak. Feltesszük, hogy 1720-ban akkora volt e vidék népessége, mint 1704-ben. Igaz ugyan, hogy a két időpont között eltelt 16 esztendő alatt elég jelentékeny lehetett a természetes szaporaság is, de nem szabad felejtenuk, hogy a kurucvilágban 1703-tól 1711-ig erős vérvesztéséget szenvedett Rákóczi zászlaja alatt e

vidék oláhsága is. 1704-ben a vaskóhi és belényesi járás felnőtt férfiai közül minden tizenkettedik hadban van.

Az 1704. évi két összeírás csak a vaskóhi és belényesi járás területére terjed ki s a magyarcsékei járásnak csak néhány községét tartalmazza. Ennélfogva ahol 1704. évi adattal nem rendelkezünk, ott az 1720. évi adatot használtuk. Mint említettük, az 1720. évi összeírás a zselléreket nem vette fel, ezért ha ez; összeírást demográfiai szempontból hasznosítani akarjuk, akkor a rendelkezésünkre álló adatot korrigálni kell. Mivel Dél-Bihar 3 járásában a községekről 1704. évi adatok is vannak, ezeket összevetve az 1720. évi adatokkal, a járási kulcsot könnyen megállapíthatjuk, mellyel ha megszorozzuk az 1720. évi adatot, megkapjuk az 1704. évi összeget. Ez a kulcs a belényesi járásban 2, a magyarcsékeiben, lénkéiben, béliben 1.5. Ezekkel szoroztuk meg tehát az 1720. évi adatot, hogy az 1704. évi állapotnak megfelelő összeget kapjunk. Ilyen módon a zsellér népesség sem hiányzik a falu lélekszámából. Mint a többi összeírások feldolgozása alkalmával, itt is falunként egy háztartást számítottunk a nemesek és egyéb nem jobbágy népesség számára.

A váradai püspökség 1778. évi jobbágyösszeírása kiterjed minden nem nemes lakosra, de pár községnek csak felét vagy egy-két harmadát írta össze, t. i. amely rész a püspökségé volt. Ezen könnyen lehetett segíteni. Néhány község azonban — mely nem volt a püspökség tulajdona — hiányzik az összeírásból. Ezeket az 1768. évi összeírásból és az 1770. évi úrbéri táblázatokból pótoltuk, amelyekre pedig ezek sem terjeszkedek ki, a járási átlagos lélekszámot vettük.

Ilyen módon kiszámítva Dél-Bihar vármegye 5 járásának népességét negyedfél évszázadra visszamenőleg, az eredmény a mellékelt táblázat szerint alakul:

Lásd a mellékelt táblázatul!

A táblázat mindenekelőtt azt az elterjedt véleményt cáfolja meg, hogy a törökvilág kezdetén az országnak a mai népességéhez mérten igen csekély népessége lett volna. Ezen véleménynek tpleg az Acsády-féle országos kulcs által kiszámított eredmények adtak tápol, holott azt látják, hogy az ország összes portáinak népességét nem lehet 5—6 megye átlagából kiszámítani. Ha megközelítő eredményt akarunk elérni, legalábbis minden vármegye állagát külön-külön meg kell állapítani, de még így is nagy hibákat követhetünk el, ha a terület történelmi eseményeit lépten-nyomon szemmel nem tartjuk, mert pl. Bihar vármegye síkföldi, magyarlakta részén egy adott időpontban is más volt egy porla népessége, mint a hegyvidéki oláhlakta részé.

Ha a járási összegeket egybeadjuk, akkor láthatjuk, mint' hullámszik Dél-Bihar népessége 358 év óta.

Sorszám	Járás	Lélekszám							
		1552	1595	1704-1720	1778	1828	1859	1890	1910
1.	Vaskóhi	8.406	9.018	4.122	15.794	15.993	18.984	23.317	29.348
2.	Belényesi	14.886	12.530	6.770	26.825	24.283	30.658	40.448	49.679
3.	Magyarcsékei	7.596	6.576	2.916	14.586	13.734	19.629	24.367	31.209
4.	Tenkei	13.130	4.884	2.274	11.580	15.053	21.989	27.743	31.592
5.	Béli	7.746	2.589	1.012	8.562	8.367	14.905	17.042	19.511
	Összesen	41.764	35.597	17.094	77.347	77.430	106.165	132.912	161.339

Ha az 1552. évi lélekszámot egybevetjük az 1910. évivel, azt látjuk, hogy a területhez képest meglehetősen arányossággal osztott el a lakosság. A vaskóhi járás népessége 358 esztendő óta 3.5-, a belényesi 3.0-, a magyarcsékei 4.5-, a tenkei 2.5-, a béli 2.8-szeresére emelkedett. A negyedfélszázéves növekvés tehát legnagyobb a magyarcsékei, legkisebb a tenkei járásban. 1552 után már megkezdődött az Alföld felől eső részek pusztulása. Ha az 1552. és 1595. évi lélekszámot egybevetjük, azt látjuk, hogy az Alföld felől eső tenkei és *béli* járás népessége az 1552. évi állapothoz képest $\frac{1}{3}$ -ra csökken. Csökkent — bár nem sokat — a magyarcsékei és belényesi járás lélekszáma is, míg a vaskóhié némileg emelkedett, ami a járás földrajzi helyzetéből szinte önként következik. Az 5 járás 1595. évi népessége a törökvilág végére, 1704—1720-ra ismét felére csökken. 1595-től 1720-ig az elnéptelenedés valamennyi járásban egyforma arányban történik. Azt mondhatjuk, hogy a kurucvilág utolsó éve, 1711 volt a határköve az elnéptelenedésnek, ettől kezdve rohamosan gyarapodik a lélekszám, különösen a törökvilág alatt elpusztult alföldi széleken. Erre az időre esnek a nagy telepítések, ami a lélekszámban is híven visszatükröződik. 1704—1720-tól 1778-ig¹ a vaskóhi és belényesi járás népessége 4-szeresére, a magyarcsékei és tenkei 5-szörösére, a béli 8-szorosára emelkedett. Ha pedig az 1704—1715. évi lélekszámot az 1910. évivel vetjük egybe, akkor azt látjuk, hogy a vaskóhi járás népessége 7-szeresére, a belényesi 8-szorosára, a magyarcsékei 10-szeresére,

a tenkeié 14-szeresére, a bélié 19-szeresére emelkedett, vagyis a népességnek több mint fele 190 év alatt áthelyezkedett Dél-Biharnak az Alföld felé eső részeire, mely azelőtt majdnem teljesen elnéptelenedett.

De a béli járás népességének is nagymérvű megnövekedése mily csekélység az alföldi magyarság szaporodásához képest. Álljon itt egy táblázat Bihar vármegye alföldi szomszédjairól:

	Dél-Bihar	Hajdúság ⁶³⁾	Nagy Kunság ⁶⁴⁾	Békés vm.
1720-ban	17.094 lélek	3.138 lélek	2.340 lélek	4.146 lélek
1780 "	—	—	—	54.820 "
1801 "	—	—	31.840 "	— "
1828 "	77.430 "	40.473 "	47.672 "	138.909 "
1859 "	106.165 "	—	—	— "
1869 "	146.024 "	62.914 "	60.215 "	212.973 "
1890 "	132.912 "	70.070 "	72.508 "	258.386 "
1910 "	161.339 "	85.137 "	80.460 "	297.694 "

Ebből a táblázatból azt látjuk, hogy míg Dél-Bihar népessége a török- és kurucvilág lezajlásától mostanáig 9.4-szeresére emelkedett, addig a Hajdúságé 11.1-re, a Nagykunságé 34.4-re, Békés vármegyéé 71.8-szorosára emelkedett.

Ha az 1869. évi lélekszámot vetjük egybe az 1910. évivel, akkor is azt látjuk, hogy 1910-ben a Dél-Bihari lélekszám 1.1-, a Hajdúságé és a Nagykunságé 1.3-, Békés vármegyéé 1.4-szerese az 1869. évinek.

Honnan ez a roppant szaporaság? Hisz a magyar nem szaporább az oláhnál?! A feleletet a földrajzi viszonyok adják meg. Az oláhok lakta föld nagyon szegény. Az ott uralkodó primitív gazdálkodási rendszer mellett több lelket nem tud eltartani, mint amennyi ma rajta él. Sőt azt mondhatjuk, hogy az ott élő népet sem az a föld tartja el, amelyen lakik, hanem az Alföld, melyre támaszkodik.

A délbihari oláhok immár csaknem kétszáz esztendő óta az Alföldre járnak aratni, dolgozni s ott szerzett gabonájukkal, keresetükkel pótolják, amit saját földjük nem képes nyújtani. Már az 1770. évi úrbéri összeírásokban csaknem minden oláh falu azt vallja, hogy a Mezősége,⁶⁵ az Erdőhátra⁶⁶ jár aratni,

⁶³ A 6 hajdúváros: Böszörmény, Nánás, Dorog, Hatház, Vámospércs, Szoboszló.

⁶⁴ A 6 nagykun város és két pusztája: Karcag, Kisújszállás, Kunhegyes, Kunmadaras, Túrkeve, Kunszentmárton, Kuncsorba és Mesterszállás.

⁶⁵ Gyula vidéke.

⁶⁶ Nagyszalonta vidéke.

szekerezni, mert másként nem tud megélni. Magának a vármegyének is sok gondot okozott a gyakori ínség, mely e vidéket sújtotta s több ízben megpróbálták orvosolni is. 1816-ban adott ki a vármegye egy terjedelmes projectumot,⁶⁷ mely »Előadása azon módoknak, miképpen lehessen főképpen ezen nemes Bihar! vármegyének hegyes és terméketlen részén lakó dologtalan oláh nemzetet olyan állapotba helyeztetni, hogy a maga földjének termése és kézi munkája után élelmébe fogyatkozást ne szenvedjen és a közöttük gyakran előfordulni szokott szükségnek költséges kipótlásával a publicum ne terheltesse.« Ez a, projectum részletesen leírja az oláh nép minden hibáját és ebből eredő baját, mely nagy részben most, 100 év múltán is megtalálható. »Az oláhság restellvén a maga földjeit trágyázni és jól művelni — mondja a projectum — sokan közülük a Mezőségekre mennek szántani, vetni. Ezen cselekedeteit egy általában hibásnak mondani nem lehet, mert bizonyos az, hogy midőn a maga úrbéres földjéből egy szem élés után kettőt kap, akkor a Mezőségen tízet, sőt húszat, de amennyiben a messze járkálással az időt vesztik, a magok földjeit vetetlen hagyják... szükséges, hogy minden oláh taxás arra szoríttasson... hogy földjeit bevesse.« »Hasonló rossz következése van a mésszel való kereskedésnek is, mellyel ők széllyel kóborolván, csaknem az egész nyarat henyéléssel szokták vesztegetni... egyszersmind ezen kóborlással marháikat szerfölött csigázzák.«

A következő évben még szigorúbb rendeleteket adtak „ki, mert a nép nagyon tódult az Alföldre s'már még télire sem jött vissza. A vármegye újból szigorúan elrendeli,⁶⁸ hogy »Elköltözni, telkeket pusztán hagyni nem szabad, akik oda vannak, Szent Mihály napra haza citálандók. E végből currentálandók Szatmár, Szabolcs, Békés, Heves, Kunság, Arad, Csongrád, Terne és Torontál vármegyékben, a Hajdú kerületben és Debrecen városában.« »Ha azonban Szent Mihály napra se jön vissza, akkor telkeit, házát a földesúr másnak adja s ha ezután kerülne haza, többre vissza nem kapja.«

Ezek a rendeletek beszédes bizonyítékai, hogy mért szaporodik olyan lassan az oláh vidék népessége és mért gyarapodik olyan gyorsan az Alföldé. Az oláh népesség századok óta folyton leszivárog a természetes úton, a Fekete-Körös völgyén. Előbb munkába áll a magyar gazdánál, télire hazamegy a keresményével. Majd később már beleszokik az alföldi jobb életmódba, aztán még fenyegetéssel sem lehet hazahívni. Így volt ez száz évvel ezelőtt, így van ez ma is.

A népesedési viszonyok ismertetése után térjünk át a nem-

⁶⁷ Belényes város levéltára. Körözési jegyzőkönyv, 1816.

⁶⁸ Belényes levéltára. Körözési jk. 1817.

zetiségi viszonyokra. Mint már előbb említettük, a vidék első honfoglaláskori lakosai székely-magyarok voltak, kiknek leszármazottjai 8—9 faluban ma is élnek, az oláhok pedig a XIII. század elején költöztek be. A magyarság szaporulata azonban hosszú századok óta nem e vidéken helyezkedett el, hanem leszivárgott az Alföldre, e miatt több falut nem alapított, mint amennyi kezdetben volt. A Belényeshez tartozó kimondottan magyar falvakat Scolari András püspök 1422. évi levele⁶⁹ sorolja fel: »jobagiones nostri hungaricales in possessionibus Belenes, Tharkan, Negerfalva, Fenes, Jánosfalva, Sonkolos, Wylak, Alsolmos, Feisolmos et Remete commorantes. De ezeken kívül több ősi magyar falut is ismerünk. Így az oláhok betelepédési előtti időkből ismeretes Hódos (Magyar-), Fekete tót⁷⁰ Belényes-szentmiklós csúcsíves temploma is a mongol pusztítás előtt épült. A Váradi-Regestumban már 1213—1217 között szerepelnek Sólomos, Gyanta, Szigeti, Búza,⁷¹ Görbed, Jánosd és Székelytelek. 1332—1337. között a pápai tizedlajstrom mint római katolikus anyaegyházakat sorolja fel az előbb említetteken, kívül Szent Benedeket, Széplakot, Györöst, Bátor, Hosszúasztót, Vasandot, Sályi, Hidast⁷² és Bélt. Leányegyház természetesen több is lehetett. 1501-ben épül Rézbánya, melynek lakói Belényesből települnek. A XV—XVI. századi oklevelekben »Magyar« jelzővel szerepelnek Fenes, Remete, Venter, Hódos, Cséke, Gyepes, Ökrös, Szenttelek, Kisháza, Petegd katolikus lelkészsége a XVI. században még fennáll.⁷³ Ezek alapján összeállíthatjuk azon falvak névsorát, melyeknek oklevelek tanúsága szerint is magyar volt a lakossága a mohácsi vész előtt.

A vaskóhi járásban: Rézbánya.

A belényesi járásban: Belényes, Belényessonkolyos, Belényessenmiklós, Belényesújlak, Biharpoklos,⁷⁴ Gyepüsólomos,⁷⁵ Kisnyégerfalva, Körösjánosfalva, Köröstárkány, Magyarremete, Szent Benedek, Várasfenes.

A magyarcsékei járásban: Biharszenttelek, Magyarcséke, Magyargyepes, Magyarhodos, Pusztahollód, Venter.

A tenkei járásban: Biharhosszúasztó, Biharsályi, Buzásd, Gyanta, Feketebátor, Féke tégy örös, Feketetót, Jánosd, Kisháza, Petegd, Székelytelck, Szigeti, Tenkegörbed, Tenkeszéplak, Vasand, A béli járásban Bél és Ökrös.

⁶⁹ Váradi kápt. levéltár 14, 21.

⁷⁰ Márki S.: A Fekete Körös és vidéke. Nagyvárad, 1877. 81. L

⁷¹ Később Buzás, Belfenyér mellett.

⁷² Ma Pusztahollód.

⁷³ Bunyitay i. m.: 20. 1.

⁷⁴ Régen Alsólomos.

⁷⁵ Régen Felsőlymos.

Ezekben részben vagy egészben való eloláhosodása a következőképpen történt:

Rézbánya⁷⁶ lakosai 1600-ban még magyarok voltak. Mivel azonban a bányák lassanként kimerültek, bedőltek, a magyar; elem kihúzódott és az országban szétszéledt. Helyükbe oláhok és. róm. kat. német bányászok jöttek, kiknek egyrésze megmagyarosodott, más része eloláhosodott vagy elszéledt. Ma már négy-ötöd része oláh.

Belényes. 1600-ban még csaknem teljesen magyar. A török világ alatt többször elpusztul, emiatt, továbbá a környék elszegényedése miatt ipara hanyatlik, a református magyar iparos elem lassanként kihúzódik s az ország különböző vidékén elszéledj helyükbe más vallású, főleg zsidó kereskedő és iparos elem jön. A népkicsérélődés az utóbbi időben már olyan méretű, hogy pl. a városban 1870-ben 624, 1910-ben pedig 730 család van, ezek közül olyan családot, amely 1870-ben is, 1910-ben is itt él, 140-et találunk. 1870-ben még megvolt, de azóta eltűnt 298 család. 1870-ben még nincs itt, azután jön 374 család. 40 év alatt tehát a város lakosságának fele kicsérélődött! Régen a város nem engedte meg a szegényebb jobbágyok betelepését,⁷⁷ 1848 után azonban annál jobban kezdett beszivárogni az oláh szegénység és a kultúrközpontot kereső oláh intelligencia.

Belényessonkolyos. A kuruc világ végéig tiszta magyar volt, később a XVIII. században a püspökség mint földesúr görög katolikus oláhokat telepít közéjük. A község 1848 óta újból gyorsan magyarosodik.

Belényesszentmiklós. Már az 1598. évi pusztulása és elnéptelenedése után oláhok szállják meg s ma is azok lakják.

Belényesújlak. A kurucvilágig teljesen magyar volt. Az oláhok beszivárgása ezután kezdődik és a XVIII. század végén éri el tetőpontját. Azóta a község újból gyorsan magyarosodik.

Biharpoklos (Alsolyomos). 1598-ban teljesen elpusztul és elnéptelenedik. Az egykori magyar falut később oláhok szállják meg, ma is azok lakják.

Gyepűsolyomos (Felsőlyomos). 1600-ban magyarok lakták. Később, valószínűleg 1619-ben elpusztul és elnéptelenedik. 1720-ig hol oláhok, hol magyarok váltogatják egymást benne. 1720 óta csak oláhok lakják.

Kisnyégerfalva (Féketevalva). 1720-ig egészen magyar, ez-

⁷⁶ Régen Kisbánya.

⁷⁷ 1781-ben azt a határozatot hozzák: »Ennekutána ezen Belényes városunk holmi alábbvaló jobbágyos személyekkel ne gyarapodjék«, azért ezután, aki örökös lakásra be akar jönni, 6 R. forintot fizessen, aki pedig itt legénykedik s itt akar letelepedni, 3 forintot, akár — nem, akár nemtelen.

után szivárognak be lassanként az oláhok. A múlt század elején a görög katolikus egyház több magyar családot is eloláhosított. Azóta a falu lassan újból magyarosodik.

Körösjánosfalua. A falu lakossága már a XVII. században vegyes volt s ekkor az oláhok a református vallás felvételével, magyarokká lettek. A falu 1720-ban egészen magyar. A püspökség 1770 táján görög katolikus oláhokat telepít ide. A falu azóta lassan bár, de magyarosodik.

Köröstárkány. Mindig tiszta magyar község volt, ma is az. A környékbeli oláh falvak és Belényes város rovására területileg igen erősen terjeszkedik.

Magyarremete. Eredetileg több község volt. Magyarremete, Vánca-Remetével és Kisremetével később egybeolvad. E két utóbbi oláh falucska volt. A kurucvilág idején kétharmad része magyar volt, az arány lényegesen azóta sem változott.

Szent Benedek. 1598-ban elpusztul és soha többé fel nem épül.

Várasfenes. Hajdan két község volt. Alsó- és Felső-Fenes. Az előbbit 1554-ben Magyar-Fenesnek hívták, amiből az gyanítható, hogy Felső-Fenes meg oláh lehetett. Ez a régi oláhság a XVIII. század elején elszéled, de e század vége felé a püspökség görög katolikus oláhokat telepít ismét helyükbe. Azóta a lakosság kétharmad része magyar. Gyorsan népesedik, de lassan magyarosodik, mert a községben levő faipartelepre más faluból több oláh munkás vándorol be, mint magyar.

Biharszentelek. 1598-ban elpusztul és elnéptelenedik, később oláhok szállják meg s ma is azok lakják.

Magyarcséke. A kurucvilágban még egész magyar, később oláhok telepednek be. A XVIII. század második felében a katolizálás elől a magyarság egy része kivándorol, az ottmaradt áttértek részben eloláhosodnak. 1817-ben a lakosság egyrésze az éhség miatt kivészett, másrésze elszéledt, ekkor a földesúr görög katolikus ruténeket telepített a helyükbe Sáros megyéből, akik ma már szintén csaknem teljesen eloláhosodtak. A múlt század vége felé a kiirtott erdők helyére alföldi, jobbára református magyarokat telepítettek, így a falu ismét a magyarosodás útján van.

Magyar gyepes. Már a török világ elején is oláhok lakják. Családi neveik is mind oláhok, tehát úgy látszik, hogy előzőleg elnéptelenedett.

Magyarhodos. 1598-ban elpusztul és soha többé fel nem épül.

Pusztahollód (Hidaslelek). 1552-ben még népes magyar község, de még 1598 előtt elpusztul és elnéptelenedik. A század közepéig pusztta, de már mint ilyen, a XVIII. század közepe táján kezd népesedni oláhokkal. Ma magyarosodni kezdő oláh falu.

Venter (Magyar-). 1598-ban elpusztul és elnéptelenedik. Oláh

Venterrel együtt. Ez utóbbi azonban újra népesül s mint oláh falu Venter néven ma is megvan.

Biharhosszúaszó. 1598-ban elpusztul és elnéptelenedik. Később oláhok szállják meg.

Biharsályi. Még 1600-ban is tiszta magyar, a kurucvilág végén oláhok kezdenek belelepedni, akik már 1828-ban abszolút többségre jutnak. 1890-ig fordított viszony áll be, azóta pedig ismét oláhosodik.

Buzásd. 1598-ban elpusztul és soha többé fel nem épül.

Gyanta. 1598-ban elpusztul, de nem néptelenedik el. Mindig tiszta magyar volt, ma is az, de hozzá szokták számítani a vele összeépült Rohány oláh falut, ami aztán redukálja a gyantái magyarság százalékos arányszámát.

Feketebátor. 1600 után pusztul és néptelenedik el és a XVIII. században népesedik újra, de már oláhokkal. Újabban kissé magyarosodik.

Feketegyörös. 1600-ban még magyar, ezután költöznek be az oláhok, kik 1720-ban már a lakosság kétharmad részét teszik. 100 év múlva, a múlt század elejére majdnem teljesen eloláhosodik, de azóta újból magyarosodik.

Feketetót. Még 1720-ban is egészen magyar. Később oláhokat telepítenek közéjük. 1828-ban már csak félig magyar, azóta pedig még rohamosabban oláhosodik.

Jánosd. 1598-ban elpusztul és részben elnéptelenedik. Később oláhok költöznek be. 1720-ban már a lakosság kétharmad részét teszik, 1778-ban pedig már teljesen oláh. Azóta kissé ismét magyarosodik.

Kisháza. 1598-ban elpusztul és elnéptelenedik, a kuruc világ után magyarok és oláhok szállják meg. A csak egyharmadrésznyi magyarságot az oláhság minél hamarább elnyeli, de mivel az eloláhosodott magyarok nem vesztették el mindnyájan református vallásukat, az iskola útján sikerült őket ismét visszamagyarosítani. A magyarosodás tovább folyik.

Petegd. 1598-ban elpusztul és elnéptelenedik. Később oláhok és magyarok szállják meg, a 40%-os magyarság nemsokára teljesen eltűnik, ma is tiszta oláh falu.

Székely telek. 1598-ban elpusztult és elnéptelenedik. Később oláhok szállják meg. Újabban kissé magyarosodik.

Szigeti. 1598-ban elpusztul és soha többé fel nem épül.

Tenke. Még 1600-ban is magyar volt. 1717-ben a magyarság kivándorlók helyébe oláhok jönnek. 1720-ban a magyarság viszsza jön s az oláhokat elúzi. 1778-ban még tiszta magyar, azóta az oláhok beszívargása miatt a magyarság százalékaránya kissé hanyatlott.

Tenkegörbed. Még 1600-ban is magyar, de később elnéptele-

nedik s a kurucvilág után oláhok szállják meg. 1882-ig magyarosodik, azóta stagnál.

Tenkeszéplak, Még 1600-ban is magyar, de később elnéptelenedik. A kurucvilág után református magyarok és kétharmad részben oláhok szállják meg. A magyarok 1778-ig erősen oláhosodnak. Később az oláh nyelvűvé lett reformátusokat az iskola visszamagyarosította.

Vasand. 1595-ben elpusztul és elnéptelenedik. A kurucvilág után egyenlő arányban magyarok és oláhok szállják meg. A magyarok minél hamarabb eltűnnek s a falu a mai napig oláh marad.

Bél. 1598-ban elpusztul és elnéptelenedik. A kurucvilág után oláhok és egy kevés magyarság szállja meg. A magyarok száma azóta fokozatosan emelkedik.

Ökrös (Magyar-). Még 1600-ban is tiszta magyar. Később elnéptelenedik. A kurucvilág után oláhok szállják meg. A múlt század vége óta elég gyorsan magyarosodik.

Ezen régi magyar községeket a következő kategóriákra oszthatjuk:

1. Nem néptelenedett el s mai napig magyar maradt 3 esetben,

2. Nem néptelenedett el, de összeolvadt oláh faluval s így közvetve eloláhosodott 3 esetben.

3. Nem néptelenedett el, de hozzátelepítettek oláhokat, 6 esetben.

4. Háború által részben elnéptelenedett s a magyarok helyébe oláhok jöttek, 3 esetben.

5. Háború által teljesen elnéptelenedett s a magyarok helyébe oláhok jöttek, 11 esetben.

6. Háború által teljesen elnéptelenedett s a magyarok helyébe vegyes népség jött s a falu megmagyarosodott, 1 esetben.

7. Háború által teljesen elnéptelenedett s a magyarok helyébe vegyes népség jött s a falu eloláhosodott, 4 esetben.

8. Háború által teljesen elnéptelenedett s nem épült fel többé, 4 esetben.

9. Gazdasági okokból részben kihúzódott a magyarság s helyébe oláhok jöttek, 2 esetben.

10. Vallási okokból részben kihúzódott a magyarság s helyébe oláhok jöttek, 1 esetben.

11. Ismeretlen okból teljesen kihúzódott a magyarság és helyébe oláhok jöttek 2 esetben.

A fentebbi adatokból láthattuk, hogy sok el nem pusztult magyar község eloláhosodott, jóllehet nem vezett ki teljesen a régi magyarsága. De eloláhosodott több olyan is, melybe újratelepítéskor magyarokat is telepítettek. Most az volna a legfontosabb kérdés, vajjon ezek a magyarok oláhokká lettek-e, vagy,

pedig azért oláhosodtak el a faluk, mert a magyarok lassan kivándoroltak belőle. E kérdést a családnevek vizsgálata alapján lehet eldönteni. Mivel a nemzetiségi viszonyokat 1828 előtt a nevek alapján állapítottuk meg, szükségesnek tartjuk eljárásunk módját kissé bővebben ismertetni.

A nevek vizsgálata legnagyobb óvatosságot követeli, mert különben téves eredményekhez jutunk. Általában szabadulnunk kell attól az előítéletől, hogy minden magyaros hangzású név viselője valamikor régen magyar volt.⁷⁸ Acsády ebbe a tévedésbe, esett, ezért a nemzetiségre vonatkozó megállapításai teljesen megbízhatatlanok.

Tudnunk kell, hogy régen az oláhok nagyrészének nem volt vezetékneve, hanem csak keresztnéve. A kis oláh faluban egymást keresztnév, esetleg még valamely ragadvány név után jól ismerték, így nem is volt szükség állandó vezetéknevre. Mikor a magyar hatóságok először kezdték őket összeírni, akinek nem volt vezetékneve, elnevezték az apja keresztnévvel, vagy ragadványnevével. Ha pedig az összeírónak nem tetszett ez a név, akkor ő maga adott az illetőnek nevet tetszés szerint, többnyire a foglalkozása vagy valamely tulajdonsága után.⁷⁹ Gyakori dolog volt,

⁷⁸ Romániában a moldvai csángó magyarok jó részének szintén oláh családneve van.

⁷⁹ A délbihari oláhok között előforduló magyaros hangzású családnevek 1600-ban:

Balázs, Bak, Basa, Balogh, Barta, Bene, Bertót, Bertók, Bertha, Bebek, Bika, Bodor, Boza, Bonta, Both, Botha, Borcsa, Búza.

Czibak.

Csorna, Csonka, Csóka.

Demeter, Dienes, Derenki.

Fűrész.

Hortobágyi, Hosszú, (Herman).

Kende, Királ, Kola, Komán, Kornis

Lábos, Laczkó, László, Lökő.

Mayláth, Miklós, Mikola, Mogos, Mostoha.

Pázmán, Puska.

Sándor, Sima, Sós.

Tatár, Torkos, Thurzó.

Üngör (6 család).

Vajda.

Zsidó.

1704—1720-ban:

Ábrahám.

Babos, Bagi, Baja, Ballá, Balázs, Bálint, Balog, Bán, Bandi, Barta, Bika, Bimbas, Biró, Birta, Bonta, Botha, Boza, Buzgó.

Czibak, Czigány.

hogy a jobbágy felvette az uraság nevét. Ha tehát az 1600. évben a belényesi és vaskóhi járásban Bebek Tódor, Czibak Juván, Kende Krecz, Kornis Illés, Majláth Vésze, Mikola Lupás, Pázmán Péter, Thurzó Simon nevű oláhokkal találkozunk, ne gondoljuk, hogy ezek az illető főúri családoknak elszegényedett s eloláhosodott sarjai. Egyszerűen felvették egykori földesuruk nevét.

Ha az illető oláh jobbágynek olyan keresztnév volt a Vezeték-neve, mely a magyar naptárban is megvolt, akkor azt rendszeren magyaros alakjában írták. Így az Avram-ból Ábrahám, Blazs-ból Balázs, Gavril-ból Gábor, Tomá-ból Tamás, Gligor-ból Gergely, Luká-ból Lukács, stb. lett. Testi tulajdonságai után Bodor, Csonka, Csóka, Mogos, Torkos, Balog, Buzgó, Csorba, Fogas; Gólya, Hosszú, Kopasz, Lábos, Lapos, Ordas lett. Máskor foglalkozásától kapott nevet, mint Fűrész, Sós, Bíró, Csapos, Csebres, Hajdú, Hegedűs, Katona, Kovács, Kurucz, Macskás, Szekeres Szücs, Tempeló, Vajda, Vékás. Ritkán származási helyét jelölte a neve, mint Hortobágyi,⁸⁰ Várady, Erdélyi, de néha az oláh nevet magyar névnek nézték s úgy is írták le, mint pl. Derenki (Dringo), Janky (Janku), Iszay (Iszai = Ézsau), Maholányi (Mahalean), stb. Sokszor a nevet adó magyar szó szerves alkotó része az oláh nyelvnek is. Az ilyen magyar jövevényszóból képezett nevet oláhok is adhatták egymásnak.

Gyakori a népnévből képezett családnév. Ezek a sírkövei az oláhok közé beolvadt idegen elemeknek. Leggyakoribb népnév a Komán és a Tatár. Mind a kettő különösen a vaskóhi, belényesi

Csapos, Csebres, Csík, Csorba.

Dányi, Darabant, Dávid.

Erdélyi.

Fábián, Farkas, Fogas.

Gábor, Gáli, Gerliczi, Gólya, György, Gyula, Gyurka.

Hajdú, Hárs, Hegedűs, (Herman), Horváth, Hosszú.

Iszay.

Janky.

Karabasi, Katona, Kiss, Komán, Kopasz, Kovács Kurucz.

Lábos, Lapos, Lőcse, Lukács.

Macskás, Magyar, Maholányi, Márkus, Mátyás, Mihály.

Oláh, Ordas, Osváth.

Pap.

Rác.

Serges, Simon, Szabó, Szász, Szekeres, Szekuly, Szilágyi, Szücs.

Tamás, Tempeló, Török.

Ungur.

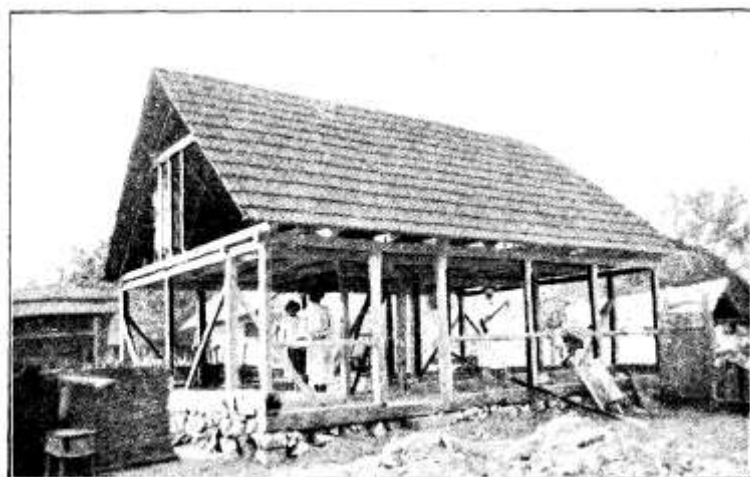
Vajda, Várady, Vékás, Vid.

⁸⁰A Hortobágyi hegységéből való.

Magyar ház vaskapuvál, Körösánosfalva.

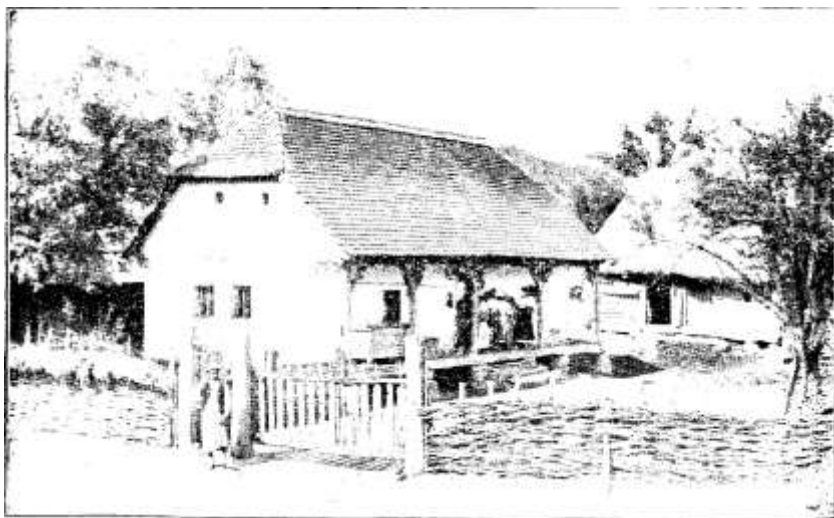
Épülő ház, Magyarremete.

Magyar ház, Körösánosfalva (a fenti belülről).

Sátorostetejű oláh ház, Vaskóh vidéke

Jobbfajta oláh ház, Vaskóh vidéke.

és béli járásban fordul elő. A belényesi járásban Tatárfalva, a béliben pedig Románfalva nevű falu is van. Ezek a családok a kunok romjai, kik a mongolpusztítás után az országukba özönlő oláhokkal sokszor mint azok vezetői, kenézei hazánkba is be-szivárogtak. Kunok emlékét őrzik a Basa, Boza, Bimbas, Karabasi, Török családnevek is.

Másik gyakori családnév a Szirb, mely Rácz alakban is előfordul közöttük. Van Szerbest falu is a vaskóhi járásban. Ezek részben velük a Balkánról jöttek, részben a szomszédos Arad megyéből szivárogtak át.

Bolgár elemek beolvadását sejteti a vaskóhi járásban volt Bulgár nevű falucska és Skej.⁸¹ Ungur nevű család nem olyan sok van, mint gondolnók. 1600-ban pl. mindössze hatot találunk.. Ezek kétségtelenül eloláhosodott magyarok. Az említett neveken kívül Czigány, Zsidó, Szász, és Székely is előfordul.

A közölt lajstromból azonban kitűnik, hogy nem volt nagyon sok magyar név forgalomban az oláhok között s azok sem öröklődtek mindig fíról-fíra.

Rendkívül becses eredményekkel járna, ha az oláh eredetű oláh családnevek jelentéseit is boncolókés alá vehetnénk, de ez a kérdés még oláh nyelvtörténésznek is dolgot adna.

A nemzetiség megállapításánál a családnévnél még fontosabb a keresztnév vizsgálata.⁸² Az oláhok keleti rítusúak lévén,

⁸¹ Ma Vaskóhsziclás.

⁸² Déibihari oláh férfi keresztnév és becézonevek 1600-ban:

Ádám, Aki, Albul, Andruv, Áron.

Bálán, Balk, Bán, Bankos, Barbucz, Barlobán, Bele, Bercza, Bo-czokan, Bogate, Bon, Brad, Brebe, Cet.

Dán, Danes, Dávid, Demeter, Demján, Dobrul, Drágul, Dregucz, Druca, Duma.

Farkas, Fencz, Ferencz, Filipp, Flore, Fluka, Fordun.

Gale, Galia, Gavril, Gavrucz, Gecze, Georgine, Gicza, Godján, Groza, Grucze, Gyurkó, György.

Hulpás.

Ignát, Ignocza, Iile, Illyés, István, Isztánk.

Jank, Jankul, Jánoskó, Jazkó, Jeremia, Jónás, Jozin, Juván, Jupin, Juvanics.

Kelie, Keresztyén, Kille, Kirilla, Kosztán, Krecsun, Kresz.

Lajku, Lázár, Luka, Lup, Lupás, Lupsa.

Macsook, Mán, Mancze, Matyul, Mátyás, Markó, Markul, Márton, Máté, Maximí, Melucz, Mere, Mihály, Mihocza, Mik, Mikó, Mikula, Mircse, Mladin.

Nika, Nikor, Nyere, Nyisztor.

Orbán, Orod, Opris.

görög naptárból válogatták neveiket, mi pedig a protestáns, illetőleg a római naptárból. A magyar keresztnevek századok előtt is majdnem azok voltak, mint ma. Az oláh keresztnevek azonban régen sokkal változatosabbak voltak, mint manapság; ez érthető, mert sokszor a vezetéknevet is pótolni kellett. De még változatosabbá tette az a körülmény, hogy mindegyiknek 3—4 becéző alakja is volt. Ha az összeíró a családnevet magyarosan, vagy megmagyarosítva írta is le, az oláh keresztnévvel nem boldogult, mert azok közül alig lehetett néhányat lefordítani. A lefordítható nevek is csak kis részben voltak használatosak a magyarok közt.

A nemzetiség megállapításakor tehát oláhnak vettük mindazokat, akiknek: 1. Oláh volt a vezetékneve. 2. Magyar volt ugyan a vezetékneve, de oláh volt a keresztneve. 3. Mindkét neve magyar volt, de testvérei között oláh keresztnevű is volt. Ez utóbbi ritkábban előforduló esetben tudnunk kell, hogy az összeírás házsorjában készült s az egyes nemzetségek vagy egy háztartásban; vagy legalább is az ősi birtokon egymás szomszédságában laktak. Ezen elvek szemmeltartásával meglehetősen pontos eredményekhez jutottunk. A módszert néhány 1828. évi úrbéri összeírás nevein is kipróbáltuk, amely évről már Nagy Lajosnál számszerű adataink is vannak.

Azon községeknél, melyek 1720—1828 között nagyobb mérvben oláhosodtak el, a családnevek nem igazolták az eloláhoisodást, így csakis az az egy magyarázat állhat meg, hogy a magyarság lassanként e községekből részben vagy egészben elvándorolt.

Pántye, Páska, Paskán, Paskul, Péter, Petrikó, Pis, Pocz, Posga.

Rad.

Serb, Simon, Supa, Szarak, Szimul, Szodoran, Sztán, Sztancsul.

Tekus, Tiritt, Tivaddar, Tódor, Triff, Tudok, Turkul.

Ursz.

Vaszil, Verucz, Vésze, Vesszei, Vran stb.

Délbihari magyar férfi keresztnevek 1600-ban.

Ambrus, András, Albert, Antal.

Balázs, Bálint, Benedek, Boldizsár.

Dániel, Demeter.

Ferencz.

Gábor, Gáspár, Gergely, György.

Illyés, Imre, István, Izsák.

János.

Lajos, László, Lőrinc, Lukács.

Márton, Máté, Mátyás, Mihály, Miklós.

Péter.

Sebestyén.

Tamás.

Járás	Nemzetiség %-ban													
	1600		1704—1720		1778		1828		1859		1890		1910	
	években													
	gyar	oláh	ma-gyar	oláh	ma-gyar	oláh	ma-gyar	oláh	ma-gyar	oláh	ma-gyar	oláh	gyar	oláh
Vaskóhi	7	93	4	96	3	97	1	99	1.5	98.5	2	98	3	97
Belényesi	16	84	14	86	10	90	7.5	92.5	8.5	91.5	9	91	10	90
Magyarcsékei	—	—	10	90	1	99	1.5	98.5	1.5	98.5	1	99	1	99
Tenkei	75	25	33	67	23	77	19	81	20	80	19	81	19	81
Béli	—	—	12	88	2.5	97.5	1	99	1	99	3	97	4	96
Dél-Bihar (5 járás) átlaga	33	67	14.6	85.4	7.9	92.1	6	94	6.4	93.6	6.8	93.2	7.4	92.6

Most, ha az 5 járás adatain végig tekintünk, azt látjuk, hogy e járásban jelenleg eloláhosodás ugyan nincs, de a magyarosodás lassan halad előre. Ma még éppen ott tartunk, mint 1778-ban. 1720-ban kétszerannyi, 1600-ban pedig körülbelül négyszerannyi volt Délbihar magyarsága, mint ma. A magyarság már több, mint 300 év óta nagyobb mértékben szivárgott ki Délbiharból, mint az oláhság, ez okozta Délbiharnak csaknem a múlt század közepéig tartó eloláhosodását.

Most pedig térjünk át a magyarosodás kérdésére! Amint az előbbi táblázaton láthatjuk, a magyarság százalékaránya egészen 1828-ig egyre csökkent, azóta a vaskóhi, belényesi, béli járásban emelkedett, a tenkeiben stagnál, a magyarcsékeiben hanyatlott. Délbihar területén a magyarság száma átlag emelkedett s kilátás van rá, hogy a jövőben is emelkedni fog.

Az oláhság egyik kiváló ismerője, Alexics György dr. szerint valahányszor az oláh nép kulturális téren előre haladt, az mindig tetemes vérvesztéssel járt rá nézve. Ez a tétel Bihar vármegyében is igazolható. Az oláhság vezető rétege, a vajdák és kenézek már betelepülésük után nemsokára az egyházi nemesek soraiba emelkedtek, felvették a római katolikus vallást és eltűntek a magyarság kebelében. Így járt később is csaknem minden oláh, aki a nép közül vitézsége, szorgalma vagy szerencséje által kiemelkedvén, nemességhez jutott. Még több vérvesztéséget

okozott az oláhságnak a reformáció. Egész sereg oláh református egyházzal tudunk Biharban a XVII—XVIII. században s ismerjük azokat az oláh fiúkat, akiket a debreceni kollégium nevelt fel, hogy terjessze a magyar vallást. A református hit révén nagyon sok oláh megmagyarosodott. Sajnos, később befolyásos katolikus papok jóhiszeműleg olyan ténykedésekre pazarolták anyagi és szellemi tehetségüket, ami később a magyar nemzeti eszme feleledésekor nagyon megbosszulta magát. Ilyen volt a bihari oláh református egyháznak a görög katolikus vallásra való áttérítése. Ha a jezsuiták ezt nem teszik, ma Bihar vármegye oláh vidékén 20—30 magyar faluval több volna. De még a magyar református egyházakat is megkísérelték oláhok betelepítésével a görög katolikus egyházba terelni. Ha ez sikerült volna, akkor ma már nem lenne a Fekete-Körös völgyén magyarság! Szerencsére nem lett a dolognak súlyosabb következménye, csakis annyi, hogy az addig tiszta magyar falvak ma már vegyes lakosságúak.

De a magyarosodás terjedését még az uniótól is lehetett volna remélni, ha szerencsétlen gondolattal Mária Terézia teljesen nem függetleníti az unitusokat a nagyváradi latin püspöktől, aki Biharban az uniót létrehozta. A mai egyházi szervezet mellett már spontán magyarosodás nem is történhetik.

Az oláh nép rendkívül vallásosadé amellet babonás is. A papság nagyrésze az oláh nemzeti eszme híve lévén, inkább az oláh nemzetiségi politikával foglalkozik, ami a hívek intenzív lelki gondozásának rovására történik. Ennek nem is marad el a következménye, mert a nép a baptizmusban keresi és találja meg azt, amit előbbi hite nem tudott nyújtani. A baptizmus terjedése kiszámíthatatlan jelentőségű úgy az oláh nép, mint a magyar nemzet szempontjából. Lelki gondozatlanságán kívül az egyházi terhek viszik a szegény parasztot az új hitre. Az új hit tiltja a szeszes italt, a lopást, a henyélést s általában azokat a bűnöket, melyek az anyagi romlást idézik elő, így a hívő mindi járt megtérése után tapasztalja magán az Isten áldását. A baptista hit egyik főkövetelménye, hogy mindenki olvassa a szentírást és terjessze az igét. Míg a régi papja ellenezte az állami iskola felállítását, a baptista oláh maga követeli azt. Nem azért, mert meg akar magyarosodni. Ő nem oláh, sem nem magyar, ő mindenekelőtt hívő, aki a szentírást akarja olvasni. Mindez az erkölcsi és szellemi megtisztulás hivatásos papok nélkül megy végbe s végeredményében a nép művelődésére, vagyonosodat sara, idővel magyarosodására vezet, mint az oláh népnek a múltban is minden kulturális előhaladása.

A baptista és a vele rokon adventista vallás mind a három Körös-völgyén örvendetesen terjed s ahol a magyar hatóságok ezt gátolják, öntudatlanul nemzeti érdekek ellen cselekednek.

Az iskola magyarosító szerepéről is kell egy pár szót ejtenünk. Ma szinte dogmává lett az a hit, hogy magyarosítani csak az iskolával lehet, sőt a magyarosításnak egyetlen eszköze az iskola.

Tagadhatatlan, hogy az iskola nagyban elősegíti a magyarosodást, de csak a magyar nyelvhatárokon. Bent, az oláh nyelvterületen, csak annyi jelentősége van, hogy a közigazgatás' közvetlenebbül tud velük érintkezni s a magyar ember, aki oda kerül, el tud közöttük boldogulni.

A belényesi járásban olyan vegyes lakosságú községek vannak, ahol az oláhság századok óta nemzedékről-nemzedékre beszéli a magyar nyelvet, mégsem vallja magát magyarnak, egymás között pedig mindig' oláhsul beszél, sőt sok esetben magyarral is, aki szintén tud az ő nyelvén. Olyan falvakban, hol az iskola tanította őket magyar nyelvre, egymás közt nem szoktak magyarul beszélni, ennél fogva 30—40 éves korukra már el is felejtik a magyar nyelvet, ha ugyan egyáltalán megtanulták. A nyelvhatárokon másként áll a dolog, ott már az iskola lényegesen siettetni azt a folyamatot, amelyet egy jó oláh iskola csak késleltetni tudna, de feltartóztatni nem. Azonban addig az oláhságot megmagyarosodottnak nem lehet tekinteni, míg anyanyelvét el nem felejtette. Sőt vallása után még ekkor is oláhságot tartja magát. Emlékeztetünk a magyar görögkatolikus egyházak felállításánál, hogy még magyar emberek közt is akadt, aki nem óhajtott a magyar rítust.

Az iskola által való magyarosítás csak akkor volna hatásos, ha folyton a sarkában járna a magyar görög katolikus, a magyar görögkeleti, vagy legalább a baptista egyház.

Láttuk, hogy az oláhság háromszáz esztendő óta egyre önözlik az Alföldre a bihari havasok tövéből. Míg ez idő alatt Dél-Bihar népessége 3—4-szeresére emelkedett, Békés vármegyéé 72-szeresére! A szegény oláh nem tehet róla, hogy, mint később jövének, csak a kopár hegyek maradtak számára, melyek már századok óta nem tudják eltartani. Egy darabig igényeinek redukálásával védekezett a pusztulás ellen, de már ennek is eljutott a határára. Mezőgazdasági kultúrája századok óta alig haladt egy lépést előre, kisipara, még ami volt is, tönkrement. Magasabb kultúrát csak a magyartól kaphatna, de ettől meg vezetői óvják, attól tartván, hogy a megmagyarosodás által kisiklik kezükből a nép.

Pedig csak ez a sorsa! Otthon nem tud megélni, megy az ígért földjére, az Alföldre. Mikor itt egy magyar gazdánál a fehér cipőn és szalonnán elszokik a puliszkától s az elnyűtt bocskor helyett ráncos szárú csizmát kap, nem lehet azt többé kötéllel sem visszahúzni a nyomorúság hazájába! Megtanul itt iskola nélkül magyarul egy esztendő alatt, megházasodik, lassan-

ként szítani kezd a felesége egyházához, a magyar ember száján a neve is megmagyarosodik s fiai már tökéletesen magyarok. Ha mint házas ember jött, akkor lassanként a családja is utána szivárog. Szereti őket a magyar ember, mert engedelmes, jó cselédek.

A tenkei, béli járásból Amerikába is sokan mennek, de ez inkább a magyar ember betegsége, mert az oláhnak legtöbbször nincs annyi pénze, hogy hajójegyre fusssa.

Hogy a magyarosodás mérvét láthassuk, egymás mellé állítjuk Bihar vármegye négy alföldi járásának, a derecskői, berettyóújfalusi, biharkeresztesi és sárrétinek az 1910. évi adatait⁸³ Békés, Jász-Nagykun-Szolnok, Csongrád, Csanád vármegye adataival:

	Oláh anyanyelvű	Görögkath.	Görögkel.	Görög rítusú megmagyarosodott
Bihar vm. 1 járása	4.848	3.598	6.702	5.452
Békés vm.	6.125	748	8.374	2.997
Jász-N.-K.-Solnok vm.	206	495	344	633
Csongrád vm.	773	857	2.828	2.912
Csanád vm.	14.046	4.438	16.851	7.243
Összesen	25.998	10.136	35.099	19.237

Ezen az alföldi területen, melybe alig van beékelve egy pár oláh község, csaknem 20 ezer görög rítusú vallotta magát magyar anyanyelvűnek. Annyi, mint az egész béli járás népessége. Hát még mennyi lehet azoknak a száma, kik nemcsak anyanyelvet, de vallást is cseréltek!

Az iskolák melleit a köztudat a telepítéseket tartja egyik legjobb magyarosító eszköznek. Az eredmények azonban ezt nem igazolták. A magyar telepek jelentékeny száma beteg s alig lehet bennük a lelket tartani. A telepítéseknél főleg arra vigyáznak, hogy olyan magyarokat telepítsenek, aki nem tud olá hul. Ilyen magyart pedig leginkább az Alföldön kapnak. Telepeseink több-

⁸³ Magy. Stat. Közl. Az 1910. évi népszámlálás. Budapest, 1912.

nyire ágrulszakadt szegény emberek, akik jóformán kockázat nélkül mennek bele az üzletbe, mert biz' az sokszor csak üzlet. A magyar, aki addig hegyet sem látott, megcsóválja fejét, mikor meglátja a rögöt, mely hivatva lesz őt ápolni s majdan eltakarni. Egy esztendei nehéz munkát bele fektet s látja, hogy harmadrésznyit sem terem, mint az alföldi televény. A munkáját nem érti, a terhet fizetni kell, számításaiban csalatkozik, végül is ott-hagyja a telepet. Körülbelül ilyen sikertelen a magyarcsékei telep is. A rossz agyagos erdei talajban nem tudnak az Alföldről toborzott szegény emberek gyökeret eresztetni. Ha nem volna pár faipar Lelép a közelben, ahol még kereshetnek valami keveset, mind visszamennének s folytatnák a kubikolást, amivel még most sem hagyott fel mindegyik. Odahaza 3 heti kunsági aratással többet keresett, mint amennyit most a saját földje terem egy évi munka után.

A telepítéseknek többnyire az az alaphibájuk, hogy jobb megélhetési viszonyok között élő embereket ültetnek át rosszabb viszonyok közé. Hogy lehet Erdélybe alföldi embereket telepíteni, mikor onnan özönlik kifelé az erdélyi magyar, mivel nem tud megélni! Erdély éppúgy telítve van, mint Dél-Bihar. A mai kulturális és gazdasági viszonyok között ott több ember nem tud megélni. A magyar nem tudja az igényeit jobban redukálni és megmozdul. Egyrésze Romániába megy, másrésze újabban az Alföld, de főleg Budapest felé tődül. Az oláh meg még egy kicsit lejjebb szállítja az igényeit, összébb húzza magát, de otthon marad. Nemsokára panaszt hallunk, hogy ez vagy az a falu oláhosodik. Pedig nem történt más, minthogy a magyarok kivándoroltak. Most a józan logika azt mondaná, hogy ha nem lehet ott megélni, ugyanolyan arányban az oláhokat is ki kell vándoroltatni, mert hisz azoknak is joguk van jobb élethez. De nem, székelyeket visznek a Bácskába cselédnek, alföldi városokba iparostanoncoknak! Kedvezményes vasúti jeggyel jövő székely cselédeket önt napról-napra a vonat a budapesti keleti pályaudvaron. Ilyenek után ne az oláhokat vádoljuk, hogy Erdélyt eloláhosítják, hanem magunkat, akik »mentjük« véreinket s Erdélyt. Ha az erdélyi földgáz hasznosítása — mely az erdélyi magyart szülőföldjéhez kötné — még sokáig késik, akkor haladék nélkül terjesszük ki mentőakciónkat az oláhokra is. Hozni kell őket is kedvezményes jeggyel vagy díjtalanul az Alföldre, Dunántúlra, Felvidékre, ahol szükség van munkás kezekre. Nem fog annyi jó munkaerő esztendőkön át tétlenül heverni, megtanulnak magyarul, iskola, tanító nélkül, ha soha többé vissza nem mennek, az sem baj. Nem kell az egész dologhoz semmi más, csak állami gazdasági munkásközvetítő intézmény, melynek élén a földművelésügyi minisztériumban egy magyar érzéstől áthatott ember áll. végső szervei pedig a községi jegyzők volnának, akik a

keresletet, vagy kínálatot a lehető legrövidebb úton, de a központon keresztül bonyolítanak le. Mindenek felett azzal kell tisztába jönnünk, hogy az oláhkérdés elsősorban gazdasági kérdés. Nem szabad úgy gondolkodni, mintha csak a kultuszminiszternek volna kötelessége magyar nemzeti politikát csinálni, a földművelési, valamint a többi kormányoknak éppúgy, sőt némelyiknek még jobban módjában van. De a társadalom is fogjon össze s tekintsen a fenyegetett Erdély felé!

Első kiadása: Földrajzi Közlemények.
257—293. I.

XLIII. 1915. évf. 6—7. füz.

Ugyanez különnyomatban: Budapest,
I. mell. 8°.

1915. Fritz Á. ny. I, 37. I.

DÉL-BIHAR FALVAI ÉS ÉPÍTKEZÉSE

(1915)

Dél-Bihar vármegye települési és építkezési viszonyairól egy-két inkább részletkérdéssel foglalkozó cikk jelent meg idáig. E sorok írója foglalkozott a féke te-körösvölgyi magyarság települési viszonyaival¹ s pár szóval az építkezésről is megemlékezett. Az építkezéssel Viski Károly dr.² is foglalkozott, aki rövid, de tartalmas dolgozatában főleg a Nagyszalontán és közvetlen környékén található parasztházakat ismerteti. A túlnyomó számú oláhsággal magyar író néprajzi szempontból alig foglalkozott, sőt az oláh írók sem végeztek semmi érdemleges munkát, ezért nem tartjuk feleslegesnek, ha vizsgáldásunk körét kiterjesztjük az egész Dél-Bihar vármegyére éspedig annak úgy oláh, mint magyar lakosságú falvaira.

Dél-Bihar falvai, formájukat tekintve, többfélék. A magyar falvaik másfélék, mint az oláhok falvai, aminek legfőbb oka az, hogy az oláh hegyi nép, a magyar síkföldi. Az oláhok alföldi falvai nagyobb részben teljesen magyar formájúak, viszont a hegyvidéki magyar falvak között is találunk olyan típust, mely az oláhokéhoz hasonlít. A hegyvidéki falvak típusainak természetes kialakulását azonban közigazgatási intézkedések, az alföldi falvakét pedig történelmi események igen erősen befolyásolták, úgy-hogy ezen hatások ismerete nélkül csupán csak a térkép tanulmányozásából e vidék falvainak településföldrajzát megírni nem lehet.

Az oláhok Erdélybe és Magyarországgal határos részeire a magyarok és szászok után telepedtek be éspedig olyan területekre, melyeket a magyarok és szászok nem tartottak alkalmasnak a megszállásra. Ezek a területek — a magasabb hegyvidékek—az oláhok számára igen alkalmasnak kínáltak, mert

¹ A feketekörösvölgyi magyarság települése. Az erdélyi magyarság eredete.

² Régimódi házak Szalontán. Milyen lehetett a költő szülőháza? 8° Nagyszalonta 1911. 1—22. 1. Különlenyomat a nagyszalontai m. kir. áll. főgimn. 1910/11. évi értesítőjéből.

az oláh hegyi pásztor volt. A Balkánról özönlő nép nyájaival rövid idő alatt megszállotta e hegyvidékeket s az ott meghúzódó csekély számú szláv őslakosságot minél hamarabb felszívta. Az oláhok cicin le pászortanyáikon éltek, melyeket hol itt, hol ott ütöttek fel, állandóan akkor kezdtek letelepedni, amikor a törökök elől a Balkánról roppant számban beözönlő fajr, testvéreik a hegyi pásztorkodást megjelenésükkel szerfölött megnehezítették, sőt mint kizárólagos foglalkozást, sok helyen szinte lehetlenné tették.

A szükség aztán sok mindenre megtanította az oláhságot. Biharban a XIV. században hozzáfognak* az erdők irtásához s ekkor kezdenek állandó jellegű tanyákat építeni. Míg a délbiharti magyar faluk már a mongolpusztítás előtti időkből ismeretesek, az oláh faluk névleg is csak a XIV. században kezdenek feltűnedezni éspedig többnyire mint a magyar falvak függelékei Dél-Biharban a mohácsi vészig alig ismerünk 10 oláh falut, holott ma az oláh falvak száma e vidéken megközelíti a kétszázat. Mint említettük, az első tanyák irtványokon keletkeztek s ezekből nőttek aztán ki századok folyamán a falvak.

Ha Dél-Bihar részletes térképét vizsgáljuk, úgy a hegyvidéken, mint a síkságon, többféle falutípussal találkozunk. A legtöbb esetben a házak egy tömegben út vagy patak két oldalára sorakoznak. Gyakran azonban több házcsoportból áll a falu. Olykor a falu részben vagy egészben szétszórva fekszik a hegyek közt. Gyakori, különösen az alföldi részeken, a népes falu, mely számos tervnélküli rendtelen utcából áll. Mindé típusok, kialakulására a történelmi események nagyon közbejátszottak,.

A török világ előtt az Alföld dúsan be volt népesítve falvakkal, de a százados harcok e falvak jó részét örökre elsöpörtél. Csak azok a falvak maradtak meg, amelyek katonai szempontból védettebb helyen feküdtek, vagy legalábbis a -falu lakossága a falu körül valami oltalmat talált. Az Alföld jó része ez időben mocsaras, vizenyős terület volt s a mocsarak, rétségek között lakó falvak ritkábban voltak kitéve nagymérvű pusztításnak. Biharnak a Körös Nagy- és Kis-Sárrétje is elég oltalmat adott, de még jobb búvóhely volt az a rengeteg erdőség, mely a Kis-Sárrét alatt kezdődött s Erdélyig tartott. Ahol sem a rétség, sem az erdő nem adott elég oltalmat, ott palánkok, kastélyok, váracsok épültek s ezen városokban húzódott meg a veszélyeztetelt vidék lakossága. Ilyen módon a sok apró községből kevesebb számú, de népes község keletkezett.

A gyakori felperzsel és még túléltek volna valahogy a megmaradt magyar falvak, mert abban az időben építőanyag volt elég, a házak meg csak afféle putriszerű alkotmányok voltak. A 150 esztendő török harcok azonban a magyar lakosságot — az ország egyedüli katonáskodó elemét — csaknem teljesen fel-

emésztették s még a nagyobb magyar falvak is elnéptelenedtek. A török világ után a földesurak az elpusztult vagy elnéptelenedett alföldi falvakba oláhokat hoztak, akik egyrészt a vidék földrajzi sajátságaihoz, másrészt az ott talált magyarság életmódjához alkalmazkodva régi falvaiktól eltérő s inkább a magyarokéhoz hasonló falvakat építettek. A legtöbb oláh falu, melynek lakossága a török világ előtt magyar volt, települési formáját tekintve, ma is a magyarokéhoz hasonló. Többnyire távolabb esnek egymástól és népesebbek is, mint a hegyi oláh faluk. Utcáik görbék, zeg-zúgosak, rendetlenek. Belsőtelek-egység nincs. Mai falu és háztípusuk az, ami a környékbeli magyaré volt ezelőtt 50—100 évvel. Ilyen községek pl. Tenkeszép-lak, Kisháza, Karaszó, Alsókocsoba.

A hegyi oláhság ősi települési formája az irtvány. Az oláh pásztor kiszemelt magának a hegyoldalon egy alkalmas területet s ott az erdőt körös-körül akkora sugárban kiirtotta, ameddig a baltáját el tudta hajítani. Ha rest volt a fát kivágni, a*kkor> égetéssel csinált irtást s az eresztvényt addig legeltette kecskéivel, míg a gyökere is ki nem veszett. Tanyája körül a földet nomád módra jól-rosszul felturkálta s bevetette azzal, ami szerény igényei kielégítésére feltétlenül szükséges volt és megtermett. Lassanként az egész vidék hegyoldalain hasonló tanyák keletkeztek, míg végre minden hegyoldalnak megett a maga gazdája. Újabb telepeket már nem lehetett létrehozni s megkezdődött a hegyi tanya népesedése, faluvá való alakulása. Ez a folyamat Dél-Biharban a török világ eleje és vége közötti időkre tehető. Idővel az állattenyésztés csökkenése, a föld terméketlensége s a népesség rendkívüli módon való szaporodása arra; kényszerítette az oláhságot, hogy újabb megélhetési forrás után nézzen. Ilyenül kínálkoztak a Rézbánya és Vaskóh körüli réz-, vas- és aranybányák, s a rengeteg erdők, melyek épület- és szerszámfának alkalmas anyagot bőven szolgáltatottak. Századokon át Dél-Bihar hegyvidéke látta el gazdasági szerszámokkal, épületfával az Alföldet egészen a Tiszáig. Az Alföld ekkor lett a bihari hegyvidéki lakosság tulajdonképeni kenyér adó földje s mai napig az Alföldből él az egész hegyvidéki nép, mert földje már századok óta nem tudja eltartani a rajta élő lakosságot.

Dél-Biharban egész a legújabb időkig minden falunak megvolt a maga ősi iparága. A feldolgozásra kerülő anyag legtöbbször a falu határából került ki.

Rézbánya és Vaskóházod lakói 1600 óta egész a legújabb időkig bányászok voltak. Krajova,³ Alsófüves, Kerpenyéd, Körsbarafalva lakói századok óta kovácsok. A Biharmezőiek aranyat mostak. Biharszenes, Biharkristyór, Rény, Herzafalva, Al-

³ Vaskóhba olvadt be.

sómezős, Felsőmezős szénégetéssel foglalkoztak. Mindezen „falvak a bányáknak dolgoztak, abból éltek.

A közelebbi vidék számára a következő falvak dolgoztak': Köröstárkány, Belényessonkolyos, Magyarcséke, Magyarremete magyar lakosai századokon át fazekas-mesterséget űztek. A mesterségét később Alsómezős, Kerpenyéd, Lehecsény oláhsága vette át. Mészégetéssel Belényessonkolyos foglalkozik s nagy kivitele van az Alföldre. Bondoraszó lakói régidő óta csapók s szűrposztóval kereskednek. Szerbesd és Kabafalva lakói szűrszabók, az alsófeketevölgyiek takácsok, a kerpenyédiek * tímárok, az alsófüvesiek csizmadiák. Tárkánynak mintegy 150 év óta legfontosabb foglalkozása a pálinkafőzés, lázelőtt pintérek voltak. A többi falvak legnagyobb része faiparral foglalkozott s a távolabbi vidék, az Alföld számára dolgozott.

Igen sok falu zsidóhasogatásból élt. Ilyenek voltak pl. 1600-ban: Vasaskőfalva, Biharmező, 1642-ben Borda, Bruda,⁴ Zlavest,⁵ Bondoraszó, Ferecs, Felsőkocsoba, Gyepüsolymos, Fónóháza. Pintérkedéssel a hegyvidéki magyar falvak foglalkoztak, dézsát, vedret azonban az oláhok is csináltak.

A fűrészesek ősi fészke Gurány; Vasaskőfalva, Biharmező is foglalkozott deszkahasogatással. A Bondoraíszóiak az asztalosmesterséget is űzték. Az ács, faragómolnár és kerékgyártó mesterséget jobbadán az Alföldre benyúló rengeteg erdőben levő magyar falvak folytatták, mint pl.: Berekböszörmény, Ártánd, Tenke, Bélfenyér, Gyanta, Feketebátor, Barmod, Tamásd, Árpád, Érdogyarak. Épületfákat a nagyszalontaiak, bélkalocsaik, olcsaik, bélnagymarosik, botfejek és pusztahodosiak készítették.

Mivel a hegyvidéken a falvak legnagyobb részének existenciája, tekintve a föld terméketlen voltát, egy bizonyos mesterségre volt alapítva, a falu mindjárt elpusztult, vagy elnéptelenedett, ha a mesterség bármi okból megszűnt. Ére pedig gyakran volt eset. Mikor a rezbányavidéki bányák kimerültek, a rezbányai magyarság mindjárt kivándorolt s a bányákból elő falvak rohamos pusztulásnak indultak, több falu teljesen eltűnt, illetve maradványa közigazgatásilag beolvadt valamelyik szomszédjába. A faiparral foglalkozó „hegyi falvak az erdők kipusztítása után szintén így jártak. 1715-től kezdve az oláhság nagy mértékben kezdett kitelepedni az Alföldre, ezért is sok falu elnéptelenedett. Ha tehát két vagy három egymással össze nem épült nagyobb házcsoportot látunk egy faluban, azokat úgy tekintsük, mint egykor önálló falukat, melyeket csak újabban, közigazgatási szempontból kapcsoltak össze. A XVI—

⁴ Borda mellett volt.

⁵ Pócsafalvánál.

XVII. században oklevelekben szereplő, de mai közigazgatási térképen fel nem tüntetett községek nagyobb részét ma is megtaláljuk a részletes térképen, csak úgy keressük, mint valamely falu alkotórészét! Legtöbb esetben még össze sincsenek épülve. Ilyenek pl. Biharlonkában Urzest és Bur gvest, Gyegyesényben Vojén, Petrelényben Zavojén, Szerbesdben Folteialva és Zsukány,⁶ Vaskóiban Körösbarafalva,⁶ Czigányosdban Pakalest és Pantasest, Gorbolyfalvában Dzsoszán és Gojla, Gyepűsolymosban Felső-Petrász, Kosgyánban Podány, Pócsafalvában Veled,⁶ Ilobogányban Lázúr,⁷ Bihardobrosdban Vásznozfalva (Govorest), Gsieszvárában Posga, Körösszáldobányban Szelistye, Szitányban Turbolyfalva,⁸ Ven ter ben Bra taf alva, Veresfalvában Krecsány,⁷ Gyantában Rohány, Csontaházában Patakfalva⁹ stb.

A délbihari oláh telepek csaknem kivétel nélkül mint irtványokon keletkeztek, ennél fogva az oláh falvak ősi típusa ma is az irtványközség.

Az 1715. évi összeírás szerint az egyes oláh községeknek nincs külön szántóföldjük, hanem csak kertjeik, melyek az erdőben vannak szétszórva s házaik ezen kertekben vannak.¹⁰

⁶ Egybeépültek.

⁷ Egybeépültek.

⁸ Turburest.

⁹ Valány.

¹⁰ Orsz. levéltár 1715. évi jobbágyösszeírások, Bihar vm.

Kis-Kér: »Noviter insessa est. Agri sunt in Silvas conversi, quos tarnen habent penes domo s in hortis«.

Szabolcs: Az erdők között szétszórót házaiknál levő kertjeikben vannak törökbúza termelő kertjeik.

Báródság, Őtfalu, Tizfalu: A házak szétszórva vannak az erdőben, törökbúzatermelő kertjeik a ház körül vannak, egyebütt szántóföldjük nincs.

A magyarcsékei és vaskóhi járás falvai: »egysorsúak, földjeik a ház után elosztva és felkerítve, másutt földjük nincs. Táplálékul zabot és törökbúzát vetnek. Legelő van elég«.

Belényesi és Béli járás falvai: »Praeinsertarum possessionum aut potius villarum, in quibus nee judices sunt sed dirigunt per ispanos. Incolae habent agros suos saepibus circumdatos penes domos, suos, quas habent in montibus dispersas procul a servitiem. Terra est inter montes et Silvas, arenosa sterilis. Colitur 4 bobus, procreatio est duorum et medii cubulorum. Inseminaturam quam faciunt demetant ipsorum familiae. Hospites ipsi pergunt ad partes exteriores, ubi frumentum uberius crescit pro metendo et trititando et se quod ibi acquirunt eo intertenent familiam suam, quamvis id quoque saepe dividant, pecuniam in suos necessitates

Ez az összeírás a hegyvidéki magyar falvakról azt írja, hogy inkább foglalkoznak földműveléssel, mint az oláhok.

Az oláh falvak közül mindössze Dnigcsékét, Pozsgát, Kúráncsfalvát, Felsőtopát, Alsótopát említi, hogy külön szántóföldjük van s ezt két nyomásban használják. A magyar falvak azonban mind ilyenek, kivéve Bélfenyért, ahol az 'évenkénti földosztás divatozik.

De az Alföld felé eső vagy az Alföldön levő erdőségekben is voltak olyan községek, melyeknek házai irtásokon szétszórva voltak s a szántóföld a házak körüli kertelésben terült el. Ilyenek voltak pl. Kisürögd, Bikács, Nyárszeg, Székelytelek.

A béli járásban levő Tönköd, Bélhagymás, Bélörvényes, Botfej községek 1735 táján még szét voltak szórva az erdőkben.¹¹ A béli járás többi községe kevés kivétellel később települ.

Még az 1770. évi úrbéri összeírások szerint is a falvak jó részének házai az erdőkben szétszórva fekszenek.¹²

Ha most elővesszük a Specialkarte lapjait és végigtekintünk Dél-Bihar községein, arra az érdekes tapasztalatra jutunk, hogy ma alig van egy néhány szétszórt irtványközség. Még legtöbbet találunk Kolozs-megye felől, de Zaránd (Arad) megye felől már alig van. Sőt, amint átlépjük Bihar határát a Fehér-Körös völgyében a legtipikusabb »rendezett« községeket találjuk. Olyanok ezek, mint a délmagyarországi telepes községek. Négyszög-alakúak, nyílegyenes utcákkal. Pedig ezek régi községek, legalább is olyan régiek, mint a bihariak. Ha meg akarjuk érteni ezeknek a mai községeknek a keletkezését, hiába nézzük a térképeket. Földrajzi okok nem indokolják e típusok kialakulását. E típusok keletkezéséről egyedül a történelem a'dhat felvilágosítást.

Az oláh, mint általában a nomád nép, az enyim-tiedövé fogalmak között hajdan nem igen tett éles különbséget. A lopást, rablást a török világ vége felé egyre emelkedő elszegényedés még jobban meggyökerezett. A kuruc háborúban a délbihari oláhok, mint kurucok és hajdúk, tevékenyen résztvettek s az évtizedes harcok alatt a békés polgári munkától

alias convertentes, non habentes modum, unde sibi prosperare possin't sumptus, uiuntur potissimum. turcico tritico«.

Tenkei járás hegyvidéki részének falvai: Ezen helységek az erdők között vannak, a házak egymástól távol, szétszórtak; szántóföldek és rétek, a házak mellett. Többnyire tengerit vetnek.

¹¹ Orsz. ltár. Urb. et. conscr. Fasc. 117. N. 89.

¹² Ezt írják a többek közt Csételekről: »Máguj és Kába uraimék részién valók, minthogy nem jobbágyok és a házhelyeken kívül, serri telekek, sem egyéb földek nincsen, a miolta azon házhelyet az erdőből csináltak, szolgálnak ki 6 ki 8 napot«.

40. á. Magyar ház és udvar alaprajza. Köröstárkány.

U: udvar, TO: tornác. A tornác két végén: KA, KA^v: kis kamrák, bennük pa: pad, h: hombárok, zs: zsákok, — KO: konyha, benne ke: kemence, ip: tüzelőpatka, po: polc, pa: pad, lé: létra. — N. SZ: nagyszoba vagy tisztaszoba, benne á: ágy, a: asztal, sz: székek, p: pad, t: tűzhely, to: tojásos bodon, l: láda, po: polc, lé: falitéka. KA: kaurá, mely tulajdonképpen lakószoba, benne ip: padláda, a: asztal, ks: kenderszősz nyálábok, pa: sárpatka, p: pad, á: ágy, b: bőléső. — A ház végénél levő épület helyiségei SZ: szin, D: disznóólak. — A házzal szemben levő kis épület: PH: pálinkafőző ház, ás: üst, ka: katlan, p: polc, sz: asztalszék, TY: tyúkól. — Az udvaron: KÚ: kút, dé: dézsák, kő: kőrákás, kk: kiskapu, NK: nagykapu, Sze: szekérnek való fák, tü: tűzre való fa, ü: üstrejtő lyuk. Az udvar végén levő épület CS: csűr, IS: istálló, íé: jászol, ás: üstök, ka: katlan, ho: hűtőhordó a pálinkafőzéshez. — A csűr mögött: tr: trágyadomb, szé: szénaboglyák, sza: szalmaboglya, TSZ: téglaszin, HK: hagymás kert.

teljesen elszoktak. A kuruc világ után egy részük még tovább folytatta a háborús idők megszokott életmódját, az előre-hátra kóborlást és fosztogatást. Így volt ez, ha mindjárt kisebb mértékben, a magyaroknál is. A XVIII—XIX. század híres betyárvilága a kuruckor folyománya. Egész sereg »hajdúének« él ma is a nép ajkán a híres rablókról.

A XVIII. században Dél-Biharban e rablók garázdálkodása félelmes arányokat öltött. Nem kímélték sem az urat, sem a parasztot, a magyart ép úgy kifosztották, mint az oláhot. 1720. táján pl. mintegy ezer főnyi *krizsány*¹³ rontott át Biharból Alsó-Fehér vármegyébe a *topány-okra* valami határigazítás és jószágelkötés ürügyével és olyan verekedést vittek végbe a hajásokban, hogy csatának is bátran beillett volna. Számos sebesült és halott maradt a helyszínen, azonkívül a győztesek megfelelő számú jószágot is elkötöttek.

Általában nagy csoportban jártak a tolvajok s a hegyekben szétszórt oláh házakat a legnagyobb könnyűséggel fosztották ki, mire a szomszéd házból segítség jöhetett volna, a rablók már odább állottak, vagy szétrebbentek. Üldözni is alig lehetett őket. Nem volt elég pandúr s ami a fő, az oláh nép legtöbb helyen egyetértett a rablókkal. 1787-ben egy-egy betyár fejére 100 aranyat is tűztek ki, de minden eredmény nélkül Együttal szigorú rendeletet is adott ki a vármegye, melyet faluról falura kihirdettek: »Eő felsége kegyelmesen rendelni méltóztatott, hogyha ennekutána az oláhok haramiáskodnak, vagy a haramiáknak akármimódon segítségekre lesznek és vélek egyet értenek, egész familiástól együtt az országból számkivettetnek és más idegen országban által tétetnek«.¹⁵

A szomszédos Arad megyében is így volt. 1781-ben a helytartótanács megkérdezte Arad vármegyét,¹⁶ »mit akar tenni az ott nagyon elszaporodott rablások megakadályozására? A vármegye egész őszinteséggel azt felelte, hogy ő ilyenkor mindéin községben egy-egy akasztófák szokott fölállítani; most azonban azt is jónak látná, ha a községek nagyon szétszórt házait, amik úgysis fából vannak összetákolva, közelebb tolatnák egymáshoz, hogy a szomszédok egymás segítségére siethessenek s a gonosztevőket könnyebben elfoghassák. Azonnal intézkedett is a szétszórt házakból álló falvak összébépítése iránt. Evégből a vármegye nov. 13-án az átépítendő házakat egy évre minden teher alól felmentette, felszólította az uradalmiakat, hogy a régi házak korhadt gerendái helyett elegendő fát engedjenek kivá-

¹³ Körösvidéki.

¹⁴ Czop, móc, Topánfalva vidéki.

¹⁵ Belényes város levélt. Körözési jk. 1787.

¹⁶ Márki S.: A Hóra lázadás magyarországi része. Budapest, 1894.4.1.

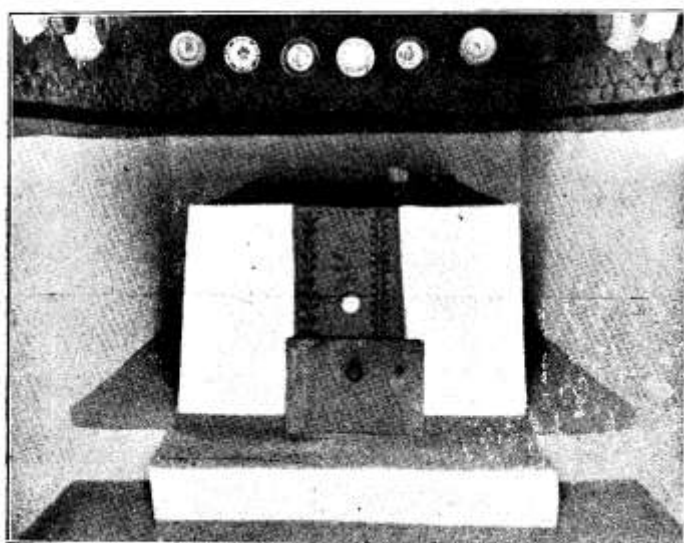
Módos gazda háza pincével és hozzátoldott színnel, Köröstárkány.

Régi cseréptűzhely űstkattannal, Magyarremete.

Oláh-bonyha kemencéje, Körösújnosfalva.

Magyar-parasztkonyha kemencéje, Körösújnosfalva.

gatni érdeikből, megengedte, hogy az igenis hosszan elnyúló falvakból *alsó* és *felső falut* alakítsanak. Különben — úgymond a felirat — alig remélhetni, hogy ezt a meglehetősen vad és latorságához szokott népet igaz útra s jobb erkölcsökre lehessen téríteni.«

A szétszórt irtványfalvak összehúzása a legjobb megoldásnak látszott s a helytartótanács elrendelte a szomszédos Zaránd és Bihar vármegyékben is. Zaránd vármegyében a Fehér-Körös völgyén a legnagyobb szigorral hajthatták végre a rendeletet, mert itt ma már alig van irtványközség s ami van, valószínűleg a későbbi korban keletkezett. A községeket mérnöki terv szerint kényszerítették egyenes utcákba s ha a mai térképeket nézzük, úgy látjuk, mintha mérnökcsinálta szabályos bányási telepes községek volnának, pedig ezek régi községek, lakossága is régi irtványos nép.

Amelyik vármegyében vagy járásban nem avatkozott be a mérnöki kéz, ott az össze telepedett falu rendetlen maradt. Így Bihar vármegyében csak avval törődtek, hogy az oláhok valamely út mellé együvé költözzenek. Itt aztán nincsenek is annyira természetellenes falu típusok, mint Zaránd vármegyében. Sőt olyan helyeken, ahol a terepviszonyok miatt lehetetlen volt az össze telepedés, ott nem erőszakolták. Az élesdi járásban pedig úgy látszik, hogy nem is hajtották végre az irtványok összehúzását. Általában beérték a fenyegetéssel, mert ha erőszakot alkalmaztak volna, a nép mind elvándorol az Alföldre s a hegyvidék lakatlan marad.

Az oláhok új falutípusai azonban sok rokonságot mutatnak a régi magyar hegyi falukkal, mert ezeket ők is jól ismerték s önként kínálkoztak mintául, de a vármegye sem törte a fejét új formákon, ahol belefolyt az építkezésbe, ott a magyar forma lebegett a szeme előtt.

1864-ben, amikor Pesthy Frigyes összegyűjtötte Bihar vármegye helyneveit,¹⁷ az oláh nép még sok helyen emlékezett a helység összehúzására és ezt a körülményt fel is jegyezték a kérdőívekbe. Ilyen községek pl.:

Bettyefalva: »Azelőtt a hegyeken szétszórva néhány viskó képezte a helységet s 1864-ben is »fiókközség.«

Boklya: »Jelenlegi helyén a törökök kiűzése óta áll, azelőtt a hegytetőkön alig számlált 18 házat.«

Bucsum: »e község lakosai mind juhászok, a határ területen pajtákban laktak s ezelőtt mint 150 évvel huzatost öszve a község.«

Csékehodos »helység II. József császár uralkodása alatt vonatott össze, mert azelőtt a hegyen volt szélyel szórva.«

¹⁷Nemzeti Múzeum könyvtára. Bihar vm. helynevei. Kézirat.

Kapocsány. »Ezen helység is II. József császár uralkodása alatt vonatott össze, azelőtt *mint a többi oláh falvak* szélyel szórva volt a hegyeken.«

Kótliget: »E község mintegy 180 éve húzatott össze, lakosai pásztorok voltak.«

Szombatság: »Ezen helység II. József császár uralkodása alatt a határban levő hegyről vonatott össze a lapályba s a hegység ott volt, ahol most a szántóföldek vannak.«

Tszirákos. »Ezen község valami 130 év óta van összehúzva, lakosai mint juhászok szétszórva laktak.«

Tagadómedgyes: »Az öregebbek állítása szerint M. Terézia idejében telepítettett a mai helyére, azelőtt szétszórva a hegyeken alig számlált 30 házat.«

Tinód: »II. József idejében — elszórva lévén — összehúzatott.«

A nép vallomásának egybehangzóságát legfeljebb az évszámokban mutatkozó különbség zavarja, az időpont azonban a Hóra-féle lázadás előtti években, 1780—1784 között lehetett s talán a népnek százados tanyáiról való erőszakos elszakítása és a természetének meg nem felelő községbe való terelése is egyik oka lehetett a zendülésnek.

Dél-Bihar magyar községeire természetesen nem vonatkozott az összehúzási rendelet, mert ezek a községek századok óta mai formájukban élnek. A magyar, ahol erdőirtással szerzett magának földet, ott is egy csoportba telepedett. Szétszórt irtványos magyar község csak egy van, Magyaricséke irtványa, de ez a múlt század végén, a 80-as években keletkezett.

Az oláhok igen nehezen törődtek bele az új rendbe és nagyon sokszor megpróbáltak ismét széjjel széledni. 1794-ben¹⁸ például azt írja a vármegye:

»Tapasztaltatván, hogy némely járásbeli helységekből a T. ns. vármegye régi szoros parancsolata ellen némely lakosok a házokat a sorbúii ismét kiviszik és az erdőkbe s más helyekre elszélednek és azáltal a jó rendet felbontják, arravaló nézve kemény büntetés alatt parancsoltatik minden helység bírójának, hogy az efféle lakosokat a régi házhelyekre visszaköltözni és az helység rendjén kívül felállított házakat elhagyni kényszeríttessék, egyszersmind tudokra adván azon kiköltözött embereknek áztat, hogy ha a jövő dicalis conscriptio alkalmosságával még házok a falun kívül lesz, az minden kegyelem nélkül el fog égettetni.«

Még ez évben újból fenyegetőzik a vármegye:

¹⁸ Belényes város tjk. 1794.

»Nem régiben currentáltatott, hogy az helységből kiköltözött és elszéledett lakosok a régi jó rendtartás szerint ismét költözzenek vissza lakóhelyeikre, most ezen dolog a tekintetes nemes vármegye előtt előfordulván ott ismét meghatározatott, hogy az afféle lakosok a falukba visszaköltözzenek, mert különben ha conscriptio alkalmatosságával ott találatnak, minden irgalmatosság nélkül fel fognak házaik gyújtatni.«

A következő évben ismét azt írja a főszolgabíró:

Tudtokra adják bírák azon lakosoknak, akik az helységből kiköltöztek, hogy Szent György napig vissza költözzenek, mert ha nem cselekszik, ekkor magam megyek ki több tiszt társaimmal együtt felégettetem házaikat és kalibáikat.«

De még a pusztákon sem engedték, hogy a nép szétszórva telepedjék le, legfeljebb nyáron lakhatott künn a földjén, Bihar vármegye 1795-ben ezt mondja: »A hodoseli pusztán lakók eránt a végeztetett, hogy őket mind belényesi mind szalonthai járásbeli szolgabíró urak arra kényszerítsék, hogy ezután télire lakásaikat a faluba vegyék s az végeztetett, hogy semmi falubelieknek a maguk falujok határán szállásokat tartani szabad nem lészen, a minthogy ez már többször is determináltatott, mely, szerint azok a szállások, a melyeket magok a lakosok el nem rontanának, ezentúl szélyelhányattassanak.« 1796-ban: »A faluba visszaköltözés ismét sürgettetik és október utolsó napjáig terminus adatik, azután a ház felégettetik.«

A török világ alatt elpusztult falvak megszállása 1711 után kezdődött. Az 1715. évi összeíráskor egy-egy oláh falumban 3—5 adózó család lakott, a többi földhözragadt szegény. A faluk egy részét az összeírások csak »villa seu possessio« emlegetik. 1715-ben Hódosnak csak egy lakosa van »solus inter Silvas residens«. De a nép ugyanis már ekkor megkezdte a termékeny Alföld felé tódulást. Helyükbe Erdélyből és a szomszédos Záránd Arad vármegyéből jöttek új jobbágyok.

A béli járás a török világ alatt teljesen elpusztult, csak 3—4 községe tengődött a hegyek között. A váradi püspök, mint földesúr, itt fekvő pusztáit belényesvidéki oláhoknak adta bérbe, akik eleinte hazulról művelték a földeket, majd lassanként oda-költöztek a pusztákra. Így árendálta 1732-ben Biharfenyves Pusztahodost és Benyesdet, Biharmagura Kislakát, Kiskóh Pusztaszuszágot,¹⁹ Bontosd Olcsát, Belényesszentmárton Bélkarolyt, Tatárfalva Kalmigyot,²⁰ Henkeres és Kőszvényes Bélkalocsát,

¹⁹ Fényes szerint 1839-ben is még Szuszágot kiskóhi és biharfenyvesi s más belényesvidéki lakosok tartják árendában s mintegy 30 házban 150-en szüntelen itt laknak.

²⁰ Ma is puszták.

Mézes Hegyest, Telek Pusztahollódot, Telek és Talp Boklyát, Tagadó Medgyest; Bél Bélmocsolyát; Bélmárkaszék Poklusiczát,²⁰ Tönköd Cserét,²⁰ Vajdafalvát,²⁰ Havaspoklos és belényesvidéki oláhok Bán tolmácsot, Tisztásfalva Bondoraszót, Belsőrvényes Klút.²⁰ Ezen pusztákon a bérlők lassanként otthagadtak s ma napig is ott laknak. Az 1735. évi úrbéri összeírás megjegyzi, hogy Belsőrogoz, Sajád és Belsőkirálymező éppen most népesedik, ez utóbbi lakosai Biharfenyves, Bondoraszó és Petrelény belényesvidéki falvakból származnak, valamint ekkor népesedik az egész béli ispánság. A beköltözők Zaránd megyéből és Erdély határos részeiből jönnek. Bogyót, valamint Bél városát is erdélyi oláhok ülik meg. Pusztahollódra biharkabai, mézgedi, dusafalvi, havasdombrói és nyimesdi oláhok is jönnek.²¹ Pusztahodos, Kis- és Nagykáránd, Pusztaszuszág és Bántolmács különben csak 1864 után lettek önálló községek.

Amint fentebb láttuk, az eredetileg tanyaszerűen szétszórta irtvány községeket II. József közigazgatási okokból karhatalommal vonatta össze. Az összevont községek rendezésének mérve is a karhatalom mérvének mikénti alkalmazásától függött. Az oláh nép az összetelepítés után is megkísérelte ismét a hagyományainak és életmódjának megfelelő irtványos tanyákra széjjel széledni, de a vármegye, ezt ha kellett, erőszakkal is megakadályozta. József császár vaskezü telepítési politikájának első gyümölcse a közbiztonsági állapotok jelentékeny megjavulása lett, későbbi gyümölcse pedig az, hogy a falvak az ország kulturális haladásának részeseivé lehettek, míg a megmaradt irtványok a kulturális haladástól még nagyon hosszú időre el vannak zárva.

Az oláhoknak az ismét széjjel széledésre irányuló törekvésük, mintegy 30 évig tartott, legalább a vármegye tiltó rendeletei azt mutatják. Ez alatt az idő alatt a falvakban egy új nemzedék született és nőtt fel, mely már megszokta a társas együttélést. Azon pusztákon azonban, melyeken 1784 után kezdtek megtelepedni, de a végleges megszállás csak a múlt század elején ment végbe, az oláhság ismét ősi módon, szétszóródva telepedett le. Ilyenek Pusztahodos, Pusztaszuszág és Bántolmács. Érdekes, hogy ez a két utóbbi község már egészen az Alföldön van, mégis a házak úgy szét vannak szóródva, mint a hegyvidéki irtványokon. Az oláhok itteni települése nem analógia nélküli. Az újabb korban az oláhországi síkságra és Dobrudzsába kivándorolt oláhok hasonló módon telepedtek meg.

Az ősi irtvány községek közül kevés maradt meg Dél-Bihar-

²⁰ Ma is puszták.

²¹ Dél-Bihar népesedési és nemzetiségi viszonyai negyedfélszáz év óta.

ban. Legtípusosabb, egyúttal legrégebb ezek között Havasdombró. Lankás, Bihardobrossd, úgyszintén Biharrósa újabbak. Bihar-rósa azonban nem teljesen irtvány.

A részben irtvány, részben csoportos község úgy jött létre, hogy a II. József korabeli összehúzás után a lakosság egy része lassanként ismét széjjelszéledt a hegyek között. Ilyenek pl. Fericse, Tárkányka.

A falvak egy másik típusa a csoportos falu. Ez is hasonlósága az irtványfalvakhoz, csak hogy itt az egyes irtványos családok szaporúsága nem széledt el, hanem helyben maradt s házaik idővel népes tanyákká nőttek s annakidején nem húzattak össze. Jó típusa a csoportos községeknek Biharkristyór, mely kilenc külön részből áll, melynek mindegyike egy-egy nemzetségnek a fészke. Ilyen Belényesforró is. Ide tartoznak azon kisebb falvak is, melyek határán több allodialis birtok volt s ezek cselédnépsége lassanként több apró fiók falut hozott létre. Ilyen pl. a Klítipusztá Bélörvényesnél.

Formailag ide sorozhatók azon falvak is, melyek az idők folyamán lassan elnéptelenedtek s elcsökevényesedtek. Ezekből a közigazgatás kettőt-hármat összecsatolt, sőt nevüket is meghagyta egészen az utóbbi években történt-helynév-törzskönyvezésig, amikor az összetett nevek közül csak egyet tartottak meg. Ezek az egykor önálló községek a valóságban többnyire még ma sem olvadtak össze. Ilyen pl. Cigányosd (Pakatest-Pantares t-(aganyest), Biharlonka (Lunka-Urzsést-Burgyest). A két kis községből alkotott közigazgatási község Dél-Biharban igen gyakori. Ilyenek pl. Gyegyesény (Gyigyisen-Vojén), Petrelény (Petri-len-Zavojen) stb. Ezekhez sorolhatjuk az *Alsó-* és *Felső-községteket*, melyek gyakran egybeépültek, de közigazgatásilag többnyire ma is különállók. Létrejöttüket többnyire II. József azon rendelkezésének köszönhetik, hogy a hosszan elterülő irtványfalvakból alsó és felső községet kellett alakítani. Ilyen ikerfalu sok van Bihar vármegye hegyvidékén.

A falvak legfejlettebb formája a magyaroknál található. Ezek jellemző sajátossága, hogy egymásmellé zárkózott nemzetségek házaiból állanak. A hegyvidéki magyar falvak utcái többé-kevésbé egyenesek, de az alföldi falvakéi rendetlenek, girbeT görbék. Kivételek azok a községek, melyeknek utcáit tűzvész vagy árvíz után újból rendezték.

Az összehúzott oláh falvak többnyire út vagy patak mellé települtek. A legegyszerűbb esetben a falu csak egy sor ház az út vagy patak egyik oldalán (Alsó-, Felsőmezős, Kiskóh). Néha a házak váltogatva következnek az út két oldalán.

Legközönségesebb azonban az olyan falu, mely két sor

házból áll az út vagy patak két oldalán. Néha ezek oly hosszan elnyúlnak az út mentén, hogy 2—3—4 falu füzérszerűen egybeépül, közigazgatásilag azonban önálló község marad mindegyik. Vaskóimat, a Fekete-Körös mentén, Belényesnél a vajdalfalvi²² patak mentén 4—5, két sor házból álló falut is találunk füzérszerűen egybeépülve.

A több szabályos párhuzamos utcasorból álló falu rendszeren közigazgatási vagy földesúri beavatkozásra mutat. T-alakú utcák mellékutak elágazásánál vannak. Kereszt alakú utcák útkereszteződés mellett keletkeztek. A sugaras utcájú községek középpontjában hajdan földesúri kúria vagy templom feküdt., Girbe-görbe utcák inkább magyar falvakban gyakoriak, vagy olyan oláh falvakban, melyek egykor magyarok voltak.

A falvak, elhelyezkedésüket tekintve, leginkább út- vagy patakmentiek. Az útmentiek többnyire az út két oldalán fekszenek, de néha az út egyik oldalán fekszik mind a két ház sor a legközelebbi terraszon. Főleg olyan helyen van ez, ahol a víz gyakran elönti az út szintjét. Találunk két sor házból álló falut útra haránt is. Ilyenkor a falu utcája az út egyik mellékútja (Tisztásfalva).

A patakmentiek, ha a patak vize sekély vagy könnyen áthidalható, akkor a patak két oldalán fekszenek. Szélesebb völgyben nagyobb a patak árterülete, ezért a két sor ház is távolabb fekszik egymástól. Csaknem mindegyik faluban a patak több malmot hajt s több kiágazása van. A patak mellékén vagy szigetein épült malmok körül idővel több ház épült s több elszórt házcsoportot látunk a két utcásor között, melyek élesen kiválnak az egyébként rendes utcasorból. Ilyen a többek közt, pl. Várasfenes. A pataknak igen nagy jelentősége van a falusi nép életében. Ivóvizét innen hordja, jószágait itt itatja, a szennyvizet ez vezeti le. Malmait, ványolóit hajtja. Kenderét ebben áztatja. Medrét, ha nem nagyon köves és sekély a vize, sokszor közlekedési út gyanánt használja.

Ha a patak szintjét a víz veszélyezteti, akkor itt is a legközelebbi terraszra települ a falu. Ez esetben többnyire mind a két sor ház az egyik oldalon van, mint az útmentieknél. Ilyen pl. Körösjánosfalva, mely eredetileg a Fekete-Körös mellett, az árter szintjén feküdt, de a gyakori árvízveszedelem miatt 1741-ben áttelepedtek a balparti legalsó terraszra.²³

Az összehúzás előtt az oláh falvak javarésze domb- vagy hegyoldalon feküdt, a magyar falvak pedig akkor is, ma is a

²² nyimesdi p.

²³ Debreczeni Protestáns lap. 1896. nov. 28.

folyóvölgyek. legalsó szintjén. Az összehúzáskor az oláh falvak legnagyobb része lekerült a völgyekbe az utak és patakok mentére, azonban több községet a hegyoldalon vagy dombtetőkön húztak össze (Henkeres).

Ha a községek tengerszín fölötti magasságát vizsgáljuk, a következő adatokat találjuk:

J á r á s	Tengerszínfölötti átlagos magasság méterekben							
	100—150	150—200	200—250	250—300	300—350	350—400	400—450	450—500
Vaskohói	—	—	7	14	9	3	4	3
Belényesi	—	19	24	10	3	3	—	—
Magyarcsékei	3	29	11	4	1	1	—	—
Tenkei	15	7	1	—	—	—	—	—
Béli	15	13	2	2	1	—	—	—
Dél-Bihar	33	68	45	30	14	7	4	3

Ezek szerint a falvak átlagos magassága az Alföld felé folytonosan esik Legmagasabbra emelkednek az irtványfalvak tanyái. Így a biharrósai irtványos házak 700 m-ig, a bihardobrosdiak 480 m-ig, a havasdombróiak 458 m-ig, a pusztahodosiak 333 m-ig is felhúzódnak. Ez azonban csekélység a kolozsmegyei oláh irtványos telepek magasságához képest, ahol 100—1200 m-ig felemelkednek az oláhok házai. Egyébként Dél-Bihar legalacsonyabban (115 m) fekvő falva Bántolmács is irtványszerű szétszórt falu.

A dél-bihari utcás falvak külső megjelenésükre nézve két-féle típusúak: hegyvidékiek és alföldiek. A hegyvidékiek, még az oláhok is, az erdélyi magyar falvakhoz hasonlítanak. Ennek oka az, hogy az oláh, mint későbbi bevándorló és alacsonyabb kultúrájú nép, hazánkban a falusi építkezési módot a magyartól tanulta. Az »oláhos« házak csak primitívebb, elmaradottabb formái a mai magyar háznak. A »legtípusosabb« -nak mondott oláh ház is közelebb áll a magyarhoz, mint bármelyik romániai oláh háztípushoz. Az oláh falvak Dél-Biharban magyar irányelvek szerint húztak össze sok esetben egyenesen magyar mintára, ezért mai faluformáikat is magyarnak tekintjük.

A dél-bihari falvak, mint említettük, erdélyi típusúak. A községnek van egy főutcája, mely többnyire közlekedési út. Ebből esetleg több mellékutca vagy sikátor ágazik ki. Az utcákat és sikátorokat a falu végén éppúgy mint Erdélyben porgolátkapu zárja be, melyet a magyar nép itt *mezőkapu*-nak nevez. A mezőkapu „zárja el éjszaka, sőt a mellékutcákon és sikátorokon nappal is a falu belsőterületét a külsőtől. Legfontosabb szerepe ma az, hogy az utcára kitévedt jószágot nem

engedi a vetésekre barangolni. A kaput a hozzá legközelebb lakó gazda kezeli. Újabban, mióta a telkek az utca felől is jól fel vannak kerítve s a jószág nem csatangolhat el, a mezőkaput pusztulásnak engedik, sok helyen csak emléke él már. A magyar falvakban ezelőtt még egy évtizeddel is minden utca végén kapu volt, ma már csak a mellékutcákon van, így pl. Remetén. Tárkány forgalmas főutcája végén még ma is ott van a sövénykerítés egyik szárnya, s az egykori mezőkapu tölgybálványának csonka maradványai. (39. á. 6.) E kaput éjjel mindig bezárták s kocsival nem lehetett bejönni. A kapu és a szélső ház között tölgyfakerítés volt, melynek vápája most is meglátszik a kapufélen. Másik felől sövénykerítés volt, előtte pedig mély sánc. Ezt a kaput az alispán csak 1907-ben hányatta szét, mert a közlekedést éjjel teljesen megakadályozta. A falu másik végén levő kapu már előbb elpusztult, mert a község tovább épült. Kisnyégerfalva utcájának egyik végén, azonban még ma is ott van a bezárható mezőkapu. Ahol a sikátorokon nem jár szekér vagy jószág, ott *hácskó* helyettesíti (XV. T. 1.) Gyantán is meg volt, de ott már régebben elpusztult, csak egykori neve: »Porkolat« maradt meg mint utcánév. Belényes város utcái végén is megvoltak a kapuk, a XVIII. századbeli írások megemlékeznek róluk. A hegyvidéken az utca vonalára mindig merőleges vonalban van a ház, vagyis véggel dől az utcára. Ellenben a csűr mindig merőlegesen áll a ház vonalára, tehát párhuzamos az utcával. Ez is erdélyi sajátosság. Az utca, a ház, a csűr és a szomszédház négy oldalról zárja be az *udvart*. A csűr mögött van a szénás kert, azon túl pedig a gyümölcsös és veteményes kert, mint ahogy Körös jánosfal va térképén láthatjuk.

A legtöbb községben a csűr bizonyos meghatározott, egyenlő távolságban van az utcától, ennél fogva a csűrök sora egy csaknem szakadatlan láncolatnak látszik, mely párhuzamosan halad az utcával. A két szomszédos csürt kerítés köti össze, ilyenformán az udvar hátulról is be van zárva, még abban az esetben is, ha nem volna a telek (kert) végén kerítés. A telek (kert) kerítés gyakori az oláh falvaknál is, a magyaroknál meg ritkán hiányzik. Jellemzi ezt a kerítést, hogy a legtöbb helyen nem az illető telektulajdonos építi, hanem közösen kalákába csinálják, és pedig a község anyagából. Ez a közös sövénykerítés teljesen körülveszi a falut, csak ott szakad meg, ahol sikátorok vagy utcák vezetnek ki. Régebben a magyar falvakban *gyepü-nek* nevezték, ma inkább *kert-nek* nevezik. A csűrön kívül levő gyümölcsös vagy veteményes kertet a szomszédétól legfeljebb csak holmi silány kerítés választja el, legtöbb esetben azonban csak mesgye vagy ösvény a határ. Ilyenformán aki a kertben jár, könnyen átmehet akár a tizedik szomszéd

kertjébe is, de az udvarokra nem mehet be a csűrök és csűrkerítések miatt, sem a szántóföldekre nem mehet ki a közös gyepűkerítés miatt. Közvetlen a csűrök mögött fekvő szénáskertet is a magyar falvakban néha kerítés választja el a veteményes és gyümölcsös kertetől. Az ilyen telek tehát három osztatú: 1. udvar; 2. szénás kert; 3. veteményes és gyümölcsös kert. Ez utóbbi egymaga is legalább kétszer akkora, mint az előbbieket együttvéve (40. á.).

Az utca felőli kerítés ma már ritkán hiányzik. Eredetileg ez is sövényből készült, de ma már a kő-, deszka- és léckerítés gyakoribb. A meredeken emelkedő kertek végeiről többnyire hiányzik a közös gyepű. A hegyvidéken a nagy kapunak két igen jellegzetes típusa van. Egyik a székelykapu, másik a *leveles* kapu. A székely kaput nemcsak a magyarok, hanem az oláhok is használják, a magyaroké azonban nagyobb szokott lenni, mert a mód jobban engedi. Faragás azonban ritkán van rajtuk. Szárnyai deszkázottak, de felső része különösen a magyarságnál léces.

Igen érdekes helyi típus látható Tárkányban. Ez már többnyire kő- vagy vályogfalba épül. Külön kiskapuja nincs, hanem a nagykapu egyik szárnya rövidebb, azt használják kiskapunak. Hanem ami a legjellegzetesebb, a kapu merevül be van borítva bádoggal. Ennek az a célja, hogy a fináncok be ne kukucskálhassanak, mert a nép pálinkafőzéssel foglalkozik. Gyanta és Nagyszalonta között is gyakori a bádogozott nagykapu, de ezek nem a székely formából fejlődtek, hanem közönséges alföldi szárnyas nagykapuk.

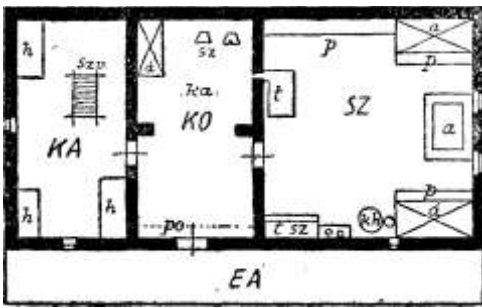
A leveles (egyszárnyú) rácsos nagykapuk ma már jobbára az oláhoknál használatosak. (XVIII. T. 2.) Mindig bükkfából építik.

Az Alföld felé eső falvaknál a telkek kicsinyek. Csűr nincs, ha van is, csépeletlen gabona elraktározására vagy kicsépelésére nem használják, egyedül csak istállónak és kocsiszínek való épület. Az ilyen telek tulajdonképpen egy udvar. Külön kert nem igen van, legfeljebb az udvar hátulján van néhány gyümölcsfa, vagy imitt-amott van elkerítve egy-egy kis virágos, veteményes kert. Legjellemzőbb azonban, hogy az alföldi falvakban két telek dől véggel egymásra, mert a telek végén a gyepűn kívül nem szántó föld van, hanem egy másik telek, vagyis a község telektömbökből áll, nem pedig egy utcasorból. Az ér in I kezesnél az Alföld 'szélén átmenetek is vannak, t. i. olyan községek, melyek több párhuzamosan álló utcasorból vannak. Ezeknek az utcáin az egyik oldalon hazákat látunk, a másik oldalon pedig kerítéseket, a szomszéd utca telkeinek hátsó részét.

Az irtványos falvakban a földek sövénykerítéssel vannak körülvéve, hogy a legelésző jószág kárt ne tegyen bennük. Ezen

kertnek mondható földeken vannak a házak. Egy házhoz azonban több kert is tartozhatik.

A magyar és oláh falusi telek alapbeosztásában legfeljebb fejlődésbeli különbség van. Egy telken legalább két épület található, a ház és a csűr. Ezeken kívül ritkán hiányzik a *kas-nafo kosár-nak* nevezett göré. A magyarságnál s a jobbmódú oláhságnál nyári konyha, külön kamra, disznóól és szín is szokott lenni. Egy tipikus magyar udvar beosztását a 40. ábrán láthatjuk. Az alföldi részeken más a beosztás. E vidékeken a külön épült nyári konyha vagy sütőház gyakoribb s ehhez szobát is szoktak toldani a jobbmódúak, s egész éven át ebben laknak, a házat pedig csak dísznek tartják. Itt már csűr nincs,

41. á. Tárkánykai háromosztatú oláh ház alaprajza. EA: ereszalja, SZ: szoba, KO: külön épület szolgál a gabonaneműeket rendkápószítás hordó, sz: székek, ka: kémény-alja, po: polc, h: hombár, sz: szövöszék.

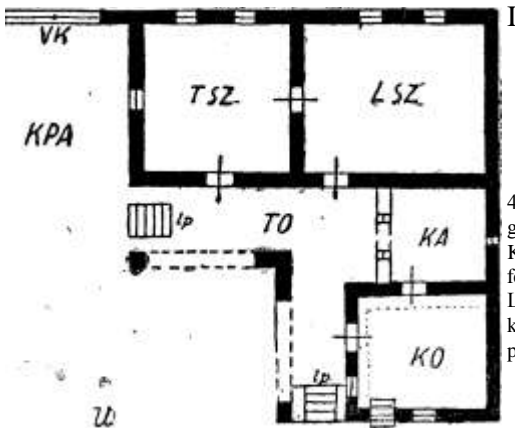
hanem helyette istállót találunk, mellyel egy fedél alatt szokott lenni a kocsiszín is. Átmeneti típus gyakori. Mivel a földművelést nagyobb mértékben üzik, több kamrára és magtárra van szükség. A görék is nagyobbak. A disznók,

baromfiak befogadására szolgál. A gabonaneműeket rendkápószítás hordó, sz: székek, ka: kémény-alja, po: polc, h: hombár, sz: szövöszék. vagy a falu mellett levő s zérus kertben csépelik el mindjárt az aratás után. A jószág az istállóba kerül, a gazdasági szerszámok a színben találnak helyet. Ennélfogva a csűr szerepe részben megszűnik, részben más épületek között megoszlik, következőképp a csűr is eltűnik.

Ha a délbihari ház legősibb formáját keressük, azt a legelzárabb vidéken lakó s a legszegényebb oláhságnál találjuk meg. A délbihari ház legrimitivebb formája kétosztatú. Egyik helység a pitar-konyha, másik a »ház«-nak nevezett szoba. A kamrát a szoba felett levő padlás helyettesíti. A konyha felett nincs padlás. Ez a forma úgy az Alföldön, mint Erdélyben egyformán megtalálható, tűzhelye azonban teljesen erdélyi. A szobát szabad tűzhely fűti, mely fölött sövényből font füstfogó van. A füst a konyhába megy ki, innen pedig a padlásra. A konyhában van a sütökemence, ha egyáltalán van, néha pedig künn a szabadban, esetleg a házhoz ragasztva. Ahol azonban a nép puliszkával él kenyér helyett, ott nincs rá szükség.

Az általánosan elterjedt háztípus azonban háromosztatú, (41. á.) Ennél a típusnál a konyha középen van, honnan egyik felől a »ház«-ba (szoba), másik felől pedig a kamrába jutunk. A szoba akkora terjedelmű, mint a konyha és kamra együttvéve. Ez az alapbeosztás is általános úgy az Alföldön, mint Erdélyben. Tűzhelye ennek is egészen erdélyies.

Az alföldi két- és háromosztatú házaknál a tűzhely többnyire alföldi jellegű, vagyis a szobát a sütőkemence fűti, amelynek szája a konyhába nyílik. A tüzelő patkák, katlanok a konyhában vannak. Természetesen átmeneti formák itt is vannak, s az alföldi szegényebb oláhság sok helyen még ma is használja

42. á. Kisnyégerfalvi magyar görbeház alaprajza. VK: vaskapu, KPA: fedett kapualja, TSz: tisztaszoba, LSz: lakószoba, KA: kamra, KO: konyha, TO: tornác, lp: lépcső, pl: pincelejárát, U: udvar, KK: kőkerítés.

azokat a tűzhelyformákat, melyeket a hegyvidékről hozott magával 100—150 évvel ezelőtt.

A háromosztatú háznak a magyaroknál egy görbe formája is van. (XVI. T. 2.) Ez a típus részint az utcai front keskenysége miatt jött létre, részint pedig a »jómód« mutogatása kedvéért. A görbe ház ugyanis a jómód jele. Háromosztatú háznál a konyha a sarokban van, de a görbe háznak tulajdonképpen négyosztatúnak illik lenni. Az utca felőli első szoba a tiszta szoba, a második a lakószoba. Ezután jön az udvar felől a konyha, végül a kamra. Ezt a kettőt azonban fel is szokták cserélni (42. á.). Ha az utcai front széles, akkor ide kerül háttal az utcára a disznóól, vagy jobbmódú házaknál a sütőház.

A legegyszerűbb háztípusoknál tornác nincs. A fejlődés következő fokán a konyha bemélyítésével csinálnak tor-

nácot. A bemélyítés kiterjedhet a szobára vagy a kamrára is, ez esetben tornácoszlopokra is van szükség, melyet a magyarok *nyíl-nak* hívnak. A fejlődés végső fokán mind a három helyiség bemélyed, vagyis a ház előtt egészen végig húzódik a tornác, melyet erős faoszlopok tartanak. Vannak azonban tornácok oszlop nélkül is, ez esetben a tető terhét az elülső fal viseli (41. á.). A tornácos építkezés is azonban már legalább pár száz éves lehet, mert nagyon régi házakat is találunk tornáccal.

Tárkányban egy rendes telek 12 m széles és 50—100 m hosszú. Maga a ház 6 m széles és 12 m hosszú szegényes ház 5 m széles és 10 m hosszú.

A régebbi házak fából vagy *kert élésből* (sövény) épültek. A sövényházaknak is gerendából volt a vázuk. A teljesen fából épült házak ma már egyre ritkulnak. Hajdan azonban általános volt. Remetén a faház bükk- vagy tölgyfa-gerendákból épült. Ezek a gerendák tulajdonképpen arasznyi vagy legalább jó tenyéryni vastag, igen széles deszkák voltak. A faház mindig köveken, sokszor fantasztikusméretű gerendákból épült. A legalsó deszkagerenda magassága egy méternél is magasabb volt, úgyhogy az ablak ezen az alapperendán nyugodott. A felsőbb gerendák kisebb méretűek voltak.

A faház ma is élő másik formája rövidebb gerendákból épül. Míg az előbbinél sasok²⁵ nem voltak, itt ezek a háznak a tulajdonképeni vázai. A háznak van vízszintesen köröskörül egy alapperendája. Ebbe jönnek függőlegesen a sasok a sarkokon s az ajtóknál, ez utóbbiak egyszersmind ajtófélfák. Ezenkívül több sas is van az alapperendába róva egymástól bizonyos meghatározott távolságra. Valamennyi sas oldalában vápák vannak s ezekbe illesztik vízszintesen a kifaragott oldalgerendákat. Fejül a koszorúgerenda fogja össze a sasokat.

A sövény vagy kertelés ház is ilyenformán készül (XVII. T. 3.). Miután az alap- vagy alap-gerendába beillesztették a sasokat s fejül a koszorúgerendával összefogatták, a sasok közé vékonyabb gerendákat, *karókat* iktatnak be, melyek olyan szerepet töltenek be, mint fonásnál a bélfonál. Ezeket aztán beszövik elhasogjtott vastagabb faágakkal, aztán megtapasztják. Az újabb időben a fából való építkezés nagyon megdrágult, ennél fogva erősen terjed a vályogból, sárból való építkezés. Ahol közel van a kő, ott kőből is építenek.

A régimódi házon csak két igazi ablak van, és pedig mind a kettő a szobán. Egyik az utcára, másik az udvarra szól. A kamrának is van egy vagy két tenyéryni lyukszerű ablaka. Szokott a konyha hátulsó falán is lenni egy lyukszerű ablak a szomszédra. Olykor előre is van ilyen kis ablak a konyhaajtó

²⁵ Függőlegesen álló gerendák.

mellett. Hagynak egy kis macskalyukat a szobafelőli fal alján is, mely aztán a további fejlődés során felemelkedik és ablakká; lesz, melyen a konyha némi világosságot kap a szobából. Újabb vagy jobbmódú házaknál a konyha- és kamraablakok lényegesen megnövekednek, de az utcai ablak nagyságát soha sem érik el. Az utcai ablakokat különösen az Alföld felé régen díszesen kifestett ablaktáblák fedték (XVI. T. 3.). A tornác utcai vége mindig be van falazva, ha a ház az utcáig kimegy. Ahol házvégi kiskert van, ott a tornác vége nyitott. A befalazott bornáic-falon szokott lenni egy kitekintő lyuk, mely néha ablaknagyságú. A további fejlődés folyamán e lyukra zsalus vakablakot lesznek, úgyhogy a ház az utca felől olyan, mintha két ablaka volna. Nagy házaknál, ahol a szobának két ablaka van az utcára, az utca felől három egyforma ablakot látunk. Ezek közül az első mindig a tornácé.

Magyar falvakban a tornácnak a szoba udvari ablaka és a tornácfal közötti részét fel szokták használni szalonnás kamrának. Ez esetben a tornácvégi ablak a szalonnás kamra ablakai (40. á.). Ilyen kamrát szoktak a tornác másik végébe is építeni, ebben meg gabonát, lisztet tartanak (40. á.). A magyarság s a jobbmódú oláhság a tornácnak deszka- vagy falkerítést épít körülbelül 1 m. magasságra, hogy az apró jószág ne jöhessen be a tornácra, az ilyen zárt tornácról kis *veréczen* lehet az udvarra jutni.

A dél-bihari házak tetőszéke részint az erdélyi, részint az alföldi fedélszerkezethez hasonlít. A legegyszerűbb tetőszék a *leeresztett*, vagyis a sátoros szalmás tető (XVIII. 1.1.). Ez ma már inkább csak az oláhoknál divatos és Erdély felé haladva egyre gyakrabban láthatjuk. A másik szalmás tetőtípus az utca felől kontyos (XV., XVI. T.), az udvar felől leeresztett. Ez az Alföld felé gyakoribb. A szarufákat *kakasülő* köti össze. Az utcai első szarufa a kakasülőnél el van vágva, s ferde irányú lécek kötik a második szarufa ormához, így nyerik a kontyostetőt. A szarufákon vízszintesen hasogatott tölgyfalécek vannak, melyekbe gereblyeszerűleg fogak vannak befűrva, ezekre jön a szalma. Az eresztartó lécebe sukkos hosszú *nyársakat* fűrtak be szintén! gereblyeszerűleg, ezek tartják a szalmát, hogy *le ne fusson*. Az első és utolsó kakasülőhöz, illetőleg szarufához *nyárs-at* szegeztek. E nyársak tövére szalmakötélből papnót csavartak, hogy a víz le ne csurogjon s a szalmát ne rothassza. Ez a szerepe a nyársakon levő *iccék-nek* és fazekaknak is. A nyársnak pedig az a hivatása, hogy tartsa a ház ormán a szalmát, nehogy a szél kikezdje. A szalma a nyárs körül könnyen elrothadna, ha a füst nem konzerválná, de a füst mindjárt megleli az itt támadt hézagot és késlelteti a korhadást. Kontyos tetőknél a vértelék rendszeren sövényből, deszkából van, legtöbbször be-

tapasztják (XVII. T. 1.). A Fehér- és Feketekörös-völgyi házak elengedhetetlen vértelkdíszje a vakolatból való reliefszerű fenyőkoszorú, kétfelől egy-egy fenyő-ággal. Ritkán egyéb vértelkdísz is láthatunk. Az alföldi részeken az évszámokat, a gazda nevének kezdőbetűit is előszeretettel alkalmazzák (43. á.).

A szalmás tetőkön kívül gyakori a zsendelyes tető is. Előbb említettük, hogy az oláh 'községek egyrésze már századokkal ezelőtt zsendelyhasogatással foglalkozott. Ezek közül sok ma is készíti a zsendelyt és ellátja vele a környéket. Az oláh nép azonban többnyire nem apró zsendellyel. fedi a házeit,

43. á. Vértelkdíszítés. Várasfenes.

hanem nagy, néha deszkának is beillő zsendellyel. Tulajdonképen a zsendelyt tekinthetjük ősi oláh fedőanyagnak, mert ezt az oláh pástyor maga is előállíthatta. A sztinák ma is zsendelyesek. A szalmatető földművelést feltételez, a bevándorló oláh pedig földműveléssel még századokig nem foglalkozott. Különben a szalmatető aszerint ritkul, illetőleg a zsendelyes tető aszerint szaporodik, amint a Fekete-Körös völgyén felfelé haladunk. A városokban a tetők jobbára zsendelyesek, mert a hatóság itt tilalmazta a szalmástetőket.

Újabban a szalma- és zsendely tetőt a cserép nagyon szorongatja (XVIII. T. 2.). Bár a fedőcserepet az Alföldről, többnyire Békés-Csabáról hozzák, mégis olcsóbb, mint a zsendely. Ez: is a magyarság felől terjed az oláhság felé. A cserepes tetőhöz a hegyvidéken a kontyos fedélszékét használják, de az Alföld felé eső vidékeken igen erősen hódít a nyerges házfedél (XVII. T. 2.), mely a Tisza jobb partjától terjedt át a Tiszántúlra a múlt század közepe óta. A hegyvidéken is kezd divatba jönni.

A fedőanyag megváltozásával vele jár a fedélszék megváltoztatása is. 'Dél-Bihar hegyvidéke csapadékdús, mint Erdély, ezért a háztetőket minél meredekebbre kell építeni. Legmeredekebb fedélszékét követel a szalmatető, mert különben hamar beázik és elrothad (XVIII. T. 1.). A zsendely vagy nád alá valamivel alacsonyabb fedélszék is megfelel. Legalacsonyabb tetőszék kell a cserép alá.

A meredek tetejű szalmás házakat a köztudat oláhosnak tartja. Ez azonban igen nagy tévedés. Hiába keressük ezeket a meredek tetőket Románia alföldi részein, ott nem fogjuk megtalálni. Már csak azért sem lehet az oláhoké, mert szalmatetőt csak földművelő nép építhet, az oláh pedig századokon át állattenyésztésből élt. Az oláhok ősi épületén a sztinákon hiába keressük akár a magas fedélszéket akár a szalmatetőt, nem találjuk. De nem is a magyarok találták fel, itt volt ez már a honfoglaláskor is. Az ősszláv lakosság hagyta ránk, mint az ősi háztípust, ezt bizonyítja a ház terminológiája is. Kialakulásában azonban döntő szerepe a klimatikus viszonyoknak van.

Az alföldi házak ősi fedőanyaga a nád. A fedésmódját feleslegesnek tartjuk leírni, mert egészen olyan, mint az Alföld többi részén. A nádas házak fedélszéke eredetileg kontyos volt, de ma már a nyerges tető kiszorítja. A bihari alföldi magyarok nádas házaik gerincét rendszeren venyigével szokták beszegni. Nyársat is alkalmaztak a ház ormán, melyet díszesen kifaragtak, mint valami kopjafát. Ez azonban ma már ritkaság számba megy. Az alföldi oláh házak egyrésze azonban ma is szalmás tetejű. Régebben az alföldi magyarok is használták a szalmatetőt, sőt a körösszakáli református templom még a 80-as években is szalmás tetejű volt.

A kémény a biharmegyei házon nem régi eredetű. Az alföldi magyarságra közigazgatási nyomással mintegy 100 évvel ezelőtt kényszerítették rá, a hegyvidéki oláhságra azonban mind a mai napig nem tudták rákényszeríteni. Minél beljebb megyünk a hegyek közé, annál ritkább a kéményes ház. A hegyvidéki magyar falvakban azonban már eléggé meghonosodott. A kémény rendszeren sövényből van s belül megtapasztják, hogy tüzet ne fogjon. Az alföldi ház kéménye nádból, sövényből vagy téglából készül. Az ú. n. *pendelykémény* az egész konyhát beborítja fejjéről. Újabban a nagyobb magyar helységekből *lebótolják* s a füst a kemence szájából az ú. n. *kuliná-n* vagy *kaminon* át megy fel a kéménybe.

A pince legkezdetlegesebb formája a verem, melyet az udvaron ásnak. A későbbi fejlődés folyamán kikövezik és grádicsos gádor vezet le belé. Jobbmódú házaknál a ház alá építik, és pedig többnyire a kamra alá. Az ilyen pince kőből épül. Lejárata elülről van s a lejáratot többnyire eresz védi. (XIX. T. 1.)

Ilyenfélje házak pincéin néha feltűnő, hogy a gádor háromosztatú és két haránt fal tartja rajta nyugvó gerendák segítségével a ház egész elülső falát. A ház sík terepen fekszik. Ez az építkezés egy csöppet sem praktikus, mert az elülső fal könnyen megroskadhat. Az egész pinceépítkezés módja a hegyi építkezésre vezethető vissza, vagyis ez a sík terepen épült ház úgy épült, mintha hegyoldalon volna. A hegyoldalon ugyanis a há-

zakat rendszerint úgy építik, hogy eléjük a lejtőre néz. A talaj lejtése miatt azonban elül az alapgerendát jó magasan fel kell támasztani kövekkel, hogy a ház alapzata vízszintes legyen. Így aztán a ház alatt egy nagy üreg marad, mely a ház hátulsó fala felé egyre sekélyebb lesz.

Ha pincét akarnak csinálni ebből az üregből, akkor hátul ki kell ásni legalább is olyan mélyre, mint amilyen magas-elül a ház alapgerendája a földtől. Egyszerűbb házaknál (lásd XVIII. T. 2.) elülről szabadon tátong ez az üreg s a baromfi, disznó stb. alájahúzódhatnak, jobbmódú és magyar házaknál befalazzák s csak a pince előtt hagyják nyitva. A további fejlődés folyamán a pinceüreg egy olyan mély tornácot nyer, amilyen a ház tornáca, ez afféle gádor-tornác, mert lépcsőn, kell lefelé menni belé, de külső formája olyan, mint a tornácé.

A XIX. táblán látható házon szintén eresz védi a pincét, de itt a gádortornác oszlopain nem az egész elülső fal nyugszik hanem csak a fedélszék. A házhoz egy szín is van toldva, melynek teteje a háztetőhöz van applikálva. A magyar házaknál, különösen a jobbmódúaknál általánosan elterjedt a zárt tornác, melybe rácsos verécén lehet bejutni. A tornác fala többnyire kőből épül, ezelőtt deszkás volt. Virágot nem szoktak a tornácra rakni, mint Erdélyben.

A délbihari ház tűzhelye semmi rokonságban nincs az alföldi házéval, hanem egyenesen erdélyinek mondható. A rokonságot a földrajzi viszonyok azonossága magyarázza meg. Az Alföldön nincs fa, a lakosság szalmával tüzel, azzal fűt, a szalma nagy lánggal ég, tehát a kemencét is nagyra, tágasra kell építeni. A láng járása miatt, de főként mivel a szalmával való tüzelés sok szemeteléssel jár, a kemencét nem a szobából fűtik, hanem a konyhából, melynek egész mennyezetét a pendelykémény alkotja. Ez a kémény szinte elengedhetetlen kelléke a búbos-kemencének.

Erdélyben fával fűtenek. A fának kisebb tűzhely kell, mint a szalmának. A fa kisebb lánggal ég és füstjét könnyebben lehet elvezetni, mint a szalmáét. Nem is szükséges a tűzhelyhez kémény, elég ha egy cső a füstöt a padlásra vezeti, onnan aztán lassanként elszáll a tető résein. Az erdélyi tűzhely helyzete a házban nincs is olyan szigorúan megszabva, mint az alföldi háznál.

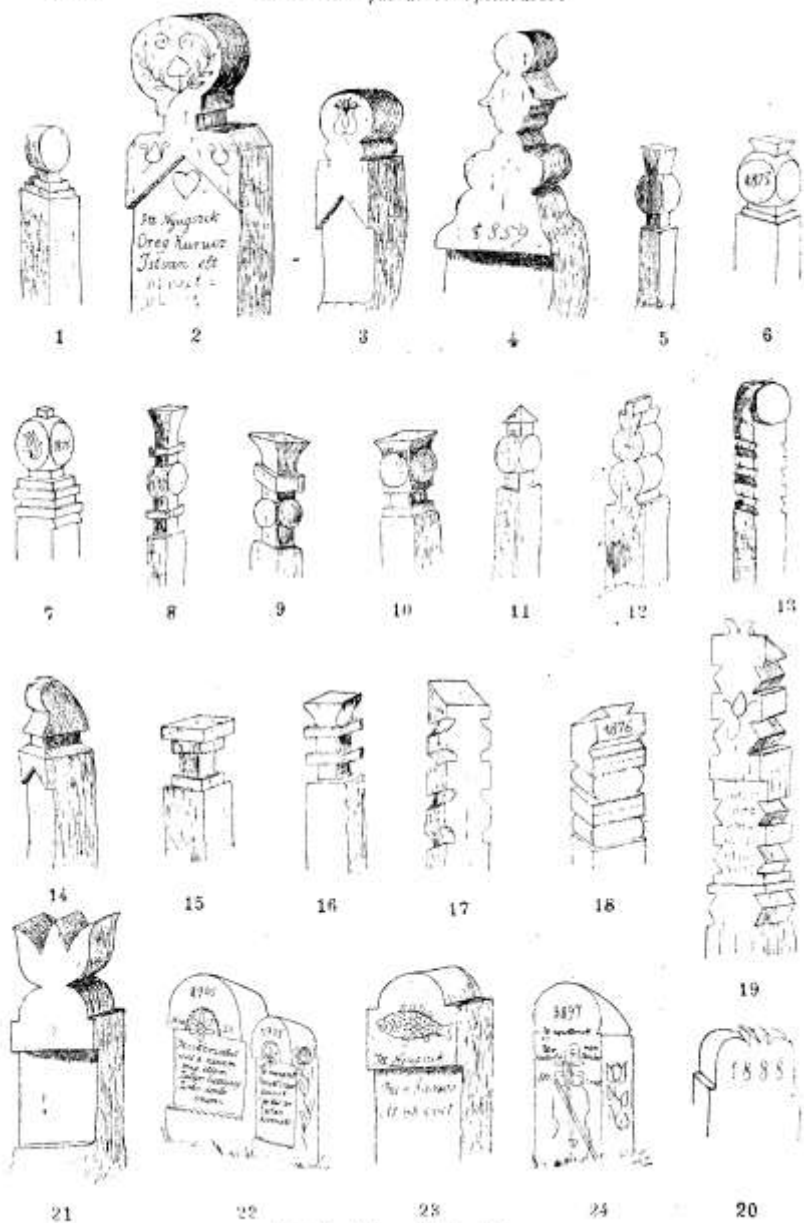
A délbihari tűzhely legegyszerűbb és legősibb formája a 44. ábrán látható. Ez ma már jobbadán az oláhoknál dívik, de még a szegényebb magyar házaknál is feltalálható. Két oldala* a földön nyugszik, a másik kettő egy heveder által a szoba gerendájához van kötve s attól függ. Az egész favázú és sövényvel befont, aztán sárral megtapasztott. Formája egy hosszúkás négyszögű bura, mely a füstöt felfogja és egy csövön átvezeti a kony-

*Kaptárszerű diszúóól egyetlen fatörzsből,
Magyarremete.*

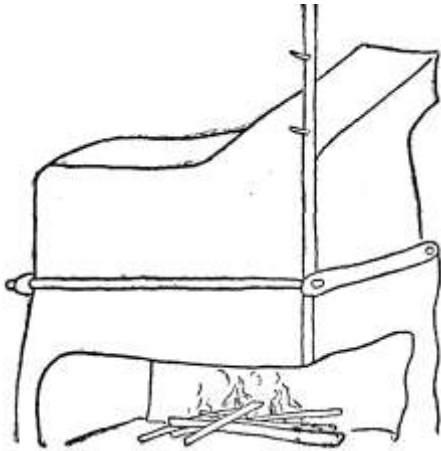
Magyar ólak, görék, Körösánosfalva.

Fejök, Feketeháros-völgy.

hába, melynek nincs mennyezete. A füst aztán itt kigomolyog a padlásra.

Ha a XIX. táblán látható tűzhelyet nézzük, első tekintetre az előbbitől nagyon elütőnek találjuk. Pedig csak annak egy fejlettebb formája. Itt a tűzhelyet három oldalról veszi körül

fal, sőt negyedik oldalról is bezárja a leemelhető ajtó. A tűz nem a földön ég, hanem egy kissé fel-emelkedő padkán. A füstfogó nem sövényből, hanem cserépből van. A tűz-, helyhez hozzá van ragasztva két üstkatlan is. A kályha cserepei virággal cifrázóttak, mázasak, rajtuk az 1853. évszám olvasható, de a belényesi piácon található kályhacserepek ma is ezzel a mintával, tehát ugyanezzel az évszámmal készülnek.

44. á. Tárkánykai oláh tűzhely.

Ez a tűzhely azonban — amellet, hogy az előbbi ősi formából könnyen levezethető — egyszerűsített átmenet a cserépkályhához is, meg a sütőkemencéhez is. Mellette azonban ott látjuk az öntöttvas takaréktűzhelyet, mely az ősi formákat nagyon szorongatja.

Délbiharban, mint általában Erdélyben a sütőkemence a konyhában van, a főzőtűzhely pedig a szobában. Az Alföldön éppen ellenkezőleg van a dolog. Kivételesen a házon kívül is építik Biharban a sütőkemencét, még pedig a házhoz ragasztva, vagy teljesen külön. Ahol a búza nem terem meg s a nép tengeripuliszkával él, ott a sütőkemence is ritkább.

A sütőkemencék legprimitívebb típusa búbos (XX. T. 1.), megszeletlen. Ez a típus az oláhoknál közönséges, a magyaroknak csak a szegényebb rétege használja.

(Az ábrán látható sövény a ház hátulsó fala, melyről a tapaszt lehullott.)

A vaskóhi vashámor közelsége miatt a kemencék tévője majdnem mindig vasból van. A kemence szája előtt egy tüzelő. A jómódú oláhoknál és a magyaroknál négyszögletes kemence homlokán levő lyukon gombolyog ki. A lyuk sárdugóval elzárható.

A jómódú oláhoknál és magyaroknál négyszögletes kemence a divat (XX. T. 2.). Ezt már be szokták meszelni, sőt szépen ki is festik. A magyaroknál különben a konyha és kemence a gazd-

asszony szemefénye és tisztántartására roppant gondot fordít. A konyha dédelgetése aztán majdnem minden esetben azzal végződik, hogy külön nyári, esetleg nyári-téli konyhát állítanak fel valamelyik melléképületben, vagy egyenesen konyhát építenek külön fedél alatt s itt főznek, sőt többnyire itt is tartózkodnak. Így aztán a tulajdonképeni ház csak díszül szolgál s csak nagyobb alkalmakkor teljesíti tulajdonképeni hivatását.

A szoba igazi rendeltetését csak a legszegényebb osztálynál szolgálja. Mihelyt több helyiségből áll a lakás, a család elhúzódik a másik szobába, melyet — híven egykori, rendeltetéséhez — kamrának hívnak. A szoba aztán, — mely többnyire az utca felőli végen van — tiszta- vagy vendégszobává alakul s a család legfeljebb gyönyörködni jár be. A féltettebb holmik és értékek is ebben a szobában állanak. Ilyenek a vég vásznak, eladásra váró pálinka, szappantáblák. Sok helyen a vendégszoba mestergerendáján lógnak az oldalszalonnák, hogy a vendég lássa a jómódot. Az ünneplő felsőruhák, különösen a bőrneműek is a falon vagy gerendákon lógnak. Az ágyak magasra vetettek s 2—3 sor duzzadó vánkos van az ágyra, felrakva. A vánkosok véggel vannak kifelé s a vánkoshajvégek horgolt csipkebetétesek, azonkívül színes pántlikából készült csokrokkal díszítik. Ezek azonban vendégágyak és hójával vannak a leg-
elemibb kényelemnek. Hogy az ágy minél magasabbnak lássék, a nyoszolyát olyan hosszúlábúra csináltatják, hogy még székről is alig lehet rá felmászni. A férfiak többnyire a jószág mellett alusznak a pajtában, a fehérség és gyermekek a kamrában a vackokon. A vackok tulajdonképen szintén ágyak, de csak szalmazsákkal, egy-két párnával, esetleg takaróval.

A feketekörösvölgyi magyar ház, sőt többnyire az oláh ház is párhuzamos berendezésű. Vagyis a szobában a bútorok lehetőleg egymással szemben vannak. Nincs tehát a ház egyik sarkában sarokpad s az asztal nem áll a sarokpadok között, hanem inkább a szoba közepe felé, a ház végső ablaka előtt.

Az oláh szoba szegényesebb a magyarnál, azonban igen sok és szép szöttek kendő teszi díszessé, azonkívül a fal meg van rakva bőven szentképekkel, tányérokkel.

Szegény oláh házakban megtaláljuk az ősi bútorokat. Ezek a mainál alacsonyabbak, az asztal pl. alig magasabb 40 cm.-nél. A székek zsámolyszerűek. Az ágy padokra hányt vacok. A bútorok festetlen, durván gyalult tölgyfadeszkákból készültek és rovátkolt vagy körzővel vajt díszítéssel cifrázottak. Díszítésük hasonlít hombáraink díszítéséhez.

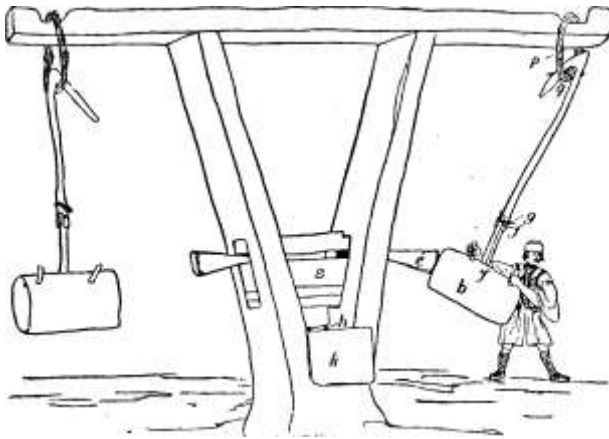
A cifrára, virágosra festett bútorok kiveszöben vannak. Inkább a magyarság és a jómódú oláhság használta. Helyébe az országszerte ismert közönséges bútorok kerültek. A bútorokat

Belényesen veszik, de a szegényebb oláh nép még most is maga csinálja.

A kamra tulajdonképeni rendeltetésére csak akkor szolgál, ha az egyetlen szobát lakják, vagy ha két szoba van. Ha ellenben ez a család rendes otthona, akkor a kamrabeli dolgok kikerülnek a ház tornácából elrekesztett *kamrókó-ba*, a feltebb holmik pedig (pl. liszt, szalonna), a tiszta szobába. Kamrókó lehet kettő is a tornác két végében. Ez is csak a jobbmódú házaknál gyakori. Erdélyben szintén megtaláljuk.

A házon kívül szokott lenni a nyári konyha, még pedig többnyire a házzal szemközt. Az egyébként jómódú család is

45. á. Olajütő. Magyarremete.

rendesen itt szorong, vagy a konyha mellé épült szobácskában s olyan életet él itt, mint a szegény ember a maga viskójában, legfeljebb a táplálkozása jobb.

Tárkányban a nyári konyha egyúttal pálinkafőzőhely is szokott lenni, azonban vannak nem rendes pálinkafőzőhelyek is a ház vagy udvar különböző pontján.

Az erdélyi teleknek rendes tartozéka a csűr, mely Biharban az udvart az utcával szemközti oldalt zárja be, tehát derékszög alatt van a ház vonalára. Az alföldi magyar falvakban nem használatos. A csűr a nagyjószág hajléka, esetleg a kicsépetlen gabona elraktározóhelye. A Körös völgyén azonban inkább az előbbi célt szolgálja.

A csűr legegyszerűbb formájában egy ólacska, melyhez egy szín is tartozik. Az ólban van a szarvasmarha, a színben a szekér, eke stb. A csűr ólát pajtának, az ól padlását *pajta-*

háj'szi-nak hívják. A pajtahájszin szénát, csövestengerit szoktak tartani. A csűr színjének ajtaja is van elől-hátul.

A rendes csűr kétajtajú, vagyis a szín mindkét oldalán van egy-egy pajta. Egyik pajtában a tehének, másokban az ökrök vagy lovak vannak. A pajták ajtaja az udvarra nyílik. A jászlak a szín felőli oldalon vannak s ott ajtócskákat találunk, melyen át szénát lehet berakni a jóság elé. A pajtából ajtócska nyílik a csűr mögé, melyen a trágyát hányják ki. Az udvar többi részét a kisebb ólak, gór ék foglalják el.

A régi rengeteg erdők emléke a XXI. táblán (1.) látható disznóól. Egyetlen odvas fatörzsből van fűrészelve, mint valami méhkaptár, de azért öt süldő megfér benne. Felül zsuppteteje van. Ezelőtt több is volt ilyen, de ma már alig lehet ilyet látni.

A disznóól másik fajtáját, mely tölgyfadeszkákból van összeróva (XXI. T. 2.), gyakran láthatjuk. Ez a típus az Alföldön is gyakori. De az alföldi disznóólak is itt készülnek a Fekete-Körös völgyén. Innen viszik, jobban mondva vitték az Alföldre is. A görék legegyszerűbb formái a fűzfavesszőből font kasok, ezekben csövestengerit tartanak. A kasok szilárdságát a további' fejlődés folyamán 4—6 vagy több gerenda szolgálja. Szegényebb ember szalmával, giz-gazzal fedí be, rendszeren azonban deszkás. Alája néha tyúk- vagy disznóólat szoktak építeni. Újabban már lécből is építik, az Alföldön még csak ez a típus használatos. A görét tyúkolnak is használják. (XXI. T. 2.).

A házat, csűrűt és melléképületeket, ha fából vannak, a törvény is ingóság gyanánt kezeli, tehát a végrehajtó lefoglalhatja, elárvereztetheti s a vevő elviheti. Szokták is kalákában mindentől elhúzatni a házat, csűrűt vagy más faépületet, ha nem megfelelő helyen van. A régi feketekörös-völgyi faházaknak olyan hatalmas talapzatuk van, hogy akármerre mozdítják is a házat, az épületben nem esik semmi kár. Az oláh templomokat is szokták így elhúzatni, ha a szükség úgy kívánja.

A régi erdőknek tisztos emlékei az olaj ütők. Ezeknek egyik érdekes, Erdélyben sok helyen használatos formáját a 45. ábrán láthatjuk. Az olaj ütő számára egy hatalmas kétágú fatörzset keresnek. Az ág közét kivésik és egy kölyüszerű vályút (*k*) illesztenek be, melynek nyílásába egy fahenger illik be *Jü*. A fahenger alá a vályúba pörkölt tökmagot tesznek, aztán a hengert az olaj ütő két bálványának vájatóba dugott fadarabokkal (*s*) leszorítják, majd a fadarabok közé éket (é)*» dugnak, aztán fűzfavesszőből csavart patingon (*p*) függő óriási kalapácsokkal (*b*) elkezdik az ékeket beverni. Az ékek nyomják a fahengert, az meg a pörkölt tök- vagy napraforgómagot.

Ezek felibe az olajütők mindig épületet emelnek, hogy az idő viszontagságai ne befolyásolják a munkát.

A Fekete-Körös völgyén sok vízimalmot találunk. A patak-

malmok többnyire felülcsapók. A Körös malmai rendszeren ül-csapók.. Ványoló malmok is találhatóak, az oláh falukban. Száraz-malmok is vannak ezen a vidéken.

Gyantán van egy száraz(lovas)malom, melynek kereke fordított kúpalakú, vagyis a fogaskerek nem alul van, mint az alföldi szárazmalmoknál, hanem magasan, a ló feje fölött. Ez nem kíván annyi emberáldozatot, mint az alföldi típus. A régi népies vashámorok Vaskóhnál már elpusztultak, de a vaskóhi járás 1745. évi pecsétén megmaradt az egyik stömp képe. Láthatjuk rajta a fújtatót, a kohót, a hámort, melyet felülcsapó vízimalomszerkezet mozgat.²⁶

A Fekete-Körös völgyén igen sok népi templom van az oláhok kezén, úgyhogy ezek ismertetése egy külön tanulmányt érdemlne. A magyar templomok ma már kőből épültek, de sok népi érdekesség található még bennök. Akad közöttük még árpádkori is, mint pl. a magyarremetei. Egykorú falfestményei be vannak meszelve, de még meg lehet tisztítani a mésztől. Tipikus bihari kis magyar templom a sonkolyosi, négy kis fióktornyocskával. A nyégerfalvi egészen piciny leányegyháztemplom. Mindegyikben találunk népies festményt, faragványt, vagy a padokon, vagy a szószéken.

A templommal kapcsolatban megemlékezhetünk a temetőről is. A temetők rendszeren a falu fölötti hegyen, vannak. A halottakat gyalog szokták kivinni, mert az út rendszeren meredek.

A feketekörösvölgyi magyarság faragóhajlama csak a guzsalyokon és a fejfákon nyilatkozik meg. Ha egy pillantást vetünk a temetőre, láthatjuk, hogy milyen gazdagok itt a temetők még ma is.

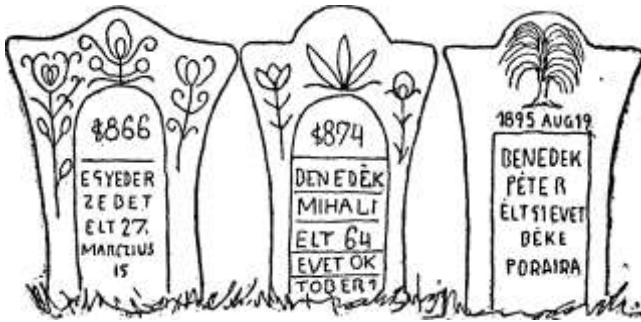
A nagyszalontai fejfavirágzásokat már ismerjük az Értesítő 1913. évfolyamából, ezért mi inkább a feketekörösvölgyi temetők díszeit mutatjuk be.

A kifaragásra, vésésre legszabadabb teret a fejfa enged, ezért főleg a református temetőkben találunk díszes sírfákat. A katolikusok sírkeresztjei általában itt is nagyon egyszerűek, legfeljebb az oláh temetőkben, főleg Vaskóh vidékén találunk nagyobb változatosságot. Az útszéli vagy temetőbeli nagy keresztek azonban Dél-Bihar oláhságánál is felette díszesek. Nemcsak szépen kivésik és kifaragják, hanem élénk színű festékekkel ki is festik.

A feketekörösvölgyi magyarság kopjafát fejfának sohasem használ, sőt a fejfa alakja sem igen egyezik az alföldi magyarságéval. Főleg két típust kedvelnek, egyiket emberformájú típusnak mondhatnók, a másik szabványos forma. A két típus között számos átmenet van. A fejfák típusait a XXII. Táblán láthatjuk. Az

²⁶ Orsz. levéltár. Bihar vm. 1770. évi úrbéri táblázatai. Vaskóh-vidéki községek.

1. sz. hengerded fejben végződik, jánosfalvi. A 2. sz. hatalmas méretű tölgyből faragott vén fej fa, a homlokán levő leveles ágak mintha a szemet, orrot is ki akarnák fejezni, a fej alatti előrészén mintha két kéz volna, e között pedig a szív. Öreg Kurucz István sírját díszíti e szép fejfa Magyarremetén. A 3. sz. az előbbinek gyöngébb variánsa a jánosfalvi temetőből. A 4. sz, is hatalmas méretű fejfa, nem irtották még ki a remetei rengetegeket, mikor ez készült. A következő 5. sz. egyébként igen kedvelt típus meglepően hasonlít a török turbános sírkövekhez. A 6. sz. hasonló, de zömökebb, mindkettő jánosfalvi. A 7. sz. díszesebb, tulipántos, tarkányi. A 8—9. sz. elnyúltabb alak. A 10. sz. széles-

46. á. Sirkövek. Köröstárkány.

tetejű. A 11. sz. zárja be a fejes fejfák sorát. A 12. sz. ritkább alak. A 13. sz. a fejes és szabványos fejfák kombinációja. A 8—13. sz. fejfák mind jánosfalviak. A 14. sz. tarkányi fejfa felső vége tökéletes mása a régi tarkányi női főkötőnek, úgy látszik szimbolikus jelentése van. A 15—16. sz. jánosfalvi fejfák egybűtt is elég gyakoriak. A 17—18. sz. fejfák tárkányiak, de máshol is láthatók. A 19. sz. jánosfalvi, a szabványos fejfák között a legdíszesebb.

Az Alföld felé a temetők szegényesebbek. A holtak iránti kegyeletet nem annyira a fejfák díszessége, mint inkább a nagysága fejezi ki. A fejfák ezen a vidéken már inkább sírkőformájúak. A 20. sz. gyantái fejfa is ilyesféle. A 21. sz. szintén gyantái is sírkőhöz hasonló, de egy hatalmas tulipán koronázza. A 22. sz. tarkányi fejfák szintén sírkőalakúak, némi virágzással.

A következő két fejfa az alatta nyugvó egykori foglalkozását szimbolizálja. Néhai Bun János Gyantán halászatot, Kutula Sándor pedig Tárkányban muzsikált, míg a halál ki nem szólította az élők sorából.

A sírkő az oláhoknál elég gyakori, de a magyaroknál régen nem volt valami nagyon kedvelt. Újabban azonban terjed s főleg az alföldi vidékeken a jobbmódú nép az ízléstelen és sablonos

gyári márványkövek után kapkod. A 46. sz. ábrán látható három sírkő Tárkány temetőjének egyik sírkertjében látható, közülök a legrégebb a legszebb.

A fejfát a magyar régen igen szépen kivirágozta (47. á.), de az újabb időkben már nem nagyon bajlódik vele. Az 1—2. sz. virág régi fejfáról való, a legkedveltebb motívumok, a tulipán és rozmaring ízlésesen vannak kombinálva. A 3. sz. újabb,

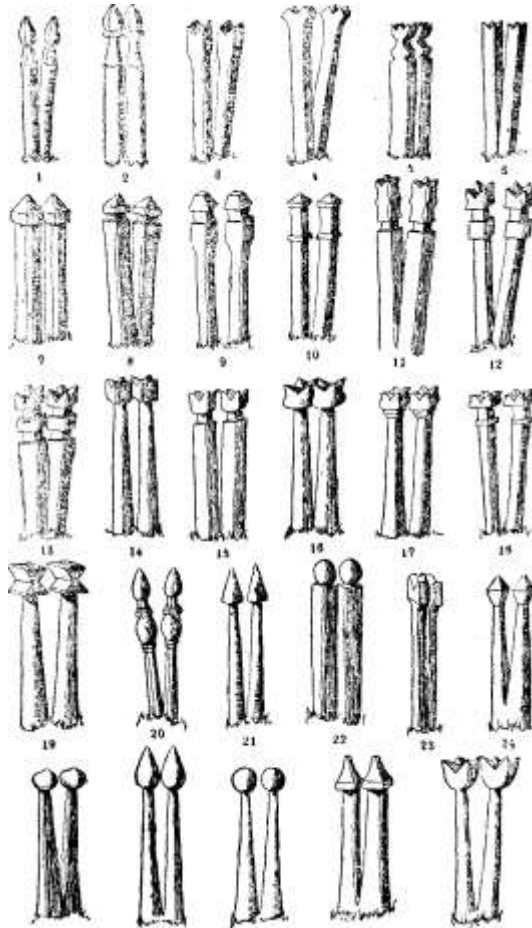

47. á. Fejfávirágok.

primitívebb. A 4. sz. tulipánban végződő szomorúfűz. Az 5. sz. gránátalmás. A 6. sz. érdekes kompozíciójú tulipán. A 7. sz. igen primitív, s mint a 8—10. sz., ez is újabb eredetű. A 11—12. sz. régebbi, cserépből kinövő tulipánok. A 13. sz. rendkívül primitív tulipán. Az 1—13. sz. virág mind a tarkányi temető fejfáiról való. A 14. sz. hullámvonalas virágdísz a gyantái teme-

többől való, hasonló motívumokat az alföldi fejfákon gyakran találunk.

A fejfákon kívül van még a délbihari magyar síroknak egy érdekes díszje: a *lábtúl való fa*. Ez a fa egyebütt is előfordul és

48. á. Lábtúlvaló fák. Gyanta.

nem más, mint az a két bot, melyen a koporsót a sírhoz viszik. E botokat nem szokták hazavinni, hanem a sírba eresztik le a halott lábához, úgyhogy abból 2—3 arasz kintmaradt a sír behantolása után is. Legtöbb helyen e fákra semmi művészetet nem pazarolnak, de Gyantán díszesen kifaragják, s míg a fejfákon

a népművészet semmiféle formában nem nyilatkozik meg, a lábtól való fák igen szépen faragottak.

A lábtól való fa eredetileg két koporsóvivő rúd, melynek végét kifaragják. Később elveszíti tulajdonképeni szerepét, csak dísz lesz belőle. Négyszögletesre, vastagra faragják, úgyhogy akarva sem lehetne rajta koporsót vinni. Később már egy „fatörzsből faragják, úgyhogy csak a földből kiálló része kétágú. Ezeket a díszes lábtól való fákat csak Gyantán figyeltem meg, egyebütt egyszerűek. Magasságuk a föld felett $\frac{1}{2}$ —1 méter közt váltakozik.

Az 1. sz. gömbölyű rúdpár, melynek vége tojásdad gömbben végződik; a 2. sz. is ilyen, csak kissé díszesebb. A 3. sz. négyszögalakú, tompított élű, végei lefűrészelték. A 4. sz. úgylátszik egy darabból van kettéfűrészelve, felső vége kétfelé ágazó. Az 5. sz. is kettéfűrészeltnek látszik, tulipános. A 6. sz. négyszögletes, csipkés végű. A 7—10. sz. négyszögletes, tompított élű, mindegyik a gúlának különböző kombinációjában végződik. A 11—13. buzogányos és tulipánszerű. A 14—18. már határozottan tulipán akar lenni. A 19. sz. kétoldalt rovátkolt, a 20. sz. egészen kopjafaszerű. A 21. sz. kúpos, a 22. sz. gömbös.

A következők már egy fatörzsből faragottak, tehát már teljesen elveszítették eredeti rendeltetésüket. A 23. sz. egészen primitív. A 24. sz. oktaéderhez, a 25—27. gömbhöz, a 28. piramishoz, a 29. tulipánhoz hasonló.

A lábtól való fákhöz hasonlóan egybeolvasztott ikerfejfát is lehet látni a gyantái temetőben.

Újabban már a fejfák díszítésére sem fektetnek sok gondot, a fafaragás ezekről is elmarad, éppúgy mint a házokról. A sírversek azonban érdekesek. Többnyire egészen népi gyártmányok, még leírni is az ő táj nyelvükön szokták, pl.:

»Lőrincz Julianna a sirba leszálok
Édes panyóm²⁷ közt nyugalmat találok.«
»Antal Ferencz volt a nevem míg éltem,
Súlyos betegségem sirba döntö engem.«
»Itt nyugszik két kis testvér
Az ő leikök már Istennél
E világot idehagyva
Áldás béke poraikra.«

AZ ERDÉLYI MAGYARSÁG

KOLOZS VÁRMEGYE NÉPRAJZI TÉRKÉPE A HUNYADIAK KORÁBAN

(1925.)

Magyarország mohácsi vész előtti néprajzi arculatát kevésbé ismerjük. A népesség számbeli viszonyaira itt-ott a fennmaradt adó- és jobbágyösszeírásokból némi következtetést vonhatunk ugyan, de a nemzetiségi viszonyokra ezekből sem nyerünk valamelyes képet. Az oklevelek elszórva sok hasznosítható anyagot tartalmaznak, de ezek idevágó adatait csak nagy fáradsággal szedhetnők össze.

Dr. Csánki Dezső örökbecsű forrásmunkája: »Magyarország Történelmi Földrajza a Hunyadiak Korában« legutóbbi, 1913-ban megjelent V. kötete, — mely Hunyad, Kolozs, Torda és Küküllő megyéket tartalmazza — már olyan részletességgel és a régi demográfiai viszonyokra való különös tekintettel készült, hogy egyik-másik megyének akkori nemzetiségi viszonyait több-kevesebb pontossággal rekonstruálni lehet az egyes községek adattárában található történelmi, demográfiai és topográfiai adatokból.

Ez alkalommal Kolozs vármegye néprajzi térképét kísérlem megszerkeszteni, Csánki okleveles adataiból. Munkám tökéletességre nem tart számot, részletekben az általam megállapított eredményektől itt-ott talán lényeges eltérések is lehetnek, de nagyjából — azt hiszem — a térkép megfelel az akkori állapotoknak.

A magyarság Kolozs megyében a Sebes-Körös völgyén nyomult be az Alföld felől. A Kalotaszeg az Árpádorban még Bihar megyéhez tartozott, sőt még az Almás völgye is. A XI. században a magyarság az egész megyét megszállotta.

A magyarság után szász »hospesek« jelentek meg Kolozs megye területén a XII—XIV. században. Ezek két összefüggő szigetet alkottak a megye területén. A megye közepén *Kolozsvár*,

Kolozsmonostorra, Kolozs városokban, Szászfcnes, s talán Györgyfalva és Kajánió községekben tűnnek fel. A megye keleti végén összefüggő nagyobb területen lakó szászok a beszercei szászok folytatása s falvaik a XIII—XIV. században tűnnek elő.

Kolozsvár lakossága eleinte inkább szász. 1453-ban V. László még a szász székekkel sorolja fel, de már a Szent Péter utcájában a kőfalon kívül önállóan fellép a magyarság is. A nevek után ítélve Kolozsvár népessége a Hunyadiak korában félig magyar, félig szász volt. Kolozsvárt még ekkor oláh nevekkal nem találkozzunk.

Kolozsmonostoron még nagyobb lehetett a magyarság arányszáma. Kolozsakna pedig a Hunyadiak korában már teljesen magyar volt. Hasonlóképpen Györgyfalva és Kajántó is.

A megye keleti végében a szászok magyarokkal vegyesen laktak, később a magyarság itt erősen tért vesztített az oláhság javára s a szászok is megfogyatkoztak.

Ruthéneknek is van nyoma *Gledényben*, mely ma Beszerce-Naszód vármegyéhez tartozik. Itt 1393-ban »una villa rutinorum« említtetik.

Az oláhok első okleveles említése Erdélyben a XIII. század elejéről való. Száz év múlva már Kolozs vármegyében is nyomuk van. Az első adat *Oláhfcnes* neve 1312-ből. Ez a falu Kolozsvár mellett van. Katolikus egyházas hely, plébánosa a XV. században is szerepel. Temploma románkori jellegű. Birtokosa az erdélyi püspök volt. Ugylátszik, hogy Oláhfcnes már az első okleveles említése idején magyarosodófélben volt, később pedig teljesen megmagyarosodott s *Magyar Fenes* néven szerepelt.

Az oláhok bevándorlása később, az Anjouk és Hunyadiak korában egyre nagyobb mérvet öltött s az állandó újabb betelepülések a későbbi megmagyarosodást megakadályozták, sőt teljesen megszüntették.

Az oláhok második nyomát Oláh Fenes szomszédságában! *Gorbóvölgyben* találjuk. Egy oklevél 1344-ből említi az erdélyi püspök itteni oláhjait. Ez a Gorbóvölgy Szászfcnes, Tótfalu, Felek és Kolozsvár között feküdt, ezidőtájt még csak mint »wolg«, »terra« és »rivulus« szerepel.

Harmadik telepük, *Felek*, szintén a közelben van. Míg amott az oláhok völgyébe települtek, itt Kolozsvár egyik erdejét ülték meg.

Kiskapuson az oláhok 1391-ben tűnnek fel. Hogy a falu eredetileg magyar volt, csúcsíves középkori temploma bizonyítja. A Gyerőfi, Vas és Gesztrágyi családok birtoka volt. Ma is túlnyomórészt magyarok lakják.

Ha még a mezőségi *Sólymost* megemlíttjük, mely 1398-ban

említetik először oláh lakosokkal, felsoroltuk az összes oklevelesen ismert XIV. századbeli oláh településeket.

A XV. században történt oláh betelepülések elnéptelenedett magyar községekbe történtek.

A mezőségi *Örményes* plébánosa 1332—1337-ben pápai tizedet fizet, tehát lakói katolikus magyarok voltak. 1415-ben pedig már az örményesi kenézt és az oláhokat említi egy oklevél.

A megye nyugati szélén a három *Füld-ön* is ugyanekkor tűnnek fel az oláhok. Terra Fyld-et 1249-ben említik először. Ekkor még Bihar vármegyéhez tartozott. 1415-ben mind a hármat oláh jelzővel írják, mint Sebesvár tartozékát. Az 1437. évi határjáráskor határnevei még magyarok.

IV. Béla király 1263. évi oklevele a *Kolozsmonostori* apátság birtokában egy *Nádasd* nevű birtokot említi. Ez a falu 1431-ben »Pastores ovium de Volahnadasd« néven szerepel. A falu az almási várhoz tartozott.

(Mező) *Szent György* község, melynek papja 1332—1337-ben pápai tizedet fizet, 1466-tól kezdve már többször Oláhszentgyörgy néven is szerepel, tehát a község oláh lakosokkal szaporodott. *Báré* mezőségi község papja 1332—1337-ben még pápai tizedet fizet, tehát magyar. 1411-ben már lakatlan. 1467-ben pedig Oláh Báré néven támad fel. 1461-ben oláh lakói ötvenedet fizetnek.

Szilvás ugyancsak mezőségi község, 1332—1337-ben még magyar. 1448-ban Pusztá Szilvás, lakatlan. Ezután Vajda Szilvás néven kezdik említeni. 1473-ban már Oláh-Szilvás.

Vajda Kamarás 1312-ben Terra Kamarás. 1467-től kezdve Vajda Kamarás néven a belső szolnokmegyei Csicsó várhoz tartozott s István és Bogdán moldvai vajdaké volt, alkalmasint ezek népesítették be oláhokkal itteni birtokaikat.

Faragó mezőségi községben 1451-ben még magyar kápolna állott. 1461-ben ötvenedet fizető oláh jobbágyok; 1506-ban kenézek is szerepelnek benne.

Septéren 1495-ben magyar köegyházat említenek, 1461-ben pedig ötvenedet fizető oláhok is lagnak itt.

A magyarság visszahúzódásának s az oláhság előnyomulásának több oka volt. Elsősorban a török veszedelmet említhetjük. Az oláhság az egyre jobban fenyegető török veszedelem elől menekült a Havaselvéről. A magyar szívesen fogadta a kevésigényű népet. Többnyire királyi földeken telepedtek le s oláh adót, ötvenedet fizettek nyájaik után. A magyar jobbágy-ság 1437-ben bizonyos egyházi adózás és a szabad költözködési jog megvonása miatt fellázadt földesurai ellen. A nemesek a szászokkal együtt vérbefojtották a parasztok lázadását. Ez volt az ú. n. alparéti lázadás, mely legjobban sújtotta a kolozs-megyei magyar jobbágy-ságot. Sok falu elnéptelenedett s a puszt-

tán maradt falvakba oláhok jöttek, akkor oláhosodott el nagy mértékben Kolozs vármegye mezőségi része.

*Jancsó Benedek*² azt írja e korról:

»A vajdák mind a két fejedelemségben egymást váltják fel. Véres trónvillongásokból, kegyetlenkedésekből, külső és belső ellenségek pusztító betöréseiből áll ez időben az oláh vajdaságok története. A magyar államnak erdélyi része pedig valóságos menedékhelye az oláh vajdáknak és az oláh vajdaságok népének. A török több ízben földülta Erdélyt is. Falvak, sőt egész vidékek maradnak lakatlanul s azok helyét aztán elfoglalja a lassanként beljebb és beljebb húzódó oláhság. Oklevelesen be van bizonyítva, hogy Szászváros körül a szászokat a kenyérmezei csatából elmenekült törökök annyira kipusztították, hogy 1505-ben a királybíró sírva volt kénytelen a falvak elhagyatoltságáról referálni s a királyi adó érdekében oláh pásztorok betelepítését javasolni. Ez és az ehhez hasonló állapotok okozták, hogy Erdélyben az oláhság egyre jobban szaporodott. Ezért írhatta 1550 körül *Reichersdorfer György*, hogy az oláhok elhagyott birtokokon és falukon laktak.«

Duodo Pietro velencei követ is azt mondja 1599-ben az oláhokról, hogy Oláhországból menekülnek ide vajdáik kegyetlenkedése elől.

Verancsics nem sok idővel a mohácsi vész után azt írja, hogy az oláhok száma a három nemzet (magyar, székely, szász) mindegyikét megközelíti.

Kolozs vármegye eloláhosodása kelet felől kezdődött. Mint láttuk, a Mezőség már a XV. században erősen oláhosodik, a megye nyugati felén még csak a havasok alján és nagyobb hegységek lejtőin tanyáznak az oláhok. A XV. században azonban a török-talár dúlás a megye nyugati felén is elsőpri a magyarságot s a pusztán maradt falvakba beszáll az oláhság.

*

Térképünk megszerkesztésénél Kolozs megye északi oldalán több olyan községet is felvettünk, melyek ma Kolozs megyéhez tartoznak ugyan, de a Hunyadiak korában Doboka megyéhez tartoztak. Ezek nemzetiségi viszonyaira Csánki könyvében természetesen nem találtunk adatokat. Néhány község¹ nemzetiségi viszonyait mégis sikerült egy 1600. évi összeírásból³ megállapítani, így a Hunyadiak-korabeli térkép északi szélének adatnélküli fehérségét itt-ott sikerült megszakítanunk. Mint említettük, ez a rész nem tartozott a Hunyadiak korában

² A Román nemzetiségi törekvések története. I. 338.

³ Báthory Zsigmond donációi. *Geneológiai füzetek VIII. 120.*

Kolozs megyéhez, csak a jelenlegi állapottal való összehasonlítás céljából vettük fel.

Térképünk megszerkesztésénél legtöbb nehézséget okozott az, hogy az adatok nem egy bizonyos időre vonatkoznak, hanem sokszor kétszáz évet is felölelnek, s a nemzetiségi viszonyok ez alatt az idő alatt lényegesen változtak, úgyhogy egymással ellenkező adatból kellett azokat megállapítani. Ilyen esetben a területet az adatok súlyának megfelelően megosztottam a szóbanforgó nemzetiségek közt. Kétes esetben nagyobb súlyt tulajdonítottam a Hunyadiak-korabeli adatoknak. Egyébként az alább felsorolt adatokat használtam kulcsul a nemzetiségi viszonyok megállapításánál:

Magyarok, ha a községet az oklevelek szerint

1. kimondottan magyarok lakták;
2. a község neve oklevelekben »magyar« (hungaricalis) jelzővel fordult elő;
3. nem szász nyelvterületen pápai tizedet fizetett a papja;
4. nem szász nyelvterületen valamely szent tiszteletéire épült egyháza volt;
5. nem szász nyelvterületen a község neve »szent« jelzővel fordul elő;
6. nem szász nyelvterületen középkorból való temploma, ma is fennáll;
7. nem szász nyelvterületen plébánosa (sacerdos) és esperese (clericus) volt;
8. nem szász nyelvterületen parochiája, monostora, apátság, esperesi székhelye volt;
9. nemesi község (possessio nobilium), vagy nemesek laktak benne;
10. nemesi udvarházak vannak benne;
11. magyar családnevek szerepelnek benne;
12. magyar helynevek szerepelnek benne;
13. bírója van.

Szászok, ha a községet az oklevelek szerint:

1. kimondottan szászok lakták;
2. a község neve oklevelekben »szász« jelzővel fordul elő;
3. nem magyar nyelvterületen pápai tizedet fizetett a papja;
4. nem magyar nyelvterületen valamely szent tiszteletére épült egyháza volt;
5. nem magyar nyelvterületen a község neve szent jelzővel fordul elő;
6. nem magyar nyelvterületen középkorból való temploma ma is fennáll;
7. nem magyar nyelvterületen plébánosa (sacerdos) és esperese (clericus) volt;

8. nem magyar nyelvterületen parochiája, monostora, apát-ság esperesi székhelye volt;

9. »hospes«-ként említettnek;

10. gerébjé van;

11. szász (német) családnevek szerepelnek benne;

12. szász (német) helynevek szerepelnek benne.

Oláhok, ha a községet az oklevelek szerint

1. kimondottan oláhok lakják;

2. a község neve »oláh« (volahalis) jelzővel fordul elő;

3. ötvenedet, vagyis oláhadót fizet a falú;

4. kenéze van;

5. vajdája van;

6. oláh jobbágy-vezetékneveket tartalmaznak a községről szóló oklevelek;

7. orthodox naptárból való keresztnveket tartalmaznak a községről szóló oklevelek;

8. oláh helyneveket tartalmaznak a községről szóló oklevelek.

Rutének, ha a községet az oklevelek szerint kimondottan rutének lakják.

TORDA VÁRMEGYE NÉPRAJZI VISZONYAI A XIV-XV. SZÁZADBAN

(1925)

Torda vármegye, mely ma Torda-Aranyos és Maros-Torda vármegyékre vált szét, miközben a szomszédos székely székek^f hozzákapcsoltattak, a Hunyadiak korában egy bosszú, Bihlar vármegye határától csaknem az ország határáig nyúló vármegye volt. A mezőség keleti szélén azonban annyira elkeskenyedett, hogy csak Pakocsa község kötötte össze a vármegye két nagy felét.

Északon, Kolozs vármegye határolta. Mai községeiből Kolozs vármegyéhez tartoztak: Kisfenes, Hasadat, Szent László? Magyarléta, Oláhléta, Járarakos, Bányabük, Mezőméhes, Mezővlelkér, ölyves, Szentmárton, Kisnyulas, Alsórépa, . Felsőrépa határai. Délen Fehér—Küküllő megyék, Aranyos és Maros székely székek határolták. A határvonal Bihar vármegyétől egészen Aranyosszékig a mai volt. Torda megye szélső községei Aranyosszék felől a mai: Toroczkószentgyörgy, Toroczkó, Borrév, Berkes, Felsőpeterd, Szend, Torda, Keresztes, Aranyosgyéres, Gyéresszentkirály, Aranyoslóna, Aranyosgerend, Vajdaszeg voltak. Mint separatum, a vármegyéhez tartozott Dégse, Alsó és Felső Füged Aranyosszék és a Marosfolyók között. Innen kezdve a Maros Volt a határ egészen Székelysápatakig. (Torda megyéhez tartozott Marosorbó is.) Sápataktól a Maroson fel egészen Sárpatakig a Maros jobb partján mintegy hatalmas ék nyomult be Marosszék teste, Torda megyébe és csaknem két részre szakította azt. Itt Torda megyéhez tartoztak, mint szélső községek: Sápatak, Mezőuraly, Mezőkapus, Mezőgerébenes, Mezőpagocsa, Mezőrűcs, Bazéd, Mezőmajos, Póka, Pókakeresztúr, Sárpatak határai. Ez ék közepén azonban volt egy separatum, mely Torda vármegyéhez tartozott: Egerszeg, a Maros jobbpártján. Sárpataktól kezdve a

Maros Bal oldalán a székely Maros és Udvarhelyszék felől a következő határszéli Torda megyei faluk feküdtek: Sáromberk, Szengyel, Csanád, Illye, Kis és Nagy szederjes, Telek, Alsókehér, Felsőkehér. Keleten Gyergyószék volt a határ.

A vármegye nyugati és keleti magas hegyvidéke a XIV—XV. században még lakatlan volt. Így semmi nyom nincs arra, hogy az Aranyos felső völgyében Bisztrától nyugatra, a mai mócok által lakott területen egyáltalán laktak volna. Sőt Bisztra község létezését is csak úgy fogadhatjuk el, ha azonosnak vesszük az akkori Bizeré-vel. Szászavinc nevével sem találkozunk. Nem találjuk nyomát az időben a mai Szartos, Berzesd községeknek sem Aranyosbányától keletre. Csóra csak mint hegjmév említetik. Felsőpodsága, Aranyosronk, Bányahavas, Hasadat, Kisfenes községek határai akkor még lakatlanok voltak. Nincs nyoma Oláhléta, Járarakos, Csürülye, Járamagura községeknek sem.

A megye keleti végén a Maros völgyén Déda és Füleháza az utolsó község. Tehát Ratosnya, Palotailva, Gödemesterháza és Maroshévíz még nem voltak meg. A Görgény patak völgyén Oroszfalu, Sóakna és Üvegcsűr még nem említetnek.

Hogy mi volt a vármegye, őslakossága, azt csak a helynevek tüzetes vizsgálatával lehetne eldönteni. Sok szláv nyom van az Aranyos völgyében: Bisztra, Barázdafalva, Szolcsva, Torockó stb., határ-, hegy-, folyónevekben szintén. A vármegye keleti végén a Maros völgyében Hodák, Ratosnya, a Görgény völgyén Hodák, Libánfalva, Orsova, Kas va stb. Sőt itt nem is nagyon kell keresnünk helynevekben a szlávokat, mert a XIV—XV. században e tájon még orosz (rutén) lakossággal is találkozunk. Hogy ez a rutén elem az ősi honfoglaláselőtti lakosságnak a maradványa-e, vagy pedig későbbi betelepülő, adatok híján eldönteni nem lehet, de a szláv eredetű helynevek vizsgálatával némi támaszpontot nyerhetnénk; Vannak-e dák, római nevek, és ha vannak, kik közvetítésével maradtak ránk, ezt is jó volna megvizsgálni.

A fennmaradt történelmi adatok azt bizonyítják, hogy a ma e területen élő népek között a magyar volt a legelső települő. A magyarok tartották megszállva a legjobb fekvésű legtermékenyebb területeket, így az Aranyos folyó alsó völgyét, a tordai sótelepeket és ezek környékét, a mezőségi dombos vidéket, a Maros alsóbb völgyét s a legfontosabb közlekedési utak mellékét.

Utánuk a szászok, németek telepednek be, kik részint a meglévő magyar telepek nivóját emelik kultúrmunkájukkal (Torda, Torockó, Aranyosbánya), részint a magyarok által be nem népesített magasabb fekvésű Maros völgyet szállják meg.

Utánuk a sorrendben a rutén következik, mely a maga-

sabb völgyekben lakik, de azt nem tudjuk, hogy későbbi telepésbe, vagy pedig a magasabb magyar ós szász kultúra elől visszavonuló őslakosság maradéka.

Legvégül az oláhok következnek, kik e megyében aránylag igen későn tűnnek fel. Több helyen a magyarlakta vidék peremét szállják meg, majd innen a folyók völgyein felfelé terjeszkednek, később elpusztult magyar falvakat szállanak meg, aztán a folytonos bevándorlástól megerősítve, lassanként asszimilálni kezdik azon magyar falvak lakosságát, melyekbe: beszivárogtak.

A magyarság legelső okleveles nyoma e vármegyében 1075-ből való. A garamszentfihédeki bencés apátság alapító levelében¹ szerepel először Torda vár a körülötte levő sóbányával azon a helyen, amelyet magyarul » Aranyos «-nak hívnak. Úgy látszik, első királyairkat a sóbányászat ösztökelte arra, hogy c vidéket betelepítsék. 1197-ben a tordai vár földje, melyet ekkor »Zentmyklosfalwa« néven említenek, szintén a tordai lakosság magyarságát bizonyítja. A szász hospesek első nyoma 1291-ből van; ezek is először a sóaknák körül tűnnek fel.

A magyarság első telepeinek elhelyezkedését ezután a sószállítás útjai, a bányák és utak védelmére épült várak szabták meg. A kezdi székelyek egy részét az Aranyos és Marosi folyók közére telepítették azon érdemeik jutalmazásakép, amit Torockó várának a tatárokkal szembeni védelmével szereztek. Az aranyosszéki székely falvak első okleveles felsorolása 1261-ből való. Odatelepítésük tehát 1241—1261. között történhetett, miután a mongol pusztítás e vidéket 1241-ben elnéptelenítette.

Az oláhság a XIV. század második felében tűnik fel a vármegyében; azelőtt semmi nyoma. Mese az, hogy ők Traján római császár légioinak ivadékai a megyében, ilyesmit csak olyanok állíthatnak, akik a történelmi tényekről nem tudnak, vagy nem akarnak tudomást venni. Rengeteg okleveles adatot sorol fel Csánki kiváló munkája.² Mégis e dúsgazdag' adathalmaz semmi halvány nyomot sem tartalmaz, ami azt bizonyítaná, hogy az oláhok már előbb is laktak volna itten. Rutének-ről van szó, de oláhokról sehol.

A legelső nyom az oláhok ittlétére 1366-ból való, Ekkor kapja Miklós Kendet fia, a Lupsa nevű királyi birtok kenéze hű szolgálataiért s általa mostohatestvére János, továbbá paternalis testvére Miklós Román fia I. Lajos királytól Lupsa helységet örök adományul. (Csánki i. m. 789. 1.)

¹ Knauz: Mon. Eccl. Strig. I. 59.

² Magyarország történelmi földrajza a Hunyadiak korában. V. 638—838. 1.

Lupsa helység a Lupsa patak mindkét partján feküdt, úgy látszik szétszórt vitás község volt. Ez tekinthető a vármegye első oláh községének. Később ennek birtokáért pöröltek Aranyosbánya városával, mely azt vitatta, hogy Lupsa az ő határán települt.

A felső aranyos völgyi oláh telepeknek a magva tehát Lupsa. Ez sem őslakossága, mert a lupsaiak őse Miklós, kenéz jogon kapta a királytól, tehát ő telepítette. A XIV. századból nincs is több oláh faluról adat a megye nyugati felén. Lupsa fölött Bizere 1437-ben tűnik fel, ez az utolsó lakott hely, mert ekkor még az egész móc föld lakatlan. Még a XVI. század első negyedéből sincs adatunk a móc falvakra. Lupsától lefelé, tehát keletre Mimcsel 1486-ban tűnik fel, mint oláh falu. Lejebb Csóra a XV. században csak mint hegynév említetik, de ekkor még nincs benépesítve. Szászavinc, Szártos, Berzesd mai oláh falvaknak ekkor még nyoma sincs. Aranyosbányát (Offenbánya) pedig csak németek és magyarok lakják.

Lejebb az Aranyos völgyén Szolcsvát tekinthetjük az oláhság másik telepítési magvának. A falu neve után ítélve úgy látszik, hogy szláv eredetű; már 1365-ben szerepel. 1470-ben már két falu: Alsó és Felső Szolcsva. 1473-ban szereplő jobbágyainak nevei: Orosz, Hucsaga, Juga, Kenéz, Keresi azt gyanítatják, hogy részben eloláhosodott oroszok, részben betelepült oláhok és pedig a Körös vidékéről. Podsága Szolcsvával egy időben tűnik fel, de oláh lakosságára szintén csak 1473-ban van először adat. Felső Podsága még nem létezett ez időben. Ekkortájt tűnik fel Gyertyános egészen oláh, Bedelő pedig mint félig oláh népességű falu. Valamennyi Toroczko várának tartozéka volt.

Ezen községektől keletre már összefüggő magyar nyelvterületre érkezünk, mely aztán az aranyosszéki székeiységbeli folytatódik. Az oláhság az Aranyos középső szakaszán tűnik ismét fel nagyobb szigetekben. Ezek azonban mint falvak is, mint oláh telepek is a XV. századnál nem nyúlnak visszább. Aklos kenéze 1448-ból említetik; Vidály — mely még a torockói várhoz tartozott — oláh jobbágyainak nevét pedig 1473-ból ismerjük. Aranyosronk és Járamagura ekkor még egyáltalán nincs meg. Ivánfalva, Bikal, Szurdok? Berkesei és Borrév lakóinak mivoltáról pedig semmit sem tudunk. Ezek éppúgy mint Aklos Jára várához tartoztak.

A Lé la várához tartozó oláh falvokról többet tudunk.

A Hesdát vize és a Kolozsvár-Tordai út között levő oláh telepek, melyek nem tartoztak egyik várhoz sem, a most említetkénél alkalmasint régebbiek. Itt már Bányabükkön 1416-ban? Középső és Felsőpeterden 1407-ben feltűnnek az oláhok. Mikesen 1467-ben találunk először kenézeket, de lehet, hogy a

magyarok mellett már előbb is laktak ott oláhok. Szeleste 1418-ban tűnik fel, alkalmasint oláhok alapították. 1456-ban már kenézéről is említés van. Indaion 1496-ban jelennek meg.

Az Aranyos-Jára-Hesdát melléki oláhság első nyoma tehát mint fentebb ismertettük 1366-ban, nagy számmal azonban csak 1407—1505 között tűnik fel, s ez az évszázad elegendő, volt, hogy e nagy, azelőtt magyarlakta területnek legalább felét megszállja. Telepeik a XIV—XV. században még foltokat képeztek, mely azonban pár száz év alatt annyira összefolyt, hogy csak alig maradt benne a magyarságnak hírmondója. Azonban amint a jelek mutatják, nem elpusztult magyar falvakba húzódtott be az oláhság, hanem a magyarok által gyéren lakott telepek között új telepeket létesített, vagy a magyar falvakhoz hozzátelepedett, minek következtében az így megnövekedett falu kettévált. Arra nincs adat a környéken, hogy régi, mondjuk a XIV. század elején már meglévő magyar faluba oly számmal költöztek volna be, hogy a inagyarságot kiszorították volna., Egyáltalán ahol beszállnak a magyarok közé, a falu mindjárt magyar és oláh részre válik és neve Alsó vagy Felső, Magyar vagy Oláh jelzöt kap. Az Alsó azonban mindig megfelel magyarnak, a Felső az oláhnak. Ez bizonyítja, hogy a magyarok a falu alapítói, az oláhok a későbbi jövevények. A későbbi századok folyamán azonban a Magyar- vagy Alsó-jelzésű falvak is rendre eloláhosodnak.

Például:

Egres 1310. (Ma Tordaegres.)

Alsó Egres	1440.	Felső Egres	1444.
Magyar Egres	1484.	Oláh Egres	1484.

Peterd 1297. (Ma Magyarpeterd. Középpeterd, Felsőpeterd.)

Magyar Peterd	1407.	Két Oláh Peterd	1407.
Magyar Peterd	1483.	Középső Oláh Peterd	1483.
Alsó Peterd	1493.	Felső Oláh Peterd	1483.
Magyar Peterd	1504.		

Ma már Alsó-Magyar Peterd. is oláh falu.

Ugyanezen sorsra jutnak a Szent-előnevű községek, melyeknek templomát az alapító magyar varamely szent tiszteletére építették, amelyről aztán a falu a nevét vette. Minthogy az oláh szentekről nem nevezett el egy falut sem, az ilyen falvak mind magyar alapításúak. Tordától keletre és nyugatra, úgyszintén Töröckötől keletre az Aranyos és Maros folyó között, a XIV—XV. században hatalmas összefüggő tömegben mindenütt magyarok laktak. Aranyosszék testében volt Torda megyének egy kis separatuma, ennek egyik községe Felső Figöd 1461-ben mint oláh falu szerepel. Csodálatosképpen nem a magyarság nyeli el ezt a kis szigetet, hanem

párszáz év alatt ebből az egy faluból, mint központból az egész környék eloláhosodik. Itt már súlyos vesztesége volt a magyarságnak, mert nem új oláh telepek létesültek, hanem régi a XIII. század derekán már fennállott magyar, illetőleg székely községek lettek oláhokká, úgy hogy napjainkig a magyarságnak: nyoma sem maradt bennük.

A XIV—XV. században Torda vármegyében az oláhság be-szivárgása az Aranyos középső szakaszának baloldalán és felső szakaszán kívül legnagyobb volt a Mezőségen. Azonban a leg-régibb oláh nyom, Gerebenes is aránylag későn 1401-ben tűnik fel. E század végére azonban az oláhság területileg leg-alább is fele részére éppenúgy megszállja a Mezőséget, mint ahogy az Aranyos vidéken láttuk. Nem új falvakat létesít, ha-nem régi magyar falvakba száll be s a magyarok részben vagy egészben eltűnnek, menekülnek.

A kenézek, akikkel az oklevelekben gyakran találkozunk, úgy látszik mindenütt serényen működtek. Némát 1447-ben még magyar jobbágyok lakják; kápolnájuk is van. 1493-ban azon-ban egyszerre több kenéze is van, ami kétségtelen jele az olá-hok betelepedésének. Örkének 1318-ban Szent Margit tiszte-letére épült kőtemploma van, tehát magyarok lakják. 1499-ben azonban Bálint kenéz és oláh pap ittlákása azt bizonyítja, hogy oláhok szállották meg a falut. Lekence 1263-ban szerepel elő-ször. 1418-ban Oláhlekence néven fordul elő, de 1471-ben még magyar plébánosáról is tudunk. Gerebencs papja 1332—37-ben pápai tizedet fizet, 1401-ben Sztrigyi Péter idevaló oláh jobbá-gyait említik, 1447-ben pedig a jobbágy lakosságot név szerint is felsorolják, mely ekkor már félig oláh. Ugyancsak említi az oklevél az ittlakó oláh papot is. Az oláh jobbágy nevek (Te-mesi 2, Hacskai 2, Moldvai 1) arra engednek következtetni, hogy Hunyad megye és Tömös vidékéről telepíthette őket Sztrigyi Péter, vagy az ő oláh pap kenéze.

Legkevesebb nyoma van az oláhságnak Torda megye keleti felében, mely a múlt században Marosszékkal egyesült. Itt is a mezőségi oldalon vannak inkább, mint a Maros felső völgyén. Figyelemreméllő azonban, hogy legelőször 1393-ban a Maros felső völgyében Idecspatakán említetnek s ez a második adat a XIV. századból Torda megyei oláh lakosságra. Az első — mint említettük — Lupsa volt a megye másik határszélén szintén magas hegyvidéken. Érdekes, hogy itt ruténnel együtt említi őket az oklevél: »Poss. Idechpataka cum duabus villis vala-halibus et una villa rutheniorum in eadem Idechpataka exis-tentibus.« Később három — Alsó, Középső és Felső — Idecspataka községet említenek az oklevelek, sajnos azonban nem tudjuk, melyikben laktak az oláhok, melyikben a ruthének. Gör-gényvára körül meglehetősen sok községről nincs semmi nem-

zietiségi adatunk, de hogy itt ekkor oláhok nagy számmal nem lehettek, onnan gyanítjuk, hogy a helynevek inkább rutén lakosságra lengédnek következtetni. Oláhokról csak Szederjesen van adatunk 1505-ből. Itt is magyarokhoz telepedtek.

A Maros felső szakaszán egyebütt nincs nyoma oláh lakosságnak.

*Kiadatlan kézirat, amely most jelenik meg nyomtatásban először.
Befejezetlen; a kísérő térkép nem készült el hozzá.*

A C S Á N G Ó K

A MOLDAVI CSÁNGÓK

(1916)

Románia évtizedek óta telekürtölte a világot, hogy a magyarok az ő erdélyi faj testvéreit elnyomják. A külföldön sajtóirodákat tartott fenn, melyeknek az volt a céljuk és rendeltetésük, hogy az »elnyomott« testvérek »sz szenvedés«-eiről tudomást szerezzen az egész világ s nyújtson segédkezet, hogy Románia felszabadíthassa szenvedő testvéreit. Meg is volt a nagyhangú kiabálásnak az eredménye, ha külföldre mentünk, nem mulasztotta el a rosszul informált idegen szemünkre vetni, hogy mily kegyetlenek vagyunk oláh polgártársainkkal szemben.

Pedig kevés olyan nép van Európában, mely szabadelvűben gondolkodnék, mint a magyar. A mongolpusztítás után bevándorló pásztor oláh népet szívesen fogadtuk és említésre sem méltó csekély szolgáltatásokért adtuk át nekik az ország magasabb hegyvidékeit megszállásra, melyet a magyar nem akart megszállni. Az oláhság századokig jobb sorsban volt mint a magyar jobbágy, mert jobbágyi terheket nem viselt, hanem mint pásztor nép, szállásadót fizetett. Jobbágyságra is a maga jószántából jutott, mikor a százados harcok a magyar falvakat elnéptelenítették s az oláhság a békés havasi telepeken nagyon megsokasodván, a kipusztult magyarok üres telkeire a jobbágyierhek viselésének kötelezettségével önként beszállott. A török világ alatt Erdély menedékhelye lett a Balkánról menekülő oláhságnak, mely pusztá életén kívül semmit sem hozott be, még kultúráját sem. Papjaik szlávok voltak, akik az isteni tiszteletet is szlávul tartották. Erdélyi fejedelmek kényszerítették az oláhok papságát, hogy oláhusul tanuljanak meg s az isteni tiszteletet is oláhusul végezzék, hogy a nép is értse. Ugyancsak az erdélyi fejedelmek nyomtatták az első oláh könyveket s állították az oláh iskolákat. Egyszóval az oláh kultúráját a magyarok teremtették meg. Püspökségeiket gazdag javadalmakkal

látták el fejedelmeink és királyaink. Tanítóikat, tanáraikat lelkészeiket *az állam most is igen jelentékeny összeggel támogatja*. Elemi-, közép- és főiskoláikban saját anyanyelvükön tanítanak, egyetemeinken az oláh nyelvnek külön tanszéke van. Romániát a kultúrátlanságból a kivándorló erdélyi oláh értelmiség emelte ki, amely viszont a magyar kultúra emlőin nevelkedett.

Nekünk is vannak testvéreink Romániában, a moldvai csángók, de míg Románia az ő faj testvéreinek elnyomását harsogta világszerte, addig maga oly tervszerűséggel és kegyetlenséggel nyomta el moldvai szerencsétlen véreinket, amilyenre Európában kevés példát találunk. Moldvában a csángó magyaroknak magyar iskolát állítani nem szabad. A templomban tilos a magyar szó. A moldvai csángók római katolikusok lévén, a román kormány az egyházak élére olasz misszionáriusokat állítottat, — mivel az oláhok között római katolikus nincs — s ezek az olasz misszionáriusok nemcsak hogy nem tanulják meg híveik nyelvét, hanem tőlük telhetőleg üldözik és kényszerítik őket, hogy még a családi körben is oláhsul beszéljenek. Meg is van ennek a ránk nézve nagyon szomorú, de egyben igen tanulságos nemzetiségi politikának a következménye, mert két emberöltő alatt csángó magyar véreinknek nagyjából teljesen eloláhsodott. Sok helyen már csak az öregek tudnak kissé magyarul, a fiatalabbja vallása után még ma is »ungur«-nak mondja magát, de magyarul már egy szót sem ért. Ha a most dúló világháború a csángóság sorsán nem könnyít, a magyar szó 15—20 év múlva teljesen elnémul Moldvában s végképen eltűnik a magyarság egy olyan területről, ahol már akkor is ott lakott, mikor mai elnyomóinak még híre sem volt azon a tájon.

A moldvai csángók eredetét még ma is homály fedi. Régebbi íróink az Etelközben maradt magyarság leszármazottainak tartják őket. Újabban megmagyarosodott kunoknak vagy Erdélyből és Szlavóniából kivándorolt magyaroknak vélik. Valószínű, hogy mindegyik feltevés igaz, mert hogy a csángó többféle magyarság összeolvadásából keletkezett, még ma is kimutatható. Moldva földje a mongol pusztítás előtt Kunország volt s 1239-ben pusztult el, mikor a kunok Kuthen vezetése alatt hazánkba telepedtek. Egyrésztük azonban visszamaradt s a kunországi magyarságba beolvadt, kikről oklevelek már a mongol pusztítást megelőző időkből is tudnak. 1213-ban intézkedik az erdélyi püspök az adózást illetőleg a Moldvába, illetőleg Kunországba bevándorló székelyekről és magyarokról. 1234-ben arra is van adat, hogy a Moldvába szakadt magyarok hitüket és nemzetiségüket hamar elveszítik. Azóta már csak-

nem 700 esztendő telt el, de a magyarság ezen sorvasztó betegségéből ma sem gyógyult ki.

Voltak Moldvában szász telepek is. Ezek legjelesebbje *Németvásár* volt, a mai *Neamtu* kerület székvárosa. A németek emlékét ma már csak a név és a hatalmas nyámci vár romja őrzi. Másik telep a mai *Szászkút* volt. Ezek lakossága nagyrészt megmagyarosodott.

Az Olt mellékén is voltak magyar telepek az oláh vajdaságokban, de ezek már a XIV. századot sem érték meg, a moldvai csángókat azonban a székely kivándorlás mindig felfrissítette, úgyhogy a XV. században Moldva nagyobb részét magyar volt. Ekkor történt, hogy a máramarosmegyei oláhok, — akiket I. Károly királyunk a szerbiai Ibar mellékéről telepített be — engedelmet kértek, hogy Moldvába vándoroljanak ki, mivel Már am áros bércsei között nem tudtak megélni, miután . Károly király megengedte, Bogdán vajda népével együtt kivándorolt, majd utána Drágos vajda vezetésével egy másik raj is kiment és elfoglalták Moldva lakatlan vidékeit. De hogy a csángó régebbi lakos Moldvában, az is bizonyítja, hogy ma is a termékeny völgyeken lakik, az oláh pedig a magasabb hegyvidéken, éppúgy mint Erdélyben, s a csángó jobbágy sohasem volt, hanem szabad ember, ú. n. »részes« és e kiváltsága még a régi magyar világból maradt.

Az oláhság aztán ahogy megvetette a lábát Moldvában, rögtön kezdte beolvasztani az ott talált magyarságot, s a magyar falvak egyre tűnedeztek, ma már csak a falu, folyó, hegy, dülő nevek mutatják legtöbb helyen a moldvai föld egykori magyarságát.

Zsigmond király idejében Sopron vidékéről és Szlavóniából — ez utóbbit akkor még magyarok lakták — sok huszita vallású magyar is menekült Moldvába az üldözések elől, ezek alapították *Húsz* városát a Prut folyó mellett. 1757-ben azt írja még e városról *Vecsei* Pap István geográfiaja, hogy lakosai magyar nyelven beszélnek, prédikátorokat Erdélyből szoktak maguknak szerezni. Ma olasz pap prédikál oláhhul a huszi templomban s a hívek közül csak a legvénebbek tudnak egy keveset magyarul.

1646-ban *Bandinus* róm. kat. püspök bejárta az egész Moldvát és összeírta a csángó magyarokat. Hogy többet ne említsek *Yaszló*, *Barlad*, *Bakó*, *Kotnár*, *Jászvásár* városokban városokban — hol ma már a magyarok nyomát is alig találjuk — magyarabbnál magyarabb lakosok éltek, mint pl. *Mészáros*, *Székely*, *Sánta*, *Csalán*, *Fazekas*, *Istvánkó*, *Kancsal*, *Halas*, *Kocsis*, *Róka*, *Bene*, *Gyalog*, *Pokolidő*, *Galambos* stb., az általa összeírt tiszta magyar lakosságú falvak közül soknak még a nevét sem találjuk meg. Igaz, hogy a XVII. században

nagy háborúk színhelye lett Moldva, de a legnagyobb pusztítást az oláhosodás okozta Moldvában.

A magyarság azonban hajdan túl terjedt Moldván is, úgy-hogy még a Dnyeszter vidékén, Tatárországban is voltak csángó magyar telepek. Ezekből négy falu: *Csöböröcsök*, *Szt.-Antal*, *Szent-János* és *Szent-László*, még a XVII. században is magyar volt s 1766 táján *Zöld Péter* csikdelnei lelkész *Csöböröcsökön* (*Bendertől* délre) még 7139 magyar katolikus lelket gyóntatott meg, *Jerney János* hazánkfia alig száz év múlva már egyetlen lelket sem talált,- mind eloláhosodott.

A székelyek kivándorlása kisebb-nagyobb mértékben mindig tartott, de sohasem ért el olyan arányokat, mint a mádéfalvai veszedelemkor (1764) s a letúnt század hajnalán. A mádéfalvi veszedelem után kimenekült székelyek azonban csak pár évig maradtak Moldvában, ekkor megkegyelmezett nekik *Mária Terézia*, de haza nem jöhettek többé, hanem Bukovinába kellett telepedniök. Ekkor jöttek létre a bukovinai csángó — voltaképen székely — falvak: *Hadikfalva*, *Istensegíts*, *Andrásfalim*, *Fogadjisten*, *Józseffalva* és még más kettő, mely azóta elpusztult. A Moldvába való kivándorlás 1830 táján érte el tetőpontját, amikor a magyarság száma Moldvában elérte az 50.000-et.

Moldvában ma 89 csángó falu van, mely 26 plébániába van beosztva, csángókkal azonban Moldvában mintegy 130 közigazgatási községben találkozunk. A viszonyok ismeretéhez tudnunk kell, hogy egy közigazgatási község olykor 3—5 tanya-szerű falucskából katun-ból áll, s az ilyen község rendszeren valamelyik nagyobb falucskájának a nevét viseli.

A névadó falucska többnyire oláh lakosságú, ezért rendszeren a neve is oláh, de a többi falucska közül lehet egy vagy több is a magyar. Az egyházközségek nem fedik a közigazgatási községeket, s a falucskákat az egyház eltérően csoportosítja.

A csángók pontos számát megállapítani nem könnyű dolog. Az oláh népszámlálás őket egyszerűen elsikkasztja és oláhoknak veszi. Mindössze a vallási statisztikát lehet a csángóság számának megállapítására felhasználni. Moldvában aki római katolikus, az mind csángó vagy székely s magát magyarnak tartja vallása miatt még akkor is, ha már magyarul nem tud. Római katolikus oláh nincs, legfeljebb görög katolikus oláhok lehetnek, akik Erdélyből vándorolnak ki munkára. Ezek azonban nem mennek a római katolikus, tehát »ungur« templomba, hanem a görög keletibe, mivel rítusuk úgyis megegyezik s ezáltal a legrövidebb idő alatt görög keletivé lesznek. Moldvában van vagy 2000 olasz erdőmunkás, ha ezek számát s a mintegy 7000 görög katolikus oláhok számát levonjuk a

moldvai katolikus számából, akkor az 1912. évi népszámlálást véve alapul, a moldvai csángók és székelyek számát 92.000-re lehetjük.

A moldvai csángó és székely között nem lehet éles különbséget tenni. Vannak tiszta székely falvak és vannak elszékelyesedett csángó falvak s végül tiszta csángó falvak. A székelyek és csángók között nemcsak eredetbéli, hanem nyelvi különbség is van.

A székelyek Háromszék és Csikmegye határszélén laknak, főleg a Tatros és Ojtoz folyók völgyein. Nagyobb részük a múlt században vándorolt ki, székely eredetét még nem felejtette el s nem nagyon szereti, ha csángónak mondják. *Akna* városában azonban régidők óta laknak csángók, kik sóvágással foglalkoznak az ottani bányákban. Valosími, hogy ezek ősi telepések.

A Tatros és Szeret „összefolyásánál találjuk *Szászskut* községet, ez volt az egyetlen moldvai csángó falu, hol református egyház volt. Sajnos a templom elpusztult, -a hívek nagyobb része oláh hitre tért.

A Tázló és Szeret folyók közén csángó falvak vannak, melyek azonban székelyes sajátsággal beszélnek a magyar nyelvet. Ezekben még jól tartja magát a magyarság s a nők közül kevés tud oláhhul, a férfiak azonban többé kevésbé tudnak. Ezeket a csángókat déli csángóknak szokták nevezni.

A Moldova és Szeret között vannak az ú. n. északi csángók. Ezek nyelve azonban már nagyon elütő a többi moldvai magyarétól, sőt általában a magyar nyelvtől is, úgy hogy született magyar ember is csak nehezen érti meg őket. Az északi csángók legkevésbé keveredtek székelyekkel, s legtöbb közöttük az évszázadokkal ezelőtt beolvadt kún elem s nyelvükön a kún nyelv hatása ma is megérzik, »s« helyett »sz«, »cs« helyett »ez« hangot ejtenek beszédközben, azonkívül rengeteg oláh szóval élnek, mondatszerkezetük is már egészen oláhos. Leginkább *Szabófalva* környékén beszélnek még magyarul, a Szeret balpartján lakók már egy szót sem tudnak nyelvünkön. A Tatros folyó torkolatánál levő *Ploskuczén*. lakói is ezekből az északi csángókból váltak ki s még elég jól tartják magukat az oláh tengerben.

A prutmelléki magyarság már majdnem teljesen beleve-szett az oláh tengerbe, csak három kis falu van még, mely »ungur«-nak vallja magát, nyelvünket azonban már csak néhány öreg ember érti bennük.

Általában a kivándorolt székelyeket is beleszámítva, a 92 ezer csángó magyar közül körülbelül 35—40 ezerre tehetjük azoknak a számát, akik még magyarul tudnak. Így fest a magyarság állapota egy olyan országban, mely századokon át a mi ősi birtokunk volt s a most ott uralkodó elem a magyar

király kegyelméből vándorolhatott be. A magyar elem adta a kultúrát, az építette a városokat s ma már csak megtűrt vazallus. Nyelvét csak a családi körben használhatja, katonaságnál, ha fáját meg nem tagadja, közlegénységnél feljebb nem viheti. Hivatalokba nem kerülhet s még egyszer sem sikerült csángó embernek az országgyűlési képviselők közé bejutni. A csángó gyermek ha kitanul, röstellli eredetét és igen sokszor elhagyja anyanyelvét, még a családi körben is. Magam voltam a tanúja egy szabófalvi csángó gazda házában, hogy a polgári iskolát végzett leány még szülei kérésére sem volt hajlandó többé magyar szóra nyitni ajkát.

Igazágtalanok volnánk, ha ezért a rohamos eloláhosodásért a csángókat okolnók. Elsősorban magunkat okolhatjuk fájunk itteni pusztulásáért. Nem vettünk róluk tudomást. Mikor még 30—40 évvel ezelőtt tartották magukat s keresték velünk az összeköttetést, nem tekintettük nemzeti ügynek a segítségért könyörgő kéz megragadását. *Külképviseletünk nem volt hajlandó olyan dologba beleavatkozni, mely a magyar faj megerősödését és szaporodását célozta.* Akadt ugyan néhány lelkes szívű főpap és hazafi, aki a csángók ügyét felkarolta s nagy hévvel hozzáfogott a megmentésükhöz, de a nagy lelkesedés ősi magyar szokás szerint a legrövidebb idő alatt lelohadt és elpárolgott. Pedig akkor még Románia gyenge országocská volt s nem nagy külpolitikai nyomás kellett volna annak a kikényszerítésére, hogy olyan jogokat adjon Románia a romániai magyarságnak, mint amilyen joguk van a mi oláhjainknak.

Mivel a veszendőnek indult moldvai magyarság szószólói a magyar papok voltak, elsősorban ezeket tették el láb alól. Helyükbe lassanként olasz papokat raktak, akik a csángók nyelvét nem értették s inkább az oláh nyelvre kényszerítették az egész falut. Ők a rokon oláh nyelvet könnyen elsajátították s erőszakosságukkal az oláh kormánynak óhajtottak kedvében járni, amiért természetesen a jutalom nem maradt el sohasem. Ma azonban már az olaszoknál olcsóbb erőket is kaptak a csángó eredetű papok képében. Ezek mind »gondosan nevelt« s kipróbált »hazafiak«, akik »hazafias« szellemben nevelik a csángóságot, természetesen magyarul nem beszélnek s aki közülük netalán egy kicsit »ungur«-kodik, annak hamar körmére koppintanak. Kántoraik is ezelőtt többnyire kívándorolt székelyek voltak s jóformán ezek tartották a lelket a pusztulásnak indult csángóságban. Ma már csángó kántorok vannak, kiket a teljesen eloláhosodott *Halas* községben levő képzőintézetben oktatnak ki. *A felvétel alapkövetelése, hogy az illető ne tudjon magyarul. A közigazgatásban természetesen semmi szerepe nincs a magyar nyelvnek. A közigazgatási kö-*

zegek mind oláhok s aki nem tud oláhuľ, az jobb ha ügyével a hatáság előtt elő sem hozakodik.

Nem tud a magyarság nyelvén senki más, csak a közöttük élő zsidó. Nem lévén csángó intelligencia, a szegény nép ügyes-bajos dolgában a zsidóhoz fordul, aki még a magyarnál is elnyomottabb elem. Ez megérti a panaszt és szívesen szolgál tanáccsal.

A román közigazgatás éberem örökodik, hogy idegen, főleg hazánkbeli magyar ember a csángókhoz ne férközhessenek s tudomást ne szerezzen az ottani állapotokról. Annál több román állampolgár jár fel s alá hazánk oláhlakta vidékén, legtöbbször éppen nem tudományos búvárkodás céljából. Ha közülünk néhanapján valaki nyelvészeti, néprajzi vagy földrajzi tanulmányokat óhajt tenni a moldvai csángók földjén, a román közigazgatás elháríthatatlan akadályokat gördít elébe.

Mi rendesen enyhe szavakkal — vagy egyáltalán sehogy sem — tiltakozunk a külföld előtt, a románok által ránk szórt vádak miatt, esetleg újabb koncessziókkal akarjuk kielégíteni a kielégíthetetlen nemzetiségi törekvéseket, ahelyett, hogy a romániai magyarság és egyéb ott elnyomott nemzetiségek ügyét vinnők a művelt világ ítélőszéke elé. Nem is iktattuk programmunkba ősi földünk és elnyomott testvéreink felszabadítását, holott a jóval kisebb bolgár nemzet a román iga alatt nyögő bolgárság felszabadítását nemcsak célul tűzte ki, hanem meg is cselekedte s alig egy évtizednyi külföldi propagandával már előre megszerezte hozzá a külföld közvéleményét is.

A moldvai csángó kérdést legtöbb hazánkfia úgy véli megoldhatónak, ha hazahozzuk őket, mint a bukovinai csángók egy részével tettük. Ennek azonban igen sok és súlyos akadálya van. Elsősorban is a csángók román állampolgárok s mivel igen szorgalmas és többnyire jómódú emberek és a teljes eloláhosodástól már legfeljebb 15—20 év választja el őket, a román kormány sem volna hajlandó engedni, hogy kivándoroljanak. A mostani világháború ugyan a román kormány ellenállását illuzóriussá tette, de a csángók önként most sem jönnének, mert jómódúak, nagyon jó s termékeny földjük van és aligha tudnók őket elhagyott földjükért kárpótolni. Márpedig ha rosszabb viszonyok közé kerülnének, a telepítési akció minél hamarabb csődöt mondana. A bukovinai csángóságra itt nem lehet hivatkozni. Azok 1761-ben kimenekült székelyek, akik a künn eltöltött egy jó évszázad alatt is megmaradtak — amik voltak —, jó magyarnak. A csángók — amint egy közügyjárt magyar író megjegyzi — már nem magyarok, de még nem oláhok. Nemzeti érzés már nem fűzi őket hozzánk. *Nem tudják, hogy van egy nagy Magyarország, ahol a magyar az úr.* Nekik azt tanítják az iskolában, hogy Románia a Dnyesz-

tértől a Tiszáig tart s ezen a területen mind románok laknak. Magyarország nincs, csak Ausztria. Erdélyben a határszélen vannak ugyan székelyek, de ezeken belül megint románok következnek ... Ezeknek is rossz dolguk van, mert másképp mért özönlenének Romániába? A csángónak fogalma sincs arról, hogy a székelyen kívül még más magyar is van a világon. Ezeket sem nagyon szereti, mert hacsak lehet, az élelmes góbék becsapják a tanulatlan és hiszékeny csángót.

Legradikálisabb dolog volna a csángólakta földet Magyarországhoz csatolni, de ezt nem merjük remélni sem. Nincs annyi expanzív nemzeti energiánk, hogy óriási küzdelmünk gyümölcseként ki tudjuk követelni a világnak hazánkon kívül ezt az egyetlen magyarlakta darabját, mely nélkül a magyar király nem mondhatja el, hogy ő minden magyarok királya. Pedig a csángó föld nagyon gazdag, só- és petróleum bányái kimeríthetetlenek, földje valóságos Kánaán.

Azt azonban keresztül tudnánk vinni, hogy a magyar király valóságos kegyura legyen a moldvai katolikusoknak s egyházilag Moldva hazánkhoz tartozzék, mivel Románia orthodox nemzeti állam s római katolikus polgárai egyházi ügyeit elfogulatlanul nem intézheti. Az esetben, ha a moldvai katolikusokat Magyarországból láthatnánk el magyar papokkal s a csángók magyar iskolákat állíthatnának, melyeknek bizonyítványait Románia államérvényesnek ismerné el, a csángókat meg lehetne tartani a magyarságnak. Egyebekben pedig a paritás álláspontjára kellene helyezkedni, vagyis úgy kezelni a hazai oláhságot, ahogy Románia kezeli a magyarságot, ezzel mindig féken lehetne tartani Románia mindent felfaló politikáját.

A hazatelepítési akció legtöbb sikerrel járna a moldvai kivándorolt székelyek között, akik a Tatros és mellékfolyói völgyében laknak, ezeknek még megvan az érzelmi közösségük az anyaországgal, sőt jórészüik még itt született hazánkban.

Az erdélyi kivándorlás az utóbbi fél században már inkább Oláhország felé irányult, éspedig főleg a városokba. Még a moldvai csángókat Románia bennszülött népeknek s román állampolgároknak tekinti, az oláhországi bevándorlók még a második generációban sem nyernek állampolgári jogot, hanem idegennek tekintik őket. Mivel törvényeink értelmében a kivándorlók aránylag rövid idő alatt elveszítik magyar állampolgárságukat, nagyon sok hazánkfia él Romániában, aki bár a román hadseregben katonáskodik, Romániának adózik, mégsem gyakorolhat politikai jogokat, sőt ingatlant sem szerezhet. Ezeket könnyen haza lehetne telepíteni, mert ingadozó helyzetükből szívesen szabadulnának, ha erre alkalom kínálkoznék.

Romániában egész a legutóbbi időkig az iparos elem magyar

volt. A magyar iparos a városokban lakik, de erősen oláhosodik. Ezeket sajnos nem tudjuk hazatelepíteni, mert földművesnek nem valók, ipartelepükön pedig nem tudunk nekik akkora jövedelmet vagy olyan olcsó megélhetést biztosítani, mint aminő Romániában van. Ha azonban az erdélyi földgáz kihasználása nagy lendületet vesz és sok ipari- munkás kézre lesz szükség, akkor a romániai magyar iparosok egy része magától vissza fog jönni.

Az oláhországi katolikus vallású magyar elem igen gyorsan oláhosodik, a reformátusok ellenben még eléggé tartják magukat. A múlt század derekán a híres magyar misszionárius, Czelder Márton 12 református egyházat szervezett. Romániában, ennek ma már csak fele van meg, a többiben elnémultak a harangok. A református egyházak az erdélyi református egyházkerület keze alá tartoznak, az egyetemes konvent fizeti s nevezi ki a papokat s a tanítókat. Az isteni tisztelet nyelve teljesen magyar. Az iskolákban azonban a tantárgyak egy részét oláh nyelven tanítják, noha ezeket a református iskolákat teljesen a romániai magyar állampolgárok tartják fenn, s nem vehetnek fel — különbeni bezárás terhe alatt — román állampolgárok gyermekét, így csángó-gyermekeket sem. Romániában magyar állampolgár gyermeke magyar iskolában többet tanul oláhhul, mint nálunk egy államsegélyes oláh felekezeti iskolában az oláh gyermek magyarul. De ha szóvá tesszük, hogy a moldvai csángós ág nem állíthat magyar iskolát, akkor az oláhok mindig a magyar állampolgárok magyar iskolájára terelik a szót, ahol »még a himnusz eléneklését is megengedik.« Romániában a magyar állampolgárok száma meghaladja a százezret. Ezek fele katolikus, egyharmada ortodox. Ez utóbbiak kivándorolt oláhok, a katolikusoknak azonban túlnyomó része székely. Mivel mind szétszórva élnek, számuk pontosan nem állapítható meg, és nem tudjuk azt sem, hogy mennyi beszél még közülük magyarul. Magában Bukarestben 40.000 magyar állampolgár él, kik nagyobbrészt magyar anyanyelvűek.

Első kiadása: A Vármegye. XV. 1917. évf. 3. 4. füz.

Rövidebb formában hasonló címen megjelent: Zsebatlasz... az 1917. évre. Szerk. Bárky Zsigmond. (Budapest, 1916. M. Földrajzi Intézet. 144. I. 16°.) — 68—74. lapján.

A ROMÁNIAI MAGYARSÁG SORSA

(1920)

Most, amikor köröskörül ellenséges szomszédok marcangolják szét szerencsétlen hazánkat rabsorsra jutott szerencsétlen végbeli testvéreink panaszától visszhangzik az egész ország. Napnap után jönnek a demarkációs vonal mögül nyomorult, mindenükből kifosztott emberek, akiknek ajkáról az otthonmaradottak szenvedése, de egyúttal reménykedése is szól. Nincs még elveszve Magyarország, amíg remélni és bízni tudunk magunkban, mert hiszen másban úgy sem bízhatunk. Magyarország egységét, a magyarság egységét csak papiroson törhetik meg ellenségeink, de hazánk gazdasági, kulturális és magyar faji egységét, ezt a természeti törvényeken nyugvó ezeresztendősi állapotot véges emberi elme és akarat nem tudja megváltoztatni

Nem is ezekről a közöttünk sírva, de egyúttal reménykedve járó menekült testvéreinkről akarok beszélni, sem azokról, akik odahaza maradva viselik az ellenséges megszállás keresztjét, hanem azokról a szerencsétlenekről, akiknek a könnye már kiapadt, akik az örökös rabszolgaságba már beletörődtek, akikből a remény már kihalt, akikből a velünk való faji összetartozás érzését az ellenség már kiölte, akiknek az ajkán maholnap örökre elnémul az édes magyar szó is, akik még nem oláhok, de már nem is magyarok, ezek a moldvai csángó testvéreink.

Kik is ezek a csángó magyarok? Vetheti fel a kérdést egy-egy magyar ember. Iskolában nem tanultunk róluk, tankönyveink falvaiknak nevét sem ismerik. Ők hozzánk nem jönnek, mi hozzájuk nem járunk. Minden évtizedben kerül egy-egy rajongó tudós, aki bemerészkedik Moldvába, hogy a csángókat megismerje, és ha az oláh hatóság ideges félelme nem gördít elébe elháríthatatlan akadályt, csak azt konstatálhatja, amit az előtte járók már sokszor megírtak, hogy szegény testvéreink napról-napra pusztulnak, magyarságukból lassanként teljesen kivetkőznek s kikerülhetetlen végzetükbe apránként teljesen belé-

törődnek. A rajongók, akik koronként felkeresik őket, mint a magyar nemzet furdaló lelkiismerete meg-megszólalnak valamely napilap, vagy röpirat hasábjain, elébe tárják a magyarságnak évszázados bűnét a teljes részvétlenséget és ennek minden végzetes következményét. Ilyenkor fel-fel lobban a magyar társadalomban egy pillanatra a cselekvés vágya, hogy aztán szalmalángként ismét elenyésszen, a háborgó lelkiismeret szava egyidőre megint elnémuljon.

Kik hát ezek a csángó magyarok?

Csángóknak nevezzük általában azon magyar néptörödékeket, akik e magyar nép törzsétől elszakadva huzamosabb idő óta elszakadva élnek és nagyobb mértékben vannak alávetve a körülzáró idegen népek hatásának s ezeknek egyes feltűnőbb sajátosságait; viseletüket, építkezésüket, szokásaikat átvették. Négyféle csángót ismer a köztudat, ezek hazánk határain belül a hétfalusi- és gyimesi-, hazánk határain kívül a bukovinai- és moldvai csángók.

A hétfalusi csángók Brassó mellett a Tömösi szoros torkában élnek, evangélikus vallásúak, szokásaik, viseletük meglehetősen oláhos, illetőleg szászos. Nagyrészüik Romániából él, a bukaresti magyarság zöme belőlük telik ki. Eredetüket homály fedi, minden valószínűség szerint a háromszékmegyei székelelyekből váltak ki.

A gyimesi csángók a Gyimesi szorosban élnek, szintén az az ország határán. Vallásuk római katolikus és görög katolikus. Úgy tekintjük őket, mint a moldvai csángók terebélyes fájának Magyarországra benyúló ágát, mert a határontúli moldvai csángókkal közvetlen összeköttetésben vannak. Viseletük, házukatája, szokásaik nagyjában megegyezik a moldvai csángókéval, sokban hasonlít az oláhhoz, ellenben teljesen különbözik a csíki székelelyektől, akik őket egyébként körülveszik, jóllehet újabban már sok székelely is keveredett közbük.

A bukovinai csángók, mint nevük is mutatja, Bukovinában élnek, az elmúlt évtizedekben azonban jelentékeny rajokat bocsátottak Magyarországra. Voltaképen nem is csángók ezek, hanem kivándorolt székelelyek, akik 1772-ben báró Bukow Adolf, Erdély akkori katonai kormányzója üldözési és kegyetlenkedése elől Moldvába menekültek, itt bujdokoltak pár évig, míg az a hír nem érkezett, hogy Mária Terézia kegyelmet adott nekik, de nem szabad hazájukba visszatérni, hanem a néptelen Bukovinában kapnak helyet a letelepedésre. A sokat szenvedett bujdosók elfogadták a súlyos feltételt és Bukovinába költöztek, hol Hadikfalva, Andrásfalva, Istensegíts, Józseffalva, Fogadjisten, Boldogfalva és Magyarfalva falvakat alapították. E két utóbbi azonban az idők folyamán elpusztult.

A bukovinai csángók közt a 80-as évek elején több rossz,

termésű év után mozgalom indult meg, hogy Magyarországra visszatérjenek. Ennek sikere is lett, mert 1883-ban jórésztük visszatért. Ezeket az ármentesített Alduna mellett telepítették le, hol Székelykeve, Sándoregyháza és Hertelendyfalva községeket alapították Pancsova mellett. Aztán Győrökön és Déva mellett is telepítettek le belőlük. Újabban Erdélyben ismét telepedtek be, főleg Hunyad megyében.

Talán kissé messze is tértünk tárgyunktól, de szükségesnek láttuk a csángók kilétét egy kissé bővebben részletezni, mert a köztudat a bukovinai székely-csángókat a moldvai csángókkal mindig egy kalap alá 'vonja, pedig úgy eredetében, mint kultúrájában, szokásaiban, viseletében, sőt nyelvében is teljesen elütő nép. A bukovinai csángók mind mostanáig megőrizték magyar faji öntudatukat és nemzeti érzésüket, magyar egyházaik vannak magyar papokkal. Iskoláikban, meg ha osztrák állami iskola volt is, de a tanítás nyelve magyar volt. Tanítóik is mind magyarországi fiúk voltak, akik magyar hazafias szellemben nevelték az ifjúságot, melyből nem egy itt hazánkban nyeri később boldogulást.

Sajnos, Ausztria felbomlásával ez a ránk nézve vigasztaló állapot teljesen felborult. Bukovina oláh fennhatóság alá került, s ezzel az ottani egyházak és iskolák sorsa meg van pecsételve. Az oláh, irgalom nélkül rájuk húzza a Moldvában már rég kipróbált és fényesen bevált módszert, és hozzákezd az erőszakos oláhosításból. Igaz ugyan, hogy az osztrák békeszerződés gondoskodik a nemzeti kisebbségek védelméről, de erre az oláh rá sem hederít. A romániai zsidók érdekében az egész világ zsidósága megmozdult, mégsem tudott érdemleges eredményt elérni. Az oláh papiroson mindent megígér, de tovább nem megy. Szegény bukovinai testvéreink sorsáról mitsem tudunk. Az osztrákoknak már nem fáj a feje értük, ők kevesen vannak, szavuk nem hallatszik semeddig. A moldvai csángóság, — melyhez valószínűleg egyházilag is hozzácsatoltatott — ma már élőhalott, magáért sem tehet semmit, a mi pártfogásunk Romániával szemben pedig egyenesen olaj volna a tűzre. Várunk tehát, míg Ukrajna talpra áll és a bukovinai kérést rendezzi, vagy míg Lengyelország ki nem terjeszti rájuk a kezét, mert az oláhoktól semmi jót nem várhatunk.

A moldvai csángók eredetét sűrű homály fedi ma is, jóllehet nagynevű tudósok igyekeztek már e kérdést megfejtetni. Maga a »csángó« elnevezés is vita tárgya. Egy tudósunk pl. a sóvágó szó oláhos »soagau« alakjából magyarázza, mert a tatrosvölgyi csángók a legrégebbi idők óta só vágással foglalkoznak. E tetszetős magyarázat azonban nem állhat meg, azért sem, mert pl. a hétfalusi csángók is csángóknak hívatnak, jóllehet sohasem foglalkoztak sóvágással. A legáltalánosabb vélemény az-

hogy a csángó népnév azonos az országban több helyen élő csángó, cankó tájszavakkal, mely rongyos, lezüllött, kóborló embert jelent, s úgy látszik, e név, mint gúnynév ragadt e tőlünk elszakadt és külsejében idegenné vedlett népre. Tény az ma is, hogy a székely nem sokra teesüli a csángót, osak úgy kezeli, mint az oláhot. Ez azonban a székelyek egykijorl kiváltságos voltából könnyen magyarázható. A csángóban jobbágyot látott. Igaz, hogy a csángó sem tart sokat a székelyek felől, mert többnyire azok után ítéli meg őket, akik mint sorsüldözött kivándorlók igen gyakran mint kéregetők jelennek meg a csángó portáján, vagy azok után, akik mint betelepülők élelmes voltuknál fogva hamar zöldágra vergődnek, miközben a csángó hamar észreveszi, hogy tanulatlansága és elmaradottsága a székely góbé meggazdagodásához nem csekély mértékben hozzájárult.

A régebbi írók, élükön Jerney Jánossal a moldvai csángókat az etelközi magyarok ivadékainak tartják. Ahogy nem tudjuk ezt az állítást hiteles okmányokkal igazolni, épúgy cáfolni sem tudjuk. Az az egy tény, hogy a magyarság egykor Moldvában sokkal nagyobb területen lakott, mint ma. Magyar községek állottak a Kárpátoktól egészen a Dnyeszter folyóig, sőt, a magyar nyomok még azon túl is vezetnek. Magyar végvár volt Dnyeszterfehérvár, mely ma tatár nevéen Akkerman-nak, szláv nevéen pedig Bolgrád-nak hivatik, így hívja az oláh is. Magyar végvárnak ismeri el Orhei városát is Jorga, aki szerint e vár régi neve Órhely volt. Bender és Dnyeszterfehérvár között, még másfélszáz év előtt is népes magyar falvak állottak: Csöbörösök, Szent Antal, Szent János. Ezekben ma már hírmondója sincs a magyarságnak. Eltűntek már az egész Besszarábiában, beleolvadtak a mindent megemészítő oláh tengerbe. Kétségbeesett segélykiáltásukat hiába tolmácsolta az Ungarische Magazin-ban 1783-ban Zöld Péter, a magyar lelkiismeret nem mozdult meg.

De közelebb, a Pruton innen, még több nyoma van a magyarságnak. A moldvai városok legnagyobb részének magyarok rakták le az alapját, mint pl. Jászvásár, Húsz, Ajud, az egykori Egyedhalma, Tatros, Okna, Bakó mind magyar alapítás. Bakóról Lahovary azt tartja, hogy egy Bakó Péter nevű csángó alapította. A város fogalomra az oláhnak szava sincs, a magyarból elferdített oras« szót használja e fogalomra. Amely moldvai várost nem magyarok alapították, az kimutathatólag szász, lengyel vagy orosz (szláv) alapítás, az oláh nem volt városalapító nép sohasem. Mindenüvé beszivárgott, elszaporodott s aztán lassanként egy magasabb kultúrájú nép romjain úrrá lett.

De nemcsak a városokban volt első települő a magyar elem, hanem a falvakban is megelőzte a magyar az oláhokat. Oláh)

tudósra, Rosetti Radura hivatkozom, aki egyik tanulmányában megállapította, hogy a Tatros folyó völgyének és környékének toponymiaja, helynévkincse magyar eredetű, s ezt használja elferdítve az oláh is. Ebből az következik, hogy a magyarság e területet még az oláhok beköltözése előtt szállotta meg.

A moldvai fejedelemséget 1360 körül Bogdán vajda alapította, aki a Mármarosi havasokból, Magyarországból költözött oda oláh népevel. De Moldva kezdetben rutén jellegű ország volt. Besenyő és Kun ország összeomlása után ugyanis e területen a rutén elem jutott nagyobb szerephez a magyar és a kun mellett. Hivatalos nyelve az első oláh vajdák idején is egy darabig még a rutén volt. Mivel az oláhok Mármaros, később pedig a Havasalföld felől is egyre gyarapodtak, Moldva lassanként az ő képükre kezdett átalakulni. A rutén-orosz elem lassanként beolvadt az oláhságba, a kunok egyrésze szintén oláh lett, más-részüket pedig a magyarság szívta fel, azt t. i., amelyik felvette a katolikus vallást.

Ezután az oláhnak a Kárpátok és Prút közén jóformán csak egy nép állta útját, a magyar, mert az Erdélyből beszivárgott szász elem nem képezett nagyobb összefüggő nép területet, s ők is katolikusok lévén, szemben az orthodox oláhsággal, a magyarokhoz szítottak, s lassacskán közjük be is olvadtak.

A tények egymásutánja sejteti a moldvai csángók eredetét, melynek megfejtésével oly sokan foglalkoztak, de mindenki) más-más eredményre jutott. Mint említettük, a régi írók, köztük Jerney az etelközi magyarok ivadékainak tartja. Az kétségtelen, hogy Moldva bizonyos részein első települők, mert a legtermékenyebb lapályokon s dombvidékeken laknak ma is. Az oláhságnak, mint későbbi jövevénynek itt a hegyek jutottak telephelyül, ép úgy, mint Erdélyben. Az is bizonyos, hogy kunok nagy mértékben olvadtak be a csángóságba, amit nemcsak a kun helynevek, mint az Uz, Ojtúz, Tatros, Tázló, Kománialva stb. igazolnak, hanem ama nevezetes tény is, hogy a csángók, különösen pedig közülük azok, akiknek az anyanyelve még nem székelyesedett el, a magyar nyelvet kun hangtani sajátossággal beszélnek még ma is, vagyis es hang helyett mindig cz-t, s hang helyett mindig sz-et ejtenek. Hogy pedig ez ősi sajátosság nyelvükben, mutatja az is, hogy amikor már teljesen eloláhosodnak, még akkor is megőrzik e sajátosságukat s az oláh nyelvet is e hangtani sajátossággal beszélnek. De egyébként is a román kerület csángói között lépten-nyomon láthatjuk a kun típust.

Ezzel szemben Karácsonyi János a csángók ezen érdekes hangtani sajátosságát nem kun, hanem kazár maradványnak tartja, a csángók őseit azonban nem Moldvában keresi, hanem Szlavóniában. Szerinte a csángók ősei szlavóniai huszita vallású

magyarok lettek volna, akik a huszita üldözés miatt kivándoroltak a Duna és Szeret folyókon Moldvába. Szerinte a ma Szlavóniában élő Rétfalu, Szentlászló, Haraszi és Kórógy, Verőcze-, illetőleg szeréms megyei falvak ősmagyar lakossága testvér volna a csángókkal. Elméletét nemcsak a szlavóniai magyar és a moldvai csángó nyelv hasonlóságára alapítja, hanem történelmi adatokra, melyek azt bizonyítják, hogy Szlavóniából csakugyan költöztek át magyar huszita menekülők Moldvába. Ezt- különben a moldvai Huszvásár, oláhul Husi város neve is bizonyítja, mely minden valószínűség szerint huszita magyarok alapítása. Karácsonyi elismeri ugyan, hogy a Szeret délnyugati völgyének és a Tatros folyó mellékének a toponimiája magyar, azt is tudja, hogy Egyedhalma, a mai Adjud már 1433-ban, mint magyar város szerepel, ellenben a szlavóniai husziták Moldvába való menekülése „1439-ben történt s az 1360. körül Máramarosból bevándorló oláhság Moldvába bizonyosan a magyarság után telepedett, mert ha megelőzte volna a magyarságot, akkor ő szállotta volna meg a legtermékenyebb területeket s a később jövő magyarság oláh nevekkkel nevezné ma Moldva hegyeit és folyóit a Kárpátok és a Szeret folyó között. Ott van a Karácsonyi elméletének tévedése és igazsága, ahol a csángók eredetének többi kutatóié, akik mind egységes népnek fogják fel a csángókat, holott azok különböző magyar és nem magyar néptöredékeknek a keverékei s a felállított és kellő tudományos érvekkel megtámogatott elméletek mindegyike megállja a helyét, de csak a csángóság egy-egy csoportjára, vagy egy-egy elemére vonatkoztatva.

Nyelvszeink általában székely eredetűnek tartják a moldvai csángókat, érveiket szintén a nyelv hasonlóságára alapítják, valamint arra a történelmi tényre, hogy a székelység évszázadok óta kivándorol Moldvába, s ott egyre erősbbödő székelyesítést végez. Az ő elméletük sem általánosítható, legfeljebb csak a csángóság egy részére vonatkozhatik.

A csángók történelmi nyoma a XIII. században tűnik fel legelőször. Már 1213-ban intézkedik az erdélyi püspök az adózást illetőleg a Moldvába kivándorló székelyekről és magyarokról. Elősegítette a kivándorlást, hogy a milkói püspökség hatásköre kiterjedt a Kárpátok erdélyi lejtőire is. Már 1234-ben/arra is van adat, hogy a Moldvába szakadt magyarok hitüket és nemzetiségüket hamar elveszítik. A mongolpusztítás 1241-ben elsöpörte a moldvai katolikus telepeket, a magyarok valószínűleg bejöttek hazánkba a bekéredző kunokkal. Az Oltmelléken is voltak magyar telepek, de ekkortájt teljesen megsemmisültek.

A mongolok hatalma 1266. után alászállott s a visszatelepedés nemcsak Moldvába, hanem Oláhországba is újból megkezdődött, különösen Nagy Lajos idejében. Nagyobb mérvben gya-

rapodtak a moldvai magyarok a huszita menekültekkel. Mátyás király még a Sopron és Pozsony vidékén elfogott magyar és német huszitákat is ide számúzta. Ezen időtáiban létesültek a prutmelléki és a Dnyeszter torkolatánál levő magyar lelepek is Nagy István vajda Mátyás királlyal 1467-ben vívott ütközete után sok magyar hurcolt magával Erdélyből s bojárjainak jobbjágyul ajándékozta őket. A török veszedelem miatt Báthory István tetemesen felemelte az adókat s II. Ulászlóhoz 1492-ben írott levelükben a székely székek kivándorlással fenyegetőznek, ha Báthory Istvánt le nem teszi. Ennek megtörténte után is fennmaradtak a súlyos „adók és a székelység csakugyan kezdett kiszivárogni Moldvába, ahol a lakosság sora kedvezőbb volt ez-idejéig. Oláhországban ekkor számos magyar egyház keletkezett.

Moldva magyar népességére vonatkozólag Quirini Bernardin moldvai püspök egyházlátogatási jelentése ad először felvilágosítást 1597-ből. Ő Moldvában 15 városban, 16 községben mintegy 1691 családot talált 10704 lélekkel. Nagy szám volt ez abban az időben Moldvában, hol a népesség akkortáiban még nagyon gyéren lakott.

1600. táján az Aldunamente roppant zűrzavarok színhelye lett; a tatárok rémes pusztítást vittek véghez mindenfelé. Sokkatolikus egyház elpusztult s a magyarság rabszjára került. Sokan be is vándoroltak Erdélybe, ahol ezidőben nagyobb biztonságban lakhattak. Természetesen nemcsak magyarok jöttek, hanem oláhok is, akiknek utódai ma, mint Traján légiónak ivadékai a szakadatlan birtoklásra hivatkozva követelik maguknak Erdélyt.

Egyik igen fontos történeti emlékünkhöz a moldvai csángókról Bandinus moldvai püspökhelyettes jelentése a moldvai katolikus egyházak állapotáról 1646-ból, aki sorra bejárta a katolikus egyházakat és a híveket névszerint összeíratta. A Quirini-féle összeíráshoz hasonlítva igen nagy a veszteség, mert ő mintegy 1000 magyar családot ír össze körülbelül 5000 lélekkel. Nagyon sok érdekes dolgot feljegyzett Bandinus a moldvai csángókról és falvaikról. Sajnos, azonban e feljegyzések mindenütt veszteségről és pusztulásról beszélnek.

Husz-ba ment Bandinus először. Azt írja róluk, hogy magyar nyelven éneklék a misét és litániát. Papja Rapczon Mihály székely-magyar. A városban a lakosok magyarok és oláhok, de számosabbak a magyarok és mindenben elsők. Béráltak a lakosok között, kik ezelőtt még csak nevét sem hallották ezen szentségnek. Vasluj városát — mondja Bandinus — hajdan több, mint 300 családból álló magyarok lakták, papja, tanítója volt. Most a lakosok vagy oláh hitre tértek, vagy a döghalál, vagy a tatár vitte el, soha misszionáriusok meg nem látogatták. Barlad városában is csakúgy laktak magyarok, mint oláhok, itt még volt egy tanítójuk, aki papi funkciót is teljesített. A ga-

laczi magyarok is papért könyörögtek. Tekucsban Bandinus már csak azt állapíthatta meg, hogy hajdan 200 magyar család volt benne pappal tanítóval, de ottjárakor már csak emléküek élt.

A Szeret jobbpártján Bogdána magyarságát nagyon megfogyatkozva találta, mert vallásukat megváltoztatták, minthogy náluk a missionariusok gyéren mutatkoztak. Tatros városában is lefogyott a magyarság, csak 30 házban laktak még. A katolikus templomot Margit magyar hercegné építtette, az oltárkép, a jezsuiták homonnai kollégiumából való volt. »Régi idők óta nem lévén a tatrosi környéknek állandó papja, vigasztalásukra egy missionariust akaránk adni, de ők ellenszegülének, hogy nekik ne kóbor barátot adjunk, hanem magyar papot, ki őket és övéiket nyelvökön taníthassa, honnét Jánost, nem nagy tudományú, de példás életű erdélyi magyart pap jóknak felszenteltük.«
•— mondja Bandinus. Paskánról is azt írja, hogy hajdan lakosai mind magyarok voltak, ma csak 6 házban laknak. Terebesen András dalmát barát az egyházi telkekből egy paripáért nagy részt eladott.

Bakó városának magyarságát is meglehetősen pusztulásban találta. A bakói monostor barátai mind elhunytak s az utolsó barát P. Ferencz halálától a Quirinus látogatásáig 20 év elhaladt — mondják az öreg tanúk. Karácsonkő városa, oláhul Piatra hajdan egészen magyar volt; ma csak 3 ház van s ezekben is csak az öreg János tud még magyarul. A magyar templom ös#szedőlt. Román városában is a 800 katolikus lakos 36-ra olvadt. Szabófalváról azt jegyzi fel, hogy csak kántora van, akit a nép többre becsül, mint a papokat. Németvárost (oláhul Neamtu) hajdan csak szászok lakták, öt templomuk volt, de aztán elfogytak. Gyuláról azt írja Bandinus, hogy Gyula vezér alapította akkor, mikor kijöttek Scythiából. Magyar templomának köveiből egy görög boér palotát épített. Baja híres szász város volt, régebben 6000, most 256 kat. lakossal. Temploma alatt fekszik a moldvai magyar egyházak alapítója, Margit berezegné, Sándor vajda felesége. Szucsáva magyarsága a görög akolba tért, mert nem volt hosszú ideig lelkipásztora. Szeredvásár, a mai Szeret lakossága is így járt, kolostora és temploma elpusztult. A kolostor gazdag könyvtárát a radauezi görög püspöki monostor és Moldva főkancellárja egymás között elosztották. Herlóban is régen 500 magyar család volt, de lefogytak 19 lélekre. Pap hiányában a többi oláhvá fajult. Kutnár lakói szászok, magyarok, oláhok, ez utóbbiak azonban kevesen. Jászvásár lakosai leginkább oláhok, de mindjárt utánuk a magyarok következnek. Ide Bandinus jezsuita papot tett, mert a prédikációk hiánya miatt sokan görög szertartást követnek.

Ezeket írja Bandinus 1647-ben a moldvai városokról, melyek jórésze magyar lakosságú volt még a XVI. században is.

A XVII. század végén ismét nagy háborúk színhelye lett Moldva. A magyarság száma megint leapadt, sokan Erdélybe menekültek. Mindössze a tatárországi, különösen a besszarábiai magyar telepek száma emelkedett, akik nagyrészt rabszíjon kerültek oda.

A karloviczi béke után kezdett az Erdélybe menekült lakosság megint Moldvába visszaköltözni. 1762, de különösen a mádéfalvi veszedelem után a kivándorlás még nagyobb méreteket öltött.

1766. táján Zöld Péter csikdelnei lelkész is - meglátogatta moldvai testvéreit és - 9 lelkészségben 62 magyar falut talált. 12 napot időzött a tatárországi Csöbörösök faluban és környékén. Már 17-ik esztendeje volt, hogy a csöbörösökiek nem láttak papot, mikor odakerüli Zöld Péter. A bíró és az esküdtek előtt kötöttek házasságot. De azért nagyon vallásosán éltek. Zöld Péter látogatásának nagyon megörültek, aki meggyóntatott közülük 7139 lelket, megkeresztelt 2512-t, nem egy tíz évesnél idősebbet, sőt házas embert is. 2000 férfi egy mérföldre kísérte ki a faluból távozó Zöld Pétert, könyörögve neki, hogy ha csak lehet, küldessen hozzájuk magyar papot! Hiába, Zöld Péter nem tudott semmit sem elérni. Száz esztendő múlva Jerney János megfordult ezen a vidéken, de Csöbörösökben, m'int valami régi emlékre, úgy emlékeztek, hogy ott magyarok is laktak. Szent Antal, Szent János és Szent Péter falvak meg úgy elenyésztek), hogy senki sem tudott róluk felvilágosítást adni. Zöld Péter feljegyzései alapján a moldvai és tatárországi magyarok számát bizvást tehetjük húszezerre.

A székelyek kivándorlása Erdélyből egyre erősebb lett. Bukovinában 1782-ben már 13.000 magyar lélek van hét plébániában. Moldvában a magyarság száma 1807-ben 21.307, 1822-ben 40.000, 1830-ban 50.000. Ezzel végződik a bevándorlás korszaka, mely mintegy 25 esztendeig tartott. A magyarság növekvő száma azonban nem volt akadály, hogy a régi csángó lakosság ne oláhosodjék. Amíg egyik oldalon a székelység özönlött be, másik oldalon az oláh áradat egymásután sodorta el a magyar falvakat. Ahol a magyarság vallását nem tudta az oláh elvenni ott a nyelvüket vette el. A nagymérvű székely bevándorlásnak tudható be, hogy a csángók ősi nyelvjárása lassanként elszékesednek s ennek következtében nyelvészeink hajlandók a csángókat etnikailag is székelynek venni.

A csángómagyarok számát illetőleg sokféle adat van közkezen, melyek egymástól erősen eltérnek. Auner Károly a moldvai csángók lélekszámait, akik különben mindnyájan román honpolgárok, a jászvásári egyházmegyének az 1902. évre kibocsátott schematizmusa nyomán 64 ezerre teszi, 3923-ra tehető a moldvai városokban élő román állampolgárságú katolikusok

száma. Nem számítja azonban a nagyszámú magyar állampolgársággal bírt vagy magyar állampolgárságukat már elvesztett magyarokat, akik Moldvában élnek vagy időszakos munkára kijárnak. Így igen sok magyar megfordul az erdőmunkáknál, a sóbányáknál, aratáson stb. s ezek hosszabb vagy rövidebb ideig künn is maradnak.

A román hivatalos statisztika anyanyelve szerint nem mutatja ki a lakosságot, hogy az ország a külföld előtt teljesen nemzetinek lássék. A moldvai viszonyok ismeretével azonban némileg a román népszámlálás adatait is felhasználhatjuk. Moldvában, aki római katolikus, az mind csángó és magát magyarnak tartja akkor is, ha magyarul már nem tud, kivéve mintegy 2000 olasz erdőmunkást. Van ezenkívül Moldvában pár ezer Erdélyből kivándorolt görögkatolikus oláh, akiket szintén a katolikusok közé számítanak, bár ezek a szertartás azonossága miatt többnyire rögtön a görögkeleti ortodox nemzeti egyházba térnek át. Ha ezeket leszámítjuk az 1912. évi népszámlálás alapján, a moldvai magyarság számát 92.880-ra tehetjük, akik mintegy 89 faluban élnek, nem számítva azon falvakat, hol a* magyarság lélekszáma nem üti meg a százat. Ez a magyarság ma leginkább Bakó és Román kerületekre lokalizálódik, de ezenkívül vannak falvaik Nyámcz, Jási, Putna, Tekucs és Falcsu kerületekben is. Nyelvészeink a románi kerületben őket tartják tiszta csángóknak; ezeket közönségesen északi csángóknak nevezik. A déli csángók, kik Bakó kerületben élnek, erősen keveredve vannak székelyekkel.

Csalódnánk azonban, ha azt hinnők, hogy ez a 93 ezer magyar mind tud magyarul. Ma már az olasz papság és a román kormányok egymást megértő és támogató politikája következtében a magyarul tudó moldvai magyarság számát 30—35 ezerrel többre nem tehetjük. Oláhul nem tudó magyar férfi már csak legfeljebb az idősebbek között található, a fiatalabb nemzedék az iskolában vagy a katonaságnál megtanul oláhul. Sőt az oláh állam újabban a moldvai csángó falvakat megajándékozta állami kisdedóvódákkal, hol már idejekorán gondoskodik, hogy a gyermek megtanulja az állam nyelvét. Az igazság kedvéért meg kell jegyeznünk, hogy oláh faluban, oláh gyermekek számára még egyelőre nem állítottak sehol sem kisdedóvót, csak a magyarokon és a bolgárokon akarják a román kultúrát kipróbálni.

A csángó azonban ungunak, magyarnak nevezi magát még akkor is, ha már nem tud magyarul. Ezt azonban nem nemzeti érzületből teszi, hanem azért, mert ő a magyarságát a római katolikus vallásában látja, amint a katolikus szerb csak horvát, a mohamedán meg csak török lehet. Újabban az illetékes tényezők arra szoktatják őket, hogy ne ungunak mondják

magukat, ha vallásukat kérdezik, hanem román katolikusoknak, hogy ez az utolsó fonál is elszakadjon, ami még hozzánk fűzi őket.

A csángók csaknem mind római katolikusok, mindössze a magyar határszélen található kevesebb számú görög keleti és görög katolikus csángóság. Volt egy református egyházuk is Szászkuton, melyet Czelder Márton, az oláhországi reformátusok misszionáriusa alapított azzal a merész szándékkal, hogy innen reformálja a moldvai csángóságot. Ugyancsak ő alapította a galaczi ref. egyházat is. Az oláhság azonban nem jó szemmel nézte a magyarság megmentésére irányuló fáradozását és kiüldözte Moldvából. Utána lassanként elárvultak az alapította egyházak; ma már a szászkuuti református egyház összedől; hívei oláhokká lettek, a galaczi templomból megasztalosműhely lett.

A csángók, mint mondtuk, különböző népek keverékéből alakultak ki, ezért anthropologiai típusuk is különböző. Magja kétségtelenül magyar, de nagymérvű kun beolvadás is észlelhető rajta. Kun típusokat főleg a románi terület csángói között láthatunk. A déli csángók Román körül sajtáságos szőke típust mutatnak. Gyakori a hirtelen szőke, sőt a sárga haj kék vagy zöldesszürke szemekkel. Termetük közepes vagy alacsony. Az északi csángók barnák és magas termetűek. A déli csángók szőke típusa nehezen magyarázható meg, mert igaz ugyan, hogy a moldvai szászok nagyrészen a csángók közé olvadtak be, de nem annyira a déli, mint inkább az északi csángókba, s a szőke típus kialakulása nem magyarázható sem a székely, sem a kun, sem az oláh, sem a szlavóniai beolvadásból, sőt a típus pusztán megléte is cáfolja a székely bevándorlásnak a nyelvészek részéről túlzott ethnikai jelentőségét. A déli csángók típusa minden magyar típustól elüt.

A csángók külső megjelenésükben hasonlítanak az oláhokhoz. A férfiak viselete szűk gatyandrág és kieresztett aljú hosszú, majdnem térdig érő ing, melyet vörös gyapjú öv szorít a derekukhoz. Kalapjuk kétféle, az északi csángók a marosszéki típusú csonkakúp alakú kis karimájú kalapot viselik, a déli csángók a kerek tetejű széles karimájú szász típusú kalapot. Erről már messziről meg lehet őket egymástól különböztetni. Kalapjuk csak abban különbözik az oláhokétól, hogy a magyarokéról sohasem hiányzik a piros zsinór. Télen az ing fölé fehér bőrmellényt, vagy barna szokmányt húznak. Lábukon bocskor vagy bakancs van. A nők viselete is oláhos. A hosszú ing felett barna gyapjú katrinczát viselnek szoknya helyett, téli ruhájuk, mint a férfiaké. Fejüket azonban fehér kendővel kötik be olyanformán, mint Hunyad és Szeben megyék némely vidékén az oláh nők. Általában a csángó viselet a nyugati kisorosz viselethez hasonlíthatjuk, éppúgy, mint a moldvai oláhokét. Házaik is moldvai típusúak, nem olyanok, mint az erdélyi

ház. Ha belépünk az ajtón, nem a pitvarba jutunk, hanem egy keresztornáca, melyből a szoba és a konyha vagy az istálló nyílik. Házaik „az erdélyihez képest igénytelenek és szegényesek, de a moldvai oláhokéhoz képest sokkal rendezebbek.

Leginkább földműveléssel, gyümölcs- és szőlőtermeléssel foglalkoznak. Valamikor kiváltságaik is voltak. Afféle kurta nemesi kiváltság volt ez, amit ők rezes, részes névvel jelöltek. Rendkívül szorgalmas munkások, emellett józanok és vallásosak. Gyermeküket nem igen taníttatják, magyar iskolájuk egyáltalán nincs. Az oláh állam ugyan” kifejezetten nem tiltja a felekezeti iskolát, ha az oláh állam megkövetelte bizonyos tantárgyakat oláh nyelven oláh tanerőkkel taníttatják, de iskoláik végbizonyítványát államérvényesnek nem ismerik el, a gyermeknek oláh iskolában újból le kellene vizsgáznia, ha megfelelő végbizonyítványt óhajtana szerezni. Már csak ezért sem állít a csángó magyar iskolát. De ha állítani akarna is, olasz papja ezer meg ezer akadályt gördítene elébük, mert az ő politikája az állam politikája, t. i., hogy a csángó magyar anyanyelvét lehetőleg minél előbb elveszítse.

Volt a legújabb időkig Bukarestben s néhány nagyobb városban a magyar állampolgároknak több magyarnyelvű iskolája. Ezekbe azonban román állampolgárok gyermekeit nem volt szabad felvenni, így a csángó gyermekeket sem. Ennek a román politikának aztán az lett a következménye, hogy a csángó gyermekek vagy iskola nélkül nőnek fel, vagy oláh állami iskolában oláh hazafias érzésben nevelkednek és örökre elvesznek a magyarság számára. Moldvai csángó intelligencia nincs, aki közülük kitanul, az már nem magyar többé. Papja, tanítója idegen, nincs aki Magyarországra felé irányítsa őket, így nem csoda, ha a nemzeti közösség érzése teljesen kivész belőlük. Azaz mégsem; a világháborúban, ha mint ellenség talákoztunk velük, vagy hazánkfiai, mint foglyok jártak náluk, mindig úgy viselkedtek velünk szemben, mint magyar szokott a magyarral.

A moldvai csángóságnak legnagyobb csapása az idegen eredetű és anyanyelvű papsága, mely a legritkább esetben szánja el magát arra, hogy magyarul megtanuljon. Ezeknek köszönhető, hogy a csángóságnak kétharmad része már nem tud magyarul.

A törökvilág előtt a moldvai katolikusság lelki gondozását magyar papok, és pedig mint a jelek mutatják, dominikánus; szerzetesek végezték. Bakón püspökségi székhely volt. 1497-ben már nyoma van a bakói ferencendi kolostornak is, mely később a moldvai magyarok lelkiellátásának középpontjává lett, ez a csíksomlyói zárda alá tartozott. 1551-ben Nyúzó István vajda kegyetlen üldözést indított a katolikusok ellen. Összes templomaikat lerontotta s a szerzeteseket szétkergette. Utánuk, bár

többszörös megszakítással, de mindig csak magyar jezsuiták működtek Moldvában, hol a legnagyobb buzgósággal fáradoztak honfitársaik lelkijaván. A beköltözött husziták a XVI. század vége felé tértek át ismét a katolikus hitre. A XVII. században a bakói püspöki székhelyben többnyire lengyelek ültek, akik egyházmegyéjüket teljesen elhanyagolták. E század elején veszi kezébe e tartomány lelki ügyeinek vezetését a Rómában székelő Sacra congregatio de Propaganda fide. Azóta ez látja el papokkal a moldvai csángókat. Egyházi szempontból fontos volna, hogy miután Moldvában a magyarság egyértelmű a katolicizmussal, ide olyan papokat küldenének, aki tud magyarul, mert hiszen csak ez tudhatja hívét hitében megtartani. A Congregatio azonban ezt nem veszi tekintetbe. Még 1774-ben megkívánta, hogy a misszionárius sajátítsa el a nép nyelvét, s ha egy fél év alatt nem tanulná meg, elkergetendő. Ez azonban csak papiroson van meg, mert újabban, bizonyára a kormány sugalmazására, olyan módosítás adatott ki, hogy a misszionáriusnak az ország nyelvét kell elsajátítani. A misszionáriusok rendszeren olaszok, akik a rokon oláh nyelvet játszva tanulják meg, s ezzel úgy látszik, eleget is vélnek tenni kötelességüknek. Ahelyett, hogy most már híveik nyelvét tanulnák meg, inkább hi veiket hajszolják, hogy tanulják meg az állam nyelvét, az oláhot, melyet ők is értenek. Lehet, hogy emögött Rómának azon távolabbi politikai számítása is rejlik, hogy eloláhosítatván a katolikus magyarság, ezáltal a görögkeleti oláhok között egy nagyszabású egyházi unió magvát szórják el. Ez azonban a gyakorlatban másként üt be. Az oláhnyevűvé vált katolikus igen hamar oláh vallásúvá is válik, ellenben az orthodox oláhság egyáltalán nem igyekszik a római egyház szárnya alá.

Nincs olyan régi írás, mely a csángóság egyházi életéről számol be, hogy a hívek magyar pap utáni epekedéséről ne adna számot, mégis minden döntő tényező ez ellen dolgozott. A Propaganda vagy nem tudott, vagy nem akart az állapotokon segíteni. Szegény csángók, mikor már saját egyházi főhatóságuknál nem értek célt, az erdélyi püspökhöz, Magyarország heroegprimásaihoz, magához a római pápához fordultak, hogy magyar papokat kapjanak. A Propaganda azonban az ilyen külső beavatkozást nem szerette és többnyire a kérést nem is teljesítette. Ennek aztán az lett a következménye, hogy a magyar klérus lassanként felhagyott a beavatkozással és sorsára bízta a csángókat.

De nemcsak a Propaganda akadékoskodása állotta útját annak, hogy a csángók magyar paphoz jussanak, hanem az osztrák konzulátusok is. Ezek ugyanis arra a szerencsétlen ötletre jutottak, hogy a mindinkább terjedő kivándorlásnak azzal veszik elejét, ha a kivándorlók ott hazájukbeli papot nem ta-

lálnak. Az osztrák konzulátus csökönnyösen ragaszkodott ehhez a rögeszméhez. Ez a rendszabály a Moldvába szakadt magyarokat teljesen elidegenítette Magyarországtól. Később meg az osztrák konzul avval akadályozta meg a magyar papok küldését, hogy a moldvai katolikusok már mind tudnak oláhul, ezért felesleges, hogy magyar papokat kapjanak. Mert az osztrák politika sokszor nem gondolkozott, csak azt a jelmondatot követte, hogy ami a magyaroknak jó, az neki rossz, s ami a magyaroknak rossz, az neki jó. A román államnak nem kellett nagyon megerőltetnie magát, hogy a csángó kérdés megoldása az ő javára dőljön el, elvégezte azt egyrészt a Propaganda, másrészt az osztrák politika, harmadsorban a magyar nemzetörődömség.

Akik az utóbbi időben kint jártak, már csak a pusztulásról és reménytelen helyzetéről adhattak számot. Az utolsó ember, aki még a magyarsággal összekötő kapocs volt, Martinas Antal szabófálvi csángó gazda és Kárpáti Grácián ugyanoda való pap volt. Ezek segítették tanácsukkal, útbaigazításukkal a csángók iránt érdeklődő magyar embereket. Én is hozzájuk fordultam 10 év előtt, mikor ott jártam. Nem mondhatom, hogy nem fogadtak szívesen, de nagyon csalódtam, mert az itthon kapott információk után mást találtam, mint amire elkészültem. Szíves házigazdám Martinas, magyar cselédeivel már oláhul beszélt, s nekem is egyszerű őszinteséggel kijelentette, hogy bizony már inkább oláhul beszél, mint magyarul, mert már ez járja náluk. Serdült leánya, aki a jászvásári katolikus nőiskolában tanult és nyári szünidőre odahaza tartózkodott, már egy szót sem beszélt magyarul. Oláh beszédjét az édesanyja tolmácsolta. Beszéltem falubeliekkel, akiknek magyar beszédje szinte már oláhnak is mondható lett volna, annyira telítve volt oláh szavakkal, fordulatokkal. Pedig Szabófalva az északi csángók legmagyarabb falva. Ahol Rubinyi még nyevészeti gyűjtéseket végzett, most már alig lehet megérteni a magyar beszédet. Az egyetlen magyar pap, Kárpáti Grácián is a lelki, beolvadás szélén volt. Panaszkodott, hogy az olykor künn járó magyar bűvárok neki akaratlanul is sok kellemetlenséget okoznak, mert magyar földön cikket írnak a csángók szomorú helyzetéről, mely hamarabb felrázza tétlenségéből a romániai közvéleményt, mint a magyart. Ezeket a cikket az ő sugalmazásának tartják és neki kell értük bűnhődni. Beszéltek még az emberek sok mindenfélét, már ahogy faluhelyen szokás. A román hadüzenet után az utolsó magyar pap is, aki a nép között élt, felcserélte magyar állampolgárságát a románnal Lukácsin László unszolására, így aztán kikerülte, hogy internálják.

Az újabb időben a papképzés már a jászvásári teológián történik. Most már a csángó nép fiaiból is kerülnek ki papok,

de ezek már sajnos csak katolikusok, de érzésben nem magyarok. De hogy is volnának, mikor román középiskolában Jorga és Murgoci professzorok tankönyveiből tanulja megismerni a magyarok történelmét és földrajzát. Sehol, egész pályája alatt nem találkozik magyarral, aki figyelmeztethetné, hogy nem. Minden úgy van, ahogy írják és mondják. Megtanul a teológián egy sereg nyelvet, csak a magyart nem. Ép ilyen állapot van a Halaucesti kántorképzőn. Az oláh kormány jól tudja, hogy a nép fiaiból kikerült kántor többet jelent a csángónak még a papjánál is, ezért a Propagandával egyetértőleg a kántorképzőt is megreformálta, nehogy a kölcsönös egyetértéssel kidolgozóit beolvasztási program valahol csorbát szenvedjen. Mindenekelőtt a kántorképzőbe olyan serdült fiúgyermeket vesznek fel, aki magyarul nem tudó szülőktől származik. A képző is jó helyen van elhelyezve, mert ebben a faluban már senki sem beszél magyarul már régóta. Hét évig tart a tanfolyam, hat nyelvet tanulnak meg a fiúk, de a tantárgyak között a magyar nincs sehol...

Ez a pap és ez a kántor bizonyosan nem fogja szorgalmazni a magyar elemi iskola felállítását... A csángó nép sem, Gazdagon termő földje neki mindene, az írás-olvasás mestersege nem izgatja. — A román kultuskormányának egyik legutóbbi statisztikája Moldvában egy katolikusot mutat ki, aki magyarul írni olvasni tud. Ha nem hisszük is mindenben az oláh statisztikának, de nem sokan vannak, akik a magyar betűvetést értik, ezek is többnyire erdélyi kivándorlók.

Lenyűgözve és a tehetetlenség érzésével látjuk ezt a cinikus magyarirtást. Nem tudtunk semmit sem elérni a csángó magyarság érdekében, még fegyverrel sem a kezünkben. A bukaresti békekötés alkalmával illetékes egyének a legkiáltóbb igazságtalanságok kiküszöbölését kérték, ezekből a pontokból akkori külügyminiszterünk, Czernin, az osztrák politikához híven alig néhányat tett magáévá. Ezek egyike volt, hogy a csángóknak engedjék meg, hogy magyar tannyelvű iskolákat állítsanak. Mi volt erre az oláhok válasza? »Aminthogy eddig sem gördített a román állam akadályokat az elé, hogy a csángó magyarok magyar iskolákat állítsanak, úgy ezután sem fog. — Most már könnyű ilyen kijelentéseket tenni! A román érzésben felnevelt kántor és pap ugyan nem gondol ilyen bolondságokra, ami csak folytonos kellemetlenséget okozna neki, az istenadta nép pedig örül, ha iskolába nem kell járni a gyerekeknek.

De hát miért kell nekünk most minden nyomorúságunk és üldöztetésünk közepette ezeket a szomorú tényeket hallanunk, hiszen ha valaha nem tehattunk a csángók érdekében semmit, úgy most bizonyosan nem tehetünk, mondhatja nem egy, tisztelt olvasóim közül. Nincs is most arról szó. Eljöhét talán majd

annak is az ideje még. Azonban e szomorú tényeket a külföld elé kell vinni, éspedig azon külföld elé, melyeknek fülébe évtizedek óta a magyarországi oláhok elnyomását harsogták. Hiszen ha a magyarországi oláhok és a romániai magyarok helyzetét párhuzamba állítjuk, a laikus szemlélő előtt is rögtön szembe-tűnik, hogy mily hazugság az erőszakos magyarosítás és a magyarországi oláhság elnyomtatásának vádja. A romániai magyarság megfőj tására történő mindent átfogó, hatalmas, évtizedek óta szívós következetességgel és céltudatossággal végrehajtott program mellett jelentéktelen epizódnak tűnnek fel itt nálunk azok a szerény kísérletek, hogy az oláhságot a saját érdekében megtanítsuk a magyar nyelvre. Arra kísérlet sem történt, hogy oláh faji érzéséből kivetköztessük, sőt még a romániai oláhsággal való együttérzésüket sem igen mertük szóvá tenni. Annak köszönhetjük, hogy most Erdély egyelőre elveszett számunkra. De ha vissza akarjuk szerezni, akkor a moldvai csángók ügyében ne dugjuk strucc módjára homokba a fejünket, hanem elnyomtatással harsogjunk tele a világot, mint az oláhok tették. Az oláh hazugságok ellen legjobb orvosság az igazság. A külföldnek meg kell ismernie az érem másik oldalát is, akkor majd nem ülnek fel az oláhok elferdítő állításainak, melyek mind csak egyetlen célt szolgálnak, a kultúrátlan, de nagyra-vágó Románia imperialista, politikáját.

Felolvasás, melyet a szerző 1920. tavaszán tartott. Nyomatásban most jelenik meg először.

Rövidített formában megjelent hasonló címen: Őrálló. Budapest, 1920. március havában. 2-ik toborzó, röpirat. 3—4. l.

A MOLDVAI MAGYARSÁG SZÁMA 1900-BAN

(1925)

A lipcsei egyetem oláh filológiai intézetének igazgatója, Weigand Gusztáv, 1900-ban az oláh nyelv némely hangtani sajátosságát kutatva, megfordult Moldvának székely és csángó lakta vidékein s minket magyarokat is érdeklő dolgokat is jegyzett fel *Die Dialekte der Moldau und Dobrudscha* c. tanulmányában, mely a »Neunter Jahresbericht des Instituts, für Rumänische Sprache zu Leipzig« 1902. évi folyamában jelent meg.

A moldvai magyarokról (azt mondja, hogy egy részük még tud magyarul, amiben nem kevés szerepe van vallási különállásuknak. A moldvai magyarság ugyanis római katolikus, míg az oláhok görög keletiek.

A moldvai magyarság számát Malinowsky jászvásári plébános 1899. évi statisztikája szerint közli, aki a róm. katolikusok számát Moldvában több mint 70.000 lélekre teszi. Ezekről azonban szerinte mintegy 10.000 lélek német, lengyel, olasz stb\,, 58.000 lélek székely és csángó, 2100 húszvásárvidéki pedig másféle magyar.

A székelyek Tatroson és környékén 5 anyaegyházban és a tatrosi esperességhez tartozó mintegy 70 apró faluban szét-szórva élnek; számuk 13.000.

Weigand saját megfigyelése, alapján a következőket találta:

Gorzafalván (Grozești) az Ojtoz völgyében 3000 lakos fele székely. A Gorzafalva és Akna között fekvő Bahná-nak 60, Nicuresti-nek 50, Újfalunak (Satunou) 80, Pîrgaresti-nek 100, Tutának 90 székely háza van. Slănic és Pacurele lakossága túlnyomólag székely.

A Tatos völgyében Bogdanának, Borzesti-nek egyharmada, Onestinek, Kománfalvának fele székely. Tatrost túlnyomólag székelyek lakják. Doftanának negyedrésze székely. Dormánfalván a lakosság 7.5 %-a, Brusturoasă-n 16 %-a székely.

A Tázló völgyében, Berzoncán a lakosságból szintén 16«/o-a székely; Stufu, Sírbi, Pusteana községben szintén laknak székelyek.

Mint székely lakosságút említi Weigand Ploscuŕeni-t (helytelenül Plosniteni) Egyedhalma (Adjud) közelében, erről azonban Rubinyi bebizonyította, hogy lakói az északi csángók közül Román vidékéről települtek. A szintén délibb fekvésű Visonta (Vizantie) lakóinak felét ugyancsak székelynek tartja Weigand.

Sok olyan székely lakik még szétszórt apró falvakban vagy kisebb tömegben nagyobb községekben, akik már régebben eloláhosodtak. Ilyenek találhatók pl. Egyedhalmán, Bélkúton (Balcuta) Szászút (Sascut) mellett.

Számos községet találunk S ä c u e ŕ i néven a Szeret völgyében, ezek oláh lakosai valaha székelyek voltak.

A régebben betelepült és román honosságú rom. kai székelyeken kívül, vannak Moldvában református székelyek is, mint időszi munkások. Sőt Szászúton református egyház is volt még a múlt század második felében.

Általában azt mondhatjuk, hogy a moldvai székelység gócpontja a Tatros és mellékfolyóinak völgye.

A tulajdonképpeni moldvai csángók — akik nyelvjárásukban, embertani és néprajzi sajátágaikban lényegesen különböznek a moldvai székelyektől, a Szeret völgyében laknak. A csángók is római katolikusok, de mivel erdélyi kivándorlás nem frissíti fel őket, mint a moldvai székelyeket, nagyrészüket eloláhosodott.

A román esperességben 9 anyaegyházuk van; ezek:

Szabófalva (Sabaoani)	4525 lélek	3 faluban
Gherăești	2842	„ 5 „
Halas (Hălăucești)	2935	„ 5 „
Tamásfalva (Tămășeni)	2641	„ 4 „
Adjudeni	2594	„ 3 „
Răchiteni	1392	„ 2 „
Butea	2220	„ 3 „
Acélfalva (Oțeleni)	1465	„ 7 „
Bărgăoani	1251	„ 6 „

A bákai esperességben 7 anyaegyház; ezek:

Bákó (és Karácsonkő-Piatra)	3671 lélek	15 faluban és két városban.
Prezest (Prăjești)	4119 lélek	13 faluban
Văleni	1920	„ 7 „
Kalugyerfalva (Liuzi Călugăra)	3317	„ 5 „
Bogdánfalva (Valea Sacă)	2631	„ 3 „
Forrófalva (Farăoană)	3032	„ 2 „
Klészse (Cleja)	4238	„ 6 „

Távol ezektől, a jászvásári esperességben, a Horlesti anya-*egyházhoz tartozó 5 faluban 1643 lélek, a huszvásári (Husi) egyház 440, a Răducăneni egyház 900 lelke és még négy hozzátartozó falu Weigand szerint sem nem csángó, sem nem székel. Azt gyanítja, hogy valami ősi magyarság töredéke.

A katolikus csángók számát egyre-másra 45.000 lélekre teszi. Ezek azonban már nagyrészt eloláhosodtak, legfeljebb 18.000 lélek főaszéli vagy 10 községben még a magyar nyelvet, úgy hogy ha hozzájuk számítjuk a még magyarul Beszélő székelteket, a magyarul tudók száma Moldvában 30.000 főre tehető.

Weigand ezt az útját 1900-ban tette s becslése is az akkori időre vonatkozik. Azóta az állapot bizonyosan rosszabbodott. Jó volna, ha valamelyik erdélyi tagtársunk venne magának fáradságot s a moldvai és bukovinai magyar telepeket felkeresné s részletes néprajzi vizsgálatokat végezne, mert a magyar néprajzi tudomány még mindig Gegő-Jemey rég elavult adatain tengődik.

NÉPHAGYOMÁNY A SZÉKELYFÖLD DÉLMOLDVAI HATÁRÁRÓL

(1924)

Köztudomású, hogy hajdan Moldvában tekintélyes számú magyarság lakott, kiknek megfogyatkozott utódai még ma sem vesztek ki teljesen. Hogy ezek az Etelközi magyarok ivadékjai, vagy későbbi bevándorlók, sokan vitatták, de ez a nyílt kérdés végérvényesen még ma sincs megoldva.

Tudjuk azt is, hogy a székelyek évszázadok óta szívesen vándorolnak Moldvába, sőt mivel a moldvai csángóság déli ága nyelvében, szokásaiban igen hasonlít a székelyekhez, sokan ezt a hasonlóságot éppen a közjük kivándorló székelyeknek tulajdonítják. Mások meg nem is csángóknak, hanem egyenesen székelyeknek tartják őket.

Abból a közismert székely nyelvi megkülönböztetésből, hogy »bemegeyek« Moldvába és »kimegeyek« Magyarországra, s abból a szomorú tényből, hogy csakugyan Moldvába vándorol bé a székely, mert neki arra felé van a vonzási központja, talán arra is szabad következtetnünk, hogy írott történelmünk kezdetén Moldvának legalább egy része szorosabban is a Székelyföldre tartozott.

Ezt erősítené az alábbi néphagyomány: Czelder Márton volt oláhországi református magyar lelkész és misszionárius Missiói Lapok c. Galacon, Moldvában szerkesztett lapjában (1868, 6—7. sz., 87. l.) a székely és csángó telepítésről írott cikkében egyebek között ezeket írja: »Van még egy figyelemreméltó emlékezet is, amely a székelyt ide vonzza. Egy ősi hagyomány a „Szárász-Szerétről«, s alig van székely, ki ezt már gyermekkorában ne hallotta volna.«

»Erdélyből az ojtói szoroson átjőve, az Ojtóztól mintegy 34, Galactól 7 mérföldre a tekucs-gtálaci úton, ívest s a konáti erdők közt van egy futóhomokkal telehordott patak, hova bizonyos időszakokban a szél homoktorlaszt épít, mikor nagy

messzeségre, Besszarábia felé a homoktorlat mintegy sánctomb látszik. A székely ember Galac felé jöve, ha ideér, kalapját leveszi, mert ő eddig tartja a székelyek határát.

»Midőn ők Attilával bejöttek, itt állapodtak meg!, s e helyet foglalták el egész a Kárpátokon túli mostani Székelyföld vég-határáig. Ez t. i. a mai Moldva s Besszarábia volt: az ú. n. Etelköz, hol Attila legörömelebb mulatott, honnan indult a harcokra s hol meg is halt. A székelyek eszerint a Kárpát két oldalán telepedtek meg; de később a mostani Moldvában levők az ellenségtől szorítottva, tömegestől a mai Székelyföldre mentek át, itt maguk közül csak egy kis töredéket határörizni hagyván.«

»Midőn Álmos és Arpád a hunokkal Attila földét visszaszerezni indult, s Galacnál a Dunán átjött, honnan a kiszálló helyet mai napig „Vád Ungur”-nak vagy „Magyarok révé”-nek nevezik jöttek vele kunok is, kik az Oroszország felől jövö jász-kun törzssel a Száraz Szerethnél találkoztak, s a határörző székelyek felszólítására, kik a földet jócskának mondták, egymás nyelvén értve itt maradtak, s nevezték birodalmokat, mely a Fekete-tengerig nyúlt, Cumanianak. Ezen jászok, kunok maradékai a csángó magyarok.«

»Bocsánat egy kitérésért, melyet azért tettem, hogy egy nemzetörténelmi hagyomány az irodalomban is megmaradjon, s némi mentsége legyen a székely nép kelet felé vándorló hajlamának, hol ha más nép lakik is nagyrészt, a hagyomány hazát tartott fel számukra mind e mai napig.«

Ennyit mond Czelder.

Nem célom e nép mondát a hun-székely-magyar-kun kapcsolótörténetével egybe vetni, csak egy pár adatot szegzek le a jövö kutatók számára.

Attila lakását Moldvában már Bél Mátyás, Timon Sámuel és Benkő József is kereste, ez utóbbi azonban később nézetét megváltoztatva (Siculia 17. 1.) Budvár, Udvarhely és Kadicsfalva mellett véli azt feltalálni.

A »Száraz-Szerét«-et, amennyire az irodalomban utána tudtam járni, az oláhság e néven nem ismeri.

Ez a hely pontosabban körülírva Lvestii és Hanu Gonache közt van, mintegy 3 kilométerre északra attól a ponttól, ahol a Barlad- és 6 kilométerre északra attól, ahol a Putna-folyó a Szerétbe torkollik. Ha egyáltalán elhalt folyómeder, semmi esetre sem lehet a Szerét, hanem inkább a Barladé, vagy a Kóródé. Ez utóbbi patak a Barladba ömlik ívest fölött. A Szeret és Barlad szögében volt falvak az 1881. évi árvíz alkalmával elpusztultak s feltelepültek arra a partra, melyen az ívest Hanu Conachei országút halad, az országút két oldalára. Így való-

¹T. i. Moldvába.

színű, hogy a Czelder által 1868-ban még nem látott Száraz-Szerét medre beépült, s ma már nem süvegel itt a székely.

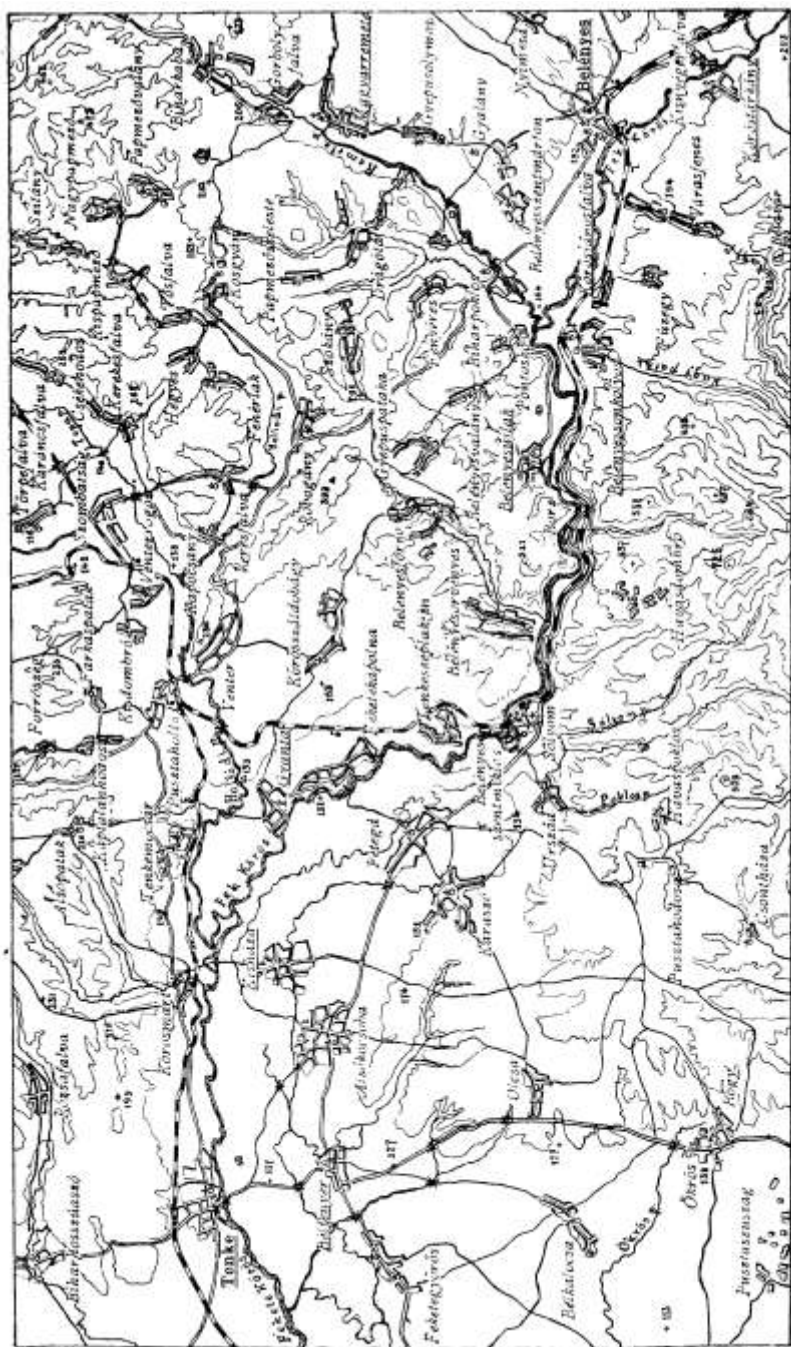
Az út két oldalán összezsúfolt falvak egyikéről, Liestről azt írja a Román Földrajzi N agy szótár, 2. hogy területén laza homok található, mely Torcesttől a Hanu Conache erődig tart. Erről Stefanescu G. geológiai munkájában azt állítja, hogy itt valaha víz járt. A Száraz-Szerét tehát ma Liesti falu területén van.

Ezt a homoktorlaszt különben az 1: 200.000 méretű katonai átnézeti térképünk fel is tünteti. A »Vád Ungur« — melyen Dobrudzsából, az egykori bolgár-görög ország keleti széléről Álmost és Árpádot átköltözteti a moldvai székely népmonda — nem egyéb, mint Galac város egyik legnagyobb külvárosa. Vadul-Ungurului szószerint fordítva: »A magyar révek«.

Jerney etelközi utazása alkalmával 1844 május 26-án ér Galacba. Még aznap — mint írja — »egy magyar származású ifjúval kocsira ülve a' nevénel fogva figyelmet gerjesztett Vád-Ungur nevű, Galactól éjszakra egy óra negyedre fekvő falviba rándultam ki. A Barátos nagy tó mellett éppen a' Duna' partjához vivő lapály irányában levén a falu, miután az oláh nyelvből valódi értelmét, mellyben kelót (Vadum) jelent megértettem, , helyzetét áttekintve legptt meggyőződtem az iránt, hogy e név egykor a magyaroknak Dunáni átkeléséről, járásáról eredett, és bizonyára nem a moldvai, sem a besenyő-kún időkben, hanem midőn még magyaroktól lakaték e föld, a bulgárok ellen ott szállták által táboraikat.« Itt aztán idézi Bölcs Leó, Bíborban született Konstantin és Cedrenus feljegyzéseit a magyarok dunáni átkeléséről. Az oláh földrajzi nagyszótár, mely sokkal jelentéktelenebb helyekről és helynevekről is bőven beszámol, a Vadul-Unguruluiról, Galac régi külvárosáról semmit sem jegyez fel.

Első kiadása: Népelet — Ethnographia, XXXV—XXXV. 1923/24. évf. 104-105. l.

² Lahovary: Marele dictionar Geografical României. 1898. 4°.

A Feketebőrös-völgy térképe.

Alföldi sátorascigányok. Előtérben a vajdák ezüstgombos és láncos kabátban.

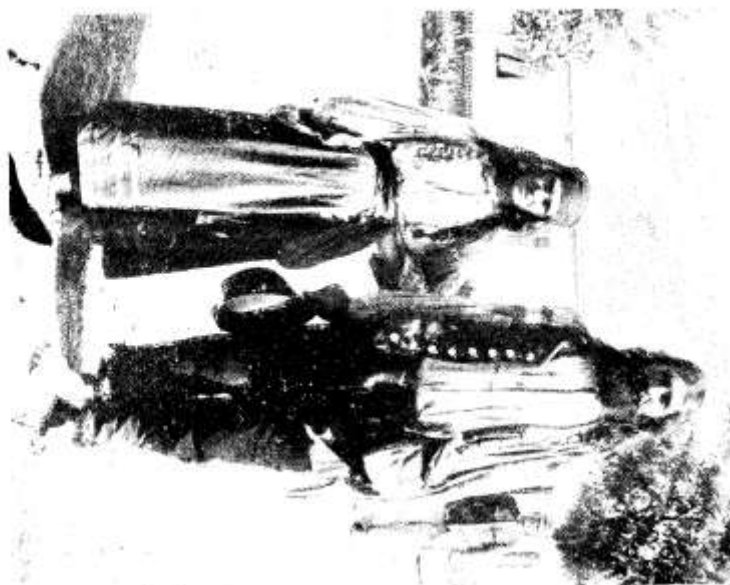

Rézműves cigányok, Erdély.

Szénegelő oldal cigány.

Cigánypapáné és felesége.

IDEGEN NÉPELEMEK

A CIGÁNYOK

(1921)

Minden falu végén ott laknak, senki sem tudja, hogy mikor jöttek és telepedtek be őseik. De az országúton is megtalálhatjuk a vándorló karavánokat, noha a csendőrök — a sátoros cigányok rémei — gyakran szétugrasztyák. Nincs még egy olyan nép Európában, melyet annyira üldöztek volna, mint a cigányt. Igaz, ugyan, hogy sok tekintetben rá is szolgált, s egyetlen nép, mely az elnyomatást tűrte, de nem panaszkodott. Legalább is a krónikák a cigányok panaszait nem jegyezték fel.

A cigányokat a közhiedelem az egyiptomi fáraók ivadékainak szereti tartani. Ez azonban csak ráfogás, mely azáltal nyert valószínűséget, hogy a cigányok maguk 'is kaptak rajta és szívesen megerősítették ezt az alap nélküli elméletet, mert bevándorlásaik idején tekintélyüket szerfölött növelte.

A valóság az, hogy Ázsiából, közelebbről pedig Indiából! vándoroltak be és folyton nyugat felé vándorolva, Törökországba jutottak. A török hatalom terjedésével a XIV. században Európa felé kezdtek özönlenni. Eleinte, míg nem ismerték, gyanútlanul fogadták őket. Sőt bűbájoskodásaikkal, hazug meséikkel a hiszékeny emberek előtt nagy tekintélyre tettek szert. Így a nyugati államokban azt mesélték, hogy mikor Krisztus a pusztában bujdosott, egy ízben hozzájuk ment szállást kérni s ők elutasították. Ezért Krisztus megátkozta őket, hogy örökké bujdosanak s ezért vándorolnak helyről-helyre. A nép ezen mese után egy meggondolatlan cselekedet áldozatainak tekintette őket és ajándékokkal segítette e szerencsétlen elátkozott embereket. Mint Indiából származott emberek, nemcsak bűbájoskodáshoz, hanem a tűzijátékokhoz és vasművességhez is jól értettek, sőt már az ágyú feltalálása után mindjárt mint tűzmesterek is feltűnedeznek, de már előbb is jelentékeny szerepük van a váraknak tűzzel való ostrománál. Ezért nagy tekintélyük volt eleinte mindenütt.

De az első kedvező benyomás után mindenütt hamar kiábrándultak a cigányokból, mert a fennálló társadalmi rend ellenségeinek bizonyultak. Magyarországon 1417. táján jelentek meg az első cigány karavánok, Zsigmond király gyanútlanul befogadta őket az országba, sőt 1423-ban szabadalomlevelet is adott nekik; ennek köszönhatték, hogy egész Európán át bántatlanul végigvonulhattak. E szabadalomlevelet a cigányok számtalan példányban hamisították, mert amerre csak mentek az egyes karavánok, mindenütt felmutatták. Sőt némely helyen olyan szabadalomlevelet mulattak fel, amelyben a császár egyenesen szabad rablást és lopást engedélyezett nekik. Képzeltető, hogy milyen volt a megrökönyödés mindenütt, ahol a császár pecsétetes levelét felmutatták! Az ilyen levelek száma gyorsan szaporodott, mert a cigányok született pecsétmetszők voltak, írástudó hamisítót, ki a pecséhez az okiratot elkészítette, megfelelő fizetés mellett könnyen találtak. De nemcsak a rablást és lopást rótták fel bűnüknek Európában, hanem még sok más is! Svédországban az volt a legfőbb bűnük, hogy beteg lovakat egészségesnek adtak el, ezért 1622-ben száműzték őket azzal, hogy aki visszatér, azt felakasztják. Dániában még két évszázaddal ezelőtt a cigányok indus módra, elevenen temették el az özvegy cigányasszonyt meghalt férje mellé. Nem csoda tehát, ha itt is kitiltották őket az országból. Hollandiában sem szerették őket, mert pl. 1545-ben Utrechtben egy cigányt, aki rossz fát tett a tűzre, megvesszőztek, lenyírták, az orrát felhasították és így kergették ki az országból, megígérvén neki, hogy felkötik, ha visszajön. Cseh- és Morvaországban is igen szigorú törvényeket hoztak ellenük 1538-ban például a morva rendek elhatározták, hogy két hét alatt minden cigányt ki kell kergetni az országból. Ennek sem lett foganatja, a cigányok nemsokára visszaözönlöttek. 1726-ban XIV. Károly már azt parancsolja, hogy Morvaország területén az elfogott felnőtt cigányférfiakat kötélt általi halállal kell kivégezni. A fiatalabbaknak és a nőknek egyelőre csak a fülét kell levágni.

De a cigányok társadalomellenes viselkedése sehol sem hívta ki annyira maga ellen az állam megtorló intézkedéseit, mint Németországban. Itt először a törökök javára való kémkedés miatt kezdték üldözni őket. Később se szeri, se száma a cigányok ellen hozott rendszabályoknak, melyek közül több a cigányokat törvényen kívül helyezi.

Magyarországon még a legnagyobb európai üldözés idején is jó dolguk volt a cigányoknak. Királyainktól és fejedelmeinktől többször kaptak oltalomlevelet. A rájuk kirótt adót megfizették, szükség esetén katonáskodtak is — hiszen tudjuk, hogy Nagy-Ida várát is cigányok védelmezték 1556-ban —, de nem is viselkedtek hazánkban úgy, mint egyebütt. Sőt nemsokára

a magyar zene letéteményeseivé is váltak és ma már a magyar ember mulatni sem tud cigány nélkül, viszont más nép cigánya nem tud úgy muzsikálni mint a magyaré.

A cigányság letelepülése hazánkban sok időt vett igénybe, számos szigorú rendeletet hoztak ellenük, míg végre megragadtak. Főleg Mária Terézia munkálkodott a cigányok letelepítésén. Buzgalmában annyira ment, hogy még a gyermekeket is elszedte tőlük. Elszedték szekereiket, lovaikat is hogy ne kóborolhassanak. Sőt a falu bírót is megbotozták, ahol kóbor cigányt tapasztaltak. Mindez nem sokat ért. A cigányok új szekeret, lovat loptak, visszaopták gyermekeiket is, és átmentek más országba, ahol nem üldözték őket és ha a veszedelem elmúlt a fejük felől, visszajöttek, legfeljebb nevet változtattak. Akiket sikerült letelepíteni, azok a társadalom hasznos tagjaivá váltak, így Erdélyben az aranymosó cigányok egy része letelepült. A legsikeresebb telepítési kísérleteket József főherceg tette. A magyarországi vándor cigány s ág kétféle, egyik az ú. n. oláhcigány, mely Románia területéről vándorolt be, a másik fajta inkább Horvát-Szlavonország felől vándorolt be s inkább famunkával foglalkozik. Ezek még mind beszélnek a cigány nyelvet, mely az indus nyelvhez nagyon hasonlít. A letelepült cigányok már nem igen tudnak cigányul. A sátoros cigányoknál nem a férfi vesz magának feleséget, hanem fordítva: a férfi megy a nő karavánjába s az asszony nevét viseli.

A falusi cigányok lakásáról, életmódjáról, foglalkozásáról felesleges olvasóinknak bővebben beszélni, hisz' mindnyájan jól ismerik őket!

A ZSIDÓK LETELEPÍTÉSI KÍSÉRLETE 1787-BEN

(1921)

II. József sok egyéb üdvös újításai mellett az addig többnyire vándorkereskedéssel foglalkozó zsidókat is megkísérelte nagyobb tömegekben a pusztán álló kincstári birtokokra letelepíteni. Az alábbi helytartótanácsi rendelet igyekezett volna a letelepedést szabályozni, de ennek harmadik pontja, úgy látszik, elijesztette a zsidókat. Legalább is ma semmi nyoma, hogy a kincstári birtokokon zsidó falvak lettek volna, vagy saját kezük munkájával földet művelő zsidók volnának. A rendelet, mely Belényes város körözési jegyzőkönyvében* olvasható, így hangzik:

»Az eddig egy helyben lakó vallás vagy oskolákhoz tartozó zsidóság a cameralis jószágokban, amelyekben már keresztények laknak, letelepedhessenek és amint némelyek magok közül kívánták, szántásra, vetésre adhassák magokat, őfelsége megengedni méltóztatván, az illetén paraszti gazdaságra magokat adó zsidókhöz őfelsége a következő kegyelmességet méltóztatott, úgymint:

1. »Az illetén zsidónak épületre való fabeli segítségre* oontributio fizetéstől való mentességre, pálinkafőzésre nézve a másféle új lakosokkal egyenlően vevődjenek, a tolerantialiis taxát nie fizessék, ha csupán csak a földművelésből élnek, de ha iá szántás mellett kereskedést, is üznek, tolerantialis taxát is tartoznak fizetni.«

2. »A vallásbéli szabadságra nézve mindazzal a szabadsággal élhetnek, amelyek Őfelségétől a más zsidóknak engedődött és mindenütt, ahol inkább szántóvető zsidó famíliák lesznek, egy házat tarthatnak imádkozás végett.«

3. »Az illetén zsidók kötelesek *magok kezekkel, zsidó szol-*

* 1787. évi kötet.

gákkal a földet művelni; az 3 első esztendőben ugyan amíg a paraszti munkát miegtanulják, megengedődik, hogy keresztény cselédet tartsanak. Ezen királyi parancsolat azért különösen a zsidóknak tudtokra adódjék. Buda, 1787. febr. 17.«

¹ *Első kiadása: A Falu. I. 1921. évf. 2. füz. 35. I.*

A mellékelt fényképek néhány kivétellel mind a szerző felvételei. Az I. tábla 1 és 2 ábrája Qönyei Sándor XI. tábla 1 ábrája Balogh Rudolf felvétele. A II. tábla 1 képe Schnöller Lajos eredeti uquarellje után készült. A III. tábla 1, 2 és IV. tábla 2 képe Braun és, Hogenberg »Urbium praecipuarum mundi theatrum quartum«. (—1593), ill. »Theatri praecipuarum totius mundi liber sextus« (1617) c. művéből való.

A rajzokat és térképeket jórészt a szerző tervezte és rajzolta. A matyókra vonatkozó rajzokat Csikós Tóth András készítette.